CONTENTS OF VOLUME ONE

CONTENTS OF VOLUME ONE

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.[1] It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".[2] The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quâ non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists "At first", writes Professor Winternitz himself,[3] "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of *one* critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned This committee was not in favour of the said proposal It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun

[1] See below [2] Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 (1929) 58ff [3] ibid p 58

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.[1] It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India"[2] The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quâ non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists "At first", writes Professor Winternitz himself,[3] "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of *one* critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned This committee was not in favour of the said proposal It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun

---

[1] See below [2] Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 (1929) 58ff [3] ibid p 58

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata [1]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth Not as many favourable responses were received as might have been expected, but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes [2] The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,[3] or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p v

[1] For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic Cf also Bühler-Kirste, *Ind Stud* No 2, p 4, n 2, and Sylvain Lévi, *R G Bhandarkar Commemoration Volume*, p 99

[2] The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*, cf also his *Classified Index to the Sanskrit MSS in the Palace at Tanjore* (London 1879), p 180

[3] Representing the Nīlakaṇṭha tradition.

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata [1]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth Not as many favourable responses were received as might have been expected, but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes [2] The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,[3] or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p v

[1] For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic Cf also Bühler-Kirste, *Ind Stud* No 2, p 4, n 2, and Sylvain Lévi, *R G Bhaṇḍarkar Commemoration Volume*, p 99

[2] The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*, cf also his *Classified Index to the Sanskrit MSS in the Palace at Tanjore* (London 1879), p 180

[3] Representing the Nīlakaṇṭha tradition.

the stanza in question Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence, firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled, and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme, it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,[1] Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i e a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

---

[1] Of these three, our Ś1 is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary, in the Raghunatha Temple Library, of Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos 3712–32, 3951–79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

the stanza in question Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence, firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled, and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme, it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,[1] Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i e a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

---

[1] Of these three, our Ś1 is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary, in the Raghunatha Temple Library, of Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos 3712–32, 3951–79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are written Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic - Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version[1] The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner, similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā[2] versions On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,[3] Bengali,[4] Telugu and Grantha scripts Another cause of disturbance was this Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script

[1] Cf Lüders, *Deutsche Literaturztg* 1929 1140
[2] Like our Ś1 (India Office, No 2137)
[3] There are two such MSS in the Raghunātha Temple Library, Jammu, Nos 3712-32, 3958-79
[4] Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are written Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic - Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version[1] The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner, similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā[2] versions On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,[3] Bengali,[4] Telugu and Grantha scripts Another cause of disturbance was this Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script

[1] Cf Lüders, *Deutsche Literaturztg* 1929 1140

[2] Like our Ś1 (India Office, No 2137)

[3] There are two such MSS in the Raghunātha Temple Library, Jammu, Nos 3712-32, 3958-79

[4] Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati

D_{n8} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr)

Dr_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1246.
Dr_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199
Dr_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313 Dated Śaka 1623 (ca. A D 1701)
Dr_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339

Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A 1879–80
D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1152 Dated V. Sam. 1654 (ca A.D 1598)
D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1360.
D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126
D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No 4 Dated V Sam. 1858 (ca A.D 1802)
D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223
D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1269.
D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329.
D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176
D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373
D_{13} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.
D_{14} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266

II S(outhern) Recension

Telugu Version (T)

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.
T_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809

Grantha Version (G)

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).
G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823
G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838
G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.
G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860
G_7 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

Malayālam Version (M)

M_1 = MS belonging to Chief of Idappalli, Cochin.
M_2 = Cochin, State Library, No 5
M_3 = Cochin, State Library, No 1 Dated Kollam 1013 (ca A.D 1838)
M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.
M_5 = Cochin (Jayantamangalam), property of the Paliyam family.
M_6 = Malabar (Nareri Mana), in private possession
M_7 = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession
M_8 = Malabar Poomulli Mana Library, No 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D 1842)

Dn_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr)

Dr_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1246.
Dr_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199
Dr_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313 Dated Śaka 1623 (ca. A D 1701)
Dr_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339

Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A. 1879–80
D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1152 Dated V. Sam. 1654 (ca A.D 1598)
D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1360.
D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126
D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No 4 Dated V Sam. 1858 (ca A.D 1802)
D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223
D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1269.
D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329.
D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176
D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373
D_{13} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.
D_{14} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266

II S(outhern) Recension

Telugu Version (T)

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.
T_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809

Grantha Version (G)

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).
G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823
G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838
G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.
G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860
G_7 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

Malayālam Version (M)

M_1 = MS belonging to Chief of Idappalli, Cochin.
M_2 = Cochin, State Library, No 5
M_3 = Cochin, State Library, No 1 Dated Kollam 1013 (ca A.D 1838)
M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.
M_5 = Cochin (Jayantamangalam), property of the Paliyam family.
M_6 = Malabar (Nareri Mana), in private possession
M_7 = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession
M_8 = Malabar Poomulli Mana Library, No 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D 1842)

(resp ऊचु), and gives, as in S MSS , merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायन However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp ऊचु) do occur sporadically, e g 1 94. 64 (fol 73 a), 98 1 (fol 75 b), 99 36 (fol 77 a) etc it follows that the usual वैशपायन etc are only *abbreviations* The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition The extant fragment begins (fol 24 a) with the words कश्यप । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिम (cf v l 1 26 10) — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p 880

K_0

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 229 of 1895-1902 Folios 181, with about 15 lines to a page, size 14 7″ × 6 7″ Devanāgarī characters, dated V Samvat 1795 (ca A D 1739) Old Indian paper

The MS contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Aranya* The writing is clear and fairly correct, a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand, otherwise the margins are clean The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand,* a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form

K_1

London, India Office Library, No 3226 (2137) Folios 169, with about 33 lines to a page, size 16¼″ × 9″. Devanāgarī characters, dated (possibly) 1783 A. D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS are suggestive of Kaśmīrī origin The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS run parallel to the narrow side of the folio The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets He frequently writes म for स (e g मङ्कुले for संकुले), उ for त and प for थ (e g उपा for तथा), द for ऋ (e g दष्या for ऋष्या), श for म (e g प्रकाश for प्रकाम) or for च (e g पाशली for पांचाली), medial उ for subscript व (e g झुर्ण for स्वर्ण); व्य for ॠ, तु for र्तं, त्त, त्र (e g आतुस्वरं, मतुम, वैचितुवीर्य for आर्तस्वरं, सत्तम and विचित्रवीर्य), स्य for च्य, थ for घ, medial उ for subscript त, भ for त (e g मभि for मति), ष्ट for प्य (e g शिष्ट for शिष्या) Margins are clean, very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy 83 of the Bombay ed According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS was written in V Samvat 1839 (ca A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha, but the writing of the volume is not quite uniform It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year, *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt MSS*

(resp ऊचु), and gives, as in S MSS , merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायन However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp ऊचु) do occur sporadically, e g 1 94. 64 (fol 73 a), 98 1 (fol 75 b), 99 36 (fol 77 a) etc it follows that the usual वैशपायन etc are only *abbreviations* The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition The extant fragment begins (fol 24 a) with the words कश्यप । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिम (cf v l 1 26 10) — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p 880

K_0

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 229 of 1895-1902 Folios 181, with about 15 lines to a page, size 14 7″ × 6 7″ Devanāgarī characters, dated V Samvat 1795 (ca A D 1739) Old Indian paper

The MS contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Aranya* The writing is clear and fairly correct, a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand, otherwise the margins are clean The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand,* a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form

K_1

London, India Office Library, No 3226 (2137) Folios 169, with about 33 lines to a page, size 16¼″ × 9″. Devanāgarī characters, dated (possibly) 1783 A D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS are suggestive of Kaśmīrī origin The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS run parallel to the narrow side of the folio The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets He frequently writes म for स (e g मङ्कुले for संङ्कुले), उ for त and प for थ (e g उपा for तथा), द for ऋ (e g दष्या for ऋष्या), श for म (e g प्रकाश for प्रकाम) or for च (e g पाशलीं for पांचालीं), medial उ for subscript व (e g सुर्ण for स्वर्ण); व्य for ष्ट, तु for तें, त्त, त्र (e g आतुस्वरं, मतुम, चैचितुवीर्यं for आर्तस्वरं, सत्तम and विचित्रवीर्यं), स्य for च्य, थ for घ, medial उ for subscript त, म for त (e g ममि for मति), ष्ट for ष्य (e g शिष्टा for शिष्या) Margins are clean, very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy 83 of the Bombay ed According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS was written in V Samvat 1839 (ca A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha, but the writing of the volume is not quite uniform It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year, *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt MSS*

K5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No 1 Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page, size 12″ × 6″ Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old Paper

This MS is incomplete, ending with 1 3 152 It was *collated at the Visvabharati*, up to 1 2. 40, and was then reported to be missing

K6

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 209 of 1887-91 Folios 386, with about 8-10 lines to a page, size 12 2″ × 5 8″. Devanāgarī characters Partly old Indian paper and partly modern European paper

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning On some folios (after fol 105) yellow pigment has been used for correction Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names, the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty — Collated up to the end of adhy 2 only

Ñ1

MS in Nepālī characters from Nepal, in private possession No specifications of the MS (such as measurements, number of folios etc) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasimharāma, at whose bidding the MS was copied For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam 516 (ca A D 1395) In the prasasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal Collations of the MS were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C I E., D P I, Nepal, who had it collated, for the Institute, by *local Pandits.* — The praśasti reads

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नम· प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * * * * * * * ।
[सत्त्वार्थ]चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥
मत्वा तत्क्षणभङ्गुर जगदिद विद्युल्लताचञ्चलं
आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।
येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता
* * * * * * * * * * * * [? श्री]भारतं लेखितम् ॥
कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पाप कृतं तस्य विनाशनाय ।
सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥
प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च
क्रुद्धक्रूरयमास्यदर्शनप * * * * * * * * ।
एतल्लेखयति स पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्
पार· श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

K_5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No 1 Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page, size 12″ × 6″ Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old Paper

This MS is incomplete, ending with 1 3 152 It was *collated at the Visvabharati,* up to 1 2. 40, and was then reported to be missing

K_6

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 209 of 1887-91 Folios 386, with about 8-10 lines to a page, size 12 2″ × 5 8″. Devanāgarī characters Partly old Indian paper and partly modern European paper

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning On some folios (after fol 105) yellow pigment has been used for correction Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names, the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty — Collated up to the end of adhy 2 only

$\tilde{N}_1$

MS in Nepālī characters from Nepal, in private possession No specifications of the MS (such as measurements, number of folios etc) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasimharāma, at whose bidding the MS was copied For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam 516 (ca A D 1395) In the prasasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal Collations of the MS were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C I E., D P I, Nepal, who had it collated, for the Institute, by *local Pandits.* — The praśasti reads

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नम· प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * * * * * * * ।
[सत्त्वार्थ]चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥
मत्वा तत्क्षणभङ्गुर जगदिद विद्युल्लताचञ्चलं
आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।
येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता
* * * * * * * * * * * * [? श्री]भारतं लेखितम् ॥
कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पाप कृतं तस्य विनाशनाय ।
सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥
प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च
क्रुद्धक्रूरयमास्यदर्शनप * * * * * * * * ।
एतल्लेखयति स पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्
पार· श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413 Folios 164, with about 7–9 lines to a page, size 20″ × 5 2″. Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati*

B_5

Dacca, University Library, No 485 Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17″ × 3¾″ Bengali characters, dated Śaka 1708 (ca A D. 1786) Much faded old Indian yellow paper

The MS, which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal Collations begin at adhy 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No 735 Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19″ × 4½″. Bengali characters Old Indian yellow paper

Appearance, as well as the script of this MS (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B_5, belongs apparently to the beginning of the 19th century Neatly written and fairly correct, contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist — Collations begin at adhy 54 *Collated at the Visvabharati*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 30 of A 1879-80 Folios 416, with about 7–10 lines to a page, size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters Old Indian glossy paper

Text with commentary of Arjunamiśra, written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly The MS has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin The text is written in three strips the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text The references to speaker (such as वैशपायन उवाच) and colophons are written in red ink The colophons give generally adhyāya and sub–parvan names Ślokas are generally numbered, adhyāyas are almost regularly numbered from adhy 45 to 109 The MS is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे°) उवाच Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated

Da_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468 Folios 415, with about 10 lines to a page, size 15 7″ × 6 6″ Devanāgarī characters, dated V Sam 1676 (ca A D 1620) Indian paper

Text with commentary of Arjunamiśra The MS is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gópālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS written:

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413 Folios 164, with about 7–9 lines to a page, size 20" × 5 2". Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati*

B_5

Dacca, University Library, No 485 Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17" × 3¾" Bengali characters, dated Śaka 1708 (ca A D. 1786) Much faded old Indian yellow paper

The MS, which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogia District, Bengal Collations begin at adhy 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No 735 Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19" × 4½". Bengali characters Old Indian yellow paper

Appearance, as well as the script of this MS (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B_5, belongs apparently to the beginning of the 19th century Neatly written and fairly correct, contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist — Collations begin at adhy 54 *Collated at the Visvabharati*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 30 of A 1879-80 Folios 416, with about 7–10 lines to a page, size 15½" × 6¾". Devanāgarī characters Old Indian glossy paper

Text with commentary of Arjunamiśra, written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly The MS has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin The text is written in three strips the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names Ślokas are generally numbered, adhyāyas are almost regularly numbered from adhy 45 to 109 The MS is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे°) उवाच Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated

Da_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468 Folios 415, with about 10 lines to a page, size 15 7" × 6 6" Devanāgarī characters, dated V Sam 1676 (ca A D 1620) Indian paper

Text with commentary of Arjunamiśra The MS is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS written:

Dn_2

Mysore, Oriental Library, No 1061. Folios 118, with about 22 lines to a page, size $15\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters, dated V Samvat 1864 (ca A.D 1808) Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 234 of 1895-1902 Folios 683, with about 9 lines to a page, size $15.2'' \times 7.2''$. Devanāgarī characters Thick Indian paper

Text with commentary of Nīlakaṇṭha Bold and clear letters, generally correct, margins are almost clean Ślokas and adhyāyas are throughout numbered As in Dn_1, blanks were filled with invocations and names of various gods The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol 470.

Dr_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Paper

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

Dr_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199 Folios 306, with about 10-13 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$ Devanāgarī characters Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore*

Dr_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1313 Folios 366, with about 11-13 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters, dated Śaka 1623 (ca A D 1701) Paper

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore.*

Dr_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

Dn_2

Mysore, Oriental Library, No 1061. Folios 118, with about 22 lines to a page, size 15¼" × 6¼". Devanāgarī characters, dated V Saṃvat 1864 (ca A.D 1808) Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 234 of 1895–1902 Folios 683, with about 9 lines to a page, size 15 2" × 7 2". Devanāgarī characters Thick Indian paper

Text with commentary of Nīlakaṇṭha Bold and clear letters, generally correct, margins are almost clean Ślokas and adhyāyas are throughout numbered As in Dn_1, blanks were filled with invocations and names of various gods The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍakas) are in red ink, but only up to fol 470.

Dr_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size 15" × 6½". Devanāgarī characters Paper

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

Dr_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199 Folios 306, with about 10-13 lines to a page, size 16" × 6½" Devanāgarī characters Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore*

Dr_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1313 Folios 366, with about 11–13 lines to a page, size 16" × 6¾". Devanāgarī characters, dated Śaka 1623 (ca A D 1701) Paper

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore.*

Dr_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339. Folios 108, with about 11–22 lines to a page, size 16" × 6½". Devanāgarī characters Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223 Folios 293, with about 12 lines to a page; size 14" × 6½" Devanāgari characters Paper

An old MS, but with clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy. 53 *Collated at Tanjore*

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1260 Folios 262, with about 11 lines to a page, size 14" × 5¾". Devanāgari characters Paper

Clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy 53 *Collated at Tanjore*

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329 Folios 196, with about 16–18 lines to a page, size 15¼" × 7". Devanāgari characters Paper.

A comparatively modern MS — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

D_9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176 Folios 279, with about 11 lines to a page; size 15½" × 5¾". Devanāgari characters Paper

Fol. 1–2 are badly damaged — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore*

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1293 Folios 352, with about 10 lines to a page, size 13½" × 5¼" Devanāgari characters Paper

Last leaf torn; well-preserved, clear and legible writing — Collations end at adhy 2. *Collated at Tanjore*

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1310 Folios 290, with about 11–18 lines to a page, size 14" × 5½". Devanāgari characters Paper

Written, perhaps, by four different scribes — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373 Folios 21, with about 12 lines to a page, size 14½" × 6" Devanāgari characters Paper

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore*

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223 Folios 293, with about 12 lines to a page; size 14" × 6½" Devanāgarī characters Paper

An old MS, but with clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy. 53 *Collated at Tanjore*

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1260 Folios 262, with about 11 lines to a page, size 14" × 5¾". Devanāgarī characters Paper

Clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy 53 *Collated at Tanjore*

D₈

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329 Folios 196, with about 16–18 lines to a page, size 15¼" × 7". Devanāgarī characters Paper.

A comparatively modern MS — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

D₉

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176 Folios 279, with about 11 lines to a page; size 15½" × 5¾". Devanāgarī characters Paper

Fol. 1–2 are badly damaged — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore*

D₁₀

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1293 Folios 352, with about 10 lines to a page, size 13½" × 5¼" Devanāgarī characters Paper

Last leaf torn; well-preserved, clear and legible writing — Collations end at adhy 2. *Collated at Tanjore*

D₁₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1310 Folios 290, with about 11–18 lines to a page, size 14" × 5½". Devanāgarī characters Paper

Written, perhaps, by four different scribes — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore*

D₁₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373 Folios 21, with about 12 lines to a page, size 14½" × 6" Devanāgarī characters Paper

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore*

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number) Folios 110, with about 16–21 lines to a page, size 18.7″ × 1.8″. Grantha characters. Palm-leaf

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 202, with about 15–17 lines to a page, size 14.5″ × 2.1″ Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the first 4 parvans Ādi, Sabhā, Araṇya and Virāṭa, written probably by the same hand Slightly worm-eaten, but, on the whole, a well preserved old MS with clear and legible writing

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11823 Folios 316, with about 10 lines to a page, size 16¾″ × 1¾″. Grantha characters Palm-leaf — *Collated at Tanjore*

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11838 Folios 477, with about 6 lines to a page, size 19″ × 1⅞″. Grantha characters Palm-leaf.

An old and well-preserved MS, with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11851 Folios 320, with about 8 lines to a page, size 19″ × 1½″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS, with clear and legible writing — *Collated at Tanjore*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860 Folios 324, with about 8 lines to a page, size 18¼″ × 1⅜″ Grantha characters Palm-leaf

MS. written by Kāśipati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G_7

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 217, with about 12–14 lines to a page, size 19.2″ × 2″. Grantha characters Palm-leaf

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number) Folios 110, with about 16–21 lines to a page, size 18.7″ × 1.8″. Grantha characters. Palm-leaf

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 202, with about 15–17 lines to a page, size 14.5″ × 2.1″ Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the first 4 parvans Ādi, Sabhā, Araṇya and Virāṭa, written probably by the same hand Slightly worm-eaten, but, on the whole, a well preserved old MS with clear and legible writing

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11823 Folios 316, with about 10 lines to a page, size 16¾″ × 1¾″. Grantha characters Palm-leaf — *Collated at Tanjore*

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11838 Folios 477, with about 6 lines to a page, size 19″ × 1⅞″. Grantha characters Palm-leaf.

An old and well-preserved MS, with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11851 Folios 320, with about 8 lines to a page, size 19″ × 1½″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS, with clear and legible writing — *Collated at Tanjore*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860 Folios 324, with about 8 lines to a page, size 18¼″ × 1⅜″ Grantha characters Palm-leaf

MS. written by Kāśīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G_7

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 217, with about 12–14 lines to a page, size 19.2″ × 2″. Grantha characters Palm-leaf

Incomplete MS, adhy. 1-53 wanting (i e. begins with the Ādivaṃśāvataraṇa sub-parvan); writing clear and legible, generally correct, margins are clean — Collations begin from adhy 54

M₇

MS. from the private library of Avaṇapparambu Mana, Cochin Folios 170, with about 10 lines to a page, size 20 5" × 1 8" Malayālam characters Palm-leaf

Clear and legible writing, leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten, probably not very old — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged — Collated from adhy 54

M₈

Malabar, Poomulli Mana Library, No 297. Folios 183, with about 10 lines to a page Malayālam characters, dated Kollam 1017 (ca A D. 1842) Palm-leaf

Collated from adhy 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

Incomplete MS, adhy. 1–53 wanting (i. e. begins with the Ādivaṁśāvataraṇa sub-parvan); writing clear and legible, generally correct, margins are clean — Collations begin from adhy 54

M_7

MS. from the private library of Avaṇappārambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page, size 20.5" × 1.8" Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing, leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten, probably not very old — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged — Collated from adhy 54

M_8

Malabar, Poomulli Mana Library, No 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters, dated Kollam 1017 (ca A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca A.D 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca A.D 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca A D 1050), as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the pāṭhāntaras cited The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars[1] who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far, namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa Three of these (Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H H Juynboll, as early as 1893 The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.[2] Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit the Parvasaṃgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa Unfortunately these translations are not available in India, at least they were not available to me

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers" The text prepared by Dr Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

[1] Cf D van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", *JRAS* 1913 1 ff, and the literature cited there, also Kurt Wulff, *Den old javanske Virataparva* (Copenhagen 1917) On the Mbh in the island of Bali, of R Friederich *JRAS* 1876 176 f, 179 ff

[2] *Adiparva, Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr H H. Juynboll 'S-Gravenhage 1906.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca A.D 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca A.D 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca A D 1050), as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the pāṭhāntaras cited The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars[1] who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far, namely, Ādi, Virāta, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohana Three of these (Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H H Juynboll, as early as 1893 The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.[2] Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit the Parvasaṃgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa Unfortunately these translations are not available in India, at least they were not available to me

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers" The text prepared by Dr Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

[1] Cf D van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", *JRAS* 1913 1 ff, and the literature cited there, also Kurt Wulff, *Den old javanske Virataparva* (Copenhagen 1917) On the Mbh in the island of Bali, of R Friederich *JRAS* 1876 176 f, 179 ff

[2] *Adiparva, Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr H H. Juynboll 'S-Gravenhage 1906.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasamgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of *his* Mahābhārata.[1] The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts The poet is reported to have followed the original fairly closely Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa [2]

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,[3] belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kāśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.[4] Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp 30ff), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter [5] Of the omissions they note adhy 4, 24, 45–48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate Of these, adhy 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy 1, adhy. 45–48 are a repetition (with variations) of adhy. 13–15, adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy 94 is a variant of adhy 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose,[6] finally, stanzas 11 to end of adhy 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of *these* adhyāyas is thus clear they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1–19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikanīti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement" They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate This is correct up to a certain point A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative, and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

[1] The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P P S Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p XXX (Scheme of Slokas) They were first published by Venkatachellam Iyer, op cit p 311

[2] Cf Venkatachellam Iyer, op cit. p 99.

[3] Ed Kāvyamālā, No 64 (1898)

[4] Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p 136

[5] op cit p 30

[6] As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam, cf Labberton, *JRAS* 1913 7 "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the *second*, that being the only one it knows".

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasamgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of *his* Mahābhārata.[1] The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts The poet is reported to have followed the original fairly closely Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa [2]

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,[3] belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kaśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.[4] Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp 30 ff), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter [5] Of the omissions they note adhy 4, 24, 45–48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate Of these, adhy 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy 1, adhy. 45–48 are a repetition (with variations) of adhy. 13–15, adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy 94 is a variant of adhy 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose,[6] finally, stanzas 11 to end of adhy 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of *these* adhyāyas is thus clear they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1–19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikanīti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement" They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate This is correct up to a certain point A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative, and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

[1] The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P P S Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p XXX (Scheme of Slokas) They were first published by Venkatachellam Iyer, op cit p 311

[2] Cf Venkatachellam Iyer, op cit. p 99.

[3] Ed Kāvyamālā, No 64 (1898)

[4] Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p 136

[5] op cit p 30

[6] As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam, cf Labberton, *JRAS* 1913 7 "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the *second*, that being the only one it knows".

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy 14 ff) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya[1] Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhatta (e g our 1. 1 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śamkara (e g our 1 1 37) A few of the sententious stanzas (e g our 1. 74 1 ff) recur, with variation, in Buddhist literature,[2] while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e g our 1 53 22 f)[3], the Manusmṛti[4] (e g our 1 3. 94) and the Bṛhaddevatā[5] (e g our 1 59 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Maharṣi Vyāsa There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated Then in the case of citations we must allow for failures of memory, since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum, though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further

---

1 Cf Jarl Charpentier, *Die Suparnasage*, Uppsala 1920

2 Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM*. 20 (1906) 323, 357 f.

3 Cf Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol 4 (1892), p 521, stanzas 5-8

4 2 111

5 Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM* 20 (1906) 1 ff, especially, pp 10 f., 28 f, 31 ff, 34.

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy 14 ff) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya[1] Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhatta (e g our 1. 1 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṃkara (e g our 1 1 37) A few of the sententious stanzas (e g our 1. 74 1 ff) recur, with variation, in Buddhist literature,[2] while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e g our 1 53 22 f)[3], the Manusmṛti[4] (e g our 1 3. 94) and the Bṛhaddevatā[5] (e g our 1 59 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Maharṣi Vyāsa There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated Then in the case of citations we must allow for failures of memory, since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum, though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further

---

[1] Cf Jarl Charpentier, *Die Suparnasage*, Uppsala 1920

[2] Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM*, 20 (1906) 323, 337 f.

[3] Cf Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol 4 (1892), p 521, stanzas 5-8

[4] 2 111

[5] Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM* 20 (1906) 1 ff, especially, pp 10 f., 28 f, 31 ff, 34.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.[1] We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr Sreenivasa Sastrial This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted" "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata,* omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work" One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work, or rather, just how early were the copies he was referring to "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr Protapa Chandra Roy's edition" !

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata,* how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*[2] To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is except in a very few instances, simply impossible" With highly commendable

[1] Cf the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh (1887) See also Holtzmann, *Das Mahābhārata,* 3 33

[2] Italics mine !

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.[1] We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr Sreenivasa Sastrial This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted" "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata,* omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work" One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work, or rather, just how early were the copies he was referring to "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata,* how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*[2] To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is except in a very few instances, simply impossible" With highly commendable

[1] Cf the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh (1887) See also Holtzmann, *Das Mahābhārata,* 3 33

[2] Italics mine!

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four [1] More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Sambhava), or at least into two (Ādi and Sambhava) separate *major* parvans [2] Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antahparvans) The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans, the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan [3] We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasamgraha (Ādi 2) itself.[4]

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P P S Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books [5] But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasamgraha always a grave blunder, because, clearly, the data of the Parvasamgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text The Parvasamgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,[6] would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasamgraha was first compiled

[1] See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS in the Palace at Tanjore* (London 1879), p 180, and Winternitz, *Ind Ant* 1898 122

[2] In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered* In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy 54 in all Southern MSS except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivams'avatarana parvan, in the colophons of the Southern MSS it is called the *first* adhyāya of the Sambhavaparvan

[3] On the other hand, the Southern MSS (and in fact even most of the Northern MSS) frequently mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya, but even this is never done regularly and systematically

[4] The Parvasamgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends

[5] Thus, from these Southern ed, one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

[6] This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1 2. 72-233) follows the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four[1] More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Sambhava), or at least into two (Ādi and Sambhava) separate *major* parvans[2] Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antahparvans) The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans, the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan[3] We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasamgraha (Ādi 2) itself.[4]

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P P S Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books[5] But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasamgraha always a grave blunder, because, clearly, the data of the Parvasamgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text The Parvasamgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,[6] would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasamgraha was first compiled

[1] See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS in the Palace at Tanjore* (London 1879), p 180, and Winternitz, *Ind Ant* 1898 122

[2] In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered* In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy 54 in all Southern MSS except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivamś'avatarana parvan, in the colophons of the Southern MSS it is called the *first* adhyāya of the Sambhavaparvan

[3] On the other hand, the Southern MSS (and in fact even most of the Northern MSS) frequently mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya, but even this is never done regularly and systematically

[4] The Parvasamgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends

[5] Thus, from these Southern ed, one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

[6] This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1 2. 72-233) follows the

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiḥśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya[1] in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugṛha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

---

[1] Cf. App I, No 67, lines 47–62

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiḥśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya[1] in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugṛha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

[1] Cf. App. I, No. 67, lines 47–62.

(16) No 108: Dhrtarāṣtra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāndavas to Indraprastha (58 lines)

(17) No 111 Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines)

(18) No. 113-115 Expansion of the Subhadrāharaṇa (562 lines!).

(19) No 116 Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1 *Variants of isolated words or phrases,* (a) *unimportant and* (b) *important*

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), त्रसु (तसु), etc , etc

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g S महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन (N °र्षे पूजितस्येह सर्वलोके म°) 1 1 23, प्रतीपस्तु ततो राजा (तत प्रतीपो राजा स) 92 1; etc , etc

(iii) unremitting variation of monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]थ; common adverbs and conjunctions, such as तत , तदा, तथा, तत्र, यत , यदा, यथा, यत्र, अत्र, अत , इत , अथ, चापि, चैव , and prepositions अधि-अभि-वि-अति, प्रति-परि, अनु-उप, etc , etc

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e g रोष-क्रोध-कोप, ऋषि-मुनि, प्रभु-विभु-(अ)भिभू, द्विज-विप्र, राज्य-राष्ट्र, पन्नग-भुजग, नरेश्वर-नरोत्तम-नराधिप-नरर्षभ, ब्रह्मवित्तम-द्विजसत्तम-वेदवित्तम-विप्रसत्तम, पन्नगेश्वर-पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम), अस्त्रविशारद-शस्त्रविशारद-शास्त्रविशारद-धर्मविशारद-वाक्यविशारद, यशस्विन्-तरस्विन्-तपस्विन्, समरदुर्मदौ-समरदुर्जयौ, कथयिष्यामि-सप्रवक्ष्यामि-कीर्तयिष्यामि, अमिततेजसा-अमितबुद्धिना, महाबल-महाभुज-महारथ-महायश ; वराङ्गना-शुचिस्मिता, चारुदर्शना-चारुलोचना-चारुहासिनी-वरवर्णिनी-(अ)मरवर्णिनी, धर्मभृता वर-शस्त्र(शास्त्र)विदां वर, असशय-न संशय , etc., etc

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत, परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिण , नि श्वसन्त यथा नाग, श्वसन्तमिव पन्नग, etc., etc. For other examples, see

(16) No 108: Dhrtarāṣtra crowns Yudhiṣthira king before despatching the Pāndavas to Indraprastha (58 lines)

(17) No 111 Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣthira (55 lines)

(18) No. 113–115 Expansion of the Subhadrāharaṇa (562 lines!).

(19) No 116 Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1 *Variants of isolated words or phrases,* (a) *unimportant and* (b) *important*

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), त्रसु (तसु), etc , etc

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g S महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन (N °र्षे पूजितस्येह सर्वलोके म°) 1 1 23, प्रतीपस्तु ततो राजा (तत प्रतीपो राजा स) 92 1; etc , etc

(iii) unremitting variation of monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]थ; common adverbs and conjunctions, such as तत , तदा, तथा, तत्र, यत , यदा, यथा, यत्र, अत्र, अत , इत , अथ, चापि, चैव , and prepositions अधि–अभि–वि–अति, प्रति–परि, अनु–उप, etc , etc

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e g रोष–क्रोध–कोप, ऋषि–मुनि, प्रभु–विभु–(अ)भिभू, द्विज–विप्र, राज्य–राष्ट्र, पन्नग–भुजग, नरेश्वर–नरोत्तम–नराधिप–नरर्षभ, ब्रह्मवित्तम–द्विजसत्तम–वेदवित्तम–विप्रसत्तम, पन्नगेश्वर–पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम), अस्त्रविशारद–शस्त्रविशारद–शास्त्रविशारद–धर्मविशारद–वाक्यविशारद, यशस्विन्–तरस्विन्–तपस्विन्, समरदुर्मदौ–समरदुर्जयौ, कथयिष्यामि–सम्प्रवक्ष्यामि–कीर्तयिष्यामि, अमिततेजसा–अमितबुद्धिना, महाबल–महाभुज–महारथ–महायश ; वराङ्गना–शुचिस्मिता, चारुदर्शना–चारुलोचना–चारुहासिनी–वरवर्णिनी–(अ)मरवर्णिनी, धर्मभृता वर–शस्त्र(शास्त्र)विदां वर, असशय–न संशय , etc., etc

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत, परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिण , नि श्वसन्त यथा नाग, श्वसन्तमिव पन्नग, etc., etc. For other examples, see

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D_3) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines

1753* वाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।
2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणास्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses For example

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S in adhy 155 and in App I, No 79 (after adhy 128),

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi, cf. adhy. 157, 189 and passage No 100 (of App I);[1]

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff (Bom

[1] In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D3) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणास्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses For example

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S in adhy 155 and in App I, No 79 (after adhy 128),

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi, cf. adhy. 157, 189 and passage No 100 (of App I);[1]

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff (Bom

[1] In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

(i) in App I, No 9, in the account of the churning of the ocean (samudra-manthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning,

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśi, during the Svayamvara of his daughters;

(iii) passage No 59 (of App I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan,

(iv) in passages No 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.[1] Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre,

(v) passage No 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka,

(vii) 1737* adds a hymn (in Triṣṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Saṃvaraṇa;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No 100-101 add to the existing stock two new anecdotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans these are the well-known legends of Nālāyanī and Bhaumāśvī,

(x) passage No 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā,

---

[1] This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else

(i) in App I, No 9, in the account of the churning of the ocean (samudramanthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning,

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśi, during the Svayaṃvara of his daughters;

(iii) passage No 59 (of App I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan,

(iv) in passages No 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.[1] Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre,

(v) passage No 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka,

(vii) 1737* adds a hymn (in Triṣṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Saṃvaraṇa;

(viii) 1825* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No 100-101 add to the existing stock two new anecdotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans these are the well-known legends of Nālāyanī and Bhaumāśvī,

(x) passage No 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā,

---

[1] This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else

1423* अङ्घ्रोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence Examples

App. I, No 89 (lines 3–4) with reference to Hidimbā

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No 48 (lines 78–79), describing Śakuntalā

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No 55 (lines 46–47), describing Ambā

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासाचिद्भ्रातरं तथा ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are

1937* राकाशशाङ्कवदना पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi 1334* with 1335* reads

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामुपश्लिष्य कामं ततः ।

Cf also lines 73–74 of passage No. 100 (of App I)

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।[1]

4 *Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension*

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative In adhy 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duhṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history

[1] These lines occur in three MSS (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol 2), p 1209

1423* अङ्गोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषा सर्वत्रगं तेज. स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence Examples

App. I, No 89 (lines 3–4) with reference to Hidimbā

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No 48 (lines 78–79), describing Śakuntalā

करान्तमितमध्या तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशाल वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No 55 (lines 46–47), describing Ambā

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रा गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्या सस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासाचिद्भ्रातर तथा ।
रहसीह नर दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are

1937* राकाशशाङ्कवदना पद्मिनीजातिसंभवा. ।
पद्मगन्धा पद्ममुखा. पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तबिन्दुललाटिका ।
पीवरस्तनभारार्ता शङ्खकण्ठ्य. सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमा. ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मका ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi 1334* with 1335* reads

व्यपकृष्टाम्बरा दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचा दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रमे तत. ।

Cf also lines 73–74 of passage No. 100 (of App I)

मारो मा बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मा भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्य मा बाधतेऽनिशम् ।[1]

4 *Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension*

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative In adhy 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duhṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history

[1] These lines occur in three MSS (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol 2), p 1209

6 *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāndus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka)[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App I, No 103) This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation The bellicose party has the upper hand in the council chamber The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas The Kaurava forces are, of course, easily repulsed No great damage is done. The status quo is immediately restored things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9)

7 *Omissions in S, as compared with N*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App I, No 118) Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (aṃśa) Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] App I, Nos. 78 and 92–93 respectively.

6 *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāndus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka)[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App I, No 103) This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation The bellicose party has the upper hand in the council chamber The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas The Kaurava forces are, of course, easily repulsed No great damage is done. The status quo is immediately restored things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9)

7 *Omissions in S, as compared with N*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App I, No 118) Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (amśa) Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] App I, Nos. 78 and 92–93 respectively.

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype ν

The Śāradā Version

The archetype ν comprises the two versions Śāradā and "K"

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Ś1, belonging to the Bombay Government Collection (No 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,[1] of the Madras edition (i e Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889[2] Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṃgraha; cf the accompanying facsimile of fol 155a of the Śāradā codex To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, *in all other versions of both recensions* It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (Ś1) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar

---

[1] This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818)

[2] See the volume of Index etc, Descriptive Contents, p 4

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype ν

The Śāradā Version

The archetype ν comprises the two versions Śāradā and "K"

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Ś1, belonging to the Bombay Government Collection (No 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,[1] of the Madras edition (i e Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889 [2] Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasamgraha; cf the accompanying facsimile of fol 155a of the Śāradā codex To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, *in all other versions of both recensions* It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (Ś1) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar

---

[1] This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818)

[2] See the volume of Index etc, Descriptive Contents, p 4

68 69 K D$_5$ घ्वस्ता (*or* °स्तां) rest याता.
71 41 K D$_5$ वत्स rest विप्र
74 7 K *alone* transp कुमारा and कुमार्य
76 33 K D$_5$ शुचिस्मितां rest सुमध्यमां.
150 18 K घासस्य rest विप्रस्य, etc, etc, etc

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K$_1$ (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś$_1$, so much so that K$_1$ may be regarded as a copy of some Śāradā original The Kaśmīrī character of K$_1$ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen[1] of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with

The affinity between Ś$_1$ and K$_1$ is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations The references are to adhyāyas and ślokas[2]

27. 15 Ś$_1$ K$_1$ पुरंदर · rest शतक्रतु (synonym!)
28. 24 Ś$_1$ K$_1$ तत rest नद्यी.
29. 4 Ś$_1$ K$_1$ अरा अरेण others अरान्तरेण, etc
30. 7 Ś$_1$ K$_1$ प्रदेश्रेतत् others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, सगृह्य, आगृह्य, etc (original hypermetric!)
31 6 Ś$_1$ K$_1$ पजवक (corrupt) others पिंजरक, पजरक, etc
37 25 Ś$_1$ K$_1$ रक्षितव्य पिता त्विति (corrupt) others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc
42 7 Ś$_1$ K$_1$ नेतरा रोचयाम्यह others न भरेय च तामह, etc
44 2 Ś$_1$ K$_1$ भयात् others तदा, तथा, ततो, etc
45 5 Ś$_1$ K$_1$ अवदन् rest अनुवन् (synonym)
45 19 Ś$_1$ K$_1$ तयोदित others नराधिप, etc.
131 3 Ś$_1$ K$_1$ प्रभुमते (corrupt) · rest पशुपते
131. 13 Ś$_1$ K$_1$ चरन् rest शनै
154 24 Ś$_1$ K$_1$ जाह्नव्यां rest भागीरथ्या (original has double crasis!)
206. 3 Ś$_1$ K$_1$ एकका (corrupt?) rest कयका (G$_1$ श्रद्धका)
218 48 Ś$_1$ K$_1$ मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) rest गिरे शृंग सहस्रधा (*or* °श)

The above are examples of concordant *readings* of Ś$_1$ and K$_1$ As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy 42–44 and 46 of the constituted text (comprising adhy 46–48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś$_1$ K$_1$ 54–56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated, further, after only the *third* stanza of our adhy 40, both manuscripts (Ś$_1$ K$_1$) interpolate the figure 51, Ś$_1$ marginally inserting, at that place, an additional colophon इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोध्याय. Likewise, after 1 165 34, Ś$_1$ K$_1$ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript

Among "additional" passages peculiar to Ś$_1$ K$_1$ may be mentioned 1735*

K$_1$ is, however, by no means, a direct copy of Ś$_1$ There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K$_1$ in adhy 47–48, where Ś$_1$ is intact

[1] *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908

[2] It should be noted that Ś$_1$ begins only at 1 26 10

68 69 K D$_5$ घ्वस्ता (*or* °स्तां) rest याता.
71 41 K D$_5$ वत्स rest विप्र
74 7 K *alone* transp कुमारा and कुमार्यं
76 33 K D$_5$ शुचिस्मितां rest सुमध्यमां.
150 18 K घासस्य rest विप्रस्य, etc, etc, etc

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K$_1$ (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś$_1$, so much so that K$_1$ may be regarded as a copy of some Śāradā original The Kaśmīrī character of K$_1$ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen[1] of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with

The affinity between Ś$_1$ and K$_1$ is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations The references are to adhyāyas and ślokas[2]

27. 15 Ś$_1$ K$_1$ पुरंदर · rest शतक्रतु (synonym!)
28. 24 Ś$_1$ K$_1$ तत rest नदी.
29. 4 Ś$_1$ K$_1$ अरा अरेण others अरान्तरेण, etc
30. 7 Ś$_1$ K$_1$ प्रदेशेतत् others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, सगृह्य, आगृह्य, etc (original hypermetric!)
31 6 Ś$_1$ K$_1$ पजवक (corrupt) others पिंजरक, पजरक, etc
37 25 Ś$_1$ K$_1$ रक्षितव्य पिता त्विति (corrupt) others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc
42 7 Ś$_1$ K$_1$ नेतरा रोचयाम्यह others न भरेय च तामह, etc
44 2 Ś$_1$ K$_1$ भयात् others तदा, तथा, ततो, etc
45 5 Ś$_1$ K$_1$ अवदन् rest अब्रुवन् (synonym)
45 19 Ś$_1$ K$_1$ तयोदित others नराधिप, etc.
131 3 Ś$_1$ K$_1$ प्रभुमते (corrupt) · rest पशुपते
131. 13 Ś$_1$ K$_1$ चरन् rest शनै
154 24 Ś$_1$ K$_1$ जाह्नव्यां rest भागीरथ्या (original has double crasis!)
206. 3 Ś$_1$ K$_1$ एकका (corrupt?) rest कयका (G$_1$ श्रद्धका)
218 48 Ś$_1$ K$_1$ मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) rest गिरे शृग सहस्रधा (*or* °श)

The above are examples of concordant *readings* of Ś$_1$ and K$_1$ As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy 42–44 and 46 of the constituted text (comprising adhy 46–48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś$_1$ K$_1$ 54–56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated, further, after only the *third* stanza of our adhy 40, both manuscripts (Ś$_1$ K$_1$) interpolate the figure 51, Ś$_1$ marginally inserting, at that place, an additional colophon इत्यादिपर्वण्येकपञ्चाशत्तमोऽध्याय. Likewise, after 1 165 34, Ś$_1$ K$_1$ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript

Among "additional" passages peculiar to Ś$_1$ K$_1$ may be mentioned 1735*

K$_1$ is, however, by no means, a direct copy of Ś$_1$ There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K$_1$ in adhy 47–48, where Ś$_1$ is intact

---

[1] *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908

[2] It should be noted that Ś$_1$ begins only at 1 26 10

remaining manuscripts of the group (i e. K_{3-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with Υ or with S On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{3\ 5}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K

The contamination of K_{3-6} with Υ is illustrated by the following passages No 14 of App I (found in K_4 marg, and Ñ V_1 B D), No. 41 (in $K_{3\ 4}$ and $Ñ_{1\ 3}$ V_1 B D except D_5), No 42–43 (in $K_{3\ 4}$ and Ñ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No 61 (of App. I) and 1131*, like Ñ B D The contamination of $K_{3-4\ 6}$ with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts $K_{5\ 6}$ contain 22*, $K_{4\ 6}$ 25*, K_4 49*, K_4 (suppl fol) passage No 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App I all of these are Southern passages

K_{4-6}, moreover, contain the Brahmā episode[1] in adhy 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while $K_{4\ 6}$ have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here शोधपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata

Important omissions which distinguish v (really only Ś1 Ko_{-3}) from all other manuscripts are these

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥṣalā (Bom adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App I, No 63),

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App I, No. 75),

(iii) an adhy (Bom adhy 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,[2] and which is repetitious and incoherent (App I, No 80),

(iv) the so-called polity of Kaṇi(n)ka, Kaṇi(n)kanīti (Bom adhy 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App I, No 81),

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom adhy 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App I, No 85)

These five passages are found in all manuscripts collated except Ś1 Ko_{-3}, but it is worthy of note that even apart from their omission in v, the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory No v (crossing of the

---

[1] See notes on passage No 1 of App. I [2] Cf remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2 33.

remaining manuscripts of the group (i e. K_3-$_6$) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with Υ or with S On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{5\ 6}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K

The contamination of K_{3-6} with Υ is illustrated by the following passages No 14 of App I (found in K_4 marg, and Ñ V_1 B D), No. 41 (in $K_{3\ 4}$ and $Ñ_{2\ 3}$ V_1 B D except D_5), No 42–43 (in $K_{3\ 4}$ and Ñ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No 61 (of App. I) and 1131*, like Ñ B D The contamination of $K_{3-4\ 6}$ with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts $K_{5\ 6}$ contain 22*, $K_{4\ 6}$ 25*, K_4 49*, K_4 (suppl fol) passage No 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App I all of these are Southern passages

K_{4-6}, moreover, contain the Brahmā episode[1] in adhy 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while $K_{4\ 6}$ have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here क्षेपपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata

Important omissions which distinguish ν (really only $Ś_1$ K_{0-3}) from all other manuscripts are these

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duhṣalā (Bom adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App I, No 63),

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App I, No. 75),

(iii) an adhy (Bom adhy 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,[2] and which is repetitious and incoherent (App I, No 80),

(iv) the so-called polity of Kaṇi(n)ka, Kaṇi(n)kanīti (Bom adhy 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App I, No 81),

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom adhy 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App I, No 85)

These five passages are found in all manuscripts collated except $Ś_1$ K_{0-3}, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν, the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory No v (crossing of the

---

[1] See notes on passage No 1 of App. I [2] Cf remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2 33.

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions But they would be merely due to corruptions of the text, the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts firstly, enough digressions and superfluities still remain in v, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan, and, secondly, v has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V$_1$ Da D$_{2\,4}$), 451* (K D$_2$), 516* (K except K$_3$ Dn D$_1$), 565* (K except K$_2$), 1499* (Ś$_1$ K D$_5$), 1735* (Ś$_1$ K$_1$ *only*), 1855* (Ś$_1$ K Ñ$_1$), 2077* (Ś$_1$ K except K$_3$ and Ñ$_{1\,3}$ V$_1$ D$_{2\,5}$), etc

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental* The text is continuous and complete in itself It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of v, in relation to T or the Vulgate (i e Nīlakaṇtha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension, e g the Gaṇeśa episode (App I, No 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Sambhavaparvan These passages are omitted in S no less than in K

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics[1] As for the two passages, Nos. 42–43 of App I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),[2] such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karna are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point

Likewise many of the apparent omissions in v in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions, e g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App I, No 79), or the Nālāyanī episode (No 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No 103), which are peculiar to S In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N

---

[1] Winternitz, *JRAS* 1898 380ff , Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp 23f., 28ff., Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143f. Particularly, Winternitz, *Ind Ant* 1898 77ff

[2] See adhy 58 of Sastri's Ādiparvan in the Southern Recension

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions But they would be merely due to corruptions of the text, the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts firstly, enough digressions and superfluities still remain in v, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan, and, secondly, v has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V_1 Da $D_{2\ 4}$), 451* (K D_3), 516* (K except K_3 Da D_1), 565* (K except K_2), 1499* ($Ś_1$ K D_5), 1735* ($Ś_1$ K_1 *only*), 1855* ($Ś_1$ K $Ñ_1$), 2077* ($Ś_1$ K except K_4 and $Ñ_{1\ 3}$ V_1 $D_{2\ 5}$), etc

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental* The text is continuous and complete in itself It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of v, in relation to T or the Vulgate (i e Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension, e g the Gaṇeśa episode (App I, No 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Sambhavaparvan These passages are omitted in S no less than in K

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics[1] As for the two passages, Nos. 42–43 of App I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),[2] such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karna are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point

Likewise many of the apparent omissions in v in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions, e g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App I, No 79), or the Nālāyanī episode (No 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No 103), which are peculiar to S In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N

---

[1] Winternitz, *JRAS* 1898 380 ff, Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp 23 f., 28 ff., Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particularly, Winternitz, *Ind Ant* 1898 77 ff

[2] See adhy 58 of Sastri's Ādiparvan in the Southern Recension

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones* But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details it was that of total indifference

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio, for there would be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e g अभिमो. 1 2. 144, श्लोकाम[1] 1. 2 177, 189, कामया adv. "frankly" 1 10 6, कन्यस 1. 98 13, समुद्रे 1. 98 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one

Again, ν is often the only version that has preserved the correct reading; e. g 1. 2. 102

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तास्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥,

where the Vulgate version reads (1 2 138f)

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञ· स्नुषा परमदु खिताम् ॥
तारयामास तास्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृप· ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥,

while Sastri's reading is (1 2 108f)

यत्र द्यूतास्रवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

---

[1] Devabodha paraphrases the word with श्लोकसंख्या

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones* But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details it was that of total indifference

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio, for there wonld be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e g अभिमो. 1 2. 144, श्लोकाम्[1] 1. 2 177, 189, कामया adv. "frankly" 1 10 6, कन्यस 1. 98 13, समुद्रे 1. 98 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one

Again, ν is often the only version that has preserved the correct reading; e. g 1. 2. 102

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तास्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥,

where the Vulgate version reads (1 2 138f)

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञ· स्नुषा परमदु खिताम् ॥
तारयामास तास्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृप· ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥,

while Sastri's reading is (1 2 108f)

यत्र द्यूताप्लवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

---

[1] Devabodha paraphrases the word with श्लोकसंख्या

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension γ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations

(1) No 12 (Ñ$_{1\,2}$ V$_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya,

(2) No 14 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$, D$_3$ on suppl fol), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuda, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy 14,

(3) No 41 (K$_{3\,4}$ Ñ$_{2\,3}$ V$_1$ B D except D$_5$), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya,

(4) No 42 (K$_{3\,4}$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death,

(5) No 43 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), the open secret of the mysterious birth of Karṇa, which is an *anticipation* of adhy 104, and, finally,

(6) No 81, lines 193–230 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D T$_1$), meant to be a summary of the Jatugṛha episode, which is, however, *a garbled and incoherent* version of the original story

The view that ν and γ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case Neither ν nor γ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction, others again may possibly be explained as the result of contamination There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between γ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source

Contamination between ν and γ, owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed, on the other hand, contamination between γ and S cannot be altogether denied

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made These are certain passages that are common to γ and S, and are missing in Ś$_1$ K$_{0-3}$ only, in other words, they are found in all manuscripts collated except Ś$_1$ K$_{0-3}$, for example, the Kaṇikanīti There is usually other evidence against the passages Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed, firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T$_2$ G$_{2\,4\,5}$) of two preceding adhyāyas (129–130), and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension γ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations

(1) No 12 (Ñ$_{1-3}$ V$_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya,

(2) No 14 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$, D$_3$ on suppl fol), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuda, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy 14,

(3) No 41 (K$_{3-4}$ Ñ$_{2-3}$ V$_1$ B D except D$_5$), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya,

(4) No 42 (K$_{3-4}$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death,

(5) No 43 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), the open secret of the mysterious birth of Karṇa, which is an *anticipation* of adhy 104, and, finally,

(6) No 81, lines 193–230 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D T$_1$), meant to be a summary of the Jatugṛha episode, which is, however, *a garbled and incoherent* version of the original story

The view that ν and γ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case Neither ν nor γ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction, others again may possibly be explained as the result of contamination There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between γ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source

Contamination between ν and γ, owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed, on the other hand, contamination between γ and S cannot be altogether denied

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made These are certain passages that are common to γ and S, and are missing in Ś$_1$ K$_{0-3}$ only, in other words, they are found in all manuscripts collated except Ś$_1$ K$_{0-3}$, for example, the Kaṇikanīti There is usually other evidence against the passages Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed, firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T$_2$ G$_{2,4,5}$) of two preceding adhyāyas (129–130), and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

Archetype ε

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali, probably together with Oriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$[1] The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc, etc, as also passage No 112 of App I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A D 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithili Version

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf for instance, 1 1 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn $D_{1\ 4\ 5}$

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension Υ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

---

[1] I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken off in many places, but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

Archetype ε

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali, probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$ [1] The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc, etc, as also passage No 112 of App I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A D 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf for instance, 1 1 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn $D_{1\ 4\ 5}$

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension Υ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

---

[1] I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken off in many places, but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted, and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $\tilde{N}_2$ Dn $D_{2,4,5}$, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version*!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Angas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayamvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23f.):

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes *no inquiries* about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted, and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $\tilde{N}_2$ Dn $D_{2,4,5}$, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version*!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Angas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayamvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23 f.):

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text, but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari[1] Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected *from different parts of India,* with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities.

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (*as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts*— information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text *Variants* cited by Nīlakaṇṭha will be found in the footnotes under 1. 1 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188, 2 6, 64, 243, 3 19, 149, 189, 4 1, 5 9, 11 1; 13 2, 29, 14 8, 16, 16 10, 33 (found only in Cd!), 18 11, 19 6, 24 9, 27 35, 28 24, 30 5 (not found elsewhere!), 11, 32 18, 33 20, 38 30, 39 11, 46 25, 29 (not found elsewhere!), 49 4, 17, 50. 9–12 17, 51 4 (not found elsewhere!), 5, 53 34, 54 3, 8, 55 3, 57. 21, 22, 78, 58 35 f., 50, 59 54, 62 10, 68. 38, 69 26, 70 3, 19, 46, 71 31, 51, 82 8, 87 12, 88 22, 89 51, 92 43; 102 23, 109 10, 12, 15 (not found elsewhere!), 110 33, 114 2, 117 9, 118 9, 120 10 (Nīlp समन्वयात् as in text, om through oversight, cf B 1 130 10), 124 32, 125 2, 131 8, 133 18 ("Gauḍapātha"), 141 7, 143 12, 148 10, 150. 15, 153 3, 154 2, 13, 155 28, 34, 49, 158 14 (mentions Devabodha!), 46, 161 4 (not found elsewhere!), 168 25, 169 20, 170 21, 171 7, 178

[1] See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, *KZ* 44 70ff

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text, but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari[1] Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected *from different parts of India,* with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities.

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text *Variants* cited by Nīlakaṇṭha will be found in the footnotes under 1. 1 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188, 2 6, 64, 243, 3 19, 149, 189, 4 1, 5 9, 11 1; 13 2, 29, 14 8, 16, 16 10, 33 (found only in Cd!), 18 11, 19 6, 24 9, 27 35, 28 24, 30 5 (not found elsewhere!), 11, 32 18, 33 20, 38 30, 39 11, 46 25, 29 (not found elsewhere!), 49 4, 17, 50. 9–12 17, 51 4 (not found elsewhere!), 5, 53 34, 54 3, 8, 55 3, 57. 21, 22, 78, 58 35 f., 50, 59 54, 62 10, 68. 38, 69 26, 70 3, 19, 46, 71 31, 51, 82 8, 87 12, 88 22, 89 51, 92 43; 102 23, 109 10, 12, 15 (not found elsewhere!), 110 33, 114 2, 117 9, 118 9, 120 10 (Nīlp समन्वयात् as in text, om through oversight, cf B 1 130 10), 124 32, 125 2, 131 8, 133 18 ("Gaudapātha"), 141 7, 143 12, 148 10, 150. 15, 153 3, 154 2, 13, 155 28, 34, 49, 158 14 (mentions Devabodha!), 46, 161 4 (not found elsewhere!), 168 25, 169 20, 170 21, 171 7, 178

[1] See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, *KZ* 44 70ff

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are 1 2 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा), 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा), 119. 8 मा दृक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्व), 181. 25 अहनत् (अवधीत्), 184 1 मवीहि (वदस्व), etc, etc

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakaṇṭha or by one of his immediate predecessors in the field 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc, etc, as also passage No 56 of App I

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,[1] to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakaṇṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source) At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakaṇṭha naïvely remarks (Bom ed Udyoga 42)

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकाश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।[2]

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom ed), the Nālāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript

अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगा नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मक क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।[3]

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question But, fortunately, he is not always so reticent Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145 20 (अत्रोत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B 8. 119 3, and on 6 48 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादय सार्धा पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते)

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B 1 22 1

नागाश्च संविद इत्येति द्वादशश्लोकमध्याय केचिन्न पठन्ति । कांश्चिदध्यसान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चपान्यठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीम ।[4]

The (printed) editions of Nīlakantha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nīlakaṇṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakaṇṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations

---

[1] Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 74 "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung"

[2] Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p 203f, and Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

[3] Cf our note on adhy 188 (p. 757)

[4] Cf our note on adhy 19 (p 132)

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are 1 2 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा), 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा), 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्व), 181. 25 अहनत् (अवधीत्), 184 1 प्रवीहि (वदस्व), etc, etc

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakaṇṭha or by one of his immediate predecessors in the field 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc, etc, as also passage No 56 of App I

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,[1] to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakaṇṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source) At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakaṇṭha naïvely remarks (Bom ed Udyoga 42)

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।[2]

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom ed), the Nālāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript

अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगा नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।[3]

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question But, fortunately, he is not always so reticent Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145 20 (अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B 8. 119 3, and on 6 48 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्धाः पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते)

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B 1 22 1

नागाश्च संविद इत्येति द्वादशश्लोकमध्याय केचिन्न पठन्ति । कांश्चिदत्रस्थान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः ।[4]

The (printed) editions of Nīlakaṇṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nīlakaṇṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakaṇṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations

---

[1] Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 74 "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung"

[2] Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p 203 f, and Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

[3] Cf our note on adhy 188 (p. 757)

[4] Cf our note on adhy 19 (p 132)

fortunately, nothing of the kind The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1 55. 8)

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्कस्य (often mis-written कनिङ्कस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇiṅka cited in the Arthaśāstra of Kauṭilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B 1 104 9 All goes well till stanza 28

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband "

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī, about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated*, it is a most clumsy blend of interpolations *from two entirely different sources* (Y and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition*, like the Kumbhakonam edition Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc, etc It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1. 55. 8):

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्कस्य (often mis-written कनिङ्कस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇiṅka cited in the Arthaśāstra of Kautilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil.* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī, about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinah) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated*, it is a most clumsy blend of interpolations *from two entirely different sources* (T and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition*, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch–codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{8-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakaṇṭha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nīlakaṇṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App. I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Ś$_1$ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them, see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Araṇyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46–48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67–69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6}, with which it might have been with advantage classed. Like K_{4-6}, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts $D_{6, 7}$ were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the ε group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14}, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and *discontinued* thereafter. — Of these, $D_{8-12, 14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13}, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version.[1]

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch–codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{8-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakantha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nīlakaṇṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to $Ś_1$ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them, see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Araṇyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App I: 35, 46–48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67–69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6}, with which it might have been with advantage classed. Like K_{4-6}, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App I. — The manuscripts D_{6-7} were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the ε group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14}, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and *discontinued* thereafter. — Of these, $D_{8-12, 14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13}, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63, 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version[1].

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted[1]

The clearest proof[2] of the contamination of $G_{1\ 2.4\ 5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1 20 1 The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately Another rather transparent interpolation in $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No 14 of App I, which describes the circumstances under which Aruna becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression* Cf also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No 76 of App I

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc , etc

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No 35–39, 73 and 93 of App I Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e g 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc , etc

G_7, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्कृत्य etc is, like T_1, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy 2 Its composite character may be seen from 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc , etc.

The Malayālam Version

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India It is, in my opinion, *the best Southern version* It is not only largely free from the interpolations of σ (=T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc , and the following passages of App I 35–39, and 73

[1] The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of all the various readings The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations

[2] Cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 269

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted[1]

The clearest proof[2] of the contamination of $G_{1\ 2,4\ 5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1 20 1 The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately Another rather transparent interpolation in $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No 14 of App I, which describes the circumstances under which Aruna becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression* Cf also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No 76 of App I

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc , etc

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No 35-39, 73 and 93 of App I Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e g 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc , etc

G_7, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायण नमस्कृत्य etc is, like T_1, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy 2 Its composite character may be seen from 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc , etc.

The Malayālam Version

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India It is, in my opinion, *the best Southern version* It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc , and the following passages of App I 35-39, and 73

[1] The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of all the various readings The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations

[2] Cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 269

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under 1 1 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189, 2 160, 4 4, 7 10; 24 1, 36 3, 39 2, 16, 53 31, 54. 6, 7, 57 81, 61 98, 67 28, 68 16, 51, 69 9, 73 33, 77 9, 78 23, 80 2, 84 14, 86 1, 92 45, 93 14, 94 9, 27, 32, 95 8, 96 2, 57, 98 5, 12, 113 22, 117 5, 23, 119 30, 123 39, 129 9–11 (om in M), 132 1, 136 1, 138 10, 139 11 (om in M), 142 19, 150 10, 26, etc, etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other, in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}, but soon the configuration changes and, from about adhy 25 onwards, we get the grouping $G_{1,2,4,5}$ $G_{3,6}$ Not only that Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension Thus, for example, on the one hand, $G_{1,2,4,5}$ frequently agree with Ñ V_1 B D, M agrees with $Ś_1$, $Ś_1$ and Dn agree with S. against other manuscripts of their respective recensions

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes firstly, initial fluidity of the text, and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇesa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim* In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1 57. 74 f) Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under 1 1 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189, 2 160, 4 4, 7 10; 24 1, 36 3, 39 2, 16, 53 31, 54. 6, 7, 57 81, 61 98, 67 28, 68 16, 51, 69 9, 73 33, 77 9, 78 23, 80 2, 84 14, 86 1, 92 45, 93 14, 94 9, 27, 32, 95 8, 96 2, 57, 98 5, 12, 113 22, 117 5, 23, 119 30, 123 39, 129 9–11 (om in M), 132 1, 136 1, 138 10, 139 11 (om in M), 142 19, 150 10, 26, etc, etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other, in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}, but soon the configuration changes and, from about adhy 25 onwards, we get the grouping $G_{1, 2, 4, 5}$ $G_{3, 6}$ Not only that Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension Thus, for example, on the one hand, $G_{1, 2, 4, 5}$ frequently agree with Ñ V_1 B D, M agrees with $Ś_1$, $Ś_1$ and Dn agree with S. against other manuscripts of their respective recensions

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes firstly, initial fluidity of the text, and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇesa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim* In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1 57. 74 f) Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic

i. e assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree, (2) *Recensio,* i e restoration of the text of the archetype, (3) *Emendatio,* i e restoration of the text of the author, and, finally, (4) *Higher Criticism,* i e separation of the sources utilized by the author

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype, and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations [1] Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist restoration of the text, as far as possible, to its original form But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines, a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides, a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues, a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning From the grammatical point of view also, they are both equally valid One of the variants may be a trifle more suitable than the other, for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages No

[1] Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 61, and Charpentier, *Orient Literaturzeitung,* 1932, 276 f

i. e assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree, (2) *Recensio,* i e restoration of the text of the archetype, (3) *Emendatio,* i e restoration of the text of the author, and, finally, (4) *Higher Criticism,* i e separation of the sources utilized by the author

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype, and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations [1] Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist restoration of the text, as far as possible, to its original form But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines, a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides, a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues, a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning From the grammatical point of view also, they are both equally valid One of the variants may be a trifle more suitable than the other, for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages No

[1] Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 61, and Charpentier, *Orient Literaturzeitung*, 1932, 276 f

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakaṇṭha's And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery The process has been known and practised for ages

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts aud extensive mutual borrowings A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakaṇṭha's And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery The process has been known and practised for ages

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakaṇṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1, 2, 4, 5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1, 2, 4, 5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_{1, 2, 4, 5}$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1, 2, 4, 5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Y) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1, 2, 4, 5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

•

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś1 and K (that is, in the group v), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

---

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8 250, Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 269 ff. [2] App I, No 81.

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakaṇṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1.2.4.5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1.2.4.5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_{1.2.4.5}$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Y) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1.2.4.5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

·

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this: The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś1 and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11. 269 ff. [2] App. I, No. 81.

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy Again Nīlakantha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_{1\ 2\ 4.5}$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.2\ 4.5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Υ) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly But even such confirmatory evidence is not always available

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś1 and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

---

[1] Cf Ruben, *Acta Orientalia*, 8 250, Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11. 269 ff [2] App. I, No 81

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakantha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1\,2\,4\,5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1\,2\,4\,5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_{1\,2\,4.\,5}$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.\,2\,4.\,5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class γ) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1\,2\,4\,5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś1 and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11. 269 ff. [2] App. I, No. 81.

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions[1] That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version It may happen that four of them ($G_{1\ 2\ 4\ 5}$), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two ($G_{3\ 6}$) have the correct reading In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself, it would be shown only by other versions (T or M or N) In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension An attempt to supply that need is now being made by Professor P P. S Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

[1] Cf Lesny, *Archiv Orientální*, vol 5 (1933), p 159

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions[1] That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version It may happen that four of them ($G_{1 \, 2 \, 4 \, 5}$), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two ($G_{3 \, 6}$) have the correct reading In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself, it would be shown only by other versions (T or M or N) In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension An attempt to supply that need is now being made by Professor P P. S Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

[1] Cf Lesny, *Archiv Orientální*, vol 5 (1933), p 159

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words) "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,*[1] to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".[2] How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript![3] Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.[4] The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text,* printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

---

[1] Italics mine!

[2] The Mahābhārata, Vol I, Introduction, p xiii

[3] Sastri's ed 1 122 2½–8½ (page 803 f)

[4] e g 1 22 25^{ab}, 58 1^{cd}, 82 4^{ab}, 184. 27^{ab} (S has v 1), 194 62½ (no MS. has this line!), 203 28^{ab}, 212 66½, 215 54^{ab}, 216 41, 43 (found only in Ñ2 Dn and printed editions), etc References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words) *"to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,*[1] to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".[2] How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript![3] Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.[4] The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory, that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text,* printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

[1] Italics mine!

[2] The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

[3] Sastri's ed. 1. 122. 2½–8½ (page 803 f.).

[4] e. g. 1. 22. 25^{ab}, 58. 1^{cd}, 82. 4^{ab}, 184. 27^{ab} (S has v. l.), 194. 62½ (no MS. has this line!), 203. 28^{ab}, 212. 66½, 215. 54^{ab}, 216. 41, 43 (found only in Ñ₃ Dn and printed editions), etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

versions The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy 1, both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy 1, but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors They therefore put both in, making but a poor compromise[1]

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1 116 31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1 118 20)

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins[1] has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end

---

[1] *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote

versions The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy 1, both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy 1, but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors They therefore put both in, making but a poor compromise[1]

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1 116 31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1 118 20)

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins[1] has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end

---

[1] *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

Adhy 59

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy 60

क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५

Adhy 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४

Adhy 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy 73

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy 76

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

Adhy 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

Adhy 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy 93

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy 94

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy 96

सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy 102

बाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy 117

तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

Adhy 59

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy 60

क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५

Adhy 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४

Adhy 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy 73

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy 76

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

Adhy 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

Adhy 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy 93

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy 94

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy 96

सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy 117

तथा विहंगसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मवृत्तय ॥ १२

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply, only its sphere of operation is rather restricted Difficulties arise when there is fluctuation, and that is the normal state When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of (what* prima facie *appear to be) more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability Diagrammatically we might represent the types as follows

(i)	(ii)	(iii)
$N_1 = S = $ Text.	$N = S_1 = $ Text	$N_1 = S_1 = $ Text.
N_2	S_2	N_2 S_2
N_3	S_3	N_3 S_3
etc	etc	etc etc

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when Ś1 K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp LIV, LXII)

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$), for example, when

(1) Ś1 K = M, and simultaneously B = TG,

or (2) Ś1 K = TG, and simultaneously B = M

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original, and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit* Owing to the much greater correctness and reliability of Ś1 K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* (N S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate Examples of such alternative readings are

	N	S	
1 23	महर्षे पूजितस्येह सर्वलोके महात्मन ।	महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन ।	1 23
1 51	अन्य धारयितु परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1 51
54 3	सेतिहासान्महायथा	इतिहासाश्च सर्वश	54. 3
57 30	पृथग्वशाश्च शाश्वता	सर्वे वशकरा पृथक्	57 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृपि ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृपि । .	60. 9
60. 10	वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मन. ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत ।. .	60. 10

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply, only its sphere of operation is rather restricted Difficulties arise when there is fluctuation, and that is the normal state When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of (what* prima facie *appear to be) more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability Diagrammatically we might represent the types as follows

(i) $N_1 = S = \text{Text}$.	(ii) $N = S_1 = \text{Text}$	(iii) $N_1 = S_1 = \text{Text}$.
N_2	S_2	N_2 S_2
N_3	S_3	N_3 S_3
etc	etc	etc etc

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when Ś1 K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp LIV, LXII)

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$), for example, when

(1) Ś1 K = M, and simultaneously B = TG,

or (2) Ś1 K = TG, and simultaneously B = M

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original, and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit* Owing to the much greater correctness and reliability of Ś1 K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* (N S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate Examples of such alternative readings are

	N	S	
1 23	महर्षे पूजितस्येह सर्वलोके महात्मन ।	महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन ।	1 23
1 51	ग्रन्थ धारयितु परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1 51
54 3	सेतिहासान्महायशा	इतिहासाश्च सर्वश	54. 3
57 30	पृथग्वशाश्च शाश्वता	सर्वे वशकरा पृथक्	57 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषि ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृषि । .	60. 9
60. 10	वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मन. ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत ।. .	60. 10

added to the pāda, a word found only in D_2, the other readings are गर्ते तत्राण, गर्ते तात्राण, गर्ते स्वत्राण, गर्तेषु त्राण, गर्ते स्वशरण° (hypermetric!), गर्तेऽस्मिंस्त्राण, गर्ते संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between र्ते and त्रा! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question, e g 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्य, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहश्च, व्यगृहश्च (corruption of last?), गुणवाश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्थश्च (hypermetric!)

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity, and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, *even where it was permitted by rules of grammar* Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others· 1 2 91 (between pādas) वनवासश्च । उलूप्या पथि संगम , 2 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings), 2 150 यत्र राज्ञा उदङ्कस्य, 2 212 तत आश्रमवासाख्य, 9 11 (between pādas) °भरणा । उत्तिष्ठतु, 15 2 दृष्टरूपा अपूजयन्, 21. 3 काल आहूय वचन, 33 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विज , 33 22 वा अपरे and विघ्न एव, 36 7 स ऊर्ध्वं (v l स ह्यूर्ध्वं, स तूर्ध्वं°), 41 8 गर्ते अस्मिन्नधोमुखा , 41 21 गर्ते दीना अधोमुखा (v l ह्यधोमुखा), 45 13 (between pādas) कुरुषु । उत्तरायामजायत (v l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°), 50 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l सर्त्विजो) हव्यवाह , 60 4 मरीचिरङ्गिरा अत्रि (v l °राश्चात्रि, °रा ह्यत्रि, °राथात्रि), 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्ष । उभे (S °र्धर्षश्चोभे), 72 22 N देवा इन्द्र° (S देवाश्चेन्द्र°), 76 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. °श्चास्यृषि°, °श्चाप्यृषि°, °श्चानृषि°, °स्त्वमृषि°), 83. 3 °ल्लोका अन्तवन्त (v l ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°), 84 13 महतो अजय वै, 85 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v l. तथाशीति च परि°), 94 38 मेने आत्मान (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°), 96 42 (between pādas) कालेन । अत्यक्रामत् (v l त्वभ्याक्रा°, त्वत्यक्रा°, सोत्यक्रा°, त्यक्तकाम°, सोभ्यक्रा°), 98 8 अन्तर्वत्नी अह (v l त्वह, ह्यह, °त्यह, °त्न्यस्मि वे), 99. 15 च अमितद्युते, 99 39 (between pādas) °व्रतोपेता । उपेयात् (v l ह्युपेयात्), 100 2 निशीथे आगमिष्यति, 101 3 स आश्रम° (v l चाश्रम°, त्वाश्रम°), 103. 5 (between pādas) कन्या । अनुरूपा (v l सानु°, त्वनु°, स्वनु°, ह्यनु°, etc), 107 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे । आत्मार्थे (Ś$_1$ K$_1$ स्वात्मार्थे), 109 7 (between pādas) °तेजा । ऋषि° (M$_{6-8}$ ह्यृषि°), 109 21 (between pādas) च । अधर्मिष्ठ च, 110 28 यदि आवां, 112 31 वा ऋतुस्नाता, 114. 38 देवऋषीणा (v l. °र्षयाना, °गणानां, °निकायानां, °महर्षिणां), 116 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां, 148 1 विदित्वा अपकर्षेय, 152 19 सर्वे आजग्मु , 157. 13 त्वया उक्त (6 readings), 183 3 (between pādas) ताश्च । उपोपविष्टान् (N ins. अपि), 218 11 (between pādas) वासुदेवश्च । अप्रतिष्ठो — It is evident that sandhi was originally more flexible It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from

20 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रू)
78 23 त्वरित सकाश काव्यस्य (v l शीघ्र and द्रुत for त्वरित, also पितु सकाश त्वरित, त्वरया काव्यसकाश)
92 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याह, किं ते कल्याणि करवै)
94 74 यत्नवत्सपत्नतामत्र (सापत्न्यमत्र यत्नवत्, तव सापत्न°, अह सपत्न°)

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

added to the pāda, a word found only in D2, the other readings are गर्ते तत्राण, गर्ते तात्राण, गर्ते स्वत्राण, गर्तेषु त्राण, गर्ते स्वशरण° (hypermetric!), गर्तेऽस्मिंत्राण, गर्ते संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between र्ते and त्रा! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question, e g 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्य, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहश्च, व्यगृहश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्थश्च (hypermetric!)

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity, and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, *even where it was permitted by rules of grammar* Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others· 1 2 91 (between pādas) वनवासश्च । उलूप्या पथि संगम , 2 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings), 2 150 यत्र राज्ञा उदङ्कस्य, 2 212 तत आश्रमवासाख्य, 9 11 (between pādas) °भरणा । उत्तिष्ठतु, 15 2 दृष्टरूपा अपूजयन्, 21. 3 काल आहूय वचन, 33 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विज , 33 22 वा अपरे and विप्र एव, 36 7 स ऊर्ध्वं (v l स ह्यूर्ध्वं, स तूर्ध्वं°), 41 8 गर्ते अस्मिन्नधोमुखा , 41 21 गर्ते दीना अधोमुखा (v l ह्यधोमुखा), 45 13 (between pādas) कुरुषु । उत्तरायामजायत (v l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°), 50 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l सर्त्विजो) हव्यवाह , 60 4 मरीचिरङ्गिरा अत्रि (v l °राश्चात्रि , °रा ह्यत्रि , °राथात्रि), 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्प । उभे (S °र्धर्पश्चोभे), 72 22 N देवा इन्द्र° (S देवाश्चेन्द्र°), 76 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. °श्चास्यृषि°, °श्चाप्यृषि°, °श्चाृषि°, °स्त्वमृषि°), 83. 3 °लोका अन्तवन्त (v l ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°), 84 13 महतो अजय वै, 85 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v l. तथाशीति च परि°), 94 38 मेने आत्मान (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°), 96 42 (between pādas) कालेन । अत्यक्रामत् (v l त्वभ्याक्रा°, त्वत्यक्रा°, सोत्यक्रा°, त्यक्तकाम°, सोभ्यक्रा°), 98 8 अन्तर्वत्नी अह (v l त्वह, ह्यह, °त्यह, °त्न्यस्मि वे), 99. 15 च अमितद्युते, 99 39 (between pādas) °व्रतोपेता । उपेयात् (v l ह्युपेयात्), 100 2 निशीथे आगमिष्यति, 101 3 स आश्रम° (v l चाश्रम°, त्वाश्रम°), 103. 5 (between pādas) कन्या । अनुरूपा (v l सानु°, त्वनु°, स्वनु°, ह्यनु°, etc), 107 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे । आत्मार्थे (Ś1 K1 स्वात्मार्थे), 109 7 (between pādas) °तेजा । ऋषि° (M6-8 ह्यृषि°), 109 21 (between pādas) च । अधर्मिष्ठ च, 110 28 यदि आवां, 112 31 वा ऋतुस्नाता, 114. 38 देवऋषीणा (v l. °रयाना, °गणानां, °निकायानां, °महर्षिणां), 116 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां, 148 1 विदित्वा अपकर्षेय, 152 19 सर्वे आजग्मु , 157. 13 त्वया उक्त (6 readings), 183 3 (between pādas) ताश्च । उपोपविष्टान् (N ins. अपि), 218 11 (between pādas) वासुदेवश्च । अप्रतिष्ठो — It is evident that sandhi was originally more flexible It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from

20 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रू)
78 23 त्वरित सकाश काव्यस्य (v l शीघ्र and द्रुत for त्वरित, also पितु सकाश त्वरित, त्वरया काव्यसकाश)
92 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याह, किं ते कल्याणि करवै)
94 74 यलवत्सपत्नतामत्र (सापत्न्यमत्र यलवत्, तव सापत्न°, अह सपत्न°)

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS K_4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as ϒ) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered, but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS K_4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as ϒ) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down,* and more What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance, it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value, it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs Intrinsic evidence may be considered, but, being of a subjective character, it must be used with caution Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript[1] They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable[2] The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasamgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here

THE PARVASAṀGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasamgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virātaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasamgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,[3] has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasamgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case

The exaggerated importance which the late Mr Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasamgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1 2 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884 But this is not the only reading of that number For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

[1] Lüders, *op cit* p 43, justly asks "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī recension von ihnen verschont geblieben sei?"

[2] Cf Winternitz, *Geschichte der ind Litteratur*, 1 398f

[3] Mr Utgikar's text contains only 2033 stanzas, while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript [1] They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable [2] The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasamgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here

THE PARVASAṀGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasamgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasamgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,[3] has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasamgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case

The exaggerated importance which the late Mr Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasamgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1 2 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884 But this is not the only reading of that number For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

[1] Lüders, *op cit* p 43, justly asks "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī recension von ihnen verschont geblieben sei?"

[2] Cf Winternitz, *Geschichte der ind Litteratur*, I 398f

[3] Mr Utgikar's text contains only 2033 stanzas, while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasamgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*, because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasamgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *s'loka* in the Parvasamgraha chapter has the usual meaning "stanza" This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras[1] The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka" And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशंपायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasamgraha (218), any more than in any of the previous editions the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasamgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas, but adhy 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons, they show in fact wild

[1] Cf Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 5, Preface, pp xxxii, xxxv, xxxvii, xlii

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasamgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*, because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasamgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *ś'loka* in the Parvasamgraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras.[1] The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशम्पायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasamgraha (218), any more than in any of the previous editions. the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasamgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas, but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons, they show in fact wild

[1] Cf Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 5, Preface, pp xxxii, xxxv, xxxvii, xlii.

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations The epic metre is easy to imitate, the epic grammar is flexible, the epic style is nondescript The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional

1859* भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्त्किं स्पृहाजनि सुता प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts This bizarre interpolation[1] describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā) At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *bakhsheesh* to Brahmins It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right *If* the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh

---

[1] App I, Nos 35-36

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate, the epic grammar is flexible, the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

1859* भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्तत्कि स्पृहाजनि सुता प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation[1] describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *bakhsheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. *If* the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

---

[1] App I, Nos 35-36

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśampāyana before Janamejaya It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B C followed by one written in the second century A D Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages

The reader will find that the constituted text is by no means smooth It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord There remain many contradictions and superfluities There is evident lack of finish in the hidden parts These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction, they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability

---

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA* Oct -Dec. 1929, p 347) wrote "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur de renoncer, par pitie pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, *la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata"* comme il se plaît à dire", etc (Italics mine!) Both statements are false!

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśampāyana before Janamejaya It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B C followed by one written in the second century A D Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages

The reader will find that the constituted text is by no means smooth It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord There remain many contradictions and superfluities There is evident lack of finish in the hidden parts These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction, they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability

---

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA* Oct -Dec. 1929, p 347) wrote "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, *la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata"* comme il se plait à dire", etc (Italics mine!) Both statements are false!

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here, they are perfectly useless for critical purposes

The new edition[1] of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*, as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior The principle Sastri has laid down is a simple one to follow, in fact nothing could be simpler he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript, on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind

---

[1] The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P P S Sastri, B A. (Oxon), M. A Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc V. Ramaswami Sastrulu & Sons, Madras, 1931 ff

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here, they are perfectly useless for critical purposes

The new edition[1] of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*, as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior The principle Sastri has laid down is a simple one to follow, in fact nothing could be simpler he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript, on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind

[1] The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P P S Sastri, B A. (Oxon), M. A Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc V. Ramaswami Sastrulu & Sons. Madras, 1931 ff

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda, the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States, the University of Bombay, and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S., Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M., Principal R. D. Karmarkar, M. A., Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt., Prof. V. K. Rajavade, M. A., the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.,

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future

---

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Governments of H E H the Nizam of Hyderabad, H H the Maharaja of Mysore, H H the Gaekwad of Baroda, the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States, the University of Bombay, and diverse other generous donors who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr Mukundarao R Jayakar, M A, Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely Prof S K Belvalkar, M A, Ph D, I E S; Prof A B Gajendragadkar, M A, B E S, Mr P V Kane, M A, LL M, Principal R D Karmarkar, M A., Prof V G Paranjpe, M A, LL B, D Litt, Prof V. K. Rajavade, M A, the late Mr N B Utgikar, M A.,

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M R Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl , B A , B L , of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London) The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakaṇṭha manuscript The Chief of Idappalli, Mr Anujan Achan, Mr Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S K De, Edgerton, R Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartrhari

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त. ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute Mr S N Tadpatrikar, M A , Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi Mr Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs B G Bhide and D. V

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M R Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl, B A, B L, of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London) The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakaṇṭha manuscript The Chief of Idappalli, Mr Anujan Achan, Mr Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S K De, Edgerton, R Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartrhari

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त. ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute Mr S N Tadpatrikar, M A, Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi Mr Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs B G Bhide and D. V

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919 Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter But on either occasion the outcome was not assuring The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B C to 150 B C in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc , must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921–22) I here propose to show

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919 Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter But on either occasion the outcome was not assuring The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B C to 150 B C in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc , must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921-22) I here propose to show

Śaṃtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic

Aundh, June 1933

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

Śamtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic

Aundh, June 1933

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ C. 1.0 B. 1.1.1 K. 1.1.1

[*N B* The original first folio of K2 is missing, the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणि रुवाच (cf 1 1 8) Of the second folio, only the orig left hand portion has been preserved, the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig fragment to make it complete Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig half) and substituted (subst. half) The second folio begins with जनमेजयस्य (cf 1 1 8) and ends with यक्ष्या साध्या (cf. 1 1 33ᵃ) — The first seven folios of D18 are missing The MS begins with भ्रूणहत्याकृत पाप (cf. 1 1 205ᵉ) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it]

Benedictory stanza

This stanza is found only in Ko 1.2 (*sec. m* on subst. fol) 3–6 V1 B (B3.4 missing) D (D9 is missing) T1 G7 (marg)

— Dn (except Dn2) add ॐ before the st. Ko–2 4 (चैव *sup lin*) D1.3 4 m.6 8 12.14 T1 G7 read व्यास for चैव in the second line.

— Ko 6 ins *before* the st श्रीगणेशाय नम *After* the st., Ko ins । नम॰ कृष्णद्वैपायनाय

— K1 ins *before* the st. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीर

— K2 ins *before* the st ॰ श्रीगणेशाय नम । श्रीवासुदेवाय नम[।]वेदव्यासाय नम[ ]॥ श्रीमच्छित्यकुजविहारिणे नम॰

— K3 ins *before* the st flourish ॐ नम श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow

1* जयति पराशरसूनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास॰ ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृत पिबति लोक॰ ॥

2* धर्मदृढबद्धमूलो वेदस्कन्ध पुराणशाखाढ्य ।
क्रतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णु ॥

3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति पष्ठं महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्याशजमेकपुत्र द्वैपायन वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममल गीतार्थगन्धोत्कट
नानाख्यानककेसर हरिकथासबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरह॰ पेपीयमान मुदा
भूयाद्भारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंसि न श्रेयसे ॥

— K4 ins *before* the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

— K5 (om भगवते and the whole of the third phrase) ins *before* the st the namaskāras as in Dn below, then follow 1* and 4* (cf. K3 above), and finally another st (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्य

— For K6 see above.

— V1 (om the first phrase) B1 2 (both adding before the first phrase ॐ नम परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे, B2 partly damaged) D2 ins *before* the st the namask॰ as in Dn below

— In B3 4 the beginning is missing

— Da ins ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (Da1 ॰र्त्रे नम) *before* the st., and the namask॰ as in Dn below *after* the st

— Dn ins *after* the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नम पितामहाय । ॐ नम प्रजापतिभ्य॰ । ॐ नम कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नम॰ सर्वविघ्नविनायकेभ्य॰

— Dr ins *before* the st श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम॰ । श्रीगुरुभ्यो नम (Dr1 subst. श्रीमहागणपतये नम for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last, Dr4 cont. शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु), *after* the st Dr ins 1* (which in Dr2 is preceded by namask॰ as in Dn above, Dr1 ins *after* the st only these namask॰)

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ C. 1. 0 B. 1. 1. 1 K. 1. 1. 1

[*N B* The original first folio of K2 is missing, the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणि रुवाच (cf 1 1 8) Of the second folio, only the orig left hand portion has been preserved, the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig fragment to make it complete Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig half) and substituted (subst. half) The second folio begins with जनमेजयस्य (cf 1 1 8) and ends with यक्ष्या साध्या (cf. 1 1 33[a]) — The first seven folios of D18 are missing The MS begins with भ्रूणहत्याकृत पाप (cf. 1 1 205*) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it]

Benedictory stanza

This stanza is found only in Ko 1.2 (*sec. m* on subst. fol) 3-6 V1 B (B3.4 missing) D (D9 is missing) T1 G7 (marg)

— Dn (except Dn2) add ॐ before the st. Ko-2 4 (चैव *sup lin*) D1.2 4 m.6 8 12.14 T1 G7 read व्यास for चैव in the second line.

— Ko 6 ins *before* the st श्रीगणेशाय नम *After* the st., Ko ins ! नम· कृष्णद्वैपायनाय

— K1 ins *before* the st. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीर

— K2 ins *before* the st ' श्रीगणेशाय नम । श्रीवासुदेवाय नम[।]वेदव्यासाय नम[ ]॥ श्रीमच्छिल्यकुजविहारिणे नम·

— K3 ins *before* the st flourish ॐ नम श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow

1* जयति पराशरसूनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास· ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृत पिबति लोक· ॥

2* धर्मदृढबद्धमूलो वेदस्कन्ध पुराणशाखाढ्य ।
क्रतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णु ॥

3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्याशजमेकपुत्र द्वैपायन वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममल गीतार्थगन्धोत्कट
नानाख्यानककेसर हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरह· पेपीयमान मुदा
भूयाद्भारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंसि न श्रेयसे ॥

— K4 ins *before* the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

— K5 (om भगवते and the whole of the third phrase) ins *before* the st the namaskāras as in Dn below, then follow 1* and 4* (cf. K3 above), and finally another st (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्य

— For K6 see above.

— V1 (om the first phrase) B1 2 (both adding before the first phrase ॐ नम परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे, B2 partly damaged) D3 ins *before* the st the namask° as in Dn below

— In B3 4 the beginning is missing

— Da ins ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (Da1 °र्त्रे नम) *before* the st., and the namask° as in Dn below *after* the st

— Dn ins *after* the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नम पितामहाय । ॐ नम प्रजापतिभ्य· । ॐ नम कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नम· सर्वविघ्नविनायकेभ्य·

— Dr ins *before* the st श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम· । श्रीगुरुभ्यो नम (Dr1 subst. श्रीमहागणपतये नम for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last, Dr4 cont. शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु), *after* the st Dr ins 1* (which in Dr2 is preceded by namask° as in Dn above, Dr1 ins *after* the st only these namask°)

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषा-
रण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १
समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २
तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लौमहर्षणिः ॥ ५
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६
कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७ C. 1 7 B 1 1 7 K. 1 1. 13

— For G_7 see above

— $M_{1\ 2\ 4}$ do not contain any introd portion

— M_3 begins with

17* नारायण सुरगुरु जगदेकनाथ
भक्तप्रिय सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमज विभुमाद्यमीश
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

1 K_3 subst for this passage the foll line लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिषारण्यवासिन — S रोम° (T_2 G_6 श्रीरोम°) D_{10} °पाद (for °पुत्र) K_0 सौति°, $K_{1\ 2\ 5}$ D_7 सूत, $K_{4\ 6}$ V_1 B (B_4 as in K_0) D (except D_{14}, D_{13} missing) T_1 सौति D_4 (by corr) $_{12}$ S Nilp नैमिशा° K_2 °रण्य(वा)निवासिन° (for °रण्ये) D_{14} शौनककुल° D_{14} ins तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after °र्षिके D_{10-12} S (except G_1) ins वर्तमाने (G_2 प्रव°), while D_{14} ins तत्र after सत्रे

2 ^{a}) K_1 (with prefixed ॐ) V_1 B D (D_{13} missing) सुखासीनान् D_6 अभ्यगमत्, D_8 °नदत — ^{b}) K (except K_1) महर्षीन्; D_{14} महर्षि $K_{0\ 3\ 5}$ Dr_3 r_4 $D_{2\ 14}$ शासित°, K_4 $D_{2\ 4}$m शशित° D_{6-8} om सशित° — After 2, D_4 (which om 3^{ab}) ins marg (*sec m*) 18* (cf v 1 3)

3 D_4 om 3^{ab} — ^{a}) K_0 °श्रमपद प्रा° K_1 °प्राप्त, $K_{5\ 6}$ V_1 B (except B_3) Da Dn_2 D_{1-3} Nilp °प्त; D_{10-12} $G_{4\ 5}$ °प्य G_6 शौनकप्रमुखा सर्वे — ^{b}) $D_{10\ 12}$ S नैमिशा° $K_{1.5\ 6}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3\ 5-8}$ °सिनां — D_{9-12} (see below) T_1 $G_{2\ 4\ 5}$ ins after 3^{ab} D_4mar, after 2 (q v)

18* उवाच तानृषीन्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेद वैयासिकी सर्वा कथा धर्मार्थसंहिता. ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठा· शृण्वन्त्वद्य तपोधना ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिन ।

D_{9-12} repeat 3^{ab} after the last line — ^{c}) M कथा सूत G_2 चित्रा श्रोतु कथां तत्र — ^{d}) D_{14} °तस्थु° समतत; $G_{1\ 3.6}$ $M_{2\ 4}$ °वव्रु समतत°

4 ^{a}) K_6 अपृछ (m त) K_4 $G_{4\ 5}$ °च्छत्तपसो वृ° $K_{3.5}$ Dr_1 °वृद्ध; K_6 V_1 B_1 $D_{3\ 5-8}$ Nilp °द्धान् D_1 आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान् — ^{d}) K $B_{2\ 4}$ D_{6-12} सद्भिस्तैश्च, D_2 °स्तैस्तु, T G_7 ऋषिभिश्च B_3 D (except D_{14}, D_{13} missing) अभिपूजित (Da_1m °नदित); B_4 °वदित

5 ^{a}) K_6 आसनेषू° — ^{b}) D_{14} च (for एव) — ^{d}) K_6 V_1 B (except B_3) Da Dn $D_{2\ 4\ 7\ 9\ 12}$ °ल्लौम°; Dr_1 °हर्षण; D_{11} °हर्षिणि; D_{14} T_1 G_{3-6} °द्रोम° ($G_{4\ 6}$ corr. *sec m* to °द्रौम°), T_2 M °द्रौम° (M_1 °द्रौमहर्षिणि); $G_{1.7}$ °द्रोमहर्षिणि, G_2 °द्रोमहर्षिण

6 ^{a}) M_4 ततस्तत्र — ^{c}) G_1 अन्वपृ° G_6 °दृषिश्रेष्ठ K_4 transp तत्र and कश्चित् (in ^{d}) — ^{d}) Dn_2 $D_{6\ 8}$ T_2 $G_{1.3}$ काश्चित्, G_6 सम्यक् K_5 (damaged) प्र**का; K_6 प्रास्ताविकी, Da D_1 Nilp Cd प्रास्तवया (Da_1m प्रस्तावयत्), Dr_3 r_4 D_7 प्रस्तावयत्; T_1 G_7 M_1 प्रस्तापयन्, G_2 प्रस्थापयन्, G_3 प्रस्तापयत् $K_{0\ 2\ 3\ 5}$ कथा ꣸Arj प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादत ।꣸

7 ^{a}) G_2 सूत (for सौते) — ^{b}) K_2 कुवास, K_5 कुत्राय; Da B_1 G_6 क्व वा°; D_{14} कुतो°, G_2 कुता° G_2 विदित°; G_3 °सूतस्तु या, G_7 °हित° — ^{d}) B_4 शंसैव — K_4(line 1 in marg) $_{5\ 6}$ V_1 B D (except D_{14}, D_{13} missing) ins after 7

19* एव पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणि ।
वाक्य वचनसपन्नस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।
तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L 1) B (except B_3) विनयाल्लौम (for यथा°) — (L. 2) K_5 सर्वार्थसपन्न, $D_{6-8\ 10}$ वाक्यविदा श्रेष्ठ (for वचन°)]

— K_5 adds सूत उवाच (cf 8) *before* 19*

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषा-
रण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १
समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २
तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ५
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६
कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७ C. 1 7 B 1 1 7 K. 1 1. 13

— For G7 see above
— M1 2 4 do not contain any introd portion
— M3 begins with

17* नारायण सुरगुरु जगदेकनाथ
भक्तप्रिय सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमज विभुमाद्यमीश
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

1 K3 subst for this passage the foll line लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिषारण्यवासिन — S रोम° (T2 G6 श्रीरोम°) D10 °पाद (for °पुत्र) K0 सौति°, K1 2 5 D7 सूत, K4 6 V1 B (B4 as in K0) D (except D14, D13 missing) T1 सौति D4 (by corr) 12 S Nilp नैमिशा° K2 °रण्य(वा)निवासिन° (for °रण्ये) D12 शौनककुल° D14 ins तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after °र्षिके D10–12 S (except G1) ins वर्तमाने (G2 प्रव°), while D14 ins तत्र after सत्रे

2 ^{a}) K1 (with prefixed ॐ) V1 B D (D13 missing) सुखासीनान् D6 अभ्यगमत्, D8 °नदत — ^{b}) K (except K1) महर्षीन्; D14 महर्षि K0 3 5 Dr3 r4 D1 14 शासित°, K4 D2 4m शशित° D6–8 om सशित° — After 2, D4 (which om 3^{ab}) ins marg (sec m) 18* (of v 1 3)

3 D4 om 3^{ab} — ^{a}) K0 °श्रमपद प्रा° K1 °प्राप्त, K5 6 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–3 Nilp °प्त; D10–12 G4 5 °प्य G6 शौनकप्रमुखा सर्वे — ^{b}) D10 12 S नैमिशा° K1.5 6 V1 B Da Dn D1–3 5–8 °सिनां — D9–12 (see below) T1 G2 4 5 ins after 3^{ab} D4 mar, after 2 (q v)

18* उवाच तानृषीन्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेद वैयासिकी सर्वा कथा धर्मार्थसहिता ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठा· शृण्वन्त्वद्य तपोधना ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिन ।

D9–12 repeat 3^{ab} after the last line — ^{c}) M कथा सूत G2 चित्रा श्रोतु कथा तत्र — ^{d}) D14 °तस्थु° समतत ; G1 3. 6 M2 4 °वव्रु समतत°

4 ^{c}) K6 अपृछ (m त) K4 G1 5 °च्छत्तपसो वृ° K3. 5 Dr1 °वृद्ध; K6 V1 B1 D3 5–8 Nilp °द्धान् D1 आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान् — ^{d}) K B2 4 D6–12 सद्भिस्तैश्च, D3 °स्तैस्तु, T G7 ऋषिभिश्च B3 D (except D14, D13 missing) अभिपूजित (Da1m °नदित); B4 °वदित

5 ^{a}) K6 आसनेपू° — ^{b}) D14 च (for एव) — ^{d}) K6 V1 B (except B3) Da Dn D2 4 7 9 12 °ल्लौम°; Dr1 °हर्षण ; D11 °हर्षिणि ; D14 T1 G3–6 °द्रोम° (G4 6 corr. sec m to °द्रौम°), T2 M °द्रौम° (M1 °द्रौमहर्षिणि); G1. 7 °द्रोमहर्षिणि , G2 °द्रोमहर्षिण

6 ^{a}) M4 ततस्तत्र — ^{c}) G1 अन्वपृ° G6 °दृषिश्रेष्ठ K4 transp तत्र and कश्चित् (in ^{d}) — ^{d}) Dn2 D6 8 T2 G1. 3 काश्चित्, G6 सम्यक् K5 (damaged) प्र**का; K6 प्रास्ताविकी, Da D1 Nilp Cd प्रास्तवया (Da1m प्रस्तावयत्), Dr3 r4 D7 प्रस्तावयत्; T1 G7 M1 प्रस्तापयन्, G2 प्रस्थापयन्, G3 प्रस्तापयत् K0 2 3 5 कथा ꕥ Arj प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादत । ꕥ

7 ^{a}) G2 सूत (for सौते) — ^{b}) K2 कुवास, K5 कुत्राय; Da B1 G6 क्व या°; D14 कुतो°, G2 कुता° G3 विदित°; G3 °सृतस्तु या, G7 °हित° — ^{a}) B4 शसैव — K4 (line 1 in marg) 5 6 V1 B D (except D14, D13 missing) ins after 7

19* एव पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणि ।
वाक्य वचनसपन्नस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।
तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L 1) B (except B3) विनयाल्लौम (for यथा°) — (L. 2) K5 सर्वार्थसपन्न, D6–8 10 वाक्यविदा श्रेष्ठ (for वचन°)]

— K5 adds सूत उवाच (of 8) before 19*

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्यां पापभयापहाम् ॥ १९
सूत उवाच ।
आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २५ C. 1 27 B. 1 1 27 K. 1 1 30

---

18 ^{a}) Da D1 जन्मे° Dr (except Dr1) °जयाय K6 °स्य राजर्षे Da यां यज्ञे, Dr या राज्ञे K0 जन्मेजयश्च यज्ञे यां, D14 जन्मेजयाय राज्ञे च — ^{c}) D5 यथा राज°, T1 G4 °वत्तान्, G5 वक्ता (for यथावत्स) D14 स वै, S मुनि (for ऋषि) K0 Da2 G7 तुष्ट्वा, K2 (subst half) तत्र, K5 सृष्ट, K6 D5 तुष्ट, T1 G4 5 श्रुत्वा, G1 2 6 पृष्ट (for तुष्ट्या) D6 °वत्सर्पिसत्तुष्टया — ^{d}) K2 (by corr) B4 कृष्णद्वै° The orig त्रे in K2 has been changed into कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf, द्वै has moreover been corr from द्वी

19 ^{a}) K1 T G M2 Cd सहिता (G4 सहितां), K2 (orig half) समता, V1 B D (D18 missing) सयुक्ता, Nilp समिता (as in text) K5 चतुर्भिर्वेदै स° — ^{b}) G1-8 स्यामिततेजस (cf. 23^{d}) — ^{c}) K2 (subst half) D14 G7 °मिच्छामि, K4 °म — ^{d}) K1 5 B D (D18 missing) पुण्या पा°

20 K0 5 6 V1 B (B1m as in text) D (except D14, D18 missing) सौतिरुवाच, K1 S सूत (T2 G2 8 श्री°)

21 G6 om 21-22^{ab} — ^{a}) K1 सदै- -व, K2 (orig half) सच्च यन्नित्य, K3 सच्च यद्विश्व, K4-6 V1 B D (D18 missing) T1 सदसच्चैव (D10 11 as in text, D14 सच्च यच्चैव), G8 स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्) G7 तत् (for यत्) Arjp असत्सत् (for असच्च), cf 195 — ^{b}) K0 सर्वं, K3 नित्य (for विश्व) K1 4-6 V1 B D (except D10-12, D18 missing) यद्विश्व सदसत्पर, Cd as in text. — ^{c}) K0 1 6 (व over second प) B1 (m as in text) 2 (by marg corr) 3 (m as in text) 4 D1 14 T1 Cd परापराणा — ^{d}) K1 पुराण-

22 ^{ab}) G6 om 22^{ab} (cf v l 21) — K2 (subst. half) transp मगल्य and वरेण्य (latter ins marg *sec m*) D6 9-11 मांगल्य (for मङ्गल्य) K (except K2 4) B4 D (except Dn D3 4 8, D18 missing) Nilp Cd शिव (Da erroneously, cf. Arj अत एव शुचिम् । शिव मिति पाठे etc)

23 G1 om (hapl) the passage beginning पूजितस्य (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25^{a} — ^{ab}) K0 2 (orig half) 3 4 D6 8 9 °लोकेर्म°, V1 D1. 7 °लोकम°, K5 लोकेषु नित्यश S °र्षे सर्वलोकेषु (T1 G4 5 °भूतेषु) पूजितस्य म° — ^{c}) K1 2 (orig half) 5. 6 Dn °त पुण्य. — ^{d}) K4 6 B2-4 D (D18 missing) °स्याद्भुतकर्मण (cf 19^{b}), B1 °स्यामितकर्मण (m as in K4 etc) K6 °स्याद्भुतते° — D4 (marg) 9 (incomplete) 10-12 T G (except G1 6 7) ins after 23

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
सर्वाश्रमाभिगमन सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलद सूते नारायणकथा यथा ।
नास्ति नारायणसम न भूत न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L. 4) D4 G5 फलदा सूत G4 सूत, T2 सौते]

24 G1 om 24 (cf. v l 23) — ^{a}) K1 3-5 V1 (ख्यु *sup lin.*) D7 आचक्षु, D12 व्याच° — ^{b}) G3 सप्रीत्या° G2 सप्रति व्याकुर्वे (sic) परे — ^{c}) G7 अभ्यस्यति B (except B1. 3) Da2 Dn (except Dn2) Dr (except Dr1) D1-5 G7 M °वान्य — ^{d}) K3 4 °हासविदो जना ; T1 °हास पुरातन

25 ^{a}) G1 om 25^{a} (cf v l. 23) K (except K5 6) B (except B4) Da2 इद तत्त्रिषु, T G4 5 7 M एतद्धि त्रि° G6 एतस्मिन्हि त्रिलो°. — ^{b}) K6 G2 3 महाज्ञान — ^{d}) K5 6 G3 °ते च द्वि°, D1 यद्धार्यते द्वि°

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्यां पापभयापहाम् ॥ १९
सूत उवाच ।
आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २५ C. 1 27 B. 1 1 27 K. 1 1 30

---

18 ^{a}) Da D1 जन्मे° Dr (except Dr1) °जयाय K6 °स्य राजर्षे Da यां यज्ञे, Dr या राज्ञे Ko जन्मेजयश्च यज्ञे यां, D14 जन्मेजयाय राज्ञे च — ^{c}) D5 यथा राज°, T1 G4 °वत्तान्, G5 वक्ता (for यथावत्स) D14 स वै, S मुनि (for ऋषि) Ko Da2 G7 तुष्ट्वा, K2 (subst half) तत्र, K5 सृष्ट, K6 D5 तुष्ट, T1 G4 5 श्रुत्वा, G1 2 6 पृष्ट (for तुष्ट्या) D6 °वत्सर्षिसत्तुष्ट्या — ^{d}) K2 (by corr) B4 कृष्णद्वै° The orig त्रे in K2 has been changed into कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf, द्वै has moreover been corr from द्वी

19 ^{a}) K1 T G M2 Cd सहिता (G4 सहितां), K2 (orig half) समता, V1 B D (D13 missing) सयुक्ता, Nilp समिता (as in text) K5 चतुर्भिर्वेदै स° — ^{b}) G1-3 स्यामिततेजस (cf. 23^{d}) — ^{c}) K2 (subst half) D14 G7 °मिच्छामि, K4 °म — ^{d}) K1 5 B D (D13 missing) पुण्या पा°

20 Ko 5 6 V1 B (B1m as in text) D (except D14, D13 missing) सौतिरुवाच, K1 S सूत (T2 G2 3 श्री°)

21 G6 om 21-22^{ab} — ^{a}) K1 सदै- -व, K2 (orig half) सच्च यन्नित्य, K3 सच्च यद्विश्व, K4-6 V1 B D (D13 missing) T1 सदसच्चैव (D10 11 as in text, D14 सच्च यच्चैव), G3 स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्) G7 तत् (for यत्) Arjp असत्सत् (for असच्च), cf 19b — ^{b}) Ko सर्वं, K3 नित्य (for विश्व) K1 4-6 V1 B D (except D10-12, D13 missing) यद्विश्व सदसत्पर, Cd as in text. — ^{c}) Ko 1 6 (व over second प) B1 (m as in text) 2 (by marg corr) 3 (m as in text) 4 D1 14 T1 Cd परापराणा — ^{d}) K1 पुराण-

22 ^{ab}) G6 om 22^{ab} (cf v 1 21) — K2 (subst. half) transp मगल्य and वरेण्य (latter ins marg *sec m*) D6 0-11 मांगल्य (for मङ्गल्य) K (except K2 4) B4 D (except Dn D3 4 8, D13 missing) Nilp Cd शिव (Da erroneously, cf. Arj अत एव शुचिम् । शिव मिति पाठे etc)

23 G1 om (hapl) the passage beginning पूजितस्य (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25^{a} — ^{ab}) Ko 2 (orig half) 3 4 D6 8 9 °लोकैर्म°, V1 D1. 7 °लोकम°, K5 लोकेषु नित्यश S °र्षे सर्वलोकेषु (T1 G4 5 °भूतेषु) पूजितस्य म° — ^{c}) K1 2 (orig half) 5. 6 Dn °त पुण्य. — ^{d}) K4 6 B2-4 D (D13 missing) °स्याद्भुतकर्मण (cf 19^{b}), B1 °स्यामितकर्मण (m as in K4 etc) K6 °स्याद्भुतते° — D4 (marg) 9 (incomplete) 10-12 T G (except G1 6 7) ins after 23

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सूते नारायणकथा यथा ।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । [5]
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L. 4) D4 G5 फलदा सूत G4 सूत, T2 सौते]

24 G1 om 24 (cf. v 1 23) — ^{a}) K1 3-5 V1 (ख्यु *sup lin.*) D1 आचक्षु, D12 व्याच° — ^{b}) G3 सप्रीत्या° G2 सप्रति व्याकुर्वे (sic) परे — ^{c}) G7 अभ्यस्यति B (except B1. 3) Da2 Dn (except Dn2) Dr (except Dr1) D1-5 G7 M °वान्य — ^{d}) K3 4 °हासविदो जना ; T1 °हास पुरातन

25 ^{a}) G1 om 25^{a} (cf v 1. 23) K (except K5 6) B (except B4) Da2 इद तन्निषु, T G4 5 7 M एतद्धि त्रि° G6 एतस्मिन्हि त्रिलो°. — ^{b}) K6 G2 3 महाज्ञान — ^{d}) K5 6 G3 °ते च द्वि°, D1 यद्धार्यते द्वि°

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
देवभ्राट् तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४ C. 1 46 B. 1 1 46 K. 1 1 59

34 ^{a}) M1 °श्च विद्वांस — ^{b}) K0 5 6 V1 B3 D4 6 8 10 11, 14 G2 3. 7 सर्वे T1 G4–6 सभूता भूरितेजस ; M1 सभूता भूरितेजसा — ^{c}) D14 S तथा द्यौ — ^{d}) B (except B2) °रीक्ष

35 ^{a}) G3 °त्सरा ऋतवो ; G6 °त्सरस्तवो K3 m °रस्तवो सामा — ^{b}) G3. 7 पक्षोहो° K0 2–4 °रात्रसधय ; D5 °त्रिसधय° K5 °त्रयस्तथा G5 °यस्तथा क्र° — Da Dn3 T1 ins after 35^{ab}

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेपा युगपर्यया ।
[T1 निमिपा °र्यय]

— ^{c}) M (except M1) यच्चाप्यन्यदिद सर्वं — ^{d}) G4. 5 लोकसज्ञित

36 ^{a}) T1 G4 5 यदेतद्दृ° — ^{b}) D7 M4 भूत — ^{c}) B2 m सहृियते G4 5 °ते चेद ; M1 °ते तस्मिन्

37 ^{a}) K0 2 4–6 Da Dn3 Dr1 D5 14 Cd यथार्ता° ; K1 यथाता°, D1 यथात्ता°, D9 S यथर्तुष्वृतु° (G2 यथस्यांवृ°) ; D10 11 यधतुष्वितु°, D12 यथर्तुधनु° — ^{d}) G2 युगे युगे

38 ^{a}) D6 8 °तद्यथाभूत — ^{b}) K5 B1 m 2 m. 4 D10–12 T2 G M °संघात° (B2 M1 °सघातकारण, G6 °ससार°) T1 भूतस्सहृतकारण — ^{c}) G7 लोक — ^{d}) M1 चक्रवत्परि°

39 ^{d}) K0 4 सृष्टि°, G7 दृष्टिं ; M4 दृष्टि K0 °लक्षण

40 ^{a}) All MSS (D13 missing) except K1 D10–12 G4–6 M4 दिव°पुत्रो K5 जगद्भा° ; G2 8 दिवद्भा° — ^{c}) K0 D14 T2 च रुची°, K3 मरीचिरर्को ; K4 6 V1 B Dn Dr D3 4 9–12 G1 4 5 M स ऋची° (B3 स रिचि° ; B3 m ची), K5 च क्षवीको°, Da मरीचि°, D1 सि ऋचीको वा, D2 मरीचिको अर्घो (last akṣara uncertain), D6 7 सरुचीकार्को, D8 सरुची°, G2 च ऋचिक्रोध, G3 च ऋची-क्रोथ ; G7 मरीचिको° — ^{d}) K0 2 3 D14 M4 °रागावहो ; K5 रगारको, D5 रशो भगो, D10–12 °राशोवहो, T2 G4–6 °रावाहको, G1 °को वाहको, G2 3 रद्धावहो D2 8 रुचि, D6 8 हवि (for रवि)

41 ^{a}) K0 3. 6 (by corr) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1. 2 6–8 14 Nilp Cd पुरा, D9–12 S (except G1–3) सुता (G4 corr from पुर) — ^{b}) K0 B2 m Da Dn D1 3. 4 6 8 G6 M1. 3 मह्य° (as in text), K6 D9–12 14 T G मनु° (G6 as in text, G7 पूषा°), D5 मुनि°, M2 4 मह° ; the rest सह्य° K1 4–6 T1 G7 M1 °षा तथापर, G2 3 °षां सदा°, G4 5 °षामथापर, G6 °षामथा Cd सस (for मह्य) — ^{c}) K6 V1 देवराट्, G2 3 देवस्य, G6 देवर K1 तनयस्तसात्, S (except G6 M1) तस्य तनय — ^{d}) K4 तस्मात्पुत्रो निमि, Dn D9 सुभ्राडिति तत ; M (except M1) तस्य सुभ्राडिति K6 m पुत्रो निमि श्रुत K1 तस्सुभ्राडितिरस्मृत (an i-kāra deleted after र)

42 ^{a}) D6–8 स्वभ्राज° K2 5 6 Dr G3 M1 °जस्य, K4 V1 B2 (m as in text) °जस G2 च (for तु) — G3 om. 42^b — ^{c}) K3 द्योति (for -ज्योति) both times — ^{d}) K0 2–4 D (except D14, D13 missing) °ज्योतिरेव च (Da1 m आत्मवान्)

43 ^{cd}) K1 om 43^{cd} K4 D1 G5 °तेर्महात्मन

44 ^{a}) T1 भूयस्ते या ; G2 °यासुस्ते, G4 (before corr sec m) 5 °स्तयो — ^{b}) B3 (m as in text) Da T2 G1–3 °ष स्मृता, G5 °षस्तुथा — ^{c}) K5 ततोय, G2 ते सोम Dr3 r4 कुलव°- M1 तु (for च) — ^{d}) K5 पाहूनां भ°

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
देवभ्राट् तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४ C. 1 40 B. 1 1 46 K. 1 1 59

34 a) M1 °श्च विद्वांस — b) Ko 5 6 V1 B3 D4 6 8 10 11. 14 G2 3. 7 सर्वे T1 G4–6 सभूता भूरितेजस ; M1 सभूता भूरितेजसा — c) D14 S तथा द्यौ — d) B (except B2) °रीक्ष

35 a) G2 °त्सरा ऋतवो ; G6 °त्सरस्तवो K3 m °रस्ततो सामा — b) G3. 7 पक्षोहो° Ko 2–4 °रात्रसघय ; D5 °त्रिसघय° K3 °त्रयस्तथा G5 °यस्तथा क्र° — Da Dn3 T1 ins after 35ab

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्यया ।
[T1 निमिषा °र्येय]

— c) M (except M1) यच्चाप्यन्यदिद सर्वं — d) G4. 5 लोकसज्ञित

36 a) T1 G4 5 यद्वेतद्दृ° — b) D7 M4 भूत — c) B2 m सह्रियते G4 5 °ते चेद ; M1 °ते तस्मिन्

37 a) Ko 2 4–6 Da Dn3 Dr1 D5 14 Cd यथार्तौ° ; K1 यथाता°, D1 यथात्ता°, D9 S यथर्तुष्वृतु° (G2 यथस्यांवृ°) ; D10 11 यथतुष्वितु°, D12 यथर्तुधनु° — d) G2 युगे युगे

38 a) D6 8 °तद्यथाभूत — b) K3 B1 m 2 m. 4 D10–12 T2 G M °संघात° (B2 M1 °सघातकारण, G6 °ससार°) T1 भूतस्सहृतकारण — c) G7 लोक — d) M1 चक्रवत्परि°

39 d) Ko 4 सृष्टि°, G7 दृष्टिं ; M4 दृष्टि Ko °लक्षण

40 a) All MSS (D13 missing) except K1 D10–12 G4–6 M4 दिव°पुत्रो K5 जगद्भा° ; G2 8 दिवद्भा° — c) Ko D14 T2 च रुची°, K3 मरीचिरर्को ; K4 6 V1 B Dn Dr D3 4 9–12 G1 4 5 M स ऋषी° (B3 स रिचि° ; B3 m °ची), K5 च क्षवीको°, Da मरीचि°, D1 सि ऋचीको वा, D2 मरीचिको अर्घो (last akṣara uncertain), D6 7 सरुचीकार्को, D8 सरुची°, G2 च ऋचिक्रोध, G3 च ऋचीक्रोध ; G7 मरीचिको° — d) Ko 2 3 D14 M4 °रागावहो ; K5 रगारको, D5 रशो भगो, D10–12 °राशोवहो, T2 G4–6 °रावाहको, G1 °को वाहको, G2 3 रद्धावहो D2 8 रुचि, D6 8 हवि (for रवि)

41 a) Ko 3. 6 (by corr) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1. 2 6–8 14 Nilp Cd पुरा, D9–12 S (except G1–3) सुता (G4 corr from पुर) — b) Ko B3 m Da Dn D1 3. 4 6 8 G6 M1. 3 मह्य° (as in text), K6 D9–12 14 T G मनु° (G6 as in text, G7 पूपा°), D5 मुनि°, M2 4 मह° ; the rest सह्य° K1 4–6 T1 G7 M1 °षा तथापर, G2 3 °षां सदा°, G4 5 °षामथापर, G6 °षामथा Cd सस (for मह्य) — c) K6 V1 देवराट्, G2 3 देवस्य, G6 देवर K1 तनयस्तस्मात्, S (except G6 M1) तस्य तनय — d) K4 तस्मात्पुत्रो निमि, Dn D9 सुभ्राडिति तत ; M (except M1) तस्य सुभ्राडिति K6 m पुत्रो निमि श्रुत K1 तस्सुभ्राडितिरस्मृत (an i-kāra deleted after र)

42 a) D6–8 स्वभ्राज° K2 5 6 Dr G3 M1 °जस्य, K4 V1 B2 (m as in text) °जस G2 च (for तु) — G3 om. 42b — c) K3 द्योति (for -ज्योति) both times — d) Ko 2–4 D (except D14, D13 missing) °ज्योतिरेव च (Da1 m आत्मवान्)

43 cd) K1 om 43cd K4 D1 G5 °तेर्महात्मन

44 a) T1 भूयस्ते या ; G2 °यासुस्ते, G4 (before corr sec m) 5 °स्तयो — b) B3 (m as in text) Da T2 G1–3 °प स्मृता, G5 °पस्तुथा — c) K5 ततोय, G2 ते सोम Dr3 r4 कुलव°- M1 तु (for च) — d) K5 पाहूनां भ°

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ ६०
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ।
अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२ C. 1 102 B. 1. 1 10.. K. 1 1 12..

App I (No 1), in K4 the ins passage is written on a suppl folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original In K6 the ins passage is preceded by a marg addition, given in App I (No 2)

54 b) D5 °यनप्रजा — c) K1 G2 7 कौरव्या, D5 °रव्य

55 K6 om 55ab — a) K5 तु (for च) — b) D14 पांडु च विदुर तथा — c) G6 °से श्रीमान्

56 a) G4–6 तेष्वात्मजेषु वृ° — b) T2 G1–3 °षु च परां गतिं — Dn ins after 56ab

26* एव वै सग्रहाध्याय पूर्वमेव महर्षिणा ।
क्रमणप्रस्तरैर्युक्त कथचिदप्यतीव हि ।
एतदर्थ च विहित सग्रहोऽय यथाश्रुत ।
तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यात लोके ज्ञास्यन्ति मानवा ।

— cd) K4 °स्मिन्सनातन, K5 तु महा°, G6 स्मिन्महात्मनि K1 अब्रवीन्मानुषे लोके भारत वै म°

57 a) K0 2 Dr1 D14 जन्मे° K5 तु (for सन्) — b) K1 मानुष्यैश्च K5 तु (for च)

58 a) D1 सदस्यैव; D6 सदस्यै स (for स स°) K0 3–6 B2 Dn D2 3 G4 °सीन; K1 D4 °न, T2 G5 6 समासीन K2 D14 G1–3 सदस्यैश्च सहासीन, V1 स च तस्मै समासेन, D5 स सदृशै (m सदस्यैश्च) सहासीन (corr to °सीन) — d) K0 2 5 D2 3 नोद्य°

59 a) K1 6 B1, 2 D5 10 11 14 T G (except G2 6) विस्तार — b) K1 कर्म°, G6 सर्व° (for धर्म°) — c) G2 क्षत्रप्र°, G3 क्षांति प्र° K0 शांति (for प्रज्ञा)

60 c) K0 2–5 D14 T2 M2 3 वृत्त च धा°, G1 दुष्टता धा° — d) V1 सदैवमुक्तवानृपि — D3, 7 9–12 ins after 60 a passage given in App I (No 1) — K6 Dr (om line 2) D4 (marg) 6 8 14 (om line 2) S ins after 60 D3 7 9–12, after the ins passage (App I, No 1)

27* इदं शतसहस्राख्य श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानै सह ज्ञेय श्राव्य भारतमुत्तमम् ।

[(L 1) M1, 4 सहस्र तु श्लोकानां T G6 M2 °कर्मण — (L 2) D3 4 7 9–12 M1 4 आद्य (for श्राव्य)]
In D3 these lines are *repeated* after the passage given in App I (cf. v 1 62)

61 a) D1 °साहस्रां, D2 3 6 7 G4 6 °स्र, D8 °स्य G3 3 7 °विंशत्सहस्र च, G5 °शत्सहस्राणि — b) G2 सख्य, G8 ज्ञेय (for चक्रे) D7 G2 3, 6 °सन्नित — D5 om 61cd and 62ab — c) D6 °ख्यान विनैता° D7 9–11 °ख्यान विना D4 8 T G4 7 M2 °र्विनैता° K5 तच्च (for तावद्) — d) D1 °त परिचक्षते

62 D5 om 62ab (cf v 1 61) — a) K2 3 G7 ह्यर्धशत; V1 ह्यर्ध°; B4 वृद्धि°, Dr (except Dr3) D10 G6 प्यर्ध°; T2 °प्यर्धशतै D1 ततोर्धशतभूयस्य (sic), G2 तदाद्यर्धशत भूयात्, G3 तदाद्यन्त्रिशत भूयात् — b) B4 °पाद्भगवा°, D3 °प भगवा°; M2 °प प्रोक्तवा° — After 62ab, T1 G7 ins 29* (cf. v 1 63), then follow 64 and 30* (cf. v 1. 64), then finally a passage given in App I (No 1) — c) T1 G1 5–7 M °क्रामिण°; T2 °क्रामिक°, G2 3 °क्रमण° K V1 B3 D (except D5, D18 missing) G4 °णिकाध्याय (K1 °क्रमाणिमा°) — d) D6 3 वृत्तानां सर्वप°, D9–12 G6 वृत्तांत सर्व° G2 3 सु- (for स) — After 62, D6 3 T2 G3–6 M (except M1) ins a passage given in App I (No 1), in D3 the ins passage is followed by a *repetition* of 27* (cf v 1 60) as also of st 61 and 62

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ ६०
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ।
अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२ C. 1 102 B. 1. 1 10.. K. 1 1 12..

App I (No 1), in K4 the ins passage is written on a suppl folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेक written on the margin of the original In K6 the ins passage is preceded by a marg addition, given in App I (No 2)

54 b) D5 °यनप्रजा — c) K1 G2 7 कौरव्या, D5 °रव्य

55 K6 om 55^{ab} — a) K5 तु (for च) — b) D14 पांडु च विदुर तथा — c) G6 °से श्रीमान्

56 a) G4–6 तेष्वात्मजेषु वृ° — b) T2 G1–3 °षु च परां गतिं — Dn ins after 56^{ab}

26* एव वै सम्रहाध्याय पूर्वमेव महर्षिणा ।
क्रमणप्रस्तरैर्युक्त कथचिदप्यतीव हि ।
एतदर्थं च विहित सम्रहोऽय यथाश्रुत ।
तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यात लोके ज्ञास्यन्ति मानवा ।

— cd) K4 -स्मिन्सनातन , K5 तु महा°, G6 स्मिन्महात्मनि K1 अब्रवीन्मानुषे लोके भारत वै म°

57 a) K0 2 Dr1 D14 जन्मे° K5 तु (for सन्) — b) K1 मानुष्यैश्च K5 तु (for च)

58 a) D1 सदस्यैव; D6 सदस्यै स (for स स°) K0 3–6 B2 Dn D2 3 G4 °सीन; K1 D4 °न, T2 G5 6 समासीन K2 D14 G1–3 सदस्यैश्च सहासीन, V1 स च तस्मै समासेन, D5 स सदस्यै (m सदस्यैश्च) सहासीन (corr to °सीन) — d) K0 2 5 D3 8 नोद्य°

59 a) K1 6 B1.2 D5 10 11 14 T G (except G2 6) विस्तार — b) K1 कर्म°, G6 सर्व° (for धर्म°) — c) G2 क्षत्रप्र°, G3 क्षांर्ति प्र° K0 शांर्ति (for प्रज्ञा)

60 c) K0 2–5 D14 T2 M2 3 वृत्त च धा°, G1 दुष्टता धा° — d) V1 सदैवमुक्तवानृषि — Dn.7 9–12 ins after 60 a passage given in App I (No 1) — K6 Dr (om line 2) D4 (marg) 6 8 14 (om line 2) S ins after 60 D3 7 9–12, after the ins passage (App I, No 1)

27* इदं शतसहस्राख्य श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानै सह ज्ञेय श्राव्य भारतमुत्तमम् ।

[(L. 1) M1.4 सहस्र तु श्लोकानां T G6 M2 °कर्मण — (L 2) D3 4 7 9–12 M1 4 आद्य (for श्राव्य)]

In D3 these lines are *repeated* after the passage given in App I (cf. v 1 62)

61 a) D1 °साहस्रां, D2 3 6 7 G4 6 °स्र, D8 °स्य G2 3 7 °विंशत्सहस्र च, G5 °शत्सहस्राणि — b) G2 सख्य, G3 ज्ञेय (for चक्रे) D7 G2 3.6 °सज्ञित — D5 om 61^{cd} and 62^{ab} — c) D6 °ख्यान विनैता° D7 9–11 °ख्यान विना D4 8 T G1 7 M2 °र्विनैता° K5 तद्व (for तावद्) — d) D1 °त परिचक्षते

62 D5 om 62^{ab} (cf v 1 61) — a) K2 3 G7 ह्यर्धशत; V1 स्यर्ध°; B4 वृद्धि°, Dr (except Dr3) D10 G6 प्यर्ध°; T2 -ध्यर्धशतै D1 ततोर्धशतभूयस्य (sic), G2 तदाद्यर्धशत भूयाद, G3 तदाद्यत्रिशत भूयाद् — b) B4 °पाद्भगवा°, D8 °प भगवा°; M2 °प प्रोक्तवा° — After 62^{ab}, T1 G7 ins 29* (cf. v I 63), then follow 64 and 30* (cf. v l. 64), then finally a passage given in App I (No 1) — c) T1 G1 5–7 M °क्रमिण°; T2 °क्रमिक°, G2 3 °क्रमण° K V1 B3 D (except D5, D18 missing) G4 °णिकाध्याय (K1 °क्रमाणिमा°) — d) D6 8 वृत्तानां सर्वेप°, D9–12 G6 वृत्तांत सर्वे° G2 3 सु- (for स) — After 62, D6 8 T2 G3–6 M (except M1) ins a passage given in App I (No 1), in D3 the ins passage is followed by a *repetition* of 27* (cf v 1 60) as also of st 61 and 62

माद्रोरम्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ६९
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ७३
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४
स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ७५
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६
पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७
तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धनः ॥ ७८
तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९　C. 1 122 B. 1 1 124 K. 1 1 145

---

69 a) K1 मात्रोश्चाम्यप°, D9–12 T G मातुरम्यु° (T1 G1 मात्रोरम्यव°; G2 3 मातुश्च परपत्नीत्व); D14 M मातुरम्यव° Cd माद्रो (evidently a clerical error for मात्रो°) — b) T1 G7 M (except M1) मन्त्रोप° — D10 11 T G4–6 ins after 69

32* ततो धर्मोपनिषद भूत्वा भर्तु प्रिया पृथा ।
धर्मानिलेन्द्रांस्ताभि साजुहाव सुतवाञ्छया ।
तद्दत्तोपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
जाता पार्थास्तत सर्वे कुन्त्या माद्र्याश्च मन्त्रत ।
[(L. 1) D10.11 T2 °निषदो ह्यत्वा; G6 °द् श्रुत्वा — (L. 4) G6 °स्तत कामी पांडुर्माद्र्या दिव गत]
— In T2, 32* is followed by 33* (of v 1. 70)

70 b) B4 माद्रा सप°, S (except T1 G4–6 M1) माद्रा च प° — cd) D6–12 °रण्येषु महता पवित्रेष्वाश्र° — D4 (marg) 9–12 T1 G4 5 ins after 70 T2, after 32* (cf. v 1 69)

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्र्या तु सह सगम्य ऋषिशापप्रभावत ।
मृत पाण्डुर्महापुण्ये शतशृङ्गे महागिरौ ।
[(L. 3) D4 9–12 T2 °र्महारण्ये श°]

71 a) K0 1 3.4 D (D13 missing) यत् (D5 ये); K5 तैस्, K6 ते (for च) S मुनिभिश्च (G1–3 as in text, M1 ऋषिभिर्यैत्) समानीता (M1 as in text) — b) K5 धृतराष्ट्र; D14 °राष्ट्र — c) K6 °श्चानुरूपा°

72 a) B4 प्रजाश्च G2 भ्रातरश्चैते, G3 °र सर्वे — b) G3 ये (for व) — c) K3.5 °वा एतदि°, S °वाश्चैत इ° (G2 3 °वाश्चैवमि°; M1 4 °वाश्चैव इ°) — d) G7 °तास्तदा

73 a) D14 °दितांछ्रुत्वा S तैस्तान् (G1–3 M1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T2 G7 as in text, G1 M1 ज्ञात्वा) — b) K4 मुनिभि°, Dr (except Dr3) D2 4 11 T2 कौरवां°, D5 7 कौरव°; M (except M1) कुरव° (for कौरवा°) K0 2 तथा — c) K2 वर्णा ये पौरा K0 4 शिष्टा वर्णाश्च ये पौ° — d) K3 हर्षादुच्चु°, K6 T1 प्रहर्षाच्चु°, G2 सतोषाच्चु°

74 a) K0 2 3 प्राहु° M3 °श्च कस्यैते — b) G2 3 M3 कस्यैत — D10 T1 G6 om 74cd — c) K5 G2 3 सदाच्चिर; D14 यदाच्चिर; G7 यथाच्चिर, M1 यथाच्चिरं; M2 यतश्चिर, M3 4 यतश्चिर-

75 a) D14 आगता स° — b) K5 D14 T2 पश्यामि, T1 तस्यानु — c) K6 V1 गदतां स्वा° — In G7, 75cd is ins in marg — d) K2 5 G2 5 सर्वेत, K4 समता; G7 corrupt

76 K5 om 76 — a) K3 तस्मिन्नन्तर्हिते — b) K1 सर्वाणिवाद°, K6 सर्वाणिनाद° K2 T2 G2 3 7 व्यनादयन्, K3.4 B (except B4) D (except D14, D13 missing) T1 G6 निना° — d) D6 8 स्वनस्तु, G2 स स्वर, G3.7 सुस्वर K2–4 B4 D1.5 °स्तुमलो

77 G2 om 77 — a) K6 शुद्धगधा — cd) V1 पुर-प्रवेशे, G7 °न्प्रदेशे T2 G7 पांडूना G3 आसन्निवेशे पांडूना निस्वनस्तुमुलोभवत् (cf. 76d)

78 a) B समीत्या — b) G2 पौराणमभवन्महान्, G3 सर्वेषामभवन्मह; G7 °णामभवन्मह — d) T G2 3.5 7 M1 दिविस्पृक् K1 प्रीति° (for कीर्ति°)

79 a) K0 तेधीत्य वेदांश्चतुर°; K2 G4 5 तेधीत्य सकलान्वे°, K3–5 V1 B Dr D14 तेधीत्य वेदानखिलान्, K6 अधीत्य वेदानखिलान्; Da Dn D1–7 9–12 G6 तेधीत्य निखि°; D8 तेधीत्य विविधान्वे°, T G7 अधीत्य वेदान्सकलान्, G1–3 तेधीत्य वेदान्सकलान्, M अधीत्य निखि° — b) K1 शास्त्राणि

मात्रोरस्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ६९
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ७३
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४
स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ७५
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६
पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७
तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धनः ॥ ७८
तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९ C. 1 122 B. 1 1 124 K. 1 1 145

---

69 a) K1 मात्रोश्चाम्यप°, D9–12 T G मातुरस्यु° (T1 G7 मात्रोरस्यव°; G2 8 मातुश्च परपत्नीत्व); D14 M मातुरस्यव° Cd माद्रो (evidently a clerical error for मात्रो°) — b) T1 G7 M (except M1) मन्त्रोप° — D10 11 T G4–6 ins after 69

32* ततो धर्मोपनिषद भूत्वा भर्तु प्रिया पृथा ।
धर्मानिलेन्द्रांस्ताभि साजुहाव सुतवाञ्छया ।
तद्दत्तोपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
जाता पार्थास्तत सर्वे कुन्त्या माद्याश्च मन्त्रत ।

[(L. 1) D10.11 T2 °निपदो घृत्वा; G6 °द् श्रुत्वा — (L. 4) G6 °स्तत कामी पांडुर्माद्या दिव गत]
— In T2, 32* is followed by 33* (of v l. 70)

70 b) B4 माद्रा सप°, S (except T1 G4–6 M1) माद्रा च प° — cd) D6–12 °रण्येषु महता पवित्रेष्वाश्र° — D4 (marg) 9–12 T1 G4 5 ins after 70 T2, after 32* (cf. v 1 69)

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्या तु सह सगम्य ऋषिशापप्रभावत ।
मृत· पाण्डुर्महापुण्ये शतशृङ्गे महागिरौ ।

[(L. 3) D4 9–12 T2 °र्महारण्ये श°]

71 a) Ko 1 3.4 D (D13 missing) यत् (D5 ये); K5 तैस्, K6 ते (for च) S मुनिभिश्च (G1–3 as in text, M1 ऋषिभिर्यैत्) समानीता (M1 as in text) — b) K5 धृतराष्ट्र; D14 °राष्ट्र — c) K6 °श्चानुरूपा°

72 a) B4 प्रजाश्च G2 भ्रातरश्चैते, G3 °र सर्वे — b) G3 ये (for व) — c) K3.5 °चा एतदि°, S °वाश्चैत इ° (G2 3 °वाश्चैवमि°; M1 4 °वाश्चैव इ°) — d) G7 °तास्तदा

73 a) D14 °दितांछ्रुत्वा S तैस्तान् (G1–3 M1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T2 G7 as in text, G1 M1 ज्ञात्वा) — b) K4 मुनिभि°, Dr (except Dr3) D2 4 11 T2 कौरवां°, D5 7 कौरव°; M (except M1) कुरव° (for कौरवा°) Ko 2 तथा — c) K2 वर्णा ये पौरा Ko 4 शिष्टा वर्णाश्च ये पौ° — d) K3 हर्षाद्दुचु°, K6 T1 प्रहर्षाच्चु°, G2 ततोपाच्चु°

74 a) Ko 2 3 प्राहु· M3 °श्च कस्यैते — b) G2 3 M3 कस्यैत — D10 T1 G6 om 74cd — c) K5 G2 3 सदाच्चिर; D14 यदाच्चिर; G7 यथाच्चिर, M1 यथाच्चिरं; M2 यतश्चिर, M3 4 यतश्चिर·

75 a) D14 आगता स° — b) K5 D14 T2 पश्यामि, T1 तस्यानु — c) K6 V1 गदतां स्वा° — In G7, 75cd is ins in marg — d) K2 5 G2 3 सर्वेत, K4 समता; G7 corrupt

76 K5 om 76 — a) K3 तस्मिन्नतर्हिते — b) K1 सर्वाणिवाद°, K6 सर्वाणिनाद° K2 T2 G2 3 7 व्यनादयन्, K3.4 B (except B4) D (except D14, D13 missing) T1 G6 निना° — d) D6 3 स्वनस्तु, G2 स स्वर, G3.7 सुस्वर K2–4 B4 D1.5 °स्तुमलो

77 G2 om 77 — a) K6 शुद्धगधा — cd) V1 पुर· प्रवेशे, G7 °न्प्रदेशे T2 G7 पांडूना G3 आसन्निवेशे पांडूना निस्वनस्तुमुलोभवत् (cf. 76d)

78 a) B सप्रीत्या — b) G2 पौराणमभवन्महान्, G3 सर्वेषामभवन्मह; G7 °णामभवन्मह — d) T G2 3.5 7 M1 दिविस्पृक् K1 प्रीति° (for कीर्ति°)

79 a) Ko तेधीत्य वेदांश्चतुर·; K2 G4 5 तेधीत्य सकलान्वे°, K3–5 V1 B Dr D14 तेधीत्य वेदानखिलान्, K6 अधीत्य वेदानखिलान्; Da Dn D1–7 9–12 G6 तेधीत्य निखि°; D8 तेधीत्य विविधान्वे°, T G7 अधीत्य वेदान्सकलान्, G1–3 तेधीत्य वेदान्सकलान्, M अधीत्य निखि° — b) K1 शास्त्राणि

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्व्रतानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
शृणु संजय मे सर्वं न मेऽसूयितुमर्हसि ।
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षये ।
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९ O 1 144 B 1 1 140 K 1 1 167

संभ्रमास्त्ववपश्यस्थित (sic), G1 सभाया सभ्रमाद्धरे ; G2 6 7 सभायामतिम॰ — d) K3 Dr1 G6 ॰नभिजातवान्, D14 ॰प्ययदासित K1 D1 3 भीमसेनादिभिस्तदा, K2 ॰सेनेन जानता, T2 G1.2.7 ॰सेनस्य पश्यत , G3 ॰सेनेन पश्यत

91 a) K3 D10 G4 सभोगा॰ G8 विषयान् (for विविधान्) K0 1 ॰धानमन् — b) D14 अप्रीतिश्चाप्य जायत; M (except M1) राष्ट्राणि नगराणि च — c) T1 प्रथितो; G4-6 स्य॰ K6 G3 M (except M1) ॰राष्ट्राय; G2 7 धार्तराष्ट्रेण — d) T2 G1-3 विषण्णो T2 G1 M8 मलिन (for हरिण) Dr (except Dr1) श्रमात्, G7 कृत (for कृश) T1 विवर्णो दश शासत ; G4 5 ॰र्णोथ शशास स , G6 ॰र्णोय शशास च

92 a) K3 अनुजान ततो K0 2 6 D4 8 11 ॰जानत्ततो, K3 ॰जानन्त॰, D7 ॰जानन्त॰ D2 3 ॰जाननुधूत G7 ॰तो भूत (sup lin युद्ध) — b) K2.3 B3 D2 ॰राष्ट्र K4 B2 Da.11 G7 ॰राष्ट्रसुत — d) G2 7 क्रोध सम॰.

93 a) K3 B1 3 Dr3 D3 12 ॰प्रीतिम॰ — b) K0 V1 विवाद नान्व॰; B4 ॰श्चाप्य मोदते, Dr1 ॰श्चान्वमोदते, D6 ॰श्चानुमोदत, T2 G3 दिष्ट मत्वा त्व॰; G1 2 M (except M1) दिष्ट मत्वान्व॰ D14 पाण्डवाना हिते रत ; T1 विवाद चाप्यु पेक्षते; G4-6 विवाद चाप्युपेक्षते — c) D6 8 विविधान् (for अनयान्) D2-4 ॰यान्सर्वान् K3 द्यूताद्यनर्थान् घोरांश्च, G2 द्यूतादविनयात् घोरात्, G3 द्यूताद्यनयात् घो॰ — d) K1 D14 M1 2 4 विवादांश्च, B D (D18 missing) M3 विविधांश्च (D2-4 विवृद्धांश्च, D6 as in text, D14 as in K1 etc) K2 V1 Da1 अप्युपेक्षत ; K5 D1 अप्युपैक्षत, D2 अप्युदै॰, D6-12 G5 अप्युपे॰, D14 अनुपेक्षित॰; T1 अभ्युपेक्षत, T2 अप्युपै॰; G6 अप्युपेक्षते G2 8 द्विपदश्चाभ्युपैति च, G7 विपदश्चाभ्युपे॰

94 ab) K6 B D (except D14, D18 missing) ई॰ भीष्म द्रोण शा॰ D14 T2 G2 6 7 M ॰ष्म शांतनव G7 नृप (for कृप) — cd) K0 2 3 B1 Da1 D1 तुमले; K4 ॰मळे K1 Da1 B2 ॰स्मिन्दहत्; K2 4 ॰स्मिन्यहन्, K3 ॰स्मिन्यहन्; K6 T G1-3 4 (by corr) 7 ॰स्मिन्हत; V1 B1 4 Da2 Dn Dr D1 ॰स्मिन्दहन् (B1 न in marg), B3 missing, D2-4 ॰स्मिन्दरध; M1.2 4 ॰स्मिन्यहन् K4 तस्मिन्निहतास्ते प॰, D14 तस्मिन्हतक्षत्रमनायके

95 a) D14 विग्रह पांडु॰ — c) Cd दुर्योधन K3 धनमृत; D10 11 ॰धरा; T G1-5 M ॰वध; G7 ॰मिद T G1.2 7 M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — d) D8 T1 तदा

96 Dr D1 ins before 96 धृतराष्ट्र उवाच — a) K1 6 V1 B D (except D14, D18 missing) सर्वं मे (B3 वाक्य मे); T2 G2 7 M मे वाक्य; G3 मद्वाक्य — b) K5 6 T1 G1 4 5 नाभ्यसू॰; B3m Da Dn Dr (except Dr1.r3) D1 6-12 M2 3 न चासू॰, B4 न त्वसू॰, D2 11 M1 न मासू॰, D8 न मा सूदयि॰ (sic), G6 नचासू॰ K3 न मां सूयति महंति — d) K4 ॰सत्तम, T1 ॰सत्तम, G4-6 ॰सत्तम

97 ab) K1 मम प्रीति , G2 3.7 मम मत V1 नापि प्रीये, D6 न च प्रिय॰; T2 G1-3 7 न क्षमे च K6 V1 Da Dn D1 5 कुलक्षये, D14 T G1-3.7 M ॰क्षय (M4 ॰क्षयात्) G4-6 विग्रहे मम पुत्राणा पांडूनां च तथा सति — d) K4 B Da2 Dn D1 5 G5 6 वा (for च)

98 a) K8 ॰द्ध समभ्य॰; Dr1 ॰द्ध मामप्यसू॰ T2 G1 4-6 ॰सूयते — d) G2 3 7 ॰त्या समाहित — e) K1 मुह्यतमनु॰, B4 अत्यतमनु॰ — f) K0 3 4 G4-6 ॰चेतस, D14 T G1-3 M ॰मर्षण, G7 ॰मर्षिण

99 a) K0 Da T2 G2 3 ॰सूय — b) K4 V1 D2-4 ॰स्य महात्मन ; M (except M1) ॰स्यामितौजस — c) K5 तथावह॰; K6 ततोव॰; B4 D8 14 G1.5 6 M2-4 तथापह॰, D5 तत्राव॰, D7 तेषाव॰, T1 G2 3 7 M1 तथापहसित, T2 ॰पहसित D14 प्राप

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
शृणु संजय मे सर्वं न मेऽसूयितुमर्हसि ।
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षये ।
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९ C 1 144 B 1 1 140 K 1 1 167

संभ्रमास्स्वयस्यसित (s10), G1 सभाया सभ्रमारे ; G2 6 7 सभायामतिम° — d) K8 Dr1 G6 °नभिजातवान्, D14 °प्ययशासित K1 D1 8 भीमसेनादिभिस्तदा, K2 °सेनेन जानता, T2 G1.3.7 °सेनस्य पश्यत , G3 °सेनेन पश्यत

91 a) K5 D10 G4 सभोगा° G2 विषयान् (for विविधान्) K0 1 °धानभन् — b) D14 अप्रीतिश्चाप्य जायत; M (except M1) राष्ट्राणि नगराणि च — c) T1 प्रथितो; G4–6 स्य° K6 G3 M (except M1) °राष्ट्राय; G2 7 धार्तराष्ट्रेण — d) T2 G1–3 विपण्णो T2 G1 M8 मलिन (for हरिण) Dr (except Dr1) श्रमात्, G7 कृत (for कृश) T1 विवर्णो दश शासत ; G4 5 °र्णोथ शशास स , G6 °र्णोय शशास च

92 a) K5 अनुजान ततो K0 2 6 D4 8 11 °जानत्ततो, K3 °जानस्त°, D7 °जानन्त° D2 3 °जाननुधूत G7 °तो भूत (sup lin युद्ध) — b) K2.5 B3 D2 °राष्ट्र K4 B2 Da.11 G7 °राष्ट्रसुत — d) G2 7 क्रोध सम°.

93 a) K5 B1 3 Dr8 D3 12 °प्रीतिम° — b) K6 V1 विवाद नान्व°; B4 °श्चाद्य मोदते, Dr1 °श्चान्वमोदते, D6 °श्चानुमोदत, T2 G3 दिष्ट मत्वा त्व°; G1 2 M (except M1) दिष्ट मत्वान्व° D14 पाण्डवाना हिते रत ; T1 विवाद चाप्युपेक्षते; G4–6 विवाद चाप्युपेक्षते — c) D6 8 विविधान् (for अनयान्) D2–4 °यान्सर्वान् K5 द्यूताद्यनर्थान् घोरांश्च, G2 द्यूतादविनयात् घोरात्, G3 द्यूताद्यनयात् घो° — d) K1 D14 M1 2 4 विवादांश्च, B D (D18 missing) M3 विविधांश्च (D2–4 विवृद्धांश्च, D6 as in text, D14 as in K1 etc) K2 V1 Da1 अप्युपेक्षत ; K5 D1 अप्युपेक्षत, D2 अप्युदै°, D9–12 G5 अप्युपे°, D14 अनुपेक्षित°; T1 अभ्युपेक्षत, T2 अप्युपे°; G6 अप्युपेक्षते G2 8 द्विपदश्चाभ्युपेति च, G7 विपदश्चाभ्युपे°

94 ab) K6 B D (except D14, D18 missing) ऽ भीष्म द्रोण शा° D14 T2 G2 6 7 M °ष्म शांतनव G7 नृप (for कृप) — cd) K0 2 3 B1 Da1 D1 तुमले; K4 °मळे K1 Da1 B2 °स्मिन्दहत्; K2 4 °स्मिन्यहत्, K3 °स्मिन्यहन्; K6 T G1–3 4 (by corr) 7 °स्मिन्हत; V1 B1 4 Da2 Dn Dr D1 °स्मिन्दहन् (B1 न in marg), B3 missing, D2–4 °स्मिन्दवध; M1.2 4 °स्मिन्यहन् K5 तस्मिन्निहतास्ते प°, D14 तस्मिन्हतक्षत्रमनायके

95 a) D14 विग्रह पांडु° — c) Cd दुर्योधन K5 धनमृत; D10 11 °वश; T G1–5 M °वध; G7 °मिद T G1.2 7 M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — d) D8 T1 तदा

96 Dr D1 ins before 96 धृतराष्ट्र उवाच — a) K1 6 V1 B D (except D14, D18 missing) सर्वं मे (B3 वाक्य मे); T2 G2 7 M मे वाक्य; G3 मद्वाक्य — b) K5 6 T1 G1 4 5 नाभ्यसू°; B3m Da Dn Dr (except Dr1.r3) D1 6–12 M2 3 न चासू°, B4 न त्वसू°, D3 14 M1 न मासू°, D8 न मा सूदयि° (s10), G6 नचासू° K3 न मां सूयति मर्हति — d) K4 °सत्तम, T1 °सत्तम, G4–6 °सत्तम

97 ab) K1 मम प्रीति , G2 3.7 मम मत V1 नापि प्रीये, D6 न च प्रिय°; T2 G1–3 7 न क्षमे च K6 V1 Da Dn D1 5 कुलक्षये, D14 T G1–3.7 M °क्षय (M4 °क्षयात्) G4–6 विग्रहे मम पुत्राणा पांडूनां च तथा सति — d) K4 B Da2 Dn D1 5 G5 6 वा (for च)

98 a) K8 °द्ध समभ्य°; Dr1 °द्ध मामप्यसू° T2 G1 4–6 °सूयते — d) G2 3 7 °त्या समाहित — e) K1 मुह्यतमनु°, B4 अत्यतमनु° — f) K0 3 4 G4–6 °चेतस, D14 T G1–3 M °मर्पण, G7 °मर्पिण

99 a) K0 Da T2 G2 3 °सूय — b) K4 V1 D2–4 °स्य महात्मन ; M (except M1) °स्यामितौजस — c) K5 तथावह°; K0 ततोव°; B4 D8 14 G1.5 6 M2–4 तथापह°, D5 तत्राव°, D7 सेव्याव°, T1 G2 3 7 M1 तच्चापहसित, T2 °यहसित D14 प्राप

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६
यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८ C. 1 159 B. 1 1 191 K 1 1. 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st

In V1 the sequence of st is 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106 — In Da (Da1 om 105) the sequence is 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105 — In Dr the sequence is 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr3 further ins 36* between 105 and 107) — After 37*, D2 4m ins 40* (cf. v l. 106) — D3 ins 35* after 102, D12, 38* after 106, and D14, 35* after 101 — D5 further ins between 37* and 38*

39* यदाश्रौषं सर्वविश्वस्य सारां
प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन ।
गदां घोरां भीमसेनाय दत्तां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, B3.4 ins 43* (cf v l 110)

105 K3 Da1 G7 om 105 — All MSS (D13 missing) except K0 2-4 V1 Dr D14 T2 G1 3-6 M transp 105 and 106, for sequence cf also v l 104 — a) T1 (here and generally in foll st up to 156, like G7) यथा (for यदा) M3 हृतराष्ट्र D6-12 °ज्य तु पार्थं — b) V1 °क्षवेद्यां, G2 °क्षविद्यां — c) K1 °भिर-प्रमत्तै — After 105, V1 ins stanzas 37*–38* (cf v l 104) For the sequence of Dr cf v l 104

106 Dr reads 106 after 109 In D10, 106 is ins in marg For sequence cf. also v l 104 and 105 — a) K5 6 B (B1 illegible) Dr (except Dr1) D6-8 °श्रुकण्ठा — c) G2 3 °मनाथां — After 106, G4 5 read 103 B3 (in brackets) Dr ins 43* (cf v l 110) D12, 38* (cf. v l 104) — K0-3.6 B1 3 4 Da Dn D1 5-11.14 T1 ins after 106 K4, after 41* (cf v. l 107) V1 B2, after 43* (cf v l 110) D2 4m, after 37* D12, after 38* (cf v l 104)

40* यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः ।
दुःशासनो गतवान्नैव चान्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) K2 4 6 °मां राशिमग्र्य; K3 D14 °सां राशिमग्र्या — b) K2 4 समाक्षेप कृतवान् K0 पश्यतां, K6 निघ्नपो; K5 Da वितथो (for कितवो) K3 द्रौपद्यां वै तत्र कृता दुरात्मना; D14 द्रौपद्या वै आक्षिपन्मद°]
— After 40*, K3 reads 109

107 For the sequence of Dr cf v l 104 — a) K5 °धां तात चेष्टां, D14 °धां तत्र चेष्टा, G1-3 7 °धां ता तु चेष्टां K6 V1 B D (D13 missing) तत्र (D6 7 9 तस्य) (for तात) D7 °ष विजयास्तस्य चे°; D12 °ष विजयास्तत्र चे°, T M2 4 °ष पुनरागम्य धूत; G4-6 °ष पुनरागम्य धूते — b) T2 महात्मना, G2 4 5 धर्मात्मान, G6 महात्मान G7 वनाय च — K4 ins after 107 K0, after 40* (cf v l 106) K3, after 109

41* यदाश्रौषं द्रौपदीं तां ब्रुवाणां
प्रव्रज्यायामश्रुकण्ठीं रुदन्तीम् ।
पत्यौ युक्तां नात्र वस्तु हि धर्म-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
[c) K3 सत्य भद्रे यत्र धर्मो ययेत]

After 41*, K4 ins 40* (cf v l 106) — In G6 the sequence of st from 107 to 147 is in utter confusion, it is here completely ignored

108 K5 om 108 — a) D5 श्रौतकाना; D10 स्नाव° — b) D7 8 12 वन स — c) D12 T2 G7 वराणा, G1 वनाते, G2 पराणा, M (except M1) वराण (for महा°) — D9-11 14 S ins after 108 (G4-6, after 109)

42* यदाश्रौषं वनवासेषु पार्था-
न्समागतान्महर्षिमुख्यैः पुराणैः ।
उपास्यमानान्सगणैर्जातु सर्वां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) D9-11 14 T1 G1 5 °वासेन, G6 M4 °वासे तु G3

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८ C. 1 159 B. 1 1 191 K 1 1. 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st

In V_1 the sequence of st is 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106 — In Da (Da_1 om 105) the sequence is 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105 — In Dr the sequence is 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr_3 further ins 36* between 105 and 107) — After 37*, $D_{2.4m}$ ins 40* (cf. v l. 106) — D_3 ins 35* after 102, D_{12}, 38* after 106, and D_{14}, 35* after 101 — D_4 further ins between 37* and 38*

39* यदाश्रौषं सर्वविश्वस्य सारां
प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन ।
गदां घोरां भीमसेनाय दत्तां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, $B_{3.4}$ ins 43* (cf v l 110)

105 K_3 Da_1 G_7 om 105 — All MSS (D_{18} missing) except $K_{0.2-4}$ V_1 Dr D_{14} T_2 $G_{1.3-6}$ M transp 105 and 106, for sequence cf also v l 104 — ^{a}) T_1 (here and generally in foll st up to 156, like G_7) यथा (for यदा) M_8 हृतराष्ट्रं D_{6-12} °जय तु पार्थं — ^{b}) V_1 °क्षवेद्यां, G_3 °क्षविद्यां — ^{c}) K_1 °भिरप्रमत्तै — After 105, V_1 ins stanzas 37*-38* (cf v l 104) For the sequence of Dr cf v l 104

106 Dr reads 106 after 109 In D_{10}, 106 is ins in marg For sequence cf. also v l 104 and 105 — ^{a}) $K_{3.6}$ B (B_1 illegible) Dr (except Dr_1) D_{6-8} °श्रुकण्ठां — ^{d}) $G_{3.8}$ °मनाथां — After 106, $G_{4.5}$ read 103 B_2 (in brackets) Dr ins 43* (cf v l 110) D_{12}, 38* (cf. v l 104) — $K_{0-3.6}$ $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{1.5-11.14}$ T_1 ins after 106 K_4, after 41* (cf v. l 107) V_1 B_2, after 43* (cf v l 110) $D_{2.4m}$, after 37* D_{12}, after 38* (cf v l 104)

40* यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः ।
दुःशासनो गतवान्नैव चान्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^{a}) $K_{2.4.6}$ °सां राशिमध्य; K_3 D_{14} °सा राशिमध्या — ^{b}) $K_{2.4}$ समाक्षेप कृतवान् K_0 पश्यतां, K_6 निघ्नपो; K_5 Da वितथो (for कितवो) K_8 द्रौपद्यां वै तत्र कृता दुरात्मना; D_{14} द्रौपद्या वै आक्षिपन्मद°]
— After 40*, K_3 reads 109

107 For the sequence of Dr cf v l 104 — ^{a}) K_6 °धां तात चेष्टां, D_{14} °धां तत्र चेष्टा, $G_{1-3.7}$ °धां ता तु चेष्टां K_0 V_1 B D (D_{18} missing) तत्र ($D_{6.7.9}$ तस्य) (for तात) D_7 °प विजयास्तस्य चे°; D_{12} °प विजयास्तत्र चे°, T $M_{2.4}$ °प पुनरामन्त्र्य द्यूत; G_{4-6} °प पुनरामन्त्र्य द्यूते — ^{b}) T_2 महात्मना, $G_{3.4.5}$ धर्मात्मान, G_6 महात्मान G_7 वनाय च — K_4 ins after 107 K_0, after 40* (cf v l 106) K_3, after 109

41* यदाश्रौषं द्रौपदीं तां ब्रुवाणां
प्रव्रज्यायामश्रुकण्ठीं रुदन्तीम् ।
पत्यौ युक्तां नात्र वस्तु हि धर्म-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
[^{c}) K_8 सत्य भद्रे यत्र धर्मो ययेत]

After 41*, K_4 ins 40* (cf v l 106) — In G_6 the sequence of st from 107 to 147 is in utter confusion, it is here completely ignored

108 K_3 om 108 — ^{a}) D_5 श्रोतकाना; D_{10} स्नाव° — ^{b}) $D_{7.8.12}$ वन स — ^{c}) D_{12} T_2 G_7 वराणा, G_1 वनाते, G_2 पराणा, M (except M_1) वराण (for महा°) — $D_{9-11.14}$ S ins after 108 (G_{4-6}, after 109)

42* यदाश्रौषं वनवासेषु पार्था-
न्समागतान्नृषिमुख्यैः पुराणैः ।
उपास्यमानान्सगणैर्जातु सर्वां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^{a}) $D_{9-11.14}$ T_1 $G_{4.5}$ °वासेन, G_6 M_4 °वासे तु G_8

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन सूत ।
प्रश्नानुक्तान्विब्रुवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५
यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य
प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६
यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७ C 1 172 B 1 1 174 K 1 1 196

---

113 [a]) K5 पक्षि°, Dr1 वृक्ष° (for यक्ष°) — [b]) K6 V1 सार्धं, D5 सार्धं स्तुता (sic), D6-8 12 पृष्टं, D9-11 पृष्टान्, G2 3 सत· (for सूत) — [c]) K0 प्रश्नान्युक्त्वा, K2.4 B Da D5 G (except G1, G4 before corr) °नुक्त्वा, Dn Dr D1 6-12 °न्कांश्चित्, D5 पश्चात्कांश्चित्; D14 °न्युक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्) K6 B D (except D14, D13 missing) विब्रुवाण, V1 अब्रुवाण, T G1 4 5 विब्रुवता, G6 विद्रवता, M1 3 प्रब्रु°, M2 4 प्रब्रुवता, Cd विब्रुवत (as in text) K5 °क्तान्विब्रुवतेव स° M1 सूत (for सम्यक्) — K1-3 4 (marg) 6 V1 B D (except D14, D13 missing) T1 ins after 113 (Dr, after 49*)

47* यदाश्रौष न विदुर्मामकास्ता-
न्प्रच्छन्नरूपान्वसत पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तां-
स्तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[[a]) D4 यदा चारा न वि°, B °प चरा न वि°; D7 12 °प चारा न वि° K4 6 B Da Dr (except Dr3) T1 मामकास्ते — [b]) K1 पांडुपुत्रान्]

St 49* (given below) is ins in K4 (marg) after, in Dr before, 47* — D14 S (except G7, for G1 see below) ins after 113 D9-11, after 47*

48* यदाश्रौष तानथाज्ञातवासे
स्वपश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरग्निकल्पां-
स्तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

49* यदाश्रौष कीचकाना वरिष्ठ
निषूदित भ्रातृशतेन सार्धम् ।
द्रौपद्यर्थं भीमसेनेन सख्ये
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[48* [a]) T2 °वासान् D14 corrupt G3 °प वसत पांडुपुत्रान् — [b]) D14 T2 G2 अदृश्यमा° M1 °मानान्मामकानां सकाशात् D9-11 T1 G2 4 6 अज्ञायमानान्मामकाना सकाशे — [c]) D9-11 T1 G2 °र्थानागतानग्नि°, D14 M1 °र्थान्वसतस्त्वग्नि°, G3 °र्थान्वसत· पांडुक°, G4 °र्थानागता· श्चाग्नि°, G5 °र्थांश्चागतानग्नि°; G6 °र्थान्यास्वतश्चाग्नि° M3 °कल्पे — 49* [c]) G2 5 सघे (for सख्ये)]

— G1 ins after 113

50* यदाश्रौष वसत· पाण्डुपुत्रा-
नदृश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन सख्ये
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

114 D5 G1 om 114 — [a]) D14 कीचकाना (for माम°). K1 G7 वरिष्ट — [b]) G1 °न भग — [c]) K4 G3 विराटराज्ये; G7 विरराजे (sic) D14 G3 M1.4 °ता महात्मनां G2 विराटराज्ये महतां महात्मना

115 K1 transp 115 and 116 — [a]) G4 5 मात्स्य° — [b]) K1-3 5 °रां फाल्गुनाय — [c]) G4-6 तु (for च) K4 °ह्णात्सुपार्थे

116 K1 transp 115 and 116 — [b]) K2 3 °जितस्य Dr om. स्व K6 स्वधनात्प्र°, G7 °जनप्र° — K5 om 116[cd] — [c]) D1 6 8-11 14 G3 अक्षौहिण्य ; D7 12 G2 °ण्या

117 K1.6 B D (D13 missing) transp 117 and 118 — [b]) D6 G3 °नौ तौ वद° V1 वदता नारदेन Da गौ गतौ (for वदतो) ❀ Arj वदत इति प्रायश पाठ ।❀ — [c]) K3 5 G1 3 7 द्रष्टा K1 6 B D (except D14, D13 missing) °के च सम्यक्.

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन सूत ।
प्रश्नानुक्तान्विब्रुवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३

यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४

यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५

यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य
प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६

यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७ C 1 172 B 1 1 174 K 1 1 196

---

113 a) K_3 पक्षि°, Dr_1 वृक्ष° (for यक्ष°) — b) K_0 V_1 सार्धं, D_5 सार्धं स्तुता (sic), $D_{5-8\ 12}$ पृष्टं, D_{9-11} पृष्टान्, $G_{3.8}$ सत (for सूत) — c) K_0 प्रश्नान्युक्त्वा, $K_{2.4}$ B Da D_3 G (except G_7, G_4 before corr.) °नुक्त्वा, Dn Dr $D_{1\ 6-12}$ °न्कांश्चित्, D_4 पश्चात्कांश्चित्; D_{14} °न्युक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्) K_6 B D (except D_{14}, D_{18} missing) विब्रुवाण, V_1 अब्रुवाण, T $G_{3.4.5}$ विब्रुवता, G_6 विब्रुवता, $M_{1.2}$ प्रब्रु°, $M_{3.4}$ प्रब्रुवता, Cd विब्रुवत (as in text) K_3 °क्तान्विब्रुवतेव स° M_1 सूत (for सम्यक्) — $K_{1-3.4}$ (marg.)$_6$ V_1 B D (except D_{14}, D_{18} missing) T_1 ins. after 113 (Dr, after 49*)

47* यदाश्रौष न विदुर्मामकास्ता-
न्प्रच्छन्नरूपान्वसत पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तां-
स्तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[a) D_4 यदा चारा न वि°, B °ष चरा न वि°; $D_{7\ 12}$ °ष च्चारा न वि° $K_{4.6}$ B Da Dr (except Dr_3) T_1 मामकास्ते — b) K_1 पांडुपुत्रान्]

St. 49* (given below) is ins. in K_4 (marg.) after, in Dr before, 47* — D_{14} S (except G_7, for G_1 see below) ins. after 113; D_{9-11}, after 47*

48* यदाश्रौष तानयाज्ञातवासे
स्वपश्यमानान्विधिधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरग्निकल्पां-
स्तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

49* यदाश्रौष कीचकाना वरिष्ठ
निषूदित भ्रातृशतेन सार्धम् ।
द्रौपद्यर्थं भीमसेनेन सख्ये
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[48* a) T_2 °वासान् D_{14} corrupt G_3 °ष वसत पांडुपुत्रान् — b) D_{14} T_2 G_3 अदृश्यमा° M_1 °मानान्मामकानां सकाशात् D_{9-11} T_1 $G_{2.4.6}$ अज्ञायमानान्मामकाना सकाशे — c) D_{9-11} T_1 G_2 °र्थानागतानग्नि°, D_{14} M_1 °र्थान्वसतस्त्वग्नि°, G_3 °र्थान्वसत पांडुक°, G_4 °र्थानागता-श्चाग्नि°, G_5 °र्थांश्चागतानग्नि°; G_6 °र्थान्यास्वतश्चाग्नि° M_2 °कल्पे — 49* c) $G_{3.5}$ सघे (for सख्ये)]

— G_1 ins. after 113

50* यदाश्रौष वसत पाण्डुपुत्रा-
नदृश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन सख्ये
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

114 D_3 G_1 om. 114 — a) D_{14} कीचकाना (for माम°). K_1 G_7 वरिष्ट — b) G_7 °न भग — c) K_3 G_3 विराटराज्ये; G_7 विरराज्ये (sic) D_{14} G_3 $M_{1.4}$ °ता महात्मनां G_2 विराटराज्ये महतां महात्मना

115 K_1 transp. 115 and 116 — a) $G_{1.5}$ मात्स्य° — b) $K_{1-3.5}$ °रां फाल्गुनाय — c) G_{4-6} तु (for च) K_4 °ह्णात्सुपार्थं

116 K_1 transp. 115 and 116 — b) $K_{2.3}$ °जितस्व Dr om. स्व K_0 स्वधनात्प्र°, G_7 °जनप्र° — K_5 om. 116^{cd} — c) $D_{1\ 6\ 8-11\ 14}$ G_3 अक्षौहिण्य; $D_{7\ 12}$ G_2 °ण्या

117 $K_{1.6}$ B D (D_{18} missing) transp. 117 and 118 — b) D_6 G_3 °नौ तौ वद° V_1 वदता नारदेन Da गां गतौ (for वदतो) ꣸ Ar_1 वदत इति प्रायश पाठ । ꣸ — c) $K_{3.5}$ $G_{1.3.7}$ दृष्टा $K_{1.6}$ B D (except D_{14}, D_{18} missing) °के च सम्यक्.

यदाश्रौषं भीष्ममित्रकर्शनं
　निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप-
　स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
　हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
　वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
　स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौषं शांतनवे शयाने
　पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८

यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
　कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा व्याभषन्त-
　स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
　न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमान्निहन्ति
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३०　C. 1 186 B. 1 1 169 K. 1 1 212

---

125 a) B4 D6 G2.3 भीमम° K0 °कर्शिनं, K4.6 V1 Dr D14 °कर्षण (Dr3 °र्षन) — b) G2 °त गदाना — c) B4 V1 G4 (before corr) 6 न चैपा; G5 न सेपा K1 °द्वध्यसे ध्यास°, K2 °द्धाध्यते दृश्यरूप, K5 missing, K6 V1 B1-3 Da Dn D2.4-6.8 °द्वध्यते ख्यात , B4 °द्युध्यते दृश्य°, Dr हुध्यसे ख्यात°, D1 °द्धाध्यसे ख्यात°, D3 °द्वध्यते ख्यात°, D7.12 द्वध्यसे ख्याति°, D9 °द्विध्यते ख्यात°, D10 °द्विध्यते ख्यातरूपे, D11 °द्विध्यते ख्यातिरूपे, D14 °दृश्यते पीड्यमान , T G1 M3 °दृश्यते वध्य , G2 °द्विध्यते दृश्यरूप, G3 °द्विध्यते दृश्य°; G4.5 °द्विध्यसे वध्य°, G6 दृश्यसे ख्यात°, G7 दृश्यते दृश्य°, M2.4 °दृश्यते वध्यरूप Cd mentions दृश्यरूप — K2-4.6 V1 B D (D18 missing) T1 ins after 125

　53* यदाश्रौष चापगेयेन सख्ये
　　स्वय मृत्यु विहित धार्मिकेण ।
　तच्चाकार्षु पाण्डवेया प्रहृष्टा
　　स्तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[a) K2.3 °प चापरोपेण, K4 Da D2.6.8-11 °पमापगेयेन K4 सत्य (for सख्ये) — b) K3.6 मृत्युर्विहितो, K4 मृत्यु कथितं — c) K3 त चिकीर्षु K4 न वै चिकीर्षु पांडवेय प्रहृष्ट]

126 D14 om 126 — b) G1-3 °ष्वप्रमत्त

127 K1 om. 127 — b) D2-4 युद्धे वीर, S (except G1-3.7 M1) वृद्ध शूरं K6 छादित, Dn3 D14 साधि°, G4.6 सूदि°; G7 तरसा — c) T2 दृष्ट्वा, G2 भित्वा, G3 हत्वा, G7 हित्वा (for कृत्वा) B3 °ल्पवीर्यान् (m as in text)

128 a) M (except M1) °ष शरतल्पे शयान (M4 °ने) — b) K3 D7.12 S (except M1) °यार्थं, D6 पाथीयार्थं K2 D2-4 नोदिते°, K3 यासि° K3.8 Dn1 D3.6-8.10-12 °ते चार्जुनेन, D14 नोदिते चार्जु°, G4-6 °ते शक्रसूनौ — c) K1 चैव (for तत्र) G4-6 गां भित्वाम्भो वारुणेनाददाने

129 a) K0.2.3 V1 B (B1 partly illegible) Da Dr D1-4.6.8 Nilp यदा वायु शक्र°, K1 D7.9-12 °दा वायु शुक्र°, K4 G4 M2-4 °दाश्रौष शक्र°, K5 missing, K6 G2.3.7 °दाश्रौष चद्र°, Dn °दा वायुश्चद्र°; D5 °दाश्रौष वायु° M1 °ष वायुशक्रौ च सूर्ये Cd mentions शक्र ❀ Arj शुक्रेत्यपपाठ ।❀ — In B1, 129^{bcd} is rubbed off and illegible — b) K0.1 V1 B Dn Dr D2 M3 °लोमा, Da D1.10 °लोमो, M1 °लोमान् — cd) G1.7 om 129^{cd} K0.2 Da T1 व्याभपत, K3 V1 भीपयत , K6 B2.3 D (D18 missing) भीपयति (for Da see above, D2 व्याभापित); B4 भीपयते, G4.5 व्याभपति ❀ Arj भीपयसेति प्रायश पाठ ।❀ B4 marg gloss व्याभवत विरुद्ध सूचितवत T2 G6 नित्य चास्मान्स्वापदमाघहसौ K1 नित्य चास्मा श्वपदो विभीपयति सद्रवतस्तदा ना°, G2.3 नित्य चास्माद्वृष्णिवीर्याधिकानां तदा ना°

130 G2 om 130-1 — a) K0 विविधान् चित्र° D14 °नस्त्रपूगान् — b) K0.3.4 V1 D (D18 missing) G4-6 निदर्शयन् (D3 अदर्श°), K2 अदर्शयत् D2-4 शस्त्रयो° — c) S (G2 om) तान् (for न) G1 पार्थिवान् K6 V1 B D (except Da Dr3, D18 missing) श्रेष्ठतरान् T1 न हते, T2 G6.7 M न हति K2 subst 131^{c} for 130^{c}

यदाश्रौषं भीष्ममित्रकर्शनं
निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौषं शांतनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८

यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा व्याभषन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमान्निहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३० C. 1 186 B. 1 1 169 K. 1 1 212

125 a) B1 D6 G2 3 भीमम° K0 °कर्शिनं, K4 6 V1 Dr D14 °कर्षण (Dr3 °र्षन) — b) G2 °त गदाना — c) B4 V1 G4 (before corr) 6 न चैषां; G5 न सेषां K1 °द्ध्यते ध्यात°, K2 °द्वाध्यते दृश्यरूप, K5 missing, K6 V1 B1-3 Da Dn D2 4-6 8 °द्वध्यते ख्यात , B4 °युध्यते दृश्य°, Dr द्रुध्यसे ख्यात°, D1 °द्वाध्यसे ख्यात°, D3 °द्वध्यते ख्यात°, D7 12 द्वध्यसे ख्याति°, D9 °द्विष्यते ख्यात°, D10 °द्विषते ख्यातरूपे, D11 °द्विध्यते ख्यातिरूपे, D14 °दृश्यते पीड्यमान , T G1 M3 °दृश्यते वध्य , G2 °द्विषते दृश्यरूप, G3 °दृविद्यते दृश्य°; G4 5 °द्विषते वध्य°, G6 दृश्यसे ख्यात°, G7 दृश्यते दृश्य°, M2 4 °दृश्यते वध्यरूप Cd mentions दृश्यरूप — K2-4 6 V1 B D (D13 missing) T1 ins after 125

53* यदाश्रौष चापगेयेन सख्ये
स्वय मृत्यु विहित धार्मिकेण ।
तच्चाकार्षुं पाण्डवेया प्रहृष्टा
स्तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[a) K2 3 °प चापरोपेण, K4 Da D2 6 8-11 °पमापगेयेन K4 सत्य (for सख्ये) — b) K3.6 मृत्युर्विहितो, K4 मृत्यु कथितं — c) K3 त चिकीर्षुं K4 न वै चिकीर्षुं पांडवेय प्रहृष्ट]

126 D14 om 126 — b) G1-3 °ष्वप्रमत्त

127 K1 om. 127 — b) D2-4 युद्धे वीर, S (except G1-3.7 M1) वृद्ध शूरं K6 छादित, Dn3 D14 साधि°, G4 6 सूदि°; G7 तरसा — c) T2 दृष्ट्वा, G2 भित्वा, G3 हत्वा, G7 हित्वा (for कृत्वा) B3 °ल्पवीर्यान् (m as in text)

128 a) M (except M1) °प शरतल्पे शयान (M4 °ने) — b) K3 D7 12 S (except M1) °यार्थं, D6 पार्थीयार्थे K2 D2-4 नोदिते°, K3 याचि° K3 3 Dn1 D3 6-8 10-12 °ते चार्जुनेन, D14 नोदिते चार्जु°, G4-6 °ते शक्रसूनौ — c) K1 चैव (for तत्र) G4-6 गां भित्वाभो वारुणेनाददाने

129 a) K0 2 3 V1 B (B1 partly illegible) Da Dr D1-4 6 8 Nilp यदा वायु शक्र°, K1 D7 9-12 °दा वायु शुक्र°, K4 G1 M2-4 °दाश्रौष शक्र°, K5 missing, K6 G2 3 7 °दाश्रौष चन्द्र°, Dn °दा वायुश्चन्द्र°; D5 °दाश्रौष वायु° M1 °प वायुशक्रौ च सूर्ये Cd mentions शक्र ❀ Arj शुक्रेत्यपपाठ ।❀ — In B1, 129bcd is rubbed off and illegible — b) K0 1 V1 B Dn Dr D2 M3 °लोमा, Da D1 10 °लोमो, M1 °लोमान् — cd) G1 7 om 129cd K0 2 Da T1 व्याभषत, K3 V1 भीषयत , K6 B2.3 D (D13 missing) भीषयति (for Da see above, D2 व्याभाषित); B4 भीषयते, G4 5 व्याभषति ❀ Arj भीषयतेति प्रायश पाठ ।❀ B4 marg gloss व्याभवत विरुद्ध सूचितवत T2 G6 नित्य चास्मान्श्वापदमाघवन्तौ K1 नित्य चास्मा श्वपदो विभीषयति तद्ववतस्तदा ना°, G2 3 नित्य चास्माद्वृष्णिवीर्याधिकानां तदा ना°

130 G2 om 130-1 — a) K0 विविधान् चित्र° D14 °नस्त्रपूगान् — b) K0 3 4 V1 D (D13 missing) G4-6 निदर्शयन् (D3 अदर्श°), K2 अदर्शयत् D2-4 शस्त्रयो° — c) S (G2 om) तान् (for न) G1 पार्थिवान् K6 V1 B D (except Da Dr3, D13 missing) श्रेष्ठतरान् T1 न हते, T2 G6 7 M न हति K2 subst 131c for 130c

यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं
वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९

यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०

यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां
दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१

यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां
युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्यः समरे सव्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२

यदाश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३

यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४

यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५ C. 1 201 B. 1 1 203 K. 1 1. 227

°नीके G2 युध्यमानान्; M (except M1 3) °ध्यमानं — ^{d}) K6 Dr (except Dr3) D14 T2 G (except G1) यांत K2 कर्ण (for वार्ष्णेय). Dr4 तत्र (for यत्र).

139 ^{b}) D2-4 भयाद्भी°, G1 सदा भी° K (except K3 6) Da गर्ह° (for कुत्स°) — ^{c}) D5 °व्याकृष्य कर्णे नृवीर.

140 D3 om 140, G3 7 M1 om 140-1 — ^{a}) S (G3.7 M1 om) यदाश्रौष कृ°. — ^{b}) M3 4 द्रोणो द्रौ°. D1 °राजोथ शू° K2 वीर , G3 4 सख्ये, G5 6 सघे (for शूर) — ^{c}) G (except G1, G3 7 om.) नारक्षन्यत्सैंधव D10 11 मथ्यमान

141 G3.7 M1 om 141 (cf. v 1. 140) S (except T G1, and G3 7 M1, which latter om 141) transp 141 and 142, G5 (hapl.) om. 141^a, the prior half of 141^b, the latter half of 142^b and 142^{cd} — ^{b}) K1 D6 8 9 °क्तिं व्यसितां G2 4 6 शक्तिं मुक्ता शकिता मा°. — ^{c}) K6 रक्षसि D6-12 °रूपां

142 For the sequence of G and M cf. v 1 141 — ^{b}) K6 द्वद्वे; Dn D10 11 G2 युक्ते (for युद्धे) — ^{c}) K5 D3 T2 G6.7 यया, G2 4 M4 यदा (for यया)

143 ^{a}) K2 द्रोण आचार्यवर्यं — ^{b}) B1 4 D12 14 °म्नेन त्यति°, B2 Da D6-9 °म्नेनाव्य°; B3 °म्ने स्व व्य°; D3 4 °म्नेन स्व व्य°, G6 °म्नेन ह्य° — ^{c}) K1 सिवशस्त्र, K5 B1m D3 G6 विशस्त्र

144 D10 om 144 K1 2.6 transp 144 and 145 — ^{a}) Dn3 D3 G3 वै (for द्वै°) — ^{b}) K (except K1 4.5) V1 D (except Da Dr D5, D10 om , D13 missing) माद्रीसुत T1 यूथमध्ये; T2 G6 M योध° (M1 यौध°) — ^{c}) K5 स्थित युद्धे K3.6 G2 युद्ध, G6 सम्यक् (for युद्धे) K6 B D (D10 om , D13 missing) मडल-शश्चरत (D1 मडलेनश्चरत, D5 as in text, D6-9 11 12 मडल सचरत), V1 मडलेभ्यश्चरंतं (for पाण्डव यु°) D14 °व श्लाघमान — After 144, K3 reads 147 and K1 ins 54* (cf. v 1 145)

145 K1.2.6 transp 144 and 145 — ^{a}) D5 M1 यदाश्रौष, G1.2 4 5 तदा (for यदा) — ^{b}) K3 °स्त्रमकुर्वन्; K5 D10 (वि over प्र) M4 °स्त्र प्रकु° — ^{c}) D14 G3 कृत° (for गत°) — K2 4.6 Dn Dr D1.2 6 8-11 ins after 145 K1, after 144 K0 3 D3 4, after 147

54* यदाश्रौष भीमसेनेन पीतं
रक्त भ्रातुर्युधि दु शासनस्य ।
निवारित नान्यतमेन भीम
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[^{c}) K0 2-4 न समन्येन; K6 रणमध्ये न, D2 रणभीमेन]

K3 cont

55* यदाश्रौष भीमकर्माणमुग्र
रणे भीम शोणित पीतवन्तम् ।
भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं
वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९

यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०

यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां
दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१

यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां
युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्यः समरे सव्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२

यदाश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३

यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४

यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५　　C. 1 201 B. 1 1 203 K. 1 1. 227

°नीके G2 युध्यमानान्; M (except M1 2) °ध्यमानं — c) K6 Dr (except Dr3) D14 T2 G (except G7) यांत K2 कर्ण (for वार्ष्णेय). Dr4 तत्र (for यत्र).

139 b) D2-4 भयाद्भी°, G7 सदा भी° K (except K5 6) Da गर्ह° (for कुत्स°) — c) D5 °व्याकृष्य कर्णे नृवीर.

140 D3 om 140, G3 7 M1 om 140-1 — a) S (G3.7 M1 om) यदाश्रौष कृ°. — b) M2 4 द्रोणो द्रौ°. D1 °राजोथ शू° K2 वीर, G3 4 सख्ये, G5 6 सघे (for शूर) — c) G (except G1, G3 7 om.) नारक्षन्यत्सैंधव D10 11 मथ्यमान

141 G3.7 M1 om 141 (cf. v l. 140) S (except T G1, and G3 7 M1, which latter om 141) transp 141 and 142, G5 (hapl.) om. 141a, the prior half of 141b, the latter half of 142b and 142cd — b) K1 D6 8 9 °क्ति व्वसितां G2 4 6 शक्ति मुक्ता शकिता मा°. — c) K6 रक्षसि D8-12 °रूपां

142 For the sequence of G and M cf. v l 141 — b) K6 द्वद्वे; Dn D10 11 G2 युक्ते (for युद्धे) — c) K5 D3 T2 G6.7 यथा, G2 4 M4 यदा (for यया)

143 a) K2 द्रोण आचार्यवर्यं — b) B1 4 D12 14 °म्नेन व्यति°, B2 Da D6-9 °म्नेनाव्य°; B3 °म्ने स्व व्य°; D3 4 °म्नेन स्व व्य°, G6 °म्नेन ह्य° — c) K1 विवशस्त्र, K5 B1m D3 G6 विशस्त्र

144 D10 om 144 K1 2.5 transp 144 and 145 — a) Dn3 D3 G3 वै (for द्वै°) — b) K (except K1 4.5) V1 D (except Da Dr D5, D10 om, D13 missing) माद्रीसुत T1 यूथमध्ये; T2 G6 M योध° (M1 यौध°) — c) K5 स्थित युद्धे K3.6 G2 युद्ध, G6 सम्यक् (for युद्धे) K6 B D (D10 om, D13 missing) मडलशश्चरत (D1 मडलेनश्चरत, D5 as in text, D6-9 11 12 मडल सचरत), V1 मडलेभ्यश्चरंतं (for पाण्डव यु°) D14 °व श्लाघमान — After 144, K3 reads 147 and K1 ins 54* (cf. v l 145)

145 K1.2.5 transp 144 and 145 — a) D5 M1 यदाश्रौप, G1.2 4 5 तदा (for यदा) — b) K3 °स्त्रमकुर्वन्; K5 D10 (वि over प्र) M4 °स्त्र प्रकु° — c) D14 G3 कृत° (for गत°) — K2 4.6 Dn Dr D1.2 6 8-11 ins after 145 K1, after 144 K0 3 D3 4, after 147

54* यदाश्रौप भीमसेनेन पीतं
रक्त भ्रातुर्युधि दु शासनस्य ।
निवारित नान्यतमेन भीम
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

[c) K0 2-4 न तमन्येन; K6 रणमध्ये न, D2 रणभीमेन]

K3 cont

55* यदाश्रौप भीमकर्माणमुग्र
रणे भीम शोणित पीतवन्तम् ।
भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत
तदा नाशसे विजयाय सजय ॥

यदाश्रौषं भीमसेनानुयाते-
नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं
परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
न्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां
तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८
तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।
संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९ C. 1 216 B 1 1 218 K. 1 1 243

154 ^{ab}) D_{14} °सेने तु याते अश्व° K_0 वरमस्त्र, K_4 दिव्यम°, D_1 परम°. — ^{c}) K_1 °कमावधी°, V_1 D_{14} °केनाव°, $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ °क नाव° K_5 °धीदुत्तरायाश्च गर्भं G_3 °क त निपात्यैव ग°, G_7 °क त निहत्यैव (om गर्भं), M °क नावधीत्त तु ग°

155 ^{a}) Da °प भीमशिरो° — ^{b}) V_1 सूक्त, B_2m 3m T M_4 मुक्त्वा G_6 °स्युग्र° (for °त्यस्त्र°) K_2 मुक्त स्वस्तीस्युक्त्वा ह्यस्त्र°, K_4 स्वस्तीत्युक्त्वा त्वस्त्र°, K_6 D (D_{18} missing, for D_{14} see below) स्वस्तीत्युक्त्वास्त्रम् (Dr_{1} r3 °क्त्वा चास्त्रम्; D_2 °क्त्वा शस्त्रम्; D_3 °क्त्वामस्त्रम्, D_4 °क्त्वा अस्त्रम्, D_5 °क्त्वा ह्यस्त्रम्, D_{11} °क्त्वास्त्रयम्) अस्त्रेण ($D_{7\ 12}$ शस्त्रेण), M_3 मुक्त्वा स्वस्तीत्युक्तमात्रेण D_{14} मुक्त ब्राह्ममस्त्र प्रशांत — ^{c}) K_1 मौलिरत्न V_1 D_{14} च युक्त, T_1 G च मुक्त.

156 ^{b}) $K_{2\ 3.4}$ (before corr) Dn_3 वैराट्यां $B_{1\ 4}$ Da पाट्यमाने; $D_{10\ 11}$ M_1 पाद्य°, G_7 वाद्य (om माने) K_0 B (except B_2) D (except $D_{3.4\ 14}$, D_{18} missing) G_6 महास्त्रै — $D_{10\ 11}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ ins after 156^{ab}

56* सजीवयामीति हरे प्रतिज्ञा
तदा नाशसे विजयाय सजय ।

— ^{c}) $K_{0\ 2\ 5}$ $D_{5\ 14}$ M_1 °यन केशव — ^{d}) $K_{0\ 2\ 4}$ (before corr) शपानान्, K_1 शशाय (sic), K_3 प्रपन्नान्, D_5 प्रपन्न; D_{9-11} S शपेता (G_7 रपेता, M_1 शपत°); D_{14} शपस (for शशाप) — $D_{6\ 8}$ T_1 $G_{2\ 4\ 5}$ ins after 156

57* शुष्का चाह बुद्धिहीनोऽद्य सूत
सतप्येऽह पुत्रपौत्रैश्च हीन ।
सचिन्तयन्नद्य विहीनबुद्धि°
कर्तव्यता नाभिजानामि सूत ॥

[$D_{6\ 8}$ read (in ^{b}) °तप्ये वै, (in ^{c}) °चिंतयानोद्य, (in ^{d}) °तां चाभि°]

157 ^{b}) $K_{1\ 3}$ V_1 B D (D_{18} missing) बधुभि पितृ° (D_5 सर्वैर्बंधु°, D_{14} as in text), K_2 विधा पि°, K_4 वध पि°, K_5 T_2 $G_{1\ 2\ 4-6}$ $M_{2\ 4}$ वध्व पति°, K_6 पितृभिर्बंधु°; G_7 वध्वा सखि°; M_1 वश्यै पि° (for वध्व पितृ°) G_3 तदावस्था सखिभिर्भ्रा° T_1 तदा नाशसे etc — ^{c}) V_1 D_5 G_7 कर्म (for कार्यं) K_0 दुस्त°, Dr (except Dr_1) कौरवै°, $D_{5\ 6.\ 8}$ दुष्कृत (for दुष्कर) — ^{d}) T_1 °ज्य चास°, $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ °ज्य नि°स°, G_6 °ज्य नास° K_1 °पत्न्यै (for °पत्न)

158 ^{a}) Da युद्ध (for युद्धे) T युद्ध हतशेषा° K_5 D_3 °पा सुता, $G_{2\ 4\ 5}$ °पा श्रुत $G_{3\ 7}$ पाश्च योधा — ^{b}) D_5 पाडवेयाश्च — ^{c}) V_1 अष्टाविं° $K_{3\ 5}$ V_1 M_1 विंशतिर्निहता°; K_4 (before corr) °तिर्हता°; $D_{10\ 11}$ T_1 $G_{1.\ 2\ 4\ 5}$ $M_{2\ 4}$ °शत्सादिता°, D_{14} °शत्सहता°, M_3 °शन्निहता° $D_{7\ 12}$ हता विंशतिरोहता°, D_9 $G_{3\ 7}$ न्यूना विंशत्सादिता° K_6 अष्टादशाक्षौहिणीना हता वै — ^{d}) K_6 युद्धे, G_2 ग्रामे (for सग्रामे) K_4 तुमले, K_6 V_1 B D (for D_5 see below, D_{18} missing) $M_{2\ 3}$ भैरवे, T_1 निग्रहो, T_2 G_4 (by corr) निघ्नता (for विग्रहे) D_5 तस्मिन्युद्धे कौरवैर्क्षत्रि° — $G_{2\ 4\ 5}$ ins after 158

58* कालाभिपन्ना समितिर्महात्मनां
निषूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159 ^{a}) $K_{0\ 2}$ त्वतिवि°, K_3 त्वेतिविस्तीर्णं, K_4 त्वद्य विस्तीर्णं, K_5 G_5 त्वभ्यवि°; T M सवृतस्तूर्णं (M_1 as in G_1 below), G_1 त्वभ्यवस्तीर्णं, G_2 त्वभ्य°, $G_{3\ 7}$ बहुविस्तीर्णं K_1 V_1 B D (D_{18} missing) तमस्त्वतीव विस्तीर्णं (D_5 यत्सस्मृत्य विस्तीर्णं, D_{14} तमसाधस्य वि°), K_6 तमस्त्वतीव वि° Cd तमसा (as in text) — ^{b}) $D_{3\ 6}$ मोहमा°, D_5 तमश्चावि° M (except M_1) मा — ^{c}) $K_{1\ 6}$ D_1 सज्ञा, G (except $G_{3\ 6\ 7}$) ज्ञान T_1 नो लभते, T_2 G_6 नैव ल°

यदाश्रौषं भीमसेनानुयाते-
नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं
परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
द्व्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां
तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८
तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।
संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९ C. 1 216 B 1 1 218 K. 1 1 243

---

154 [ab]) D14 °सेने तु याते अश्व° Ko चरमस्त्र, K4 दिव्यम°, D1 परम°. — [c]) K1 °कमावधी°, V1 D14 °केनाव°, G1 2 4 5 °क नाव° K5 °धीदुत्तरायाश्च गर्भं G3 °क त निपात्यैव ग°, G1 °क त निहत्यैव (om गर्भं), M °क नावधीत्त तु ग°

155 [a]) Da °प भीमशिरो° — [b]) V1 सूक्त, B2m 3m T M4 मुक्त्वा G6 °स्युम° (for °त्यस्त्र°) K2 मुक्त स्वस्तीस्युक्त्वा ह्यस्त्र°, K4 स्वस्तीत्युक्त्वा त्वस्त्र°, K5 D (D18 missing, for D14 see below) स्वस्तीत्युक्त्वास्त्रम् (Dr1 r3 °क्त्वा चास्त्रम्; D2 °क्त्वा शस्त्रम्; D3 °क्त्वामस्त्रम्, D4 °क्त्वा अस्त्रम्, D5 °क्त्वा ह्यस्त्रम्, D11 °क्त्वास्त्रयम्) अस्त्रेण (D7 12 शस्त्रेण), M3 मुक्त्वा स्वस्तीत्युक्तमात्रेण D14 मुक्त ब्राह्ममस्त्र प्रशांत — [c]) K1 मौलिरत्न V1 D14 च युक्त, T1 G च मुक्त.

156 [b]) K2 3.4 (before corr) Dn3 वैराट्यां B1 4 Da पात्यमाने; D10 11 M1 पाद्य°, G7 वाद्य (om माने) Ko B (except B2) D (except D3.4 14, D18 missing) G6 महास्त्रे — D10 11 T1 G1 2 4 5 ins after 156[ab]

56* सजीवयामीति हरेः प्रतिज्ञा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।

— [c]) Ko 2 5 D5 14 M1 °यन केशव — [d]) Ko 2 4 (before corr) शापानान्, K1 शशाय (sic), K3 प्रपन्नान्, D5 प्रपन्न; D9–11 S शापेता (G7 स्पेता, M1 शपत°); D14 शापत (for शशाप) — D6 8 T1 G2 4 5 ins after 156

57* शुक्रा चाहं बुद्धिहीनोऽद्य सूत
सतप्येऽहं पुत्रपौत्रैश्च हीनः ।
सचिन्तयन्नद्य विहीनबुद्धिः
कर्तव्यता नाभिजानामि सूत ॥

[D6 8 read (in [b]) °तप्ये वै, (in [c]) °चिंतयानोद्य, (in [d]) °तां चाभि°]

157 [b]) K1 3 V1 B D (D18 missing) बंधुभिः पितृ° (D5 सर्वैर्बंधु°, D14 as in text), K2 विधा पि°, K4 वध पि°, K5 T2 G1 2 4–6 M2 4 वध्व पति°, K6 पितृभिर्बंधु°; G7 वध्वा सखि°; M1 वश्यै पि° (for वध्व पितृ°) G3 तदावस्था सखिभिर्भ्रा° T1 तदा नाशसे etc — [c]) V1 D5 G7 कर्म (for कार्यं) K6 दुस्त°, Dr (except Dr1) कौरवै°, D5 6. 8 दुष्कृत (for दुष्कर) — [d]) T1 °ज्य चास°, G1 2 4 5 °ज्य नि°स°, G6 °ज्य नास° K1 °पत्न्यै (for °पत्न)

158 [a]) Da युद्ध (for युद्धे) T युद्ध हतशेषा° K5 D3 °पा सुता, G2 4 5 °पा श्रुत G3 7 पाश्च योधा — [b]) D5 पाडवेयाश्च — [c]) V1 अष्टाविं° K3 5 V1 M1 विंशतिर्निहता°; K4 (before corr) °तिर्हता°; D10 11 T1 G1. 2 4 5 M2 4 °शत्सादिता°, D14 °शत्सहता°, M3 °शत्निहता° D7 12 हता विंशतिरोहता°, D9 G3 7 न्यूना विंशत्सादिता° K6 अष्टादशाक्षौहिणीना हता वै — [d]) K6 युद्धे, G2 ग्रामे (for संग्रामे) K4 तुमले, K6 V1 B D (for D5 see below, D18 missing) M2 3 भैरवे, T1 निग्रहो, T2 G4 (by corr) निघ्नता (for विग्रहे) D5 तस्मिन्युद्धे कौरवैर्क्षत्रि° — G2 4 5 ins after 158

58* कालाभिपन्ना समितिर्महात्मनां
निषूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159 [a]) Ko 2 त्वतिवि°, K3 स्वेतिविस्तीर्णं, K4 स्वद्य विस्तीर्णं, K5 G5 स्वभ्यवि°; T M सवृतस्तूर्णं (M1 as in G1 below), G1 स्त्वभ्यवस्तीर्णं, G2 स्त्वभ्य°, G3 7 बहुविस्तीर्णं K1 V1 B D (D18 missing) तमस्त्वतीव विस्तीर्णं (D5 यस्तस्मृत्य विस्तीर्णं, D14 तमसाधस्य वि°), K6 तमस्त्वतीव वि° Cd तमसा (as in text) — [b]) D3 6 मोहमा°, D5 तमश्चावि° M (except M1) मा — [c]) K1 6 D1 सज्ञा, G (except G3 6 7) ज्ञान T1 नो लभते, T2 G6 नैव ल°

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैव्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाधृतिः ।
अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः ॥ १७४
देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः ॥ १७५ C. 1 229 B 1 1 235 K 1 1 260

M (except M1) वीरं (for चैव) — d) K2 3.5 (before corr) 6 T2 G1–3 7 शशिबिंदु — K1 4 marg 6 (text and m) D (except Da D7 14, D5 18 missing) ins after 168

60* कृतवीर्यं महाभाग तथैव जनमेजयम् ।
[D2 °र्यं च नाभाग]

169 b) K6 G2 3 7 याचित G1 4 5 शुभ, G2 3 7 M1 3 पुरा (for स्वयम्) — c) K5 G1 2 4–6 M2 4 चित्ययू°; T2 G3 चित्रयू° Da °रूपांकिता K1 चित्रयूपान्विता — d) K5 सवनै कृता, D4 S (except G6 M1 3) °नार्णवा

170 b) K1 महात्मन, K3 D6 14 G1 4 5 मह°; G6 महात्मना (for सुर°) — d) K0 2 4 G6 M3 चैत्याय, K3 चैद्याय; V1 Dn3 M1. 2 4 श्वैत्याय, D14 वैन्याय (for शैव्याय) B D (D5 18 missing) T1 G3 कीर्तितं, V1 G2 °ता

171 a) K1 D1 T G4–6 M1 4 पूर्वे — c) G (except G4 6) °वला (for °रथा) — d) K0 M1 सर्वे

172 a) K2 G4 5 पूरु पुरु°, K5 B3 Dn2 D10 पुरु कु°, D14 कुरु पू°; G1 पुरुः प°, G2 कुरुः पु°, G3 कुरु पू°, G7 रुरु पू° T2 M1 transp कुरु and यदु Dr (except Dr1) °र्यंदा शू°, D14 G (except G6) M1 °र्यदुर्वीर — b) K0 D2 विश्वक्सेनो, K2 B Dn Dr (except Dr1) D1 3 4 14 विश्व°, K3 °गर्भो, K4 °गस्त्यो; K5 विपगश्चो, G1 4 5 वृषभश्च; G2 वृषभव्यो; G3 विपगव्यो, G7 विपगश्च K1 महायति, K6 °भृति°, V1 Dn D1–4 6 G5 °द्युति°; Da1 °वृमि, M2 4 °रथ — c) K1 अनीना, K3 °नश्च, K6 V1 B D (D5.18 missing) °णुहो (D2 °नुहो, D3 4 °न्वहो, D9–11 °नहो), G2 3 5 7 नेन, G6 °नैना — d) G2 काकु D10 S (except M2 3) °क्रमो G (except G6 7) वसु° (for रघु)

173 a) K0 6 Dr3 D1 2 विजितो वीतिहोत्रोग, K1 Dr2 r4 D14 °तो °होत्रांग, K2 विजयो होत्वांक; K3 T1 G6 M1 °तिर्वीतिहोत्रोंग, K4 विश्ष्टतिवीतिहोत्रोग, K5 °तिर्वीति-होत्राग, V1 विजयो वी°, Da M2–4 °तो वीति°, Dn विजयो °होत्रोग, Dr1 जीवितो °होत्राग, D3 4 3 °ती °होत्रोग, D6 °ती °होत्राग, D7 12 °ही वीतिहोत्रोंग, D9 11 °ती °होत्रोश, D10 °ती °होत्राश, T2 विचित्री वी°, G1 °तिर्वीति°, G2–5 7 विदिविर्वीति° — b) Dr1 D7 8 12 G4 5 M1 भवश्वेतो; T1 यौवनाश्वो, T2 G2 3 बृहच्छ्वेतो; G6 हय°, G7 बृहत्सेनो, M भृहरभानु (M1 भवश्वेतो) K5 T1 G1 4 5 बृहद्रथ; Dr1 भव°, M2 °द्गल, M4 °त्फल (for बृहद्गुरु). — c) K1 श्वेत°, V1 °धनु, D14 °रह, T1 G7 शित°, T2 G3 °रुह, G3 शीतरुह, M1 °युगम (for शतरथ) — d) K3 काको, T1 कण्वो, T2 कहो, G1 4–6 कहो; G2 कुभो, G3 कुहो; for M see below K1 दुर्विहो (sic), K2 दुहि°; K3 दढ°, K4 टलि°; K5 दु(corr to डु)डिदुहो, Dr लोनि°, D2 दुलिघुहो; D3 लिभि°, D14 दुहिद्रहो; T1 दुविरुहा, T2 हुलिहुलो, G1 हुलिहुलो; for M see below K1 5 D14 G1 4 5 द्रुह, K2 3 दुह, K4 द्रुद, G3 द्रुम°, G6 ध्रुव (for द्रुम) G7 गुह्यो हरिहयोद्यम, M कण्हो (M2 कहो; M3 कण्वो, M4 कुहो) हुलिहुलो द्रुम°

174 a) Dr1 देवोद्भव, G1 2 4 M दभो°, G3 जभो°, G5 डिंभो°, G6 सहो° K3 T2 तथा, D2 परा, G2 3 पटो, T1 पर, G4–6 M3 पुरो, M1 पुरा (for परो) K1 V1 B Da Dn Dr D1.7 12 वेण (Dr1 वेणु); K5 वैण्य, K6 D14 वैन्य; T1 स्वेत°, G7 वीर, M1 वैन (for वेन) — b) Dr1 G3 सागर, M4 स V1 B4 Da T G1 4–6 M साकृति°, D3 शकृति°, G2 सागरी°; G3 सागरिर्निम°, G7 सागरी नि° K5 समर सत्कृति निमि — c) Da Dr पुरुप, D14 °म° (for परशु°) K1 पौंडु, K2 पुठ, K3 पौंढ्र; K5 D10 पांडु, B4 पुत्र — d) K0 4 शकुर्; G7 शाखी (for शम्भुर्) K1 देवो वृधो, K2 देवो वृपो; B4 दुधो, Dr (except Dr1) T2 °वृथो, D14 देवो नगो, T1 °पलो; G2 ह्वधो; G3 °नयो, G4–6 °भृतो; G7 ह्वयो, M1. 4 °पृथो (for देवावृधो) B3 D7 12 नघ, D3 नव (for ऽनघ)

175 ab) Dr °यश्चाप्रतिम D7 3 G2 3. 7 °य सुप्रतीको बृहदश्वो बृ° G2 महद्रथ (for बृह°) — c) D1 नमितात्मा; D14 वीतिताल (for विनी°) — d) K1 सुकृतो नेपधो, K4 सुप्रभुर्नि°; K5 6 V1 °क्रतुर्नि°, D1 M4 सक्र°; G1 सुकृति°

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैव्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाधृतिः ।
अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः ॥ १७४
देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः ॥ १७५ C. 1 229 B 1 1 235 K 1 1 260

M (except M1) वीरं (for चैव) — d) K2 3.5 (before corr) 6 T2 G1–3 7 शशिबिंदु — K1 4 marg 6 (text and m) D (except Da D7 14, D5 13 missing) ins after 168

60* कृतवीर्यं महाभाग तथैव जनमेजयम् ।
[D2 °र्यं च नाभाग]

169 b) K6 G2 3 7 याचित G1 4 5 शुभ, G2 3 7 M1 3 पुरा (for स्वयम्) — c) K5 G1 2 4–6 M2 4 चित्यय्°; T2 G3 चित्रयू° Da °रूपांकिता K1 चित्रयूपान्विता — d) K5 सवनै कृता, D4 S (except G6 M1 3) °नार्णवा

170 b) K1 महात्मन, K3 D6 14 G1 4 5 मह°; G6 महात्मना (for सुर°) — d) K0 2 4 G6 M3 चैत्याय, K3 चैद्याय; V1 Dn3 M1. 2 4 श्वैत्याय, D14 वैन्याय (for शैब्याय) B D (D5 13 missing) T1 G3 कीर्तितं, V1 G2 °ता

171 a) K1 D1 T G4–6 M1 4 पूर्वे — c) G (except G4 6) °बला (for °रथा) — d) K0 M1 सर्वे

172 a) K2 G4 5 पूरु पुरु°, K5 B3 Dn2 D10 पुरु कु°, D14 कुरु पू°; G1 पुरूः प°, G2 कुरूः पु°, G3 कुरु पू°, G7 रुरु पू° T2 M1 transp कुरु and यदु Dr (except Dr1) °र्यदा शू°, D14 G (except G6) M1 °र्यदुर्वीर — b) K0 D2 विश्वक्सेनो, K2 B Dn Dr (except Dr1) D1 3 4 14 विश्व°, K3 °गर्भो, K4 °गस्त्यो; K5 विषगश्वो, G1 4 5 वृषभश्च; G2 वृषभव्यो; G3 विषगव्यो, G7 विषगश्व K1 महायति, K6 °भृति°, V1 Dn D1–4 6 G5 °द्युति°; Da1 °वृष्मि, M2 4 °रथ — c) K1 अनीना, K3 °नश्च, K6 V1 B D (D5. 13 missing) °णुहो (D2 °नुहो, D3 4 °न्वहो, D9–11 °नहो), G2 3 5 7 नेन, G6 °नैना — d) G2 काकु D10 S (except M2 3) °क्रमो G (except G6 7) वसु° (for रघु)

173 a) K0 6 Dr3 D1 2 विजितो वीतिहोत्रोग, K1 Dr2 r4 D14 °तो °होत्रांग, K2 विजयो होत्वांक; K3 T1 G6 M1 °तिर्वीतिहोत्रोंग, K4 विधृतिवीतिहोत्रोग, K5 °तिर्वीति होत्राग, V1 विजयो वी°, Da M2–4 °तो वीति°, Dn विजयो °होत्रोग, Dr1 जीवितो °होत्राग, D3 4 8 °ती °होत्रोग, D6 °ती °होत्राग, D7 12 °ही वीतिहोत्रोंग, D9 11 °ती °होत्रोश, D10 °ती °होत्राश, T2 विचित्री वी°, G1 °तिर्वीति°, G2–5 7 विदितिर्वीति° — b) Dr1 D7 8 12 G4 5 M1 भवश्वेतो; T1 यौवनाश्वो, T2 G2 3 बृहच्छ्वेतो; G6 हय°, G7 बृहत्सेनो, M भृहद्भानु (M1 भवश्वेतो) K5 T1 G1 4 5 बृहद्रथ; Dr1 भव°, M2 °द्बल, M4 °त्फल (for बृहद्गुरु). — c) K1 श्वेत°, V1 °धनु, D14 °रह, T1 G7 शित°, T2 G2 °रुह, G3 शीतरुह, M1 °युगम (for शतरथ) — d) K3 काको, T1 कण्वो, T2 कहो, G1 4–6 कहो; G2 कुभो, G3 कुह्लो; for M see below K1 द्रुविंहो (sic), K2 दुहि°; K3 दढ°, K4 टलि°; K5 दु(corr to ड)डिद्रुहो, Dr लोनि°, D2 दुलिघुहो; D3 लिभि°, D14 द्रुहिद्रहो; T1 दुविरुहा, T2 हुलिहुलो, G1 हुळिहुळो; for M see below K1 5 D14 G1 4 5 द्रुह, K2 3 दुह, K4 हृद, G3 द्रम°, G6 ध्रुव (for द्रुम) G7 गुह्यो हरिहयोद्यम, M कण्हो (M2 कह्लो; M3 कण्वो, M4 कुह्लो) हुळिहुळो द्रुम°

174 a) Dr1 देवोद्भव, G1 2 4 M डभो°, G3 जभो°, G5 डिंभो°, G6 सहो° K3 T2 तथा, D2 परा, G2 3 पटो, T1 पर, G4–6 M3 पुरो, M1 पुरा (for परो) K1 V1 B Da Dn Dr D1. 7 12 वेण (Dr1 वेणु); K5 वैण्य, K6 D14 वैन्य; T1 स्वेत°, G7 वीर, M1 वैन (for वेन) — b) Dr1 G2 सागर, M4 स V1 B4 Da T G1 4–6 M साकृति°, D3 शाकृति°, G2 सागरी°; G3 सागरिर्निम°, G7 सागरी नि° K5 समर सत्कृति निसि — c) Da Dr पुरुप, D14 °म° (for परशु°) K1 पौंड्र, K2 पुड्र, K3 पौंड्र; K5 D10 पांड्र, B4 पुत्र — d) K0 4 शकुर्; G7 शखी (for शम्भुर्) K1 देवो घृधो, K2 देवो वृधो; B4 वुधो, Dr (except Dr1) T2 °घृथो, D14 देवो नगो, T1 °पलो; G2 ह्वधो; G3 °नयो, G4–6 °वृतो; G7 ह्वयो, M1. 4 °पृथो (for देवावृधो) B3 D7 12 नघ, D3 नव (for ऽनघ)

175 ab) Dr °यश्चाप्रतिम D7 8 G2 3. 7 °य सुप्रतीको बृहदश्वो बृ° G2 महद्रथ (for बृह°) — c) D1 नमितात्मा; D14 वीतिताल (for विनी°) — d) K1 सुकृतो नेपधो, K4 सुप्रभुर्नि°; K5 6 V1 °क्रतुर्नि°, D1 M4 सक्र°; G1 सुकृति°

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ १८४
निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७
कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
कालो विकुरुते भावान्सर्वाँल्लोके शुभाशुभान् ।
कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्वा न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९० C. 1 244 B. 1. 1 251 K. 1 1 270

---

184 ^{a}) G8 अपि (for असि) M (except M1) °सि राजेंद्र — ^{b}) K0 Dr D14 G8 °सत्तम , G2 8 वाग्मिस°, G7 ज्ञानसत्तम॰ (for प्राज्ञ°) — ^{cd}) T1 G1 2 7 एषां D14 S शास्त्रकृता (T1 °कृतिर्, G6 °गता, G7 M1 °कृतां) G7 बुद्धि तत्ते M (except M1) मानद (for भारत)

185 ^{ab}) B2 चैव (for चापि) G2 8.7 चैव न कृतौ D10 11 विहितौ D14 नरर्षभ — ^{c}) K5 °मेव लिख्यति; V1 °रम्या वृत्तिश्च, Da °मेव निर्वृ° (Arjp as in text), G2 8 °वानुवृत्त Cd अत्यन्तमेव निर्वृत्ति — ^{d}) K0 2 4 Dn कार्या ते, V1 T1 M4 श्रूयते, Nilp श्रूयते (as in text) K2 पुत्रकारणे; K5 (र over ल) V1 G8 °लक्षणे, G2 °लक्षण

186 ^{a}) K1 तत ; K6 यथा, T1 G1 तदा (for तथा) K0 2 तद्धि, K5 तत्र, V1 तेन, G8 तद्वत् (for तच्च) — ^{b}) K0 2–4 V1 B D (D5 18 missing) नानु॰ (D8. 4 न तान्, D14 as in text), K6 M1 8 नात्र (for नात) — After 186^{ab}, D6 8 ins (first time) 63* (of v 1 190) — D7 12 om 186^{cd} — ^{c}) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे°) — ^{d}) K0 D14 T1 कोति°; B8 कोभि°; D1 G7 कोनु° D8 G1. 2 °मर्हसि

187 ^{a}) K3 विधान ; K4 °धात्रा, D14 °धातुर् — ^{b}) B8 अभि° (for अति°) D14 कोतिवर्तितुमर्हति (cf. 186^{d}) — ^{c}) D14 काळाधीनमिद, G (except G6) काल सृजति तत् — ^{d}) G7 °भावे K5 G1 M सुखासुखौ, G6 °वहौ — After 187, K1 ins 61* (of. v 1 189)

188 ^{a}) K6 करोति, Dn Dr D1. 2. 4 सृज°; D2 पिय°; M2 4 चल° — ^{b}) K0–2 V1 Dn D1 सहरते, M1 स ह° — After 188^{ab} (cf. v 1 187), K5 D14 ins 61* (cf. v l. 189) — ^{c}) K1 निर्दह्यति प्रजा॰ काले; K2 सहरत प्रजा का°; K5 G7 °हन्वै प्रजा॰ काले, K6 D14 °हेत प्रजा काल॰; V1 T1 काल प्रजा निर्दहति; B Da Nilp °हति प्रजा काल॰, Dn सहरंतं प्रजा का°; Dr D2–4 6–9 12 °हति प्रजा॰ काल॰; D1 °हति प्रजा का°, D5 18 missing, T2 G1 °हन्वा प्रजा काल॰, G2 8 °हन्वै प्रजा काल ; G4 5 °हन्त्रा प्रजा काल , M1 °हन्वै प्रजाजा° — ^{d}) In D2, 188^{d} is ins in marg D6 8–11 सर्वा (for काल) K0 सशमते, K2 8 शमयिता, K5 Dr (except Dr1) सम°; T1 सेव° K1 कालश्च समये पुन — After 188^{cd}, K5 repeats 61* (of v 1 189).

189 M1 om. 189^{abcd} D5 begins again with 189^{ef} — ^{a}) K4 धि॰, K6 V1 B Da Dn D8 4 9 M (M1 om) हि, T2 G (except G1. 7) पि (for वि॰) — ^{b}) K2 Da D14 G2 8 7 सर्वलोके, V1 लोके सर्वान्, T1 °र्वान् लोक॰, T2 °र्वान् लोकान्, G1 °र्वे लो°, G6 °र्वलोक॰ — ^{c}) K0 G1 सक्षिप्यते, Dn8 °क्षियते, D8. 6 G2 8 °क्षीय°; G7 °क्षिरय° K5 पूर्वं (for सर्वा) T1 M (M1 om) सक्षिप्य सर्वास्तु, T2 G6 सक्षिप्य सर्वास्तु — ^{d}) K1 विस्तरते (for विसृ°) — K1 (second time) 4 (marg) 6 V1 B D (D18 missing, for D5 14 see below) T1 ins after 189^{cd} D14, after 188^{ab} K5 ins first after 188^{ab}, and *repeats* after 188^{cd}

61* काल॰ सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।
[V1 सुप्ते प्र°, D1 सुप्तो प्र°]

In D5 (in which 163–189^{cd} are missing), 61* is preceded by

सजय उवाच ।

62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधा ।
नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तक ।

— ^{e}) M (except M1) जागर्ति (for भूतेषु) — ^{f}) K0 D14 T1 °विकृत , T2 G1–3 7 °विवृ°, G4–6 °विर° K0 स्वय, K4 6 °म (for सम) K2 चरत्यविघृत॰ सुख, K8 °विकृत सम; D2 °विघृतश्रम , M (except M1) °विरत सुख

190 ^{a}) K0. 2 °तान्भावान्; K8 °तान्भावा; T1 °ताभावान् For D5 of. v 1 189 — ^{b}) K1 4 6 वर्तसे ये च सां°; K5 G6 ये वर्तते च सा° — ^{cd}) K1 5 D7 12 तात्काल°, Dr1 G7 तत्काल°; G1. 2 4 5 °निर्जिता° K1 M (except M1) ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा) T1 G7 हत्तु° (for हातु°) G8 तत्काल

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ १८४
निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७
कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
कालो विकुरुते भावान्सर्वाँल्लोके शुभाशुभान् ।
कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्वा न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९० C. 1 244 B. 1. 1 231 K. 1 1 270

184 a) G8 अपि (for असि) M (except M1) °सि राजेंद्र — b) K0 Dr D14 G8 °सत्तम, G2 8 वाग्मिस°, G7 ज्ञानसत्तम· (for प्राज्ञ°) — cd) T1 G1 2 7 एषां D14 S शास्त्रकृता (T1 °कृतिर्, G6 °गता, G7 M1 °कृतां) G7 बुद्धि तत्ते M (except M1) मानद (for भारत)

185 ab) B2 चैव (for चापि) G2 8.7 चैव न कृतौ D10 11 विहितौ D14 नरर्षभ — c) K5 °मेव लिख्यति; V1 °रम्या वृत्तिश्च, Da °मेव निर्वृ° (Arjp as in text), G2 8 °वानुवृत्त Cd अत्यतमेव निर्वृत्ति — d) K0 2 4 Dn कार्या ते, V1 T1 M4 श्रूयते, Nilp श्रूयते (as in text) K2 पुत्रकारणे; K5 (र over ल) V1 G8 °लक्षणे, G2 °लक्षण

186 a) K1 तत; K6 यथा, T1 G1 तदा (for तथा) K0 2 तद्धि, K5 तत्र, V1 तेंन, G8 तद्वत् (for तच्च) — b) K0 2–4 V1 B D (D5 18 missing) नानु· (D2. 4 न तान्, D14 as in text), K6 M1 8 नात्र (for नात) — After 186^{ab}, D6 8 ins (first time) 63* (cf v 1 190) — D7 12 om 186^{cd} — c) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे°) — d) K0 D14 T1 कोति°; B5 कोभि°; D1 G7 कोनु° D8 G1. 2 °मर्हसि

187 a) K8 विधान; K4 °धात्रा, D14 °धातुर् — b) B8 अभि° (for अति°) D14 कोतिवर्त्तितुमर्हति (cf. 186^{d}) — c) D14 काळाधीनमिद, G (except G6) काल· सृजति तत् — d) G7 °भावे K5 G1 M सुखासुखौ, G6 °वहौ — After 187, K1 ins 61* (cf. v 1 189)

188 a) K6 करोति, Dn Dr D1. 8. 4 सृज°; D2 पिय°; M2 4 चल° — b) K0–2 V1 Dn D1 सहरते, M1 स ह° — After 188^{ab} (cf. v 1 187), K5 D14 ins 61* (cf. v 1. 189) — c) K1 निर्दह्यति प्रजा· काले; K2 सहरत प्रजा का°; K5 G7 °हन्वै प्रजा· काले, K6 D14 °हेत प्रजा काल·; V1 T1 काल प्रजा निर्दहति; B Da Nilp °हति प्रजा काल·, Dn सहरंत प्रजा का°; Dr D2–4 6–9 12 °हति प्रजा· काल·; D1 °हति प्रजा का°, D5 18 missing, T2 G1 °हन्वा प्रजा काल·, G2 8 °हन्वै प्रजा काल; G4 5 °हन्त्रा प्रजा काल, M1 °हन्वै प्रजाजा° — d) In D2, 188^{d} is ins in marg D6 8–11 सर्वा (for काल) K0 सशमते, K2 8 शमयिता, K5 Dr (except Dr1) सम°; T1 सेव° K1 कालश्च समये पुन — After 188^{cd}, K5 repeats 61* (cf v 1 189).

189 M1 om. 189^{abcd} D5 begins again with 189^{ef} — a) K4 धि·, K6 V1 B Da Dn D8 4 9 M (M1 om) हि, T2 G (except G1. 7) पि (for वि·) — b) K2 Da D14 G2 8 7 सर्वलोके, V1 लोके सर्वान्, T1 °र्वान् लोक·, T2 °र्वा‍ँ लोकान्, G1 °र्वं लो°, G6 °र्वलोक· — c) K0 G1 सक्षिप्यते, Dn8 °क्षियते, D8. 6 G2 8 °क्षीय°; G7 °क्षिरय° K5 पूर्वं (for सर्वा) T1 M (M1 om) सक्षिप्य सर्वास्तु, T2 G6 सक्षिप्य सर्वास्तु — d) K1 विस्तरते (for विसृ°) — K1 (second time) 4 (marg) 6 V1 B D (D18 missing, for D5 14 see below) T1 ins after 189^{cd} D14, after 188^{ab} K5 ins first after 188^{ab}, and *repeats* after 188^{cd}

61* काल· सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।
[V1 सुप्ते प्र°, D1 सुप्तो प्र°]

In D5 (in which 163–189^{cd} are missing), 61* is preceded by

सजय उवाच ।

62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधा ।
नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तक ।

— e) M (except M1) जागर्ति (for भूतेषु) — f) K0 D14 T1 °विकृत, T2 G1–3 7 °विवृ°, G4–6 °विर° K0 स्वय, K4 6 °म (for सम) K2 चरत्यविधृत· सुख, K8 °विकृत सम; D2 °विधृतश्रम, M (except M1) °विरत सुख

190 a) K0. 2 °तान्भावान्; K8 °तान्भावा; T1 °ताभावान् For D5 cf. v 1 189 — b) K1 4 6 वर्तसे ये च सां°; K5 G6 ये वर्तंते च सा° — cd) K1 8 D7 12 तात्काल°, Dr1 G7 तत्काल°; G1. 2 4 5 °निर्जिता° K1 M (except M1) ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा) T1 G7 हर्तु° (for हातु°) G8 तत्काल

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवन्निममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९
उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना रात्र्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं चामृतमेव च ।
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५ C 1 251 B. 1 1 252 K. 1 1. 285

(except $G_{4\,5}$ M_1, G_1 om.) यत्र — c) D_{14} G (G_1 om.) °र तच्च — d) D_{14} सदैव, $G_{2-5\,7}$ स देव G_8 परिभूयते, G_7 °हिध्यते

197 a) T_1 G_6 य त यति° V_1 Dn Dr $D_{1.4-6}$ G_6 मुक्ता, D_8 वुक्ता, T_1 मुख्या K_0 यत्तद्युनक्तिपरा (sic) यु°; K_4 यत्तन्मुक्ति· परा यु°, K_5 सर्वद्वद्वविनिर्मु°, D_{14} यश्चमति नरा मु°, T_2 ये ध्यायति पुरा मुख्या, G_1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु°, $G_{2.4\,5}$ M य ध्यायति सदा मु° ($M_{2\,4}$ मुख्या), G_8 ये ध्यायलि सदा मु°, G_7 यद्ध्यायति सदा मु° — b) K_0 °योगपराश्च ये, M (except M_1) °गपरायणा — d) V_1 Da Dr पश्यत्यात्मानमात्मनि, D_{14} य पश्यत्यात्मनि स्थि°

198 a) K_6 Dn Dr $D_{1\,8\,14}$ सदा युक्त, $D_{2\,6\,7\,12}$ सदोद्यु° — b) Dn $D_{5\,6}$ सदा ध° — c) D_{6-12} आशृण्वन्; S अधीयन् (G_6 कथयन्, M_1 as in text) K_5 नित्यमध्येय, Dr_1 नियमाध्या° K_6 आत्मवान्निर्ममोधीयन्, D_5 °वेन्नित्यम°; D_{14} श्रूयते नित्य° — d) K_0 पापेन मु°, K_4 $D_{7\,12}$ पापाद्विमु°

199 a) K (except $K_{1\,5}$) V_1 D (except Da $D_{3.5}$, D_{18} missing) °णिकाध्या°, S °क्रामिण° (G_1 °क्रामणि°, $G_{2\,7}$ M_8 क्रामण°, G_8 °क्रमण°) — b) $K_{3.6}$ D_{14} G_2 M_8 °स्येव°, B_2 °स्येय°, T $G_{5\,6}$ M_4 °स्यैव° K_2 °स्य समाहित, G_1 °स्येममाद°, G_7 °स्य महादि°; M_1 °स्येतदादिक — c) K_4 V_1 Dn_2 Dr_{2} r_4 आस्तीक, D_{6-12} °स्तिक्य D_2 °त यावत्; M_1 °त श्रुत्वा

200 a) G_6 सभामध्ये K_1 V_1 B D (D_{18} missing) जपन्कृत्स्न (B_4 D_1 पठन्कृत्स्न, Dn D_{14} as in text, D_5 corr to जपेत्कृत्स्न), K_6 किं च जपन् (m जपश्चैव), S जपन्कश्चित् ($G_{3.7}$ जपेत्कश्चित्; $M_{1.2}$ as in text) — b) K_1 नरो मु° M_1 मुचति K_3 पातकान्, K_8 कल्मषात् — c) K_4 °क्रमणिकाध्याय, D_5 °णिकादध्येत्, T_1 अपक्रमणमध्याय; T_2 G_1 $M_{1\,4}$ °क्रामिणमध्याय, $G_{2\,8}$ °मणमध्याय, $G_{4\,5}$ °क्रामिण्या च (sic) तस्य स्या°; G_6 °मिण्या तस्य स्या°, G_7 °मिणमध्याय; M_8 °क्रामणमध्याय — d) K_4 वहेत्पाप च; D_{10} अह्ना रात्र्यां च; D_{14} अहोरात्राच्च, G_1 अहोराभ्या च, G_2 अहोरात्रिषु; G_8 अहोरात्र्यश्च, G_6 दिवा रात्र्या च; G_7 अहोरात्रे च K_5 चिंतित, Dr_1 D_6 समि°; D_1 सम°, T G_1 M_4 सचितात्

201 a) K_4 °तस्येव गुह्य तत्, $G_{6\,7}$ °तस्यैव पुण्येन ※ Ar_1 भारतस्येष युज्येतेत्यपपाठ ।※ — b) K_0 B_1m_2 Da Dr_1 $D_{1.8}$(by corr) $_{11}$ T_1 G (except $G_{1.6}$) चानृत°, K_5 D_5 वामृत° — $K_{2\,8}$ ins after 201^{ab}

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्चोपनिषन्महत् ।

— c) $K_{2\,8}$ दघ्ना — K_6 Dn Dr $D_{2\,14}$ S (except M_1) ins after 201 D_4(marg)$_{9-11}$, after 202^{ab}

68* आरण्यक च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृत यथा ।

[G सामवेदश्च (G_6 आरण चापि); D_{9-11} as in G_6 D_{9-11} T G_6 °भ्यो यथामृत]

202 $G_{3.7}$ M om 202^{ab} — b) K_0 B Da D_{12} °रिष्ठश्च° — After 202^{ab}, D_4(marg)$_{9-11}$ ins 68* (cf v l. 201) — $M_{1.4}$ om 202^{cd} — c) $K_{1\,5\,8}$ T_2 $G_{1\,6\,7}$ विशिष्टानि (for वरि°) V_1 B D यथैतानी($D_{6-9\,12}$ तथै-तदि-, D_{10} तथैवमि, D_{11} तथैवदि, D_{14} सदेतमि)तिहासानां, $M_{2\,8}$ नवनीतवरिष्ट हि — d) $D_{6-12\,14}$ $M_{2\,8}$ महाभा°

203 G_7 (hapl) om 203-206, M_1 om. 203^{ab} — a) $K_{3.4}$ °श्चैतच्छ्रा°; D_{14} G_6 °श्चेद श्रा° G_1 यश्च विश्रापये°, G_{2-5} यश्च विज्ञापये° — b) K_3 °मग्रत, K_8 °सग°, K_4 °मात्र°; K_6 °मक्ष°, D_{10} °मन्त्रि° G_8 °णान्वा सम° Dr D_{14} ब्राह्मणस्य समीपत·, D_1 °णा भोजयेत्तत — c) V_1 $G_{4\,5}$ M °मन्न K Da T_1 M_1 च (K_2 as in text, K_5 तान्), B (except B_1) D (except Dr_1 r_2 r_4, D_{18} missing, D_{14} च) वै (for तत्) — d) K_5 B_4 पितृभ्यश्च, D_{14} °श्चैव, G_8 पित्र्य तस्य K_5 उपतिष्ठित; K_6 B D (except D_{14}, D_{18} missing) $M_{3\,4}$ उपतिष्ठते

204 G_7 om 204 (cf. v l 203) — b) G_6 वेदार्थ मुप° — d) K_0 प्रचरिष्यति, $K_{2\,6}$ V_1 B Da Dn Dr $D_{1-7\,12}$ °हरि°, K_8 चालयि°; K_4 D_8 M (except M_8) °चलि°

205 G_7 om 205 (cf. v l. 203) D_{18} begins with 205^{cd} — a) K_4 $D_{6\,8}$ $G_{2\,5}$ कात्स्न्यं; K_5 कर्म; Dr

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवन्निममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९
उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना रात्र्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं चामृतमेव च ।
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५ C 1 251 B 1 1 259 K 1 1.235

(except G4 5 M1, G1 om.) यत्र — e) D11 G (G1 om.) °र तद्य — d) D14 सदैव, G2-5 7 स देव G8 परिभूयते, G7 °हिध्यते

197 a) T1 G6 य त यति° V1 Dn Dr D1.4-6 G6 मुक्ता, D8 वुक्ता, T1 मुख्या K0 यत्तद्युनक्तिपरा (sic) यु°; K4 यत्तन्मुक्ति परा यु°, K5 सर्वद्वंद्वविनिर्मु°, D11 यन्नमति नरा मु°, T2 ये ध्यायति पुरा मुख्या, G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु°, G2.4 5 M य ध्यायति सदा मु° (M2 4 मुख्या), G8 ये ध्यायति सदा मु°, G7 यद्ध्यायति सदा मु° — b) K0 °योगपराश्च ये, M (except M1) °गपरायणा — d) V1 Da Dr पश्यत्यात्मानमात्मनि, D14 य पश्यत्यात्मनि स्थि°

198 a) K6 Dn Dr D1 8 14 सदा युक्त, D2 6 7 12 सदोयु° — b) Dn D5 6 सदा ध° — c) D6-12 आश्रृण्वन्; S अधीयन् (G6 कथयन्, M1 as in text) K5 नित्यमध्येय, Dr1 नियमाध्या° K6 आत्मवान्निर्ममोधीयन्, D5 °वेक्षित्यम°; D14 श्रूयते नित्य° — d) K0 पापेन मु°, K4 D7 12 पापाद्विमु°

199 a) K (except K1 5) V1 D (except Da D2.5, D18 missing) °णिकाध्या°, S °क्रामिण° (G1 °क्रामणि°, G2 7 M8 क्रामण°, G8 °क्रमण°) — b) K8.6 D11 G2 M8 °स्येव°, B2 °स्येय°, T G5 6 M4 °स्यैव° K2 °स्य समाहित, G1 °स्येममाद°, G7 °स्य महादि°; M1 °स्येतदादिक — c) K4 V1 Dn2 Dr2 r4 आस्तीक, D6-12 °स्तिक्य D2 °त यावत्; M1 °त श्रुत्वा

200 a) G6 सभामध्ये K1 V1 B D (D18 missing) जपन्कृत्स्न (B1 D1 पठन्कृत्स्न, Dn D14 as in text, D5 corr to जपेत्कृत्स्न), K6 किं च जपन् (m जपश्चैव), S जपन्कश्चित् (G3.7 जपेत्कश्चित्; M1.2 as in text) — b) K1 नरो मु° M1 मुचति K2 पातकान्, K8 कल्मषात् — c) K4 °क्रमणिकाध्याय, D5 °णिकादध्येत्, T1 अपक्रमणमध्याय; T2 G1 M1 4 °क्रामिणमध्याय, G2 8 °मणमध्याय, G4 5 °क्रामिण्या च (sic) तत्र स्या°; G6 °मिण्या तत्र स्या°, G7 °मिणमध्याय; M8 °क्रामणमध्याय — d) K4 तदहस्पाप च; D10 अह्ना राम्यां च; D14 अहोरात्राच, G1 अहोराम्या च, G2 अहोरात्रिषु; G8 अहोरात्र्यश्च, G6 दिवा रात्र्या च; G7 अहोरात्रे च K5 चिंतित, Dr1 D6 समि°; D1 सम°, T G1 M4 सचितात्

201 a) K4 °तस्येव गुह्य तत्, G8 7 °तस्यैव पुण्येन ꣸ Ar] भारतस्येष युज्येतेत्यपपाठ ।꣸ — b) K0 B1m 2 Da Dr1 D1.8 (by corr) 11 T1 G (except G1.6) चानृत°, K5 D5 वामृत° — K2 8 ins after 201^{ab}

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्चोपनिषन्महत् ।

— c) K2 8 दध्ना — K6 Dn Dr D2 14 S (except M1) ins after 201 D1 (marg) 9-11, after 202^{ab}

68* आरण्यक च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृत यथा ।

[G सामवेदश्च (G6 आरण चापि); D9-11 as in G6 D9-11 T G6 °भ्यो यथामृत]

202 G3.7 M om 202^{ab} — b) K0 B Da D12 °रिष्ठश्च° — After 202^{ab}, D4 (marg) 9-11 ins 68* (cf v l. 201) — M1.4 om 202^{cd} — c) K1 5 6 T2 G1 6 7 विशिष्टानि (for वरि°) V1 B D यथैतानी (D6-9 12 तथैतदि°, D10 तथैवमि, D11 तथैवदि, D14 सदेतमि) तिहासानां, M2 8 नवनीतवरिष्ट हि — d) D6-12 14 M2 8 महाभा°

203 G7 (hapl) om 203-206, M1 om. 203^{ab} — a) K3.4 °श्चैतच्छ्रा°; D14 G6 °श्चेद श्रा° G1 यश्च विश्रापये°, G2-5 यश्च विज्ञापये° — b) K2 °मग्रत, K3 °सग°, K4 °मात्र°; K6 °मश्च°, D10 °मग्नि° G8 °णान्वा सम° Dr D14 ब्राह्मणस्य समीपत°, D1 °णा भोजयेत्तत — c) V1 G4 5 M °मन्न K Da T1 M1 च (K2 as in text, K5 तान्), B (except B1) D (except Dr1 r2 r4, D18 missing, D14 च) वै (for तत्) — d) K5 B4 पितृभ्यश्च, D14 °श्चैव, G8 पितृभ्य तस्य K5 उपतिष्ठित; K6 B D (except D14, D18 missing) M2 4 उपतिष्ठते

204 G7 om 204 (cf. v l 203) — b) G6 वेदार्थं मुप° — d) K0 प्रचरिष्यति, K2 6 V1 B Da Dn Dr D1-7 12 °हरि°, K8 °चालयि°; K4 D8 M (except M8) °चक्रि°

205 G7 om 205 (cf. v l. 203) D18 begins with 205^{cd} — a) K4 D6 8 G2 5 कार्त्स्न्यं; K5 कर्म; Dr

२

ऋषय ऊचुः ।
समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १
सूत उवाच ।
शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २
त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ४
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६ C. 1 279 B. 1 2. 10 K. 1 2. 10

2

1 K5 D6 ऋषिरुवाच — D3 om 1 and 2 — a) K0 1 4 °कमिद, D2 °क नाम K5 समतकभद्रमिति — c) D6 3 तत्सर्वं च K1 T यथान्याय्य; V1 Dn D1 2 4-12 M3 °तत्त्व, M2 4 °र्थेत्व K6 त्वत्त सर्वं यथातथ्य — d) B1 2 Da Dr2 D13 °च्छाम तत्त्वत , B3 4 Dr1. r3. r4 D7 12 °मि तत्त्वत , D4 °मि तद्वद

2 N (except K1 2 5 D2) सौतिरुवाच; S सूत° — D3 om 2 (cf. v. l. 1) — a) K1 शुश्रूषध्वमथो, K2 3 °षध्व वचो, K4 Dr D4 शृणुध्व मम वो, K5 °षो मामवो, K6 V1 Dn D1. 5 6 8-11 शृणुध्व मम भो, B Da D13 °षा मम वो, D2 शृणुध्व मम वै, D7 12 °षाम वचो Cd शुश्रूषा (as in text) — b) K1-3 M3 Cd ब्रुवतो मे, Da1 D6 °वतश्च, M2 4 °वतो मे K1 T G6 transp कथा and शुभा K4 कथां शुभा D2 ब्रुवत सत्कथां शुभां; G2 3 7 प्रवक्ष्ये निखिला कथा — c) K1 °काख्या च, K4 G1 7 M °ख्या च (M1 °ख्याश्च), V1 D2 14 G3 5. 6 °ख्यान

3 b) V1 D14 S प्रहरता वर — c) G3 5. 7 °र्थिवान्सर्वान् — d) V1 °मर्पितस्तदा K0 2 4 D2 14 °नोदित° K1 जघान मदचोदित, K6 जिगायामर्षदर्शित

4 a) K1 Da D3. 13 14 G1-3 7 सर्वं K6 G3 °मुत्सार्य; B2 G2 °च्छाद्य; D3 10 11 G4 °त्पाट्य — b) K0 2 4 °णातुल°, K1 G1 4 5 °णामित° — c) K4 6 D1. 2 6 7 T1 G2 3 स्यमत° — d) K6 V1 B Da Dn Dr D5-7 9 12 13 रौधिरान्, D1-3 रुधिरान्, D14 च महा — T2 ins after 4

70* योजयानामविस्तीर्णाञ्ज्ञामदग्न्य प्रतापवान् ।

5 a) T1 स तेन, G1 सर्वेषु — c) K6 स्वपितॄस्तर्पे° — d) K0 °रेणैव न

6 a) K3 D1 M2 4 अथार्चीं° G2 अथोदका°, G4 5 अथ भृगवा° — b) K1-4 6 D (except D3 4) राममब्रुवन्, K5 V1 G2 3. 7 °र्षभा° (for ब्राह्म°) — K (except K5) D (D14 om lines 3-8) ins after 6^{ab}

71* राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वर वृणीष्व भद्र ते किमिच्छसि महाद्युते ।
राम उवाच ।
यदि मे पितर प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादित मया ।
अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वर ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुता ।
एव भविष्यतीत्याहु॰ पितरो ब्राह्मणर्षभा ।

[(L 1) Da D4 13 महाबाहो (for °भाग) — (L. 2) K1 Dn D1 3-5 तव (for च ते) K1 2 Dn Dr3 D1 12 ते प्रभो D14 subst. क्षमस्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half of line 2, and om. lines 3-8 — (L 3) D (except Da) यमि(Dr °दि)च्छसि — (L 5) Da D13 यत्र रो° K2 D3 4 °भितप्तेन — (L 6) K2 3 °न्मुच्येय Dr1 D6-12 अत॰ पापाद्विमुच्येह — (L. 7) Da D13 भवन्तु भुवि — (L 8) K1-3 6 D (except Da D13) °ष्यतीत्येव K1-3 D1. 2 5-12 पितरस्तमथाब्रुवन्, K6 D3. 4 पितरो रामम ब्रुवन्, Dr प्रोचुस्ते ब्राह्मणर्षभ]

— c) K0 2 4 6 B1m Da1 Dr T1 निषिधु ; K3 D1 3-14 G M सिषिचु (G4 corr to निषिधु , G6 जगदु), B2 पिपिधु (m सि), T2 as in G6, Da2 (correct acc to Arj) Dn निपिपिधु , Arjp Nilp सिषिधु (as in text) Cd mentions as alternative readings निपिपिधु, पिपिचु and सिषिचु — d) K2 च (for ह) D5 has in text त्व क्षमस्वेति निषिधुस्त व, ins marg पितरो and धादपि (which makes त्व क्षमस्वेति पितरो निषिधुस्त वधादपि)

२

ऋषय ऊचुः ।
समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १
सूत उवाच ।
शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २
त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ४
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६ C. 1 279 B. 1 2. 10 K. 1 2. 10

2

1 K5 D6 ऋषिरुवाच — D3 om 1 and 2 — a) K0 1 4 °कमिद, D2 °क नाम K5 समतकभद्रमिति — c) D6 3 तस्सर्वं च K1 T यथान्याय्य; V1 Dn D1 2 4–12 M3 °तत्व, M3 4 °र्थत्व K0 त्वत्त सर्वं यथातथ्य — d) B1 2 Da Dr2 D13 °च्छाम तत्वत , B3 4 Dr1. r3. r4 D7 12 °मि तत्वत , D4 °मि तद्वद

2 N (except K1 2 5 D2) सौतिरुवाच; S सूत° — D8 om 2 (cf. v l. 1) — a) K1 शुश्रूषध्वमथो, K2 3 °षध्व वचो, K4 Dr D4 शृणुध्व मम वो, K5 °षो मामवो, K6 V1 Dn D1. 5 6 8–11 शृणुध्व मम भो, B Da D13 °षा मम वो, D2 शृणुध्व मम वै, D7 12 °षाम वचो Cd शुश्रूषा (as in text) — b) K1–3 M3 Cd ब्रुवतो मे, Da1 D6 °वतश्च, M2 4 °वतो मे K1 T G6 transp कथा and शुभा K4 कथां शुभा D2 ब्रुवत सत्कथां शुभां; G2 3 7 प्रवक्ष्ये निखिला कथा — c) K1 °काख्या च, K4 G1 7 M °ख्या च (M1 °ख्याश्च), V1 D2 14 G3 3. 6 °ख्यान

3 b) V1 D14 S प्रहरता वर — c) G2 3. 7 °र्थिवा-न्सर्वान् — d) V1 °मर्षितस्तदा K0 2 4 D2 14 °नोदित° K1 जघान मदचोदित, K6 जिगायामर्षदर्शित

4 a) K1 Da D2. 13 14 G1–3 7 सर्व K6 G3 °मुत्सार्य; B2 G2 °च्छाद्य; D3 10 11 G4 °स्पाद्य — b) K0 2 4 °णातुल°, K1 G1 4 5 °णामित° — c) K4 6 D1. 2 6 7 T1 G2 3 स्यमत° — d) K6 V1 B Da Dn Dr D5–7 9 12 13 रौधिरान्, D1–3 रुधिरान्, D14 च महा — T2 ins after 4

70* योजयानामविस्तीर्णाञ्शासदग्न्य प्रतापवान् ।

5 a) T1 स तेन, G1 सर्वेषु — c) K6 स्वपितॄस्तर्पं° — d) K0 °रेणैव न

6 a) K3 D1 M3 4 अथार्चीं° G2 अथोदका°, G4 5 अथ भृग्वा° — b) K1–4 6 D (except D3 4) राममब्रुवन्, K5 V1 G2 3. 7 °र्षभा° (for ब्राह्म°) — K (except K5) D (D14 om lines 3–8) ins after 6^ab

71* राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वर वृणीष्व भद्र ते किमिच्छसि महाद्युते ।
राम उवाच ।
यदि मे पितर प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादित मया । [5]
अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वर ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुता ।
एव भविष्यतीत्याहु' पितरो ब्राह्मणर्षभा ।

[(L 1) Da D4 13 महाबाहो (for °भाग) — (L. 2) K1 Dn D1 3–5 तव (for च ते) K1 2 Dn Dr3 D1 12 ते प्रभो D14 subst. क्षमस्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half of line 2, and om. lines 3–8 — (L 3) D (except Da) यमि(Dr °दि)च्छसि — (L 5) Da D13 यत्र रो° K2 D3 4 °भितप्तेन — (L 6) K2 3 °न्मुच्येय Dr1 D6–12 अत' पापाद्विमुच्येह — (L. 7) Da D13 भवन्तु भुवि — (L 8) K1–3 6 D (except Da D13) °ष्यतीत्येव K1–3 D1. 2 5–12 पितरस्तमथाब्रुवन्, K6 D3. 4 पितरो रामम ब्रुवन्, Dr प्रोचुस्ते ब्राह्मणर्षभ]

— c) K0 2 4 6 B1m Da1 Dr T1 निषिधु ; K3 D1 3–14 G M सिषिचु (G4 corr to निषिधु , G6 जगदु), B2 पिपिधु (m सि), T2 as in G6, Da2 (correct acc to Arj) Dn निपिपिधु , Arjp Nilp सिषिधु (as in text) Cd mentions as alternative readings निपिपिधु , पिपिचु' and सिषिचु — d) K2 च (for ह) D5 has in text त्व क्षमस्वेति निषिधुस्त व, ins marg पितरो and धादपि (which makes त्व क्षमस्वेति पितरो निषिधुस्त वधादपि)

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ २७
तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९ C 1 301 B. 1 2 3[illegible] K. 1 2 3[illegible]

19 a) K4 G6 °हिण्या, K6 V1 B1 D4 7-9 12 T2 G4 5 °हिण्य ; M2 हिणी° K0 च सख्याता , V1 B8 समाख्याता ; B1 2 4 Da Dr D2-4 6-12 G1.7 °ख्याता°; T तु सख्याता ; M1 परीमाणे, M2.4 °ख्याने, M8 तु सख्याने

20 a) K0.6 V1 B4 D1 T1 G4 5 M (except M1) चाष्टौ च; T2 चाष्टौ हि; G2 2 6 7 चाप्यष्टौ — b) G6 भूयश्च सहस्र° — c) G2 8.7 नागाना K6 B (except B4) D (except D2 11) T1 च (for तु) — d) K0 T2 G4-6 तदेवात्र निदर्शयेत्, K1 एतदेवानुनि°, K2 तदेवात्र विनि°, K6 Dn1 n2 D1 8-12 एतदेव विनि°, B (except B4) Da Dr D18 एतदत्र विनि°, T1 G1 M (except M1) तावदेवात्र नि°; G2 8 तावदेयात्र वाजिना; G7 तावदेव तु वाजिना

21 a) K (except K2 3 6) B (except B4) D1 5 च (for तु) — b) K4 नवैव च, K6 V1 B D1 8-18 नवैव तु (for तथा नव) — c) K2 4 5 अधि; G1.4 5 अथ (for अपि) — d) K (except K6) D2 चैव हि, V1 D6-12 G2 8 चानघ; B4 भागदा

22 d) Dr (except Dr1) यथाविदितस°, D14 S °यदभिन° K (except K1 6) V1 (m as in text) D2 6-12 subst 23b for 22d (cf v 1 23)

23 D6-12 om 23ab — a) K2 D14 एवम°; K6 B1m एकम° K (except K1 2 6) V1 B2 D2 11 G1 5 आहु (for प्राहु°) — For 23b, K (except K1 6) subst 22d (cf. v 1 22) — c) K1 5 6 V1 B Da Dr D5 18 T1 G2 7 यावद्, D2.4 यथा; D6-12 तथा (for यां च) D2 एतद्ध° कथित सर्व — d) K (except K1.2) V1 B D (except D2 11) °ण तपोधना°

24 d) K4 6 V1 B D (except D9-11. 14) पिण्डिताष्टा°; G2 3 तथैवाष्टा° K2 6 V1 B D (except D14) तु (for ता).

25 a) K6 V1 T2 G1 4 5 समेता यत्र, G2 8 °मगात्त°. — b) K0-3 युद्धेन नि°, K5 युद्धे ये नि° — c) M1 कौरव्यान्का°

26 c) K4 G6 च (for तु) — d) D8 तथैव कुरु°

27 a) K0 2 3 °नी द्वे तु युयुधे V1 B4 D14 च (for तु) — c) K2 T1 G1 2 6 M1 °स चासीत्, K5 °सस्या°, B D (except D14) °स चैव, T2 °स चास्मिन्, G8 °मश्चा°, G7 °सश्चापि V1 शल्येनार्धदिन स्या°. — B4 ins after 27

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभयत्तयो ।

28 a) G2 3 7 तथैव K5 6 V1 B D (except D2 11) °व दिवसस्याते — b) K6 B (except B4) D (except D2 14) द्रौणिहार्दिक्यगौ° — c) D5 सुश्रुत नि° M1 युधि (for निशि)

29 a) K0 3 तच, K5 B Da D18 यत्र, K6 D2 यच, G6 तत्तु, M2 4 यस्तु; M3 य तु (for यत्तु) K2 5 D2 11 सत्रेस्मिन्, G1 सत्रांते V1 B Da D1 3 4 6-12 T1 तु (for ते) — b) K (except K2 4) B (except B4) Da Dn Dr D5-12 °मुत्तम; G7 °मद्भुत, M2 °विस्तर D1 महाभारतमुत्तम — K (except K3) V1 B (B1 in reverse order) D (except D14, D7 12 om line 1) T1 (in reverse order) ins after 29ab

74* जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता ।
कथित विस्तरार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।

[K2 3 subst for the second line and B T1 ins after the first line D14 ins after 29ab

75* आख्यान कथित कृत्स्न महाभारतमुत्तमम् ।

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ २७
तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९ C 1 30[illegible] B. 1 2.8[illegible] K. 1 2.3[illegible]

19 a) K4 G6 °हिण्या, K6 V1 B1 D4 7-9 12 T2 G1 5 °हिण्य ; M2 हिणी° K0 च सख्याता , V1 B3 समाख्याता ; B1 2 4 Da Dr D2-4 6-12 G1.7 °ख्याता°; T तु सख्याता ; M1 परीमाणे, M2.4 °ख्याने, M3 तु सख्याने

20 a) K0.6 V1 B1 D1 T1 G4 5 M (except M1) चाष्टौ च; T2 चाष्टौ हि; G2 3 6 7 चाप्यष्टौ — b) G6 भूयश्च सहस्रस° — c) G2 3.7 नागाना K6 B (except B1) D (except D2 11) T1 च (for तु) — d) K0 T2 G4-6 तदेवात्र निदर्शयेत्, K1 एतदेवानुनि°, K3 तदेवात्र विनि°, K6 Dn1 n2 D1 3-12 एतदेव विनि°, B (except B1) Da Dr D13 एतदत्र विनि°, T1 G1 M (except M1) तावदेवात्र नि°; G2 3 तावदेयात्र वाजिना; G7 तावदेव तु वाजिना

21 a) K (except K2 3 6) B (except B1) D1 5 च (for तु) — b) K4 नवैव च, K6 V1 B D1 3-13 नवैव तु (for तथा नव) — c) K2 4 5 अधि; G1.4 5 अय (for अपि) — d) K (except K6) D2 चैव हि, V1 D6-12 G2 3 चानघ; B1 भागदा

22 d) Dr (except Dr1) यथाविदितस°, D11 S °यदभिम° K (except K1 6) V1(m as in text) D2 6-12 subst 23b for 22d (cf v l 23)

23 D6-12 om 23ab — a) K3 D14 एवम°; K6 B1m एकम° K (except K1 2 6) V1 B2 D2 11 G1 5 आहु (for प्राहु°) — For 23b, K (except K1 6) subst 22d (cf. v l 22) — c) K1 5 6 V1 B Da Dr D1 13 T1 G2 7 यावत्, D2.4 यथा; D6-12 तथा (for यां च) D2 एतद्व° कथित सर्वं — d) K (except K1.2) V1 B D (except D2 11) °ण तपोधना°

24 d) K4 6 V1 B D (except D6-11.14) पिण्डिताष्टा°; G2 3 तथैवाष्टा° K3 6 V1 B D (except D14) तु (for ता).

25 a) K6 V1 T2 G1 4 5 समेता यत्र, G2 3 °मतास्त°. — b) K0-3 युद्धेन नि°, K5 युद्धे ते नि° — c) M1 कौरव्यान्का°

26 c) K4 G6 च (for तु) — d) D2 तथैव कुरु°

27 a) K0 2 3 °नी द्वे तु युयुधे V1 B1 D14 च (for तु) — c) K3 T1 G1 2 6 M1 °स चासीत्, K5 °सस्या°, B D (except D14) °स चैव, T2 °स चास्मिन्, G3 °सश्चा°, G7 °सश्चापि V1 शल्येनार्धदिन रणा°. — B1 ins after 27

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभयत्तयो ।

28 a) G2 3 7 तथैव K3 6 V1 B D (except D2 11) °व दिवसस्याते — b) K6 B (except B1) D (except D2 11) द्रौणिहार्दिक्यगौ° — c) D5 सुश्रुत नि° M1 युधि (for निशि)

29 a) K0 3 तच, K5 B Da D13 यत्र, K6 D2 यच, G6 तत्तु, M2 4 यस्तु; M3 य तु (for यत्तु) K3 5 D2 11 सत्रेस्मिन्, G1 सत्रांते V1 B Da D1 3 4 6-12 T1 तु (for ते) — b) K (except K2 4) B (except B1) Da Dn Dr D5-13 °मुत्तम; G7 °मद्भुत, M2 °विस्तर D1 महाभारतमुत्तम — K (except K3) V1 B (B1 in reverse order) D (except D14, D7 12 om line 1) T1 (in reverse order) ins after 29ab

74* जनमेजयस्य सत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता ।
कथित विस्तरार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।

[K3 5 subst for the second line and B T1 ins after the first line D14 ins after 29ab

75* आख्यान कथित कृत्स्न महाभारतमुत्तमम् ।

ततश्चार्घाभिहरणं शिशुपालवधस्ततः ।
द्यूतपर्व ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ॥ ४१
तत आरण्यकं पर्व किर्मीरवध एव च ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसंज्ञितम् ॥ ४२
इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम् ।
तथैवाजगरं पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
मार्कण्डेयसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवादश्च ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नभयं ततः ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
द्रौपदीहरणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७ C. 1 227 B. 1 2.57 K. 1.2 57

— c) S (except G1 4-6) ततो दि° — d) K1 4 Dn2 D14 S °सूचक°

41 a) D14 G4 5 M1 तत अर्घ्याभि° B8 D4m D12 G1-3.6 M3.4 °र्घ्याभि°, T1 °र्घोप°; T2 °र्घ्योप°, M2 °र्घ्यादि° — b) G3.6 °वध B4 D1 2 T G6 तथा — c) B4 M8 ततश्चोक्त° — d) K0 2 3 B3 D2 14 G1 4 5 तत° (for अत)

42 K0 om 42 — a) Da2 Dr D18 आरण्यक तत प° — b) D6 °वधमेव — K2-4 6 V1 B D T1 ins. after 42ab

77* अर्जुनस्याभिगमन पर्व ज्ञेयमत परम् ।
[D14 इन्द्रकीलाभि°]

G3-5 M1 transp. 42cd and 43ab — d) K4 6 B D (except Dn D1 3) °सञ्ज्ञक, V1 °क तत ; G (except G1 4 5) M °मुच्यते (M1 °क स्मृत)

43 G3-5 M1 transp 42cd and 43ab — D11 reads 44cd after 43ab — In K1-4 6 V1 B Da Dn Dr D2-6 9 18 T1, 109ab is ins (the first time) after 43ab (cf. v 1 44) — After the first occurrence of 109ab, K1.6 D1 2 ins 83*, while B3 ins 47ab together with 83* (cf v 1 47) — D7 8 11 om. 43cd and 44ab — d) T2 G2 3 7 धर्मरा°

44 D7 8 12 om 44ab (cf. v 1 43) D11 reads 44cd after 43ab — K4 (marg) Dr D11 ins after 44ab;

78* अर्जुनस्याश्त्रसमाप्तिरर्जुनागमन तत ।

— D5 om 44cd and 45 — cd) K1 तत्र चान° M1 °रं महान् — K3 6 V1 (m as in text) B Da Dn Dr D1.3 4 6-18 subst. for 44cd D2 (marg) ins after 44ab K4 (marg), after 78*

79* निवातकवचैर्युद्ध पर्व चाजगर तत ।

After 44, D1 ins (first time) 109ab (cf v 1 43)

45 D5 om 45 (cf v 1 44) — a) K4 D3.8 11 T2 G3 7 °समास्या; B2 (m as in text) 4 Da2m Dn (except Dn2) Dr4 G4 6 M3 °समासा; T1 G3 °समास्य — b) K6 °क परमाद्भुत D (except D2 11, D5 om) पर्वानन्तरमुच्यते

46 b) K1 Da1 Dn1 n3 D1.2 °स्वप्नोद्भव; K6m नृपस्वप्नोद्भव; V1 °स्वप्नयुत, B Da2 Dr °स्वप्नोभवत्; Dn2 D8 4.6-8 12 °स्वप्नोद्भव D9-11 T तत प्रायोपवेशन, D14 G M पर्व (G2 3.7 M1 तत°) प्रायोपवेशनं — D7 9 11 T2 G (except G4 5) ins after 46ab D10, after 81*

80* मन्त्रस्य निश्चय कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन् ।
[(Cf v 1 52) D9-11 °थ चैव मृगस्वप्नोद्भवस्तत]

— After 46ab, D10 ins 81* — c) K0 T2 G4-6 °द्रोणकमा°; G1-3 °द्रोणमुपा° — d) G2 3 M (except M4) तदन° K3 3 V1 B D T1 गृद्रद्युम्न तथैव च (D14 इन्द्रद्युम्नकमुच्यते) — D9 11 (om line 1) G2 ins after 46 D10, after 46ab

81* नलाख्यानमत पर्व मृगस्वप्नमत परम् ।
ततो नहुषमाख्यान ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B3 reads 47ab after the first occurrence of 109ab (cf. v 1 43) — a) K1 D13 °ण चैव — b) K6 दुरात्मना, Da बलात्तत ; D13 बलात्कृत , T1 G2 3 वनांतरे V1 B Dn Dr D2-4 6-12 जयद्रथविमोक्षण — K0 2 D3 11 ins after 47ab

82* रामाख्यान तत पर्व सावित्र्याख्यानमेव च ।

— K2 4 (both om line 2) V1 B Da Dn Dr D2 4 6-18 G1 4 5 (the latter three in reverse order) ins after 47ab K1 6 D1 2, after the first occurrence of 109ab (cf v 1 43)

83* पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम् ।
रामोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमत परम् ।

[(L 1) D2 °स्य धर्मांशाकमनुत्तम T1 °ख्याख्यानमेव च K2 4 समाख्यात तत पर्व सावित्र्याख्यानमेव च For line 1, G1 reads 126ab (cf. v 1 51) — (L 2) T1 °ख्यानमपि च पर्व D2 °मत्रैव सावित्र्याख्यानमेव च For line 2, G1 reads 126cd]

— G7 om. 47cd–52ab — d) K6 तत स्वर्गे महाद्भुत

ततश्चार्घाभिहरणं शिशुपालवधस्ततः ।
द्यूतपर्व ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ॥ ४१
तत आरण्यकं पर्व किर्मीरवध एव च ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसंज्ञितम् ॥ ४२
इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम् ।
तथैवाजगरं पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
मार्कण्डेयसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवादश्च ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नभयं ततः ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
द्रौपदीहरणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७ C. 1 327 B. 1 2.57 K. 1.2 57

— c) S (except G1 4-6) ततो दि° — d) K1 4 Dn2 D14 S °सूचक°

41 a) D14 G4 5 M1 तत अर्घ्याभि° B8 D4m D12 G1-3.6 M3.4 °र्घ्याभि°, T1 °र्घीप°; T2 °र्घ्यीप°, M2 °र्घ्यादि° — b) G3.6 °वध B4 D1 2 T G6 तथा — c) B4 M2 ततश्चोक्त. — d) K0 2 3 B3 D2 14 G1 4 5 तत॰ (for अत)

42 K0 om 42 — a) Da2 Dr D18 आरण्यक तत प° — b) D5 °वधमेव — K2-4 6 V1 B D T1 ins. after 42ab

77* अर्जुनस्याभिगमन पर्व ज्ञेयमत परम् ।
[D14 इन्द्रकीलाभि°]

G3-5 M1 transp. 42cd and 43ab — d) K4 6 B D (except Dn D1 5) °संज्ञक, V1 °क तत ; G (except G1 4 5) M °मुच्यते (M1 °क स्मृत)

43 G3-5 M1 transp 42cd and 43ab — D11 reads 44cd after 43ab — In K1-4 6 V1 B Da Dn Dr D2-6 9 18 T1, 109ab is ins (the first time) after 43ab (cf. v 1 44) — After the first occurrence of 109ab, K1.6 D1 2 ins 83*, while B3 ins 47ab together with 83* (cf v 1 47) — D7 8 12 om. 43cd and 44ab — d) T2 G3 6 7 धर्मरा°

44 D7 8 12 om 44ab (cf. v 1 43) D11 reads 44cd after 43ab — K4 (marg) Dr D11 ins after 44ab:

78* अर्जुनस्यास्त्रसमाप्तिरर्जुनागमन तत ।

— D5 om 44cd and 45 — cd) K1 तत्र चाज° M1 °रं महान् — K3 6 V1 (m as in text) B Da Dn Dr D1.3 4 6-18 subst. for 44cd D2 (marg) ins after 44ab K4 (marg), after 78*

79* निवातकवचैर्युद्ध पर्व चाजगर तत ।

After 44, D1 ins (first time) 109ab (cf v 1 43)

45 D5 om 45 (cf v 1 44) — a) K4 Da.3 11 T2 G3 7 °समास्या; B2 (m as in text) 4 Da3m Dn (except Dn2) Dr4 G4 6 M3 °समासा; T1 G5 °समास्य — b) K6 °क्त परमाद्भुत D (except D2 11, D5 om) पर्वानतरमुच्यते

46 b) K1 Da1 Dn1 n2 D1.2 °स्वप्नोद्भव; K6m नृपस्वप्नोद्भव; V1 °स्वप्नयुत, B Da2 Dr °स्वप्नोभवत्; Dn3 D3 4.6-8 12 °स्वप्नोद्भव D9-11 T तत प्रायोपवेशन, D14 G M पर्व (G3 5.7 M1 तत॰) प्रायोपवेशनं — D7 9 11 T2 G (except G4 5) ins after 46ab D10, after 81*

80* मन्त्रस्य निश्चय कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन् ।
[(Cf v 1 52) D9-11 °थ चैव मृगस्वप्नोद्भयस्तत]

— After 46ab, D10 ins 81* — c) K0 T2 G4-6 °द्रोणकमा°; G1-3 °द्रोणमुपा° — d) G2 3 M (except M4) तदन° K3 5 V1 B D T1 इन्द्रद्युम्न तथैव च (D14 इन्द्रद्युम्नकमुच्यते) — D9 11 (om line 1) G2 ins after 46 D10, after 46ab

81* नलाख्यानमत पर्व मृगस्वप्नमत परम् ।
ततो नहुषमाख्यान ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B3 reads 47ab after the first occurrence of 109ab (cf. v 1 43) — a) K1 D13 °ण चैव — b) K6 दुरात्मना, Da वलात्तत ; D18 बलाहृत , T1 G2 3 वनांतरे V1 B Dn Dr D2-4 6-18 जयद्रथविमोक्षण — K0 2 D3 11 ins after 47ab

82* रामाख्यान तत पर्व सावित्र्याख्यानमेव च ।

— K3 4 (both om line 2) V1 B Da Dn Dr D2 4 6-18 G1 4 5 (the latter three in reverse order) ins after 47ab K1 6 D1 2, after the first occurrence of 109ab (cf v 1 43)

83* पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम् ।
रामोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमत परम् ।

[(L. 1) D2 °स्य धर्माशकमनुत्तम T1 °ख्याख्यानमेव च K2 4 समाख्यात तत॰ पर्व सावित्र्याख्यानमेव च For line 1, G1 reads 126ab (cf. v 1 51) — (L 2) T1 °ख्यानमपि च पर्व D2 °मत्रैव सावित्र्याख्यानमेव च For line 2, G1 reads 126cd]

— G7 om. 47cd–52ab — d) K6 तत रूपं महाद्भुत

पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ५६
अभिमन्युवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ५७
ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं पर्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ५९
सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु बीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ६०

ऐषीकं पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४
ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५ C. 1.3.3 B. 1.2.72 K. 1.2.78

---

the rest °विस्तार° — After 55, D14 G1 4–6 M1 read 87* (cf. v. l. 54)

56 T1 om 56 — a) K3 Dn3 Dr1 D5 6 12 G3 पूर्वोक्त — b) G1 °वध B4 Dr3 D2 4 T2 G2 8 7 M2 तथा — Dr1 om 56cd, D7 9 12 om 56c–57d — c) K0 1.3 B4 D6 8 T2 G2 3 °पेक ; D2 10 11 14 °पेक K6 B1–3 Da Dn Dr (Dr1 om.) D1 3–5 13 G1 °भिषेचन पर्व — d) K0 2–4 6 V1 B2.4 Da Dn Dr3.r4 D1–6 13.14 T2 G2 spell the name as ससप्तक K4 °वध स्मृत ; B1 (before corr.) D1 2 4 6 8 T2 G2 3.7 M4 °धस्तथा, G1 °ध तथा ; G6 °धस्तदा

57 K2 om 57b–58a, K3 om 57be, D7 9 12 T1 om 57 (cf. v. l. 56) — b) K1 4 6 V1 B4 D14 G2 3 7 M2 4 चोत्तम — D1 om 57cd. — c) D2 G5 °वध — d) K6 D2 T2 G2 8 7 M (except M1) तथा

58 D1 T1 om 58, K2 om 58a (cf. v. l. 57) — b) V1 B1 महदद्भुत, D8 14 T2 G2 8 7 M4 रोमह°, G1.4–6 M1 तदनतरं

59 T1 om 59 — a) K6 तत प्रोक्त — V1 B4 transp 59cd and 60ab, B3 transp 59d and 60b — d) K1 4 गदापर्व तत°, B2 °द्ध तत°

60 T1 om 60 For sequence cf. v. l. 59 — a) D14 अत° (for तत) — b) K6 V1 B3.4 D (except D14) °यशानुकीर्तनं; T2 G3 °वासगुणा° — c) K1 अत परं; G2 तत ऊ° K1 6 V1 B D (except D5–8 10–12) M (except M4) सु°, K4 च (for तु)

61 T1 om 61 — a) K6 पर्व उद्दिष्ट; B (except B1) D पर्व चोद्दि° (D2 as in K6, D14 पर्वमुद्दि°) — D2 om 61d–62c — cd) K0 3 T2 तु (for च) K6 स्त्रीपर्व तदनतरं; Da1 Dn1 Dr D1.4.6–12 स्त्रीविलापस्त° K1 तत स्त्रीपर्व विज्ञेय जलदानमत परं

62 T1 om 62, D2 om 62abc (cf. v. l. 61) — a) K2 Dn3 श्राद्ध G2 3 तच्छ्राद्धकारिक पर्व, G1 श्राद्धकारिणिक प° — b) K2 गुरूणाम् K0 2 Dr1 D4 ऊर्ध्व°, K3 D4 6–9 12 13 °देहिक G2 8 7 तत ऊर्ध्वमिहोच्यते — B D (except Da D2 3 12 14) transp 62cd and 63ab — d) D14 G3 M2 4 कुरुराज°

63 T1 om 63, K1 D2 om 63ab B D (except Da D2 5 13.14) transp 62cd and 63ab. — a) K0 2 Dn (except Dn3) °कस्य वध° प° G2 6 °हस्तत्र, G4 °ह पर्व — b) K3 ब्रह्मचारि°

64 T1 om 64ab. — a) K0 2–4 6 V1 B1 (m as in text) D1 2 5 T2 G1 °तो ज्ञेय — b) B1 3 D (except D2.14) °नुशासन, B2 धर्मराजानुशासन — c) K0 2 4 D2.7 12 G3.7 °द्धर्माश्च, G5 M1 2 °र्म च V1 तत्रोग्र° — d) K0 °मोक्षत, K6 V1 G2 8 7 °मेमत°; D1 11 °र्मै तत — K0 1 4 6 V1 B Da Dn1 n2 Dr (Dr1 om line 1) D1–4 6–14 T1 ins after 64 Dn3, after 65ab K2 3, after 71ab

88* शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ।
प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवादश्चैव मायया ।

[(L. 1) D6–13 °नुगमन — (L. 2) K3 B1 2 D14 T1 °श्च स्वमायया Nilp भामया (for मायया)]
— For K5 D14 cf. v. l. 69

65 D1 om 65a–66b, D14 om 65ab. — a) D2 T1 G3 पर्वमनुज्ञे°, D7 13 °मधिज्ञे°, G2 परमनुज्ञे° C1 2 परे, G6 पर; G7 ह्यनु° (for परि°) — b) K4 D2 °च महत् — After 65a, Dn3 ins 88* (cf. v. l. 64) — c) K3 Dn1 (by corr.) D4 6–8 10 T1 G (except G1–3) °हणक V1 B1 Dn1.n2 D2 G1 °चैव — d) V1 पर्व भी°

पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ५६
अभिमन्युवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ५७
ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं पर्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ५९
सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु बीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ६०

ऐषीकं पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४
ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५ C 1.3.3 B 1.2.72 K 1.2.78

---

the rest °विस्तार° — After 55, D14 G1 4-6 M1 read 87* (cf. v l 54)

56 T1 om 56 — a) K3 Dn3 Dr1 D5 6 12 G3 पूर्वोक्त — b) G1 °वध B4 Dr3 D2 4 T2 G2 3 7 M2 तथा — Dr1 om 56^{cd}, D7 9 12 om 56^{c}–57^{d} — c) K0 2.3 B1 D6 8 T2 G2 3 °षेक ; D2 10 11 14 °षेक K6 B1-3 Da Dn Dr (Dr1 om.) D1 3-8 13 G1 °भिषेचन पर्व — d) K0 2-4 6 V1 B2.4 Da Dn Dr3.4 D1-6 13.14 T2 G2 spell the name as ससप्तक K4 °वध स्मृत ; B1 (before corr) D1 2 4 6 8 T2 G2 3.7 M4 °धस्तथा, G1 °ध तथा ; G6 °धस्तदा

57 K2 om 57^{b}–58^{a}, K3 om 57^{bc}, D7 9 12 T1 om 57 (cf v l 56) — b) K1 4 6 V1 B4 D14 G2 3 7 M2 4 चोत्तम — D1 om 57^{cd}. — c) D2 G6 °वध — d) K6 D2 T2 G2 3 7 M (except M1) तथा

58 D1 T1 om 58, K2 om 58^{a} (cf. v l 57) — b) V1 B1 महदद्भुत, D8 14 T2 G2 3 7 M4 रोमह°, G1.4-6 M1 तदनतरं

59 T1 om 59 — a) K6 तत प्रोक्त — V1 B1 transp 59^{cd} and 60^{ab}, B3 transp 59^{d} and 60^{b} — d) K1 4 गदापर्व तत, B2 °द्ध तत

60 T1 om 60 For sequence cf. v l 59 — a) D14 अत (for तत) — b) K6 V1 B3.4 D (except D14) °यशानुकीर्तन ; T2 G3 °वासगुणा° — c) K1 अत परं ; G2 तत ऊ° K1 6 V1 B D (except D5-8 10-12) M (except M4) सु, K4 च (for तु)

61 T1 om 61 — a) K6 पर्व उद्दिष्ट ; B (except B1) D पर्व चोद्दि° (D2 as in K6, D14 पर्वमुद्दि°) — D3 om 61^{d}–62^{c} — cd) K0 3 T2 तु (for च) K6 स्त्रीपर्व तदनतरं ; Da1 Dn1 Dr D1.4.6-12 स्त्रीविलापस्त° K1 तत स्त्रीपर्व विज्ञेय जलदानमत पर

62 T1 om 62, D3 om 62^{abc} (cf v l. 61) — a) K2 Dn3 श्राद्ध G2 3 तच्छ्राद्धकारिक पर्व, G7 श्राद्धकारिणिक प° — b) K2 गुरूणाम् K0 3 Dr1 D5 ऊर्ध्वं°, K3 D1 6-9 12 13 °देहिक G2 3 7 तत ऊर्ध्वमिहोच्यते — B D (except Da D2 4 12 14) transp 62^{cd} and 63^{ab} — d) D14 G3 M2 4 कुरराज°

63 T1 om 63, K1 D3 om 63^{ab} B D (except Da D2 6 13.14) transp 62^{cd} and 63^{ab}. — a) K0 2 Dn (except Dn3) °कस्य वध· प° G2 6 °हस्तत्र, G3 °ह पर्व — b) K3 ब्रह्मचारि°

64 T1 om 64^{ab}. — a) K0 2-4 6 V1 B1 (m as in text) D1 2 6 T2 G1 °तो ज्ञेय — b) B1 2 D (except D2.14) °नुशासन, B3 धर्मराजानुशासन — c) K0 2 4 D2.7 12 G3.7 °द्धर्मांश्च, G6 M1 3 °र्मं च V1 तथोग्र- — d) K0 °मोक्षत , K6 V1 G2 3 7 °मंमत ; D1 11 °र्मं तत — K0 1 4 6 V1 B Da Dn1 n2 Dr (Dr1 om line 1) D1-4 6-14 T1 ins after 64 Dn3, after 65^{ab} K2 3, after 71^{ab}

88* शुकप्रश्नाभिगमन ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ।
प्रादुर्भावश्च दुर्वास मयार्थेव मायया ।

[(L. 1) D6-13 °नुगमन — (L. 2) K3 B1 2 D14 T1 °श्च स्वमायया Nilp भामया (for मायया)]
— For K2 D14 cf. v l. 69

65 D1 om 65^{a}–66^{b}, D14 om 65^{ab}. — a) D2 T1 G3 पर्वमनुज्ञे°, D7 12 °मथिज्ञे°, G2 परमनुज्ञे° C1 2 परं, G6 पर ; G7 ह्यनु (for परि) — b) K1 D2 °क महत् — After 65^{ab}, Dn3 ins 88* (cf v l 64) — c) K3 Dn1 (by corr) D1 6-8 10 T1 G (except G1-3) °हणक V1 B1 Dn1.n2 D2 G1 °णेय — d) V1 पर्व भी°

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शंतनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८

तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमक्रिया ॥ ८३ C 1 379 B 1 2 101 K 1 2 1 5

74 T1 om 74 (cf. v 1 73) — D6 8 repeat 74^{ab}, reading first time पावकसमव (for पारिक्षितस्य च) — a) Da1 जप°, D10 11 जय°; D13 जन्म° (for यजत) B8 °सत्रेपु; Dr1 °सत्रे तु — b) K4 D2 5 हि, K6 B1 Dr T2 G1.4-6 M8 तु (for च) Cf 1 1 8 — d) B D (except Dn8 D1.2 5 8 14) भरता° — T2 G6 ins after 74

95* श्लोकाग्र च सहस्र च त्रिशत चोत्तर तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीति· पर्वण्यस्मिस्तथैव च ।
अध्यायाना तत प्रोक्त चत्वारिंशन्महर्षिणा ।
[(L. 3) T2 °क्त पर्वण्यस्मिन्मह°]

75 T1 om. 75^{abc} (cf. v 1 73) — ab) D2 °ध संभवो राज्ञामुक्त. — c) V1 B4 D2 4 अपि (for चैव) B Da D2 13 वीरा°, Dn D1.3 4 6-12 शूरा° (for विप्रा°) — d) D3 मुनेर्द्वै° G1 4 5 तु (for च)

76 a) B3 4 Dn (except Dn2) °तारण B4 चैव — b) K1 च महात्मना, V1 B4 सप्रकी° — c) K1 देवानां दा° — d) K (K5 missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D2 दैत्यानामथ रक्षसा

77 c) D2-4 G3 °पां चापि, T G7 °पामपि M1 °च देवानां — d) Da D3 4 13 G2 3 °नां च समय — K2 3 (both om. line 1) 4 6 V1 B D T1 G7 ins after 77 (D14 om line 1 and ins lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विन· ।
शकुन्तलाया दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नेद प्रथित भारत कुलम् ।
[(L 1) B3 4 Da D6 8 13 T1 G7 च महात्मन — (L. 3) K4 6 वीरस्य; D14 लोकेत्र]

78 a) K1 °ना चैवमुत्प° — c) V1 B Da Dn Dr1 D1.8 7 13 शास° — d) K6 D2 T G2 3 °पामारो° G7 °रोपण भुवि

79 a) K1 T1 G7 ततोंशानां, D6-12 14 तैजसा° K6 सघाते, V1 B D °पातो (D14 as in text, Dr °घातो, D5 °पाताद्), G4-6 °योगाद् — D10 11 om 79^{cd}-80 — c) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1-4 6-9 12 13 तस्य (for चैव) — d) K0 2 V1 Dn8 G6 7 °व्रत-

80 D10 11 om 80 (cf v 1 79) — b) K6 S (except G4-6 M1) वधश्चि° K1 तु; K6 T1 G7 तु (for च) — c) M1 चित्रागदे हते चैव — d) G2 यक्षात् (810) भ्रा°

81 a) K1 G2 3 तदा — b) K0 2 V1 B4 D2-5 14 राज्यस°, K3 B1-3 Da D13 राज्ये च प्र°, G2 3 राज्यसपरिपालन — d) K1 Da2 Dr4 D3.6 8-11. 13 14 S (except G5) आणि° K0 °शापत

82 D3 4 6-12 T G2 7 M (except M1) चापि; G3 वापि (for चैव) — b) D2 सभूतिर्वे° T G1 2 6 7 M °तिर्विदुरस्य च (M1 सभूतिर्वरदारजा), G3 °तिर्विमतस्य च

83 a) Dn Dr (except Dr1) D1 °यात्राया D4 चै (for च) — N (except K1, K5 missing) T1 G7 ins after 83^{ab}

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमत· ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभापया ।
[(L. 1) D2 °श्च तथा D14 विहितोपदेशस्तथा ध° — (L. 2) T1 G7 °रेण ततो]

— c) K3 तु (for च) G2 सदेशात्, G4 5 वाक्याच्च — d) K4 सुरुगक्रमण ; B Da Dr D3-13 T1 G7 °गाक्रमण , G1 4-6 °गापगम° ; M2 3 °गापक्रम° — K0 1 V1 B (except B3) D (except D14) S (except G3 M2 3) spell the word as सुरुग (as in text), the rest सुरग N (except K1, K5 missing) T1 (om line 2) G7 ins after 83

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शंतनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८
तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमक्रिया ॥ ८३　C 1 379 B. 1 2 101 K 1 2 15

---

74 T1 om 74 (cf. v 1 73) — D6 8 repeat 74^{ab}, reading first time पावकसमव (for पारिक्षितस्य च) — ^{a}) Da1 जप°, D10 11 जय°; D18 जन्म° (for यजत) B8 °सत्रेषु; Dr1 °सत्रे तु — ^{b}) K4 D2 5 हि, K6 B1 Dr T2 G1.4–6 M8 तु (for च) Cf 1 1 8 — ^{d}) B D (except Dn8 D1.2 5 8 14) भरता° — T2 G6 ins after 74

95* श्लोकाग्र च सहस्र च त्रिशत चोत्तर तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीति· पर्वण्यस्मिंस्तथैव च ।
अध्यायाना तत प्रोक्त चत्वारिंशन्महर्षिणा ।
[(L. 3) T2 °क्त पर्वण्यस्मिन्मह°]

75 T1 om. 75^{abc} (cf. v 1 73) — ^{ab}) D2 °ध संभवो राज्ञामुक्त. — ^{c}) V1 B4 D3 4 अपि (for चैव) B Da D2 18 वीरा°, Dn D1.3 4 6–12 शूरा° (for विप्रा°) — ^{d}) D8 मुनेर्द्व° G1 4 5 तु (for च)

76 ^{a}) B2 4 Dn (except Dn2) °तारण B4 चैव — ^{b}) K1 च महात्मना, V1 B4 सप्रकी° — ^{c}) K1 देवानां दा° — ^{d}) K (K5 missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D2 दैत्यानामथ रक्षसा

77 ^{c}) D2–4 G8 °पां चापि, T G7 °पामपि M1 °व देवानां — ^{d}) Da D3 4 18 G2 8 °नां च समय — K2 8 (both om. line 1) 4 6 V1 B D T1 G7 ins after 77 (D14 om line 1 and ins lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विन· ।
शकुन्तलाया दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नेद प्रथित भारत कुलम् ।
[(L 1) B3 4 Da D6 8 18 T1 G7 च महात्मन — (L. 3) K4 6 धीरस्य; D14 लोकेत्र]

78 ^{a}) K1 °ना चैवसुरप° — ^{c}) V1 B Da Dn Dr1 D1.3 7 18 शास° — ^{d}) K6 D2 T G2 8 °पामारो° G7 °रोपण भुवि

79 ^{a}) K1 T1 G7 ततोंशानां, D6–12 14 तैजसा° K6 सघाते, V1 B D °पातो (D14 as in text, Dr °घातो, D5 °पाताद्), G4–6 °योगाद् — D10 11 om 79^{cd}-80 — ^{c}) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1–4 6–9 12 18 तस्य (for चैव) — ^{d}) K0 2 V1 Dn8 G6 7 °व्रत-

80 D10 11 om 80 (cf v 1 79) — ^{b}) K6 S (except G4–6 M1) वधश्चि° K1 तु; K6 T1 G7 तु (for च) — ^{c}) M1 चित्रागदे हते चैव — ^{d}) G2 यक्षात् (810) भ्रा°

81 ^{a}) K1 G2 8 तदा — ^{b}) K0 2 V1 B4 D2–5 14 राज्यस°, K8 B1–3 Da D18 राज्ये च प्र°, G2 8 राज्यसपरिपालन — ^{d}) K1 Da2 Dr4 D3.6 8–11, 18 14 S (except G5) आणि° K0 °शापत

82 D3 4 6–12 T G2 7 M (except M1) चापि; G8 वापि (for चैव) — ^{b}) D2 सभूतिर्व° T G1 2 6 7 M °तिर्विदुरस्य च (M1 सभूतिर्वरदारजा), G8 °तिर्विमतस्य च

83 ^{a}) Dn Dr (except Dr1) D1 °यात्रायां D5 सै (for च) — N (except K1, K5 missing) T1 G7 ins after 83^{ab}

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमत· ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ।
[(L. 1) D2 °श्च तथा D14 विहितोपदेशस्तथा ध° — (L. 2) T1 G7 °रेण ततो]

— ^{c}) K8 तु (for च) G2 सदेशात्, G4 5 वाक्याच्च — ^{d}) K4 सुरुगाक्रमण ; B Da Dr D8–18 T1 G7 °गाक्रमण , G1 4–6 °गापगम° ; M2 8 °गापक्रम° — K0 1 V1 B (except B8) D (except D14) S (except G8 M2 8) spell the word as सुरुग (as in text), the rest सुरग N (except K1, K5 missing) T1 (om line 2) G7 ins after 83

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उलूप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७ C. 1 407 B. 1 2.13 K. 1 2.13

---

90 D14 om 90^{ab} — ^{a}) K3 S °दस्य च (G7 तु) वाक्येन K6 पार्थाना नारदोक्तेन — ^{b}) D2 G2 8 द्रौपद्यां K1 8 Dr1 D10 11 °क्रिया° — ^{cd}) K0–2 B4 D2 14 °स्तद्वदुपा°; K4 V1 B1–3 Da Dn Dr D1 3–5 13 °स्तद्वदाख्यान, D6 7 9–12 °श्चैतदाख्यान, D8 °श्चैव तदा°; T2 G6 M °स्तत्र ह्युपा° (M1 °श्चैव उपा°), G8 °स्तत्राप्युपा° K4 V1 B (except B4) D (except D2 8 14) परिकी° (for प्रकी°) — N (except K0 D14, K3 missing) G7 ins after 90

107* अनन्तरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ।
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।
[(L. 1) G7 सहापश्यत्]

91 ^{ab}) K6 D14 °स्य च वने वास उ° K0 °वासे चाप्यु°, K1 °वासे चाप्यु°; K2 °वासेपि ह्यु°, K3 D2 °वासेन उ°; K4 V1 B Da Dn Dr D1 3–5 9 13 °वासे च उ° (B4 °वासे तु उ°); D6–8 10–12 °वासोत्र उ° B4 D14 S सह; D2 यत्र (for पथि) D6–9 12 समम — G3 om 91^{c}–94^{b} — ^{c}) B4 °तीर्थस्य स° (m as in text), K6 D2 14 °नुसधान, Da D13 °नुगमन, Dr °र्थाभिगमन, G7 °नुयान च — ^{d}) K0 °वाहस्य ज° — N (except K0 1 D14, K3 missing) G7 ins after 91

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः ।
शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः ।
[(L. 2) G7 °स्य महात्मन — (L 3) G7 °न सह सगम°]

92 G3 om 92 (cf v l 91) — ^{a}) K3. 4 D2 4 6. 8 14 G7 सुभद्रां — ^{b}) D5 कामयामास K1 मानिनी, Dn1 भामि°

93 G3 om 93 (cf v l 91), K6 om 93^{ab} — ^{a}) K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दत्वा चाहरणं तस्मै) — ^{b}) D2 reads कृष्णो देवकिनंदनः, and cont.

109* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः ।
न्यवसत्सह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K2–4 V1 B D (except D14) T G6 7 transp 93^{cd} and 94^{ab} — ^{c}) K1 °प्राप्ति खड्ग , K3 °प्ति शक्र°, D14 G1. 4 6 M1 3 °प्तिश्चैव, Da D11 °प्तश्चक्र°, G2 °प्तश्चैव — After 93, K6 ins 110* (cf. v l 94)

94 G3 om 94^{ab} (cf v l. 91) — For sequence cf. v l 93 — ^{b}) K1 जन्म चैव महौ° — K2–4 V1 B D (except D14) G7 ins after 94^{ab} K6, after 93^{cd}.

110* द्रौपद्यास्तनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः ।
विहारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु ।
[(L 1) Dn D1 °चोनुप्रकी°, Dr (except Dr1) D5 °चोत्र प्रकी°]

— ^{d}) K1. 3 4 B Da Dr (except Dr1) D5 T G4. 5. 7 भुजग° — ^{f}) K0 शार्ग्येस्त°, K6 शार्ग्यास्त°

95 ^{a}) S (except G2 3 7 M2 4) °त्येवमादि°. — ^{b}) T2 G4–6 भुवि (for बहु) — ^{c}) K4 V1 Dr (except Dr2) D14 च (for तु) — ^{e}) K3 त्रिंशच्चैव तथाध्याया ; K4 B D (except D2. 14) G7 सप्त(B4 अष्टा)विंशतिर°; M1 4 अष्टादश तथा° — ^{f}) K1 °नोक्ता सुवे°; D6–12 °नोक्ता महात्मना

96 D3 om 96 — ^{a}) K0. 2–4 V1 B Da Dn Dr D1–7 9–14 T G1–5 M2 4 अष्टौ; K6 D8 m G6 नव, G7 दश (for सप्त) — ^{b}) K0 Dn D1. 3 4 6 7 9–12 अष्टौ श्लोकश°; K2 V1 नव श्लोक° B Da Dr D5 13 T2 G1 4–6 शतान्यष्टौ तथैव, T1 G2 3. 7 M शतानि नव चैव G2 3 M2 4 हि; G7 तु; M1. 3 ह (for च) — ^{c}) K4 D2 5 °कानां च° V1 B Da Dr D3. 4 6 13 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च; Cd as in text. — ^{d}) K6 बद्धो ग्रथो; V1 M दृष्टा ग्रंथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1. 5 13 मुनिनोक्ता

97 ^{a}) V1 च (for तु) — ^{b}) G2 महाबृ° — ^{d}) G7 कौरवाणां च

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उलूप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७ C. 1 407 B. 1 2 13.. K. 1 2 13..

---

90 D14 om 90^{ab} — ^{a}) K3 S °दस्य च (G7 तु) वाक्येन K6 पार्थाना नारदोक्तेन — ^{b}) D2 G2 3 द्रौपद्यां K1 3 Dr1 D10 11 °क्रिया° — ^{cd}) K0–2 B1 D2 14 °स्तद्धुपा°; K4 V1 B1–3 Da Dn Dr D1 3–5 13 °स्तद्दाख्यान, D6 7 9–12 °श्चैतदाख्यान, D8 °श्चैव तदा°; T2 G6 M °स्तत्र ह्युपा° (M1 °श्चैव उपा°), G3 °स्तत्राप्युपा° K4 V1 B (except B1) D (except D2 3 14) परिकी° (for प्रकी°) — N (except K0 D14, K3 missing) G7 ins after 90

107* अनन्तरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ।
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।
[(L. 1) G1 सहापश्यत्]

91 ^{ab}) K6 D14 °स्य च वने वास उ° K0 °वासे चाप्यु°, K1 °वासे चाप्यु°; K2 °वासेपि ह्यु°, K3 D2 °वासेन उ°; K4 V1 B Da Dn Dr D1. 3–5 9 13 °वासे च उ° (B4 °वासे तु उ°); D6–8 10–12 °वासोत्र उ° B4 D14 S सह; D2 यत्र (for पथि) D6–9 12 समम — G3 om 91^{c}–94^{b} — ^{c}) B1 °तीर्थस्य स° (m as in text), K6 D2 14 °नुसधान, Da D13 °नुगमन, Dr °र्थाभिगमन, G7 °नुयान च — ^{d}) K0 °वाहस्य ज° — N (except K0 1 D14, K3 missing) G7 ins after 91

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः ।
शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः ।
[(L. 2) G7 °स्य महात्मन — (L 3) G7 °न सह सगम°]

92 G3 om 92 (cf v l 91) — ^{a}) K3. 4 D2 4 6. 8 14 G7 सुभद्रां — ^{b}) D5 कामयामास K1 मानिनी, Dn1 भामि°

93 G3 om 93 (cf v l 91), K6 om 93^{ab} — ^{a}) K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दत्वा चाहरणं तस्मै) — ^{b}) D2 reads कृष्णो देवकिनदनः, and cont.

109* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः ।
न्यवसत्सह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K2–4 V1 B D (except D14) T G6 7 transp 93^{cd} and 94^{ab} — ^{c}) K1 °प्राप्ति खड्ग, K3 °प्ति शक्र°, D14 G1. 4 5 M1 3 °प्तिश्चैत्र, Da D11 °प्तश्चक्र°, G2 °प्तश्चैव — After 93, K6 ins 110* (cf. v l 94)

94 G3 om 94^{ab} (cf v l. 91) — For sequence cf. v l 93 — ^{b}) K1 जन्म चैव महौ° — K2–4 V1 B D (except D14) G7 ins after 94^{ab} K6, after 93^{cd}.

110* द्रौपद्यास्तनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः ।
विहारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु ।
[(L 1) Dn D1 °चोनुप्रकी°, Dr (except Dr1) D5 °चोत्र प्रकी°]

— ^{d}) K1. 3 4 B Da Dr (except Dr1) D5 T G4. 5. 7 भुजग° — ^{f}) K0 शार्ग्यस्त°, K6 शार्ग्यास्त°

95 ^{a}) S (except G2 3 7 M3 4) °त्येवमादि°. — ^{b}) T2 G4–6 भुवि (for बहु) — ^{c}) K4 V1 Dr (except Dr3) D14 च (for तु) — ^{e}) K3 त्रिंशच्चैव तथाध्याया; K4 B D (except D2. 14) G7 सप्त (B4 अष्टा) विंशतिर°; M1 4 अष्टादश तथा° — ^{f}) K1 °नोक्ता सुवे°; D6–12 °नोक्ता महात्मना

96 D3 om 96 — ^{a}) K0. 2–4 V1 B Da Dn Dr D1–7 9–14 T G1–5 M3 4 अष्टौ; K6 D3 m G6 नव, G7 दश (for सप्त) — ^{b}) K0 Dn D1. 3 4 6 7 9–12 अष्टौ श्लोकश°; K2 V1 नव श्लोक° B Da Dr D5 13 T2 G1 4–6 शतान्यष्टौ तथैव, T1 G2 3. 7 M शतानि नव चैव G2 3 M3 4 हि; G7 तु; M1. 3 ह (for च) — ^{c}) K4 D2 5 °श्चाना च° V1 B Da Dr D3. 4 6 13 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च; Cd as in text. — ^{d}) K6 बद्धो ग्रथो; V1 M दृष्टा ग्रथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1. 5 13 मुनिनोक्ता

97 ^{a}) V1 च (for तु) — ^{b}) G2 महाद्भु° — ^{d}) G7 कौरवाणां च

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च ।
अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११ C. 1 456 B 1 2.180 K. 1 2.181

मैत्रेयागमन चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् ।
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन सयुगे ।

S (except G7 M1) ins after 105 K4 6 Dn Dr D1 2 4 (marg) 5 6 8–11 G7, after line 2 of 116*

117* धौम्योपदेशात्तिग्माशुप्रसादादन्नसभव ।

S (except G7 M1) cont

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 [a]) V1 ना चागमश्चात्र K2–4 B D (except D2 14) °गमश्चात्र, K6 °मोग्रैव — N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 106[ab]

119* श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जिताश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमन हरेश्चैव किरीटिना ।
परिदेवन च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधौ ।
आश्वासन च कृष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम् ।

T2 G1 ins after 106[ab]

120* बान्धवागमन चैव द्रौपद्याश्चाश्रुमोक्षणम् ।

— [c]) K2–4 6 V1 B D G7 तथा (D6–12 तत, D14 as in text) (for यत्र) G1.4 5 °भस्य चाख्यान — [d]) K2–4.6 V1 B D अत्रैवोक्त महर्षिणा (Dr महात्मना) — For 106[abcd], T1 G2 3.6 M (except M1) subst

121* तत्किर्मीरवधाख्यान वृष्णीनामागमस्तथा ।
पाञ्चालाना च सर्वेषा सौभाख्यान तथैव च ।

N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 106[cd]

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयन द्रौपदेयाना धृष्टद्युम्नेन चैव हि ।
प्रवेश पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने तत ।
धर्मराजस्य चात्रैव सवाद कृष्णया सह ।
सवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तित ।
समीप पाण्डुपुत्राणा व्यासस्यागमन तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दान राज्ञो महर्षिणा ।
गमन काम्यक चापि व्यासे प्रतिगते तत ।

107 [a]) K4 तत; D1 तु (for च) — [b]) K1 °पतिवा सह — [d]) K2–4 6 V1 B D (except D14) read अस्त्र प्राप्तिस्तथैव च, and cont

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ।
यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 [b]) B4 °र्षेश्चापि धीमत — [c]) G2 3 M1 पार्थस्य (for चार्तस्य) — [d]) K2 8 विनेतु, Dn D1. 3. 6–13 व्यसन, T तथा च; G1 व्यासेन, G7 तदा च K0 2 6 D2 G1 °देवित K1 व्यासेनोपनिवेदित, G2 व्यसनस्यापनोदन

109 In K1–4 6 V1 B Da Dn Dr D2–6 9 13 T1, 109[ab] is ins for the first time after 43[ab], in D1, after 44 (v 1 K6 B2 °नमिति च, D1 °नमेव च; D2 °नमपरं; D5 °नमप्येव, the rest °नमपि च) — [c]) V1 स्तुति°; G2 3 स्मृति° (for स्थिति°) — [d]) K1.3.4 V1 B (except B1) D (except D2 14) °स्य चरित तथा — N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 109

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षित ।
लोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।
[(L 1) K6 °प्राप्ति ऋतुपर्णान्महात्मन]

110 K1 om 110[cd]–111[ab] M1 om 110[cd]–111, and reads 127[ab] after 110[ab] — [c]) K4 B1 Dr D1 2 10 G2 8 स्वर्गे — [d]) S (M1 om) च (for वै) B4 तेनैव च किरीटिन (m as in text) — N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 110

125* सदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।
तीर्थानां च फलप्राप्ति पुण्यत्व चापि कीर्तितम् ।
पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

☞ St 111–126 of the constituted text are based on the shorter version as preserved in K0–2 D2 14 S (except G7), for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS, cf v 1. 126

111 M1 om 111, K1 om 111[ab] (cf v 1 110) G4–6 read 111[ab] after 117[ab], and 127[ab] after 111[ab] After 111[ab], K2 D2 ins line 2 of 128* (cf v 1. 126) G6 moreover reads 111[cd] after 120 G3 M (M1 om

पौराणुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च ।
अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११ C. 1 456 B 1 2.180 K. 1 2.181

मैत्रेयागमनं चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् ।
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे ।

S (except G7 M1) ins after 105 K4 6 Dn Dr D1 2 4 (marg) 5 6 8–11 G7, after line 2 of 116*

117* धौम्योपदेशात्तिग्माशुप्रसादादन्नसंभवः ।

S (except G7 M1) cont

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 ^{a}) V1 ना चागमश्चात्र K2–4 B D (except D2 14) °गमश्चात्र, K6 °मोऽत्रैव — N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 106^{ab}

119* श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जितांश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना ।
परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधौ ।
आश्वासनं च कृष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम् ।

T2 G1 ins after 106^{ab}

120* बान्धवागमनं चैव द्रौपद्याश्चाश्रुमोक्षणम् ।

— ^{c}) K2–4 6 V1 B D G7 तथा (D6–12 तत:, D14 as in text) (for यत्र) G1.4 5 °भस्य चाख्यानं — ^{d}) K2–4.6 V1 B D अत्रैवोक्तं महर्षिणा (Dr महात्मना) — For 106^{abcd}, T1 G2 3.6 M (except M1) subst

121* तत्किर्मीरवधाख्यानं वृष्णीनामागमस्तथा ।
पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभाख्यानं तथैव च ।

N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 106^{cd}

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि ।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने सतः ।
धर्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह ।
संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः ।
समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।
गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते ततः ।

107 ^{a}) K4 तत्; D1 तु (for च) — ^{b}) K1 °पतिना सह — ^{d}) K2–4 6 V1 B D (except D14) read अस्त्रप्राप्तिस्तथैव च, and cont

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ।
यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 ^{b}) B4 °पेश्चापि धीमत — ^{c}) G2 3 M1 पार्थस्य (for चार्तस्य) — ^{d}) K2 3 विनेतु, Dn D1.3.6–13 व्यसन, T तथा च; G1 व्यासेन, G7 तदा च K0 2 6 D2 G1 °देवित K1 व्यासेनोपनिवेदित, G3 व्यसनस्यापनोदन

109 In K1–4 6 V1 B Da Dn Dr D2–6 9 13 T1, 109^{ab} is ins for the first time after 43^{ab}, in D1, after 44 (v l K6 B2 °नमिति च, D1 °नमेव च; D2 °नमपरं; D5 °नमप्येव, the rest °नमपि च) — ^{c}) V1 स्तुति°; G2 3 स्मृति° (for स्थिति°) — ^{d}) K1.3.4 V1 B (except B4) D (except D2 14) °स्य चरितं तथा — N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 109

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः ।
लोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।
[(L 1) K6 °प्राप्तिः ऋतुपर्णान्महात्मन]

110 K1 om 110^{cd}–111^{ab} M1 om 110^{cd}–111, and reads 127^{ab} after 110^{ab} — ^{c}) K4 B4 Dr D1 2 10 G2 3 स्वर्गे — ^{d}) S (M1 om) च (for वै) B4 तेनैव च किरीटिनः (m as in text) — N (except K0 1 D14, K5 missing) G7 ins after 110

125* संदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।
तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम् ।
पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

☞ St 111–126 of the constituted text are based on the shorter version as preserved in K0–2 D2 14 S (except G7), for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS, cf v l. 126

111 M1 om 111, K1 om 111^{ab} (cf v l 110) G4–6 read 111^{ab} after 117^{ab}, and 127^{ab} after 111^{ab} After 111^{ab}, K2 D2 ins line 2 of 128* (cf v l. 126) G6 moreover reads 111^{cd} after 120 G3 M (M1 om

128*

(127ab) कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ।
(116) ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ।
(117ab) कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ।
(117cd) सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ।
(118) शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
(119) जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ।
(115) ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासन्शिबिं नृपम् ।
(120ab) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना ।
(120cd) विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ।
यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
(112ab) नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
व्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवनात्मजम् ।
कदलीखण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
(112cd) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ।
(113) यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ।
(111cd) जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् ।
वृषपर्वणश्च राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् ।
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ।
प्रोत्साहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः ।
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः ।
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह ।
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च ।
(122ab) समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह ।
(121) अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ।
निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः ।
वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अस्त्रसंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।
पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहणं पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् ।
भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः ।
काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् ।
तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(124cd) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं यत्रोक्तं परमर्षिणा ।
संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् ।
(125ab) द्रौपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया ।
(123ab) पुनर्द्वैतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः ।
(122cd) घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः ।
ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(123cd) जयद्रथेनापहरो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ।
(124ab) यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः ।
(126cd) रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
(126ab) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।

[K3 4 V1 B D (except Dn) om line 1 — K6 reads line 2 after line 29, G7, after line 7 D6 8 read 15 after 4 — (L. 5) K3 6 °ब्रतचारिणः — (L. 6) B (except B1) चाख्यानं भू° — K6 reads 12 after 22 — (L. 15) K4 °मतः परं; B2 Dn D1 8-13 °मनुत्तमं — (L. 16) K6 G7 इन्द्रोऽग्निर्यत्र — After 16, D10 11 G7 ins 126* (cf. v. l. 115) — K6 om 18 — G7 reads 38-63 after 23 — K3 om 25 — (L. 27) K4 Dn Dr (except Dr1) D1.8-12 सौगन्धिकार्थेऽसौ, V1 मदारकस्यार्थे; Da D13 मदारकार्येऽसौ — K6 om 30 — G7 om 30-35 — (L. 30) B4 (m as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते — D8 repeats 23 after 33 — (L. 35) B1 मानसप्रमु° — G7 om 37 — K6 reads 37 after 60 — K3 4 V1 B Da Dr D1 3-13 om. 38-39 — G7 om 40 — (L. 42) K3 B4 राज्ञा ते°; B1-3 5 G7 राज्ञे ते°

128*

(127ab) कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ।
(116) ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ।
(117ab) कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ।
(117cd) सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ।
(118) शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
(119) जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ।
(115) ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्छिबिं नृपम् ।
(120ab) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना ।
(120cd) विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ।
यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
(112ab) नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
व्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवनात्मजम् ।
कदलीखण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
(112cd) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ।
(113) यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ।
(111cd) जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् ।
वृषपर्वणश्च राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् ।
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ।
प्रोत्साहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः ।
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः ।
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह ।
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च ।
(122ab) समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह ।
(121) अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ।
निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः ।
वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अस्त्रसंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।
पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहणं पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् ।
भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः ।
काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् ।
तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(124cd) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं यत्रोक्तं परमर्षिणा ।
संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् ।
(125ab) द्रौपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया ।
(123ab) पुनर्द्वैतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः ।
(122cd) घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः ।
ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(123cd) जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ।
(124ab) यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः ।
(126cd) रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
(126ab) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।

[$K_{3.4}$ V_1 B D (except Dn) om line 1 — K_6 reads line 2 after line 29, G_7, after line 7 $D_{6.8}$ read 15 after 4 — (L. 5) $K_{3.6}$ °व्रतचारिण — (L 6) B (except B_1) चाख्यान भू° — K_6 reads 12 after 22 — (L. 15) K_4 °मत परं; B_2 Dn $D_{1.8-13}$ °मनुत्तम — (L. 16) K_6 G_7 इन्द्रोऽग्निर्यत्र — After 16, $D_{10.11}$ G_1 ins 126* (cf. v l. 115) — K_6 om 18 — G_7 reads 38-63 after 23 — K_3 om 25 — (L 27) K_4 Dn Dr (except Dr_1) $D_{1.8-12}$ सौगंधिकार्थेऽसौ, V_1 मदारकस्यार्थे; Dn D_{13} मदारकार्येऽसौ — K_6 om 30 — G_7 om 30-35 — (L 30) B_4 (m as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते — D_8 repeats 23 after 33 — (L 35) B_1 मानस प्रभु° — G_7 om 37 — K_6 reads 37 after 60 — $K_{3.4}$ V_1 B Dn Dr $D_{1.8-13}$ om. 38-39 — G_7 om 40 — (L 42) K_3 B_4 राज्ञा ते°; $B_{1-3.5}$ G_7 राज्ञे ते°

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४

सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्याताः संख्यया परमर्षिणा ॥ १३५

उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६

साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।
इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७

अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम् ॥ १३८

वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।
अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९

संजयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४०

श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१

विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ १४२

तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३

प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चाभिभोः ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४

यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः ।

---

135 D11 om 135ab (cf v.l. 134) — a) K1 [illegible] G2 [illegible] — b) K1 [illegible] V1 B D T2 G (except G6, G4 by corr.) श्लोकानामपि G2 [illegible] (for मे) — c) D [illegible] S [illegible] — d) K3 [illegible] K0 B1 D5 D11 [illegible] [illegible] — ef) K0 [illegible] V1 B D (except D2 11) [illegible] (D2 [illegible])

136 ab) K2 V1 B4 D5 Dr D2 [illegible] M उद्योग° K0 [illegible] T1 G1 [illegible] शृणु [illegible] — c) K1 [illegible] B4 D12 [illegible] D1 [illegible] S [illegible] K3m [illegible]

137 a) M [illegible] K0 [illegible] — b) [illegible]

138 a) K0 [illegible] D2 T G1 [illegible] (for वा) [illegible]

139 a) [illegible]

135* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[(L. 2) Dr D2 [illegible] — (L. 4) D1 [illegible] — K1 D1 [illegible] om line 7]
— K4 B (except B1) D (except D11) G1 cont.

136* [illegible] ।

140 a) K1 [illegible] K2 4 V1 B D (except D1) [illegible] B1 [illegible] M1 [illegible] — c) [illegible] K0 B1 (m as in text) G1 [illegible]

141 a) K T1 G M1 [illegible] — c) [illegible]

142 b) G [illegible] — c) D [illegible] M1 [illegible]

143 a) [illegible]

144 a) M [illegible]

145 a) [illegible]

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्याताः संख्यया परमर्षिणा ॥ १३५
उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६
साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।
इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७
अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम् ॥ १३८
वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।
अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९
संजयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४०
श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१
विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ १४२
तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३
प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चाभिभोः ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४
यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः ।

---

135 D11 om 135ab (cf v.l 134) — a) K1 सप्तु- षष्टि°. G2 [illegible] °न्यथा पूर्णा — b) K1 [illegible] V1 B D T2 G (except G6, G1 by corr) श्लोकानामपि G [illegible] मम् (for मे) — c) D [illegible] S त्रीणि श्लोकसहस्राणि — d) K2 पञ्चदैव Ko B1 Da D8 तथा पञ्चशतानि च; K1 V1 m B [illegible] m D [illegible] त्रीणि श्लोकशतानि च; K4 तथा पञ्चान्न एव च; B [illegible] D [illegible] S पञ्च श्लोकशतानि च; D [illegible] श्लोका पञ्चशतानि च — ef) Ko [illegible] समन्वेय; D [illegible] °न्यात्मा; G1 °न्याता V1 B D (except D [illegible]) उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा (D [illegible] °महात्मना)

136 ab) K [illegible] V1 B4 Da Dr D [illegible] M उद्योग Ko [illegible] °समय वि° T1 G [illegible] शृणु पार्थ; G [illegible] शृणुपार्थ D [illegible] पर्व सुमहत्पर्वसं शृणु तत्परं — c) K1-3 B4 D [illegible] °प्ल्वे; D [illegible] S °प्लाव्ये K2 m निवृत्तेषु

137 a) M [illegible] °मत्र स° Ko [illegible] °स्मिन्संग्रामे — b) K [illegible] भगवन्; V1 [illegible] K1 D [illegible] G [illegible] न; D [illegible] वै (for नौ) G [illegible] °कर्तुम° Ko [illegible] D [illegible] T1 °मर्हसि — c) T1 G1 °व्यक्त्वा — d) K1 G1 मद्यो° D1 T G [illegible] महाद्युतिः; B1 G [illegible] M °मना; D [illegible] महीपतिः

138 a) Ko [illegible] D1 T G [illegible] च (for मा) G [illegible] [illegible] — d) [illegible] K1 V1 B1 D [illegible] D [illegible] S किं वा (G [illegible]); D [illegible] किं स D [illegible] मादेक [illegible].

13[illegible] a) Ko [illegible]; G [illegible] (for [illegible]) — b) K1 [illegible]; B [illegible]; G [illegible]; G1 M (except M1) [illegible] — d) K1 T G1 transp. [illegible] and [illegible] — D [illegible] (for [illegible]) — K [illegible] D [illegible] D [illegible] after 132.

135* [illegible] च राजा [illegible] पाण्डवान्प्रति ।
उपप्लव्ये [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [5]
पुरोहितमेनं च पाण्डवैः [illegible] प्रति ।
[illegible] पुरोत्तम ।

[(L. 2) Dr D [illegible] (for [illegible]) — (L. 4) D [illegible] — K1 D [illegible] om line 7]
— K4 B (except B1) D (except D11) G cont

136* [illegible] पुरोत्तम ।

140 a) K1 [illegible], K [illegible] V1 B [illegible] D (except D [illegible]) [illegible]; B1 [illegible]; M1 [illegible] — c) [illegible] (for [illegible]) Ko [illegible] B1 (m as in text) G1 महात्मानं ; K [illegible]

141 a) K [illegible] T1 G M [illegible] (for [illegible]) — c) [illegible]; Dr [illegible]; G [illegible] — d) [illegible]

142 b) G [illegible] [illegible] — c) D [illegible] (m as in text) — d) D [illegible]; D [illegible] M1 मनीषिणः

143 d) [illegible]

144 a) M (except M [illegible]) [illegible] — [illegible], K1 [illegible] V1 B D [illegible] [illegible]; D [illegible]; T [illegible]; T1 G [illegible]; G [illegible]; D [illegible] — d) G [illegible]; G1 [illegible]

145 a) G [illegible] — [illegible]

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे । C. 1 533 B. 1 2.258 K. 1 2.259

D1 9–11 14) विंशति (for नवति) — b) V1 B (except B4) Da Dr D13 महर्षिणा — D2 om 153cd — d) Da D13 °स्मिन्महात्मना, G3 °स्मिंश्च भारत, M (except M4) °स्तपस्विना

154 a) V1 B (except B4) D (except D2 14) अत· परं — b) K3 °पर्वणि वक्ष्यते Dr (except Dr1) T1 G7 प्रवक्ष्यते — c) K3 जम्बूद्वीप° — d) G1 अत्रोक्त K2 T1 हि; K4 V1 च; G2 3 तु (for ह)

155 K4 V1 B (except B4) D (except D2 14) transp the lines — a) T2 G7 यस्मिन्महदभूद्युद्ध — b) K4 V1 B D °हानि सुदा° (D2 as in text, D14 °हमति°)

156 a) K3 कल्मष — b) T1 वामदेव्यो; G7 °मदेवो S (except G1 4 5 M1) महाद्युति· — d) K0 2 3 Dn D5. 8 G7 °दर्शिभि, K1 °भावुकै, K4 6 B4 Dr D1–5. 14 T2 G2 3 M3 4 °दर्शकै — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins after 156

142* समीक्ष्याधोक्षज क्षिप्र युधिष्ठिरहिते रत ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वय कृष्ण उदारधी ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्म हन्तु व्यपेतभी ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डव ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वर ।

157 b) D3 4 6–12 transp यत्र and पार्थो K1 Da D13 महायल·, K6 D14 T G (except G2 3) °रथ· — c) B3 °घ्नन्विशिखैस्तीक्ष्णै — K3 4 6 V1 B D (except D14) G7 ins after 157

143* शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह ।

158 a) D14 इदमे°, G5 भीष्ममे° K1 T2 G1 महत्पर्व, K4 V1 B D समाख्यात (B4 D2 as in text; D14 महत्पर्व) — b) K4 V1 B1–3 4m Da Dr D3. 5–13 पर्व विस्तरं, B4 परिकीर्त्यते, Dn D1 4 पर्व विस्तृत — c) K0 2 अत्राध्याय· शत. K1 °त सख्या — d) K6 S अष्टादश K0 1 4 V1 B D तथा सप्तदशापरे (D14 सप्तादश तथा परे), K3 सप्तादश तथैव च

159 a) Dr श्लोकानां पद सह° — b) K3 4 V1 D1 सख्या चाष्टौ, B3 Dr3. r4 D6 7 10 12 13 सख्याया°; B3 तथा चा°, B4 तथैवा°; T G1 M3 4 सख्ययाष्ट, G2 3 सख्यायाष्ट — c) B3 श्लोका वै, G4 6 श्लोकाना B (except B4) चतुर° V1 G2 3 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च — d) K1 4 6 B (except B4) D (except D14) G4–6 अस्मिन्पर्वणि, G1 तस्मिन्पर्वणि — f) K3 D14 M3–4 सख्यात, D2 T G (except G2 3) M1 °ख्यया

160 b) T2 G7 M3 4 सम्यग्° (for यहु°) — K3. 4 6 V1 B D (except D14) G7 ins after 160ab

144* सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य प्रतापवान् ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।
ग्रहण धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमत ।

— M om. 160cd — d) K4 Dr2 r3 उपनिन्यू, D3 G7 अभि°, G2, 3 °नीय G1 4–6 अभिपेतू रणाजिरे

161 a) K1 महाप्राजा, D3. 4. 6–12 °तेजा — b) D2 क्रुद्ध· शक्र° T G7 शक्रोपमो Da D13 मृधे, G4 5 रणे (for युधि) — d) K1 सह सक्त, K3 Cd सह शांत, K4 सह स्तस्वो, K6 हत· सुस, V1 Dn स हि शांत·, B4 सद्दोभ· (m as in text), Dr नाशित स, D2 हत· सोग्रि·, D6–9 12 स हि शस्त, G2 सह भग्न, G3 सहशक्तिः T युयुधे नारकिंश्चिर

162 b) K (K4 as in V1 B D below, K5 missing) युधि जघ्नुर्मे°, V1 B D (D2 as in K above, D14 as in text) जघ्नुरेक म°.

163 ab) G7 अभिमन्यौ हते क्रुद्धे K1 कर्णाद्ये (for

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्ननिशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८

पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे । C. 1 533 B. 1 2.258 K. 1 2.259

$D_{1\ 9-11\ 14}$) विंशति (for नवति) — ^{b}) V_1 B (except B_4) Da Dr D_{13} महर्षिणा — D_2 om 153^{cd} — ^{d}) Da D_{13} °स्मिन्महात्मना, G_3 °स्मिंश्च भारत, M (except M_4) °स्तपस्विना

154 ^{a}) V_1 B (except B_4) D (except $D_{2\ 14}$) अत· परं — ^{b}) K_3 °पर्वणि वक्ष्यते Dr (except Dr_1) T_1 G_7 प्रवक्ष्यते — ^{c}) K_3 जम्बूद्वीप° — ^{d}) G_1 अत्रोक्त K_2 T_1 हि; K_4 V_1 च; $G_{2\ 3}$ तु (for ह)

155 K_4 V_1 B (except B_4) D (except $D_{2\ 14}$) transp the lines — ^{a}) T_2 G_7 यस्मिन्महदभूद्युद्ध — ^{b}) K_4 V_1 B D °हानि सुदा° (D_2 as in text, D_{14} °हमति°)

156 ^{a}) K_3 कल्मष — ^{b}) T_1 वामदेव्यो; G_7 °मदेवो S (except $G_{1\ 4\ 5}$ M_1) महाद्युति· — ^{d}) $K_{0\ 2\ 3}$ Dn $D_{n.3}$ G_7 °दर्शिभि, K_1 °भावुकै, $K_{4\ 6}$ B_4 Dr $D_{1-5.14}$ T_2 $G_{2\ 3}$ $M_{2\ 4}$ °दर्शकै — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) G_7 ins after 156

142* समीक्ष्याधोक्षज क्षिप्र युधिष्ठिरहिते रत ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वय कृष्ण उदारधी ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्म हन्तु व्यपेतभी ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डव ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वर ।

157 ^{b}) $D_{3\ 4\ 6-12}$ transp यत्र and पार्थो K_1 Da D_{13} महायल·, K_6 D_{14} T G (except $G_{2\ 3}$) °रथ· — ^{c}) B_3 °घ्नन्विशिखैस्तीक्ष्णै — $K_{3\ 4\ 6}$ V_1 B D (except D_{14}) G_7 ins after 157

143* शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह ।

158 ^{a}) D_{14} इदमे°, G_5 भीष्ममे° K_1 T_2 G_1 महत्पर्व, K_4 V_1 B D समाख्यात (B_4 D_2 as in text; D_{14} महत्पर्व) — ^{b}) K_4 V_1 $B_{1-3\ 4m}$ Da Dr $D_{3.5-13}$ पर्व विस्तरं, B_4 परिकीर्त्यते, Dn $D_{1\ 4}$ पर्व विस्तृत — ^{c}) $K_{0\ 2}$ अत्राध्याय· शत· K_1 °त सख्या — ^{d}) K_6 S अष्टादश $K_{0\ 1\ 4}$ V_1 B D तथा सप्तदशापरे (D_{14} सप्तादश तथा परे), K_2 सप्तादश तथैव च

159 ^{a}) Dr श्लोकानां पद सह° — ^{b}) $K_{3\ 4}$ V_1 D_1 सख्या चाष्टौ, B_2 $Dr_{3.r4}$ $D_{6\ 7\ 10\ 12\ 13}$ सख्याया°; B_3 तथा चा°, B_4 तथैवा°; T G_1 $M_{2\ 4}$ सख्ययाष्ट, $G_{2\ 3}$ सख्यायाष्ट — ^{c}) B_3 श्लोका वै, $G_{4\ 6}$ श्लोकाना B (except B_4) चतुर° V_1 $G_{2\ 3}$ M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च — ^{d}) $K_{1\ 4\ 6}$ B (except B_4) D (except D_{14}) G_{4-6} अस्मिन्पर्वणि, G_1 तस्मिन्पर्वणि — ^{f}) K_3 D_{14} M_{2-4} सख्यात, D_2 T G (except $G_{2\ 3}$) M_1 °ख्यया

160 ^{b}) T_2 G_7 $M_{2\ 4}$ सम्यग्° (for बहु°) — $K_{3.4\ 6}$ V_1 B D (except D_{14}) G_7 ins after 160^{ab}

144* सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य प्रतापवान् ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।
ग्रहण धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमत ।

— M om. 160^{cd} — ^{d}) K_4 $Dr_{2\ r3}$ उपनिन्यू, D_3 G_7 अभि°, $G_{2,3}$ °नीय $G_{1\ 4-6}$ अभिपेतू रणाजिरे

161 ^{a}) K_1 महाप्राजा, $D_{3.4.6-12}$ °तेजा — ^{b}) D_2 क्रुद्ध· शक्र° T G_7 शक्रोपमो Da D_{13} मृधे, $G_{4\ 5}$ रणे (for युधि) — ^{d}) K_1 सह सक्त, K_2 Cd सह शांत, K_4 सह स्तस्वो, K_6 हत· सुस, V_1 Dn स हि शांत·, B_4 सद्दोभ· (m as in text), Dr नाशित स, D_2 हत· सोप्रि·, $D_{6-9\ 12}$ स हि शस्त, G_2 सह भग्न, G_3 सहशक्तिः T युयुधे नारकिश्चिर

162 ^{b}) K (K_4 as in V_1 B D below, K_5 missing) युधि जघ्नुर्म°, V_1 B D (D_2 as in K above, D_{14} as in text) जघ्नुरेक म°.

163 ^{ab}) G_7 अभिमन्यौ हते क्रुद्धे K_1 कर्णाद्ये (for

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ C. 1 531 B. 1 2. 290 K. 1 2. 291

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च ।
भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे ।
[K8 subst. for lines 2–3 रुधिरं पीतवान्यत्र भीमो दुःशासनाहवे — K8 Dr D4 (marg) ins after line 1 of 152*.

153* दुःशासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयोः ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यतः ।
— K3 4 (marg) Dr D4 (marg, om lines 3–7) ins after line 3 of 152*

154* यथावद्बलसैन्यं च वर्णयामास वायुजः ।
पूरयित्वाञ्जलिं पूर्णां न दृष्टो हीदृशो रसः ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादृढनिश्चयः ।
कर्णार्जुनद्वैरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्रं महीगतम् ।
नागमात्रं यलीकं च कर्णोऽमुञ्चत फाल्गुने ।
तद्भयात्केशवो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।
— a) K0 3 G3 M2 3 द्वैरथे; Dr °थ

172 a) G7 एकादश शत प्रो° — cd) B1m पञ्च श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकश°, D14 पञ्च चैव सहस्राणि तावत्येव श°. — K V1 B1 2m. 4 D (except Da D13 14) ins after 172

155* चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।
[V1 श्लोका षष्टिस्तथा चात्र K4 Dn Dr D1 6–8 पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता, D3. 4 9–12 °ण्यत्र प्रकीर्तिता, D5 °ण्यस्मिन्नुदाहृता]

173 a) G7 तत V1 G7 °श्राख्य — b) D12 °पर्वणि कीर्त्यते — D14 om 173^{cd} — c) Dr D13 °प्रवीर D2 °वीरा सैन्यस्य, D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 °वीरसैन्येषु, — K6 V1 B Da D5 13 ins after 173

156* यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च ।

174 D12 14 om 174 — a) K4 यत्र (for रथ) — b) G1 तत्र (for यत्र) D1 भारत — d) K4 कीर्तिते, D2 G2 °र्तित, T G7 M (except M1) °र्तित

175 b) K1 2 6 G1 °राज्ञो महा° K4 V1 B (B4 marg) D (except D14) महात्मन — N (except K0–2 D14, K5 missing) ins after 175^{ab} (D2 5, after 175^{cd})

157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ।
ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
ह्रदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ।
— K0 2–4 6 B (except B4) D (except D2 5 14) transp 175^{cd} and 175^{ef} — c) K3 4 6 V1 B D (except D14) च (for तु) — d) K0 2 3 D2 14 T2 G2 3. 7 M4 °कीर्त्यते — e) K6 °स्वत्यादि°, G2 °स्तु — f) K1 मुख्यता, G7 तीर्थता D14 °तात्र प्रकी° K1 °कीर्त्यते, M °कीर्तन — K3 4. 6 B1–3 D (except D14) ins after 175^{cd} V1 B4, after 175^{ef}

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ।
ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ।

176 a) D7 8 10 11 14 पर्वमुद्दिष्ट — b) K1 °दद्भुत पूर्वक; B4 °देवाद्भुत महत् (m as in text) — d) K1 अत्र, K8 स्वत्र (for तत्र) K4 V1 B (B4 marg) D (except D2 14) पर्वण्यत्र (D1 °पि, D8 °स्मिन्) प्रकीर्तिता

177 a) K4 सख्याया — b) V1 श्लोकाना K2 चास्य, T2 यत्र (for चात्र) D14 M2 4 कथ्यते, T2 G6 M3 शब्द्यते, M1 दृश्यते K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते, K8 श्लोका प्रथार्थसमता, K4 Da D2 13 श्लोकसख्यात्र शब्द्य°; K6 °श्चैवात्र भाषिता, B1. 2 D6 श्लोकसख्यात्र कीर्त्य°, B3 श्लोकसख्या च कीर्त्य°; B4 °नां चापि शब्द्य° (m चात्र कीर्त्य°), Dr Dn D1 3. 4 7 9–12 श्लोकसख्यात्र कथ्य°; D5 °ना चात्र गीय°, D8 श्लोकसख्यात्र गण्य°; T1 °ख्य यस्य शब्द्य°, G1. 4 5 °नां चात्र शब्द्य°, G2 °ख्य यत्र गण्य°; G3 °ख्या यत्र यस्य°; G7 श्लोका यत्र प्रशब्द्य° Cd has at least श्लोकाग्र — d) D10 द्विशते — e) D12 सुप्रणी°; K0 D14 सप्रगी° — f)

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४
शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ C. 1 591 B. 1 2.290 K. 1 2.291

प्रतिज्ञापूर्वक चापि वक्षो दु शासनस्य च ।
भित्वा वृकोदरो रक्त पीतवान्यत्र सयुगे ।
[K8 subst. for lines 2–3 रुधिर पीतवान्यत्र भीमो दु:शासनाङ्गणे — K8 Dr D4 (marg) ins after line 1 of 152*.

153* दु:शासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयो ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हत कर्णस्य पश्यत ।
— K3 4 (marg) Dr D4 (marg, om lines 3–7) ins after line 3 of 152*

154* यथावद्बलसैन्य च वर्णयामास वायुज ।
पूरयित्वाञ्जलि पूर्णं न दृष्टो हीदृशो रस ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादृढनिश्चय ।
कर्णार्जुनद्वैरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्र महीगतम् ।
नागमात्र वलीक च कर्णोऽमुञ्चत फाल्गुने ।
तद्भयात्केशवो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।
— ^{a}) Ko 8 G8 M2 8 द्वैरथे; Dr °थ

172 ^{c}) G7 एकादश शत प्रो° — ^{ef}) B1m पच श्लोक सहस्राणि पच श्लोकश°, D14 पच चैव सहस्राणि तावत्येव श°. — K V1 B1 2 m. 4 D (except Da D13 14) ins after 172

155* चतु षष्टिस्तथा श्लोका पर्वतस्परिकीर्तितम् ।
[V1 श्लोका षष्टिस्तथा चात्र K4 Dn Dr D1 6–8 पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता, D8. 4 9–12 °ण्यत्र प्रकीर्तिता, D5 °ण्यस्मिन्नुदाहृता]

173 ^{a}) G7 तत V1 G7 °श्राख्य — ^{b}) D12 °पर्वणि कीर्त्यते — D14 om 173^{cd} — ^{c}) Dr D13 °प्रवीर D2 °वीरा सैन्यस्य, D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 °वीरसैन्येषु, — K6 V1 B Da D5 13 ins after 173

156* यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च ।

174 D12 14 om 174 — ^{a}) K4 यत्र (for रथ) — ^{b}) G1 तत्र (for यत्र) D1 भारत — ^{d}) K4 कीर्तिते, D2 G2 °र्तित, T G7 M (except M1) °र्तित

175 ^{b}) K1 2 6 G1 °राज्ञो महा° K4 V1 B (B4 marg) D (except D14) महात्मन — N (except Ko–2 D14, K5 missing) ins after 175^{ab} (D2 6, after 175^{cd})

157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन सयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधन ।
ह्रद प्रविश्य यत्रासौ सस्तम्यापो व्यवस्थित ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकै ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमत ।
ह्रदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षण ।
भीमेन गदया युद्ध यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमन स्मृतम् ।
— Ko 2-4 6 B (except B4) D (except D2 5 14) transp 175^{cd} and 175^{ef} — ^{c}) K3 4 6 V1 B D (except D14) च (for तु) — ^{d}) Ko 2 3 D2 14 T2 G2 3. 7 M4 °कीर्त्यते — ^{e}) K6 °स्वत्यादि-, G2 °स्तु — ^{f}) K1 मुख्यता, G7 तीर्थता D14 °तात्र प्रकी° K1 °कीर्त्यते, M °कीर्तन — K3 4. 6 B1–3 D (except D14) ins after 175^{cd} V1 B4, after 175^{ef}

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन सयुगे ।
ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ।

176 ^{a}) D7 8 10 11 14 पर्वमुद्दिष्ट — ^{b}) K1 °दद्भुत पूर्वक; B4 °देवाद्भुत महत् (m as in text) — ^{d}) K1 अत्र, K8 स्वत्र (for तत्र) K4 V1 B (B4 marg) D (except D2 14) पर्वण्यत्र (D1 °पि, D8 °स्मिन्) प्रकीर्तिता

177 ^{a}) K4 सख्याया — ^{b}) V1 श्लोकाना K2 चास्य, T2 यत्र (for चात्र) D14 M2 4 कथ्यते, T2 G6 M8 शब्यते, M1 दृश्यते K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते, K8 श्लोका प्रथार्थसमता, K4 Da D2 13 श्लोकसख्यात्र शब्द°; K6 °श्चैवात्र भाषिता, B1. 2 D6 श्लोकसख्यात्र कीर्त्य°, B3 श्लोकसख्या च कीर्त्य°; B4 °नां चापि शब्द° (m चात्र कीर्त्य°), Dr Dn D1 3. 4 7 9–12 श्लोकसख्यात्र कथ्य°; D5 °ना चात्र गीय°, D8 श्लोकसख्यात्र गण्य°; T1 °ख्य यस्य शब्द°, G1. 4 5 °नां चात्र शब्द°, G2 °ख्य यत्र गण्य°; G8 °ख्या यत्र यस्य°; G7 श्लोका यत्र प्रशब्द° Cd has at least श्लोकाग्र — ^{d}) D10 द्विशते — ^{e}) D12 सुप्रणी°; Ko D14 सप्रणी° — ^{f})

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०
अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३ C. 1. 533 B. 1. 2. 320 K. 1. 2. 321

°स्त्रमस्त्रेण B4 (before corr.) तत°, D14 च तम्, G3 च यत्. — ^{d}) D2.3 क्षमया°; D14 छादया° — K2.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 186

164* द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तथा ।

187 ^{a}) S (except T2 G3.5 M1) कृष्णद्वै°. — ^{b}) K4 D14 G3.5 शापश्चान्योन्यकारित° — K2.4.6 V1 B D (except D14) ins after 187^{ab}.

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।
पाण्डवाः प्रहृष्टहृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

— K2.4 V1 B D (except D2.14) M read 187^{cd} and 188 T1 G7, 187^{cd} and 188^{ab} after 193 — ^{c}) G4.5 तेषां, G6 चिता° (for तोय°) K2.4.6 V1 B D (except D2.14) चारब्धे (for सर्वेषां) — ^{d}) K2 °मुदयदायके

188 For sequence cf. v. l. 187 — K1 om. 188^{ab} — ^{a}) K1 सूतस्य तदिह, K2 सुतस्यैत°, K6 मया चैत°; D2 एवमेत°, G2.3 सूतस्य तदिति K3 °दिति व्यक्त. — ^{d}) K2.4.6 V1 B D (except D2.14) व्यासेन परमर्षिणा, M स्त्रीपर्वैकादश पुन°

189 ^{a}) T2 सप्तविंशतिरध्या°. — ^{b}) D2 T2 °ण्यस्मिन्नु दाहृता, D3 °ण्युत्तमतेजसा — ^{c}) K4 V1 B D (except D14) श्लोकाना कथितान्यत्र, K6 °श्च यत्र कथिता°, D2 °स्तथा च कथिता ; G2 °का समग्र क° Cd mentions श्लोकाग्र — ^{d}) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) प्रसंख्यया (for तथैव च) D1 शतान्यष्टौ प्रतिसंख्यया

190 ^{b}) K0.2.3.6 D3 यथावदनु°, K1 °वश्चात्र, B4 D14 °वदिह V1 B1-3 Da Dn Dr D1.3-13 मुनिना महावादिना — ^{c}) K3 B1.2 D (except Dr1 D1.3.6.8.11.14) T2 G1.2.7 °संबद्धे K1 °प्तिके शोकसंबद्धे — ^{d}) K4 V1 B D (except D2.14) °ण्युत्तमतेजसा

191 ^{a}) K0.1.3 D2 °मिह प्रोक्त, K2 °मिति प्रोक्त, K6 °स्त्रियोधेद. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins after 191^{ab}

166* पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह ।
तथा शोकाभितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् ।
धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— ^{c}) Da विपयो; G3.5 °वादो (for विलापो) — ^{d}) D10.11 यत्रापि K1 °णो महान्, G4-6 °ण स्मृतं, M1.3 °ण महत् — ^{e}) D14 कोपा°, T2 G (except G2.3) क्रोधवेग K1 प्रमादश्च, K2.4 om V1 B D (except D14) °मोहश्च

192 ^{a}) D3 यत्र ता, D5 यत्र वा, G1.4-6 यत्र च K6 V1 B2 Da Dn D5 Cd क्षत्रिया शू°; D13 क्षत्रिया दृष्ट्वा K0 B1 Dr D6.7.12 यत्र ता° क्षत्रिया शू°, K1 यत्र ते क्षित्रिया° शू°, D1 यत्र ता क्षत्रियाञ्छूरा; M3 यत्र स क्षत्रिया शू° — In G1, folio missing after क्षत्रि — ^{b}) K0 Cd दिष्टांतादनि°, K2 निर्दिष्टा°, K3 दृष्ट्वा ता°, K4.6 B D संग्रामेष्वनि° (D1 दिष्टान्तादनिवृत्तिन°; D7.12 संग्रामेष्वनु°; D14 निष्टान्ता°), B1m Arjp Devp दृष्टांता°, T G2.7 नष्टान्ता°; G4-6 दृष्टांस्ता°; M1 निष्टास्ता°, M2.4 निष्टोस्ता°; M3 नष्टान्स्ता°- K1 दृष्टातादविवर्तिता°, G3 नष्टातानविवर्तिनो — ^{d}) D6.8 संग्रामे निह° G4-6 transp ददृशु° and निहतान् — K2.4.6 V1 B D (except D14) ins after 192

167* पुत्रपौत्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।
गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ।

193 ^{b}) K1.6 V1 °शस्त्रभृतां; G2.3.6 M °धर्मविदां B1 (m as in text) सर्वशास्त्रविशारद°, G4.5 °धर्मविशारद° — ^{d}) K6 धर्मत° — After 193, K3.4 V1 B D (except D2.14) M read 187^{cd} and 188, T1 G7 read 187^{cd} and 188^{ab} only

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०
अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३ C. 1.533 B. 1.2.320 K. 1.2.321

°स्त्रमग्रेण B4 (before corr.) तत°, D11 च तम्, G2 च यत्. — ^{d}) D2.3 क्षमया°; D11 छादया° — K2.4.6 V1 B D (except D11) ins. after 186:

164* द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्व वीक्ष्य पापात्मनस्तथा ।

187 ^{a}) S (except T2 G4.5 M1) कृष्णद्वै°. — ^{b}) K4 D11 G2.3 शापश्चान्योन्यकारित° — K2.4.6 V1 B D (except D11) ins. after 187^{ab}:

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।
पाण्डवाः प्रहृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

— K2.4 V1 B D (except D2.11) M read 187^{cd} and 188; T1 G7, 187^{cd} and 188^{ab} after 193. — ^{c}) G4.5 तेषां, G6 चिता° (for तोय°). K2.4.6 V1 B D (except D2.11) चारब्धे (for सर्वेषां). — ^{d}) K2 °मुदयदायके.

188 For sequence cf. v. l. 187. — K1 om. 188^{ab}. — ^{a}) K1 सूतस्य तदिह, K2 सुतस्येत°, K6 मया चैत°; D2 एवमेत°, G2.3 सूतस्य तदिति. K3 °दिति व्यक्त°. — ^{d}) K2.4.6 V1 B D (except D2.11) व्यासेन परमर्षिणा, M स्त्रीपर्वैकादश पुन°.

189 ^{a}) T2 सप्तविंशतिरध्या°. — ^{b}) D2 T2 °ण्यस्मिन्नु दाहृता, D3 °ण्युत्तमतेजसा. — ^{c}) K4 V1 B D (except D11) श्लोकाना कथितान्यत्र, K6 °श्च यत्र कथिता°, D2 °स्तथा च कथिता; G2 °का समग्र क°. Cd mentions श्लोकाग्र. — ^{d}) K4 V1 B (except B4) D (except D2.11) प्रसंख्यया (for तथैव च). D1 शताष्टौ प्रतिसंख्यया.

190 ^{b}) K0.2.3.6 D2 यथावदनु°, K1 °वश्चात्र, B4 D11 °वदिह. V1 B1-3 Da Dn Dr D1.3-10 मुनिना महत्वादिना. — ^{c}) K3 B1.2 D (except Dr1 D1.3.6.8.11.14) T2 G1.2.7 °संबद्धे. K1 °प्तिके शोकसंबद्धे. — ^{d}) K4 V1 B D (except D2.11) °ण्युत्तमतेजसा.

191 ^{a}) K0.1.3 D2 °मिह प्रोक्त, K2 °मिति प्रोक्त, K6 °मिवोघेद. — K3.4.6 V1 B D (except D11) ins. after 191^{ab}:

166* पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह ।
तथा शोकाभितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् ।
धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— ^{c}) Da विपयो; G2.3 °वादो (for विलापो). — ^{d}) D10.11 यत्रापि. K1 °णो महान्, G4-6 °ण स्मृतं, M1.3 °ण महत्. — ^{e}) D11 कोपा°, T2 G (except G2.3) क्रोधवेग. K1 प्रमादश्च, K2.4 cm V1 B D (except D11) °मोहश्च.

192 ^{a}) D2 यत्र ता, D5 यत्र वा, G1.4-6 यत्र च. K6 V1 B2 Da Dn D9 Cd क्षत्रिया शू°; D13 क्षत्रिया दृष्ट्वा. K0 B1 Dr D6.7.12 यत्र ता° क्षत्रिया शू°, K1 यत्र ते क्षित्रिया° शू°, D1 यत्र ता क्षत्रियाञ्छूरा; M3 यत्र स क्षत्रिया शू°. — In G1, folio missing after क्षत्रि. — ^{b}) K0 Cd दिष्टांतादनि°, K2 निर्दिष्टा°, K3 दृष्ट्वा ता°, K4.6 B D संग्रामेष्वनि° (D1 दिष्टतान्तनिवृत्तिन°; D7.12 संग्रामेष्वनु°; D11 निष्टाता°), B1 m Arjp Dorp दृष्टांता°, T G2.7 नष्टान्ता°; G4-6 दृष्टांस्ता°; M1 निष्टास्ता°, M2.4 निष्टोस्ता°; M3 नष्टान्स्ता°. K1 दृष्टतादविवर्तिता°, G3 नष्टाताननिवर्तिनो. — ^{d}) D6.8 संग्रामे निह°. G4-6 transp. ददृशु° and निहतान्. — K2.4.6 V1 B D (except D11) ins. after 192:

167* पुत्रपौत्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।
गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ।

193 ^{b}) K1.6 V1 °शस्त्रभृतां; G2.3.6 M °धर्मविदां. B3 (m as in text) सर्वशास्त्रविशारद°, G4.5 °धर्मविशारद°. — ^{d}) K6 धर्मत°. — After 193, K2.4 V1 B D (except D2.11) M read 187^{cd} and 188, T1 G7 read 187^{cd} and 188^{ab} only.

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥२०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९ C. 1 609 B 1 2 342 K. 1 2. 343

कीर्तित , D11 °र्थौ यौ निदर्शितौ, T1 °र्थो येन द°, T2 धर्मे चार्थे नि°, G2 8 M2 4 °र्थे यो नि°, G4 5 7 °र्थौ यो नि°, G6 °र्थौ येन द°, M1 3 °र्थानां नि° — D9-11 om 202[cd] — [d]) G8 फलभेदा पृ° Dn D2-4 6-8 12 °गा प्रकीर्तिता G2 फलभेद पृथग्विध

203 [a]) K1 B8 °शेषश्च — [b]) K1 च परो, K3 च तथा; G2 चापरो, M4 च पुरो M1 च प्रकीर्तिता — [c]) D14 °विनियो° K4.6 B1 D3 4 6 7 9-11 °योगाश्च D2 आचारा विधियोगाश्च — [d]) Da D13 सत्यसत्यपरा K1 परो विधि° — K3.4 6 V1 B D (except D2 14) ins after 203

168* महाभाग्यं गवां चैव ब्राह्मणानां तथैव च ।
रहस्यं चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् ।
[(L. 2) K3 वटुलोपाख्यानं राजेंद्र दुर्वासाख्यानमुत्तमं]

204 K3 transp the lines — [b]) K0 2-4 D2 धर्मशासनं, S (except G1-3) पुत्र° K1 धर्मशासनमुत्तम, B1 Da (Da1 m as in text) D13 अनुशासनमुत्तम, G2 8 उक्त चाप्यनु° — [c]) K1 °स्य स्वर्गस°, K6 V1 B Da Dr D3.4 13 T2 G6 7 M1 °स्यैवात्र स°. — [d]) K1 धर्म्यस्य प°

205 [a]) G8 °दश सर्वं — [b]) K8 °निर्णय° T1 G3 4-6 °कारणं K1 धर्मस्य परिकीर्तितं — [c]) T1 G7 M2 4 शते द्वेत्र, T2 G4 5 शते त्वत्र, G2 शते द्वे तु; G8 शतेपेत, G6 शते तत्र; M8 शते द्वे च V1 Da Dn D1.3.4 6-9 12 13 M1 त्वत्र; B Dr D5.10 11 तत्र, D14 चैव (for चात्र) — [d]) K3 °शदेव च; D2 °शत्तथैव च, D14 °शदाधिकं (for °शदेव च) Dn Dr D1 3 4 6-12 तु (for च) T1 G4-6 षट्पञ्चाशत्तथोत्तरं, T2 G2.8 M °पञ्चाशत्तथैव च (M1 °चत्वारिंशदर्पितं) — [e]) B3 4 D3.4 T G4-7 च (for तु) K0-4 D2 सप्त श्लोकसहस्राणि — [f]) K0 2 3 शतान्यष्टौ तथैव च, K1 तथाचाष्टौ शतानि च, K4 D2 तथैवाष्टौ शतानि च, K6 B D (except D14, for D2 see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया, V1 प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च, T G1-7 M2 4 द्वादशैवेति कीर्त्यते, G2 M8 द्वादशैव तु की°, G8 द्वादशैवात्र की°

206 [a]) K0 तथा°, K3 D14 G6 M1 अथा°, K8 D2 G5 अतो° D1 3 transp नाम and पर्वं (in [b]) — [b]) K0 2 D2 पर्वोक्तं च; K8 प्रोक्तं पर्वं; K6 B3 4 D1 14 G4-6 पर्वं चोक्तं. — [c]) K8 संवर्तकमरु° — [d]) T1 G4 6 अत्रा°; T2 G7 तत्रा° K4 °ख्यानकमु° K3 यत्रा ख्याख्यानमुत्तमं

207 [b]) K1 4 प्रोक्तं, G2 8 चैव (for चोक्तं) — [cd]) K2 दग्ध शस्त्रा° °जीवितं पुनः

208 K0 om 208 — [a]) K2 4 T G5 6 चर्यया, M1 संतानं D3 °मुत्सृष्टं, G2 M2-4 °मुत्सृज्य G8 यत्र चाश्वं समुत्सृज्य — [d]) Dr (except Dr1) राज्ञां पु°. M1 °र्नरैर्महारथैः

209 [b]) K1 4 D2 °कायां ध°, B1 यत्रायुध्यद्ध° (m as in text), D14 S (G1 missing) स्वपुत्रेण ध° (M1 आत्मजेन ध°) G6 किरीटिनं (for धनं°) — [d]) K0-2 B1 D2 10 11 14 T1 G2-4 संशयश्चात्र, B3 °यं च प्र T2 G7 M1 8 °त्र जग्मिवान् — K3.4 (marg) ins after 209[cd] Dr D5, after 170*

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः ।
कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसंनिधौ ।
तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः ।
— K6 D (except Da Dn D6 12-14) S (except G6, G1 missing) ins after 209[cd]

170* सुदर्शनं तथाख्यानं वैष्णवं धर्ममेव च ।
[D5 सुधादर्शनमाख्यानं; S मृगदर्शं तथा चैव]
After 170*, Dr D5 ins 169* — D8 om 209[ef] — [e]) D14 °मेधो महायज्ञो; M1 °मेधमहाख्याने — [f]) G5 नाकुल्याख्या°

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥२०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९   C. 1 609 B 1 2 342 K. 1 2. 843

कीर्तित , D11 °र्थौ यौ निदर्शितौ, T1 °र्था येन द°, T2 धर्मे चार्थे नि°, G3 8 M3 4 °र्थे यो नि°, G4 5 7 °र्थौ यो नि°, G6 °र्थौ येन द°, M1 2 °र्थानां नि° — D9-11 om 202^{cd} — d) G3 फलभेदा पृ° Dn D2-4 6-8 12 °गा प्रकीर्तिता G2 फलभेद पृथग्विध

203 a) K1 B3 °शेषश्च — b) K1 च परो, K3 च तथा; G2 चापरो, M4 च पुरो M1 च प्रकीर्तिता — c) D14 °विनियो° K4.6 B1 D3 4 6 7 9-11 °योगाश्च D2 आचारा विधियोगाश्च — d) Da D13 सत्यसत्यपरा K1 परो विधि° — K3.4 6 V1 B D (except D2 14) ins after 203

168* महाभाग्यं गवा चैव ब्राह्मणाना तथैव च ।
रहस्य चैव धर्माणां देशकालोपसहितम् ।
[(L. 2) K3 वृटुलोपाख्यान राजेंद्र दुर्वास्माख्यानमुत्तम]

204 K3 transp the lines — b) Ko 2-4 D2 धर्म शासन, S (except G1-3) पुत्र° K1 धर्मशासनमुत्तम, B4 Da (Da1 m as in text) D13 अनुशासनमुत्तम, G2 8 उक्त चाप्यनु° — c) K1 °स्य स्वर्गस°, K6 V1 B Da Dr D3.4 13 T2 G6 7 M1 °स्यैवात्र स°. — d) K1 धर्मस्य प°

205 a) G3 °शा सर्वं — b) K3 °निर्णय° T1 G2 4-6 °कारण K1 धर्मस्य परिकीर्तित — c) T1 G7 M3 4 शते द्वेत्र, T2 G4 5 शते त्वत्र, G2 शते द्वे तु; G8 शतेपेत, G6 शते तत्र; M8 शते द्वे च V1 Da Dn D1.3.4 6-9 12 13 M1 त्वत्र; B Dr D5.10 11 तत्र, D14 चैव (for चात्र) — d) K3 °शद्दशैव च; D2 °शत्तथैव च, D14 °शदाधिक (for °शदेव च) Dn Dr D1 3 4 6-12 तु (for च) T1 G4-6 षट्पचाशात्तथो त्तरं, T2 G2.3 M °पचाशात्तथैव च (M1 °चत्वारिंशदर्पित) — e) B3 4 D3.4 T G1-7 च (for तु) Ko-4 D2 सप्त श्लोकसहस्राणि — f) Ko 2 3 शतान्यष्टौ तथैव च, K1 तष्टाचाष्टौ शतानि च, K4 D2 तथैवाष्टौ शतानि च, K6 B D (except D14, for D2 see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसख्यया, V1 प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च, T G1-7 M3 4 द्वादशैवेति कीर्त्यते, G2 M8 द्वादशैव तु की°, G8 द्वादशैवात्र की°

206 a) Ko तथा°, K3 D14 G6 M1 अथा°, K8 D2 G5 अतो° D1 2 transp नाम and पर्व (in b) — b) Ko 2 D2 पर्वोक्त च; K8 प्रोक्त पर्व; K6 B3 4 D1 14 G4-6 पर्व चोक्त — c) K8 सवर्तकमरु° — d) T1 G4 6 अत्रा°; T2 G7 तत्रा° K4 °ख्यानकमु° K3 यत्रा ख्याख्यानमुत्तम

207 b) K1 4 प्रोक्त, G2 8 चैव (for चोक्त) — cd) K2 दग्ध शस्त्रा° °जीवित पुन

208 Ko om 208 — a) K2 4 T G5 6 चर्यया, M1 सतान D3 °मुत्सृष्टु, G2 M2-4 °मुत्सृज्य G8 यत्र चाश्व समुत्सृज्य — d) Dr (except Dr1) राज्ञा पु°. M1 °त्रैर्महारथैः

209 b) K1 4 D3 °कायां ध°, B4 यत्रायुध्यद्° (m as in text), D14 S (G1 missing) स्वपुत्रेण ध° (M1 आत्मजेन ध°) G6 किरीटिन (for धन°) — d) Ko-2 B4 D2 10 11 14 T1 G2-4 सशयश्चात्र, B3 °य च प्र T2 G7 M1 8 °त्र जग्मिवान् — K3.4 (marg) ins after 209^{cd} Dr D3, after 170*

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुन ।
कथित शाश्वतो धर्म कृष्णेनार्जुनसनिधौ ।
तथा ब्राह्मणगीता च सवादो गुरुशिष्ययो॰ ।

— K6 D (except Da Dn D6 12-14) S (except G6, G1 missing) ins after 209^{cd}

170* सुदर्शन तथाख्यान वैष्णव धर्ममेव च ।
[D5 सुधादर्शनमाख्यान; S मृगदर्श तथा चैव]

After 170*, Dr D4 ins 169* — D8 om 209^{ef} — e) D14 °मेधो महायज्ञो; M1 °मेधमहाख्याने — f) G5 नाकुल्याख्या°

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः । C. 1 623 B 1 2 335 K 1 2 339

---

221 G7 om 221 (cf v 1 220) — a) K4 D1 12 अपाने; G2 आसन्ना, G3 आपन्ने N (except K0–2 D5, for D14 see below) पानकलिता; M1, 8 °कुपिता D14 अपेयपाननिरता — b) K2 4 °प्रनो°, D2 °प्रणो° — c) K2 पूरिका°; D3. 4 ऐर°, G2 धेर°, G4 5 एळ° D2 °भि शस्रै — d) D3 °रेतरा, G2 3. 6 °रेतरे

222 a) D6 transp. यत्र and सर्वक्षयं M3 4 सर्वं B2m °य भूत्वा, B4(m as in text) G2 3 °य दृष्ट्वा — c) K1 D2 G4 5 नाभिचक्रामतु, V1 Dr2 Dn2 D5 6. 9–12 14 G3 °तिचक्रा°, D3 G2 तानि च° D3 °क्रमितु — d) D14 प्राप्य K3 सदा, K0 V1 B1(m as in text) 3. 4m Da Dn D1 3–12 महत्, B4 शुभ, G4–6 पर (for सम) Dr सर्वसम महत् ❀ Arj सहदित्यपपाठ (for महत् of K0 etc) ❀

223 a) G2 °वत्सा — b) D12 यत्र वृ°; D13 पुता वृ° K1. 3 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G3 4–6 कृष्णाद्वि°; T2 कृष्णवि°; M1 पुत्रवि° — d) K1 G2 3 शांतिं (for चार्तिं)

224 a) K3 6 V1 B Da Dn Dr D2–13 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्कृत्य, Dr3. r4 स सस्कृत्त), D1 T1 G4 5 7 सस्कृत्य च, G6 सत्यज्य च V1 Dn Dr3 D6 9 G4 5 °स्य नरश्रे° — b) K2 शूरमा° — c) B4 युद्ध (for यदु-) — d) K1 आसन्न, K0 आत्मनो, D1 अपान, D3 6–12 अपाने, D14 °पास, G7 अहाने (for आपाने) G2 श्रेयस म°

225 a) K0 B2 3 (latter two marg as in text) Cd शरीरे Da (erroneously) शरीरं (as in text) ❀ Arj (acc to Da2) शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्त। शरीर मिति वा पाठ। ❀ — c) K1 D1 सत्कार Dr4 D13 लभया°

226 a) B4 स बाल्वृद्ध°, D1 सवृद्धयल°, D14 स वज्रं बाल° — b) K3 T °वत्यां तथा, D2 °कायास्ततो K4 B2. 3 D5 9–11 14 G2 3 M °स्ततोऽर्जुन, G7 °स्तदार्जुन — d) K4 D1 14 गांजीवस्य

227 ab) D13 चैव देवाना D14 चैव शस्त्राणां दिव्या नामप्र° K4 B1 Dr3 r4 °णा च प्र°, K6 V1 B2 3 Da Dr1. r2 D5 13 °णां चाप्र° — c) D13 नानावृष्णि°, D14 तेषा वृ° — d) D14 प्रहताना°

228 b) K0 2 D2 °प्रणोदित, K4 °नोदि°; G3 °साद°. — c) K0 2 3 B4 °राज समागम्य, G2 °राजानमाश्रित्य

229 a) Da D13 T2 G7 इत्येव, T1 G4–6 इतीद. K0 3 V1 B (except B2) Da1 Dr2 D5 13 14 G7 मौशल — c) B4 अष्टाध्याया K3 D2 प्रसख्याता, K4 च स° K0 2 अष्टाध्याय समाख्यात, D14 अष्टाध्यायास्तु स°; S (G1 missing) अष्टाध्याया प्रस° — d) T1 G4–6 M3 4 श्लोकाश्र च — K1 3. 4 6 Da Dn Dr D1 2 4 (marg) 6 8–11. 13 ins after 229

171* श्लोकानां विंशतिश्चैव सख्याता तत्त्वदर्शिना ।
[K1 3 विंशतिश्च तथा श्लोका स° Da D13 विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तस्य°]

230 ab) K1 3 B D14 °प्रास्था° D2 °निक पर्व तस्मा स्मस° — c) D3 4 तत्र D3 राष्ट्र (for राज्य) — e) D6. 12 द्रौपद्या D1 सहित D12 G5 देव्या G3 °हिता सर्वे — f) G7 om 230f K6 V1 B D (except D2 14) महाप्रस्थानमास्थिता (B1 3 Da2 D13 °स्थि) — K3 4 6 V1 B D (except D2 14) ins. after 230

172* यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् ।
यत्राग्निना चोदितस्य पार्थस्तस्मै महात्मने ।
ददौ सपूज्य तद्दिव्य गाण्डीव धनुरुत्तमम् ।
यत्र भ्रातॄन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिर ।
दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् ।

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः । C. 1. 629 B. 1. 2. 355 K. 1. 2. 359

---

221 G7 om 221 (cf v l 220) — a) K4 D1 12 अपाने; G2 आसक्ता, G3 आपन्ने N (except K0-2 D5, for D14 see below) पानकलिता; M1.8 °कुपिता D14 अपेयपाननिरता — b) K3 4 °प्रनो°, D2 °प्रणो° — c) K2 एरिका°; D3.4 ऐर°, G2 धेर°, G4 5 एळ° D2 °भि शस्त्रै — d) D2 °रेतरा, G2 3.6 °रेतरे

222 a) D6 transp. यत्र and सर्वक्षयं M2 4 सर्वं B2m °य भूत्वा, B4(m as in text) G2 3 °य दृष्ट्वा — c) K1 D2 G4 5 नाभिचक्रामतु, V1 Dr2 Dn2 D5 6. 9-12 14 G8 °तिचक्रा°, D8 G2 तानि च° D8 °क्रमितु — d) D14 प्राप्य K2 सदा, K0 V1 B1(m as in text) 3.4m Da Dn D1 3-12 महत्, B4 शुभ, G4-6 पर (for सम) Dr सर्वसम महत् ❀Arj सहदित्यपपाठ (for महत् of K0 etc) ❀

223 a) G2 °वत्या — b) D12 यत्र वृ°; D13 पुता वृ° K1.2 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G3 4-6 कृष्णाद्रि°; T2 कृष्णवि°; M1 पुत्रवि° — d) K1 G2 3 शांतिं (for चार्तिं)

224 a) K3 6 V1 B Da Dn Dr D2-13 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्मृत्य, Dr3.r4 स सस्कृत्त), D1 T1 G4 5 7 सस्कृत्य च, G6 सत्यज्य च V1 Dn Dr3 D6 9 G4 5 °स नरश्रे° — b) K2 शूरमा° — c) B4 युद्ध (for यदु-) — d) K1 आसन्न, K0 आत्मनो, D1 अपान, D2 6-12 अपाने, D14 °पात, G7 अहाने (for आपाने) G2 श्रेयस म°

225 a) K0 B2 3 (latter two marg as in text) Cd शरीरे Da (erroneously) शरीरं (as in text) ❀Arj (acc to Da2) शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्त । शरीर मिति वा पाठ । ❀ — c) K1 D1 सत्कार Dr4 D13 लभया°

226 a) B4 स बालवृद्ध°, D1 सवृद्धबल°, D14 स वज्रं बाल° — b) K3 T °वत्यां तथा, D2 °कायास्ततो K4 B2.3 D5 9-11 14 G2 3 M °स्ततोऽर्जुन, G7 °स्तदार्जुन — d) K4 D1 14 गांजीवस्य

227 ab) D13 चैव देवाना D14 चैव शस्त्राणां दिव्या नामप्र° K4 B1 Dr3 r4 °णा च प्र°, K6 V1 B2 3 Da Dr1.r3 D5 13 °णां चाप्र° — c) D13 नानावृष्णि°, D14 तेषा वृ° — d) D14 प्रहृताना°

228 b) K0 2 D2 °प्रणोदित, K4 °नोदि°; G3 °साद°. — c) K0 2 3 B4 °राज समागम्य, G3 °राजानमाश्रित्य

229 a) Da D13 T2 G7 इत्येव, T1 G4-6 इतीद. K0 3 V1 B (except B2) Da1 Dr2 D5 13 14 G7 मौशल — c) B4 अष्टाध्याया K3 D2 प्रसख्याता, K4 च स° K0 2 अष्टाध्याय समाख्यात, D14 अष्टाध्यायास्तु स°; S (G1 missing) अष्टाध्याया प्रस° — d) T1 G4-6 M2 4 श्लोकाग्र च — K1 3.4 6 Da Dn Dr D1 2 4(marg) 6 8-11. 13 ins after 229

171* श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्त्वदर्शिना ।
[K1 3 विंशतिश्च तथा श्लोका स° Da D13 विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तत्त्व°]

230 ab) K1 3 B D14 °प्रास्था° D2 °निक पर्व तस्मा° स्मह° — c) D3 4 तत्र D8 राष्ट्र (for राज्य) — e) D8.13 द्रौपद्या D1 सहित D12 G5 देव्या G3 °हिता सर्वे — f) G7 om 230f K6 V1 B D (except D2 14) महाप्रस्थानमास्थिता (B1 3 Da2 D13 °श्रि) — K3 4 6 V1 B D (except D2 14) ins. after 230

172* यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् ।
यत्राग्निना चोदितस्य पार्थस्तस्मै महात्मने ।
ददौ संपूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
यत्र भ्रातॄन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् । [5]

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ।। २३४
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ।। २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ।।२३६
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ।। २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ।। २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः । C 1 650 B 1 2 38 K 1 2 88

नरकासुरकालीयहयग्रीव च दानवम् ।
केशिं सकालियदम कालनेमिनमेव च ।
दोष्णा सहस्र चिच्छेद बाणस्याद्भुतकर्मण ।
जहार भार्यया सार्धं मुमोचयत्र सयुगे ।
भारतीया कथा यत्र वृष्णिवशश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्धरिवशस्य खिलानामिति कथ्यते ।
वाराह नारसिंह च वामन पौष्कर तथा ।

[(L 11) K3 चोदित सत्यभामाया — After line 12, K3 ins

179* जित्वा नृपाग्रयास्त्वपरया भीमसेन भवद्भ्रमु ।

(L. 17) K3 दमया (for भार्यया) K4 सम्राप्त शरण यत्र भार्यया सह मोचयत् — After line 20, K3 ins a passage of 14 lines given in App I (No 4), which is further followed by a repetition of 233]

— K4 6 V1 B D (except Dr2 Dr 11, for D2 see v l 234) G7 ins after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines (D6 7 12 om line 1, D10 G7 om line 2)

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।
खिलेषु हरिवशे च सख्यातानि महर्षिणा ।

[K4 6 Dr D1.2.4 6 8–11 ins before line 1 (Dr2, after line 20 of 178*)

181* अत्रापि परिसख्याता कथिता तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायाना सहस्र तु कीर्तित वै द्विजोत्तमा ।

(L 1) D3 4 6 8–11 विंशच्छ्लोक° (for दशश्लोक°) K4 Dr1,r3 r4 subst for line 1 of 180* K6 ins after line 2 of 181* (cf v l 234)

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकाना कीर्तितानि वै ।

G7 subst for line 1 of 180*

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शत तथा ।

K6 Dr D1,2,6 8–11 ins after line 1 of 180*

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिर्हरिवशे प्रकीर्तिता ।

(L 2) K3 B3 Dn D6 13 °वशेषु; D8 °वशश्च V1 B2 °नि महात्मना K3 °वशे च भविष्यश्चात्र कीर्तित]

— T1 G2 4 5 ins after 233

185* खिलेषु हरिवशस्य व्याख्याता परमर्षिणा ।
यत्र दिव्या कथा पुण्या कीर्तिता पापनाशना ।
देवासुरकथाश्चैव विचित्रा समुदाहृता ।
भविष्यदपि चाख्यान विचित्र पुण्यवर्धनम् ।
यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 [a]) K1.2 एतद्याखिल°, K3 °दसुखिल°, K4 D2 °स्त्रिखिल°, K6 V1 B Da Dn Dr D1 3 4 6–18 °त्सर्वं समा°, D14 S °त्सखिल° (G1 missing, G2 3.7 °त्सकल°) K6 असौ निखिल आख्यात — [b]) K1 3 °ग्रह, K4 °ग्रह K6 Dn Dr D2–4 भारते °ग्रह° — After 234[ab], D3 ins line 2 of 181*, followed by 182* (cf v l 233) — D1 om 234[cdef] — 234[cd]=10[cd] — [e]) K6 Da Dn D3 5 6 13.14 तन्महादा° — [f]) K3 T G7 °दशैव तु, M1 3 °दशैव तत्

235 D5 om 235 — [a]) K3 नो (for यो) K6 3–4 Dr (except Dr3) D13 14 विद्या° — [b]) K1 °दास्तथा, K2 6 B1 (m as in text) 2 4 D Devp °दो द्विज (for D2 see below, D5 om, D6–8 12 °दो गुरु, D14 °वान्बुध), Cd as in text D2 सागोपागान्सविस्तरान् — [c]) T1 G1 स चा° K2–4 Dr (except Dr3) D14 विद्या°, M1 8 विद्वान् — [d]) K2 4 D2 transp स and स्यात् — K6 V1 B2 4 Dn D2,6 m ins after 235

186* अर्थशास्त्रमिद प्रोक्त धर्मशास्त्रमिद महत् ।
कामशास्त्रमिद प्रोक्त व्यासेनामितबुद्धिना ।
[(L 2) B2 4 °मिततेजसा]

236 G7 om 236–7 — [b]) K1 3 B2 4 Da Dn1 D1,7 11 श्रव्य° Da D13 न विद्यते — [c]) V1 Dn T1 °गिर (for °रुत) — [d]) B1 °क्षा काकस्य B3 ध्वाक्षगिरो यथा D14 वाग्यथा, T1 चा गिरा M1 8 रूक्ष ध्वाक्षस्य वाशित — After 236, B4 ins a passage of 14 lines given in App I (No 5)

237 G7 om 237 (cf v l 236) — [a]) K4 B4 °मायसात्, T °मात्त° — After 237[ab], B4 ins a passage of 9 lines given in App I (No 5) — [d]) D14 °धयो यथा

238 [d]) D14 इव च तद्विजा

239 K1 om 239[bc] — [b]) K6 °नमुत्तम D14 G3–8

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ २३६
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः । C 1 650 B 1 2 287 K 1 2 388

नरकासुरकालीयहयग्रीव च दानवम् ।
केशिं सकालियदम कालनेमिनमेव च ।
दोष्णा सहस्र चिच्छेद बाणस्याद्भुतकर्मण ।
नसार भार्यया सार्धं मुमोचयत्र सयुगे ।
भारतीया कथा यत्र वृष्णिवंशश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्धरिवंशस्य खिलानामिति कथ्यते ।
वाराह नारसिंह च वामन पौष्कर तथा ।
[(L 11) K3 चोदित सत्यभामाया — After line 12, K3 ins

179* जित्वा नृपाग्रयास्त्यपरवा भीमसेन भवप्रभु ।
(L. 17) K3 उमया (for भार्यया) K4 सम्प्राप्त शरण यत्र भार्यया सह मोचयत् — After line 20, K3 ins a passage of 14 lines given in App I (No 4), which is further followed by a repetition of 233]
— K4 6 V1 B D (except Dr2 Dr 11, for D2 see v 1 234) G7 ins after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines (Dc 7 12 om line 1, D10 G7 om line 2)

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।
खिलेषु हरिवंशे च सख्यातानि महर्षिणा ।
[K4 6 Dr D1.2.4 6 8-11 ins before line 1 (Dr2, after line 20 of 178*)

181* अत्रापि परिसख्याता कथिता तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायाना सहस्र तु कीर्तित वै द्विजोत्तमा ।
(L 1) D3 4 6 8-11 विंशच्छ्लोक° (for दशश्लोक°) K4 Dr1.r3 r4 subst for line 1 of 180* K6 ins after line 2 of 181* (cf v 1 234)

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकाना कीर्तितानि वै ।
G7 subst for line 1 of 180*

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शत तथा ।
K6 Dr D1.2.6 8-11 ins after line 1 of 180*

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिर्हरिवंशे प्रकीर्तिता ।
(L 2) K8 B3 Da Dc 13 °वशेषु; D8 °वशश्च V1 B2 °नि महात्मना K8 °वशे च भविष्यश्चात्र कीर्तित]
— T1 G2 4 5 ins after 233

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याता परमर्षिणा ।
यत्र दिव्या कथा पुण्या कीर्तिता पापनाशना ।
देवासुरकथाश्चैव विचित्रा समुदाहृता ।
भविष्यदपि चाख्यान विचित्र पुण्यवर्धनम् ।
यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 ^{a}) K1.2 एतद्याखिल°, K8 °दसुखिल°, K4 D2 °न्निखिल°, K6 V1 B Da Dn Dr D1 3 4 6-13 °त्सर्वं समा°, D14 S °दसखिल° (G1 missing, G2 3.7 °दसकल°) K0 असौ निखिल आख्यात — ^{b}) K1 3 °ग्रह, K4 °ग्रह K0 Dn Dr D2-4 भारते °ग्रह° — After 234^{ab}, D3 ins line 2 of 181*, followed by 182* (cf v 1 233) — D1 om 234^{cdef} — 234^{cd}=10^{cd} — ^{c}) K0 Da Dn D2 5 6 13.14 तन्महादा° — ^{f}) K2 T G7 °दशैव तु, M1 8 °दशैव तत्

235 D5 om 235 — ^{a}) K3 नो (for यो) K0 2-4 Dr (except Dr2) D13 14 विद्या° — ^{b}) K1 °दास्तथा, K2 6 B1 (m as in text) 2 4 D Devp °दो द्विज (for D2 see below, D5 om, D6-8 12 °दो गुरु, D14 °दान्बुध), Cd as in text D2 सांगोपांगान्सविस्तरान् — ^{c}) T1 G7 स चा° K2-4 Dr (except Dr2) D14 विद्या°, M1 8 विद्वान् — ^{d}) K2 4 D2 transp स and स्यात् — K6 V1 B2 4 Dn D2.6m ins after 235

186* अर्थशास्त्रमिद प्रोक्त धर्मशास्त्रमिद महत् ।
कामशास्त्रमिद प्रोक्त व्यासेनामितबुद्धिना ।
[(L 2) B2 4 °मिततेजसा]

236 G7 om 236-7 — ^{b}) K1 3 B2 4 Da Dn1 D1.7 11 श्रव्य° Da D13 न विद्यते — ^{c}) V1 Dn T1 °गिर (for °रुत) — ^{d}) B1 °क्षा काकस्य B3 ध्वाक्षगिरो यथा D14 वाग्यथा, T1 वा गिरा M1 8 रूक्ष ध्वाक्षस्य वाशित — After 236, B1 ins a passage of 14 lines given in App I (No 5)

237 G7 om 237 (cf v 1 236) — ^{a}) K4 B1 °मायसात्, T °मात्त° — After 237^{ab}, B1 ins a passage of 9 lines given in App I (No 5) — ^{d}) D14 °धयो यथा

238 ^{d}) D14 इव च तद्द्विजा

239 K1 om 239^{bc} — ^{b}) K6 °न्मुत्तम D14 G3-5

३

सूत उवाच ।
जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे
दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो
भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र
श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रा-
तृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपा-
गच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोरूयमाणमुवाच । किं
रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो
मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽ
स्मीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया
तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरु-
वाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींषि
नावलिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा
पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह
भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया
तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । C. 1 657 B 1 3 8 K 1 3.8

3

[☞ The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS: two Nepālī MSS Ñ1, Ñ2, one Bangālī MS B6, and one Malayalam MS M1. On the other hand, the 14 MSS mentioned below, mischcodices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes: K6, Dr1-r4 (= Dr), D7-11 and G7. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above.]

1 In G1, 1-44 and the words समुपास्याय of 45 are lost on a missing folio (?). K1 S (G1 missing, G3 om., T2 G2 with prefixed इति) सूत., K2-4 Ñ1 V1 B (except B1) D सौतिर्. — Dn2 D1-3 G6 M1.2 पारीक्षित., D4 परि°. G2-6 om. कुरु°. G2-6 om. उप. K2 उपातिष्ठन् (for उपास्ते). After °स्ते, B1-3 Da D2.5 S (except M1.2, G1 missing) Cd ins. स्म, cf. 7. — After तस्य, K4 ins. च; Ñ1 M1 आसन्. After त्रय, D1 B6 ins. बभूवु., D5.6 आसन् (see Ñ1 M1 above), cf. 19. T2 G2.4.5 शूर (for श्रुत°). B1-3 transp. उग्र° and भीम°. Before इति, K1 T2 G3 M ins. च.

2 G1 missing. — K0 Ñ1 G3 M1 तत्र चाभ्या(K0 M1 °भ्य)गच्छत्; K1 तत्राभिग., K4 D2 तत्र चाभ्या(D2 °भ्या)गमत्, V1 तत्रातोऽभ्याग°, B Da D5-7 अभ्याग°, Dn D1.3.4 आग° (for तत्र श्वाभ्यागच्छत्). T1 G2.4.5 श्वाभ्या (G2.4 °भ्य)गात्. After श्वा, T2 G3 M2-5 ins. कश्चित् — K0.1 Ñ V1 B1 Dn (except Dn3) D1 T1 G2.4.5 M1.3.4 om. स. After स, K4 ins. तत्र. K om. °स्य स भ्रातृ°. T1 G2.4-6 om. अभि. V1 मातुः सकाशमग. B5 G2 M1-4 अग°, D2 अगमत्, G3 M5 आग°; G6 अभ्याग° (for उपागच्छत्).

3 G1 missing. — B1 अपृच्छत् (for उवाच). — K0.4 किं करोषि, K2 B (except B5) किं रौषि (B1m as in text). — G3 om. from केना up to end of 3.

4 G1 missing. — For 4 and 5, G3 subst. न किमपि मया कृतमिति. — K2 om. स. G2 अवोचत् (for प्रत्यु°). — D2 om. from जनमे° up to °रुवाच (6). T1 om. from भ्रातृ° up to स्मित्वा (46). K2 om. अभि.

5 D2 T1 om. 5, G1 missing. For G3, cf. v. l. 4. — D2 °राध कृत (for °राद्ध).

6 D2 om. up to उवाच; T1 om. 6, G1 missing. — Ñ1 D5 स तां मातरं प्रत्यु. — K1.4 Ñ1 °वेक्षे ह°. K4 T2 न चावलीढ इति, B1 नावलिह्यामीति, D4 न चाव°, G (G1 missing) न चावलीढेऽहमिति (G4-6 om. च); M न चावलीढमिति (M1.3 om. च).

7 T1 om. 7, G1 missing. — Before तच्छ्रु°, B2 ins. स; B1 सा. G2.4-6 M1 om. तच्छ्रुत्वा. B1 om. तस्य. D2 M (except M1) om. तस्य माता. B3 तन्मा°; G3 सा (for तस्य माता). N (except K D4.5) T2 G2.4-6 °त्र दुःखार्ता. B1 (m as in text) T2 G2.6 M2-5 अग°, D2 M1 अगमत्, G2.4.5 आग° (for उपाग°). K4 D1 om. यत्र स. K2 D1.6.7 T2 G6 M1.5 om. स. K0.3 असौ, D5 राजा (for स). After °जय, B1 ins. पारिक्षित. After 7, G (G1 missing) ins. स्म (cf. 1 and v. l.).

8 T1 om. 8, G1 missing. — M (except M1),

३

सूत उवाच ।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोरूयमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींषि नावलिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । C. 1. 657 B 1. 3. 8 K 1. 3. 8

3

[☞ The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS two Nepālī MSS $Ñ_1$, $Ñ_2$, one Bangālī MS B_6, and one Malayalam MS M_8 On the other hand, the 14 MSS mentioned below, misch-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes K 6, D_{r1-r4} (= Dr), D_{9-14} and G_7 The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above]

1 In G_1, 1–44 and the words तमुपास्थाय of 45 are lost on a missing folio (?) K_1 S (G_1 missing, G_2 om , T_2 G_3 with prefixed श्री) सूत , $K_{3.4}$ $Ñ_1$ V_1 B (except B_6) D सौति॰ — D_{n2} D 6 7 G_{4-} $M_{1.2}$ पारीक्षित , D_5 परी॰ G_{3-5} om कुरु॰ G_{4-6} om उप K_2 उपातिष्ठन् (for उपास्ते) After ॰स्ते, B_{1-3} D_a $D_{2.5}$ S (except $M_{1.8}$, G_1 missing) Cd ins स्म, cf 7 — After तस्य, K_4 ins च; $Ñ_1$ M_8 आसन् After त्रय , D_1 B_6 ins बभूवु , $D_{5.4}$ आसन् (see $Ñ_1$ M_8 above), cf 19 T_1 $G_{2.4.5}$ शूर (for श्रुत॰) B_{1-3} transp उग्र॰ and भीम॰ Before इति, K_1 T_2 G_3 M ins. च

2 G_1 missing — K_0 $Ñ_1$ G_3 M_1 तत्र श्वाभ्या(K_0 M_1 भ्य)गच्छन्; K_1 तत्राभिग , K_4 D_2 तत्र श्वाभ्या(D_2 श्वा)गमत्, V_1 तत्रातोभ्याग॰, B D_a D_{5-7} अभ्याग॰, D_n $D_{1.8.4}$ आग॰ (for तत्र श्वाभ्यागच्छन्) T_1 $G_{2.4.5}$ श्वाभ्या ($G_{2.4}$ ॰भ्य)गात् After श्वा, T_2 G_3 M_{5-8} ins कश्चित् — $K_{0.1}$ $Ñ$ V_1 B_1 D_n (except D_{n3}) D_1 T_1 $G_{2.4.5}$ $M_{1.2.4}$ om स After स, K_4 ins तत्र K_0 om ॰स्य स भ्रातृ॰ T_1 $G_{2.4-6}$ om अभि V_1 मातु सकाशमग B_3 G_2 M_{1-4} अग॰, D_2 अगमत्, G_3 M_5 आग॰; G_6 अभ्याग॰ (for उपागच्छत्)

3 G_1 missing — B_1 अपृच्छत् (for उवाच) — $K_{0.4}$ किं करोषि, K_3 B (except B_3) किं रोषि (B_{1m} as in text) — G_3 om from केना up to end of 3

4 G_1 missing — For 4 and 5, G_3 subst न किमपि मया कृतमिति — K_2 om स G_2 अवोचत् (for प्रत्यु॰) — D_2 om from जनमे॰ up to ॰रुवाच (6) T_1 om from भ्रातृ॰ up to भित्त्वा (46) K_3 om अभि

5 D_2 T_1 om 5, G_1 missing For G_3, cf v 1 4 — D_1 ॰राध कृत (for ॰राद्धं)

6 D_2 om up to उवाच; T_1 om 6, G_1 missing — $Ñ_1$ D_5 स तां मातरं प्रत्यु — $K_{1.4}$ $Ñ_1$ ॰वेक्षेऽहं॰ K_4 T_2 न चावलीढ इति, B_1 नावलिह्यामीति, D_5 न चाव॰, G (G_1 missing) न चावलीढेहमिति (G_{4-6} om च); M न चावलीढमिति ($M_{1.5}$ om च)

7 T_1 om 7, G_1 missing — Before तच्छ्रु॰, B_2 ins स; B_1 सा $G_{2.4-6}$ M_1 om तच्छ्रुत्वा B_1 om तस्य D_2 M (except M_1) om तस्य माता B_3 तन्मा॰; G_3 सा (for तस्य माता) N (except K D_{n5}) T_2 $G_{2.4-6}$ ॰श्र दुःखार्ता B_1 (m as in text) T_2 $G_{3.6}$ M_{2-5} अग॰, D_2 M_1 अगमत्, $G_{2.4.5}$ आग॰ (for उपाग॰) K_4 D_1 om यत्र स K_2 $D_{2.6.7}$ T_2 G_6 M_5 om स $K_{0.8}$ असौ, D_5 राजा (for स) After ॰जय , B_1 ins पारिक्षित After 7, G (G_1 missing) ins स्म (cf 1 and v 1)

8 T_1 om 8, G_1 missing — M (except M_1),

दुस्सहसे ततो नयस्वनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्यतीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदः । तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशक्नोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥२४॥ C 1.681 B 1.3.25 K 1.3.25

D5.8 T2 किंचिद्दर्पं°, B3 G3 दक्षि° K0.1 B1 D2 G-°याचने; K2.4 B1 G° M1 °याचेत (for °याचेत्) Ñ1 B1. Dn D1 G3.6 om स B3 D T2 G1-6 तत् (see below), M1.2 तत (for स) G4-6 M1 transp स (G4-6 तत्; see above) and तस्मै — Before वशेत°, D5-8 ins मयैतद्दुष्ट T2 G (G1 missing) M1.2.3 मयैतत्यत्युग्रि (T2 °से) Before ततो, D ins मयैतत्समाधृयसि T2 G3 कृतो (for ततो)

16 T1 om 16, G1 missing — M3.4 om तेनैवमुक्तो (cf v l 15) D2 तेनैवमु° — Before तथा, Dn D1.6-7 ins तत् B1 (m as in text) : क(B घ)रिष्यामीति

17 T1 om 17, G1 missing — After स, T2 ins पुत्रं D5 D1-3 °श्चायोपवृ°, G2.3 °श्चाय निवृ°; C1 as in text — K4 आनीत (for वृत) M (except M1) transp अय and वृत — D5.8 om अविचारयद्भि° P1 (m as in text) : °विचार्यमिति K0.2 ins भवद्भि before, K1.4 Ñ2 B (L1 marg) D1 D2.5.6.7 after, अविचारयद्भि, on the other hand after the latter, M (except M1) ins युष्माभि

18 T1 om 18, G1 missing — G° r 6 M ins प्रय before, and ते after, तस्य (M1 om ते) K2 D2 अस्य (for तस्य) — B1 (m as in text) G2.3 om स After तथा, G1-6 ins तान् P2 °न्समुद्दिश्य V1 समप्रतस्थे; B1 अभिप्र°; T2 प्रतिप्र° K3 D1-3.6.7 G2- om प्र — D3 M1 om च D5 निजवशे, T2 G1.3 M2.6 स्वय°; G3 M2 स्वास्थे, M4 स्वय° (for वशे)

19 T1 om 19, G1 missing — D6.7 अपरे (for अन्तरे) M1 om कश्चिदृषिर् K1.4 Ñ V1 B D (except D1, for D2 see below) नामापोद, T2 G2.3 मायात, G6 °मायोनिज; Ñ1p Cd as in text ❀ Dev अयोद इति वा पाठ । अयोमया दन्ता अस्येति । ❀ D2 नामापोदस्यापत्य T2 G2.3 M (except M1) ins स before बभू° B1 ins च after °मन्यु D1 S (T1 om, G1 missing) °रुणि पाञ्चाल्यो (M °ल्यो) D1 M धे°; T2 G1-6 धे°, G2.3 धैत्य (for वेद्) K1.3 Ñ1 D2-4 T2 G1-6 M1 om च, cf 1

20 T1 om 20, G1 missing — M1 पुत्र (for शिष्य) B1 ins आहूय after °ल्यम् S (T1 om, G1 missing) °णिपाञ्चाल (G3 °णिं; M °ल्य) — Before गच्छ, K3 ins वत्स; T2 G2.3.6 भो, M भो आरुणिपाञ्चाल्य B1.4 M1.2.3 ins उप before बधा° B1m बध्यतामिति

21 T1 om 21, G1 missing — K3 om up to °खण्ड Dn1 D3 M1 om स M1 transp स उपा° and संदि° S (T1 om, G1 missing) °णिपाञ्चाल (M °ल्य) K1 V1 B1 D1 G4-6 M om तत K1 om बद्धु B1m.4 D1.6.7 T2 G2-6 M (except M1.3) बद्धु Ñ °शकत् (K D5 as in text, D5-4 अशक्त) (for नाश°)

22 T1 om 22, G1 missing — K (except K1) D2.4.6.7 M1.2.3 संक्लिश्य° (for स क्लि°) K1 नापश्यत्तपाय (sic), K3 अथाचिंतयदुपाय पश्यत्, K3 [s]चिंतयदु°; K4 [s]चिंतयदुपाय नापश्यत्, T2 G2.3.6 M2-5 गतिमपश्यत्; G1.5 [s]भवत्किंचित् (for ऽपश्यदुपाय) Ñ1 M1 om उपायम् — G3 ins तावत् before करि G1-6 om इति

23 T1 om 23, G1 missing — K3 transp संवि and केदा° — After याने, Ñ B1.3 D5-8 M3 ins च, B1 D3 तु; B3 तथा; Dn D1.6.7 M3 च तथा

24 T1 om 24, G1 missing — K4 तत्र (for तत) Ñ1 ins स before, G2-5 M2.4 after, कदाचित् After °ध्याय, G1-6 ins तस्मिन्ननायाते K1 आयतो, K3 °यावो; Ñ1 G1.2 °यातो, Ñ2 V1 B D °पोदो, T2 स, G3 °योध; G6 °योद (for आयोदो); cf v l 19 B1 D3.4 T2 G1-6 शिष्यानपृ° — K4 S (T1 om., G1 missing) °णिपाञ्चालो (K4 M °ल्यो)

दुत्सहसे ततो नयस्वनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्यतीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदः । तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशक्नोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥२४॥ C 1 681 B 1 3 25 K 1 3 25

D2.3 T2 किंचिद्रूपं°, B3 G3 पश्चि° K0.1 B1 D2 G - °पाचने; K2.4 B1 G4 M1 °पाचेत (for °पाचेद्) Ñ3 B1 . Dn D1 G1 3 om स B2 D T2 G4-6 तम् (see below), M1.2 तत (for स) G4-6 M2 transp स (G4-6 तम्; see above) and तस्मै — Before यतेत°, D3-4 ins मयैतदुप T2 G (G1 missing) M1 2 3 यतेतास्यदति (T2 °से) Before ततो, D ins यतेतास्सपाद्यति T2 G3 इतो (for ततो)

16 T1 om 16, G1 missing — M2 4 om तेनैवमुक्तो (cf v l 15) D2 3 तेनेदमु° — Before तथा, Dn D1 4-7 ins तत् B1 (m as in text) 2 च(B च)रिष्यामीति

17 T1 om 17, G1 missing — After स, T2 ins पुत्रं D4 D1-3 °द्रायोपदृ, G2 3 °द्राय निवृ°; Cl as in text — K4 आनीत (for वृत) M (except M1) transp अय and वृत — D2.3 om अविचारयद्भि° P1 (m as in text) 4 °विचार्यमिति K0 2 ins भवद्भि before, K2.4 Ñ2 B (B1 marg) D4 D1 3 5 7 after, अविचारयद्भि, on the other hand after the latter, M (except M1) ins युष्माभि

18 T1 om 18, G1 missing — G4 5 6 M ins भ्रय before, and ते after, तस्य (M1 om ते) K2 D2 अस्य (for तस्य) — B1 (m as in text) G1 2 om स After तथा, G4-6 ins तान् P2 °न्समुद्दिश्य V1 समन्तस्थे; B1 अभिप्र°; T2 प्रतिप्र° K3 D1-3 5 7 G3- om प्र — D2 M1 om च D5 निजवशे, T2 G2 3 M2.4 स्वय°; G5 M2 स्वाशे, M4 स्वय° (for वशे)

19 T1 om 19, G1 missing — D5 7 अवसरे (for अन्तरे) M1 om कश्चिदृषिर् K3 4 Ñ V1 B D (except D1, for D2 see below) नामापोद, T2 G2 3 मायात, G6 °मायोनिज; Nilp Cd as in text ⁂ D5 अयोद इति वा पाठ । अयोमया दत्ता अस्येति । ⁂ D2 नामापोदस्यापत्य T2 G2.3 M (except M1) ins स्म before बभू° B1 ins च after °मन्यु D1 S (T1 om, G1 missing) °रुणि पाञ्चालो (M °ल्यो) D1 M वै°; T2 G4-6 वै°, G2 3 वैदत्र (for वेद्) K1 2 Ñ1 D2-4 T2 G4-6 M1 om च, cf 1

20 T1 om 20, G1 missing — M1 पुत्र (for शिष्य) B1 ins आहूय after °ष्यम् S (T1 om, G1 missing) °णिपाञ्चाल° (G2 °लिं; M °ल्य) — Before गच्छ, K3 ins वत्स; T2 G2.3.6 भो, M भो आरुणिपाञ्चाल्य B1 4 M1 2 4 ins उप before बधा° B1 m बध्यतामिति

21 T1 om 21, G1 missing — K2 om up to °खण्ड Dn1 D3 M2 om स M1 transp स उपा° and संदि° S (T1 om, G1 missing) °णिपाञ्चाल (M °ल्य) K1 V1 B1 D1 G4-6 M om तत K1 om बद्धु B1 m 4 D1.6 7 T2 G2-5 M (except M1.3) बन्धु Ñ °शकत् (K D5 as in text, D2-4 अशक्त) (for नाश°)

22 T1 om 22, G1 missing — K (except K1) D2.4 6.7 M1 2 4 संक्लिश्य° (for स क्लि°) K1 नापश्यदुपाय (sic), K2 अथाचिंतयदुपाय पश्यत्, K3 [ऽ]चिंतयदु°; K4 [ऽ]चिंतयदुपाय नापश्यत्, T2 G2 3 6 M2-5 गतिमपश्यत्; G4 5 [ऽ]भवत्किंचित् (for ऽपश्यदुपाय) Ñ1 M1 om. उपायम् — G3 ins तावत् before करि G4-6 om इति

23 T1 om 23, G1 missing — K3 transp संवि and केदा° — After याने, Ñ B1 3 D2-4 M3 ins च, B1 D2 तु; B3 तथा; Dn D1.6 7 M5 च तथा

24 T1 om 24, G1 missing — K4 तत्र (for ततः) Ñ1 ins स before, G2-5 M2 4 after, कदाचित् After °ध्याय, G4-6 ins तस्मिन्ननायाते K1 आयतो, K3 °यादो; Ñ1 G4 5 °यातो, Ñ2 V1 B D °पोदो, T2 स, G3 °योध; G6 °योद (for आयोदो); cf v l 19 B1 D2.4 T2 G4-6 शिष्यानपृ° — K4 S (T1 om., G1 missing) °णिपाञ्चालो (K4 M °ल्यो)

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्यागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति ॥ ३५ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्गाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । C 1 705 B 1 3.41 K 1 3.41

31 T1 om. 31, G1 missing — D1 om स एवमुक्त (cf v. 1 30). — Ñ2 B2 D3 D5 om स K3 transp स and एवमु° D3–4 म्य (for इष्ट) G4 6 इष्टान्देशान् — After 31, B1. 2. 4 ins ह, K0 4 D1–4 एतस्यैषा परीक्षा आरुणे (D3 om आ°)

32 T1 om 32, G1 missing — G4–6 om शिष्य after °पर, G4 read it after °योदस्य, G6 after धौम्यस्य Ñ2 D3–4 तथा (for तस्य) K1. 3. 4 Ñ V1 B Da Dn. 7 G3 आपोद°; D3–4 T2 उपाध्याय° (for आयोद) Dn D1 आपोदधौ°; G2. 6 M (except M2) °योदधौ° V1 om धौम्यस्य G2. 3 om नाम

33 T1 om 33, G1 missing — After स, K1 Ñ2 B D (except D –4) ins च — Ñ2 V1 B (except B3) Da Dn. 6 G4 5 M1. 8 रक्ष (for रक्षस्व)

34 T1 om 34, G1 missing — D6 om (the first) स — V1 सर्वदा; B1 M1 सदा (for स च) Ñ1 B3 D–4 T2 G (G1 missing) M2 4 8 om गा M1 8 transp गा and रक्षि° After °क्षये, K1 Ñ2 L D (except D –4) ins गुरुगृह Ñ2 B D (except D2–4) आग°; T2 G2 6 M °ागा° (for अभ्याग)

35 T1 om 35, G1 missing — K2 प्रीत्या नमस्यंत (for पीवानमपश्यत्) Before अपश्यत्, M1 2 ins एव D3 दृष्ट्वा; G2. 3 पश्यते स्म, G4–6 एव दृष्ट्वा (for अपश्यत्) — D5 शिष्य (for चैन) G4–6 om चैन — V1 om वत्सोप° K4 यो नु (for केन) G4 6 transp केन वृत्ति कल्प and पीवानसि K0 ins परि before कल्प° T2 G6 om पीवानसि G1. 6 om दृढमिति K0 2 D.. दृढतरसि , V1 दृढोसीति, B1 नूनमसि°

36 T1 om 36, G1 missing — D2 6 om स. M1 °ध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्यु° D. om प्रति — K0 (hapl) om from भैक्षेण up to °वाच (37) Before भैक्षे°, K1 B1. 3 in Da2 Dn D1. 6 7 ins भो The MSS vary between भैक्ष and भैक्ष्य-, both here and below G2 3 भैक्षवृत्ति D5 om वृत्तिं °यामि

37 T1 om 37, G1 missing K0 om up to °वाच (cf v 1. 36) — D5 7 तमुवाचोपाध्याय (for तमु°–°वाच); cf v 1. 11, 45 — Before ममा°, T2 ins निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीयादिति धर्मं तस्मात् K1 Ñ2 V1 B D (except D –4) मयि (for मम) G2 3 भिक्षित (for भैक्ष) K1. 2 4 D2–6 G4 3 °पभोक्तव्य B (except B1) D5 om इति (ins in B3 marg) — After 37, N (except K0 2 Ñ1) ins

103* स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ।
स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

[D. om स तथा K1 V1 B1. 2 Dn D1 उक्त (for उक्त्वा) V1 B (except B1) Da °ध्यायस्य (for °ध्यायाय)]

38 T1 om 38, G1 missing — D6 7 om तथेत्यु° K4 V1 कदाचित् (for तथेत्यु°) K0–3 B1 3 Dn D1–4 उक्त (for उक्त्वा) — V1 om from पुन° up to °क्षित्वा च — Before रक्षि°, K1 Ñ. B (except B1) D (except Dn D –4) ins अहनि, K4 तत प्रभृति स D6 7 भिक्षि° (for रक्षि°) After °क्षित्वा, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins निशामुखे गुरुकुल° (Ñ2 B. 4 6 D5 °गृह), and om च T2 G (G1 missing) पुनराग° (G2 3 पुनरपा°) (for चागम्य) M1 om रक्षित्वा चा M1 पुनर् (for तथैव) K1 Ñ2 B D (except D2–4) गुरो (for तथैवोपाध्यायस्य)

39 T1 om 39, G1 missing — G2 3 M (except M1) om तथापि K (except K1) T2 तथैव (for तथापि) B3 G4–6 om अपि K1 G6 अवोचत्; Ñ1 चैनमुवा°; V1 अवादीत्, T2 तयोवा° (for उवाच) — D6 7 om सर्वं V1 एव (for अशेषतस्ते) — G2 3 om इदानीं — In G2, 39–45 are ins in marg

40 T1 om. 40, G1 missing — After °मुक्त , Ñ2 B (except B1) Da D –7 ins त K1 Ñ2 B D °ध्याय

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्यागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमुपाध्यायः पीनानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति ॥ ३५ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्गाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । C 1 705 B 1 3.41 K 1 3.41

31 T1 om. 31, G1 missing — D1 om स एवमुक्त (cf v. l 30). — Ñ3 B3 D4 D5 om स K3 transp स and एवमु° D3-4 त्व (for इष्ट) G1 6 इष्टान्देशान् — After 31, B1.2.4 ins ह, K0 4 D1-4 एतस्यैषा परीक्षा आरुणे (D3 om आ°)

32 T1 om 32, G1 missing — G4-6 om शिष्य after °पर, G4 5 read it after °योदस्य, G6 after धौम्यस्य Ñ3 D3-4 तथा (for तस्य) K1.3 4 Ñ V1 B Da D5.7 G3 आपोद°; D3-4 T2 उपाध्याय° (for आयोद) Dn D1 आपोदधौ°; G2.6 M (except M2) °योदधौ° V1 om धौम्यस्य G2.3 om नाम

33 T1 om 33, G1 missing — After स, K1 Ñ3 B D (except D-4) ins च — Ñ3 V1 B (except B3) Da D2.6 G4 5 M1.2 रक्ष (for रक्षस्व)

34 T1 om 34, G1 missing — D6 om (the first) स — V1 सर्वदा; B1 M1 सदा (for स च) Ñ1 B3 D4-4 T2 G (G1 missing) M2 4 2 om गा M1 3 transp गा and रक्षि° After °क्षये, K1 Ñ3 L D (except D-4) ins. गुरुगृह Ñ3 B D (except D2-4) आग°; T2 G2 6 M त्याग° (for अभ्याग)

35 T1 om 35, G1 missing — K2 प्रीत्या नमस्यंत (for पीवानमपश्यत्) Before अपश्यत्, M1 3 ins एव D5 दृष्ट्वा; G2.3 पश्यते स्म, G4-6 एव दृष्ट्वा (for अपश्यत्) — D5 शिष्य (for चैन) G4-6 om चैन — V1 om वत्सोप° K3 वद त्वं (for केन) G1 5 transp केन वृत्ति कल्प and पीवानसि K0 ins परि before कल्प° T2 G6 om पीवानसि G1.2 om दृढमिति K0 2 D-- दृढतरसि, V1 दृढोसीति, B1 दृढासि°

36 T1 om 36, G1 missing — D2 6 om स. M1 °ध्यायवचन श्रुत्वा प्रत्यु° D. om प्रति — K0 (hapl) om from भैक्षेण up to °वाच (37) Before भैक्षे°, K1 B1.3 m Da3 Dn D1.6 7 ins भो The MSS vary between भैक्ष and भैक्ष्य-, both here and below G2 3 भैक्षवृत्ति D5 om वृत्तिं °यामि

37 T1 om 37, G1 missing K0 om up to °वाच (cf v l. 36) — D5 7 तमुवाचोपाध्याय (for तमु°-°वाच); cf v l. 11, 45 — Before ममा°, T2 ins निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीयादिति धर्म तस्मात् K1 Ñ3 V1 B D (except D-4) मयि (for मम) G2 3 भिक्षित (for भैक्ष) K1.2 4 D2-6 G4 5 °पभोक्तव्य B (except B1) D5 om इति (ins in B3 marg) — After 37, N (except K0 3 Ñ1) ins

193* स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ।
स तस्मादुपाध्याय सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

[D- om स तथा K1 V1 B1.3 Dn D1 उक्त (for उक्त्वा) V1 B (except B1) Da °ध्यायस्य (for °ध्यायाय)]

38 T1 om 38, G1 missing — D6 7 om तथेत्यु° K4 V1 कदाचित् (for तथेत्यु°) K0-3 B1 3 Dn D1-4 उक्त (for उक्त्वा) — V1 om from पुन° up to °क्षित्वा च — Before रक्षि°, K1 Ñ- B (except B1) D (except Dn D-4) ins अहनि, K4 तत प्रभृति स D6 7 भिक्षि° (for रक्षि°) After °क्षित्वा, K1 Ñ3 B D (except D2-4) ins निशामुखे गुरुकुल° (Ñ3 B- 4 6 D5 °गृह), and om च T2 G (G1 missing) पुनराग° (G2 3 पुनरपा°) (for चागम्य) M1 om रक्षित्वा चा M1 पुनर् (for तथैव) K1 Ñ3 B D (except D2-4) गुरो (for तथैवोपाध्यायस्य)

39 T1 om 39, G1 missing — G2 3 M (except M1) om तथापि K (except K1) T2 तथैव (for तथापि) B3 G4-6 om अपि K1 G6 अवोचत्; Ñ1 चैनमुवा°; V1 अभाषीत्, T2 तथोवा° (for उवाच) — D6 7 om सर्वे V1 एव (for अशेषतस्ते) — G2 3 om इदानीं — In G2, 39-45 are ins in marg

40 T1 om. 40, G1 missing — After °मुक्त, Ñ3 B (except B1) Da D-7 ins त K1 Ñ3 B D °ध्याय

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि. यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते ॥ ५० ॥ स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकटूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवोचत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥ C 1 718 B 1 3.53 K. 1. 3.53

त इमे, G3 इमे (for यमिमे) M1 om वत्सा K2-4 B4 D1.2 T2 स्तनात्, Ñ2 V1 B1-3 D (for D1 2 see above) G1.4 °नान्, T1 G2 3.5 M °नानि D3 4 6 (before corr) 7 T1 पिबति (for °बन्त) Before उद्गि°, T2 G1-3 M (except M1) ins फेन N (except Ñ1 B4) T1 G4-6 om इति

49 K3 (hapl) om up to °द्गिरन्ति B4 transp त and उपा° T1 G1.4-6 M1 read वत्सा after एते, omitting it after °वन्तो T2 om गुण° वत्सा before प्रभू°, ins गुण° after फेन B5 D2-4 T G1.2 प्रभूत (for प्रभू°) T1 G4 5 om फेन After °रन्ति, T1 G1 2 4 5 ins इति — N (except K0 2-4 Ñ1) एषां (for एव) Before अपि, M (except M1) ins वर्तमान (see below) K3 G1 om अपि K3 गते (for अपि) Before वत्सा°, K0 3 ins सर्वे; T2 च After °त्साना, K3 ins अपि K3 वृत्त्युपरोधे (om करोष्येव), T2 G6 M5 प्रत्युप°, G2 उप°, G3 °परोधक (for वृत्त्यु°) M2-4 एव (for एव) M (except M1) om वर्त° (see above) M1 ins इति after °मान M1 om from फेनमपि up to end of 49 — T1 G4-6 om अपि भवान् K0 4 transp भवान् and न T2 G2.3 M (M1 om.) transp न and पातु After न, T1 G4-6 ins एव D5 6 T1 G (except G1) अर्हसि K0 4 D (except D1) om इति

50 T1 G1.2 4 5 om स M1 पुन (for स) After तथा, K0 4 ins एव Ñ2 V1 B (B4 marg) D (for D2-4 see below) °श्रुत्य, D2-4 M1 उक्त्वा (for प्रति) B4 (orig) °रस्थ, G1 °रस्तथा (for °रस्ता) T1 G4-6 om ता K1 om ता गा After गा, G2 3 M2-5 ins च N (except K Ñ1 D2-4) M1 पुनररक्षद्गा (B4 marg, D7 cont निराहार)(for निरा°— रक्षत्) — D2 om from तथा प्रति° up to end of 51 — K3 B4 M5 om तथा M1 om तथा प्रति° G4 5 °षेधे; M3 °क्रुद्धो (for °षिद्धो) Before भैक्ष, D3 4 ins असौ — K4 T1 G4-6 transp पय and न — After फेन, K1 ins च, B1 अपि G4 5 transp फेन and न K1.3 4 Ñ2 D1.4 5 7 G2 3 नोपभुक्ते

51 D2 om 51 (cf v 1 50) T1 G4-6 °रण्येषु G4 5 °पर्णानि (for °पत्राणि)

52 G4-6 °पर्णै (for °पत्रै) K0 3.4 B5 D5 om भक्षि° K1 क्षारतिक्तकटूष्णरूक्षतीक्ष्णवि°, Ñ2 V1 B3 (m as in text) °टूम्लतीक्ष्णविपाकै (V1 with तिक्त- ins before क्षार-), B1.2 °टूष्णविपाकै, B4 °टुतावि° (m पाकै), B5 °टाम्लविपाकैश्च, Da Dn D1.6 7 क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्ण विपाकै, D2-4 °टुतिक्तवि°, D5 ins तीक्ष्ण before विपा°, T G1 4 5 M °टुकोष्ण° (M5 °टुकोष्णविपाकिरन्त), G2 3 °टुकोष्णवारिभि, G6 °टुतीक्ष्णोष्णविपाकाद्य D5 T1 G4 5 चक्षुषा, G2 3 °क्षुर् (for °क्षुषि) Ñ B3.4 Da D6 G6 M2 3 °हते, D2-4 7 अप°, D5 M5 अपहते; G4 5 अभ्युप°, M1 अभिहते (for उपहतो) N (except K Ñ1 D2-5) बभूव (for ऽभवत्) — Before सोऽन्धो°, B3 D (except D1-5) M4 5 ins तत V1 B (except B3) om सोऽन्धोऽपि and instead ins तत्र (B4 तत्, B4m तत्र, B5m तत सोंधोपि) Ñ2 तत्र (for स) B4 D2-5 चक्रम° Before कूपे, B4 ins इतस्तत N (except K Ñ1 D2-7) पपात (B4 marg, orig as in text), G2 3 पतति स्म (for ऽपतत्)

53 B5 om अथ B4 (m as in text) तथा च (for अथ) After °गच्छति, K1 Ñ2 V1 B (B4 after °ध्याय) D (except D5) ins सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि (V1 B2 5 D2-4 6 7 om च); G2 3 ins स D6 T2 G6 शिष्य (for °ष्यान्) K1 अब्रवीत्, M1 °चोदयत् (for अवोचत्) — K2 3 Ñ2 V1 Dn D2-5 ins after अवोचत्, K4, after 53

194* नायात्युपमन्यु । त ऊचु । वन गतो गा रक्षितुमिति । तानाह उपाध्याय ।

— K4 cont उपमन्यु प्रेषित — B4 T2 om स K3 D2-4 T1 G4-6 om स नियत M1 नून (for निय°)

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥

तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते ॥ ५० ॥ स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकट्वूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवोचत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥ C 1 718 B 1 3.53 K. 1. 3. 53

त इमे, G3 इमे (for यमिमे) M1 om वत्सा K2-4 B4 D1.2 T2 स्तनात्, Ñ2 V1 B1-3 D (for D1 2 see above) G1.4 °नान्, T1 G2 3.5 M °नानि D3 4 6 (before corr) 7 T1 पिबति (for °बन्त) Before उद्गि°, T2 G1-3 M (except M1) ins फेन N (except Ñ1 B4) T1 G4-6 om इति

49 K2 (hapl) om up to °द्गिरन्ति B4 transp त and उपा° T1 G1.4-6 M1 read वत्सा after एते, omitting it after °वन्तो T2 om गुण° वत्सा before प्रभू°, ins गुण° after फेन B5 D2-4 T G1.2 प्रभूत (for प्रभू°) T1 G4 5 om फेन After °रन्ति, T1 G1 2 4 5 ins इति — N (except K0 2-4 Ñ1) एषां (for एव) Before अपि, M (except M1) ins वर्तमान (see below) K2 G1 om अपि K3 गते (for अपि) Before वत्सा°, K0 3 ins सर्वे ; T2 च After °त्सानां, K3 ins अपि K3 वृत्त्युपरोधे (om करोष्येव), T2 G6 M5 प्रत्युप°, G2 उप°, G3 °परोधक (for वृत्त्यु°) M2-4 एव (for एवं) M (except M1) om वर्त° (see above) M1 ins इति after °मान M1 om from फेनमपि up to end of 49 — T1 G4-6 om अपि भवान् K0 4 transp भवान् and न T2 G2.3 M (M1 om.) transp न and पातु After न, T1 G4-6 ins एव D5 6 T1 G (except G1) अर्हसि K0 4 D (except D1) om इति

50 T1 G1.2 4 5 om स M1 पुन (for स) After तथा, K0 4 ins एव Ñ2 V1 B (B4 marg) D (for D2-4 see below) °श्रुत्य, D2-4 M1 उक्त्वा (for प्रति) B4 (orig) °रस्थ , G1 °रस्तथा (for °रस्ता) T1 G4-6 om ता K1 om ता गा After गा, G2 3 M2-5 ins च N (except K Ñ1 D2-4) M1 पुनररक्षद्गा (B4 marg , D7 cont निराहार)(for निरा°— रक्षत्) — D2 om from तथा प्रति° up to end of 51 — K3 B4 M5 om तथा M1 om तथा प्रति° G4 5 °षेधे; M3 °क्रुद्धो (for °षिद्धो) Before भैक्ष, D3 4 ins असौ — K4 T1 G4-6 transp पय and न — After फेन, K1 ins च, B1 अपि G4 5 transp फेन and न K1.3 4 Ñ2 D1.4 5 7 G2 3 नोपभुङ्क्ते

51 D2 om 51 (of v 1 50) T1 G4-6 °रण्येषु G4 5 °पर्णानि (for °पत्राणि)

52 G4-6 °पर्णै (for °पत्रै) K0 3.4 B5 D5 om भक्षि° K1 क्षारतिक्तकट्वूष्णरूक्षतीक्ष्णवि°, Ñ2 V1 B3 (m as in text) °ट्वम्लतीक्ष्णविपाकै (V1 with तिक्त- ins before क्षार-), B1.2 °ट्वूष्णविपाकै , B4 °टुतावि° (m पाकै), B5 °ट्वाम्लविपाकैश्च, Da Dn D1.6 7 क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्ण विपाकै , D2-4 °टुतिक्तवि°, D5 ins तीक्ष्ण before विपा°, T G1 4 5 M °टुकोष्ण° (M5 °टुकोष्णविपाकिरन्त), G2 3 °टुकोष्णवारिभि , G6 °टुतीक्ष्णोष्णविपाकाद्य D5 T1 G4 5 चक्षुषा, G2 3 °क्षुर् (for °क्षुषि) Ñ B3.4 Da D6 G6 M2 3 °हते, D2-4 7 अप°, D5 M5 अपहते; G4 5 अभ्युप°, M1 अभिहते (for उपहतो) N (except K Ñ1 D2-5) बभूव (forऽभवत्) — Before सोऽन्धो°, B3 D (except D1-5) M4 5 ins तत V1 B (except B3) om सोऽन्धोऽपि and instead ins तत्र (B4 तत्, B4m तत्र, B5m तत सोंधोपि) Ñ2 तत्र (for स) B4 D2-5 चक्रम° Before कूपे, B4 ins इतस्तत N (except K Ñ1 D2-7) पपात (B4 marg , orig as in text), G2 3 पतति स (for ऽपतत्)

53 B5 om अथ B4 (m as in text) तथा च (for अथ) After °गच्छति, K1 Ñ2 V1 B (B4 after °ध्याय) D (except D5) ins सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि (V1 B2 5 D2-4 6 7 om च); G2 3 ins स D6 T2 G6 शिष्य (for °ष्यान्) K1 अब्रवीत्, M1 °चोदयत् (for अवोचत्) — K2 3 Ñ2 V1 Dn D2-5 ins after अवोचत् K4, after 53

194* नायात्युपमन्यु । त ऊचु । वनं गतो गा रक्षितुमिति । तानाह उपाध्याय ।

— K4 cont उपमन्यु प्रेषित — B4 T2 om स K3 D2-4 T1 G4-6 om स नियत M1 नून (for निय°)

नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुक्रं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया
सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः C 1 720 B 1 3.61 K 1 3.61

been done for those portions for which the text of Dev is not known in its entirety]

Before 60, K1 ins ॐ अश्विभ्या नम , D. G1.6 ॐ — a) G3 om प्र पूर्वगौ Da1 (hapl) om पूर्वगौ G2 transp पूर्वगौ and °जौ After °गौ, Ñ3 B1 ins द्वेयौ — b) Ko Ñ1 S om या K3 D. या ; D2 Arjp (MSS erroneously या) र्या (for या) D2 प्रतामा° (for ता°) Ko 2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपमा प्रनतौ, T1 M2 तपसाव°; Arjp तपमा द्रुतौ (I read द्यातौ), and तपनाव° (as in text) — c) K2 Ñ S सुप(T1 सच)र्णा-परजौ (M1 °दौ), Arjp सुवर्णौ यरजौ, सुवर्णाय° Ko Da2 सयुजौ (for विर°) Ko महायौ (for विमानौ) — d) Dn1 M2 2.3 अधिक्षियतौ (as in text), Ko 3 M4 °क्षयतौ, G2 3 °क्षीयतौ; the rest °क्षियतौ

61 a) Devp Arjp हिरण्ययौ ‖ Arj आथर्वण्या श्रुते हिरण्ययाविति पाठ ‖ — b) Ñ2 D2 G1-6 सुमनसौ; G2 3 सुनसौ (for सुन°) Cd Da जयतौ (Da MSS erroneously यजयतौ), Arjp विजयतौ, वैज°(as in text) — c) Ñ V1 B3 Dn D1.2 3 G1.2 6 शुक्र (for °क्र) Ko 2 वयतौ, B2 दपयतौ, B4 दपतौ (for वयन्तौ) G2 3 तपसा (for तर°) D2- T G सुवेयौ (G2 3 °द्वौ); M1 2 °वौ, M2 3 °वौ, Arjp °नौ — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अविष्ययतौ, M1 अविश्र° K4 Arjp असित; G2 3 चरित (for असित) N (except Ko 2-4) G1 3 विवस्वत , T1 °स्वते

62 a) Cd ग्रस्तां (= मिलितां Comm), T2 असमात् (for ग्रस्तां) — b) K1 D3.4 6 G2 3 6 अमुचताश्वि° — cd) Ko तावत्सुवृत्तावनमतमायया यासत्तमा गा, K1 तौ घस्मुवृत्तावनमतमायया असत तु मा गा, K2 तावत्सुवृत्तानमघपादौ मत्तमा मा, K3 तौ धस्मवृत्तावनमतमायया यौ सत्तमा गा, K4 B1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया तौ (B1 यौ) सत्तमा गा; Ñ Dn तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा (Dn1 मा); V1 तावत्सुवृत्तायनमतमायया यावसत्तमा गा; B2 3 तावत्सुवृत्तावनमत्त(B3 °न्त)माययासत्तमा गा, B1 5 Da तावत्सुवृत्तावनमतमाययामसत्तमा गा, D1 तावत्सवृत्ता वनवतमाययामसत्तमा गा, D2 तौ घस्मवृत्तावनमतमायया यौ सत्तमा गा, D3 तौ घस्मवृत्तावनमतमाययावसत्तमा या; D4 तौ घस्मवृत्तावनमतमायया घनत्तमा गा, D5 तौ वत्सु वृत्तावनमन्तमायया सत्तमा गा, D6 तावत्सुवृत्तावनमत माययामदुत्तमागा, D7 तावत्सुवृत्तावनमतमाययामसत्तमाङ्गा; T1 तावत्सुवृत्तावनमत्तमायया हे सत्तमा गा, T2 तावत्सुवृत्ता-वनमत्तमायया न सत्तमा गा, G1 तावत्सुवृत्तावनतुमत्तमायया नामत्तमा गा , G2 तावत्सुवृत्तायनमुत्तमा ये यौ सत्तमा गाव्, G3 तपन्सुवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमी गा; G4 6 तावत्सुवृत्ता वनमत्तमायया घसत्तमी गा; G5 तावत्सुवृत्तायनमत्तमायया तौ सत्तमी गा, M1 तावत्सुवृत्तावनमत्रमाययासत्तमया; M2 4 तावत्सुवृत्तावनमत्तमायया सत्तमा गा, M3 तावत्सु वृत्तावनमत्त (sup lin त्र) मायया(corr from मायया)म (sup lin स)त्तमा गा, M5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमायया असत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा) K2 स्वरगा; D6.7 अरुण; T2 वरुणा; G1-6 अरुणाव् (for अरुणा) K Cd उदावह (K1 तदावहन्); G2 3 उपाव° Arjp तौ घस्मवृत्तावनमुत्तमायया सत्तमा गा अरुणा उदावहन्

63 a) T2 M1 3 शत च — b) D. ममलेभे, M1 दुहते त (for सुवते त) T1 सुमते दुरामति (for सुवते त दु°) — c) T2 G1-6 °दोहना , M1 °दोहा नाना (for °दोहना) — d) M1 om तौ T1 G1 2 4 M3 5 ता (for तौ) K3 S अश्विभ्या दुहते (T1 °तेद्, M4 as in text) K2 घर्म्य; K3 घर्म, Da M5 °र्म्य (D1 MSS erroneously घर्म्म), G2 3 घर्म, M5 °र्म V1 उक्थ्यं, Da उक्थ्य (MSS erroneously उपथ्य), M1 अर्घ्यं, Arjp उक्थ्य as in text (MSS erroneously उक्त्या)

64 a) D. तमेकनाभि B1 सप्तशतान्यरा T1 अथा श्रिता D3 om श्रिता K2 स्मृता (for श्रि°) — b) D5 corrupt, S प्रधिषु (T1 पति ; G2 तृणी , G3 प्रणी°; M1 प्रतिष्ठा; M. as in text) D5 om अन्या S (except T1 M2) अस्ता (for अन्या) K3 Ñ3 V1 D1 Arjp तथापरे (for प्रधिष्वन्या) After प्रधिष्वन्या, D2 3 ins तथापरे G2 3 अर्पितानि (for अर्पिता अरा) — c) K1 D1 4 6 Arjp पण्णेमि, Ñ1 V1 S (except M1 2) Arjp सुनेमि V1 Da जगत्; B1 अज, G2 जना , G6 जरा (for अजर). — d) D5 M1 मया; T2 G1 4 5 M2-5 मायया; G6 यथा

नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुक्रं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया

सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः C 1 720 B 1 3.61 K 1 3.61

been done for those portions for which the text of Dev is not known in its entirety]

Before 60, K1 ins ॐ अश्विभ्या नमः, D. G1.6 ॐ — a) G3 om प्र पूर्वगौ Da2 (hapl) om पूर्वगौ G2 transp पूर्वगौ and °जौ After °गौ, Ñ2 B4 ins देवौ — b) K0 Ñ1 S om वा K3 D° वा; D2 Arjp (MSS erroneously वा) वाँ (for वा) D2 प्रतमा° (for दा°) K0 2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपमा हृनतौ, T1 M2 तपसाव°; Arjp तपमा हृलेतौ (I read हृतातौ), and तपनाव° (as in text) — c) K2 Ñ S सुप(T1 सव)र्णौ-परजौ (M1 °र्दौ), Arjp सुवर्णौ परजौ, सुपर्णाप° K0 Da2 सयुजौ (for विर°) K0 मदायौ (for विमानौ) — d) Dn1 M2 2.3 अधिक्षियतौ (as in text), K0 2 M4 °क्षयतौ, G2 3 °एँपर्तौ; the rest °क्षिपर्तौ

61 a) Devp Arjp हिरण्यपौ ॥ Arj आथर्वण्या श्रुते हिरण्ययावितिपाठ ॥ — b) Ñ2 D2 G1-6 सुमनसौ; G2 3 सुनगौ (for सुन°) Cd Da जयतौ (Da MSS erroneously यजयतौ), Arjp विजयती, वैज°(as in text) — c) Ñ V1 B3 Dn D1.2.4 G1.2.6 शुक्र (for °त्र) K0 2 वयती, B2 उपयती, B4 उपतौ (for वयन्तौ) G2 3 नपमा (for तर°) D2- T G सुवेपौ (G6 2 °र्द्धौ); M1 2 °यौ, M2 3 °पौ, Arjp °नौ — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अधिप्ययतौ, M1 अधिध्र° K4 Arjp अनिश; G° 8 वरित (for असित) N (except K0 4-1) G3 3 विवस्वत, T1 °स्वते

62 a) Cd ग्रस्तां (= गिलितां Comm), T2 अमस्तात् (for ग्रस्तां) — b) K1 D3.4.6 G° 3.6 अमुञ्चताचश्वि° — cd) K0 तावत्सुवृत्तावनमतमायया यासत्तमा गा, K1 तौ वत्सुवृत्तावनमतमायया असत सु मा गा, K2 तावत्सुवृत्ता-नमवपादौ गसमा मा, K3 तौ वत्सवृत्तावनमतमायया यौ सत्तमा गा, K4 B1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया तौ (B1 यौ) सत्तमा गा; Ñ Dn तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा (Dn1 मा); V1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया यावत्समा गा; B2 3 तावत्सुवृत्तावनमत्त(B3 °न्त)माययासत्तमा गा, B1 5 Da तावत्सुवृत्तावनमतमाययासत्तमा गा, D1 तावत्सवृत्ता वनवतमाययामसत्तमा गा, D2 तौ वत्सवृत्तावनमतमायया यौ सत्तमा गा, D3 तौ वत्सवृत्तावनमतमाययावमन्तमा या; D4 सौ धत्सवृत्तावनमतमायया वन्तमा गा, D5 तौ वत्सु वृत्तावनमन्तमायया सत्तमा गा, D6 तावत्सुवृत्तावनमत माययामदुत्तमागा, D7 तावत्सुवृत्तावनमतमाययामत्तमाङ्गा; T1 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ हे सत्तमौ गा, T2 तावत्सुवृत्ता-वनमत्तमायया न सत्तमौ गा, G1 तावत्सुवृत्तावननुमत्तमाययौ नामक्तमौ गा, G2 तावत्सुवृत्तावनमुत्तमा ये यौ सत्तमौ गाव्, G3 तपन्सुवृत्तापनमुत्तमाये यौ सत्तमौ गा; G4 5 तावत्सुवृत्ता वनमत्तमाययौ यसत्तमौ गा; G6 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ तौ सत्तमौ गा, M1 तावत्सुवृत्तावनमग्रमाययामक्तमया; M2 4 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ सत्तमा गा, M3 तावत्सु वृत्तावनमत्त (sup lin ग्र) मायया(corr from माययौ)म (sup lin स)त्तमा गा, M5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ असत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा) K2 स्वरुणा; D6.7 अरुण; T2 वरुणा; G1-6 अरुणाव् (for अरुणा) K Cd उदावह (K1 तदावहन्); G2 3 उपाव° Arjp तौ वत्सवृत्तावनमुत्तमाययौ सत्तमा गा अरुणा उदावहन्

63 a) T2 M1 3 शत च — b) D. समलेभे, M1 दुहते त (for सुवते त) T1 सुमते दुरामति (for सुवते त दु°) — c) T2 G1-6 °दोहना, M1 °दोहा नाना (for °दोहना) — d) M1 om तौ T1 G1 2 4 M3 5 ता (for तौ) K3 S अश्विभ्या दुहते (T1 °तेर्, M4 as in text) K2 धर्म्यं; K3 धर्मं, Da M5 °र्म्यं (Dn MSS erroneously धर्म्मं), G° 6 धर्मं, M5 °र्मं V1 उक्थं, Da उक्थ (MSS erroneously उथ्क्य), M1 अर्च्यं, Arjp उक्थ्य as in text (MSS erroneously उत्क्या)

64 a) D. तमेकनाभि B1 सप्तशतान्यरा T1 अथा श्रिता D3 om श्रिता K2 स्मृता (for श्रि°) — b) D5 corrupt, S प्रधियु (T1 पति; G2 तृणी, G3 प्रणी°; M1 प्रतिष्ठा; M. as in text) D5 om अन्या S (except T1 M2) अस्यां (for अन्या) K0 Ñ2 V1 D4 Arjp तथापरे (for प्रधिष्वन्या) After प्रधिष्वन्या, D2 8 ins तथापरे G3 6 अर्पितानि (for अर्पिता अरा) — c) K1 D1 4 6 Arjp षण्णेमि, Ñ1 V1 S (except M1 2) Arjp सुनेमि V1 Da जगत्; B4 अज, G2 जना, G6 जरा (for अजर). — d) D5 M1 मया; T2 G1 4 5 M2-5 मायया; G6 यथा

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपां-
स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तौ नासत्यावश्विनावामहे वां
स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-
वृते देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ६९
मुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ-
स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७०
एवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः । आहतुश्चैनम् ।
प्रीतौ स्वः । एष तेऽपूपः । अशानैनमिति ॥ ७१ ॥
स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमूचतुर्भवन्तौ । न　C. 1 734 B. 1 3 70 K. 1 3 70

चर्पयो; S चर्पणयो (G2 चर्पणं ये, for M1 see above) (for कृपयो) G1-3 M (except M1) om -प्र

68 K2 D1 M2 Cd om 68 K0 transp 68 and 69 B5 ins 68 in marg — a) G (except G1.3) वर्णान् T1 G M (M1 om) वि(G2 3 रो)धो (for विकुरुथो) T2 युवां वर्णा विरुधो विश्वरूपां — b) K0 4 Dn2 D2 4 येधिक्षियते, K1 G1 °क्षयति, K3 °क्षिपतो, Ñ1 तेधिक्षपते, Ñ2 Da D3 ते(D3 ये)धिष्टिपते, V1 °क्षिपतौ; B1.4 तेधिहृते (sic), B2 4 Dn1.n3 °क्षिपते, D- ते धिक्षिपतौ; D5 7 ते च्चिपते, T1 ते दीक्षियति, T2 °क्षपति, G- 3 ते धीक्षंते, G1-6 °क्षिपति (for तेऽधिक्षियन्ति) — c) K0 3 °घोप्यनु°, K4 °घोत्यनस्°; Ñ2 °नुसृता ; V1 °घोप्यन्यम्°; B1 D- 7 °घोत्यंतम्°, B1 °घोप्यमृता , B3 °घोसतमृता ; D5 °घो येनु°, M3 °नुसम्° (for °घोऽप्यनुसृता) — d) G2 3 क्षत्रिया (sic) चरति (for क्षितिमा°)

69 a) K0 ततौ, K1 सखौ, Ñ1 B3 सतो, Ñ2 B.m D1.4 यतो, D5 अतो; S मंतौ (M1 मते) (for तौ) K1 om अश्विनौ K0 3 4 Ñ2 B1 2.4 5 D4 Dn D5 °नौ यां महे (K0 °हे यां, Ñ2 Dn °हेह); Ñ1 B2 D2-4 °नायात्मनेपा (Ñ1 °त्मदेया), B1m °नायायात्मना, D3 °नौ यां स्नुयामहे; S °नाम्हये यां (G1-2 M2.3 ता, M1 °नायायदेतौ) (for °नावामहे वां) D1 अह (for वां) — b) D2-4 युवां (for च यां) K0 T1 G1-6 यौ, K1 V1 G2 या, Dn यां, M2 या कौ (for यां) T2 G3 M1 °भृत ; G2 विभृता, Cd विभ्रय (for बिभृ°) — cd) K2 transp 69c and 69d K3 Ñ V1 B1.2m D2-4 S (except M1) ततो (for तौ) K1 M1 2 om -वृता K3 °वृधौ च घर्म देवा , V1 °वृता च वृद्धौ देवा B2.2m D5 °वमृतावधार्यैते देवैः (D- देवान्) D2-4 देवै , T G M2.4 5 देवान् (G1 2 देयौ) (for देवा) G1 तान् (for तत) K0 G3 प्रपेदेन; K1 पुन प्रपद्दे , D2 पदे°; G3-6 प्रतिपे(G1 °प)दे न प्रसू (G3 om प्र), M1 तव प्रमदे°, M2 4 तप्रददे° (for तत्प्रपदेन) K3 om 69d,

reading after 69c मृत गोपयतो शिवाय । 10 ते नामत्याद्र प्रणमे शिवाय ततोमृत गोपयतोशिवाय । नासत्यावमृतावृतावृधौ

70 M2 om 70ab — a) Ñ V1 Dn (except Dn2) D7 c 7 लभेतां, D4 D5 Cd °भेयां; M1 °भते M3 युवाश्विनौ (for युवा) — b) K3 D2 गतासुरग्र, Cd गतासुरे°; S (M- om) गतासु(G2 3 °नु)रित (M1 गत मरित्र) (for गतासुरेतत्) G- 5 प्रतिपेदेन सू°; M1 2 4 प्रद(M1 °म) देन सू° — c) K3 जाते; B1 4 5 D1 G2 (before corr) जात (for जातो) B1 Da घत्ति; D- अस्ति; G2 3 मन्ति, G6 मुक्ति (for अत्ति) B1 Da D6 7 Cd गर्भं — d) T G1-3 M2 4 5 तम्; G6 तव (for तौ) K1 D6 7 T2 मुचतो G1 विश्वसे गा; M1 3 बीजसेक (for जीवसे गा) T G1 5 6 M 5 गां (for गा) — After 70, K1m Dn1 D1m 5 6 S (except M1 3) ins

196* स्रोतु न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीन पथि सम्प्रमूढ ।
दुर्गेऽस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरण प्रपद्ये ॥
[b) K4 Dn1 सम्प्रमोह]

71 Before 71, D6 T1 M2 4 5 ins सूत , G1 6 सूत । एष ऋषिभिश्चाश्विनावस्तुवत — N (except K D2-4) इत्येव (for एष) Da D6 7 G- 3 तौ (for तेन) Da M3 om अश्विनौ — G2 आगतौ चैनमूचतु (s'loka rhythm !) (for आहतुश्चै°) Before चैनम्, K3 ins पूर्वेऽधीभूतमुपमन्यु प्रसादीकृतमयासयानमीति ऊचतु — After चैनम्, K3 D2-4 ins हे उपमन्यो, T G1 आवां K3 G2 om प्रीतौ स्व — G2 3 om ते After °पूप , D- ins दत्त — V1 B1 5 भक्षयस्व, S (except G1-6 M1) खाद (for अशान) T om एनम् K3 अपूपक भक्षयस्वेति (for एष ते etc up to end of 71) After 71, D5 ins पुनरन्धो भविष्यसीति

72 K2 om स K0 3 4 transp स and एवमु°, and

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७

युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपां-
स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८

तौ नासत्यावश्विनावामहे वां
स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-
वृते देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ६९

मुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ-
स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७०

एवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः । आहतुश्चैनम् । प्रीतौ स्वः । एष तेऽपूपः । अशानैनमिति ॥ ७१ ॥

स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमूचतुर्भवन्तौ । न C. 1 734 B. 1 3 70 K. 1 3 70

चर्पयो; S चर्पणयो (G1 चर्पणं ये, for M1 see above) (for ऋपयो) G1-3 M (except M1) om -प्र

68 K3 D1 M1 Cd om 68 K0 transp 68 and 69 B3 ins 68 in marg — [a]) G (except G1.3) वर्णान् T1 G M (M1 om) विर(G2 3 °रो)थो (for विकुरुथो) T2 युवां वर्णां विरथौ विश्वरूपां — [b]) K0.4 Dn2 D2.4 येधिक्षियते, K1 G1 °क्षयति, K3 °क्षिपतो, Ñ1 तेपिक्षपते, Ñ2 Da D3 ते(D3 ये)धिक्षिपते, V1 °क्षिपतौ; B1.4 तेधिद्धते (sic), B2.3 Dn1.n3 °क्षिपते, D- ते विक्षिपतौ; D5 7 से क्षियते, T1 से दीक्षियति, T2 °क्षपति, G2 3 ते धीक्षंते, G4-6 °क्षिपति (for तेऽधिक्षियन्ति) — [c]) K0 3 °वोम्पनु°, K4 °वोत्यनस्र्°; Ñ2 °नुसृता ; V1 °वोप्यन्यम्°; B1 D6 7 °वोन्यंतम्°, B2 °वोप्यमृता , B3 °वोस्यतमृता ; D5 °वो येनु°, M2 °नुस्मृ° (for °वोऽप्यनुसृता) — [d]) G2 3 क्षत्रिया (sic) चरति (for क्षितिमा°)

69 [a]) K0 ततौ, K1 सर्वौ, Ñ1 B3 सतो, Ñ2 B.m D1.4 यतो, D3 अतो; S मंतौ (M1 मते) (for तौ) K1 om अश्विनौ K0 3 4 Ñ2 B1 2.4 5 D1 Dn D5 °नौ वां महे (K0 °हे वां, Ñ2 Dn °हेह); Ñ1 B2 D2-4 °नावात्मनेवा (Ñ1 °त्मदेवा), B1m °नावावात्मना, D5 °नौ वां स्तुवामहे; S °नाम्हये वां (G1-3 M2.3 ना, M1 °नावायदेतो) (for °नावामहे वां) D1 महू (for वां) — [b]) D2-4 युवां (for च यां) K0 T1 G4-6 यौ, K1 V1 G2 या, Dn यां, M2 या कौ (for यां) T2 G3 M1 °भृत ; G2 विभृमा, Cd विभ्रय (for बिभृ°) — [cd]) K2 transp 69[c] and 69[d] K3 Ñ V1 B2.3m D2-4 S (except M1) ततो (for तौ) K1 M1 2 om -वृता K3 °वृधौ च चरे देवा , V1 °वृता च वृद्धा देवा B2.3m D5 °वमृतावधार्येते देवै (D- देवान्) D2-4 देवै , T G M2.4 6 देवान् (G1 2 देवौ) (for देवा) G1 तान् (for तत) K0 G3 प्रपेदेन; K1 पुन प्रपद्दे , D2 पदे°; G3-6 प्रतिपे(G4 °प)दे न प्रसू (G3 om प्र), M1 तय प्रमदे°, M2 4 तत्पददे° (for तत्प्रपदेन) K3 om 69[d],

reading after 69[c] मृत गोपयतो शिवाय । 10 ते नासत्याह प्रणमे शिवाय ततोमृत गोपयतोशिवाय । नासत्यावमृतावृतावृधो

70 M2 om 70[ab] — [a]) Ñ V1 Dn (except Dn2) D7 6 7 लभेतां, D4 D5 Cd °भेयां; M1 °भते M3 युवाश्विनौ (for युवा) — [b]) K3 D2 गतासुरग्र, Cd गतायुरे°; S (M- om) गतासु(G2 3 °नु)रित्र (M1 गत मरित्र) (for गतासुरेतत्) G2 3 प्रतिपेदेन सू°; M1 2 4 प्रद(M1 °म) देन सू° — [c]) K3 जाते; B1 4 5 D1 G2 (before corr) जात (for जातो) B1 Dn धत्ति; D- अस्ति; G2 3 मन्त्रि, G6 मुक्ति (for अत्ति) B1 Dn D6 7 Cd गर्भं — [d]) T G1-3 M2 4 5 तम्; G6 तव (for तौ) K1 D6 7 T2 मुञ्चतो G4 विश्वमे गा; M1 3 बीजस्येक (for जीवसे गा) T G1 5 6 M 3 गां (for गा) — After 70, K4m Dn1 D1m 5 6 S (except M1 3) ins

196* स्तोतु न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीन पथि सम्प्रमूढ ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरण प्रपद्ये ॥
[[b]) K4 Dn1 सम्प्रमोह°]

71 Before 71, D6 T1 M2 4 5 ins सूत , G1 6 सूत । एष ऋग्भिश्चान्यैरस्तुवत — N (except K D2-4) इत्येव (for एव) Dn D6 7 G2 3 तौ (for तेन) Dn M3 om अश्विनौ — G2 आगतौ चैनमूचतु (s'loka rhythm!) (for आहतुश्चै°) Before चैनम्, K3 ins कूपेऽधीभूतमुपमन्यु प्रसादीकृतमयास्यानसीति ऊचतु — After चैनम्, K3 D2-4 ins हे उपमन्यो, T G1 आवां K3 G2 om प्रीतौ स्व — G2 3 om ते After °पूप , D- ins दत्त — V1 B1 5 भक्षयस्व, S (except G4-6 M1) खाद (for अशान) T om एनम् K3 अपूपक भक्षयस्वेति (for एप ते etc up to end of 71) After 71, D5 ins पुनरनघो भविष्यसीति

72 K2 om स K0 3 4 transp स and एवमु°, and

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तमुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान्न किंचिदुवाच । कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो C. 1 745 B. 1 3 81 K. 1 3 81

---

77 K3 G1-3 M (except M1) ऊच° (for आहतु) K B1 5 D (except Dn D1) T G 6 M1 om the first इति (cf 30) — Ñ1 om च K1 अपि (for च) D1 om च ते Ko D2-4 S om ते K1 transp ते and वेदा B2 (m as in text) देवा (for वेदा) B3 D2-5 om (the second) इति All MSS except Ko 1.4 B1 T1 G1-6 M1 om (the second) इति, and after 77 ins सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins before it चक्षुष्मांश्च भविष्ये, K2 B3 Dn D1-5 T2 G2 3 om च, G2 om इति, K3 B2 प्रतिभास्यति for इति), cf 30

78 K2 4 transp एषा and तस्य Ko 3 D3-4 एतस्यैषा (for एषा तस्य) K (except K1) D2-4 om अपि

79 B4 . G2 3 तथा (for अथ) T G1-3 om शिष्य (see below) K1 T1 om एव G2 3 om एवायोदस्य, T2 G1 corrupt K1 4 Ñ V1 B D (except D2-4) आपोद° (for आयो°) T1 M2-5 आयोदधौ° After °म्यस्य, T G1 ins शिष्य (see above) D1 T2 M वै°, Do G वै° (G2 3 वैत्सो) (for वेदो)

80 Ñ V1 B1 3 D (except Do 7) समादिदेश; B2 समुपादि° — D1 M (except M3) वै°, T G वै° (G2 3 वैत्स) (for वेद) B1 . इहोष्य°, G2 इहावस्य° (for इहास्य°) After °स्यताम्, K3 Ñ V1 B Dn D1.6-7 ins तावत — K2 Ñ V1 B (except B1 2) Dn D1 6-7 om भवता Dn च (for भवता) Dn Do 7 मम गृ° (for मद्गृ°) M (except M1) transp भव° and मद्गृ K1 Dn Do T1 G2 किंचि (for कंचि) After °काल, G1 ins स्थित्वा Ñ V1 B1-3 D (except D1-4) शुश्रूषुणा, B1 2 G1-3 गुरुशुश्रूषया, S (for G1-3 see above) गुरुशुश्रूषा(G1 6 °षण)प(M1 °म)रेण (M4 गुरुशुश्रूषुणा), cf 81 Before भवि°, N (except K B. D1-4 6 7) M4 ins च K1 om भवि° — G2 3 M1 om श्रेय°—°ष्यति, G2 3 om इति also

81 T °गृहे (for °कुले) G1-6 transp गुरु° and दीर्घ° G2 3 om गुरु- (after °काल°) All MSS except Ko 2-4 Dn1 D2-7 T2 G1 4-6 M1 3 °शुश्रूषा° (for °शुश्रूषण°), cf 80 K2 3 B1 5 D1 G M1.3 अभवत् (in M3 ins before अव°), T बभूव (for अवसत्) — Before गौरिव, S (except G2-6) ins स After गौरिव, Ko 3 ins च K1 Ñ B1 3 D (except D2-4) G2 3 गुरुणा (D1 परगुरुणा) धूर्षु (D. धुरि), K3 गुर्वीषु धू°, K4 °रशुश्रुषु, V1 T G1 M (except M1) °रधुरि, B3 5 °रधूर्षु (for गुरुषु धूर्षु) After धूर्षु, K3 ins धुर्यवत् Ñ V1 B (except B3) Dn (except Dn2) D1 6 7 G6 °योज्य°, T1 G1 युज्य° (for नियुज्य) K3 4 °तृषादु:ख(K4 om ख)सह, D1 °ष्णादु सह, T1 °ष्णासह (sic), G2 3 °ष्णादिदु ख° G1 5 सदा (for सर्वत्र)

82 K1 Do 7 om (the first) च G2 3 सर्वं, M1 सर्वज्ञत्व (for सर्व°) K3 ins परि before आवाप G2 3 प्रासवान् (for आवाप) — G2 3 om from एषा up to end of 82 D1 S (G2 3 om) वै(D4 M2 4 वै)द° (for वेद°)

83 G1 4 5 M1 om स G2 3 पुन (for स) After स, K3 ins कदाचित् B1 °ध्यायेनाभ्यनु°, B5 °ध्यायाभ्यनु° (for °ध्यायेनानु°) K (except K1) समासविय, D2-4 स (for समावृत्त) G1-6 गुरुकुले(G6 °ल) निवा° T गृहस्था° (for गृहा) D1 समपद्यत, Do 7 प्राप°, G3 °पद्यत्, G6 प्रतिप° — After तस्यापि, K2 ins वेदस्य G4-6 om स्व K2 4 D2 4 स्वे गृहे T G2 3 M2 4 5 om त्रय Before शिष्या, G5 ins तत्र G1 शिष्या आसंस्त्रय (for त्रय —°भूवु) G2 3 आययु (for बभू°)

84 G1-6 om स K1 transp शिष्यान्न and किंचिद् — G2 3 कियती (for कर्म) K3 D2-5 om वा (after कर्म) G1 6 om गुरु G2 3 om वेति K2 G2-5 om वा (before इति) Ko 2 4 D (except D1 2 6 7) T1 G1 5 चेति (for वेति) — G2 3 आज्ञा (for दु खा°) K1 4 D2-4 S (except T1 G1 M4, for T2 see below) om हि

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तमुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान्न किंचिदुवाच । कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो C. 1 745 B. 1 3 81 K. 1 3 81

---

77 K3 G1-3 M (except M1) ऊच° (for आहतु) K B1 5 D (except Dn D5) T G 6 M1 om the first इति (cf 30) — Ñ1 om च K1 अपि (for च) D5 om च ते Ko D2-4 S om ते K1 transp ते and चेदा B2 (m as in text) देवा (for चेदा) B5 D2-4 om (the second) इति All MSS except Ko 1.4 B1 T1 G4-6 M1 om (the second) इति, and after 77 ins सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins before it चक्षुष्मांश्च भविष्यसे, K4 B5 Dn D1-5 T2 G2 3 om च, G2 om इति, K3 B3 प्रतिभास्यति for इति), cf 30

78 K2 4 transp एषा and तस्य Ko 3 D3-4 एतस्यैषा (for एषा तस्य) K (except K1) D2-4 om अपि

79 B4 . G2 3 तथा (for अथ) T G1-3 om शिष्य (see below) K1 T1 om एव G2 3 om एवायोदस्य, T2 G1 corrupt K1 4 Ñ V1 B D (except D2-4) आपोद° (for आयो°) T1 M2-5 आयोदधौ° After °म्यस्य, T G1 ins शिष्य (see above) D4 T2 M चै°, D6 G चै° (G2 3 चैल्यो) (for चेदो)

80 Ñ V1 B1 3 D (except D6 7) समादिदेश; B3 समुपादि° — D4 M (except M5) चै°, T G चै° (G2 3 चैल्य) (for चेद) B4 . इहोष्य°, G3 इहावस्य° (for इहास्य°) After °स्यताम्, K3 Ñ V1 B Dn D1.5-7 ins तावत — K2 Ñ V1 B (except B4 5) Dn D1 5-7 om भवता Dn च (for भवता) Dn D6 7 मम गृ° (for मद्गृ°) M (except M1) transp भव° and मद्गृ K4 Dn D6 T1 G2 किंचि (for कंचि) After °काल, G1 ins स्थिरवा Ñ V1 B1-3 D (except D1-4) शुश्रूषुणा, B4 5 G1-3 गुरुशुश्रूषया, S (for G1-3 see above) गुरुशुश्रूषा(G4 6 °षण)प(M1 °म)रेण (M4 गुरुशुश्रूषुणा), cf 81 Before भवि°, N (except K B. D1-4 6 7) M4 ins च K1 om भवि° — G2 3 M1 om श्रेय°—°ष्यति, G2 3 om इति also

81 T °गृहे (for °कुले) G4-6 transp गुरु° and दीर्घं° G2 3 om गुरु- (after °काल) All MSS except Ko 2-4 Dn1 D2-7 T2 G1 4-6 M1 3 °शुश्रूषा° (for °शुश्रूषण°), cf 80 K2 3 B4 5 D1 G M1.3 अभवत् (in M3 ins before अव°), T बभूव (for अवसत्) — Before गौरिव, S (except G2-6) ins स After गौरिव, Ko 3 ins च K1 Ñ B1 3 D (except D2-4) G2 3 गुरुणा (D1 परगुरुणा) धूर्षु (D. धुरि), K2 गुर्वीषु धू°, K4 °रशुश्रषु , V1 T G1 M (except M1) °रुधुरि, B3 5 °रधूर्षु (for गुरुषु धूर्षु) After धूर्षु, K3 ins धुर्यवन् Ñ V1 B (except B3) Dn (except Dn2) D1 6 7 G5 °योज्य°, T1 G1 युज्य° (for नियुज्य) K3 4 °तृषादु स(K4 om स)सह , D1 °ष्णादु सह, T1 °ष्णासह (sic), G2 3 °ष्णादिदु ख° G4 5 सदा (for सर्वत्र)

82 K1 D6 7 om (the first) च G2 3 सर्वं, M1 सर्वज्ञत्व (for सर्व°) K3 ins परि before आवाप G2 3 प्राप्तवान् (for आवाप) — G2 3 om from एषा up to end of 82 D4 S (G2 3 om) वै(D4 M3 4 चै)द° (for वेद°)

83 G1 4 5 M1 om स G2 3 पुन (for स) After स, K3 ins कदाचित् B1 °ध्यायेनाभ्यनु°, B5 °ध्यायाभ्यनु° (for °ध्यायेनानु°) K (except K1) समाप्तविद्य , D2-4 स (for समावृत्त) G4-6 गुरुकुले(G6 °ल) निवा° T गृहस्था° (for गृहा) D1 समपद्यत, D6 7 प्राप°, G3 °पद्यत्, G6 प्रतिप° — After तस्यापि, K2 ins वेदस्य G4-6 om स्व K2 4 D2 4 स्वे गृहे T G2 3 M2 4 5 om त्रय Before शिष्या , G5 ins तत्र G1 शिष्या आसंस्त्रय (for त्रय —°भूवु) G2 3 आययु (for बभू°)

84 G4-6 om स K1 transp शिष्यान्न and किंचिद् — G2 3 कियती (for कर्म) K3 D2-5 om वा (after कर्म) G4 6 om गुरु G2 3 om वेति K2 G2-5 om वा (before इति) Ko 2 4 D (except D1 2 6 7) T1 G4 5 चेति (for वेति) — G2 3 आज्ञा (for दु खा°) K1 4 D2-4 S (except T1 G1 M4, for T2 see below) om हि

C 1.745 B 1.3.81 K 1.3.81

हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नैयेष ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयाचक्रतुः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तङ्क यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमिति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति स ॥८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विषीदतीति ॥८९॥ स

B1 मत्; T2 अह (for हि) M1 कुलनिवास° After शिष्यान्, B1 5 ins मुनि B1 om परि K0 D1 ins न before शिष्यान् (see below) K2 B3 T1 G1-3 M2.4 5 °क्लेशे; K3 न °क्लेशे (for परिक्लेशेन) D2-5 °क्लेशयितु (for क्लेशेन योज°) T1 G1-3 M2 4 5 नियोक्तु, T2 योक्तु (for योजयितु) K0 3 D1 om न (see above) K2 नेच्छत्; T1 G1 M2.4 5 नोत्सहते (G1 cont इति); T2 नोत्सह इति, G2 3 नोत्सहे; Cd नैयेष (as in text)

85 Ñ1 B3m D (except Da1 D2-5) कस्मिंश्चित्काले (for कस्यचित्का) D1 6 M1.2.4 वै ; T1 बै ; T2 G M2 ये (G2 3 यैल्व), M5 दैव (for वेद) D2-4 पौष्यकश्च (for °ष्यश्च) After क्षत्रियौ, D2-4 ins उभौ G4 5 अभ्युपे° (for उपेत्य) D5 om उपा K0 4 D3 om वरया Ñ V1 B2.3 5 D (except D2-5) वरयित्वा (B3 interp तम्) उपाध्याय च (for उपाध्याय वर) — After 85, K2 D2-4 ins याजनाय

86 D1 om याज्य Ñ V1 B3.4(m as in text) यज्ञ , S राज° (for याज्य°) B3 T G2 M2-4 om अभि After °स्थित°, K (except K1) D6 7 ins गृहे, T M हि, G2 3 अपि Ñ2 V1 B1 Dn D1.6 उत्त(B1 °त)कनामान, B2-4 उतकनाम°, S उदक ना° After शिष्य, B5 ins मुनिर् K0 2.4 विनियो , Ñ2 B (except B5) D (except Dn D1) G6 योज (for नियोज°) After आस, D2-4 ins गृहे — K1 om भो Ñ2 V1 B Dn D1 G2.3 om उत्तङ्क (B1 reads उतक) S (G2 3 om) उदक (for उत्तङ्क) After उत्तङ्क, K4 ins स्थेय T1 G2 3 मद्गृहे न किंचित्; M2-5 मद्गृहे यत्किंचिन्न (M3 om यत्; M4 om न) (for यत्किं —°गृहे) K1 T2 G1 4 6 M1 मद्गृ°; K2 Ñ1 D2-4 मम गृ° (for अस्मद्गृहे) K0 3 Ñ1 B1 2 Dn D1 6.7 M3.4 परिहीयेत D2-4 तत्तत् (for तत्) K1 B2 5 D1 M3.4 om अह M1.5 om अपरिहीण K0 4 D3 T1 G1 M2 °हीयमाण, K1 Ñ2 V1 B1-3.5 D2-4 6 7 G6 °हीन; Ñ1 Dn T2 G2.6 M3 4 °हीयमान, B4 D1 परिहीयमाण (B4 °न); G2 परीक्ष्यमाण (sic), G4 परिहीन (for अपरिहीण) G6 reads भवता after अह and om it before क्रिय° K4 भवति (for भवता क्रि)

87 N (except K0 2-4 Ñ1 D2-4) प्रतिसन्दि° (D5 प्रतिदि°), T2 समादि° (for °समादिश्य) Here and in the foll passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतक-; S उदक- (for उत्तङ्क of the text) D1 M1.3-5 वै ; T1 बै ; T2 G M2 बै° (G2.3 वैल्व) (for वेद) T प्रतस्थे (for प्रवास ज°)

88 K1 B2 5 D6 7 स शुश्रू°, K3 °श्रूषणे; Ñ V1 B1.2.4 D (for D6 7 see above) T G1-6 M1.5 शुश्रू°, G1 illegible, G2 3 स्वगुरु , M2-4 स गुरु° (for गुरुशुश्रूषु) T G1 °तिष्ठन् (for °ष्ठमान) N (except K B1 D2-4) T om तत्र After तत्र, G2 3 ins एव K4 निवस , T अवसत् (om स), M1 प्रतिव (for वस)

89 K0 1 G1-6 M om स Before वस°, K D2-4 ins एव K1 G1 वसतस्तत्र; Ñ1 स्तत , Ñ2 V1 B (except B1) D (except D2-4) तत्र वसमान (Dn तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र) K2.4 ध्यायस्य स्त्री G2 M1 om सहिताभिर् — K1 4 B2 3 Da1 D2-7 T G6 °ध्यायानी, B1 5 ध्यायी, G2 3 °ध्यायी या च (for ध्यायिनी) Before ते, B4 ins भूया After ते, K2.3 ins इय — K0 4 विप्रो°; B1 2.5 Da1 D5.7 ते प्रो (for प्रोषि) — G2 3 अस्मा, M3 तस्या (for अस्या) K0 3 transp अस्या and यथा K4 यथास्यां B4 D2-4 G2 om अय K (except K2) B3 D2-4 transp वन्ध्यो and न M अवध्यो (for वन्ध्यो न) G1 M2.4 भविष्यति (G1 cont इति) (for भवति) G2 3 कुमारो(G3 °रे) भविष्यति (for ऋतु°—भवति) After क्रियताम्, D2-4 G1 ins इति — B4 D5 T G2 3 M (except M1) om एतद्विषीदति Ñ V1 D6.7 एषा (for एतद्) After एतद्, D2-4 ins परिहीन G1 (uncertain) एतद्धि नावसीदति (the upper portions of the aks are lost on a torn margin), G1-6 एतस्यामेतद्धि सीद° (for एतद्वि°)

90 K1 Dn2 D1 G2.5.6 M5 om स After स, Ñ V1

C 1 745
B 1.3.81
K 1.3.81

हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नैयेष ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयाचक्रतुः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तङ्क यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमिति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति स्म ॥८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विषीदतीति ॥८९॥ स

B1 मत्; T2 अह (for हि) M1 कुलनिवास° After शिष्यान्, B1.6 ins मुनि B1 om परि K0 D1 ins न before शिष्यान् (see below) K2 B3 T1 G1-3 M2.4.5 °क्लेशे; K3 न °क्लेशे (for परिक्लेशेन) D2-5 °क्लेशयितु (for क्लेशेन योज°) T1 G1-3 M2.4.5 नियोक्तु, T2 योक्तु (for योजयितु) K0.3 D1 om न (see above) K2 नच्छत्; T1 G1 M2.4.5 नोत्सहते (G1 cont इति); T2 नोत्सह इति, G2.3 नोत्सहे; Cd नैयेष (as in text)

85 Ñ1 B3m D (except Da1 D2-5) कस्मिंश्चित्काले (for कस्यचित्का°) D1.6 M1.2.4 वैं; T1 बै; T2 G M2 वै (G2.3 वैल्व), M5 दैव (for वेद) D2-4 पौष्यकश्च (for °ष्यश्च) After क्षत्रियौ, D2-4 ins उभौ G4.5 अभ्युपे° (for उपेत्य) D5 om उपा K0.4 D3 om वरयां Ñ V1 B2.3.4 D (except D2-5) वरयित्वा (B3 interp तम्) उपाध्याय च (for उपाध्याय वर) — After 85, K2 D2-4 ins याजनाय

86 D1 om याज्य Ñ V1 B3.4(m as in text) यज्ञ, S राज° (for याज्य°) B3 T G2 M2-4 om अभि After °स्थित°, K (except K1) D6.7 ins गृहे, T M हि, G2.3 अपि Ñ2 V1 B1 Dn D1.6 उत्त(B1 °त)कनामान, B2-4 उतकनाम-, S उदक ना° After शिष्य, B5 ins मुनिर् K0.2.4 विनियो, Ñ2 B (except B5) D (except Dn D1) G6 योज (for नियोज°) After आस, D2-4 ins गृहे — K1 om भो Ñ2 V1 B Dn D1 G2.3 om उत्तङ्क (B1 reads उतक) S (G2.3 om) उदक (for उत्तङ्क) After उत्तङ्क, K4 ins स्थेय T1 G2.3 मद्गृहे न किंचित्; M2-5 मद्गृहे यत्किंचिच्च (M3 om यत्; M4 om न) (for यत्किं —°गृहे) K1 T2 G1.4.6 M1 मद्गृ°; K2 Ñ1 D2-4 मम गृ° (for अस्मद्गृहे) K0.3 Ñ1 B1.2 Dn D1.6.7 M3.4 परिहीयेत D2-4 तत्तत् (for तत्) K1 B2.5 D1 M3.4 om अह M1.5 om अपरिहीण K0.1 D5 T1 G1 M2 °हीयमाण, K1 Ñ2 V1 B1-3.5 D2-4.6.7 G6 °हीन; Ñ1 Dn T2 G2.6 M3.4 °हीयमान, B4 D1 परिहीयमाण (B4 °न); G2 परीक्ष्यमाण (sic), G4 परिहीन (for अपरिहीण) G6 reads भवता after अह and om it before क्रिय° K4 भवति (for भवता क्रि)

87 N (except K0.2-4 Ñ1 D2-4) प्रतिसन्दि° (D5 प्रतिदि°), T2 समादि° (for °समादिश्य) Here and in the foll passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतक-; S उदक- (for उत्तङ्क of the text) D1 M1.3-5 वै; T1 बै; T2 G M2 वै° (G2.3 वैल्व) (for वेद) T प्रतस्थे (for प्रवास ज°)

88 K1 B2.5 D6.7 स शुश्रू°, K3 °श्रूषणे; Ñ V1 B1.2.4 D (for D6.7 see above) T G1-6 M1.5 शुश्रू°, G1 illegible, G2.3 स्वगुरु, M2-4 स गुरु° (for गुरुशुश्रूषु) T G4 °तिष्ठन् (for °ष्ठमान) N (except K B1 D2-4) T om तत्र After तत्र, G2.3 ins एव K4 निवस, T अवसत् (om स्म), M1 प्रतिव (for वस)

89 K0.1 G1-6 M om स Before वस°, K D2-4 ins एव K1 G1 वसतस्तत्र; Ñ1 स्रुत, Ñ2 V1 B (except B1) D (except D2-4) तत्र वसमान (Dn तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र) K2.4 ध्यायस्य स्त्री G2 M1 om सहिताभिर् — K1.4 B2.3 Da1 D2-7 T G6 °ध्यायानी, B1.6 ध्यायी, G2.3 °ध्यायी या च (for ध्यायिनी) Before ते, B4 ins भूया After ते, K2.3 ins इय — K0.4 विप्रो°; B1.2.5 Da1 D5.7 ते प्रो (for प्रोषि) — G2.3 अस्या, M3 तस्या (for अस्या) K0.3 transp अस्या and यथा K4 यथास्यां B4 D2-4 G2 om अय K (except K2) B3 D2-4 transp वन्ध्यो and न M अवध्यो (for वन्ध्यो न) G1 M2.4 भविष्यति (G1 cont इति) (for भवति) G2.3 कुमारो(G3 °रे) भविष्यति (for ऋतु°—भवति) After क्रियताम्, D2-4 G1 ins इति — B4 D5 T G2.3 M (except M1) om एतद्विषीदति Ñ V1 D6.7 एषा (for एतद्) After एतद्, D2-4 ins परिहीन G1 (uncertain) एतद्धि नावसीदति (the upper portions of the aks are lost on a torn margin), G4-6 एतस्यामेतद्धि सीद° (for एतद्वि°)

90 K1 Dn2 D4 G3.4.6 M5 om स After स, Ñ V1

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः । भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य पुरीषं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः ॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशी-
र्भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति C 1 765 B 1 3.103 K 1 3.103

कुण्डले (see above) After कुण्डले, D2–4 ins स्त — All MSS except K Dn1 D2–4 G4–6 M1 om ते After आनं°, K (except K3) Ñ1 B4 D2–4 G1.3 ins इति — K1 2 Ñ3 V1 B D (except D2–4) om इत K3 पुण्यपाक; Ñ1 D5 S (except G1 M1) °ण्यकर्म, Cd पुण्यकं (as in text), cf v 1 160 B4 भविष्यति, D5 भावि (for भवि) After भविता, K4 ins ज्ञाता, G1 मम; G4 5 M1 मे Ñ1 S (except G1–5) एता° (for ताभ्याम्) B4 अपिवद्धा°, D5 पिनद्धा°, T M3 4 यद्धा°; G1–3 कुण्डलाभ्या, G4–6 M2.5 कुण्डलाभ्या यद्धा° (for आबद्धा°) After °बद्धाभ्या (or its variants), Ñ2 V1 B1 5 D (except D2–4) S (except G1 4 5 M1) ins शोभमाना (T शोभय), see below K0 2–4 ब्राह्मणानां, K1 G2 3 °णं After इच्छामि, T ins इति — Ñ2 V1 B1.2 5 D (except D2–4) S (except G1 4 5 M1) om from शोभ° up to °ग्रहनि (see above) K2 शोभमाना मा य° G1.4 om कुण्ड° B1 om तस्मिन्नहनि Before सपाद°, K1 ins मा, Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D2–4) M5 तत्; T G2 3.6 तथा त्व, G1 M1 तथा M3–4 om सपाद° K (except K0) सपादयसि; B5 T °दय; D2–4 °दयामि (for °दयस्व) — Before श्रेयो, N (except K Ñ1, B3 om) ins एव हि (B4 om हि; D5 ते for हि) कुर्वत (B5 cont ते, D1 तव) — G1.6 om हि After हि, K0 4 ins यथा Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D2–4) भविता (for हि ते स्यात्) Before क्षण, K2 ins शापो हि ते स्यात् G2 3 om स्यात् Ñ1 T M1 भिक्षण कु , Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D2–4) अन्यथा कृत (B5 कुर्वत , m कृत) श्रेय (D6 7 transp कृत and श्रेय), G कुण्डलभिक्षण (G1.3 असद्दीक्ष°) कु°, M2–5 भिक्षां कु° (for क्षण कु°) After इति, Ñ1 ins अन्यथा शाप ददामीति

101 B3 om 101 (cf v 1 96) — G2 3 M5 om स Ñ2 V1 Dn D1 6 7 तया; B2 5 Dn °ध्यायान्या, T गुरुपत्न्या (for °ध्यायिन्या) — D2–4 transp पथि and गच्छन्नपश्यद् K1.2.4 Dn1 D1–4 6 7 G3 वृषभ After ऋषभम्, T ins त T1 om from अतिप्र° up to पुरुषम् G2 3 M1 4 om त K1 D7 G1.6 तद् (for तम्) K1 आरूढ (for अधि) D3 M1 5 om एव V1 इति, D2 4 च (for एव) After एव, G4 5 ins च

102 B3 om 102 (cf v 1 96) — G2 6 om स After पुरु°, K0 3 4 ins तमुपेत्य, D2–4 समुपेत्य K0 इत्यभा°, K4 D2 6 7 अभा°; T1 उवाच, T2 उवाचेद (for अभ्यभा°) — Before उत्तङ्क, N (except K B1 4 D1–5, B3 om) G1 ins भो T अस्य, G2 3.6 एतस्य (for एतत्) D2–4 om अस्य T एतद्, G3 M2–4 मे (for अस्य) Dn1 G1.4 5 M1.5 om ऋष° K1.3.4 D2–4 वृष° K2 D1 T2 भक्षस्व After °स्वेति, V1 ins श्रेयस्ते भविष्यति

103 B3 om 103 (cf v 1 96) — T om स Dn (except Dn1) नैषत्, D5 नैवैच्छत् (for नै°) After °च्छत्, K0 3.4 D5 ins भक्षयितु, D2–4 अस्तु पुरीष वृषभस्य

104 B3 om up to भक्षयस्व (cf v 1 96) — Before तमाह, K2 ins अभक्षयत Before पुरु°, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1 2 G2 ins स, G3 M2 4 5 च M1 om भूय — After °यस्व, D2–4 ins इति (om उत्तङ्क), T2 G3–6 M1.3 इद; M2 4.5 एतत् K0 3.4 विचारयस्व, G1 3 चिराय; G2 चिर (for विचा°) T G2 3 om ते K1 D2–4 S (except M4) om पूर्वम्

105 G4 5 om इति K2 B1 D2–5 M1 om तदा S (except G4 5, M1 om) तत (for तदा) M1 om तद् K B1 D2–4 G6 तस्य, Ñ2 गृहीतवान्दत्त, B3 5 G4.5 दत्त, D5 तदीय (for तद्) G4 5 om ऋषभ° K (except K2) Ñ1 V1 D (except Dn D6 7) T1 G2 6 M1 वृष° All MSS except K G1–6 transp पुरीष and मूत्र (D2–4 मूत्रपुरीषे, G2 3 ins च after मूत्र) D2–4 7 T1 M1 om च After °त्तङ्क, Dn ins स Before प्रत°, N (except K V1 D2–5) ins सभ्रात स्थित (B1 Dn सभ्रमादुत्थित) एव (Ñ B1 3 Dn एवाप) उपस्पृश्य After यत्र, K2 ins आस्ते G1 om स T G1 om क्षत्रिय K (except K3) D2–4 सा क्षत्रिया D5 transp क्षत्रि° and पौष्य K (except K3) D2–4 M5 पोष्य (for ष्य)

106 K0 3.4 तत्रासीनमपश्यदुत्तङ्कस्तमुपेत्य (K3 ins तमुपेत्य also before तत्र), K1 2 D2–4 तत्रा(K1 तम)पश्यदासीनमुत्तङ्क समुपेत्य (K2 स तमु , D2–4 तमु°), Ñ V1 B

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः । भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य पुरीषं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः ॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति C 1 766 B 1 3. 103 K 1 3. 103

कुण्डले (see above) After कुण्डले, D2–4 ins स्त — All MSS except K Dn1 D2–4 G4–6 M1 om ते After आनं°, K (except K3) Ñ1 B4 D2–4 G1.3 ins इति — K1 3 Ñ2 V1 B D (except D2–4) om इत K3 पुण्यपाक; Ñ1 D5 S (except G1 M1) °ण्यकर्म, Cd पुण्यकं (as in text), cf v l 160 B4 भविष्यति, D5 भावि (for भवि) After भविता, K4 ins स्नाता, G1 मम; G4 5 M1 मे Ñ1 S (except G1–5) एता° (for ताभ्याम्) B4 अपिबद्धा°, D5 पिनद्धा°, T M3 4 बद्धा°; G1–3 कुण्डलाभ्या, G4–6 M2.5 कुण्डलाभ्या बद्धा° (for आबद्धा°) After °बद्धाभ्या (or its variants), Ñ2 V1 B1 5 D (except D2–4) S (except G1 4 5 M1) ins शोभमाना (T शोभय), see below Ko 2–4 ब्राह्मणानां, K1 G2 3 °णं After इच्छामि, T ins इति — Ñ2 V1 B1.2 5 D (except D2–4) S (except G1 4 5 M1) om from शोभ° up to °स्महनि (see above) K2 शोभमाना मा य° G1.4 om कुण्ड° B4 om तस्मिन्नहनि Before सपाद°, K1 ins मा, Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D2–4) M5 तत्; T G2 3.6 तथा त्व, G1 M1 तथा M3–4 om सपाद° K (except Ko) सपादयसि; B5 T °दय; D2–4 °दयामि (for °दयस्व) — Before श्रेयो, N (except K Ñ1, B3 om) ins एव हि (B4 om हि; D5 ते for हि) कुर्वत (B5 cont ते, D1 तव) — G1.6 om हि After हि, Ko 4 ins यथा Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D2–4) भविता (for हि ते स्यात्) Before क्षण, K2 ins शापो हि ते स्यात् G2 3 om स्यात् Ñ1 T M1 भिक्षण कु, Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D2–4) अन्यथा कुत (B5 कुर्वत, m कुत) श्रेय (D6 7 transp कुत and श्रेय), G कुशलभिक्षण (G2.3 असद्दीक्ष°) कु°, M2–5 भिक्षां कु° (for क्षण कु°) After इति, Ñ1 ins अन्यथा शाप ददामीति

101 B3 om 101 (cf v l 96) — G2 3 M5 om स Ñ2 V1 Dn D1 6 7 तया; B2 5 Dn °ध्यायान्या, T गुरुपत्न्या (for °ध्यायिन्या) — D2–4 transp पथि and गच्छन्नपश्यद् K1.2.4 Dn1 D1–4 6 7 G3 वृषभ After ऋषभम्, T ins स T1 om from अतिप्र° up to पुरुषम् G2 3 M1 4 om त K1 D5 G1.6 तद् (for तम्) K1 आरूढ (for अधि)

D3 M1 5 om एव V1 इति, D2 4 च (for एव) After एव, G4 5 ins च

102 B3 om 102 (cf v l 96) — G2 6 om स After पुरु°, Ko 3 4 ins तमुपेत्य, D2–4 समुपेत्य Ko इत्यभा°, K4 D2 6 7 अभा°; T1 उवाच, T2 उवाचेद (for अभ्यभा°) — Before उत्तङ्क, N (except K B1 4 D1–5, B3 om) G1 ins भो T अस्य, G2 3.6 एतस्य (for एतत्) D2–4 om अस्य T एतद्, G3 M2–4 मे (for अस्य) Dn1 G1.4 5 M1.5 om ऋष° K1.3.4 D2–4 वृष° K2 D1 T2 भक्षस्व After °स्वेति, V1 ins श्रेयस्ते भविष्यति

103 B3 om 103 (cf v l 96) — T om स Dn (except Dn1) नैषत्, D5 नैवैच्छत् (for नै°) After °च्छत्, Ko 3.4 D5 ins भक्षयितु, D2–4 अस्तु पुरीष वृषभस्य

104 B3 om up to भक्षयस्व (cf v l 96) — Before तमाह, K2 ins अभक्षयत Before पुरु°, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1 2 G2 ins स, G3 M2 4 5 च M1 om भूय — After °यस्व, D2–4 ins इति (om उत्तङ्क), T2 G3–6 M1.3 इद; M2 4.5 एतत् Ko 3.4 विचारयस्व, G1 3 चिराय; G2 चिर (for विचा°) T G2 3 om ते K1 D2–4 S (except M4) om पूर्वम्

105 G4 5 om इति K2 B1 D2–5 M1 om तदा S (except G4 5, M1 om) तत (for तदा) M1 om तद् K B1 D2–4 G6 तस्य, Ñ2 गृहीतवान्दत्त, B3 5 G4.5 दत्त, D5 तदीय (for तद्) G4 5 om ऋषभ° K (except K2) Ñ1 V1 D (except Dn D6 7) T1 G2 6 M1 वृष° All MSS except K G4–6 transp पुरीष and मूत्र (D2–4 मूत्रपुरीषे, G2 3 ins च after मूत्र) D2–4 7 T1 M1 om च After °त्तङ्क, Dn ins स Before प्रत°, N (except K V1 D2–5) ins सम्भ्रात स्थित (B1 Dn सम्भ्रमादुत्थित) एव (Ñ B1 3 Dn एवाप) उपस्पृश्य After यत्र, K2 ins आस्ते G1 om स T G1 om क्षत्रिय K (except K3) D2–4 सा क्षत्रिया D6 transp क्षत्रि° and पौष्य K (except K3) D2–4 M5 पौष्य (for °ष्य)

106 Ko 3.4 तत्रासीनमपश्यदुत्तङ्कस्तमुपेत्य (K3 ins तमुपेत्य also before तत्र), K1 2 D2–4 तत्रा(K1 तम)पश्यदासीनमुत्तङ्क समुपेत्य (K2 स तमु, D2–4 तमु°), Ñ V1 B

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥
अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयो-
च्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं
पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं
भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथे-
त्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद-
नोऽशब्दाभिर्हृदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा
द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य
तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच ।
स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति
॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं मे
भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा प्रीता तेन
तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते O 1 774 B 1 3 111 K 1 3 111

---

113 D4 G4 5 तया, G1 2 M (for M1 see below) तेन (for अथ) After अथ, T ins तेन M1 अथैनमुदक (for अथै°—°त्तङ्क) G1-3 M (for M1 see above) om उत्तङ्क G4 . उक्तवत स्मृत्वाहोदक (for अथै°—°वाच) G6 तत्राहोदक (for उत्त°—°वाच) — Before अस्ति, K3 D.-4 ins सत्य G2 3 किंचित् (for खलु) Ko 4 मयो-च्छिष्टेनानुपविष्टेनाप स्पृष्टा , K1 Ñ V1 B Da Dn D1 मयो स्थितेनो° (B2 4 °ना°), K3 3 G1 मया (G1 interp भक्षितम्) उच्छिष्टे(K3 G1 °ष्टेन)नोपस्पृष्ट (K3 °स्पृष्टा), D2-4 मयि उच्छिष्ट नाप°, T G4-6 M2-5 मया तु (G. मयापि, M2-5 om तु) भक्षित नो°, G2 3 मम नो , M1 मया भक्षयता नो° (for मयोच्छिष्टेनो) G2 om from शीघ्र up to end of 113 All MSS except Ko 2-4 D3-4 om शीघ्र, but cf v l 114 S (except G3, G2 om) आगच्छता S (except M2-5) om च

114 G4-6 om त T transp त and पौष्य , and before पौष्य ins स (T2 om स) एवमुक्त D2 3 G1 4 6 M1 om तत् K1 G1 M1 om हि N (except Ko 2-4, for D2 3 see above) एष ते (B3 om ते) व्यतिक्रम (for एतत्तदेव हि) — After न, G1 M1 ins हि K4 खलु स्थि° (for न स्थि°) D2 om स्थितेन G4 5 M1 om भवति न स्थितेनेति N (except K D3, D4 by corr , for B. see below) नोस्थिते(Ñ1 B2 4 न स्थिते)नोपस्पृष्ट भवति इति शीघ्र (Ñ1 V1 B2-4 Da2 D1 6 7 न for इति शी , B1 D5 om इति शी°) गच्छता चेति (B. उस्थितेनोपस्पृष्ट गच्छता चेति), T G1-3 6 M2-5 एव चेत् शुद्धो (G2 3 शुद्धेन) भूत्वा गतव्य (for एतत्तदे°—स्थितेन) G1 एव चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन)

115 Ñ1 Dn2 G1 तथा, G4 5 M1 तत (for अथ) After °त्तङ्क, N (except K1-3 B. D2-4) ins त M1 om प्राङ्मुख उप T G2 3 M (M1 om) भूत्वा, G4 5 उपस्पृश्य (for उप°) Da2 S (except G1 M) om सु Ko 2 स ; D1 स (for सु) D1 -वृत (for पाद) M1 °नयनो (for °वदनो) N (except K D2 3, for D4 see below) नि शब्दा°; D4 S शुद्धा° (for अशब्दाभिर्) After -शब्दाभिर्, N (except K D2-4) ins अफेनाभि रनुष्णाभि (D5-7 om अनुष्णा°) B. Da.5 M2 4 om हृदयगमाभि N (except K D2 4, B5 D3 6 om) हृद्गता° (for हृदयगमा°) K2 D2-4 G3 M1 om अद्भि K4 transp अद्भि and उप° Ñ V1 B2-4 Dn D1.5-7 G3 transp उप° and त्रि B2 4 Dn D1 5-7 om पीत्वा G1.4-6 om त्रि पी° Da om त्रि Da M आचम्य (for पीत्वा) B om from पीत्वा up to खान्यद्भिर् G3 (hapl) om from (the first) अद्भिरुप° up to खानि T om from त्रि पी° up to °रुपस्पृश्य G2 om पीत्वा द्वि परि° After पीत्वा, K D2-4 ins आप (K3 cont हिष्ठा इत्यनुवाकेन शीर्षाभिषिच्य) D6 7 om from द्वि up to °रुपस्पृश्य K3 om द्वि परि° Dn1 D5 अद्भि (for द्वि) Ko 4 उन्मृ° (for परिमृ°) K1 om खान्यद्भिरुपस्पृश्य G1 मुख, G4 6 मुखानि (for खानि) M (except M1) om अद्भि (after खानि) After (the second) °स्पृश्य, K3 ins मूर्धानं च, Ñ V1 B D (except D2-4) G3 6 M1 च N (except K B1 D3-4) प्रविवेश तत (for प्रवि°). K3 T G4-6 M1 om ता

116 D.-4 त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव) K1 B4 M1 om एव K1 M1 उत्था°; N (except Ko 2-4, for K1 see above, D2-4 om) प्रत्यु° (for अभ्युत्थाय) — B3 Da1 T2 om ते B6 M6 भवन्, D5 भवान् (for भग°) — K3.4 D3 °ज्ञापयतु Ko 3.4 कि ते; T M2 4.5 भो ते किं, G2 3 ते किं, M3 भो किं (for किं)

117 After स, G4 5 ins च After तां, G2 3 ins उदक प्रति — B. G1-3 M2 4 ते (for एते) After एते, T ins ते Dn2 D2-4 T G2 3 गुर्वर्थे D2-4 T G2 3 om मे D5 मया, G1 मयि (for मे) K2 transp मे and भिक्षि° K3 भिक्षवे; G1 M °क्षिता, G2 3 °क्षां, Cd as in text

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥
अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयो-
च्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं
पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं
भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथे-
त्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद-
नोऽशब्दाभिर्हृदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा
द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य
तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच ।
स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति
॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं मे
भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा प्रीता तेन
तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते O 1 774 B 1 3 111 K 1 3 111

113 D4 G4 5 तया, G1 2 M (for M1 see below) तेन (for अथ) After अथ, T ins तेन M1 अथैनमुदक (for अथै°—°त्तङ्क) G1-3 M (for M1 see above) om उत्तङ्क G4 5 उक्तवत स्मृत्वाहोदक (for अथै°—°वाच) G6 तत्राहोदक (for उत्त°—°वाच) — Before अस्ति, K3 D2-4 ins सत्य G2 3 किंचित् (for खलु) K0 4 मयोच्छिष्टेनानुपविष्टेनाप स्पृष्टा, K1 Ñ V1 B Da Dn D1 मयो स्थितेनो° (B2 4 °ना°), K2 3 G1 मया (G1 interp भक्षितम्) उच्छिष्टे(K3 G1 °ष्टेन)नोपस्पृष्ट (K3 °स्पृष्टा), D2-4 मयि उच्छिष्ट नाप°, T G4-6 M2-5 मया तु (G4 मयापि, M2-3 om तु) भक्षित नो°, G2 3 मम नो, M1 मया भक्षयता नो° (for मयोच्छिष्टेनो) G2 om from शीघ्र up to end of 113 All MSS except K0 2-4 D2-4 om शीघ्रं, but cf v l 114 S (except G3, G2 om) आगच्छता S (except M2-5) om च

114 G4-6 om तं T transp तं and पौष्य, and before पौष्य ins स (T2 om स) एवमुक्त D2 3 G1 4 6 M1 om तत् K1 G1 M1 om हि N (except K0 2-4, for D3 8 see above) एष ते (B3 om ते) व्यतिक्रम (for एतत्तदेव हि) — After न, G1 M1 ins हि K4 खलु स्थि° (for न स्थि°) D2 om स्थितेन G4 5 M1 om भवति न स्थितेनेति N (except K D3, D4 by corr, for B4 see below) नोत्थिते(Ñ1 B2 4 न स्थिते)नोपस्पृष्ट भवति इति शीघ्र (Ñ1 V1 B2-4 Da2 D1 6 7 न for इति शी, B1 D5 om इति शी°) गच्छता चेति (B4 उत्थितेनोपस्पृष्ट गच्छता चेति), T G1-3 6 M2-5 एव चेत् शुद्धो (G2 3 शुद्धेन) भूत्वा गतव्य (for एतत्तदे°—स्थितेन) G1 एव चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन)

115 Ñ1 Dn2 G1 तथा, G4 5 M1 तत (for अथ) After °त्तङ्क, N (except K1-3 B4 D2-4) ins त M1 om प्राङ्मुख उप T G2 3 M (M1 om) भूत्वा, G4 5 उपस्पृश्य (for उप°) Da2 S (except G1 M) om सु K0 2 स; D1 स (for सु) D1 -वृत्त (for पाद) M1 °नयनो (for °वदनो) N (except K D2 3, for D4 see below) नि शब्दा°; D4 S शुद्धा° (for अशब्दाभिर्) After -शब्दाभिर्, N (except K D2-4) ins अफेनाभि रनुष्णाभि (D5-7 om अनुष्णा°) B4 Da.6 M2 4 om हृदयगमाभि N (except K D2 4, B5 D3 6 om) हृद्गता° (for हृदयगमा°) K3 D2-4 G3 M1 om अद्भि K4 transp अद्भि and उप° Ñ V1 B2-4 Dn D1.5-7 G3 transp उप° and त्रि B2 4 Dn D1 5-7 om पीत्वा G1.4-6 om त्रि पी° Da om त्रि Da M आचम्य (for पीत्वा) B om from पीत्वा up to खान्यद्भिर् G3 (hapl) om from (the first) अद्भिरुप° up to खानि T om from त्रि पी° up to °रुपस्पृश्य G2 om पीत्वा द्वि परि° After पीत्वा, K D2-4 ins आप (K3 cont हिष्ठा इत्यनुवाकेन शीर्षाभिषिच्य) D6 7 om from द्वि up to °रुपस्पृश्य K3 om द्वि परि° Dn1 D5 अद्भि (for द्वि) K0 4 उन्मृ° (for परिमृ°) K1 om खान्यद्भिरुपस्पृश्य G1 मुख, G4 6 मुखानि (for खानि) M (except M1) om अद्भि (after खानि) After (the second) °स्पृश्य, K2 ins मूर्धानं च, Ñ V1 B D (except D2-4) G3 6 M1 च N (except K B1 D3-4) प्रविवेश तत (for प्रवि°). K3 T G4-6 M1 om तां

116 D2-4 त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव) K1 B4 M1 om एव K1 M1 उत्था°; N (except K0 2-4, for K1 see above, D2-4 om) प्रत्यु° (for अभ्युत्थाय) — B3 Da1 T2 om ते B6 M6 भवन्, D5 भवान् (for भग°) — K3.4 D3 °ज्ञापयतु K0 3.4 कि ते; T M2 4.5 भो ते किं, G2 3 ते किं, M3 भो किं (for किं)

117 After स, G4 5 ins च After तां, G2 3 ins उदक प्रति — B4 G1-3 M2 4 ते (for एते) After एते, T ins ते Dn2 D2-4 T G2 3 गुर्वर्थे D2-4 T G2 3 om मे D5 मया, G1 मयि (for मे) K2 transp मे and भिक्षि° K3 भिक्षवे; G1 M °क्षिता, G2 3 °क्षां, Cd as in text

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि । भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।
विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य C 1 786 B 1 3.123 K 1 3.123

(see above) B1 G1.4 M अन्नमशुचि (by transp) Before दद्या°, G1 ins अपि Ko (? hapl) om from तस्मा° up to दूषयसि (127) T G2.3.6 त्वमधो, G1 अंधस्त्व (for अन्धो) — After 126, T G2 ins पौष्यमुवाच (see above)

127 Ko om up to दूषयसि, D2 om 127 (cf v l 126) Before त, T1 ins स G2 om. त पौष्य प्र° G3 om त G3 उवाच (for प्रत्यु°) — D5 om यस्मात् B2 D6 7 S (except M1) om अपि K1 transp अपि and अदुष्टम् M1 transp अदु° and अन्न After तस्मात्, Ñ V1 B2 D5–7 ins त्वमपि, B1.3.5 Da Dn D1 T1 G2 त्व After 127, N (except Ko–3 Ñ1, D2 om the first sentence) ins

201* तमुत्तङ्क प्रत्युवाच । न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशाप दातुम् । तस्माद्न्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।

[After °तान्नम्, D2–4 ins मम K4 परीक्षस्व, Ñ2 B1.2.4 °कुरुष्व (for प्रत्यक्षी°)]

128 M1 om स° N (except K Ñ1 D2–5) तत° (for सोऽथ) T G1–3 6 om पौष्य° After पौष्य, N (except K Ñ1 D2–5) ins तदन्नमशुचि दृष्ट्वा G2 3 पौष्यस्य (for तस्य) Ñ1 V1 S (G1 om अन्नस्य) transp अशुचि° and अन्नस्य B5 °चिता (for अशुचिभावम्) Ñ2 B D (except D4 5) G1 om अन्नस्य K1 शमयामास, K2 Ñ1 V1 B1 अवगम°; Ñ2 B1–3 D अपरोक्ष° (D5 अगण°), B6 अवेक्ष°, G6 दर्श° (for आगम°)

129 K2 Dn D1 यत्कृत (for उपहृ°) After °हृत, N (except K Ñ1 D2–5) ins अनुष्ण D6 7 om. सकेशम् Before अशुचि, N (except Ñ1 B1 D2–7) ins च B1 S (except T1 G4 5 M1) om अशुचि Before मत्वा, N (except K Ñ1 D2–5) ins एतदिति (B1 om एतद्) T2 G1–3 M (except M1) आलक्ष्य, G6 आलोक्य (for मत्वा) Before उत्तङ्क, K4 ins अथ, Ñ2 त, V1 B (except B1) D (except D2–5) तमपि — After अज्ञानात्, T2 G1 M (except M1) ins एव Dn D1 transp अज्ञानाद् and एतद् T2 G1 तद् (for एतद्) Ko G1 transp सके° and उपहृ° Dn M5 उपाहृ° G1 om शीत च M1 शीतलत्व, M3 °तल (for शीत) D (except Da1 D2–5) om च — T2 G6 एतत् (for तत्) K1 B1 Dn D5 क्षम°, D1 शम°; G2 3 क्षमाप° (for क्षाम°) K1.2 D2–4 G4.5 भगवत, Da1 G1 भगवन् (for भव°)

130 T1 om 130–132 — K3 वृथा (for मृषा) M1 3 प्रब्रवीमि — D2 T2 M1 om त्वम् K1 अपि, D5 च (for त्वम्) G1 om त्वमन्धो G2 3 इति (G2 om इति) अधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो) D2–5 G3 M1 अचि° (for नचिरात्) K1 T2 G2.3 M2 5 om इति — G2 3 om. अपि After ममापि, K1 2 B3 Da D7 ins तु, D2–4 त्वत् B1 त्वया, T2 G4–6 M1 3 भवद् (for भवता) G3 यदुक्त, M1 3 उक्त (for दत्त) K1 न दत्तो भवेच्छाप ; Ñ2 V1 Dn D1 शापो भवता दत्तो न भवेत्, G1 न शापो भवेद्भवद्दत्त (for शापो — दत्त)

131 T1 om 131 (cf v l 130) — After (the first) न, N (except K Ñ1 D2–5) M1 2 ins च G2 3 om अहं K2 D2–4 प्रत्याख्यातु T2 transp शाप and प्रत्या° — K3 स (for the second न), see below T3 om हि G5 मां (for मे) G2 3 अपि (for अद्यापि) D2–4 शम (for उप°) Before गच्छ°, K3 ins न (see above) After °च्छति, K3 G (except G2 3) ins इति — S (except G4 5 M1) om. च D2–4 तु (for च) M1 om भव° Before यथा, K3 ins तत् Ñ1 G4 5 M1 om यथा K4 श्लोकोत्र, Ñ2 V1 G1 तथा (for य°)

132 T1 om 132 (cf. v l 130) — [a]) K2 (by corr) D (except Da) S (T1 om) नव° After -नीत, G4 5 ins एव G2 transp हृद° and ब्राह्म° — [b]) G2 corrupt Ñ1 वाक्य (for °चि) After वाचि, G6 ins च K Ñ1 V1 B4 5 Dn D1 3 5 G2 निशित°, T2 विनि° (for निहित) — [c]) M1.3 om एतद् N (except K B1 D2)

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि । भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।
विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य C 1 786 B 1 3.123 K 1 3.123

(see above) B1 G1.4 M अन्नमशुचि (by transp) Before दृष्ट्वा°, G1 ins अपि Ko (? hapl) om from तस्मा° up to दूषयसि (127) T G2.3.6 त्वमधो, G1 अंधस्त्व (for अन्धो) — After 126, T G2 ins पौष्यमुवाच (see above)

127 Ko om up to दूषयसि, D2 om 127 (cf v l 126) Before स, T1 ins स G2 om. त पौष्य प्र° G3 om त G3 उवाच (for प्रत्यु°) — D5 om यस्मात् B2 D6.7 S (except M1) om अपि K1 transp अपि and अदुष्टम् M1 transp अदु° and अन्न After तस्मात्, Ñ V1 B2 D5-7 ins त्वमपि, B1.3.5 Da Dn D1 T1 G2 त्व After 127, N (except Ko-3 Ñ1, D2 om the first sentence) ins

201* तमुत्तङ्क प्रत्युवाच । न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशाप दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।

[After °तान्नम्, D2-4 ins मम K4 परीक्षस्व, Ñ2 B1.2.4 °कुरुष्व (for प्रत्यक्षी°)]

128 M1 om स° N (except K Ñ1 D2-5) तत° (for सोऽथ) T G1-3.6 om पौष्य° After पौष्य, N (except K Ñ1 D2-5) ins तदन्नमशुचि दृष्ट्वा G2.3 पौष्यस्य (for तस्य) Ñ1 V1 S (G1 om अन्नस्य) transp अशुचि° and अन्नस्य B5 °चिता (for अशुचिभावम्) Ñ2 B D (except D4.5) G1 om अन्नस्य K1 शमयामास, K2 Ñ1 V1 B1 अवगम°; Ñ2 B1-3 D अपरोक्ष° (D5 अगण°), B6 अवेक्ष°, G6 दर्श° (for आगम°)

129 K2 Dn D1 यत्कृत (for उपहृ°) After °हृत, N (except K Ñ1 D2-5) ins अनुष्ण D6.7 om. सकेशम् Before अशुचि, N (except Ñ1 B1 D2-7) ins च B1 S (except T1 G4.5 M1) om अशुचि Before मत्वा, N (except K Ñ1 D2-5) ins एतदिति (B1 om एतद्) T2 G1-3 M (except M1) आलक्ष्य, G6 आलोक्य (for मत्वा) Before उत्तङ्क, K4 ins अथ, Ñ2 त, V1 B (except B1) D (except D2-5) तमपि — After अज्ञानात्, T2 G1 M (except M1) ins एव Dn D1 transp अज्ञानाद् and एतद् T2 G1 तद् (for एतद्) Ko G1 transp सके° and उपहृ° Dn M5 उपाहृ° G1 om शीत च M1 शीतलत्व, M3 °तल (for शीत) D (except Da1 D2-5) om च — T2 G6 एतत् (for तत्) K1 B1 Dn D5 क्षम°, D1 शम°; G2.3 क्षमाप° (for क्षाम°) K1.2 D2-4 G4.5 भगवत, Da1 G1 भगवन् (for भव°)

130 T1 om 130–132 — K3 वृथा (for मृषा) M1.3 प्रब्रवीमि — D2 T2 M1 om त्वम् K1 अपि, D5 च (for त्वम्) G1 om त्वमन्धो G2.3 इति (G2 om इति) अधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो) D2-5 G3 M1 अचि° (for नचिरात्) K1 T2 G2.3 M2.5 om इति — G2.3 om. अपि After ममापि, K1.2 B3 Da D7 ins तु, D2-4 त्वत् B1 त्वया, T2 G4-6 M1.3 भवद् (for भवता) G2 यदुक्त, M1.3 उक्त (for दत्त) K1 न दत्तो भवेच्छाप ; Ñ2 V1 Dn D1 शापो भवता दत्तो न भवेत्, G1 न शापो भवेद्भवद्दत्त (for शापो — दत्त)

131 T1 om 131 (cf v l 130) — After (the first) न, N (except K Ñ1 D2-5) M1.2 ins च G2.3 om अहं K2 D2-4 प्रत्याख्यातु T2 transp शाप and प्रत्या° — K3 स (for the second न), see below T3 om हि G5 मां (for मे) G2.3 अपि (for अद्यापि) D2-4 शम (for उप°) Before गच्छ°, K3 ins न (see above) After °च्छति, K3 G (except G2.3) ins इति — S (except G4.5 M1) om. च D2-4 तु (for च) M1 om भव° Before यथा, K3 ins तत् Ñ1 G4.5 M1 om यथा K4 श्लोकोत्र, Ñ2 V1 G1 तथा (for य°)

132 T1 om 132 (cf. v l 130) — [a]) K2 (by corr) D (except Da) S (T1 om) नव° After -नीत, G4.5 ins एव G2 transp हृद° and ब्राह्म° — [b]) G2 corrupt Ñ1 वाक्य (for °चि) After वाचि, G6 ins च K Ñ1 V1 B1.5 Dn D1.3.5 G2 निशित°, T2 विनि° (for निहित) — [c]) M1.3 om एतद् N (except K B1 D2)

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं
महाबिलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं
स्वभवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव
बिलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः
॥ १३८ ॥
य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्कांशुसेनायां चर्तुमैरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः । C. 1 800 B. 1 3. 137 K. 1 3 137

(for वि°) K1 तक्षक° (for °करूप कृ°) Ñ2 V1 B1-3 D (except D2-5) M3 तक्षकस्वरू° K0 om from कृत्वा up to °लोक (138) B1 चकार, S गृहीत्वा (for कृ°) G2 om सह° G3 असौ (for सह°) B5 transp सह° and धर°. K3.4 T2 G1-3 M महद्बिल (M1 बिल) (for महा°) B1.4 D (except D2.5) G4-6 M1 प्रवि°, T2 G1 M2-5 आवि°, G2.3 आविशत् (for विवे°)

138 K0 om प्रविश्य च ना° (of v l 137) Da1 D2.5 G6 om च D5 T G4.5 M (except M1) °लोके After °लोक, B6 ins क्षणात् G2.3 °लोकस्य भव° K2.3 °स्वभु°, T1 स्व भ° (for स्वभ°) — G1 folio 8 ends with अगच्छत्, next folio (9) is missing — After अगच्छत्, N (except K1 Ñ1) T1 G4.5 ins (D6 T1 G4.5 om the first sentence and K2 the last two)

204* अथोत्तङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिलं दण्डकाष्ठेन चखान । न चाशकत् । तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रो दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् ।

[K0.2.4 V1 B1.2.6 स च (for अथ) — T1 G4.5 चखनितु नाश° (for न चाश°), गत्वास्य (for गच्छास्य), and कार्य (for साहाय्य)]

— B4 तदा, M2.4 तत् (for तम्) B1 T2 G6 om अन्वावि° K3 प्रवि°, Ñ2 Da Dn D1.6.7 अनुवि°, B5 विवेश, G3 उपाविशत् (for अन्वावि°) Before तेनैव, K1 T2 G6 M ins ज्ञात्वा G2 om तेनैव बि° M transp अन्वावि° and तेनैव बि° — D2 om प्रविश्य च T2 G6 अन्वावि°, G2.3 अनुप्र° (for प्रवि°) D7 G4.5 transp प्रवि° and च K Da Dn D1.5 T G6 om च — After (the second) प्रविश्य च, N (except K0.1 Ñ1) T1 G4.5 ins

205* तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसंकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र

[T1 °सदन°, G4.5 °वदन° (for °हर्म्य°) T1 G4.5 om °वलभी and read °क्रीडनवास° (for °क्रीडाश्चर्य°) — K3 om. स तत्र K0.4 तान् (for तत्र) Omitting स तत्र, K2 D5 cont तेनैव बिलेन प्रविश्य, T1 G4.5 तमुदङ्को ज्ञात्वा तेनैव बिलेनान्वाविश्य]

— After नागान्, N (except K Ñ1 D2.5-7) ins तान् K D2.5 अस्तौषीद्, G2.3 अस्तौद् (for अस्तुवद्)

139 Before 139, B1.3 ins उत्तङ्क उवाच; Dn उत्तङ्क उ°, S (except M1.5, G1 missing) उदङ्क — ^{a}) K1 Ñ1 यदैरा°, V1 येऽैरा° S (G1 missing) यावन्तो नागरा° (T1 G4.5 यद्येव नागाः सर्पा वा) Cd as in text — ^{b}) M1 सर्वा T1 G4.5 सर्वे समतविक्रमा, T2 सर्वा (sic) स्वमितविक्रमा, G2.3 M2.3.5 सर्पाश्चामितविक्रमा; G6 °स्वमितविक्रमा; M4 °श्चामितिविक्रम (sic) — K1 om 139^{c}-140^{d} — ^{c}) N (except K Ñ1 B1.5 D2.5) क्षरन्त इव

140 K1 om 140 (cf v l 139) — G1 missing — ^{a}) M1 transp सु- and वि G6 सुस्वरूपा (for सुरू°) N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च — ^{b}) B4 अप्यथ, D3 G2.3 M2-4 अप्यथो, T1 अथ, T2 G6 अथो, G4 यथा, M1.5 तस (for तथा) G6 विविधोपलकुण्डला — ^{c}) D7 G6 °वन्नागपृ° T G2.3 आदित्या इव नागेन्द्रा — ^{d}) G2 °वता ध्रुवा, G3 °वतोद्भव

141 G1 missing — ^{a}) D T2 G2.3.6 M3-5 नागवेश्मा° (D2 as in text, D5 °वृन्दानि), T1 G4.5 °सद्मा°, M2 राजवेश्मा° — K4 V1 B1-3.5 D (except D2.5) ins after 141^{ab} B4, after 141

206* तत्रस्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगानहम् ।

[D3.4 °स्थानेन स°; D6 °स्थानतिश; D7 °स्थानानिशौ K4 V1 B1-3 सततं (for मह°)]

— ^{cd}) S (G1 missing) इच्छतो° T1 G4.5 सेवां च कर्तुं°; T2 G6 M3 °सेवायै वस्तु°, G2.3 सेवायां वस्तु° D2 M2.4.5 वस्तुमैरा°

142 G1 missing — ^{a}) Da D2.5 °ति चाष्टौ — ^{b}) G4.5 संति च (for विंश°) — ^{c}) K D5 °प्रह (K3 °प्रहो) K0.2 D5 याति, Cd as in text — ^{d}) Da D1 °राष्ट्रे, Cd as in text Ñ2 V1 B Da D3.4.6.7 यमेजति; Dn D1 समेज°; T1 यमिध्य°; T2 G2.3.6 जयेदि°; G4.5

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाविलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव विलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः ॥ १३८ ॥

य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्कांशुसेनायां चर्तुमैरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः । C. 1 800 B 1 3. 137 K 1 3 137

(for वि°) K1 तक्षक° (for °करूप कृ°) Ñ2 V1 B1-3 D (except D2-5) M3 तक्षकस्वरू° K0 om from कृत्वा up to °लोक (138) B1 चकार, S गृहीत्वा (for कृ°) G2 om सह° G3 असौ (for सह°) B5 transp सह° and धर°. K3 4 T2 G1-3 M महद्बिल (M1 बिल) (for महा°) B1 4 D (except D2 5) G4-6 M1 प्रवि°, T2 G1 M2-5 आवि°, G2.3 आविशत् (for विवे°)

138 K0 om प्रविश्य च ना° (of v 1 137) Da1 D2 5 G6 om च D5 T G4 5 M (except M1) °लोके After °लोक, B5 ins क्षणात् G2 3 °लोकस्य भव° K2 3 स्वभु°, T1 स्व भ° (for स्वभ°) — G1 folio 8 ends with अगच्छत्, next folio (9) is missing — After अगच्छत्, N (except K1 Ñ1) T1 G4 5 ins (D5 T1 G4 5 om the first sentence and K2 the last two)

204* अथोत्तङ्कस्तस्या क्षत्रियाया वच स्मृत्वा स तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिल दण्डकाष्टेन चखान । न चाशकत् । त क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्र प्रेषयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रो दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् ।

[K0 2 4 V1 B1 2.6 स च (for अथ) — T1 G4 5 च खनितु नाश° (for न चाश°), गत्वास्य (for गच्छास्य), and कार्य (for साहाय्य)]

— B4 तदा, M2 4 तत् (for तम्) B1 T2 G6 om अन्वावि° K2 प्रवि°, Ñ2 Da D1.6 7 अनुवि°, B5 विवेश, G3 उपाविशत् (for अन्वावि°) Before तेनैव, K1 T2 G6 M ins ज्ञात्वा G2 om तेनैव वि° M transp अन्वावि° and तेनैव वि° — D2 om प्रविश्य च T2 G6 अन्वावि°, G2 3 अनुप्र° (for प्रवि°) D7 G4 5 transp प्रवि° and च K Da Dn D1.5 T G6 om च — After (the second) प्रविश्य च, N (except K0 1 Ñ1) T1 G4 5 ins

205* त नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र

[T1 °सदन°, G4 5 °वदन° (for °हर्म्य°) T1 G4 5 om -वलभी and read °क्रीडनवास° (for °क्रीडाश्चर्य°) — K3 om. स तत्र K0 4 तान् (for तत्र) Omitting स तत्र, K2 D5 cont तेनैव विलेन प्रविश्य, T1 G4 5 तमुदको ज्ञात्वा-तेनैव विलेनान्वाविश्य]

— After नागान्, N (except K Ñ1 D2 5-7) ins तान् K D2.5 अस्तौषीद्, G2 3 अस्तौद् (for अस्तुवद्)

139 Before 139, B1 3 ins उतक उवाच; Dn उत्तक उ°, S (except M1 5, G1 missing) उदक — [a]) K1 Ñ1 यदैरा°, V1 येग्रैरा° S (G1 missing) यावतो नागरा° (T1 G4 5 यद्येव नागा सर्पा वा) Cd as in text — [b]) M1 सर्वा T1 G4 5 सर्वे समतविक्रमा, T2 सर्वा (sic) स्वमितविक्रमा, G2 3 M2 3.5 सर्पाश्चामितविक्रमा; G6 °स्वमितविक्रमा; M4 °श्चामितिविक्रम (sic) — K1 om 139[c]-140[d] — [c]) N (except K Ñ1 B4 5 D2,5) क्षरत इव

140 K1 om 140 (of v 1 139) — G1 missing — [a]) M1 transp सु- and वि G6 सुस्वरूपा (for सुरू°) N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च — [b]) B4 अप्यथ, D3 G2 3 M2-4 अप्यथो, T1 अथ, T2 G6 अथो, G4 यथा, M1 5 तत्र (for तथा) G6 विविधोपलकुडला — [c]) D7 G5 °वन्नागपृ° T G2 3 आदित्या इव नागेंद्रा — [d]) G2 °घला ध्रुवा, G3 °वतोद्भुव

141 G1 missing — [a]) D T2 G2 3.6 M3-5 नागवेश्मा° (D2 as in text, D5 °वृदानि), T1 G4 5 °सद्मा°, M2 राजवेश्मा° — K4 V1 B1-3 5 D (except D2 5) ins after 141[ab] B4, after 141

206* तत्रस्थानपि संस्तौमि महत पन्नगानहम् ।

[D3 4 °स्थानेन स-; D6 °स्थानिनश; D7 °स्थानानिशौ K4 V1 B1-3 सतत (for मह°)]

— [cd]) S (G1 missing) इच्छतो° T1 G4 5 सेवां च कर्तु°; T2 G6 M3 °सेवार्थे वस्तु°, G2 3 सेवायां वस्तु° D2 M2 4 5 वस्तुमैरा°

142 G1 missing — [a]) Da D2 5 °ति चाष्टौ — [b]) G4 5 संति च (for विंश°) — [c]) K D5 °ग्रह (K3 °ग्रहो) K0 2 D5 याति, Cd as in text — [d]) Da D1 °राष्ट्रे, Cd as in text Ñ2 V1 B Da D3.4.6 7 यमेजति; Da D1 समेज°; T1 यमिष्य°; T2 G2 3 6 जयेदि°; G4 5

चापश्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वास्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०
तन्त्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१
वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदास्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥
स तमुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥
स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति
॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः C. 1 814 B. 1 8. 152 K. 1 8. 152

अश्व च After च, B2 ins अतिप्रमाण, B1 चक्रममाण G (G1 missing) दर्शनीयान् After °नीयम्, B5 ins महाप्रमाण

149 T2 om 149 (cf v l 148) — G1 missing — G3.5 om स G4 om स तान् D6.7 सत (for स तान्) K1 om सर्वान् After सर्वान्, D5 ins च D2.5 अर्मीभि, T G3.6 तदेभि; G2 तदेव; G4.5 एतै; M2–4 तदैभि, M5 तदादि (for एभि) K1 D2 मन्त्रवादे, B1.5 T1 G4.5 M °पदे, Dn °वदेव, D5 पङ्क्ति, G2 निर्मन्त्रपदं, G3 °पादे, Nilp Cd मन्त्रवाद (as in text) B2m मन्त्रतुल्यै श्लो°

150 Before 150, B3 ins उत्तक उवाच T2 om up to कुमारा (cf v l 148) — G1 missing — b) B4 G2.3 षष्टिश्च G2 परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे) G3 दृश्यते (for ध्रुवे) — c) M1 चक्र K D2.5 -पर्वयुक्ते; G2 पचयोग, G3 M1.2 -पर्वयोग, M4 सर्वयोगे — d) D1 corrupt K1 इत्थ, K3 G2.3 M2.4.5 तत् षट्; Ñ1 V1 Dn D2.5 G6 षट्यै, Da1 षट्, Da2 षट् षट्, T1 G4.5 त षट्

151 G1 missing — a) K1 तत्र चेति, D1 तत्रे हेद, T G4.5 तत्रश्चेद All MSS (incl Cd, G1 missing) except K1 T1 G2.4–6 M °रूपे S (except T2 G6, G1 missing) वयत्यौ — b) K1 वयतस्तत्, K2 वयस्ततून्, K3 T1 G4.5 M3.5 यतस्त°, K4 वयतस्तनून्, B (except B1) Da2 वपत°, D5 वस्त्रे त°, D6 वयत (sic), T2 वयत्यौ त°; G2 corrupt, G3 यतस्ततो Arjp विवर्तयन्त्यौ — c) M1 om 151c K4 कृष्णाशितांश्च°, D5 °ष्णासिता° K1 G5.6 निवर्त° G2.3 M (M1 om) इद वय(G2 °द)त्यौ पुनरावयन्त्यौ — d) K1 corrupt G2.3 हुता° (for भूता°)

152 G1 missing — a) G2.3 यज्ञस्य K0 D3 M1 हर्ता, G5 ध, Cd as in text — b) T G6 बलस्य (for निहन्ता) — d) G2.3 विविधानि

153 G1 missing — a) B5 त (for यो) G3 वाहन ग° — b) K (except K0) Ñ V1 B3 Da D1.2 °भ्युपेत्य; B1.3 Dn D5–7 T1 (by corr) °पैति, B4.5 °पेत्या; D3.4 °भ्युपैति, G3 M4 °पेत — c) Ñ2 B D (except D2.5) नमोस्तु तस्मै — After 153, G (G1 missing) M (except M1) ins इति

154 K1 D2 T2 G (G1 missing) om स T1 एतदतर (for तत स एन) D1.5 M transp स and एन V1 एष, D3 °त; D6 °व K3 पुनरुवाच, D3 पुराणो, D5 आह, M2 (before corr) प्रत्युवाह — G4–6 om अस्मि K3 T G2.3 M om ते — K3 om from किं ते up to °रुवाच (156) — K1 तव (for ते) G4–6 प्रिय ते किं (by transp)

155 G1 missing — G5 च (for तम्) — After उवाच, T G2.3.6 M (except M1) ins उदक — K1.4 B4 (m as in text) D5 M1 उपेयु; D6.7 नेयु; T G2.3.5 M2.4.5 एयु M3 वशगा भवे° (for वशमीयु)

156 G1 missing — After स, N (except K0.2–4) ins च (K1 D2.5 एव, B1 एवमुक्त्वा) B4 om एन T G2.3 M2.3.5 प्रत्युवाच, G6 प्रोवाच (for उवा°) — K0.2 (before corr) 3.4 B3 D6.7 S (except T1 G3 M4, G1 missing) एन K1.2.4 आधम°, T1 G2 M धमेति; T2 G4.6 धम इति; G3 धमिति, G5 धमयेति

157 G1 missing. — K1 om. up to °धमत् — K3.4

चापश्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वास्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०
तन्त्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१
वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदास्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥ स तमुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥ स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति ॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः C. 1 814 B. 1 3. 152 K. 1 3. 152

अश्व च After च, B2 ins अतिप्रमाण, B1 चक्रमप्रमाण G (G1 missing) दर्शनीयान् After °नीयम्, B5 ins महाप्रमाण

149 T2 om 149 (cf v l 148) — G1 missing — G2 3.5 om स G4 om स तान् D6 7 सत (for स तान्) K1 om सर्वान् After सर्वान्, D5 ins च D2 5 अमीभि , T G3.6 तदेभि ; G2 तदेव; G4 5 एतै ; M2-4 तदैभि , M5 तदादि (for एभि) K1 D2 मन्त्रवादै , B1 5 T1 G4 5 M °पदै , Dn °वदेव, D5 पङ्क्ति , G2 निर्मंत्रपदै , G3 °पादै, Nilp Cd मन्त्रवाद (as in text) B3m मन्त्रतुल्यै श्लो°

150 Before 150, B3 ins उतक उवाच T2 om up to कुमारा (cf v 1 148) — G1 missing — b) B4 G2 3 षष्टिश्च G2 परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे) G3 दृश्यते (for ध्रुवे) — c) M1 चक्र K D2 5 -पर्वयुक्ते; G2 पचयोग, G3 M1 2 -पर्वयोग, M4 सर्वयोगे — d) D1 corrupt K1 दृश्य, K3 G2 3 M2 4 5 तत् षट्; Ñ1 V1 Dn D2 5 G6 षड्यै, Da1 षट्, Da2 षट् षट्, T1 G4 5 त षट्

151 G1 missing — a) K1 तत्र चेति, D1 तत्रे हेद, T G4.5 तत्रश्चेद All MSS (incl Cd, G1 missing) except K1 T1 G2 4-6 M °रूपे S (except T2 G6, G1 missing) वयस्यौ — b) K1 वयतस्तत्, K2 वयस्तन्तून्, K3 T1 G4 5 M3.5 यतस°, K4 वयतस्तनून्, B (except B1) Da2 वपत°, D5 वश्चे त°, D6 वयत (sic), T2 वयस्यौ त°; G2 corrupt, G3 यतस्ततो Arjp विवर्तयन्त्यौ — c) M1 om 151c K4 कृष्णाशिताश्चै°, D5 °ष्णासिता° K1 G5 6 निवर्त° G2 3 M (M1 om) इद वय(G2 °द)न्त्यौ पुनरावयन्त्यौ — d) K1 corrupt G2 3 हुता° (for भूता°)

152 G1 missing — a) G2 3 यज्ञस्य K0 D3 M1 हर्ता, G5 ध , Cd as in text — b) T G6 बलस्य (for निहन्ता) — d) G2 3 विविधानि

153 G1 missing — a) B5 त (for यो) G6 वाहन ग° — b) K (except K0) Ñ V1 B3 Da D1.2 °भ्युपेत्य; B1 3 Dn D5-7 T1 (by corr) °पैति, D4 5 °पेत्या; D3 4 °भ्युपैति, G3 M4 °पेत — c) Ñ2 B D (except D2 5) नमोस्तु तस्मै — After 153, G (G1 missing) M (except M1) ins इति

154 K1 D2 T2 G (G1 missing) om स T1 एतदतर (for तत स एन) D1.5 M transp स and एन V1 एष, D3 °त; D6 °व K3 पुनरुवाच, D3 पुराणो, D5 आह, M2 (before corr) प्रत्युवाह — G4-6 om अस्मि K3 T G2 3 M om ते — K3 om from किं ते up to °रुवाच (156) — K1 तव (for ते) G4-6 प्रिय ते किं (by transp)

155 G1 missing — G5 च (for तम्) — After उवाच, T G2 3.6 M (except M1) ins उदक — K1.4 B4 (m as in text) D5 M1 रूपेयु ; D6 7 नेयु ; T G2 3.5 M2 4 5 एयु M3 वशगा भवे° (for वशमीयु)

156 G1 missing — After स, N (except K0 2-4) ins च (K1 D2 5 एव, B1 एवमुक्त्वा) B4 om एन T G2 3 M2 3 5 प्रत्युवाच, G6 प्रोवाच (for उवा°) — K0 2 (before corr) 3.4 B3 D6 7 S (except T1 G3 M4, G1 missing) एन K1.2 4 आधम°, T1 G2 M धमेति; T2 G4 6 धम इति; G3 धमिति, G5 धमयेति

157 G1 missing. — K1 om. up to °धमत् — K3.4

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेय-
स्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥
अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृत-
मिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच ।
भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि ।
तेनास्मि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया
दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च
तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥
तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । षड्चैनं कुमाराः
परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि
मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्र-
माणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि
गच्छता मया ऋषभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः ।
तेनास्मि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं
भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्- C. 1 827 B. 1 3 165 K. 1 3 165

Ko 2 3 om प्रति — Before उत्तङ्क, Ko 3 D5 G (G1 missing) M1 2 5 ins वत्स M1 om from देशे up to °गत B (except B1) D (except Dn D3-5) देशकाले (Da1 °ल) K1 M (M1 om) ins च after काले After °गत, Ko 2 D1-7 ins असि, K3.4 असीति — K3 om वत्स — Ko 2 3 D2 6 7 अनागा असि, K1 4 B4 Dn2 ns अनाग°, Ñ V1 B1 3 Dn1 D3 4 त्वमना°, Da त्व मना°, T1 इदानीं यद्यनागतोस्मि, G (G1 missing) M ना(G6 मुहूर्तं ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि) — G4 5 मत्वा (for मया) K1 B4 transp मया and न Ko 2 4 D2 5 कथमपि न शप्त, T1 शप्तो भविष्यसीति, G2-5 शापायोपस्थित (G4 5 °त), M1 भविष्यत् (for न शप्त) G6 मत्वा शप्त श्रेयस्ते भविष्यति, M2-5 मया शापस्तवोपस्थित (for मया—°स्थितम्) — Before सिद्धि°, G6 ins अथोपस्थितां Ko 2 B2 D2 M सिद्धिमवाप्नु° (M2 4 °प्नो°), T1 G4-6 °मवाप्स्यसीति

165 G1 missing — T2 om up to °वादयत् (cf. v l 163) After उत्तङ्क, Da ins तं — Ko om from तमुपा° up to °ध्याय (166) D2 5 transp उपाध्या° and अभ्य° — B1.2 प्रोवाच (for प्रत्यु°) After ते, G2.3 M (except M1) ins अस्तु — G2 3 चिरमिति, M (except M1) चिरकृ°

166 G1 missing — Ko om तमुत्तङ्क उपा° (cf v l 165) — M1 स (for तम्), om उत्तङ्क G2 3 M (except M1) om उपा° K1 M1 उवाच (for प्रत्यु°) — T om भोस् Ko Ñ V1 B Da Dn D1 ins मे after केण, B4m D3.4 after °राजेन M1 om नाग° — K1 नागकुल, K4 D2 5 M5 °लोके Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4 6 7 T2 G4 °लोक गत ; T1 G5 6 °लोकगत

167 G1 missing — T1 एव, T2 G4-6 एव च (for च) T2 transp दृष्टे and स्त्रियौ G3 यन्त्रे, M1 तत्र T1 G4.5 M1 om अधिरोप्य पट G2.3 om पट B वपन्त्यौ — D (except Da D° 5) om (the second) तन्त्रे Ko 2-4 T2 पटे (for तन्त्रे) D6 7 transp कृष्णा and सिता — D6 7 G2.3 om किं तत् After किं, K4 ins नु D3.4 om तत् B4 T G4-6 तत्र (for तत्) After तत्, K3 ins स्यात्

168 G1 missing — Before तत्र, D6 7 G2 3 ins किं च K1 4 B2 D 6 7 G2 3 om च B4 D5 T G4-6 om तत्र च M1 om from दृष्टं up to कुमारा — After चक्र, Ñ1 S (G1 missing, M1 om) ins अपि After दृष्ट, G2 3 M (M1 om) ins तत् — B5 om च Ko 3 चैतत्; K2.4 V1 चैव; Ñ1 B° 3 Dn (except Dn3) D1 7 चैन K2 om from किम् up to पुन (169)

169 G1 missing K2 om up to पुन (cf v l 168) — Before पुर°, G2 3 M (except M1) ins तत्र K1 T2 G4-6 om अपि — Ñ V1 B D (except D2 5) अपि (B4 पुरुष) (for पुन) T G4-6 om. स and क

170 G1 missing — M1 om 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य N (except K D2 5) °माणो (B4 5 interp मया) दृष्ट After °युक्त, G2 3 ins दृष्ट

171 G1 missing — M1 om up to उत्तङ्कास्य (cf. v l 170) T1 G4 5 कोपि (for गच्छ°) After गच्छ°, N (except K1 B4 D3 4) ins च (K2 transp च and मया) D6 om मया T1 transp मया and ऋष°. Here and below a few MSS write वृषभ for ऋषभ-. After मया, B4 ins अतिप्रमाण, D3 अपि K (except K1) D2 5 transp ऋष° and दृष्ट G4 5 om ऋष° — After च, D2 ins अपि, D5 अधि — After तेन, K1 B4 ins च G4.5 सोपकार° D6 7 °चार उक्त — B4 S (G1 missing) om उत्तङ्क Ñ V1 B3 Da D2 5 om ऋष° T G4-6 transp ऋष° and पुरी° Ko °क्षस्वेति, K2-4 D5 °क्षयस्वेति; D2 °क्षस्व, T G4-6 °क्षयेति — Da G2 3 M5 om ते — K1 om from ततस्त° up to end of 171

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेयस्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृतमिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि । तेनास्मि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥ तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । षड्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि गच्छता मया ऋषभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः । तेनास्मि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्- G. 1 827 B 1 3 163 K. 1 3 163

Ko 2 3 om प्रति — Before उत्तङ्क, Ko 3 D5 G (G1 missing) M1 2 5 ins वत्स M1 om from देशे up to °गत B (except B1) D (except Dn D3-5) देशकाले (Da1 °ल) K1 M (M1 om) ins च after काले After °गत, Ko 2 D1-7 ins असि, K3.4 असीति — K3 om वत्स — Ko 2 3 D2 6 7 अनागा असि, K1 4 B4 Dn2 ns अनाग°, Ñ V1 B1 3 Dn1 D3 4 त्वमना°, Da त्य मना°, T1 इदानीं यद्यनागतोस्मि, G (G1 missing) M ना(G6 मुहूर्ते ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि) — G4 5 मत्वा (for मया) K1 B4 transp मया and न Ko 3 4 D2 5 कथमपि न शप्त, T1 शप्तो भविष्यसीति, G2-5 शापायोपस्थित (G4 5 °त), M1 भविष्यत् (for न शप्त) G6 मत्वा शप्त श्रेयस्ते भविष्यति, M2-5 मया शापस्तवोपस्थित (for मया—°स्थितम्) — Before सिद्धि°, G6 ins अथोपस्थितां Ko 3 B1 D2 M सिद्धिमवाप्नु° (M2 4 °प्नो°), T1 G4-6 °मवाप्स्यसीति

165 G1 missing — T2 om up to °वादयत् (cf. v l 163) After उत्तङ्क, Da ins तं — Ko om from तमुपा° up to °ध्याय (166) D2 5 transp उपाध्या° and अभ्य° — B1.2 प्रोवाच (for प्रत्यु°) After ते, G2.3 M (except M1) ins अस्तु — G2 3 चिरमिति, M (except M1) चिरकृ°

166 G1 missing — Ko om तमुत्तङ्क उपा° (of v l 165) — M1 स (for तम्), om उत्तङ्क G2 3 M (except M1) om उपा° K1 M1 उवाच (for प्रत्यु°) — T om भोस् Ko Ñ V1 B Da Dn D1 ins मे after केण, B4m D3.4 after °राजेन M1 om नाग° — K1 नागकुल, K4 D2 5 M5 °लोके Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4 6 7 T2 G4 °लोक गत ; T1 G5 6 °लोकगत

167 G1 missing — T1 एव, T2 G4-6 एव च (for च) T2 transp दृष्टे and स्त्रियौ G2 यत्रे, M1 तत्र T1 G4.5 M1 om अधिरोप्य पट G2.3 om पट B वपत्यौ — D (except Da D° 5) om (the second) तन्त्रे Ko 2-4 T2 पटे (for तन्त्रे) D6 7 transp कृष्णा and सिता — D6 7 G2.3 om किं तत् After किं, K4 ins नु D3.4 om तत् B4 T G4-6 तत्र (for तत्) After तत्, K3 ins स्यात्

168 G1 missing — Before तत्र, D6 7 G2 3 ins किं च K1 4 B2 D 6 7 G2 3 om च B4 D5 T G4-6 om तत्र च M1 om from दृष्टं up to कुमारा — After चक्र, Ñ1 S (G1 missing, M1 om) ins अपि After दृष्ट, G2 3 M (M1 om) ins तत् — B5 om च Ko 3 चैतत्; K2.4 V1 चैव; Ñ1 B° 3 Dn (except Dn3) D1 7 चैन K2 om from किम् up to पुन (169)

169 G1 missing K2 om up to पुन (cf v l 168) — Before पुरु°, G2 3 M (except M1) ins तत्र K1 T2 G4-6 om अपि — Ñ V1 B D (except D2 5) अपि (B4 पुरुष) (for पुन) T G4-6 om. स and क

170 G1 missing — M1 om 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य N (except K D2 5) °माणो (B4 5 interp मया) दृष्ट° After °युक्त, G2 3 ins दृष्ट°

171 G1 missing — M1 om up to उत्तङ्कास्य (cf. v l 170) T1 G4 5 कोपि (for गच्छ°) After गच्छ°, N (except K1 B4 D3 4) ins च (K3 transp च and मया) D6 om मया T1 transp मया and ऋष°. Here and below a few MSS write वृषभ for ऋषभ-. After मया, B4 ins अतिप्रमाण, D3 अपि K (except K1) D2 5 transp ऋष° and दृष्ट G4 5 om ऋष° — After च, D2 ins अपि, D5 अधि — After तेन, K1 B4 ins च G4.5 सोपकार° D6 7 °चार उक्त — B4 S (G1 missing) om उत्तङ्क Ñ V1 B3 Da D2 5 om ऋष° T G4-6 transp ऋष° and पुरी° Ko °क्षस्वेति, K2-4 D5 °क्षयस्वेति; D2 °क्षस्व, T G4-6 °क्षयेति — Da G2 3 M5 om ते — K1 om from ततस्त° up to end of 171

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्द्विजसत्तमः ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥१७९
तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम ॥ १८१
एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
आसां प्रजानां परिपालनेन
स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
प्रब्रूहि वा किं क्रियतां द्विजेन्द्र
शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
उवाच राजानमदीनसत्त्वं
स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितरं तव ॥ १८८ C 1 843 B 1 3 181 K 1 3 181

178 G1 missing — K2 om 178^{abc} (cf. v l 177). — ^{a}) B4 S (except T, G1 missing) हस्तिन° K1 गत्वा (for प्रा°) — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except Da1 D2 5) विप्र° (for द्विज°) — ^{c}) B4 °गतोय रा°

179 G1 missing — ^{a}) M1 °शिला (see below) K B3 4 Dn D2–5 °स्स्य, Da B1.3m °तस्य, D1 °तत्स्य, D6 °सस्य, D7 °तकात्, S (G1 missing) °यास्तु (T2 °यास्त, M1 गत्वा) — ^{d}) G2 सर्वतो मन्त्रि°

180 G1 missing — ^{a}) K1 B4 °शिष, M4 °पा — ^{b}) D1 T G3 5 °न्यास्य D5 प्रपद्य — ^{c}) K1.4 G2 3 तत (for वच) — ^{d}) Ñ1 सर्वं, B1m सम्यक्; B4 तत (for शब्द)

181 Before 181, D (except Dn D2 5) ins उत्तङ्क उवाच, S (G1 missing) उदङ्क — ^{a}) D7 अस्मिन्यत्कार°, G2 अथास्मिन्करणीयत्वे B1.2 3m D (except D2–5) तु (for त्व) — ^{c}) K0 4 °त्यादेवा° — ^{d}) K0 2 3 कुरुषे किमिद नृप, K1 4 B4 D2 5 किमिद (K1 °मेव) कुरुषे नृप

182 Before 182, D (except Dn D2.5) ins सौतिरुवाच, S (G1 missing) सूत — ^{b}) N (except K B4 D2) °जा जनमेजय — ^{cd}) N (except K D2) subst for (D5 ins before) 182^{cd} अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तम — G2 3 मन्त्रिभि° (for सम्यक्स) T1 °पूजित

183 Before 183, all MSS except Dn D1 3 G2 M (G1 missing) ins जनमेजय उवाच — ^{a}) S (G1 missing) अह (for आसा) — ^{b}) K0 D1,3.5 G3 स्वक्षत्र° D5 प्रतिपाल° — ^{cd}) K0 मा किं, K2 मा यत्, Ñ V1 B1–3 5 D मे किं (Dn मे त्व, D2 5 वाक्य), B4 S (G1 missing) किं वा N (except K B4 D2.5) करणीयमद्य (Ñ1 B3 °स्ति) ये(V1 के)नासि कार्येण समागतस्त्व (for क्रिय° — °दीयम्)

184 Before 184, B3 4 D (except Dn D2.3.5) ins सौतिरुवाच, T G4–6 सूत — G1 missing — ^{b}) K (except K1) पुण्यभृतां, D2 5 °वतां — ^{c}) B1m D3.4 °महीन°, D6 7 °महीनकीर्ति — ^{d}) K3 Ñ V1 B D (except D2 5) °पते कुरुष्व

185 Before 185, all MSS except G6 (G1 missing) ins उत्तक उवाच (B उत्तक उ°, S उदङ्क) — ^{a}) K0 3 4 Da1 D3–5 °क्षेन Ñ V1 B1.2 Da Dn D1.3.4 6 7 महींद्रेंद्र, B3 महेंद्रें°, B5 मनुष्यें°, D5 M5 नरेंद्रेण, T G2 3 6 हि राजेंद्र; M2–4 तु राजें° — ^{d}) G2 3 महात्मने

186 G1 missing — K2 om 186 — ^{a}) K1 कार्याकार्यं, Da1 G2 कार्यं का° D (except Dn D2 5) हि (for च) — ^{b}) K0 3 Ñ2 V1 B1.2 Dn D2 5 °दृष्टेन कर्मणा

187 G1 missing — ^{a}) D5 स्वनपराधाच्च G2.3 °राधेन — ^{b}) B4 5 D2 दुष्टात्मना तदा, D5 °त्मना पिता — ^{d}) Ñ2 °व्राघात D1 महाद्रुम, D2.5 इवाचल

188 G1 missing — ^{a}) Da1 बलाद्य, D5 विषदर्प°; Cd as in text B1m °समुन्मत्त, T1 M1 °युक्त, T2 G4 (sup lin) °द्रिक्त, G4 5 M2 °द्विप्त — ^{d}) G2 यदेतदपि°, G3 यद्येतदपि°

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्द्विजसत्तमः ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥१७९
तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम ॥ १८१
एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
आसां प्रजानां परिपालनेन
स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
प्रब्रूहि वा किं क्रियतां द्विजेन्द्र
शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
उवाच राजानमदीनसत्त्वं
स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितरं तव ॥ १८८ C 1 843 B 1 3 181 K 1 3 181

178 G1 missing — K2 om 178^{abc} (cf. v l 177). — a) B4 S (except T, G1 missing) हस्तिन॰ K1 गत्वा (for प्रा॰) — b) Ñ2 V1 B D (except Da1 D2 5) विप्र॰ (for द्विज॰) — c) B4 ॰गतोय रा॰

179 G1 missing — a) M1 ॰शिला (see below) K B3 4 Dn D2–5 ॰सस्थ, Da B1.3m ॰तस्थ, D1 ॰तत्स्थ, D6 ॰सस्थ, D7 ॰तकात्, S (G1 missing) ॰यास्तु (T2 ॰यास्त, M1 गत्वा) — d) G2 सर्वतो मन्त्रि॰

180 G1 missing — a) K1 B4 ॰शिष, M4 ॰पा — b) D1 T G3 5 ॰न्यास्य D5 प्रपद्य — c) K1.4 G2 3 तत (for वच) — d) Ñ1 सर्वं, B1m सम्यक्; B4 तत (for शब्द)

181 Before 181, D (except Dn D2 5) ins उत्तक उवाच, S (G1 missing) उदक — a) D7 अस्मिन्यत्कार॰, G2 अथास्मिन्करणीयत्वे B1.2 3m D (except D2–5) तु (for त्व) — c) K0 4 ॰ल्यादेवा॰ — d) K0 2 3 कुरुषे किमिद नृप, K1 4 B4 D2 5 किमिद (K1 ॰मेव) कुरुषे नृप

182 Before 182, D (except Dn D2.5) ins सौतिरुवाच, S (G1 missing) सूत — b) N (except K B4 D2) ॰जा जनमेजय — cd) N (except K D2) subst for (D5 ins before) 182^{cd} अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तम — G2 3 मन्त्रिभि॰ (for सम्यक्स) T1 ॰पूजित

183 Before 183, all MSS except Dn D1 3 G2 M (G1 missing) ins जनमेजय उवाच — a) S (G1 missing) अह (for आसा) — b) K0 D1,3.5 G3 स्वक्षत्र॰ D5 प्रतिपाल॰ — cd) K0 मा किं, K2 मा यत्, Ñ V1 B1–3 5 D मे किं (Dn मे त्व, D3 5 वाक्य), B4 S (G1 missing) किं वा N (except K B4 D3.5) करणीयमद्य (Ñ1 B3 ॰स्ति) ये(V1 के)नासि कार्येण समागतस्त्व (for क्रिय॰ — ॰दीयम्)

184 Before 184, B3 4 D (except Dn D2.3.5) ins सौतिरुवाच, T G4–6 सूत — G1 missing — b) K (except K1) पुण्यभृतां, D3 5 ॰वतां — c) B1m D3.4 ॰महीन॰, D6 7 ॰महीनकीर्ति — d) K3 Ñ V1 B D (except D2 5) ॰पते कुरुष्व

185 Before 185, all MSS except G6 (G1 missing) ins उत्तक उवाच (B उतक उ॰, S उदक) — a) K0 3 4 Da1 D3–5 ॰क्षेन Ñ V1 B1.2 Da Dn D1.3.4 6 7 महीन्द्रेंद्र, B3 महेंद्रें॰, B5 मनुष्यें॰, D5 M5 नरेंद्रेण, T G2 3 6 हि राजेंद्र; M2–4 तु राजें॰ — d) G2 3 महात्मने

186 G1 missing — K2 om 186 — a) K1 कार्याकार्यं, Da1 G2 कार्यं का॰ D (except Dn D2 5) हि (for च) — b) K0 3 Ñ2 V1 B1.2 Dn D2 5 ॰दृष्टेन कर्मणा

187 G1 missing — a) D5 ह्यनपराधाच्च G2.3 ॰राधेन — b) B4 5 D2 दुष्टात्मना तदा, D5 ॰त्मना पिता — d) Ñ2 ॰भ्राघात D1 महाद्रुम, D2.5 इवाचल

188 G1 missing — a) Dn1 बलाद्य, D5 विपदर्प॰; Cd as in text B1m ॰समुन्मत्त, T1 M1 ॰क्षुक, T2 G4 (sup lin) ॰द्रिक्त, G4 5 M2 ॰क्षिप्त — d) G2 यदेतत्पि॰, G3 यद्येतत्पि॰

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमि-
षारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीन-
भ्यागतानुपतस्थे ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृत-
श्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतु-
मिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय
ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च
नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौ-
नकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥
योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४ C 1 655 B 1 4 5 K 1 4 6

4

1 Cf 1 1 1 — In G1 this adhy is lost on a missing folio (9), cf v 1 1 3 138 — Before लोम°, K3 N V1 B (except B3, B1 in brackets) Dn3 D1 4 6 Nilp ins सौतिरुवाच (cf Nil comm), T (T2 with prefixed श्री) G4-6 M2 4 (with prefixed श्री) 5 सूत S (except T1 G4 M5, G1 missing) रोम° (cf v 1 1 1 1, 2 70) G3 M5 पुत्रस्तु K3 om सूत K0 3.4 (by corr) Ñ2 B D (except D2 5) सौति G2.3 M (except M1) om पौरा° D7 S (except G4 M5, T2 om , G1 missing) नैमिशा° (cf v 1 1 1 3, 2 71). T2 om कुलपतेर् K1 S (except M2 4, G1 missing) om द्वादश° K1 om सत्रे After सत्रे, G2 3 M (except M1) ins वर्तमाने (cf v 1 1 1 1) M2-4 transp ऋषीन् and अभ्यागतान् M5 सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्थे)पौराणिकानृषीनुप° T2 G2 3 om अभ्यागतानु°

2 G1 missing — T1 G4-6 M1 om पौरा°. K1 om from पौरा° up to °श्रम ; D2 T2 from पौरा° up to °रुवाच D6 7 om पुराणे G2 3 पुराणज्ञ ; M (except M1) °णाभिज्ञ (for पुराणे कृ°) Ñ2 V1 D1 G2 3 om स K3 om तान् Ñ V1 B1-3 Dn D1.3 4 6 7 transp तान् and कृताञ्जलि Da सन्कृतांजलिस्तमुवाच — Before किं भवन्त , D2 T G4 5 ins

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्पसत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D5 भवान्; G6 भगवत D5 अर्हति, G6 इच्छथ, M2.4 5 अर्हति (for इच्छ°) — Da तदह M2 4 5 om अह K2 Ñ V1 Dn (except Dn3) D1 भवाणि, B4 भवामि; S (G1 missing, M3 with prefixed प्र) प्रवीमि (for ब्रुवाणि) T2 G2 om इति

3 G1 missing — K1 B4.5 D3.4 om तम् — D2 T1 G4-6 M1.5 om परम T2 G2.3 M2-4 शोभनं (for पर°) B Da Dn (Dn1 before corr) D3 4 7 लौम°, T1 G6 रोम°, T2 G2 3 M2-4 सौते, G4 5 M1.5 रौम° (cf v 1 1 1 5, 8, 2 70). B5 repeats परम after °हर्षणे K1.3 B5 Da1 D2 5 S (except M1.5, G1 missing) प्रवक्ष्याम , Ñ V1 B1-4 Da2 Dn D1.3 4 6 7 वक्ष्या° K1 D5 T G (G1 missing) त्वं (for त्वा) Ñ2 B1 D न (Ñ2 om न) प्रतिवक्ष्यसि (Da3 D1.5 as in text, D2 प्रव°) . B1 D (except Da D2 5) वच°, B4 G2 3 न , T2 पुन°, G6 च (for च न) Ñ V1 B Da °योगान् T2 om from शुश्रू° up to °योगम् — After °योगम्, Dn D1 6 7 ins न कथायोगे K1 om from तद्भग° up to end of 3, D2 from तद्भग° up to तावत् S (G1 missing) om तद्, T2 om भगवांस्तु also B (except B1) D (except D5, D2 om) तत्र (for तद्) Ñ V1 B1.4 5 Da om भगवान् K3 B2 3 T1 G3-6 M भवान् (for भगवान्) T1 G4-6 च (for तु) Before तु, Ñ V1 B D (except D5, D2 om) ins कुलपति° D (except Da D5) om तावत् After शौनको, T2 ins अभिमाराधयितुम् (orig probably a gloss) S (G1 missing) °ण एवास्ते (T2 प्रविष्ट) (for °णमध्यास्ते) After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्ट) G4 5 ins दीर्घसत्रत्वात् सर्वा (T1 स्व) कथा श्रोतु कालोस्ति, G2 (corrupt) सत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्ति, M2 4 5 दीर्घसत्रत्वात्

4 G1 missing — K0 om up to °ष्योरग-; K1 up to °गन्धर्वक — [a]) Ñ1 दिव्य-; T2 सर्वा — [b]) K2 G2 3 वेद चासुरस°, K4 वेद देवासुरी क°; Ñ2 B1 (m as in text) 3 D °सश्रिता (Da °सश्रया , D2 5 as in text), T1 देवदानवस°, T2 देवासुरकथास्तथा, G4 देवदानवसश्रिता ; G5 6 वेद दानवस°, M वेद चासुरिका क° — [cd]) K3 D2 T1 G4-6 M मनुष्यदेवग°, K4 तथा मनुष्यग°; T2 G3 मानुषीर्दैवगाधर्वी (G3 °दैवगधर्वी.) क°, G2 मानुषीर्दैवर्ग°. Da.4 6 वेदेह D7 ह (for च)

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिपारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौनकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥

योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४ C 1 655 B 1 4 5 K 1 4 6

4

1 Cf 1 1 1 — In G1 this adhy is lost on a missing folio (9), cf v 1 1 3 138 — Before लोम°, K3 N V1 B (except B3, B1 in brackets) Dn8 D1 4 6 Nilp ins सौतिरुवाच (cf Nil comm), T (T2 with prefixed श्री) G4–6 M3 4 (with prefixed श्री) 5 सूत S (except T1 G4 M5, G1 missing) रोम° (of v 1 1 1 1, 2 70) G2 M5 पुत्रस्तु K3 om सूत K0 3.4 (by corr) Ñ2 B D (except D2 5) सौति G2.3 M (except M1) om पौरा° D7 S (except G4 M5, T2 om, G1 missing) नैमिशा° (cf v 1 1 1 3, 2 71). T2 om कुलपतेर् K1 S (except M3 4, G1 missing) om द्वादश° K1 om सत्रे After सत्रे, G2 3 M (except M1) ins वर्तमाने (cf v 1 1 1 1) M2–4 transp ऋषीन् and अभ्यागतान् M5 सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्थे)पौराणिकानृषीनुप° T2 G2 3 om अभ्यागतानु°

2 G1 missing — T1 G4–6 M1 om पौरा°. K1 om from पौरा° up to °श्रम ; D3 T2 from पौरा° up to °रुवाच D6 7 om पुराणे G2 3 पुराणज्ञ ; M (except M1) °णाभिज्ञ (for पुराणे कृ°) Ñ2 V1 D4 G2 3 om स K3 om तान् Ñ V1 B1–3 Dn D1.3 4 6 7 transp तान् and कृताञ्जलि Da सन्कृतांजलिस्तमुवाच — Before किं भवन्त, D2 T G4 5 ins

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्पसत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D5 भवान्; G6 भगवत D5 अर्हति, G6 इच्छथ, M2.4 5 अर्हति (for इच्छ°) — Da तदहं M2 4 5 om अहं K2 Ñ V1 Dn (except Dn8) D1 प्रवाणि, B1 ब्रवामि; S (G1 missing, M3 with prefixed प्र) ब्रवीमि (for ब्रुवाणि) T2 G2 om इति

3 G1 missing — K1 B4.5 D3.4 om तम् — D1 T1 G4–6 M1.5 om परम T2 G1.3 M2–4 शोभनं (for पर°) B Da Dn (Dn1 before corr) D3 4 7 लौम°, T1 G6 रोम°, T2 G2 3 M2–4 सौते, G4 5 M1.5 रौम° (of v 1 1 5, 8, 2 70). B5 repeats परम after °हर्षणे K1.3 B5 Da1 D2 5 S (except M1.5, G1 missing) प्रवक्ष्याम , Ñ V1 B1–4 Da2 Dn D1.3 4 6 7 वक्ष्या° K1 D5 T G (G1 missing) त्वं (for त्वा) Ñ2 B1 D न (Ñ3 om न) प्रतिवक्ष्यसि (Da3 D1.5 as in text, D2 प्रव°) B1 D (except Da D2 5) वच°, B4 G2 3 न , T2 पुन°, G6 च (for च न) Ñ V1 B Da °योगान् T2 om from शुश्रू° up to °योगम् — After °योगम्, Dn D1 6 7 ins न कथायोगे K1 om from तद्भग° up to end of 3, D2 from तद्भग° up to तावत् S (G1 missing) om तद्, T2 om भगवांस्तु also B (except B1) D (except D5, D2 om) तत्र (for तद्) Ñ V1 B1.4 5 Da om भगवान् K3 B2 3 T1 G3–6 M भवान् (for भगवान्) T1 G4–6 च (for तु) Before तु, Ñ V1 B D (except D5, D2 om) ins कुलपति° D (except Da D5) om तावत् After शौनको, T2 ins अभिमाराधयितुम् (orig probably a gloss) S (G1 missing) °ण एवास्ते (T2 प्रविष्ट) (for °णमध्यास्ते) After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्ट) G4 5 ins दीर्घसत्रत्वात् सर्वा (T1 स्व) कथा श्रोतु कालोस्ति, G2 (corrupt) सत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्ति, M2 4 5 दीर्घसत्रत्वात्

4 G1 missing — K0 om up to °ष्योरग-; K1 up to °गन्धर्वक — [a]) Ñ1 दिव्य-; T2 सर्वा — [b]) K2 G2 3 वेद चासुरस°, K4 वेद देवासुरी क°; Ñ2 B1 (m as in text) 3 D °सश्रिता (Da °सश्रया, D2 5 as in text), T1 देवदानवस°, T2 देवासुरकथास्तथा, G4 देवदानवसश्रिता ; G5 6 वेद दानवस°, M वेद चासुरिका क° — [cd]) K3 D2 T1 G4–6 M मनुष्यदेवग°, K4 तथा मनुष्यग°; T2 G3 मानुषीर्दैवगाधर्वी (G3 °दैवगधर्वी.) क°, G2 मानुषीर्दैवग°. D3.4 6 वेदेह D7 ह (for च)

कथ्यन्ते ताः पुरास्माभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ॥ ३

सूत उवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निमरुद्गणैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५
इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९ C. 1 873 B. 1 5. 11 K. 1 5. 11

K0 1.3 4 B1 D1–3 6 लोम° (as in text), T G2 5 6 रोम°, the rest लौंम° or रौम° (cf. v 1 1 1 5, 8, 2 70, 4 3)

2 G1 missing — ^{a}) G3 M2 4 याश्चैव (G3 °व) (for पुरा°) K M2 च (for हि) — ^{b}) T कीर्तिता (for धीम°) — ^{c}) K4 Ñ V1 B1.2 4.5 D3 4 6 7 M1.3 5 तत्, B3 Da Dn D1 ये (for ता) G3 M2 4 तस्मात्पुराण-मस्मामि — ^{d}) K2 स्मृत्वा (m as in text), Ñ B3 D3 4 6 7 G3 श्रुत K1 Da Dn M5 श्रुतपूर्वा, K4 V1 B1.2 4.5 D1 5 M1–4 श्रुतपूर्वे Ñ1 सर्वं (for पूर्वं) D2 तथा (for तव)

3 G1 missing — ^{c}) K1 दिव्या, G2 पुण्या (for पुता) M1 3 (inf lin) कथायोग — ^{d}) K कल्पा (K0 कथा) K0 1.3 B2 D4 M3 स्म, G6 तत् K0 3 G6 न च, G3 तत (for तव) B1 विस्तरेण तपोधन (m as in text)

4 G1 missing — K0 3.4 B1 4 D1 3.4 सौतिरु°, K1 S (G1 missing, G3 with prefixed श्री) सूत. — ^{a}) K0 यदा; K1 त्वया, K2 4 D2 5 तदा, G (G1 missing) सदा; M1 तथा (for पुरा) — ^{b}) K3 Ñ V1 B1 Dn D1 5 T G2 6 °श्रेष्ठैर्मे — ^{c}) Dn D1 °विप्राद्यैस् — ^{d}) T यच्चापि N (except K3) यथा (for पुरा)

5 G1 missing G3 om 5^{a}–7^{b} — ^{a}) D5 हि (for च) K D2 °त हि मे पित्रा — ^{b}) D5 श्रुतो (for ततो) K1 यदधीत च वै मया, M2 सम्यग्द्वैपायनाज्ञया — ^{c}) K0 D5 G6 त (for तत्) Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ°) K1.3 D1.3 G2 4.5 शृणुयाद्दे° — ^{d}) K0 2 सिद्धै, G (G1 missing, G3 om) सर्वै K D2 5 T M1 सा(K1 अ)-ग्निपुरोगमै; Ñ V1 B Da Dn D1.3 4.6 7 सर्षिम° — ^{e}) B5 परमो (for प्रव°) — ^{f}) N (except K0–2 4 D1 5) G2 4 5 M1 भार्गवो G6 भार्गव पृथुन° K1 भृगुवशज

6 G1 missing G3 om 6 (of v 1 5) V1 reads 6 in marg — ^{a}) K3 B D (except D2 5) M1 3 (inf lin) पूर्वं, G4–6 दिव्य (for ब्रह्मन्) — ^{b}) K4 महात्मने; D2 5 °त्मन — ^{c}) B D (except D2 5) यथायुक्त — ^{d}) K1 °सस्थित, G2 °श्रुत; G4 M1–3 °श्रितं; G5 °ह्नित, G6 °मश्रुत, M5 °श्रिय, Cd as in text. — After 6, B5 ins

215* शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुत मया ।

N (except K0 1) ins after 6 (B5 after 215*)

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयभुवा ।
वरुणस्य क्रतौ जात पावकादिति न श्रुतम् ।

After 216*, Ñ2 V1 ins a passage given in App I (No 6)

7 G1 missing G3 om 7^{ab} (of v 1 5) — ^{a}) D2 5 T तु, G5 6 च (for सु) — ^{c}) Ñ V1 B (except B5) D (except D2 5) च (for अपि) — ^{d}) K0 D2 5 भार्गव (for धार्मि°)

8 G1 missing — ^{d}) D3 6 7 पूर्वे (for पूर्व) K1 Ñ2 V1 B5 Dn D2 4 (by corr.) S (except M2–5, G1 missing) °मह

9 ^{b}) T1 G (except G3, G1 missing) °वान्धर्म°. — ^{c}) K1 T1 ब्रह्मिष्ठ; Ñ2 V1 D (except Da D2.5) धार्मिक — ^{d}) B5 नियतव्रत, D (except Da D2 5) °ताशन°, Cd Nilp as in text — After 9, Ñ V1 B ins an additional colophon इत्यादिपर्वणि पौलोमे

10 K1 S (G1 missing) om उवाच — ^{c}) D2.5 कथ प्राप्त (for परि°) — ^{d}) B4 m तत्व°, D2 T G (except G3, G1 missing) सुव्रत (for पृच्छ°)

11 G1 missing — K0 3 4 Ñ V1 B D (except D2 5) सौतिरु°; K1 S (G1 missing) सूत — ^{a}) T2 G4 5 च, G6 M1.2 तु (for सु-) — ^{c}) N (except K

कथ्यन्ते ताः पुरास्माभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ॥ ३
सूत उवाच ।
यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निमरुद्गणैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५
इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९ C. 1 873 B. 1 5. 11 K. 1 5. 11

Ko 1. 3 4 B1 D1-3 6 लोम° (as in text), T G2 5 6 रोम°, the rest लौम° or रौम° (cf. v 1 1 1 5, 8, 2 70, 4 3)

2 G1 missing — ^{a}) G3 M2 4 याश्चैव (G3 °व) (for पुरा°) K M2 च (for हि) — ^{b}) T कीर्तिता (for धीम°) — ^{c}) K4 Ñ V1 B1. 2 4. 5 D3 4 6 7 M1. 3 5 तत्, B3 Da Dn D1 ये (for ता) G3 M2 4 तस्मात्पुराणमस्माभि — ^{d}) K2 स्मृत्वा (m as in text), Ñ B3 D3 4 6 7 G3 श्रुत K1 Da Dn M5 श्रुतपूर्वा, K4 V1 B1. 2 4. 5 D1 5 M1-4 श्रुतपूर्वं Ñ1 सर्वं (for पूर्वं) D2 तथा (for तव)

3 G1 missing — ^{c}) K1 दिव्या, G2 पुण्या (for एता) M1 3 (inf lin) कथायोग — ^{d}) K कल्पा (Ko कथा) Ko 1. 3 B2 D4 M3 स्म, G6 तत् Ko 3 G6 न च, G3 तत (for तव) B1 विस्तरेण तपोधन (m as in text)

4 G1 missing — Ko 3. 4 B1 4 D1 3. 4 सौतिरु°, K1 S (G1 missing, G3 with prefixed श्री) सूत. — ^{a}) Ko यदा; K1 त्वया, K2 4 D2 5 तदा, G (G1 missing) सदा; M1 तथा (for पुरा) — ^{b}) K3 Ñ V1 B1 Dn D1 5 T G2 6 °श्रेष्ठैर्म — ^{c}) Dn D1 °विप्राग्र्यैस् — ^{d}) T यच्चापि N (except K3) यथा (for पुरा)

5 G1 missing G3 om 5^{a}–7^{b} — ^{a}) D5 हि (for च) K D2 °त हि मे पित्रा — ^{b}) D5 श्रुतो (for ततो) K1 यदधीत च वै मया, M2 सम्यग्द्वैपायनाज्ञया — ^{c}) Ko D5 G6 त (for तत्) Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ°) K1. 3 D1. 3 G2 4. 5 शृणुयाद्दे° — ^{d}) Ko 2 सिद्धै, G (G1 missing, G3 om) सर्वं K D2 5 T M1 सा(K1 अ)-ग्निपुरोगमै; Ñ V1 B Da Dn D1. 3 4. 6 7 सर्षिम° — ^{e}) B5 परमो (for प्रव°) — ^{f}) N (except Ko-2 4 D2 5) G2 4 5 M1 भार्गवो G6 भार्गव पृथुन° K1 भृगुवंशज

6 G1 missing G3 om 6 (of v 1 5) V1 reads 6 in marg — ^{a}) K3 B D (except D2 5) M1 3 (inf lin) पूर्वं, G4-6 दिव्य (for ब्रह्मन्) — ^{b}) K4 महात्मने; D2 5 °त्मन — ^{c}) B D (except D2 5) यथायुक्त — ^{d}) K1 °संस्थित, G2 °श्रुत; G4 M1-3 °श्रितं; G5 °हित, G6 °मद्भुत, M5 °श्रिय, Cd as in text. — After 6, B6 ins

215* शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुतं मया ।

N (except Ko 1) ins after 6 (B5 after 215*)

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ।
वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ।

After 216*, Ñ2 V1 ins a passage given in App I (No 6)

7 G1 missing G3 om 7^{ab} (of v 1 5) — ^{a}) D2 5 T तु, G5 6 च (for सु) — ^{c}) Ñ V1 B (except B5) D (except D2 5) च (for अपि) — ^{d}) Ko D2 5 भार्गव (for धार्मि°)

8 G1 missing — ^{d}) D3 6 7 पूर्वे (for पूर्व) K1 Ñ2 V1 B5 Dn D2 4 (by corr.) S (except M2-5, G1 missing) °मह

9 ^{b}) T1 G (except G3, G1 missing) °वान्धर्म°. — ^{c}) K1 T1 ब्रह्मिष्ठ; Ñ2 V1 D (except Da D2. 5) धार्मिक — ^{d}) B5 नियतव्रत, D (except Da D2 5) °ताशन°, Cd Nilp as in text — After 9, Ñ V1 B ins an additional colophon इत्यादिपर्वणि पौलोमे

10 K1 S (G1 missing) om उवाच — ^{c}) D2. 5 कथ प्राप्त (for परि°) — ^{d}) B4 m तत्त्व°, D2 T G (except G3, G1 missing) सुव्रत (for पृच्छ°)

11 G1 missing — Ko 3 4 Ñ V1 B D (except D2 5) सौतिरु°; K1 S (G1 missing) सूत — ^{a}) T2 G4 5 च, G6 M1. 2 तु (for सु-) — ^{c}) N (except K

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥२०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्यां यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६ C 1 892 B 1 5.30 K 1 5.32

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

❀ Nil अत एव तस्या पिता अनृतकारक । अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषण । ❀ Cf also 24b

20 G1 missing T1 om 20bc — c) K4 T2 G2-6 M समाख्या° — d) G2 °र्षादाश्र°, M2 5 °र्षादाश्रमामिमा

21 G1 missing — a) K1 हृदये सोद्य K2 मन्युर्मे हृदये ह्यद्य, Ñ V1 B D (except D2 5) स मन्युस्तत्र (D1 °स्य) हृदय — b) D5 G2 4-6 निर्दह°, T1 दहतीव च, T2 G3 M दहन्निव च — d) Ñ V1 B D आप (D2 as in text, D5 प्राप्य), T G2.3 M2 4 5 प्रास — After 21, G3 4 5 ins

218* असमत कृत मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।
For latter half of this line, cf 20d, 25b and v l

22 G1 missing — Before 22, K1 ins सूत ; Ñ V1m B1.2 4 Dn D1 3.4 6 7 सौतिरु°, B3 Da सूत उ° — a) K3 Ñ V1 B D (except D5) एव रक्षस्तमामन्त्र्य — c) K3 Ñ V1 B D (except D2) M3.5 °मान

23 G1 missing — Before 23, D4 marg (sec m) ins रक्ष उवाच (cf v l 18) — a) K2 सर्वभावानां — b) S (except T, G1 missing) अतर्वससि K D5 नित्यश (K3 पावक), B2 T सर्वदा, D2 पावक — d) K2 4 कवे मम, D5 शुचे मम, M1 वचो मम

24 G1 missing — a) D5 °र्या यतता Ñ V1 B Dn D1.3 4 6 7 मत्पूर्वापहृता भार्या — b) G4.5 °नृतचारिणा

25 G1 missing — b) M5 °माश्रयात् N (except K D2 5) T °ष्याम्याश्रमादिमां (T °मात्तत°), cf 20d

26 G1 missing — Before 26, K1 ins सूत ; V1 B3 Dn3 सौतिरु°, B2 5 Da Dn1.n2 D1 3 4.6 7 सूत उ° — a) N (except K0-2) T1 G2 4.5 M1 तस्यैत° — b) K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 °तोभवत् T2 °र्चिर्भृशदु खित — After 26ab, T1 G2 4.5 ins

219* सत्य वदामि यदि मे शाप स्याद्ब्रह्मवित्तमात् ।
असत्य चेदह ब्रूये पतिष्ये नरकान्क्रमात् ।

After 26, N (except K0 2 D5, K4 marg) T1 G2 4 5 ins

220* अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेय पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्विय विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेय यशस्विनी ।
ददाति न पिता तुभ्य वरलोभान्महायशा ।
अथेमां वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]
भार्यामृषिर्भृगु प्राप मा पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृत वक्तुमुत्सहे ।
नानृत हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T1 G2 4 5 om अग्निरु° — (L. 1) T1 G2 4 5 त्वया वृतेय लोकेश B Da दानवसत्तम (B5 m as above) — (L. 4) K3 D2 T1 G2 4 5 न तु तुभ्य प्रदत्ता वै, K4 Ñ B Da तुभ्यं प्रदत्ता न तु वै ; V1 ददाति तुभ्य न तु वै, D3 4 6 7 प्रदत्ता न तु वै तुभ्य T1 G2.4 5 वरारोहा (for वर°) — (L 5) T1 G2.4 5 अथैनां K4 V1 B3m धर्मेण (for कर्मणा) — (L 6) D6 7 अपि (for ऋषिर्) T1 G2 4.5 गुरु. प्रास T1 G2 4 त (for मां) — (L 7) K4 Ñ1 V1 B5 पृष्ट सत्येन चैवा(K4 दैत्या)ह ना° — (L 8) K4 च सता, B (except B4) हि सतां, T1 G2 4.5 स (G4 हि) तदा (for हि सदा) T1 G2 4 5 पूज्य (G5 °वै) दानवसत्तम]

Colophon missing in G1, D5 6 om it — K इ° श्रीम° (K1-3 om श्री°) आदि° पौलोमे (K1 3 om पौ°) अग्निपृच्छा नाम (K1 om अग्नि° ना° and cont ॥ ९ ॥, K2 cont. ॥ ५ ॥, K3 marg sec m cont अध्याय ॥ ५ ॥), Ñ V1 इ° श्रीम आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसवादे पचमो° ॥ ५ ॥, B Dn1 n2 D1 इ° महा° (B2 4.5 Dn1 n2 D1 om म°) आदि° पौलोमे, Da इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निवाक्य, Dn3 इ श्रीम° आदि° पचमो° ॥ ५ ॥, D2 आदि° अग्निपृच्छा नाम ॥ ५ ॥, D3.4 7 इ° आदि पौलोमे (D4 marg sec m cont. पचमो° ; D7 cont ॥ ५ ॥), T इ° श्रीम° आदि° पौलोमे भार्गववशकथन (T1 om -वश) नाम पचमो° (T2 चतुर्थो), G3 3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि पचमो° (G3 चतुर्थो°), G4 पौलोमे भार्गवकथन नाम चतुर्थो°, G5 6 इ° श्रीम° (G6 om श्री°) आदि° चतुर्थो ॥ ४ ॥ ; M इ° पौलोमे पचमो°

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ २०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्यां यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६ C 1 892 B 1 5.30 K 1 5.32

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

※ Nil अत एव तस्या पिता अनृतकारक । अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषण । ※ Cf also 24[b]

20 G1 missing T1 om 20[bc] — [c]) K4 T2 G2–5 M समाख्या° — [d]) G2 °र्षांदाश्र°, M3 5 °र्षांदाश्रमामिमा

21 G1 missing — [a]) K1 हृदये सोद्य K2 मन्युर्मे हृदये ह्यद्य, Ñ V1 B D (except D2 5) स मन्युस्तत्र (D1 °स्य) हृदय — [b]) D5 G2 4–6 निर्दह°, T1 दहतीव च, T2 G3 M दहन्निव च — [d]) Ñ V1 B D आप (D2 as in text, D5 प्राप्य), T G2. 3 M3 4 5 प्राप्त — After 21, G2 4 5 ins

218* असमत कृत मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।
For latter half of this line, cf 20[d], 25[b] and v l

22 G1 missing — Before 22, K1 ins सूत ; Ñ V1m B1.2 4 Dn D1 3.4 6 7 सौतिरु°, B3 Da सूत उ° — [a]) K3 Ñ V1 B D (except D5) एव रक्षस्तमामन्त्र्य — [c]) K3 Ñ V1 B D (except D2) M3. 5 °मान

23 G1 missing — Before 23, D4 marg (sec m) ins रक्ष उवाच (cf v l 18) — [a]) K2 सर्वभावानां — [b]) S (except T, G1 missing) अतर्वससि K D5 नित्यश (K3 पावक), B2 T सर्वदा, D2 पावक — [d]) K2 4 कवे मम, D5 शुचे मम, M1 वचो मम

24 G1 missing — [a]) D5 °र्या यतता Ñ V1 B Dn D1.3 4 6 7 मत्पूर्वापहृता भार्या — [b]) G4. 5 °नृतचारिणा

25 G1 missing — [b]) M5 °माश्रयात् N (except K D2 5) T °ष्याम्याश्रमादिमां (T °मात्तत°), cf 20[d]

26 G1 missing — Before 26, K1 ins सूत ; V1 B3 Dn3 सौतिरु°, B2 5 Da Dn1.n2 D1 3 4.6 7 सूत उ° — [a]) N (except K0–2) T1 G2 4.5 M1 तस्यैत° — [b]) K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 °तोऽभवत् T2 °र्चिर्भृशदुःखित — After 26[ab], T1 G2 4.5 ins

219* सत्य वदामि यदि मे शाप स्याद्ब्रह्मवित्तमात् ।
असत्य चेदह ब्रूषे पतिष्ये नरकान्क्रमात् ।

After 26, N (except K0 2 D5, K4 marg) T1 G2 4 5 ins

220* अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेय पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्विय विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेय यशस्विनी ।
ददाति न पिता तुभ्य वरलोभान्महायशा ।
अथेमां वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् ।
भार्यामृषिर्भृगु प्राप मा पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृत वक्तुमुत्सहे ।
नानृत हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T1 G2 4 5 om अग्निरु° — (L. 1) T1 G2 4 5 त्वया वृतेय लोकेश B Da दानवसत्तम (B5 m as above) — (L. 4) K3 D2 T1 G2 4 5 न तु तुभ्य प्रदत्ता वै, K4 Ñ B Da तुभ्यं प्रदत्ता न तु वै ; V1 ददाति तुभ्य न तु वै, D3 4 6 7 प्रदत्ता न तु वै तुभ्य T1 G2. 4 5 वरारोहा (for वर°) — (L 5) T1 G2. 4 5 अथैनां K4 V1 B3 m धर्मेण (for कर्मणा) — (L 6) D6 7 अपि (for ऋषिर्) T1 G2 4. 5 गुरु. प्राप्त T1 G2 4 त (for मां) — (L 7) K4 Ñ1 V1 B5 पृष्ट सत्येन चैवा(K4 दैत्या)ह ना° — (L 8) K4 च सता, B (except B4) हि सतां, T1 G2 4. 5 स (G4 हि) तदा (for हि सदा) T1 G2 4 5 पूज्य (G5 °वै) दानवसत्तम]

Colophon missing in G1, D5 6 om it — K इ° श्रीम° (K1–3 om श्री°) आदि° पौलोमे (K1 3 om पौ°) अग्निपृच्छा नाम (K1 om अग्नि° ना° and cont ॥ ९ ॥, K2 cont. ॥ ५ ॥, K3 marg sec m cont अध्याय· ॥ ५ ॥), Ñ V1 इ° श्रीम आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसवादे पचमो° ॥ ५ ॥, B Dn1 n2 D1 इ° महा° (B2 4. 5 Dn1 n2 D1 om म°) आदि° पौलोमे, Da इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निवाक्य, Dn3 इ श्रीम° आदि° पचमो° ॥ ५ ॥, D2 आदि° अग्निपृच्छा नाम ॥ ५ ॥, D3. 4 7 इ° आदि पौलोमे (D4 marg sec m cont. पचमो° ; D7 cont ॥ ५ ॥), T इ° श्रीम° आदि° पौलोमे भार्गववशकथन (T1 om -वश) नाम पचमो° (T2 चतुर्थो), G2 3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि पचमो° (G2 चतुर्थो°), G4 पौलोमे भार्गवकथन नाम चतुर्थो°, G5 6 इ° श्रीम° (G6 om श्री°) आदि° चतुर्थो ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे पचमो°

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १२

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सूत उवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।
पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते । C. 1 914 B. 1 7 4 K. 1 7 4

G5 M2 4 5 त्वा (for त्वा) — f) B1 (m as in text) 2 4 °सिनि

10 a) K0 त्व, D1 तत् (for त) K1 त्वद्य, K3 मह्य — b) K3 °च्छामि त — c) Dn1 बिभेत, Dn3 G6 बिभेद, T1 G4 5 प्रबिभेत् — d) K1 D3 4 G1.3.6 वाय M1 कस्य वाच्यौ ह्यति

11 S om उवाच — b) K1 D1 °से ह M1 से सखि° G2 3 M2-5 कथितेह (G2 3 °ताह, M3 तेव, M4.5 ते वि) जिहीर्षवे; cf 9d — d) K1 यथा (for इव)

12 b) M1 चास्मि मो° K0 2 °मोचिता, T1 °रक्षिता — c) B5 °कृतं K0 4 D2 5-7 S (except G1-3 M1) तु (for च) — d) K3 समुत्सृज्य, G3 मा मुमोच Ñ V1 B Da D5 ह (for वै)

13 D3.6 7 T1 M2 4 5 om. सूत उ° K0 3.4 Ñ V1 B Da D4 सौतिरु°, K1 T2 G (G2 3 with prefixed श्री) M1.3 सूत — K1 (? hapl) om 13 — a) Da °मा (sic) च — c) Ñ V1 B D (except D3) M6 °मतिक्रु°, M1 °मपि क्रु° — d) K0 2 3 B3 (m as in text) Dn2 D1 7 T2 भविष्यति, G6 °वेदिति

Colophon om in K1 (cf v 1 1 7 1) — K (K1 om) इ° श्रीम° (K0 om महा, K2 om श्री°) आदि° पौलोमे अग्नि(K2 4 अग्ने)शापो नामाध्याय (K3 om अध्या°, K2 3 (marg) cont ॥ ६ ॥), Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि अग्निशापे षष्ठो° ॥ ६ ॥, B1 3 इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निशापो नाम, B2 4 इ° आदि° अग्निशापो नामाध्याय ॥ ६ ॥, B5 इ° पौलोमे, Da इ° महा° आदि° अग्निशापो नाम, Dn1.n2 इ° आदि° पौलोमे अग्निशाप (Dn1 cont ॥ ८९८ ॥), Dn3 इ° महा° आदि° षष्ठो° ॥ ६ ॥, D1-3.5 इ° महा° (D1 3.5 om म°) आदि° पौलोमे (D1.3 cont. अग्निशाप), D4 पौलोमे अग्निशापे (marg sec m °शापो नाम षष्ठो°), D6 7 इ° आदि° (D6 cont पौलोमे), T G4 इ° श्रीम° (G4 om श्री°) आदि° (T1 om आ°) पौलोमे पर्वणि (T2 G4 om प°) अग्निशापो नाम षष्ठो° (T2 G4 पञ्चमो°), G1 इ आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तनो अग्निशापो नाम पञ्चमो°, G2 3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म) पौलोमे पर्वणि (G3 om प°) षष्ठो° (G2 पञ्चमो , G3 cont ॥ ६ ॥), G5 6 इ° श्रीम° (G6 om श्री°) आदि° (G5 om आ°) पञ्चमो°, M इ° पौलोमे षष्ठो (M3.4 cont ॥ ६ ॥)

7

1 K1 G2 3 om सूत उ° (for K1 cf v 1 1 6 13) K0 3 4 Ñ V1 B D (except D2 5) सौतिरु°, S (G2 3 om) सूत — b) K3 क्रोधाद्धा° V1 °द्धो भृगुमथा , D2 स क्रुद्धो वाक्यमब्र° — After 1ab, B3 D4 (sec m) marg ins अग्निरुवाच — d) K4 Ñ B D (except D2 5) मां प्रति (for साम्र)

2 b) K1 सम (for सत्य). K1.3 Ñ V1 D1 मम, K2 4 D6 T स्वय (for समम्) — c) K2 यद्वद, D5 यदि वदेत्, T1 M2-5 °ब्रव, G1 M1 [ऽ]हमब्रु°; G5 °ब्रवन्

3 a) T1 °क्षी तु साक्ष्य K D2 5 पृष्ट साक्षी तु य साक्ष्ये (K1 D5 क्ष्य) — b) K0 जानन्योस्मान्यथा, K1 D3. 5 7 जानन्नप्य°; K2 4 जानतोप्य°, K3 D6 जानन्योप्य°, Ñ V1 B Da Dn D4 जानानोप्य (Dn1.n2 नो ह्य), D1 जानतो ह्य , T1 G4. 5 जानानश्चा° (cf v 1 4b) D2 जानानो ह्ययथा भवेत् — c) K0 2 D5-transp स and सप्त K1 °नात्मना D6 स पूर्वमात्मनस्तत्र — d) K D2 5 कुलान् (K3 सप्त)

4 b) K0 4 D6 7 जानतोपि; K1.3 D2 5 °नन्नपि; K2 Ñ

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०
पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १२
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सूत उवाच ।
शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।
पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते । C. 1 914 B 1 7 4 K. 1 7 4

G5 M2 4 5 स्वा (for स्वा) — f) B1 (m as in text) 2 4 °सिनि

10 a) K0 स्व, D1 तत् (for त) K1 स्वद्य, K8 मह्य — b) K8 °च्छामि त — c) Dn1 बिभेत, Dn8 G6 बिभेद, T1 G4 5 प्रबिभेत् — d) K1 D8 4 G1.8.6 वाय M1 कस्य वाच्यौं ह्यति

11 S om उवाच — b) K1 D1 °से ह M1 से सखि° G2 8 M2-5 कथितेह (G2 8 °ताह, M8 तेव, M4.5 ते वि) जिहीर्षवे; cf 9d — d) K1 यथा (for इव)

12 b) M1 चास्मि मो° K0 2 °मोचिता, T1 °रक्षिता — c) B5 °कृतं K0 4 D2 5-7 S (except G1-3 M1) तु (for च) — d) K3 समुत्सृज्य, G8 मा मुमोच Ñ V1 B Da D5 ह (for वै)

13 D3.6 7 T1 M2 4 5 om. सूत उ° K0 3.4 Ñ V1 B Da D4 सौतिरु°, K1 T2 G (G2 3 with prefixed श्री) M1.8 सूत — K1 (? hapl) om 13 — a) Da °मा (sic) च — c) Ñ V1 B D (except D3) M5 °मतिक्रु°, M1 °मपि क्रु° — d) K0 2 3 B3 (m as in text) Dn2 D1 7 T2 भविष्यति, G6 °वेदिति

Colophon om in K1 (cf v l 1 7 1) — K (K1 om) इ° श्रीम° (K0 om महा, K2 om श्री°) आदि° पौलोमे अग्नि(K2 4 अग्ने)शापो नामाध्याय (K3 om अध्या°, K2 3 (marg) cont ॥ ६ ॥), Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि अग्निशापे षष्ठो° ॥ ६ ॥, B1 3 इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निशापो नाम, B2 4 इ° आदि° अग्निशापो नामाध्याय ॥ ६ ॥, B5 इ° पौलोमे, Da इ° महा° आदि° अग्निशापो नाम, Dn1.n2 इ° आदि° पौलोमे अग्निशाप (Dn1 cont ॥ ८९८ ॥), Dn3 इ° महा° आदि° षष्ठो° ॥ ६ ॥, D1-3.5 इ° महा° (D1 3.5 om म°) आदि° पौलोमे (D1.3 cont. अग्निशाप), D4 पौलोमे अग्निशापे (marg sec m °शापो नाम षष्ठो°), D6 7 इ° आदि° (D6 cont पौलोमे), T G4 इ° श्रीम° (G4 om श्री°) आदि° (T1 om आ°) पौलोमे पर्वणि (T2 G4 om प°) अग्निशापो नाम षष्ठो° (T2 G4 पञ्चमो°), G1 इ आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तनो अग्निशापो नाम पञ्चमो°, G2 3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म) पौलोमे पर्वणि (G3 om प°) षष्ठो° (G2 पञ्चमो, G3 cont ॥ ६ ॥), G5 6 इ° श्रीम° (G6 om श्री°) आदि° (G5 om आ°) पञ्चमो°, M इ° पौलोमे षष्ठो (M3.4 cont ॥ ६ ॥)

7

1 K1 G2 3 om सूत उ° (for K1 cf v l 1 6 13) K0 3 4 Ñ V1 B D (except D2 5) सौतिरु°, S (G2.3 om) सूत — b) K3 क्रोधाद्वा° V1 °द्धो भृगुमथा, D2 स क्रुद्धो वाक्यमब्र° — After 1ab, B3 D4 (sec m) marg ins अग्निरुवाच — d) K4 Ñ B D (except D2 5) मां प्रति (for सांप्र)

2 b) K1 सम (for सत्य). K1.3 Ñ V1 D1 मम, K2 4 D6 T स्वय (for समम्) — c) K2 यद्वद, D5 यदि वदेत्, T1 M2-5 °ब्रव, G1 M1 [ऽ]हमब्रु°; G5 °ब्रवन्

3 a) T1 °क्षी तु साक्ष्य K D2 5 पृष्ट साक्षी तु य साक्ष्ये (K1 D3 क्ष्य) — b) K0 जानन्योस्मान्यथा, K1 D3.5 7 जानन्नप्य°; K2 4 जानतोप्य°, K3 D6 जानन्योप्य°, Ñ V1 B Da Dn D4 जानानोप्य (Dn1.n2 नो ह्य), D1 जानतो ह्य, T1 G4.5 जानानश्चा° (cf v l 4b) D2 जानानो ह्यन्यथा भवेत् — c) K0 2 D5-transp स and सप्त K1 °नात्मना D6 स पूर्वमात्मनस्तत्र — d) K D2 5 कुलान् (K3 सप्त)

4 b) K0 4 D6 7 जानतोपि; K1.3 D2 5 °नन्नपि; K2 Ñ

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥२०
यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५ C 1 937 B 1 7 28 K 1 7 28

°मुख — d) Ko °भागाश°; M1 °भागग्र° G (except G1) M1 तदा — e) B1 (m as in text) 5 °लोकेश, B3 Da G3 °भूतेषु, D2 °लोकस्य

17 Before 17, B3 ins सौतिरुवाच (cf v l 14–16), T2 G4–6 सूत — a) Ko 3 B1 D1.6 7 च, K3 4 अथ (for तु) D2.5 T G1–3.5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचन ते° — b) D (except Da D2.5) विश्वकृत् — d) K1–3 D2 5 T °मव्यय°

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins ब्रह्मोवाच; S (except G1 5 M1) ब्रह्मा — a) G1 °मपि, G2 3 M1 °मिव T लोकाना च ऋषीणा त्व — b) K1 शांतिरेव, D5 चात्मेव D1 T कर्ता चांतक एव च, G1 त्व कर्तांतक एव च — c) D5 भूतांस्त्रीन् — d) T2 त्रयाणा, D6 गुणानां G1 5 M1 त्व (for च) — e) K1 G1–5 M1 देवेश, B5 (m as in text) लोकेषु Ko 2 तथा कुरुष्व लोकेषु — f) Ko नोच्छिद्यते, K3 °द्येत Ñ V1 B Da Dn D1 यथा क्रिया (by transp), D5 यथा तथा; G1 क्रियास्तथा, G4–6 °दय

19 a) Ko यस्मा°, T G3 4 M1 तस्मा° G1 सन् (for त्वम्) — b) G6 ईशस्त्व हि K3 सद्, D2 5 T G1–5 त्वं (for सन्) All MSS except Ko 2.4 Da1 D1 G1–3 M5 °शान — c) Dn3 D2 5 पवित्र Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1.2 3 Dn D1.3 4.6.7 M3 सदा, B3 Da D2 5 T G1–3 M2 4 5 यथा — d) K1 Dn D1.3.6 T °गतिश्च, M1 3 °हितश्च G1 °गतिस्तथा K (except K1) हि (for ह)

20 a) T G2.3 M (except M1) °प्रकारेण — b) Ko °भक्षो भविष्यसि — c) N (except Ko–3 D5) अपाने ष्व(Ñ V1 Da2 त्व)र्चि°, G1.2 उदपानेर्चि°, M3 °दानार्चि° — d) K1 Ñ V1 B D (except D3.4) M5 भक्ष्यंति. K1–3 B1 T G6 शिखा. — After 20, N (except Ko–3 D2 5) ins

221* क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om 21 — c) Ko °र्चिर्भिर्दग्ध; K1 corrupt, B5 °र्चिषा द°, D2 5 °र्चिभि स्पृष्ट; D3 G3 M3 4 °र्चिनिर्द° B3 (m as in text) यदा यदर्चिनिर्द° — d) G4–6 M1 शुद्ध चि°

22 a) T महाभाग, G1 M (except M1) महातेजा , G2 3 महातेज Ko तदग्ने स्वमभूत्ते°, Ñ V1 B D (except D2 5) स्वमग्ने परम तेज — b) D5 T G3 M1 °गत°, G2 °र्मित — c) D2 ते शाप — d) G2.3 मोक्तुमर्हसि सुव्रत — e) K (except K4) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो, G4 आत्मना T2 च महाभाग — f) Ko D5 M2 त्वन्मुखे T2 मखे K2 मुखे गतं

23 Before 23, Ko Ñ V1 B D (except Da1 D2 5) ins सौतिरुवाच (B3 सूत उ°), S (except T2 G1–3) सूत° — a) K1 त वह्नि — b) K1.4 D2 5 S (except G2 M3) प्रत्युक्त्वाथ (T2 °क्त्वा च) — After 23ab, B1 ins 222* (cf v l. 25)

24 b) Ñ V1 B Da D3.4 6 7 T G6 प्रतिज°, D6 G1–4 M2–4 तथा ज° — d) K1 M1 सर्वे

25 a) D2 प्रमुदिरे — b) M1 देवसघा — d) Ko Ñ Da °किल्बिष, K1 B5 T गतक°; V1 गतकिल्बिष ; G (except G1) M4 हृतक° — B3–5 D1.3–5 ins after 25 B1, after 23ab K4 marg , after 26ab D6, after 224* (cf v 1 1 8 2)

222* एव स भगवाञ्शाप लेभेऽग्निर्भृगुत पुरा ।

After 25, D6 ins सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1 8 2cd, then follows 224* (cf. v 1 1 8 2), and finally 222*.

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥२०

यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५ C 1 937 B 1 7 28 K 1 7 28

°मुख — ^{d}) K0 °भागाश°; M1 °भागम° G (except G1) M1 तदा — ^{e}) B1 (m as in text) 5 °लोकेश, B8 Da G3 °भूतेषु, D2 °लोकस्य

17 Before 17, B3 ins सौतिरुवाच (cf v l 14-16), T2 G4-6 सूत — ^{a}) K0 2 B1 D1.6 7 च, K3 4 अथ (for तु) D2.5 T G1-3.5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचन ते° — ^{b}) D (except Da D2.5) विश्वकृत् — ^{d}) K1-3 D2 5 T °मव्यय°

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins ब्रह्मोवाच; S (except G4 5 M1) ब्रह्मा — ^{a}) G1 °मपि, G2 3 M1 °मिव T लोकाना च ऋषीणा त्व — ^{b}) K1 शांतिरेव, D5 चात्मेव D1 T कर्ता चांतक एव च, G1 त्व कर्तांतक एव च — ^{c}) D5 भूतांस्त्रीन् — ^{d}) T2 प्रयाणा, D6 गुणानां G4 5 M1 त्व (for च) — ^{e}) K1 G4-6 M1 देवेश, B5 (m as in text) लोकेषु K0 2 तथा कुरुष्व लोकेषु — ^{f}) K0 नोच्छिद्यते, K3 °द्येत Ñ V1 B Da Dn D1 यथा क्रिया (by transp), D6 यथा तथा; G1 क्रियास्तथा, G4-6 °दय

19 ^{a}) K0 यस्मा°, T G3 4 M1 तस्मा° G1 सन् (for त्वम्) — ^{b}) G6 ईशस्त्व हि K3 सद्, D2 6 T G1-5 त्वं (for सन्) All MSS except K0 2.4 Da1 D1 G1-3 M6 °शन — ^{c}) Dn3 D2 6 पवित्र Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1.2 3 Dn D1.3 4.6.7 M3 सदा, B3 Da D2 6 T G1-3 M2 4 5 यथा — ^{d}) K1 Dn D1.3.6 T °गतिश्च, M1 3 °हितश्च G1 °गतिस्तथा K (except K1) हि (for ह)

20 ^{a}) T G2.3 M (except M1) °प्रकारेण — ^{b}) K0 °भक्षो भविष्यसि — ^{c}) N (except K0-3 D5) अपाने ष्व(Ñ V1 Da2 स्व)र्चि°, G1.2 उदपानेर्चि°, M3 °दानार्चि° — ^{d}) K1 Ñ V1 B D (except D3.4) M5 भक्ष्यंति. K1-3 B1 T G6 शिखा. — After 20, N (except K0-3 D2 5) ins

221* क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om 21 — ^{c}) K0 °र्चिर्भिर्दग्ध; K1 corrupt, B5 °र्चिषा द°, D2 5 °र्चिभि स्पृष्ट; D3 G3 M3 4 °र्चिनिर्द° B3 (m as in text) यदा यदर्चिनिर्द° — ^{d}) G4-6 M1 शुद्ध चि°

22 ^{a}) T महाभाग, G1 M (except M1) महातेजा , G2 3 महातेज K0 तदग्ने स्वमभूत्ते°, Ñ V1 B D (except D2 5) स्वमग्ने परम तेज — ^{b}) D5 T G3 M1 °र्गत°, G2 °र्मित — ^{c}) D2 ते शाप — ^{d}) G2.3 मोक्तुमर्हसि सुव्रत — ^{e}) K (except K4) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो, G4 आत्मना T2 च महाभाग — ^{f}) K0 D5 M2 त्वन्मुखे T2 मखे K2 मुखे गतं

23 Before 23, K0 Ñ V1 B D (except Da1 D2 5) ins सौतिरुवाच (B3 सूत उ°), S (except T2 G1-3) सूत° — ^{a}) K1 त ह्यग्नि — ^{b}) K1.4 D2 5 S (except G2 M3) प्रत्युक्त्वाथ (T2 °क्त्वा च) — After 23^{ab}, B1 ins 222* (cf v l. 25)

24 ^{b}) Ñ V1 B Da D3.4 6 7 T G6 प्रतिज°, D6 G1-4 M2-4 तथा ज° — ^{d}) K1 M1 सर्वे

25 ^{a}) D2 प्रमुदिरे — ^{b}) M1 देवसघा — ^{d}) K0 Ñ Da °किल्बिष, K1 B5 T गतक°; V1 गतकिल्बिष ; G (except G4) M4 हृतक° — B3-5 D1.3-5 ins after 25 B1, after 23^{ab} K4 marg , after 26^{ab} D6, after 224* (of v l 1 8 2)

222* एव स भगवाञ्शाप लेभेऽग्निर्भृगुत पुरा ।

After 25, D6 ins सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1 8 2^{cd}, then follows 224* (cf. v l 1 8 2), and finally 222*.

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदाभ्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।
प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संभ्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६
सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७ C.1.858 B.1.8.21 K.1.8.21

7cd (D1, which om 6–7ab, after 5)

225* अप्सरा मेनका मह्यमिर्दंपा निरपत्रपा ।

— c) B1 °वर्णाभां, D1 °गर्भां तां — d) K3 हि (for च) G1 3 विज्वलंतीमिव श्रि°

8 ab) D3 7 transp समु° and नदी° K4 S (except G1–6 M1) नद्यास्तीरे G2.5 महामुनि.. — K0 (hapl) om 8c–9a, T1 (hapl) om 8c–10d — c) T2 सु, G1.4–6 सु- (for स) — d) G1 3 M (except M1) निर्जने G2 जनव°, G5 वन°

9 K0 om 9a, T1 om 9 (cf v 1 8). — b) Ñ V1 B1 . Da D1 2.4 6 7 महाद्विज, B1-3 Da महानृषि.. — c) K0 Ñ V1 B Da Dn D1.2 4 6 7 च, K3 D1 2 स (for अथ) Ñ V1 B Da1 D1.4 6.7 M1.3 द्विजश्रेष्ठ° — d) K4 ह (for च) — e) G2 2 °धे चाप्सरा साध्वी M1.2 महाभागा (for वरा°) — f) N (except K D2 5) शुभे — After 9, K0 2 4 Ñ V1 (marg) B D (except D2 5) ins

226* जातकर्म क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।
स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषि° ।

[(L 1) Ñ V1 B3 D2 4 6 7 जातकाद्या क्रि° B3 Da सर्वा (for चास्या) — (L. 2) K0 2 म (for सु)]

10 K0 T1 om 10 (cf v 1 8) — a) K3 वरारोहा — b) B1 Dn D2.4 7 सत्यरूप°, B रूपौदार्य°; Da सर्वभूत°, D6 सा च रूप° T2 G1-3 M2–4 रूपशीलादि भिर्गुणै, G4–6 M1 5 सर्व(M5 °त्य)रूपगुणैर्युता — c) B1 तदा प्र°, G2 3 तस्माच्च° D2 °वरा तस्या

11 d) Dn D1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु°

12 a) D1 ऋषिभि सोय, T G2 3 M2–4 सोप सखिभि — b) Ñ B D श्रावया°; V1 वर°, S याच°
Ñ V1 Dn1 D3 7 G3 भार्गव; Dn1 n2 D1 5 M2 4 °व — c) D2–4 प्रमिति B1 4 Dn D1 3 4 7 °भ्ययाचत्तां; B3 Da °भ्ययाच्छ्रु°; D2 °मद्वच श्रु°, D6 °भ्ययाचत्ता; T °भ्ययात्तस्माद् — d) T °केशाश्रम प्रति — After 12, B1 (marg) D2 5 ins

227* याचयामास तां कन्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।
[MSS °वर्णिनी]

13 a) V1 तस्मै प्रा°, D6 तदा प्रा°. G1.4–6 °प्रादात्तदा — c) T G2.5.6 M2–4 °ह कल्पयामास

14 a) D1 4 6 S °हस्तु — c) T G2 3 M2–4 क्रीडते (T1 M3 °ती) प्रसन्न् G1 4–6 M1 5 सखीभि सखिभिस्तत्र (G6 °स्त) — d) K0 2 4 D2 5 कन्या सा (by transp), K1 सखी सा, G1 4–6 M1 5 क्रीडती

15 a) Ñ °श्यत्सुप्त°, V1 B D (except D2 5) G2 3 M2–4 ना(G3 सा)पश्यत्संप्र°, T1 G1.4–6 M1 5 °श्यत्त प्र° K2 4 सा (for वै) — b) Here and below the MSS vary at random between भुजग and भुजग — c) D1 7 चैव, T G1 2.4–5 M दीर्घं G3 पादाकर्षणमात्रात्सा — d) K (except K1) D1.5 °नोदिता

16 a) Ñ V1 B (except B1) Da D2–4 6 7 स तु (D2 च) तस्याः प्र°, T2 G2 3 M (except M2 4) स तस्यां संभ्रम(M1.5 °मृ)त्तायां — b) K1 D2 G1 °धर्मिणा, K2 T2 °कर्मं° — c) D3–4 °लिप्तद°, T G6 °लिप्तैर्दशनै ; G1–5 M विषोप(M1 विषाव)लिप्तदष्ट्राभ्यां — d) K अदष्टांगे (K4 स दष्टांगे); D2 तस्यांगुष्ठे, D5 तस्याश्चांगे, G M व्यद(G1 5 M2–4 °द)शत् T अदशत्सा पपात च

17 a) N (except K D2 5) तेन सर्पेण, T G3 M2–4 पतिता भूमौ (for सहसा भू°). — b) T G3 M (except M1) सहसा; G4–6 पपात (for पति°) N (except K

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदाभ्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।
प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संभ्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६
सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७ C. 1. 858 B. 1. 8. 21 K. 1. 8. 21

7[cd] (D1, which om 6–7[ab], after 5)

225* अप्सरा मेनका मह्यमिदं(?)या निरपत्रपा ।

— [c]) B1 °गर्भाभां, D1 °गर्भां तां — [d]) K3 हि (for च) G1 3 विज्वलंतीमिव श्रि°

8 [ab]) D5 7 transp समु° and नदी° K4 S (except G1–6 M1) नद्यास्तीरे G2.5 महामुनि: — K0 (hapl) om 8[c]–9[a], T1 (hapl) om 8[c]–10[d] — [c]) T3 सु, G1.4–6 सु- (for स) — [d]) G1 3 M (except M1) निर्जने G3 जनक°, G6 वन°

9 K0 om 9[a], T1 om 9 (cf v 1 8). — [b]) Ñ V1 B1 . Dn D1.4.6 7 महाद्विज, B1–3 Da महानृषि: — [c]) K0 Ñ V1 B Da Dn D1.4 6 7 च, K3 D1 3 स (for अथ) Ñ V1 B Da1 D1.4 6.7 M1.3 द्विजश्रेष्ठ — [d]) K4 ह (for च) — [e]) G1 2 °धे चाप्सरा साध्वी M1.3 महाभागा (for वरा°) — [f]) N (except K D1 3) शुभे — After 9, K0 2 4 Ñ V1 (marg) B D (except D1 3) ins

226* जातकर्म क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।
स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषिः ।

[(L 1) Ñ V1 B3 D1 4 6 7 जातकाद्या क्रि° B3 Da सर्वा (for चास्या) — (L. 2) K0 2 स (for सु)]

10 K0 T1 om 10 (cf v 1 8) — [a]) K3 वरारोहा — [b]) B1 Dn D2.4 7 सत्यरूप°, B रूपौदार्य°; Da सर्वभूत°, D5 सा च रूप° T2 G1–3 M2–4 रूपशीलादि भिर्गुणै , G4–6 M1 5 सर्व(M5 °स्व)रूपगुणैर्युता — [c]) B4 सदा प्र°, G2 3 तस्माच्च° D2 °वरा तस्या

11 [d]) Dn D1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु°

12 [a]) D5 ऋषिभि सोय, T G2 3 M2–4 सोय सखिभि — [b]) Ñ B D श्रावया°; V1 वर°, S याच°

Ñ V1 Dn3 D3 7 G3 भार्गव; Dn1 n2 D1 3 M3 4 °व — [c]) D2–4 प्रमिति B1 4 Dn D1 3 4 7 °भ्ययाचत्तां; B3 Da °भ्ययाच्छु°; D2 °मद्वच श्रु°, D6 °भ्यधावत्ता; T °भ्ययात्तस्माद् — [d]) T °केशाश्रम प्रति — After 12, B1 (marg) D1 5 ins

227* याचयामास तां कन्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।
[MSS °वर्णिनी]

13 [a]) V1 तस्मै प्रा°, D6 तदा प्रा°. G1.4–6 °प्रादात्तदा — [c]) T G2.5.6 M2–4 °ह कल्पयामास

14 [a]) D1 4 6 S °हस्सु — [c]) T G2 3 M2–4 क्रीडते (T1 M3 °ती) प्रसन् G1 4–6 M1 5 सखीभि सखिभिस्तत्र (G6 °स्व) — [d]) K0 2 4 D1 3 कन्या सा (by transp), K1 सखी सा, G1 4–6 M1 5 क्रीडती

15 [a]) Ñ °श्यत्सुप्त°, V1 B D (except D1 5) G2 3 M2–4 ना(G3 सा)पश्यत्संप्र°, T1 G1.4–6 M1 5 °श्यत्त प्र° K3 4 सा (for वै) — [b]) Here and below the MSS vary at random between भुजग and भुजंग — [c]) D4 7 चैव, T G1 2.4–6 M दीर्घे G3 पादाकर्षणमात्रात्सा — [d]) K (except K1) D1.5 °नोदिता

16 [a]) Ñ V1 B (except B1) Da D2–4 6 7 स तु (D2 च) तस्याः प्र°, T2 G2 3 M (except M3 4) स तस्यां संभ्रम(M1.5 °भृ)तायां — [b]) K1 D2 G1 °धर्मिणा, K3 T2 °कर्म° — [c]) D2–4 °लिप्तद°, T G6 °लिप्तैर्दशनै ; G1–5 M विषोप(M1 विपाक)लिप्तदंष्ट्राभ्यां — [d]) K अदष्टांगे (K4 स दष्टांगे); D2 तस्यांगुष्ठे, D5 तस्याश्चांगे, G M न्यद(G1 5 M2–4 °द)शच T अदशत्सा पपात च

17 [a]) N (except K D1 5) तेन सर्पेण, T G3 M2–4 पतिता भूमौ (for सहसा भू°). — [b]) T G3 M (except M1) सहसा; G4–6 पपात (for पति°) N (except K

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथाद्यैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदूत उवाच ।

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७
उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८

रुरुरुवाच ।

क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९

देवदूत उवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०

रुरुरुवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम । C. 1 974 B. 1 9 12 K. 1 9 13

---

3 [a]) K1.2 D2 G1.4.5 M1 शेतेऽसौ K2 (m as in text) मम (for भुवि) — [b]) K0 मनःशोक°. — After 3[ab], G (except G2.6) ins

231* प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना ।
यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुमूर्षुरपि मे प्राणानादायाशु गमिष्यति ।
पितृमातृसपत्नीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— [c]) D6 7 तु (for च)

4 [d]) D1 G1.4-6 मा जीवतु M1 °तु च मे T G2.3 M2-5 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf 11 and v l) — After 4, G3 ins 233* (cf v l 5).

5 G2 om 5 — [a]) K4 D2.4 G4-6 तथा, M1 यदा Ñ (except K D2 5) G1-6 M1 च जन्मप्रभृति — [b]) K0 जितात्मा° K3 T G1.3 यतव्रत, B2 Da Dn3 D1 M दृढ° — [c]) K1 T2 G3m तथाद्यासौ, Da1 यथा°, Dn D1 तथा ह्येषा, D2 तथा चैव, D3.4 तद्वा°; D5 °द्यैव, G1 °द्यामा, G4 5 यथाद्यासौ — [d]) D5 सजीवयतु Ñ V1 B Da D1 मानिनी (cf v l 1 6 8), G3 M2-5 मे प्रिया K1 T G4-6 M1 व्रतिष्ठतु मम प्रिया (K1 यशस्विनी) — Ñ (except K1) ins after 5 (D5, after line 2 of 233* below)

232* एवं लालप्यतस्तस्य भार्यार्थे दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं वने ।

[Cf Devībhāgavata, 2 9 26 — Before line 1, B3 ins संतिष्ठ° — (L.1) D2 6 °स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा — (L 2) V1 °रु मुने]

— D6 (om lines 3–8) G1.4 5 ins after 5 G3, after 4

233* कृष्णे विष्णौ हृषीकेशे लोकेशेऽसुरविद्विषि ।
यदि मे निश्चला भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया ।
विलप्यमाने तु रुरौ सर्वे देवाः कृपान्विताः ।
दूतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः ।
स दूतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियकृच्छुचिः ।
उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् ।
देवैः संचरह प्रसन्नैः प्रेषितोऽस्मि तवान्तिकम् ।
त्वद्धितं त्वद्धितैरुक्तं शृणु वाक्यं द्विजोत्तम ।

T2 G3 ins after 5 G1 2 4 5 cont after 233* above

234* प्रलपन्तमतीवार्तं रुरुं दीनतरं तदा ।
देवदूतः समागम्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

6 M1 om देवदूत उ° K1 D5 S om उवाच — D5 ins 6 in marg (sec m) — [a]) K0 2 3 D2 5 हि (for ह) G6 भवान् (for ह यद्) T M (M1 corrupt) अभियाचसि य°; G2 3 °याचे पुनर्वा° — [b]) Dn D1 T G1.4-6 M दुःखेन (as in text), the rest दुःखार्त — [c]) B1 (m as in text) Dn D1 यतो (for न तु) B5 तन्निवर्तस्व ध°. M (except M1) भगवन् (M3 inf lin as in text)

7 [ab]) K4 Ñ V1 D2 गतासु°. — Cf Devībhāgavata, 2 9 27[cd] (v l सुश्रोणी for कृपणा)

8 [b]) K1 पूर्वैर्, D2 पूर्वं — [c]) K3 transp तं and त्वं — [d]) T (T1 corrupt) G2 3 लप्स्यसेमां, G1 4-6 M1 2 5 लप्स्य° Ñ (except K D2 5) °सीह प्र°.

9 K1 S om उवाच — [a]) G2.3 कृपया च (G3 य) कृत (G3 °ता) दे° — [c]) K3 V1 B3m D (except Da) S °ष्येह (D2 °ष्ये हि) — [d]) D5 यत्नुम° K0 2.4 Da1 D2.4 6 G2 3 °मर्हसि K2 चानघ, Ñ V1 B Da D2.4.6 7 नो भवान्

10 K1 S om उवाच — [a]) K1 B1 3 D (except D2 5) G3-5 M (except M1) °च्छ त्व, B2 illegible, G2 °च्छस्वं — [c]) D5 भृगो; D6 7 विभो (for रुरो)

11 K1 S om उवाच — [ab]) Cf Devībhāgavata,

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथाद्यैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदूत उवाच ।

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७
उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८

रुरुरुवाच ।

क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९

देवदूत उवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०

रुरुरुवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम । C. 1 974 B. 1 9 12 K. 1 9 13

3 a) K1.3 D2 G1.2.3 M1 शोकेमौ K2 (m as in text) मम (for शुचि) — b) K0 मनःशोक°. — After 3ab, G (except G2.6) ins

231* प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना ।
यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुमूर्षुरपि मे प्राणानादायाशु गमिष्यति ।
पितृमातृसपत्नीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— c) D6 r तु (for च)

4 d) D1 G1.4-6 मा जीवतु M1 °तु च मे T G2.3 M2-6 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf 11 and v l) — After 4, G2 ins 233* (cf v l 5).

5 G2 om 5 — a) K4 D2.4 G4-6 तथा, M1 यदा N (except K D2 5) G1-6 M1 च जन्मप्रभृति — b) K0 जितात्मा° K3 T G1.3 यतव्रत, B2 Da Dn3 D1 M दृढ° — c) K1 T2 G3m तथाद्यासौ, Da1 यथा°, Dn D1 तथा ह्येषा, D2 तथा चैव, D2.4 तदा°; D6 °द्यैव, G1 °द्यामा, G4 5 यथाद्यासौ — d) D2 संजीवयतु Ñ V1 B Da D1 भामिनी (cf v l 1 6 8), G2 M2-3 मे प्रिया K1 T G4-6 M1 उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K1 यशस्विनी) — N (except K1) ins after 5 (D2, after line 2 of 233* below)

232* एवं लालप्यतस्तस्य भार्यार्थे दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं वने ।

[Cf Devībhāgavata, 2 9 26 — Before line 1, B3 ins संतिष्ठ° — (L.1) D2 6 °स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा — (L 2) V1 °रु मुने]

— D6 (om lines 3–8) G1.4 5 ins after 5 G2, after 4

233* कृष्णे विष्णौ हृषीकेशे लोकेशेऽसुरविद्विषि ।
यदि मे निश्चला भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया ।
विलप्यमाने तु रुरौ सर्वे देवा कृपान्विता ।
दूतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः ।
स दूतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियकृच्छुचिः ।
उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् ।
देवैः संवरह प्रमन्प्रेषितोऽस्मि तवान्तिकम् ।
त्वद्धितं त्वद्वितैरुक्तं शृणु वाक्यं द्विजोत्तम ।

T2 G3 ins after 5 G1 2 4 5 cont after 233* above

234* प्रलपन्तमतीवार्तं रुरुं दीनतरं तदा ।
देवदूतः समागम्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

6 M1 om देवदूत उ° K1 D5 S om उवाच — D5 ins 6 in marg (sec m) — a) K0 2 3 D2 5 हि (for ह) G6 भवान् (for ह यद्) T M (M1 corrupt) अभियाचसि य°; G2 3 °याचे पुनर्वा° — b) Dn D1 T G1.4-6 M दुःखेन (as in text), the rest दुःखार्त — c) B1 (m as in text) Dn D1 यतो (for न तु) B3 संनिवर्तस्व ध°. M (except M1) भगवन् (M3 inf lin as in text)

7 ab) K4 Ñ V1 D2 गतासु°. — Cf Devībhāgavata, 2 9 27cd (v l सुश्रोणी for कृपणा)

8 b) K1 पूर्वैर्, D2 पूर्वं — c) K3 transp तं and त्व — d) T (T1 corrupt) G2 3 लप्स्यसेमां, G1 4-6 M1 3 5 लप्स्य° N (except K D2 5) °सीह प्र°.

9 K1 S om उवाच — a) G2.3 कृपया च (G3 य) कृत (G3 °ता) दे° — c) K3 V1 B3m D (except Da) S °त्वेह (D2 °त्वे हि) — d) D5 वक्तुम° K0 2.4 Da1 D2.4 6 G2 3 °मर्हसि K3 चानघ, Ñ V1 B Da D2.4.6 r नो भवान्

10 K1 S om उवाच — a) K1 B1 3 D (except D2 5) G3-5 M (except M1) °च्छ त्व, B2 illegible, G2 °च्छत्वं — c) D5 भृगो; D6 r विभो (for रुरो)

11 K1 S om उवाच — ab) Cf Devībhāgavata,

तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
अभ्यघ्नत्कुपितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ २१

नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन ।
संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

रुरुरुवाच ।
मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १
हन्यां सदैव भुजगं यं य पश्येयमित्युत ।
ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २
डुण्डुभ उवाच ।
अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३
एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा । C 1 991 B 1 10 5 K 1 10 5

---

21 a) Dn2 ततश्चोद्यम्य K4 च; T2 वै; G2 3 त (for स) — b) Dn G3 M2 सदा, Dn2 तथा; T1 तु स. G2 7 सोऽहनद्दुडुभं तदा — c) K0 2 अभ्यहनत्; Ñ V1 B1-4 Da Da2.4 जिघांसन्, B4 Dn D1.6.7 जिघांसु, T G3 अहनत K0 2 कुपितो; B2.3 D (except D2.4 6.7) T2 G1-6 M1 कुपि°, T1 दुदुभं, G1 द्विप°, G2 3 कृपि°.

22 Before 22, B2 D1 (sec m) ins marg डुडुभ उवाच — c) G1-6 सरम, M3 °भं K1 तु; Dn D1 6 च, T1 -धं, T2 G1-3 M त्व (for तत्) T2 G4-6 वै (for मां) — d) T G1-6 मा मा (T2 मि) हिंसी रु°

Colophon om in G1-6 — K0 3 (marg sec m) 4 B. D1.2 4 6 7 इ° श्रीम° (B D1 4 6 7 om श्री°) आदि° पौलोमे (D1 marg sec m cont नवमो°); K1 2 D5 आदि° पौलोमे ॥ ९ ॥ (D5 om the fig), Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि प्रमद्वराजीवने नवमो° ॥ ९ ॥, B1-4 इ° महा° (B2.4 om म) आदि° पौलोमे (B3 4 om पौ°) प्रमद्वरो पाख्याने (B1 प्रमद्वरे पौलोमे) ॥ १० ॥ (B2.4 om the fig), Da इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° म° (Dn1 om इ° म°; Dn2 om म°) आदि° पौलोमे (Dn2 cont ॥ ९३२ ॥, Dn3 cont नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥), D2 इ° श्रीम° आदि° पौलोमे, T G1 इ° आदि° पौलोमे नवमो° (T2 G1 अष्टमो); G2 3 इ° श्रीम° (G3 om श्री) आदि° (G3 om आ°) पौलोमे (G3 interp पर्वणि) नवमो°, M इ° पौलोमे नवमो°

10

1 In B the adhy is written on a suppl folium — G2 3 om रुरु° K1 S om उवाच — a) G2 3 अहो संभावित पूर्व — b) Ñ V1 B Da Da2.4 6 7 दृष्टा तु K0 D2 हि; T2 G1-6 वै (for ह) — c) M3 ततो मे — d) S (except G1-3 M1) आसीदुर(T1 °र)ग K0 °नोरगा T डुडुभ, G2 सत्तम; G3 सत्पदृशु; G4 5 वै कृति

2 a) D2 4 6 7 फणिन (for भुज°) K D2 5 सदैव भुजग हन्यां; Dn1 Dn D1 भुजगं वै सदा हन्यां, S भुजगमान् (T1 G4.5 M1 °म) सदा (G1-3 समा-) हन्यां — b) G2 3.6 M (except M1) यान्यान् G2 3 पश्येहमि° G1 इति मे मतमाहित — c) G2 3 तान् (for त्वां) Ñ V1 B Da D2 4 6 7 हनिष्यामि — d) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6 7 अथ (for वि) D5 नानृत न विमोक्ष्यसि

3 K0 (1 hapl) om 3 (with डुडुभ उ°) and 4ab K1 D3 S om उवाच. — a) Ñ2 V1 तु (for ते) Dn D1 महान् (for विप्र) — b) K1 मानुषान् — c) K3 °न भिधानेन; V1 °नहिदष्टे°; Da न हि हिंसति; T °नभिदष्टे°, G1.4-6 M2 3 °नहिशब्दे°, Cd as in text

4 Before 4, G2 ins सूत (cf 5) K0 om 4ab (cf v 1 3). — a) D3 एकसार्थान्; M2 4 एतानर्थान् K3 m 4 विभक्तार्थान्, D1 6 पृथगनर्थान् (D5 m °धर्मभक्ष्यान्), T (T1 corrupt) G1 4-6 °धर्मान् K1 एकार्था पृथगर्था च; D5 7 एकार्थान्पृथगर्थान्वै; G3 एकार्थानेकपृतनान् — b) K1 ह्येक°; K3 Dn1 T G6 नैक° K1 पृथक्पृथक्; D2 °ष्वसुरी — c) K3 सर्वविद्°; D1 धर्मज्ञ°; T1 अभिदष्टेन, T2 G1 4-6 M (except M1, M3 orig corrupt, inf lin as in text) अहिशब्देन (cf 3c and v 1)

5 K0 3 4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.3 4 सौतिर°; K1 (with prefixed श्री) S (G1 5 om) सूत — ab) B1 transp वच and रुर D5 वच सस Ñ V1 B D (except Dn D1 5) डुडुभस्य — c) K D2 नाहनद्; B1 नामवीद् N (except D6 7) T1 G2 3 M5 °सविप्र; G1 5 ध्यानस°; M1 भृशसनिम — d) K0 1 2 m 3.4 ऋषिर् K2 m दृष्ट्वा (for मत्वा) K (except K1, K3 m as in text) Ñ V1 स, G6 च; M3 तु (for अथ)

तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
अभ्यघ्नत्कुपितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ २१

नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन ।
संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

रुरुरुवाच ।
मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १
हन्यां सदैव भुजगं यं यं पश्येयमित्युत ।
ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २
डुण्डुभ उवाच ।
अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३
एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा ।　　C 1 991 B 1 10 5 K 1 10 5

---

21 a) Dn2 ततश्चोद्यम्य K4 च; T2 वै; G2 3 त (for स) — b) Da G4 M4 सदा, Dn2 तथा; T1 तु स . G2 3 सोऽहनद्दुदुभं सदा — c) K0 2 अभ्यहनत्; Ñ V1 B1-4 Da D2.4 जिघांसन्, B4 Dn D1.6.7 जिघांसु , T G6 अहनत् K0 2 दुर्गितो; B2.3 D (except D2.4 6.7) T2 G4-6 M1 कुपि°, T1 दुदुभं, G1 द्विप°, G2 3 कृपि°.

22 Before 22, B1 D1 (sec m) ins marg डुडुभ उवाच — c) G4-6 सरम , M4 °भं K1 तु; Dn D1 6 च, T1 °यं, T2 G1-3 M त्य (for तत्) T2 G4-6 वं (for मां) — d) T G4-6 मा मा (T2 मि) हिंसी रु°

Colophon om in G1-3 — K0 2 (marg sec m) 4 B. D1.2 4 6 7 इ° श्रीम° (B D1 4 6 7 om श्री°) आदि° पौलोमे (D1 marg sec m cont नवमो°); K1 2 D° आदि° पौलोमे ॥ ० ॥ (D. om the fig), Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि प्रमद्वराजीवने नवमो° ॥ ० ॥, B1-4 इ° महा° (B2.4 om म) आदि° पौलोमे (B2 4 om पौ°) प्रमद्वरो पाख्याने (B4 प्रमद्वरे पौलोमे) ॥ १० ॥ (B2.4 om the fig), Da इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° म° (Dn1 om इ° म°; Dn2 om म°) आदि° पौलोमे (Dn2 cont ॥ ९७२ ॥, Dn3 cont नवमोध्याय ॥ ० ॥), D2 इ° श्रीम° आदि° पौलोमे, T G1 इ° आदि° पौलोमे नवमो° (T3 G1 अष्टमो); G2 3 इ° श्रीम° (G3 om श्री) आदि° (G3 om आ°) पौलोमे (G3 interp पर्वणि) नवमो°, M इ° पौलोमे नवमो°

10

1 In B the adhy is written on a suppl folium — G2 3 om रुरुर° K1 S om उवाच — a) G2 3 अहो संभावित पूर्व — b) Ñ V1 B Da D2.4 6 7 दृष्टा तु K0 D2 हि; T2 G1-3 वै (for ह) — c) M5 ततो मे — d) S (except G1-3 M1) आसीदुर(T1 °र)ग K0 °नोरगा T डुडुभ, G2 सत्तम; G3 सर्पाद्भुतु; G1 5 वै कृति

2 a) D2 4 6 7 फणिन (for भुज°) K D2 5 सदैव भुजग हन्यां; D11 Dn D1 भुजग वै सदा हन्यां, S भुजगमान् (T1 G1.3 M1 °म) सदा (G1-3 समा°) हन्यां — b) G2 2.6 M (except M1) यान्यान् G2 3 पश्येयमि° G1 इति मे मतमाहित — c) G2 3 तान् (for त्वा) Ñ V1 B Da D2 4 6 7 हनिष्यामि — d) Ñ V1 B Da Dn D1.2.4.6 7 अद्य (for वि) D5 नानृत न विमोक्ष्यसि

3 K0 (1 hapl) om 3 (with डुडुभ उ°) and 4ab K1 D5 S om उवाच. — a) Ñ2 V1 तु (for ते) Dn D1 महान् (for विप्र) — b) K1 मानुषान् — c) K3 °न भिधानेन; V1 °महिदष्टे°; Da न हि हिंसति; T °नभिदष्टे°, G1.4-6 M3 4 °नहिशब्दे°, Cd as in text

4 Before 4, G2 ins सूत (cf 5) K0 om 4ab (cf v 1 3). — a) D5 एकसार्थान्; M3 4 एतानर्थान् K3 m 4 विभक्तार्थान्, D1 6 पृथगर्थान् (D5 m °धर्मभक्ष्यान्), T (T1 corrupt) G1 4-6 °धर्मधर्मान् K1 एकार्था पृथगर्था च; D6 7 एकार्थान्पृथगर्थांश्च; G2 एकार्थानेकपृतनान् — b) K1 ह्येक°; K3 Dn1 T G6 नैक° K1 पृथक्पृथक; D2 °वसुखी — c) K3 सर्वविद्°; D1 धर्मज्ञ°; T1 अभिदष्टेन, T2 G1 4-6 M (except M1, M3 orig corrupt, inf lin as in text) अहिशब्देन (cf 3c and v 1)

5 K0 3 4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.3 4 सौतिर°; K1 (with prefixed श्री) S (G1 5 om) सूत — ab) B1 transp वच and रुरु D. वच तस्य Ñ V1 B D (except Dn D1 5) डुडुभस्य — c) K D2 नाहनद्; B4 नाभ्यवीद् N (except D6 7) T1 G2 3 M5 °सविप्र; G1 5 ध्यानस°; M1 भृशासनिम — d) K0 1 2 m 3.4 ऋषिर् K2 m दृष्ट्वा (for मत्वा) K (except K1, K2 m as in text) Ñ V1 स, G6 च; M5 तु (for अथ)

तथावीर्यो भुजंगस्त्वं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः । C. 1 1007 B 1 11 13 K 1 11 13

4 a) D5 वृथा° G1–3 °वीर्यस्तथा K4 (m as in text) ग्रहन् (for सर्प) T G4–6 transp त्वया and कृत (in b) — b) K2 कृतो यस्माद्वि° (स्मा corr marg from म) K1 भीपणो मयि, B Da D3.4.6 °भीपण , D5 मंदबुद्धिना, D7 °द्विभापिण , G2 3 अतिभीपया, M5 °भीपण — d) G6 आत्म- (for मम) K3 Ñ V1 B D शापान्न°

5 b) K0 जानानस्त्वत्तपो°, K1 जानन्नासं तपो°, K2 Dn D1.4.6 7 जानानस्त तपोधन (Dn °न, D1 °न), K3.4 Ñ V1 B Da जानान· सस्तपोधन (K3 °धन); D2 जानीम· सस्त°, D3 जानतस्त तपोधन, D5 जानन्नपि त°, G2 जाय मानस्तपोधन — After 5^{ab}, G4 5 ins

238* मुहुरुष्ण च नि श्वस्य सुसभ्रान्तस्तपोधन ।

T1 (hapl.) om 5^{c}–8^{b} — c) D3.4 °मनस , G4 5 °मनसा (for °हृदय) K1 भृशोद्विग्नमना सौम्य — d) K0 4 तमुवाच K1 G तपोधन, Dn अह तदा, T2 तपस्विन, M (except M1) द्विजोत्तम D1 तमुवोचमहस्तदा

6 T1 om 6 (cf v 1 5) — a) N (except K D3 5) M1 प्रणत G4–6 सन्प्रमादाच्च M2–5 transp संभ्रमात् and प्राञ्जलि· (in b) — b) N (except K D2) पुरत (D1 पर°) (for प्रण°) M1 transp प्राञ्जलि and प्रणत — cd) K0 हसता चेद, D5 हसितस्तस्मात् S (except M1, T1 om) °ति साहसं तात हास्यार्थं वै K0 2 °र्थं विकृत

7 T1 om. 7 (cf. v 1 5) — b) D2 यदि, T2 स- (for वि-) — c) S (except M1, T1 om) स तु (for सोऽथ) B Da D3.4.6 7 वाक्य (for दृष्ट्वा) — d) D3.4 °प्रमानस

8 T1 (cf. v 1 5) G3 om 8^{ab} — a) K3 B5 D2 M1 च (for वि) — b) M4 स समभ्रांत° — c) D5 वाक् (for वै) Dn D1 पूर्वं; D5 प्रोक्ता — After 8^{c}, G1 repeats from शापोऽय (7^{b}) up to मया प्रोक्त (8^{c}) — d) K0 भवितैव; K3 °तैव (m भवेचेद); D5 प्रेपितेह; D6 (before corr) भवतीद

9 a) K3 यद्वक्ष्यामि च, B5 यच्चवक्ष्यामि Ñ1 वाच्य; B3 तथ्य, S सर्वं (for वाक्य) — Da (? hapl) om 9^{bc} — b) K0 मे त्व, K2 मेतत् (m as in text) (for तन्मे) K3 D2.5 दृढव्रत B5 S शृणु तत्संशितव्रत (T °त) — c) B5 Dn तत्, D2 G2 3 M2–5 तु, M1 अथ (for च) D1 तद्विदिते (for च हृदि ते) D6 T1 G5 M2–5 मे, G1 मत् (for ते) — d) V1 इदमस्मात्, D5 एवमस्तु Dn D1 T G1 M1 सदानघ, G2–6 M2–5 तवानघ. — After 9, K4 ins

239* य समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्ष्यसे ।

10 a) B2 D2 °त्स्यते, Dn2 °त्स्यसि, M2 4 उपेत्स्यसि — b) = 11^{b} B1 शुचे , G2 शुभ — d) G4 5 °दिह — After 10, T2 G1 ins

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान् ।

11 b) = 10^{b} B D (except D2.5) °रात्मजोपि च (D7 वा) — After 11^{ab}, B5 ins

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्द्विजसत्तम ।

— c) K0 Ñ1 V1 B2 3 Dn D1.3.4 T M (except M5) स्व रूप, D2 सुरूप B5 परिलभ्य; B1m 5m Dn D1 3.4.6 7 प्रतिपद्य — d) K0 G2 3 अथ, K2 प्रति; Da D3.4.6 7 इह, D2 सम्यक्; D5 सप्र; M अत्र (for अद्य) — K4 Ñ B D (except D5) ins after 11 V1, after 1 12 2

241* स डौण्डुभं परित्यज्य रूप विप्रर्षभस्तदा ।
स्वरूप भास्वर भूय· प्रतिपेदे महायशा ।
इद चोवाच वचन रुरुमप्रतिमौजसम् ।

[Ñ B1.3 Da D2 4 (marg) ins सूत उवाच before these lines]

— After 11, G1 ins

242* सूत ।
इति स्वरूप गृह्याशु तमृषिं वाक्यमब्रवीत् ।

12 a) Da1 प्रथमो — b) K0 1 Ñ1 V1 B3.5 Dn D2.4–7 T G1.4–6 वर; K2–4 D1.3 M1.5 वर· (for स्मृत) — d) G6 M1 हिंसेद्रा°

तथावीर्यो भुजंगस्त्वं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः । C. 1 1007 B 1 11 13 K 1 11 13

---

4 ^{a}) D_5 वृथा° G_{1-3} °वीर्यस्तथा K_4 (m as in text) ग्रहन् (for सर्प) T G_{4-6} transp त्वया and कृत (in ^{b}) — ^{b}) K_2 कृतो यस्माद्वि° (स्मा corr marg from म) K_1 भीषणो मयि, B Da $D_{3.4.6}$ °भीषण , D_5 मंदबुद्धिना, D_7 °द्विभाषिण , $G_{2\ 3}$ अतिभीषया, M_5 °भीषण — ^{d}) G_6 आत्म- (for मम) K_3 Ñ V_1 B D शापाद्ध°

5 ^{b}) K_0 जानानस्त्वत्तपो°, K_1 जानत्रासं तपो°, K_2 Dn $D_{1.4.6\ 7}$ जानानस्य तपोधन (Dn °न, D_1 °न), $K_{3.4}$ Ñ V_1 B Da जानान- सस्तपोधन (K_3 °धन); D_2 जानीम- सस्त°, D_3 जानतस्य तपोधन, D_5 जानन्नपि त°, G_2 जायमानस्तपोधन — After 5^{ab}, $G_{4\ 5}$ ins

238* मुहुरुष्ण च नि श्वस्य सुसभ्रान्तस्तपोधन ।

T_1 (hapl.) om 5^{c}–8^{b} — ^{c}) $D_{2.4}$ °मनस , $G_{4\ 5}$ °मनसा (for °हृदय) K_1 भृशोद्विग्नमना सौम्य — ^{d}) $K_{0\ 4}$ तमुवाच K_1 G तपोधन, Dn अह तदा, T_2 तपस्विन, M (except M_1) द्विजोत्तम D_1 तमुवोचमहस्तदा

6 T_1 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) N (except K $D_{2\ 5}$) M_1 प्रेणत G_{4-6} सन्प्रमादाच्च M_{2-5} transp संभ्रमात् and प्राञ्जलि- (in ^{b}) — ^{b}) N (except K D_2) पुरत (D_1 पर°) (for प्रण°) M_1 transp प्राञ्जलि and प्रणत — ^{cd}) K_0 हसता चेद, D_5 हसितस्तस्मात् S (except M_1, T_1 om) °ति साहसं तात हास्यार्थं वै $K_{0\ 2}$ °र्थं विकृत

7 T_1 om. 7 (cf. v l 5) — ^{b}) D_2 यदि, T_2 स- (for वि-) — ^{c}) S (except M_1, T_1 om) स तु (for सोऽथ) B Da $D_{3.4.6\ 7}$ वाक्य (for दृष्ट्वा) — ^{d}) $D_{3.4}$ °प्रमानस

8 T_1 (cf. v l 5) G_3 om 8^{ab} — ^{a}) K_3 B_5 D_2 M_1 च (for वि) — ^{b}) M_4 स समभ्रांत° — ^{c}) D_5 वाक्य (for वै) Dn D_1 पूर्वं; D_5 प्रोक्ता — After 8^{c}, G_1 repeats from शापोऽय (7^{b}) up to मया प्रोक्त (8^{c}) — ^{d}) K_0 भवितैव; K_3 °तैव (m भवेचेद); D_5 प्रेपितेह; D_6 (before corr) भवतीद

9 ^{a}) K_3 यद्वक्ष्यामि च, B_5 यत्प्रवक्ष्यामि $Ñ_1$ वाच्य; B_5 तथ्य, S सर्वं (for वाक्य) — Da (? hapl) om 9^{bc} — ^{b}) K_0 मे त्व, K_2 मेतत् (m as in text) (for तन्मे) K_3 $D_{2.5}$ दृढव्रत B_5 S शृणु तत्सशितव्रत(T °त) — ^{c}) B_5 Dn तत्, D_2 $G_{2\ 3}$ M_{2-5} तु, M_1 अथ (for च) D_1 तद्विदिते (for च हृदि ते) D_6 T_1 G_5 M_{2-5} मे, G_1 मत् (for ते) — ^{d}) V_1 इदमस्मात्, D_5 एवमस्तु Dn D_1 T G_1 M_1 सदानघ, G_{2-6} M_{2-5} तवानघ. — After 9, K_4 ins

239* य समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्ष्यसे ।

10 ^{a}) B_2 D_2 °त्स्यते, Dn_2 °त्स्यसि, $M_{2\ 4}$ उपेत्स्यसि — ^{b}) $= 11^{b}$ B_1 शुचे , G_2 शुभ — ^{d}) $G_{4\ 5}$ °दिह — After 10, T_2 G_1 ins

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान् ।

11 ^{b}) $= 10^{b}$ B D (except $D_{2.5}$) °रात्मजोपि च (D_7 वा) — After 11^{ab}, B_5 ins

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्विजसत्तम ।

— ^{c}) K_0 $Ñ_1$ V_1 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1.3.4}$ T M (except M_5) स्व रूप, D_2 सुरूप B_5 परिलभ्य; B_1m $_5m$ Dn $D_{1\ 3.4.6\ 7}$ प्रतिपद्य — ^{d}) K_0 $G_{2\ 3}$ अथ, K_2 प्रति-; Da $D_{3.4.6\ 7}$ इह, D_2 सम्यक्; D_5 सप्र-; M अत्र (for अद्य) — K_4 Ñ B D (except D_5) ins after 11 V_1, after 1 12 2

241* स डौण्डुभं परित्यज्य रूप विप्रर्षभस्तदा ।
स्वरूप भास्वर भूय- प्रतिपेदे महायशा ।
इद चोवाच वचन रुरुमप्रतिमौजसम् ।

[Ñ $B_{1.3}$ Da $D_{2\ 4}$ (marg) ins सूत उवाच before these lines]

— After 11, G_1 ins

242* सूत ।
इति स्वरूप गृह्याशु तमृषिं वाक्यमब्रवीत् ।

12 ^{a}) Da_1 प्रथमो — ^{b}) $K_{0\ 1}$ $Ñ_1$ V_1 $B_{3.5}$ Dn $D_{2.4-7}$ T $G_{1.4-6}$ धर; K_{2-4} $D_{1.3}$ $M_{1.5}$ धर- (for स्मृत) — ^{d}) G_6 M_1 हिंसेद्ब्रा°

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २

ऋषिरुवाच ।

श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयताम्
इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

सूत उवाच ।

रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तच्चाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५ C.1 1019 B.1 12.6 K.1 12.9

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

3 K1.2 D8 om 3 (cf v l 1, 2) — B3 (m as in text) सौतिरुवाच S om उवाच — a) G2.4.5 श्रोष्यसे T G5 त्व यथा B5 T2 G3–6 M वत्स, T1 वत्तु, G1 विप्र (for सर्वं) — b) Ko T1 G1–4 आस्तीक, Da1 आस्तिक-, G5 अस्तिक, G6 M अस्तीक (M1 अस्तीके) — d) Ñ D1 त्वरावान्गमने ह्यह — D1.5–7 ins after 3 Ñ B3.5 D4, after सौतिरु° D2, after सूत उ° (cf. 4)

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तस्मिन्नृपिवरे प्रभो ।
सभ्रमाविष्टहृदय ऋपिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L. 2) B5 D1.4 रुरुर्मेने D5 रुरुरासीत्तदाद्भुत]

4 K1.2 om. 4 (cf. v l 1) Ko D1.5 M1 om सूत उवाच K4 Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 सौतिरु°, S (M1 om , G3 with prefixed श्री) सूत — a) Ko.3 रुरुश्च त (Ko स्त)द्वन, K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्त्वथ वनं Ñ B3.5 वन च परमा(B3 परया, B5 पुनरा)यस्त , D1 वल च परमास्थाय — b) T G5 परिधावत् (T °न्) B5 °वद्दितस्तत D1 ययौ धावस्थितस्तत — c) Ñ V1 B D (except D2.5) G4.5 नष्ट°, T2 प्रेष्टु° Ñ3 V1 °मन्विष्य; B (except B5) Da °ष्यन्, Dn (except Dn2) °च्छत्; D5 °च्छ — d) Ko.3 B (except B2.5) Da D3.4.5 G3 M स (Ko सन्) श्रातो; D1.6 T2 G2.4.5 सभ्रा° M5 न्यपसद्भुवि — After 4, K3.4 Ñ V1 B D ins

245* स मोह परम गत्वा नष्टसज्ञ इवाभवत् ।
तदपेर्वचन तथ्य चिन्तयान पुन पुन ।

[(L 1) D1.5 समोह K4 लब्धसज्ञ — (L. 2) K3 सद्भूत, K4 तस्य; B4 श्रुत्वा, D1 सत्य (for तथ्य)]

5 K1.2 om. 5 (cf. v l 1) — a) Ko.4 °रुस्त्वायास, B5 °रु' प्रायात्; D2 °रुश्चाय, D5 °रुश्चापि, Dn1 °रुश्चार्य; T G1.3 M2–5 °र्गत्वा, G2.4.6 °रु सोथ, G5 रु सोभ — b) K3 तच्चाचक्षौ; Ñ V B Da Dn2 D7 सद्दाच°; Dn1 तत्वाच°, D2 तच्चास°, D5 तयाच° B5 स्वमाश्रमपद तथा — After 5ab, B5 ins

246* न्यवेदयत तत्सर्वं यथावृत्त पितुर्द्विज ।

After 5ab, T2 G (except G3) ins

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय डुण्डुभस्य वचोऽर्थवत् ।
अपृच्छत्पितर भूय सोऽस्तिकस्य वचस्तदा ।
यत्तदाख्यानमखिल डुण्डुभेनाथ कीर्तितम् ।
तत्कीर्त्यमान भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

[(L 3) T2 आस्तीक (for अखिल) G1 आख्यातवान्तदाख्यान डुडु°]

— c) M1 तस्य तदा°, M5 चाख्यात्तदा° D5 चास्य नचाख्याने , G3 चाचस्यदाख्यान — d) Da G3 पृष्ट

Colophon om. in K1.2 (cf. v l 1) — Ko D2.3.5–7 इ° श्रीम° आदि° पौलोम समाप्त (D6 cont ॥१२॥), K3 इ° श्रीम° शत° स° आदि° पौलोमे रुरोपाख्यान । समाप्तं च पौलोम (cont sec m ॥ १० ॥), K4 इ° पौलोमे पर्वणि पौलोम समाप्त, Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशो° ॥ १२ ॥ समाप्त पौलोमपर्व, B1–4 इ° महा° (B3.4 om म°) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 °स्तावनो, B4 °स्तावना) नामाध्याय (B1 cont. पौलोमं समाप्त, B2 समाप्त च पौलोम; B3 इद पौलोम; B4 समाप्तं पौलोम), B5 इ° आदि° पौलोमे, Da इ° श्रीम° (Da1 om श्री) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावनो नामाध्याय । समाप्त च पौलोम; Dn1 n2 D1 इ° आदि° सर्पसत्रप्रस्तावना । पौलोमं समाप्त, Dn3 D4 इ° महा° (D4 om म°) आदि° (Dn3 cont. सर्पसत्रप्रस्तावन) पौलोम समाप्त । द्वादशो° ॥ १२ ॥ (D4 marg sec m ins पौ° स° द्वा° and om. ॥ १२ ॥); T1 इ° आदि° पौलोमे एकादशो° । श्रीकृष्णाय नम । पौलोम समाप्त, T2 G4 इ° श्रीम° (G4 om श्री°) आदि° पौलोमे रुरुप्रश्नो नाम दशमो° (G4 अष्टमो°) । पौलोम पर्व (G4 om प°) समाप्तं; G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवशानुकीर्तने रुरुडुण्डुभसवादो नाम एकादशो° । पौलोम समाप्त , G2.3 इ° श्रीम° आदि° (G3 om आ°) पौलोमे पर्वणि (G2 om प°) द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्त (G2 समाप्त पौलोम), G5.6 इ° श्रीम° (G6 om श्री°) आदि° (G5 om. आ°) अष्टमो° । पौलोमपर्व समाप्त, M1 इ° पौलोमे द्वादशो ; M2 इ° श्रीम° शतसहस्रिकायां स° आदि° पौलोमे, M3 इ° पौलोमपर्वणि द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M4.5 इ° महा° शतसहस्रिकायां स° आदि° (M5 om आ°) पौलोमे द्वादशो° (M4 cont पौलोमे समाप्त; M5 समाप्तं पौलोम) — After समाप्त, T1 G4.5 ins पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमाल्यैर्द्विजान्बहून् । विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससर्पिषा ॥

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २
ऋषिरुवाच ।
श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयताम्
इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

सूत उवाच ।
रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तच्चाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५ C. 1. 1019 B. 1. 12. 8 K. 1. 12. 9

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

---

3 K1.2 D8 om 3 (of v l 1, 2) — B3 (m as in text) सौतिरुवाच S om उवाच — a) G2.4.5 श्रोष्यसे T G6 त्व यथा B5 T2 G2-6 M वत्स, T1 वत्तु, G1 विप्र (for सर्वं) — b) K0 T1 G1-4 आस्तीक, Da1 आस्तिक-, G5 अस्तिक, G6 M अस्तीक (M1 अस्तीके) — d) Ñ D1 त्वरावान्नामने ह्यह — D1.5-7 ins after 3 Ñ B3.5 D4, after सौतिरु° D2, after सूत उ° (cf. 4)

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तस्मिन्नृषिवरे प्रभो ।
सत्रमाविष्टहृदय ऋषिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L. 2) B5 D1.4 रुरुर्मेने D5 रुरुरासीत्तदाद्भुत]

4 K1.2 om. 4 (of. v l 1) K0 D1.5 M1 om सूत उवाच K4 Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 सौतिरु°, S (M1 om, G3 with prefixed श्री) सूत — a) K0.3 रुरुश्च त (K0 स्त)द्वन, K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्तथ वनं Ñ B2.5 वन च परमा(B3 परया, B5 पुनरा)यस्त, D1 वल च परमास्थाय — b) T G5 परिधावत् (T °न्) B5 °वदितस्तत D1 ययौ धावन्सितस्तत — c) Ñ V1 B D (except D2.5) G4.5 नष्ट°, T2 प्रेष्टु° Ñ3 V1 °मन्विष्य; B (except B5) Da °च्यन्, Dn (except Dn2) °च्छत्; D5 °च्छ — d) K0.3 B (except B2.5) Da D2.3.5 G3 M स (K0 सन्) श्रातो; D1.6 T2 G2.4.5 सश्रा° M5 न्यवसद्भुवि — After 4, K3.4 Ñ V1 B D ins

245* स मोह परम गत्वा नष्टसज्ञ इवाभवत् ।
तद्पेर्वचन तथ्य चिन्तयान पुन पुन ।

[(L 1) D1.5 समोह K4 लब्धसज्ञ· — (L. 2) K3 सद्वृत्, K4 तस्य; B4 श्रुत्वा, D1 सत्य (for तथ्य)]

5 K1.2 om. 5 (cf. v l 1) — a) K0.4 °रुस्वायास्, B5 °रु मायाद्; D2 °रुश्चाय, D5 °रुश्चापि, Dn1 °रुश्चार्य; T G1.3 M2-5 °र्लोत्वा, G2.4.6 °रु सोथ, G5 रु सोभ — b) K3 तच्चाचक्षौ; Ñ V B Da Dn2 D7 तद्वाच°; Dn1 तत्वाच°, D2 तच्चास°, D5 तथाच° B5 स्वमाश्रमपद तथा — After 5ab, B5 ins

246* न्यवेदयत तत्सर्वं यथावृत्त पितुर्द्विज ।

After 5ab, T2 G (except G3) ins

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय डुण्डुभस्य वचोऽर्थवत् ।
अपृच्छत्पितर भूय सोऽस्तिकस्यं वचस्तदा ।
यत्तदाख्यानमखिल डुण्डुभेनाथ कीर्तितम् ।
तत्कीर्त्यमान भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

[(L 3) T2 आस्तीक (for अखिल) G1 आख्यातवान्त-दाख्यान डुडु°]

— c) M1 तस्य तदा°, M5 चाख्यात्तदा° D5 चास्य नमाख्याने, G3 चाचस्यदाख्यान — d) Da G3 पृष्ट

Colophon om. in K1.2 (of. v l 1) — K0 D2.3.5-7 इ° श्रीम° आदि° पौलोम समाप्त (D6 cont ॥१२॥), K3 इ° श्रीम° शत° स° आदि° पौलोमे रुरोपाख्यान । समाप्तं च पौलोम (cont sec m ॥ १० ॥), K4 इ° पौलोमे पर्वणि पौलोम समाप्त, Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशो° ॥ १२ ॥ समाप्त पौलोमपर्व, B1-4 इ° महा° (B2.4 om म°) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 °स्तावनो, B4 °स्तावना) नामाध्याय (B1 cont. पौलोमं समाप्त, B2 समाप्त च पौलोम; B3 इद पौलोम; B4 समाप्तं पौलोम), B5 इ° आदि° पौलोमे, Da इ° श्रीम° (Da1 om श्री) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावनो नामाध्याय· । समाप्त च पौलोम; Dn1 n2 D1 इ° आदि° सर्पसत्रप्रस्तावना । पौलोमं समाप्त, Dn3 D4 इ° महा° (D4 om म°) आदि° (Dn3 cont. सर्पसत्रप्रस्तावन) पौलोम समाप्त । द्वादशो° ॥ १२ ॥ (D4 marg sec m ins पौ° स° द्वा° and om. ॥ १२ ॥); T1 इ° आदि° पौलोमे एकादशो° । श्रीकृष्णाय नम· । पौलोम समाप्त, T2 G4 इ° श्रीम° (G4 om श्री°) आदि° पौलोमे रुरुप्रश्नो नाम दशमो° (G4 अष्टमो°) । पौलोम पर्व (G4 om प°) समाप्तं; G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवशानुकीर्तने रुरुडुण्डुभसवादो नाम एकादशो° । पौलोम समाप्त , G2.3 इ° श्रीम° आदि° (G3 om आ°) पौलोमे पर्वणि (G2 om प°) द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्त (G2 समाप्त पौलोम), G5.6 इ° श्रीम° (G6 om श्री°) आदि° (G5 om. आ°) अष्टमो° । पौलोमपर्व समाप्त, M1 इ° पौलोमे द्वादशो ; M2 इ° श्रीम° शतसहस्रिकायां स° आदि° पौलोमे, M3 इ° पौलोमपर्वणि द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M4.5 इ° महा° शतसहस्रिकायां स° आदि° (M5 om आ°) पौलोमे द्वादशो° (M4 cont पौलोमे समाप्त; M5 समाप्तं पौलोम) — After समाप्त, T1 G1.5 ins पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमाल्यैर्द्विजान्बहून् । विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससर्पिषा ॥

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः ।
यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०
अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११
तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥१२
वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

पितर ऊचुः ।
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥१५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा । C 1 1039 B 1 13 2 K 1 13 2

— ^{b}) Ko 2 (m as in text) 3.4 D2 5 °समश्रुति, T G3 6 पितामहसमो भुवि, G1 illegible, G2.4 5 पितामहसममभु° (G4 °भ), M2-5 °समो भुवि — ^{c}) Ko 4 D2 5 जिताहार — ^{d}) D2 5 °स्यमिरत Dn3 T2 G2 5 6 रतस्तदा, M4 यत स°

10 ^{b}) K महामुनि (K1 °ऋषि), Ñ V1 B D (except D2 5) °तपा — ^{cd}) D5 om. 10^{cd} K3 ins 10^{cd} in marg *sec m* Ko धर्मज्ञ° प्रभव, K1.2 °ज्ञ प्रभव, K3 प्रभवो धर्मज्ञ, Ñ V1 B 1.3–5 Dn D1.3 4 6 7 प्रवरो धर्मज्ञ° (by transp), B2 Da प्रवर° प्रभव°, T G °ज्ञ° सतत K (except K1) Da2 Dn1.n2 D1.4 शंसित° (cf 1 1 2, 53, 11 3 etc) — After 10, K3 (om. lines 1–5) Ñ V1 B Da Dn D1–4.5 (om line 1) 6 7 ins

250* स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वित ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्र सायंगृहो मुनि ।
तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वश ।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभि ।
वायुभक्षो निराहार शुष्यन्ननिमिषो मुनि । [5]
इतस्तत परिचरन्दीप्तपावकसप्रभ ।

[Cf beginning of adhy 41 — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वां) B1m 2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनि — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4.6 °रा तपसि स्थित (B5m as in text), V1 D2 5 °रा तीव्र(V1 °र्थ)विक्रम°, Da4.6 7 °र तप आश्रि(D4.6 °स्थि)त (for °रामकृतात्मभि)]

11 ^{ab}) Ñ V1 D (except Da) T2 transp स and स्वान् G2 च (for स) G3 °चिच्च ददर्श स्वपिता° — K1 G4 (hapl) om 11^c–12^b, D5 (? hapl.) om 11^d–12^c — ^{d}) Ñ V1 B Da Dn D3 4 6 7 M (except M3 4) अवाङ्मुखान्; D1 पराङ्मु° K3 corrupt

12 K1 G4 om 12^{ab}, D5 om 12^{abc} (cf v 1 11) — ^{a}) D2 ततोऽग्र°. Dn3 प्राब्रवीत्स च दृ° — ^{b}) T2 G3 महातपा, G6 प्रतापवान् (for पिता°) G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab} — Before 12^{cd}, B3 D4 ins जरत्कारुरुवाच, T2 G (except G2.6) जरत्कारु — ^{cd}) Ko (hapl) om 12^d–13^c K1 corrupt K4 -त्र लम्बते, T2 -भिल°; G3 प्रल°. G6 M3 के वै (M3 वा) भवतो लम्बते Ñ V1 B Da Dn D1.3 4.6 7 M1.3 4 ह्यस्मिन्, M5 प्य° (for ऽस्मिन्वा) K3.4 D2 T2 G2.3.6 M2 वै (for वा) T2 G2 3.6 M2 ह्यधो° D5 कस्मिन्वै मह्यधो° K3 लम्बमाना महागर्ते किं भवतो अधोमुखा

13 Ko om 13^{abc} (cf. v 1 12), M1 om 13 — ^{c}) The MSS vary at random between मूषकेन and मूषि° — ^{d}) G3 °स्यपातिता

14 K1 S om ऊचु — ^{a}) G3 नाम परा — ^{b}) K (except K1) B4 Dn1 D1.4 (by corr) 6 7 T1 शंसित° (cf. v 1. 1 1 2, 13 10 etc) — ^{c}) K D2.5 °नस्य क्षया° T G2 3 °नप्रेक्ष(G3 °प)या ग्र° Cf 16^d and v 1 — ^{d}) B1 2 4 Da गच्छेम — K4 ins after 14 D3 4.6 7, after 17^{ab}

251* येषां तु सततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।
न ते लभन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 ^{a}) K D2 5 सततावेको, B3 D3 1 °तिर्ह्येको — ^{b}) K3 श्रुति°, Ñ V1 B D (except D2.5) T G1–3 स्मृत — ^{c}) M1.3 मदभागो — Ko om 15^d–16^a — ^{d}) Ñ V1 B D (except D2) तप एक Ñ V1 B (B4 marg) Da D3.4 G6 समा(B4 orig मया)श्रित, D1 समन्वित

16 Ko om 16^{abc} (cf v 1 15) — ^{a}) D5 स प्रजा, D7 सत्पुत्रान्, G5 M2 4.5 स पुत्र — ^{b}) G3 दारांश्चाथ चि° — ^{c}) K1 ततो (for तेन) D2 5 सर्वे (for गर्ते) — ^{d}) Dn D1 °नस्य क्ष° D2.5 गर्ते सतानसक्षयात् Cf 14^c and v 1

17 ^{a}) G3 °स्तेन पितर — After 17^{ab}, D3 4.6 7 ins 251* (cf. v 1 14) G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः ।
यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०
अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११
तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥१२
वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

पितर ऊचुः ।
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥१५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा । C 1 1039 B 1 13 21 K 1 13 21

— ^{b}) K0 2 (m as in text) 3. 4 D2 5 °समद्युति , T G3 6 पितामहसमो भुवि, G1 illegible, G2. 4 5 पितामहसमप्रभु° (G4 °भ), M2–5 °समो भुवि — ^{c}) K0 4 D2 5 जिताहार — ^{d}) D2 5 °स्यभिरत Dn3 T2 G2 5 6 रतस्तदा, M4 यत स°

10 ^{b}) K महामुनि (K1 °ऋषि), Ñ V1 B D (except D2 5) °तपा — ^{cd}) D5 om. 10^{cd} K3 ins 10^{cd} in marg *sec m* K0 धर्मज्ञ° प्रभव , K1. 2 °ज्ञ प्रसव , K3 प्रभवो धर्मज्ञ , Ñ V1 B 1. 3–5 Dn D1. 3 4 6 7 प्रवरो धर्मज्ञ° (by transp), B2 Da प्रवर° प्रसव°, T G °ज्ञ° सतत K (except K1) Da2 Dn1. n2 D1. 4 शसित° (cf 1 1 2, 53, 11 3 etc) — After 10, K3 (om. lines 1–5) Ñ V1 B Da Dn D1–4. 5 (om line 1) 6 7 ins

250* स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वित ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्र सायंगृहो मुनि ।
तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वश ।
चरन्दीक्षा महातेजा दुश्चरामकृतात्मभि ।
वायुभक्षो निराहार शुष्यन्ननिमिषो मुनि । [5]
इतस्तत परिचरन्दीप्तपावकसप्रभ ।

[Cf beginning of adhy 41 — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वां) B1m 2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनि — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4. 6 °रा तपसि स्थित (B5m as in text), V1 D2 5 °रा तीम्र(V1 °र्थे)विक्रम°, D3. 4. 6 7 °र तप आश्रि(D4. 6 °स्थि)त (for °रामकृतात्मभि)]

11 ^{ab}) Ñ V1 D (except Da) T2 transp स and स्वान् G2 च (for स) G3 °चिच्च ददर्श स्वपिता° — K1 G4 (hapl) om 11^{c}–12^{b}, D5 (? hapl.) om 11^{d}–12^{c} — ^{d}) Ñ V1 B Da Dn D3 4 6 7 M (except M2 4) अवाङ्मुखान्; D1 पराङ्मु° K3 corrupt

12 K1 G4 om 12^{ab}, D5 om 12^{abc} (cf v 1 11) — ^{a}) D2 ततोम°. Dn3 प्राब्रवीत्स च दृ° — ^{b}) T2 G3 महातपा , G6 प्रतापवान् (for पिता°) G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab} — Before 12^{cd}, B3 D4 ins जरत्कारुरुवाच, T2 G (except G2. 6) जरत्कारु — ^{cd}) K0 (hapl) om 12^{d}–13^{c} K1 corrupt K4 -त्र लबते, T2 -भिल°; G3 प्रल°. G6 M3 के वै (M3 वा) भवतो लयते Ñ V1 B Da Dn D1. 3 4. 6 7 M1. 3 4 ह्यस्मिन्, M5 प्य° (for ऽस्मिन्वा) K3. 4 D2 T2 G2. 3. 6 M2 वै (for वा) T2 G2 3. 6 M2 ह्यधो° D5 कस्मिन्वै मधधो° K2 लबमाना महागर्ते किं भवतो अधोमुखा

13 K0 om 13^{abc} (cf. v 1 12), M1 om 13 — ^{c}) The MSS vary at random between मूषकेन and मूषि° — ^{d}) G3 °स्यपातिता

14 K1 S om ऊचु — ^{a}) G3 नाम परा — ^{b}) K (except K1) B4 Dn1 D1. 4 (by corr) 6 7 T1 शंसित° (cf. v l. 1 1 2, 13 10 etc) — ^{c}) K D2. 5 °नस्य क्षया° T G2 3 °नप्रेक्ष(G2 °प)या ब्र° Cf 16^{d} and v l — ^{d}) B1 2 4 Da गच्छेम — K4 ins after 14 D3 4. 6 7, after 17^{ab}

251* येषां तु संततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।
न ते लभन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 ^{a}) K D2 5 संततावेको, B3 Da1 °तिर्ह्येको — ^{b}) K3 श्रुति°, Ñ V1 B D (except D2. 5) T G1–3 स्मृत — ^{c}) M1. 3 मदभागो — K0 om 15^{d}–16^{c} — ^{d}) Ñ V1 B D (except D2) तप एक Ñ V1 B (B4 marg) Da D3. 4 G6 समा(B4 orig मया)श्रित , D1 समन्वित

16 K0 om 16^{abc} (cf v 1 15) — ^{a}) D5 स प्रजा, D7 सत्पुत्रान्, G5 M2 4. 5 स पुत्र — ^{b}) G3 दारांश्चाथ चि° — ^{c}) K1 ततो (for तेन) D2 5 सर्वे (for गर्ते) — ^{d}) Dn D1 °नस्य क्ष° D2. 5 गर्ते सतानसक्षयात् Cf 14^{c} and v l

17 ^{a}) G3 °स्तेन पितर — After 17^{ab}, D3 4. 6 7 ins 251* (cf. v 1 14) G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}

सूत उवाच ।

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३

वासुकिरुवाच ।

जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४

सूत उवाच ।

मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः । C 1 1062 B 1 13 5 K 1 13 5

29 Ko 3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 2 सौतिरु°, K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत — After उवाच, K3 4 D2 ins

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहा ।
अन्तर्धान गता सर्वे विस्मय स ययौ मुनि ।

— a) T2 विवाहाय (orig prob a gloss) Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3 4 N1lp यति ; M1 गत (for तदा) — b) K (except K1) D3 स मुनिः K (except K1) Dn1 D1.2 4 (by corr) 7 शसित° (of v 1 1 1 2, 13 10, 14 etc), G2 सर्वतो घ्रत — c) Ko 2 B5 D5 दारार्थं; K4 °र्थे — d) D2.5–7 G2 3.7 °रान्स विंदति (D7 G3 7 °त), T G1.6 °रास्त्ववि° K3 स च दाराज्ञ (corr to °न sec m) विंद°

30 a) G2 °न भिक्षु — b) K1 द्विज (for विप्र°) Ko 2–4 D2 पितॄणां च वच (K3 D2 वचन) स° — d) K1 B4 शनैरिति, B3 °रिह, D3 4 S (except M1) शनै° शनै

31 b) K1 °दुहित्य T °नीं तत — cd) K1 om 31cd G1 च (for स) G2 3 नवयौवनसपन्ना सनाम्नी मिति चिं°

32 a) K3 स्वनाम्नी° Ñ V1 B (except B5) D (except D2 5) °म्नीं चोद्यतां, G6 °म्नीमुत्तमां

33 B5 om 33ab — b) K1 महत्तपा ; G4–6 °मना — After 33ab, D4 marg sec m ins जरत्कारुरुवाच — c) D3 भगिनी चेति

34 K1 S om उवाच — After 34ab, N (except Ñ1 B1.4 Da) ins

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थे मया दत्ता सुमध्यमाम् ।
[D5 गृह्णीष्व भद्र ते भूयान्मया]

— cd) G2 3 °क्षिता चेय पत्न्यर्थे तु द्वि° — K Ñ V1 B1 (marg) 2 5 D (except Da) G (except G3 6) ins after 34 B3 marg., after 36

255* एवमुक्त्वा तत प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
[Dn3 D4 ins सौतिरुवाच before 255*]

— After 255*, K4 (marg) Ñ B1 (marg) 2 5 Dn D (except D2 5) ins (for the first time) 37ab In Dn the first occurrence of 37ab is followed by an additional colophon

35 Ko 3 4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 4m सौतिरु°, K1 Da2 T G (G2–5 om) M सूत — a) Ñ B2–4 Da च; B1 5 D1.3 4 6 7 तु (for हि) — c) K1 यज्ञे वै, D5 वै यज्ञे — d) D5 प्रज्वाल्यानिल°

36 a) G2 3 तस्य कोपस्य — b) D5 पन्नगेश्वर , M1 5 भुजगो° — d) Ko 4 सुप्रीताय, G4–6 °धृत्ताय, M1.5 सम्प्रधार्य K1 द्विजन्मने, V1 Dn D1S महात्म° — After 36, B3 marg ins 255* (of v 1 34)

37 a) B3m तां वरयामास — c) Here and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक M2 3 D3.4 °कनामा G2–5 तु (for च) — d) K1 द्विजन्मन , K2 °तपा , B3 Dn (except Dn3) G6 °मना

38 a) G4 5 यशस्वी (for महा°)

39 Before 39, T2 G4 5 M1 5 ins सूत — a) Ñ V1 B D (except D2 5) अथ दीर्घस्य कालस्य — c) D3.4 महासत्र, G2 °रम — d) B3 °त्र महाद्युति D3 4 T G1 3–6 श्रु(T2 स्मृ)त G3 यज्ञा° सर्पश्रुतिस्मृति (sic)

सूत उवाच ।
ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३
वासुकिरुवाच ।
जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४
सूत उवाच ।
मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।   C 1 1062 B 1 15 5 K 1 15 5

---

29 Ko 3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 2 सौतिरु°, K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत — After उवाच, K3 4 D2 ins

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहा ।
अन्तर्धानं गता सर्वे विस्मय स ययौ मुनि ।

— a) T2 विवाहाय (orig prob a gloss) Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3 4 Nilp यति ; M1 गत (for तदा) — b) K (except K1) D2 स मुनिः K (except K1) Dn1 D1.2 4 (by corr) 7 शसित° (cf v 1 1 1 2, 13 10, 14 etc), G2 सर्वतो घृत — c) Ko 3 B5 D5 दारार्थं; K4 °र्थे — d) D2.5–7 G2 3.7 °रान्स विंदति (D7 G3 7 °त), T G1.6 °रास्त्ववि° K3 स च दाराग्न (corr to °न sec m) विंद्°

30 a) G2 °न भिक्षु — b) K1 द्विज (for विप्र·) Ko 2–4 D2 पितॄणां च वच (K3 D2 वचन) स्म° — d) K1 B4 शनैरिति, B3 °रिह, D3 4 S (except M1) शनैः शनै

31 b) K1 °दुद्दिश्य T °नीं तत — cd) K1 om 31^{cd} G1 च (for स) G2 3 नवयौवनसपन्ना सनाम्नी मिति चिं°

32 a) K3 स्वनाम्नी° Ñ V1 B (except B5) D (except D2 5) °म्नीं चोद्यतां, G6 °म्नीमुत्तमां

33 B5 om 33^{ab} — b) K1 महत्तपा ; G4–6 °मना — After 33^{ab}, D4 marg sec m ins जरत्कारुरुवाच — c) D3 भगिनी चेति

34 K1 S om उवाच — After 34^{ab}, N (except Ñ1 B1.4 Da) ins

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थे मया दत्ता सुमध्यमाम् ।
[D5 गृह्णीष्व भद्र ते भूयान्मया]

— cd) G2 3 °क्षिता चेय पत्न्यर्थे तु द्वि° — K Ñ V1 B1 (marg) 2 5 D (except Da) G (except G3 6) ins after 34 B3 marg., after 36

255* एवमुक्त्वा सत प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
[Dn8 D4 ins सौतिरुवाच before 255*]

— After 255*, K4 (marg) Ñ B1 (marg) 2 5 Dn D (except D2 5) ins (for the first time) 37^{ab} In Dn the first occurrence of 37^{ab} is followed by an additional colophon

35 Ko 3 4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 4m सौतिरु°, K1 Da2 T G (G2–5 om) M सूत — a) Ñ B2–4 Da च; B1 5 D1.3 4 6 7 तु (for हि) — c) K1 यज्ञे वै, D5 वै यज्ञे — d) D5 प्रज्वाल्यानिल°

36 a) G2 3 तस्य कोपस्य — b) D5 पन्नगेश्वर , M1 5 भुजगो° — d) Ko 4 सुप्रीताय, G4–6 °धृत्ताय, M1.5 सम्प्रधार्य K1 द्विजन्मने, V1 Dn D1S महात्म° — After 36, B3 marg ins 255* (cf v l 34)

37 a) B3m तां वरयामास — c) Here and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक M2 3 D3.4 °कनामा G2–5 तु (for च) — d) K1 द्विजन्मन , K2 °तपा , B3 Dn (except Dn3) G6 °मना

38 a) G4 5 यशस्वी (for महा°)

39 Before 39, T2 G4 5 M1 5 ins सूत — a) Ñ V1 B D (except D2 5) अथ दीर्घस्य कालस्य — c) D3.4 महासत्र, G2 °रम — d) B3 °त्र महाद्युति D3 4 T G1 3–6 श्रु(T2 स्मृ)त G2 यज्ञा· सर्पश्रुतिस्मृति (sic)

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २
असच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३
सूत उवाच ।
आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।
कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ ॥ ७
वव्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १० C. 1 1050 B 1 16 1 K 1 16 1

2 a) G2 परम क° Ko सम्यक्, D2 5 G6 M1 सौते, G1 सूत (for सौम्य) — b) Ko मधुराक्षर°; B4 सूक्ष्मा° G2 3 °पदान्वित — c) K4 Da1 Dn (except Dn2) D3.6 7 T G M1 प्रिया° (G2 3 प्रियमाह) M (except M1) वय ता° — d) S (except G6) त्व (for इद) Ñ3 प्रभाषत K (except K4) D2.5 पितृवत्ते प्रभाषत

3 a) D3.4 °गे पूर्वं — c) K3m (sec m) आचचक्षे; Da1 T2 G1-3 M1 आचष्टे तद्, D6 7 °ष्टेन (for °ष्टैतद्) B5 °न्याय, G2 3 ज्ञान, M1 5 यदा° (for यथा°) — d) T G2 3 पिते(T1 °त्रे)व Ñ1 तत् (for त्व)

4 Ko 3.4 Ñ1 2 V1 B1 4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D3 S सूत — a) K1.4 Ñ B1m.3 4 Dn D1-5 S आयुष्मन्. K4 परम्, Ñ3 अयम्, B4 अहम्, T एतद् (for इदम्) — d) T2 च; M (except M1) मे (for वै) B1 T2 G2.3 M1 मम, M2-5 तथा (for मया)

5 a) Ko 2.4 कृतयुगे G2 3 विप्र, M2 sup lin कन्ये (for ब्रह्मन्) M4 ins कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन् and प्रजा° (in b) — b) Ñ1 3 T G1-6 M (M2 sup lin as in text) पितामहसुते, G2 3 दक्षकन्ये भृश K1 तदा; D2 G1 M1 उभे (for शुभे) — d) K1 तदानघे, K2m द्भुतेन ते, K4 (by corr) B1-4 Da Dn D1 3 4 M1 -द्भुतेनघ, Ñ1.2 उभेनघ, V1 B3m शुभेनघ, D6 7 द्भुतेन ह, G1 तपोधने; G4 5 M2 3.5 तपोधन (M2 sup lin नघेद्भुते, which M4 ins before तपोधन), G6 -द्भुते तदा Ko सपक्षे चाद्भुतेन वै, T G2 3 मुमुदाते तदानघ (T1 तपोधन, T2 तपोधने)

6 a) D5 द्वे (for ते) Ñ3 नार्यौ (for भार्ये) Here and below (generally) S काश्यप — b) K2 कद्रूर्विनतया सह, G2 कद्रूचद्विनता सह — c) K3 G2 3.6 M वरौ, Ñ3 च यो D5 प्रीत्या — d) G6 पितामहसम G1 °म प्रभु — K3 (hapl) om 6e-7a — f) M3 5 °मयान्वित Ko 1 4 D2 5 G6 M1 परया च (Ko 4 स, M1 वै) मुदान्वितः, K2 Ñ3 परया मुदयान्वित ; T G4 5 सम्यक्प्रीत्या समन्वित

7 a) K3 om 7a (of v l 6) Ñ1 वराभिसग, Ñ2 V1 Cd भिसर्गं B1.3.4 Dn श्रुत्वैव; M1 °त — b) G2 3 °दुत्तर B Da D3 4 6 तु; D2 5 हि (for च) K2 हितै ; D7 सुते (for च ते) — G3 om 7cd — c) Ñ2 V1 B Da D3.4 6 7 °दम्य(B3-5 °प्य)धिका, D5 °च प्रतिमा, M2 °दवाप्नुया (sup lin as in text) — d) B5 D5 ते, D6 च (for स्म) D2 वरे

8 b) B D (except D2 5) तुल्यवर्चस — d) D5 बलै, M5 °लौ — e) K1 Dn D1 तेजसा वपुषा (K1 तपसा) चैव, Nilp as in text — f) Ñ3 °मे चाधिकौ K2 शुभौ (m as in text), Ñ1 2 B D (except D2 5) G2 3 M (except M1) च तौ (for सुतौ) — After 8, K4 (marg) D4 (marg sec m) ins

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयौ मम ।

9 M1 om 9a-10b — b) K4 Ñ1 2 V1 B Dn D1 T2 अत्यर्थं, Da D3 4 6 अत्यत, D5 तदर्थं (for अध्यर्धं) Ñ3 T2 ईदृश (for ईप्सि°) K1 अवध्य सुतमी , T1 ददृशाते भविष्यत , G M (M1 om) ई(M5 की)दृशौ तौ (G4 5 M2-5 ते) भविष्यत — c) K2 Ñ3 B4.5 D6 T1 G2 3 प्राह (for चाह) — d) G2 3 तथा — D5 ins after 9 Ko 2 4, after 11

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयतस्तदा ।
[Ko सुतौ, K2 4 शुभौ (for तदा)]

N (except Ñ1 3) ins after 9 (D5 after 257*)

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M1 om 10ab (of v l 9) — a) K1 D6 7 च (for तु) T1 G4.5 M (M1 om) सा प्रीता चाभवत्तौ तु

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभापसे ॥ २
असच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३
सूत उवाच ।
आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।
कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स वरस्त्रियौ ॥ ७
वव्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १० C. 1 1050 B. 1 16. 12 K. 1 16 12

---

2 ^{a}) G_2 परम क° K_0 सम्यक्, $D_{2\ 5}$ G_6 M_1 सौते, G_1 सूत (for सौम्य) — ^{b}) K_0 मधुराक्षर°; B_4 सूक्ष्मा° $G_{2\ 3}$ °पदान्वित — ^{c}) K_4 D_{a1} Dn (except D_{n2}) $D_{3.6\ 7}$ T G M_1 प्रिया° ($G_{2\ 3}$ प्रियमाह) M (except M_1) वय ता° — ^{d}) S (except G_6) त्व (for इद) $\tilde{N}_3$ प्रभापत K (except K_4) $D_{2.5}$ पितृवत्ते प्रभापत

3 ^{a}) $D_{3.4}$ °णे पूर्वं — ^{c}) K_{3}m (*sec m*) आचचक्षे; D_{a1} T_2 G_{1-3} M_1 आचष्टे तद्, $D_{6\ 7}$ °ष्टेन (for °ष्टैतद्) B_5 °न्याय, $G_{2\ 3}$ ज्ञान, $M_{1\ 5}$ यदा° (for यथा°) — ^{d}) T $G_{2\ 3}$ पिते(T_1 °त्रे)व $\tilde{N}_1$ तत् (for त्व)

4 $K_{0\ 3.4}$ $\tilde{N}_{1\ 2}$ V_1 $B_{1\ 4}$ Dn D_1 सौतिरु°; K_1 D_3 S सूत — ^{a}) $K_{1.4}$ $\tilde{N}$ B_1m.$_{3\ 4}$ Dn D_{1-5} S आयुष्मन्. K_3 परम्, $\tilde{N}_3$ अयम्, B_4 अहम्, T एतद् (for इदम्) — ^{d}) T_2 च; M (except M_1) मे (for वै) B_1 T_2 $G_{2.3}$ M_1 मम, M_{2-5} तथा (for मया)

5 ^{a}) $K_{0\ 2.4}$ कृतयुगे $G_{2\ 3}$ विप्र, M_2 *sup lin* कन्ये (for ब्रह्मन्) M_4 ins कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन् and प्रजा° (in ^{b}) — ^{b}) $\tilde{N}_{1\ 3}$ T G_{4-6} M (M_2 *sup lin* as in text) पितामहसुते, $G_{2\ 3}$ दक्षकन्ये भृशं K_1 तदा; D_2 G_1 M_1 उभे (for शुभे) — ^{d}) K_1 तदानघे, K_2m द्भुतेन ते, K_4 (by corr) B_{1-4} Da Dn $D_{1\ 3\ 4}$ M_1 -द्भुतेनघ, $\tilde{N}_{1.2}$ उभेनघ, V_1 B_3m शुभेनघ, $D_{6\ 7}$ द्भुतेन ह, G_1 तपोधने; $G_{4\ 6}$ $M_{2\ 3.5}$ तपोधन (M_2 *sup lin* नघेद्भुते, which M_4 ins before तपोधन), G_6 -द्भुते तदा K_0 सपक्षे चाद्भुतेन वै, T $G_{2\ 3}$ सुमुदाते तदानघ (T_1 तपोधन, T_2 तपोधने)

6 ^{a}) D_5 द्वे (for ते) $\tilde{N}_3$ नार्यौ (for भार्ये) Here and below (generally) S काश्यप — ^{b}) K_2 कद्रूर्विनतया सह, G_2 कद्रुवद्विनता सह — ^{c}) K_3 G_2 $_{3.6}$ M वरौ, $\tilde{N}_3$ च यो D_5 प्रीत्या — ^{d}) G_6 पितामहसम G_1 °म प्रभु — K_3 (hapl) om 6^e–7^a — ^{f}) $M_{3\ 5}$ °मयान्वित $K_{0\ 1\ 4}$ $D_{2\ 5}$ G_6 M_1 परया च ($K_{0\ 4}$ स, M_1 वै) मुदान्वितः, K_2 $\tilde{N}_3$ परया मुदयान्वित ; T $G_{4\ 5}$ सम्यक्प्रीत्या समन्वित

7 ^{a}) K_3 om 7^a (of v 1 6) $\tilde{N}_1$ वराभिसग, $\tilde{N}_2$ V_1 Cd भिसर्गं $B_{1.3.4}$ Dn श्रुत्वैव; M_1 °त — ^{b}) $G_{2\ 3}$ °दुत्तर B Da $D_{3\ 4\ 6}$ तु; $D_{2\ 5}$ हि (for च) K_3 हितै ; D_7 सुते (for च ते) — G_3 om 7^{cd} — ^{c}) $\tilde{N}_2$ V_1 B Da $D_{3.4\ 6\ 7}$ °दृश्य(B_{3-5} °प्य)धिका, D_5 °च प्रतिमा, M_2 °दवाप्नुया (*sup lin* as in text) — ^{d}) B_5 D_5 ते, D_6 च (for स्म) D_2 वरे

8 ^{b}) B D (except $D_{2\ 5}$) तुल्यवर्चस — ^{d}) D_5 यले , M_5 °लौ — ^{e}) K_1 Dn D_1 तेजसा वपुषा (K_1 तपसा) चैव, Nilp as in text — ^{f}) $\tilde{N}_3$ °मे चाधिकौ K_3 उभौ (m as in text), $\tilde{N}_{1\ 2}$ B D (except $D_{2\ 5}$) $G_{2\ 3}$ M (except M_1) च तौ (for सुतौ) — After 8, K_4 (marg) D_4 (marg *sec m*) ins

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयौ मम ।

9 M_1 om 9^a–10^b — ^{b}) K_4 $\tilde{N}_{1\ 2}$ V_1 B Dn D_1 T_2 अत्यर्थं, Da $D_{3\ 4\ 6}$ अत्यन्त, D_5 तदर्थं (for अध्यर्धं) $\tilde{N}_3$ T_2 ईदृश (for ईप्सि°) K_1 अवध्य सुतमी , T_1 दृढशाते भविष्यत , G M (M_1 om) ई(M_5 की)दृशौ तौ ($G_{4\ 5}$ M_{2-5} ते) भविष्यत — ^{c}) K_2 $\tilde{N}_3$ $B_{1.5}$ D_6 T_1 $G_{2\ 3}$ प्राह (for चाह) — ^{d}) $G_{2\ 3}$ तथा — D_5 ins after 9 $K_{0\ 2\ 4}$, after 11

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयतस्तदा ।
[K_0 सुतौ, $K_{2\ 4}$ शुभौ (for तदा)]

N (except $\tilde{N}_{1\ 3}$) ins after 9 (D_5 after 257*)

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वर तुष्टाभवत्तदा ।

10 M_1 om 10^{ab} (of v 1 9) — ^{a}) K_1 $D_{6\ 7}$ च (for तु) T_1 $G_{1.5}$ M (M_1 om) सा प्रीता चाभवत्तौ तु

एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगसूदनः ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३
शौनक उवाच ।
कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४
सूत उवाच । C 1 1098 B 1 17 5 K 1 17 5
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

D5 °शतोपर , K1 °शतीपरा, K2 °शतोरपि, Ñ1 2 °शतानि ह K3 4 B5 S (except G5) परं (for पर)

21 Before 21, D4 5 ins सूत उ°, G (except G2 3) M (except M3) सूत — D5 om 21[cd] — [c]) G2 3 °ते यस्मात् — [d]) D3.4 प्रभाते B1 4 Dn (except Dn2) यदा, T1 G M1 5 तदा — After 21, K2–4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ins

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ।

G (except G3 6) ins after 21 D6 (om. lines 4, 5), after 259*

260* उद्यन्तश्च सहस्रांशुर्दृष्ट्वा तमरुणं प्रभुः ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनः समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुद ।
सोऽपि तं रथमारुह्य भानोरमिततेजसः ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 [b]) B3 D (except Da D2 5) °भोजन — [d]) K1 खमाश्रित

23 [a]) Ko अपश्यन्, K1 अदायान् K2 भक्ष, D5 भोग्य — [d]) Ñ3 G2 5 बुभुक्षित K (except K1) B D क्षुधित पत(Ko 3 4 Da D2 °च्च)गेश्वर , Ñ1.2 V1 °तश्च खगेश्वर

[☞ Hereafter to the end of the Ādip., only significant constituent elements of the colophons will be noted]

Colophon om in K1 — *Sub-parvan* all MSS (K1 om) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it B5 G1 M1 add सौपर्ण — *Adhy name* K (K1 om) D2.5 M1 गरुडोत्पत्ति ; Ñ1 2 V1 विनताशाप , G1 अरुणोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Ko T1 13, K2 B1 Dn2 15, K3 (*sup lin sec m*) T2 12, B3 Dn3 16, D4m 14, G1 4 5 M2 2, G2.3 6 M1.3–5 3 — *S'loka no* Ñ3 18, Dn 24 *Aggregate s'loka no* Dn2 1079

15

1 G4 5 M2 4 5 om सूत उ° Ko.3.4 B1 (m as in text) 4 सौतिरु°, K1 D6 T G1–3.6 M1 3 सूत (G2 3 with prefixed श्री) — [c]) K1 3 4 B2 5 D2–4.6 G2 3.6 M (except M3) अपश्येता Ñ1.2 समायाते — [d]) D3 4 6 7 अतिके

2 [a]) V1 G4 5 M1 य हु, G6 य ते, M5 यस्तु — [b]) Ñ1.2 V1 B1m D (except D2 5) G1 °रूप S ह्य(G2 प्य)पूज° — [cd]) T °त ह्यश्व°

3 [a]) K3 Ñ1 2 B D T1 अमोघबल°, V1 महाबलाना°. — [b]) K4 V1 Dn D1.3 4.6 7 जयता, Ñ2 °गता, G1 °थिनाः G2 3 जीव° (for जवतां as in K1 Ñ3) Ko 2.3 Ñ1 B Da D2 5 जवे तुल्य नभस्वता (Ko °न), T G4–6 M दिव्य जववता घर — [d]) K (except K1) दिव्य°, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1.3.4 6 7 °पूजित, D2 5 G2 3 °सयुत

4 M1 om. 4 — K1 D6 S om उवाच — [b]) K2 तत्र (for क्व च) — After 4[ab], T1 G (except G3 6) ins

261* कारणं चाथ मथने किं जातममृतात्परम् ।

— [c]) T G (except G6) M3 जातो (for जज्ञे) — [d]) T1 सोमैरा°, G1 सोऽश्वजातो

5 Ko 3.4 Ñ1 2 V1 B1 4 D1 4 7 सौतिरु°, K1 S (M1 om , G3 with prefixed श्री) सूत ; D3 सौति — After सौतिरु° (see above), K4 ins

262* पूर्वे सुरगणाः सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वशः ।

एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगसूदनः ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३
शौनक उवाच ।
कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४
सूत उवाच । C 1 1098 B 1 17 5 K 1 17 5
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

D$_5$ °शतोपर , K$_1$ °शतीपरा, K$_2$ °शतोरपि, Ñ$_{1\ 2}$ °शतानि ह K$_{3\ 4}$ B$_5$ S (except G$_5$) परं (for पर)

21 Before 21, D$_{4\ 5}$ ins सूत उ°, G (except G$_{2\ 3}$) M (except M$_3$) सूत — D$_5$ om 21^{cd} — ^{c}) G$_{2\ 3}$ °ते यस्मात् — ^{d}) D$_{3.4}$ प्रभाते B$_{3\ 4}$ Dn (except Dn$_2$) यदा, T$_1$ G M$_{1\ 5}$ तदा — After 21, K$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) ins

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्य समकल्पयत् ।

G (except G$_{3\ 6}$) ins after 21 D$_6$ (om. lines 4, 5), after 259*

260* उद्यन्नथ सहस्रांशुर्दृष्ट्वा तमरुण प्रभु ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मन समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुद ।
सोऽपि त रथमारुह्य भानोरमिततेजस ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 ^{b}) B$_3$ D (except Da D$_{2\ 5}$) °भोजन — ^{d}) K$_1$ खमाश्रित

23 ^{a}) K$_0$ अपश्यन्, K$_1$ अदायान् K$_3$ भक्ष, D$_5$ भोग्य — ^{d}) Ñ$_3$ G$_{2\ 5}$ बुभुक्षित K (except K$_1$) B D क्षुधित पत(K$_{0\ 3\ 4}$ Da D$_2$ °च्च)गेश्वर , Ñ$_{1.2}$ V$_1$ °तश्च खगेश्वर

[☞ Hereafter to the end of the Ādip., only significant constituent elements of the colophons will be noted]

Colophon om in K$_1$ — *Sub-parvan* all MSS (K$_1$ om) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it B$_5$ G$_1$ M$_1$ add सौपर्ण — *Adhy name* K (K$_1$ om) D$_{2.5}$ M$_1$ गरुडोत्पत्ति ; Ñ$_{1\ 2}$ V$_1$ विनताशाप , G$_1$ अरुणोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K$_0$ T$_1$ 13, K$_2$ B$_1$ Dn$_2$ 15, K$_3$ (*sup lin sec m*) T$_2$ 12, B$_3$ Dn$_3$ 16, D$_4$m 14, G$_{1\ 4\ 5}$ M$_2$ 2, G$_{2,3\ 6}$ M$_{1.3-5}$ 3 — *S'loka no* Ñ$_3$ 18, Dn 24 *Aggregate s'loka no* Dn$_2$ 1079

15

1 G$_{4\ 5}$ M$_{2\ 4\ 5}$ om सूत उ° K$_{0.3.4}$ B$_1$ (m as in text) $_4$ सौतिरु°, K$_1$ D$_6$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1\ 3}$ सूत (G$_{2\ 3}$ with prefixed श्री) — ^{c}) K$_{1\ 3\ 4}$ B$_{2\ 5}$ D$_{2-4.6}$ G$_{3\ 3.6}$ M (except M$_3$) अपश्येता Ñ$_{1.2}$ समायाते — ^{d}) D$_{3\ 4\ 6\ 7}$ अतिके

2 ^{a}) V$_1$ G$_{4\ 5}$ M$_1$ य तु, G$_6$ य ते, M$_5$ यस्तु — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$m D (except D$_{2\ 5}$) G$_1$ °रूप S ह्य(G$_2$ प्य)पूज° — ^{cd}) T °त ह्यश्व°

3 ^{a}) K$_3$ Ñ$_{1\ 2}$ B D T$_1$ अमोघबल°, V$_1$ महाबलाना°. — ^{b}) K$_4$ V$_1$ Dn D$_{1.3\ 4.6\ 7}$ जयता, Ñ$_2$ °गता, G$_1$ °यिना; G$_{2\ 3}$ जीव° (for जवता as in K$_1$ Ñ$_3$) K$_{0\ 2.3}$ Ñ$_1$ B Da D$_{2\ 5}$ जवे तुल्य नभस्वता (K$_0$ °न), T G$_{4-6}$ M दिव्य जववता वर — ^{d}) K (except K$_1$) दिव्य°, Ñ$_{1\ 2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.4\ 6\ 7}$ °पूजित, D$_{2\ 5}$ G$_{2\ 3}$ °सयुत

4 M$_1$ om. 4 — K$_1$ D$_6$ S om उवाच — ^{b}) K$_2$ तत्र (for क्व च) — After 4^{ab}, T$_1$ G (except G$_{3\ 6}$) ins

261* कारण चाथ मथने किं जातममृतात्परम् ।

— ^{c}) T G (except G$_6$) M$_3$ जातो (for जज्ञे) — ^{d}) T$_1$ सोमैरा°, G$_1$ सोश्वजातो

5 K$_{0\ 3.4}$ Ñ$_{1\ 2}$ V$_1$ B$_{1\ 4}$ D$_{1\ 4\ 7}$ सौतिरु°, K$_1$ S (M$_1$ om , G$_3$ with prefixed श्री) सूत ; D$_3$ सौति — After सौतिरु° (see above), K$_4$ ins

262* पूर्वं सुरगणा सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वश ।

किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् । C. 1 1124 B. 1 18. 13 K. 1 18. 13

(cf. 2^{a}), T1.2 (*sup lin*) प्रभाजाल°.

2 Ñ1 D7 (? hapl) om 2^{ab}. — ^{a}) The MSS vary at random between °विहग° and °विहंग°. — ^{b}) D6 °द्युति°, G1 °धातु°; G6 °व्याळ° (for °दृप्ति°) T नाना सिंहगणा(T2 °गैर्)युतं — ^{d}) G2 सु (for च) G1.6 शोभित, M3 4 5 पूजि°

3 ^{a}) Ñ3 अतर्भूमे, D5 भूमौ चापि K V1 D2.4 (by corr) 5 सहस्राणि — ^{d}) K V1 D2 5 तावत्स्येव, T2 तापस्येव

4 ^{a}) D (except Da D2 5) अशक्ता — ^{b}) K2 D3 5 सर्वदेव° K1 तत ; B5 G6 तथा — ^{cd}) T1 एतद्; T2 एवम् (for इदम्) G2 3 विष्णुमासाद्य ब्रह्माणमिद वचनमब्रुवन्

5 Before 5, Ñ1 2 B1 D4 (marg) ins देवा ऊचु — ^{a}) K3m भगवस्तोव (sic), D5 भगवन्तान् च V1 B (except B5) Da Dn D3.4.6 कुर्वीता, D7 कुर्व° — ^{b}) G2 वै (for नै-). D6 प्रियां, G2 पुरा, G3 परात् — ^{d}) G6 तु (for च).

6 Before 6, Ñ1 2 B Da2 Dn D1.4 (marg) 5 6 ins सौतिरु°, V1 Da1 सूत उ° — ^{b}) Ñ3 भारत (for भार्ग°) — After 6^{ab}, Ñ2 V1 Dn D1 2.4 (marg) S (except M1) ins

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्र पद्मलोचन ।

Before 6^{cd}, G1 5 ins सूत — ^{d}) Ko 4 Dn D1 2 °नोदित — ^{f}) G2 3 पर्वत समुपेयिवान्

7 ^{b}) Da1 G2 3 अनत सु(Da1 स)महा° — ^{c}) K1 T2 (before corr) महान्, K3 तदा, T1 महद् (for बलाद्) Ñ3 तस्मिन् (for ब्रह्मन्) — After 7^{c}, K3 ins

264* लीलया मधुसूदन ।
सिद्धर्षिसेवित दिव्यं

— ^{d}) Ñ2 corrupt B3 पर्वतं (m as in text), G1 सस्वनं (for सवन)

8 ^{a}) G2.3 °स्ते दानवै सा° — ^{c}) K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे, Ñ3 M1-4 °सार्थं वै (Ñ3 ते); T G °तार्थे वै (G1 तु) — ^{d}) Ko-2 Ñ3 D2 T G2.6 M3 °ष्याम(Ko G3 °मि) ते (Ko-2 वै)

9 ^{b}) K1 इति, G2 3 तदा (G2 corr to °था) (for तत) — ^{c}) Ñ1.2 V1 B3 (m as in text) विपुलामर्दं. — ^{d}) K1 B3 D2.5 °द्रिभि, G4-6 M °द्रिह G2 3 मंथान (G3 मदर) धारयिष्यथ

10 ^{a}) D5 त (for च) — ^{b}) B (except B1) Dn1 D5 G4-6 अकूपारे, Cd Nilp Dn2 n3 (both erroneously) as in text. — ^{c}) Ko 2.4 Ñ1 2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp) G1-3 गिरेरस्य ह्य(G1 °साप्य)धिष्ठान

11 ^{a}) K1 G2 3 M (except M1) च (for तु) K1 D5 S (except M1) °त्युक्ते (G1 °क्तो) — ^{b}) K1 Ñ3 T2 G4-6 M2-4 समर्पित, G1 °ते, G2 °र्पित G3 ग्रहृष्टेस्तै समुत्थित — ^{c}) K1 Ñ3 D5 T G M2-5 स शैलस्य (K1 शैल स) तस्य, K3 D2 M1 शैलस्य तस्य G2 चाश्रगं (for चाग्र वै) Ñ1.2 V1 B (B1 marg, B3m as in text) Da Dn D1.3.4 6 7 त शैल तस्य पृष्टस्य (Dn D1 °स्थ) — ^{d}) D2 6 T G1.4-6 M2-5 वज्रेण (for यन्त्रेण) Ñ3 Dn M (except M1) न्द्र°, B3 D3.4 G6 -प्य°, G4 नि° (for ऽभ्य°) G2.3 पर्वतेंद्रस्य पीडयत्

12 ^{b}) Ñ3 T G1.4-6 M2-4 तत Ñ1 2 V1 चक्षु (!),

किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् । C. 1 1124 B. 1 18. 13 K 1 18. 13

(cf. 2[a]), T1.2 (*sup lin*) प्रभाजाल°.

2 Ñ1 D7 (? hapl) om 2[ab]. — [a]) The MSS vary at random between °विहग° and °विहग°. — [b]) D6 °द्युति°, G1 °धातु°; G6 °व्याळ° (for °दृष्टि°) T नाना सिंहगणा(T2 °णैर्)युतं — [d]) G2 सु (for च) G1.6 शोभित, M3 4 5 पूजि°

3 [a]) Ñ3 अतर्भूमे, D5 भूमौ चापि K V1 D2.4 (by corr) 5 सहस्राणि — [d]) K V1 D2 5 तावत्येव, T2 तापत्येव

4 [a]) D (except Da D2 5) अशक्ता — [b]) K2 D3 5 सर्वदेव° K1 तत; B5 G6 तथा — [cd]) T1 एतद्; T2 एवम् (for इदम्) G2 3 विष्णुमासाद्य ब्रह्माणमिद वचनमब्रुवन्

5 Before 5, Ñ1 2 B4 D4 (marg) ins देवा ऊचु — [a]) K3m भगवस्त्रोव (sic), D5 भगवन्त्वान् च V1 B (except B5) Da Dn D3.4.6 कुर्वीता, D7 कुर्वं° — [b]) G2 नै (for नै-). D6 प्रियां, G2 पुरा, G3 परात् — [d]) G6 तु (for च).

6 Before 6, Ñ1 2 B Da2 Dn D1.4 (marg) 5 6 ins सौतिरु°, V1 Da1 सूत उ° — [b]) Ñ3 भारत (for भार्ग°) — After 6[ab], Ñ2 V1 Dn D1 2.4 (marg) S (except M1) ins

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचन ।

Before 6[cd], G1 5 ins सूत — [d]) Ko 4 Dn D1 2 °नोदित — [f]) G2 3 पर्वत समुपेयिवान्

7 [b]) Da1 G2 3 अनत सु(Da1 स)महा° — [c]) K1 T2 (before corr) महान्, K3 तदा, T1 महद् (for बलाद्) Ñ3 तस्मिन् (for ब्रह्मन्) — After 7[c], K3 ins

264* लीलया मधुसूदन ।
सिद्धर्षिसेवित दिव्यं

— [d]) Ñ2 corrupt B3 पर्वतं (m as in text), G1 सस्वनं (for सवन)

8 [a]) G2.3 °स्ते दानवै सा° — [c]) K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे, Ñ3 M1-4 °तार्थं वै (Ñ3 ते); T G °तार्थे वै (G1 तु) — [d]) Ko-2 Ñ3 D2 T G2.6 M3 °ष्याम(Ko G3 °मि) ते (Ko-2 वै)

9 [b]) K1 इति, G2 3 तदा (G2 corr to °था) (for तत) — [c]) Ñ1.2 V1 B3 (m as in text) विपुलामर्दं. — [d]) K1 B3 D2.5 °दिमि, G4-6 M °दिह G2 3 मंथान (G3 मदर) धारयिष्यथ

10 [a]) D5 त (for च) — [b]) B (except B4) Dn1 D5 G4-6 अकूपारे, Cd Nilp Dn2 n3 (both erroneously) as in text. — [c]) Ko 2.4 Ñ1 2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp) G1-3 गिरेरस्य ह्य(G1 °स्याप्य)धिष्ठान

11 [a]) K1 G2 3 M (except M1) च (for तु) K1 D5 S (except M1) °त्युक्ते (G1 °क्तो) — [b]) K1 Ñ3 T2 G4-6 M2-4 समर्पित, G1 °ते, G2 °र्पित G3 प्रहृष्टैर्ना समुत्थित — [c]) K1 Ñ3 D5 T G M2-5 स शैलस् (K1 शैल म) तस्य, K3 D2 M1 शैलस्य तस्य G2 चाग्रंगं (for चाग्रं वै) Ñ1.2 V1 B (B1 marg, B3m as in text) Da Dn D1.3.4 6 7 त शैल तस्य पृष्ठस्थ (Dn D1 °स्थ°) — [d]) D3 6 T G1.4-6 M2-5 वज्रेण (for यन्त्रेण) Ñ2 Dn M (except M1) न्य°, B3 D3.4 G6 -भ्य°, G4 नि° (for ऽभ्य°) G2.3 पर्वतेंद्रस्य पीडयत्

12 [b]) Ñ3 T G1.4-6 M2-4 तत Ñ1 2 V1 चक्षु (!),

विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २५
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २७
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८
ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०

विष्णुरुवाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१

सूत उवाच ।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।　C. 1 1143 B. 1 18 34 K. 1 18. 48

सिद्धाश्च परिनि सतान्, G3 M1 सिद्धांश्चान्यान्महदसत — cd) K1 गतासूनि च, D2 7 निर्गता° T G1 2 M2 3 सृत्वानि (for सर्वा°) G3 2 विसृतासूनि सृत्वा(G2 °त्वो)नि G1 6 M1 transp सर्वा° and सत्त्वा° M2.4 सृत्वा नि सत्वानि (for सर्वाणि स°)

24 a) D2 अपरश्रेष्ठ — b) G3 प्रादहत्ते, G3 °दहत (for प्रद°) K1 सुहुर्मुहु ; Ñ1.2 V1 D (except D2 D-4) इतस्तत — c) G3 मेघसघानां, G3 °सघाता D1 वारिमेघगजेंद्रेण — d) G2 2 मोक्षया°. K4 Dn D1 T G3-5 M1 सर्वदा.

25 a) K D. 2 G3 M1 °रसास्तत्र — b) G1 बभुवु — c) G5 ततो द्रु° G2 5 निर्याता

26 a) B1m °कार्येण; G1 2 °कार्याणां — b) Ñ3 सर्वेषां; T रसेन Ñ3 T तपसैव, B3 4 Da पयसोपि, G1 सामयेन, G2.3 च तथैव, G4-5 M तेनैव D6 हि, D7 ह (for च) — c) G3 3 अमृतत्व M1 सुरा सर्वे — d) K1 कांचनस्येव B1 त्रिनिश्रवात्; D3 T G2.3 विनिस्र°, D. परिस्र° (for च नि°)

27 a) Ñ1 2 V1 B D (except D2 5) ततस्तस्य — b) S (except M1 4 5) सजातम् — c) T G1 2 विनिर्मिश्र, G2 3 विमभिश्र, M (except M1) तैर्विमिश्र G1 रसोपमर्दं मिश्र च — d) G2 3 क्षीरमभू° — After 27, K4 ins a passage of 14 lines given in App I (No 10).

28 b) K4 B1m Da D 6 वचनमब्रु° (cf 30b) — After 28ab, Ñ1 B3 D4 (marg) ins. देवा ऊचु — d) D5 नोद्गतम्, G1 2 M2-4 न भवति (for नोद्भवति) D1.6 च यत्, T G1 4 5 M चिरात् (M1 जलात्) M3 sup lin असुरा यत्नादपि

29 a) Dn D1 विना; G2 3 ततो (for ऋते) K1 2 4 B1 D2 5 M2 सर्वे (for देव) — b) K1 °त्तमा सुरा ; D5 °त्तमा यथा; T G3 3 °त्तमस्तथा (G2 °दा), M4 °रगास्तथा, M3 °त्तमास्तत . Ñ1 2 V1 B (except B1) D1 3.4 6 7 सर्वेन्ये देवदानवा — d) K1 °स्यापि मर्दन; K2 3 B1.3 Da T1 M3 4 °स्याभिम°; B2.4 °स्यातिम°; G2 3 °स्य विम° — After 29, D3 4 (marg) 5 ins.

266* ग्लानिरस्मान्समाविष्टा न चाद्यामृतमुत्थितम् ।

After 29, S (except G6 M1) ins

267* देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामह ।

(cf. 1. 30)

30 Before 30, Ñ1.2 B3 D4 (marg) ins सौतिरुवाच — ab) D5 transp देव and ब्रह्मा D7 ब्रह्मा ततो (for देव म°) G1-3 M2-4 वचनं (M3 वरद, M4 वदन) चेदम° (cf 267*) — Before 30cd, Ñ1 2 B3 D4 (marg) ins ब्रह्मोवाच (see above) — d) G2 3 भगवन् क (G3 क) पर पर

31 K1 श्रीनारायण , K3 श्रीविष्णु°, D6 7 श्रीविष्णु , T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2 3 M3 श्रीभगवानु°; G1.4 5 M2 4 5 भगवान्; M1 विष्णु — a) K6 तत्तेषा (for सर्वे°) — b) B1 कर्मैतत्सु (m as in text), D2 °ते ये, D5 °तद्दे K6 Dn1 समाश्रिता ; B1 4 °हिता — c) K1 कलशोब्धिर्धे, Ñ3 °श श्रांतै[ ] — d) G2 3 मदर पात्य (G3 वाद्य) पर्वत

32 K6 3 4 B1 Dn3 D1 3.4 7 सौतिर°, K1 S (G2 with prefixed श्री) सूत° — b) T G (except G1 6) महोदधौ — c) B1 (m as in text) 2 6 D3.4 तत्सुत; D5 corrupt, M1 तद्वच K1 सहसा भूय ; B1 (m as in text) 6 पयसा मिश्र G1 3 आरोप्य पर्वत तत्र — d) G2 3 भ्रमामेव समा° — After 32, D4 (marg) 6 S ins

268* तत्र पूर्वं विष जात तद्ब्रह्मवचनाच्छिव ।

विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३
तममिममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २५
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २७
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८
ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०
विष्णुरुवाच ।
बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१
सूत उवाच ।
नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् । C. 1 1145 B. 1 18 34 K. 1 18. 48

सिद्धाश्च परिनि रुतान, G3 M1 सिद्धांश्चान्यान्महरस्त — cd) K1 गतासूनि च, D2 7 निर्गता° T G1 2 M1 3 कृत्वाणि (for सर्वा°) G3 2 विकृतासूनि कृत्वा(G3 °त्तो)णि G1 6 M1 transp सर्वा° and सत्त्वा° M2.4 कृत्वा नि सत्वानि (for सर्वाणि स°)

24 a) D2 अचलश्रेष्ठ — b) G3 प्रादहल्ले, G3 °दहत (for प्रद°) K1 मुहुर्मुहु ; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4) हतस्ततः — c) G3 मेघसघानां, G3 °सकाशा D1 वारिमेघगजेंद्रेण — d) G2 2 मोक्षया°. K4 Dn D1 T G3-5 M1 सर्वशः.

25 a) K D. 2 G3 M1 °रसाम्रत — b) G1 बभुवु — c) G3 ततो द्रु° G2 2 निर्याता

26 a) B1m °कार्येण; G2 2 °कार्याणां — b) Ñ3 सर्वेषां ; T रसेन Ñ3 T तपसैव, B3 4 Da पयसोपि, G1 आमयेन, G2.3 च तथैव, G1-3 M तेजसैव D6 हि, D1 ह (for च) — c) G3 2 अमृतत्व M1 सुरा सर्वे — d) K1 कांचनस्येव B1 त्रिनिश्रयात्; D3 T G2.3 विनिस्र°, D. परिस्र° (for च नि°)

27 a) Ñ1 2 V1 B D (except D2 5) ततस्तस्य — b) S (except M1 4 5) मजातम् — c) T G1 2 विनिर्मिश्र, G3 2 विमभिस्र, M (except M1) तैर्विमिश्र G1 रसोपमर्दं मिश्र च — d) G2 3 क्षीरमभू° — After 27, K4 ins a passage of 14 lines given in App I (No 10).

28 b) K4 B1m Da D 5 वचनमब्रु° (cf 30b) — After 28ab, Ñ1 B3 D1 (marg) ins. देवा ऊचु — d) D5 नोद्गतम्, G1 2 M2-4 न भवति (for नोद्भवति) D1.5 च यत्, T G1 4 5 M चिरात् (M1 जलात्) M3 sup lin असुरा बलशालिन

29 a) Dn D1 विना; G2 3 ततो (for ऋते) K1 2 4 B1 D2 5 M2 सर्वे (for देव) — b) K1 °त्तमा सुरा ; D5 °त्तमा यथा; T G2 3 °त्तमस्तथा (G2 °दा), M1 °रगास्तथा, M3 °त्तमास्तत. Ñ1 2 V1 B (except B1) D1 2.4 6 7 सर्वेऽन्ये देवदानवा — d) K1 °स्यापि मर्दन; K2 3 B1.3 Da T1 M2 4 °स्याभिम°; B2.4 °स्यातिम°; G2 3 °स्य विम° — After 29, D2 4 (marg) 5 ins.

266* ग्लानिरस्मान्समाविष्टा न चाप्यमृतमुत्थितम् ।

After 29, S (except G6 M1) ins

267* देवानां वचन श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामह ।

(cf. 1. 30)

30 Before 30, Ñ1.2 B3 D1 (marg) ins सौतिरुवाच — ab) D6 transp देव and ब्रह्मा D7 ब्रह्मा ततो (for देव म°) G1-3 M2-5 वचनं (M3 वरद, M4 वदन) चेदम° (cf 267*) — Before 30cd, Ñ1 2 B3 D1 (marg) ins ब्रह्मोवाच (see above) — d) G2 3 भगवन् क (G3 क) पर पर

31 K1 श्रीनारायण , K3 श्रीविष्णु°, D6 7 श्रीविष्णु , T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2 3 M3 श्रीभगवानु°; G1.4 5 M2 4 5 भगवान्; M1 विष्णु — a) K6 तत्तेषां (for सर्वे°) — b) B1 कर्मैतत्सु (m as in text), D2 °ते ये, D5 °तद्वै K6 Dn1 समाश्रिता ; B1 4 °हिता — c) K1 कलशोदधि, Ñ3 °श श्रांतै[ ] — d) G2 3 मदर पात्य (G3 वाद्य) पर्वत

32 K6 3 4 B1 Dn3 D1 3.4 7 सौतिर°, K1 S (G2 with prefixed श्री) सूत° — b) T G (except G1 6) महोदधौ — c) B1 (m as in text) 2 6 D3.4 तच्छ्रुत; D5 corrupt, M1 तद्वच K1 सहसा भूय ; B1 (m as in text) 6 पयसा मिश्र G1 3 आरोप्य पर्वत तत्र — d) G2 3 भृशमेव समा° — After 32, D1 (marg) 6 S ins

268* तत्र पूर्वं विष जात तद्ब्रह्मवचनाच्छिव ।

अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९
ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सूत उवाच ।
अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् । C 1 1103 B 1 19 6 K 1 19 7

— (L. 3) K0 D3 7 वभूव विस्मृत्य, K4 वभूव च तपापर; D1.3 4 समजायताग्र°. — After line 5, Dn ins

276* प्राप्यमत्र्यलोकरक्षार्थं महाणो यथास्थित ।

(cf lines 1, 2 of 268* in v 1 32) — (L. 6) K0 D3 7 सदमृतिर्महे° — (L 7) K0 °स्मृत, D1 D2-4 7 भुत]
— After line 7, V1 Dn D1.2.4 ins

277* एतमद्भुत दृष्ट्वा निराशा दानवा स्थिता ।
अमृतार्थे च एतस्यर्थे महान्त घोरमाश्रिता ।

After 38, D5 ins. lines 1, 2 of 274* (see above)

39 Da2 om 39 (cf v 1 38) — a) V1 B1 °यणो देवो (cf 30a) — b) K3 समाश्रितो K1 विभु (for प्रभु) Ñ1.2 V1 B Da1 Dn D1 2 4 6 7 मोहिनीं समुपाश्रित — c) T G1 4 5 M2 °रूपमतुल — d) D5 °संवृत; D6 °स्मृत T1 दानवानां समाश्रित

40 a) T G1 2 गृहीतममृत — b) D5 corrupt G1 4 स्त्रियो G2 3 दारार्थमागम्य — d) G1-3 M3 4 5 °चेतस — After 40, D4 (marg) T G (except G3 5) ins

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम् ।
आस्यमानेषु दैत्येषु पङ्क्त्या च प्रति दानवैः ।
देवानपाययद्देवी न दैत्यांश्च कुरुद्वह ।

Colophon *Sub-parvan* K0 3-4 Ñ1 3 V1 B1 2 3 D5 T1 G1-4 6 M आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it B2 G1 add सौपर्णं — *Adhy name* K0 2-4 अमृतोत्पत्ति, K1 Ñ1.2 V1 B1.3 4 5 D G2 3 अमृतमथन; Ñ3 समुद्रमथने अमृतोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K4 B1 Da1 n1 17, K3 (*sup lin sec m*) D5 14, Ñ1.2 V1 Da2 D6 m 18, D1 m T1 16, T2 15, G1 4-6 M1 5, G2 3 M2-4 6 — *S'loka no* Ñ2 41, Dn 46 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1138

17

1 K0 2.4 Ñ1 2 V1 B1 4 Dn D1 2 संजय°, K1 S (G1 M1 om, G3 5 with prefixed श्री) सूत — K0 2 3 D2 4 transp 1 and 2 — a) G2 3 अथाम्बर° — b) Ñ3 T2 G1-3 महाप्र° — c) D5 परिगृह्याभवन्देवा — d) D6 7 देवदानवा

2 K0 2 3 D4 6 transp 1 and 2 — b) T G2 3 M (except M1) विष्णुरुत्तम — c) G4-6 M1 जगाम G1 ततो जहार दैत्येभ्यो — d) M3-4 सहित Ñ1 2 B Da D2.4 6 7 विभु V1 नारीरूपेण स प्रभु

3 b) K0 2 3 D4 6 मुद प्राप्य परां तदा (D5 परतप), see below — d) V1 G (except G6) M2-4 समामे T1 तथा (for सति) K0 2 3 D4 5 पपुस्तदमृत तदा (= b), see above — D4 (marg) T2 G (except G3) ins after 3

279* पाययन्त्यमृत देवान्हरौ बाहुबलेन च ।
निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान् ।

4 D5 (? hapl) om 4a-5b — a) S (except M4) तत्काले — b) K1 S (except M3 4) °समुत्तम G (except G3 6) ins after 4ab D4, marg after 279*

280* ये येऽमृत पिबन्ति स्म ते ते युध्यन्ति दानवैः ।

after which G1 2 repeat 4ab — d) Ñ3 °च पीतवांस्तदा

5 D5 om 5ab (cf v 1 4), D4 reads it in marg — ab) K4 D2 °प्राप्त, °स्यामृत G1-3 M (except M1) सति (for तदा) — c) Dn3 T G3 M1 5 °ख्यात (T2 *sup lin* त)

6 c) K3 दीप्तेन, Ñ3 देवेन (for चक्रे°) — d) B5 T1 °तेजसा, M1 °सुत्तम

अमृतार्थे महान्वादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९
ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सूत उवाच ।
अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् । C 1 1103 B 1 19 6 K 1 19 7

— (L. 3) Ko D₁ ₂ वभूव विषगुल्मक, K₄ बभूव च तपापरः; D₁.₂ ₄ समजायत्तमा°. — After line 5, Dn ins

276* प्राप्तमलोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनात्स्थित ।

(cf lines 1, 2 of 268* in v 1 32) — (L. 6) Ko D₂ ₃ अष्टमूर्तिर्महे° — (L 7) Ko °स्मृत , D₁ D₂-₄ ₇ श्रुत] — After line 7, V₁ Dn D₁.₂.₄ ins

277* एतदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवा स्थिता ।
अमृतार्थे च एतस्मिन्महान्त वैरमाश्रिता ।

After 38, D₅ ins. lines 1, 2 of 274* (see above)

39 Da₂ om 39 (cf v 1 38) — [a]) V₁ B₂ °यणो देवो (cf 30[a]) — [b]) K₂ समास्थितो K₁ विभु (for प्रभु) Ñ₁.₂ V₁ B Da₁ Dn D₁ ₂ ₄ ₆ ₇ मोहिनीं समुपाश्रित — [c]) T G₁ ₄ ₅ M₂ °रूपमतुल — [d]) D₂ °संवृत ; D₅ °स्मृत T₁ दानवानां समाश्रित

40 [a]) T G₁ ₂ गृहीतममृत — [b]) D₂ corrupt G₁ ₄ स्त्रियो G₃ ₅ दाराधर्ममागम्य — [d]) G₁-₃ M₂ ₄ ₅ °चेतस — After 40, D₄ (marg) T G (except G₃ ₅) ins

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम् ।
आस्यमानेषु दैत्येषु पङ्क्त्या च प्रति दानवैः ।
देवानपाययद्देवी न दैत्यांस्ते च चुक्रुशुः ।

Colophon *Sub-parvan* Ko ₃-₄ Ñ₁ ₂ V₁ B₁ ₂ ₃ D₂ T₁ G₁-₄ ₆ M आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it B₂ G₁ add सौपर्णं — *Adhy name* Ko ₂-₄ अमृतोत्पत्ति , K₁ Ñ₁.₂ V₁ B₁.₂ ₄ ₅ D G₂ ₃ अमृतमथन; Ñ₃ समुद्रमथने अमृतोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K₄ B₁ Da₁ n₁ 17, K₃ (*sup lin sec m*) D₃ 14, Ñ₁.₂ V₁ Dn₂ D₅m 18, D₄m T₁ 16, T₂ 15, G₁ ₄-₆ M₁ 5, G₂ ₃ M₂-₅ 6 — *S'loka no* Ñ₂ 41, Dn 46 — *Aggregate s'loka no* Dn₂ 1138

17

1 Ko ₂.₄ Ñ₁ ₂ V₁ B₁ ₄ Dn D₁ ₂ सौतिर्°, K₁ S (G₁ M₁ om , G₂ ₃ with prefixed श्री) सूत — Ko ₂ ₃ D₂ ₄ transp 1 and 2 — [a]) G₂ ₃ अथाम्बर° — [b]) Ñ₃ T₂ G₁-₃ महाप्र° — [c]) D₂ परिगृह्याभवन्देवा — [d]) D₆ ₇ देवदानवा

2 Ko ₂ ₃ D₂ ₄ transp 1 and 2 — [b]) T G₂ ₃ M (except M₁) विष्णुरुत्तम — [c]) G₁-₆ M₁ जगाम G₁ ततो जगाद दैत्येभ्यो — [d]) M₂-₄ सहित Ñ₁ ₂ B D₁ D₂.₄ ₆ ₇ विभु V₁ नारीरूपेण स प्रभु

3 [b]) Ko ₂ ₃ D₂ ₄ मुद प्राप्य परां तदा (D₂ परंतप), see below — [d]) V₁ G (except G₆) M₂-₄ समागमे T₁ तथा (for सति) Ko ₂ ₃ D₂ ₄ पपुस्तदमृतं तदा (= [b]), see above — D₁ (marg) T₂ G (except G₃) ins after 3

279* पाययत्यमृतं देवान्हरौ चारुपटेन च ।
निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान् ।

4 D₅ (Hapl) om 4[a]-5[b] — [a]) S (except M₄) तत्काले — [b]) K₁ S (except M₃ ₄) °समुत्तम G (except G₃ ₆) ins after 4[ab] D₄, marg after 279*

280* ये येऽमृतं पिबन्ति स्म ते ते युध्यन्ति दानवैः ।

after which G₁ ₂ repeat 4[ab] — [d]) Ñ₃ °च पीतवांस्तदा

5 D₅ om 5[ab] (cf v 1 4), D₄ reads it in marg — [ab]) K₄ D₂ °प्राप्त, °स्यामृत G₁-₃ M (except M₁) सति (for तदा) — [c]) Dn₃ T G₃ M₁ ₅ °ख्यात (T₂ *sup lin* त)

6 [c]) K₃ दीप्तेन, Ñ₃ देवेन (for चक्रे°) — [d]) B₅ T₁ °तेजसा, M₁ °मुत्तम

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ १९
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
भयंकरं करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ २१
तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह-
त्प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे C 1 1183 B 1 19 26 K 1 19 28

17 a) M1 भिंधि भिंधि. K2 प्रधावति, Ñ1 2 V1 B D (except D2 4) G1 प्रधाव त्वं; G2 °द्रवत, G3 °द्रवध्व — b) D2 पातयध्व, G2 हत चाभि°; M (except M1) पातयाभि°. G3 °पतेति च — c) Ñ1.2 V1 B3 G6 8 अश्रूयत — d) G4.5 तत्र तत्र स°
18 a) K (except K1) Dn D7 °तुमले — b) K1 महाघरे; Ñ V1 B (B1 marg) D (except D2 5 8) T महाभये, G1 भयानके; G2 3 M (except M1) भयंकरे — d) D5 8-T G2 4 5 M1 (before corr) आहवे
19 a) K1 दिव्यं धनुष्मतो दृष्ट्वा; M1 तस्य दिव्यं धनुर्दृ° — c) Ñ1.2 V1 B D (except D4 5) तत् (for वै) — d) K4 T G1 M (except M6) °सूदन, G2 3 °मर्दन
20 a) G2 5 ततोऽपरात्र महात्मा (G3 महा) चिंतित चक्रमागत (śloka line!) — b) K3 °प्रतापन — c) K0 om. 20c. B1 °ममण, D4 7 °वर्चस; G1 °र्वभय; G2 अग्रतमण्डल; G3 अमित्रदर्शन — d) V1 अगम्यम्; D3 G6 अजेयम्, D5 अमद्भम; G4 5 अमेयम् (for अजय्यम्). Ñ3 °नरवविक्रम. Ñ1 2 B Da Dn D1 2.4 6 7 °न जयति भीमदर्शन
21 a) T तथा (for तद्) — c) K0-2 4 Ñ3 T1 M1 °वेगवान, Ñ1.2 V1 B2 4 Da Dn D2.7 प्रचलमदग्रवेगवा(B4 D4 7 °व)न्, B1 3 D1 D2.4 चलचदुदग्रवेगवा(B1 3 D5 °व)न्, D1 ज्वलदुदग्रवेगवान्; D3 चलाचलमुदग्रवेगवान्; D6 चक्रमुग्र°; T2 G (except G3) विपुलमुदग्रवेगवा(T2 G6 °व)न्, M2.4 चचलमुदग्र° K6 मुमोच चैव चलमुग्रवेगा, M8 °च वैचालमुदग्र° — d) T1 मन (for पर). T मर्दन (for -दारणम्)

22 a) Ñ3 G2.5 6 M1 तदन्तक. T -ज्वलनदिवाकरप्रभ, G M (except M1) ज्वलितहुताशनसनिभ (cf. 20a) — b) K0 D2 न्यपतत्, G2 3 निपतति. T तत (for तदा) — c) K D2 5 T2 G3 6 M व्यदार° (K1 विदारय, K3m as in text). K D2 5 M1 दितितनयान्, Ñ3 दितिजवरान्, G3 महासुरान्
23 a) K1 3 B D3-7 G2.4-6 M8 दहत् (as in text), the rest (with B3m) दहन्. M1 इव (for क्वचित्). T1 दनुज, T2 G3 M2 दहन (for ज्वलन). K0 2-4 अभिपालिहन्, K1 Ñ3 T2 G2 3 अभिलेलिहन्, D (except D2 7) T1 M1-3 °लेलिहन्, G1 अभिलेलिहन्, G4 अभिले° — b) K1 D4 5 6 T1 G1 4 5 °णान्न्यकृतत; G2 3 °णान्निकृ° — c) T1 G M8.5 प्रचेपित (G6 °चोदित), T2 °चेपिता (sup. lin. प्रचोदिता). Ñ1 2 V1 B D (except D2) M2 4 तथा — In G2 3, 22d is written twice over. — d) K2 अथ (for अथो)
24 a) K0 अथो, Ñ1 2 V1 B2 Dn (except Dn3) D1 3 4 6 7 G6 M2 4 तथा, B3 D1 तदा (for अथ). K4 °सुराप्यपरिभिर्. K Ñ3 D2 5 G6 °मानसा, M1 8 °सत्वा (for °चेतसो) — b) K1 Ñ3 B Da Dn T2 M2 4 मार्द° B3 4 (m as in text) तथा — c) M1 महासुरा. K (except K1) D2 5 °मेघनिस्वना — d) B4 °प्रतस्थिरे, T G1 °प्रदुद्रुवु; G2 3 6 M °प्रविश्य ह (G2 3 तु; G6 ते), G4 5 °प्रतस्य ह. Ñ3 गिरमभित प्रतस्थ ह; D5 गगननिभाभिपद्य ह
25 a) M2 4 5 तथा. G2.3 M2 3 °जनका. K4 B1 °पेतिरे — b) D6 तथाविधा (for सपा°). B3 °घघोररूपि°

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ १९
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
भयंकर करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ २१
तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह-
त्प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे C 1 1183 B 1 19 26 K. 1 19 28

17 a) M1 भिथि भिधि K2 प्रधावति, Ñ1 2 V1 B D (except D2 4) G1 प्रधाय त्वं; G2 °हतां, G2 °हारय — b) D2 पातदय, G1 हत धाभिः; M (except M1) पाटयाभि. G3 °पतेति च — c) Ñ1.2 V1 B3 G4 5 अश्रूयत — d) G4 . तत्र तत्र स°
18 a) K (except K1) Da Dn D7 °सुमले — b) K1 महाघरे; Ñ V1 B (B1 marg) D (except D2 5 6) T महामये, G1 भयानये; G2 3 M (except M1) भयकरे — d) D2 5-7 T G2 4 5 M1 (before corr) आहवे
19 a) K1 द्विव्य धनुस्ततो दृष्ट्वा; M1 तस्य दिव्य वपुर्द — c) Ñ1.2 V1 B D (except D4 5) तत् (for वै) — d) K4 T G1 M (except M6) °सूदन , G2 3 °मर्दन
20 a) G2 3 ततोंपराच महत्मा (G3 महा) चिंतित चक्रमागत (s'loka line!) — b) K3 °प्रतापन — c) K0 om 20c B1 °समण, D4 7 °पर्वत; G1 °वैभय; G2 अग्नटमटए; G3 अमित्रदर्शन — d) V1 अगम्यम्; D2 G6 अजेयम्, D3 अमद्यम; G4 5 अमेयम् (for अजय्यम्) Ñ3 °नरगविक्रम Ñ1 2 B Da Dn D2 5 6 7 °न नयति भीमदर्शन
21 a) T तथा (for तद्) — c) K0-2 4 Ñ3 T1 M1 °वेगवान, Ñ1.2 V1 B4 4 Dn Dn1 प्रयच्छदुमवेगवा(B 4 D4 7 °व)न, B1 . . D1 D2.4 चलपदुदग्रवेगवा(B1 . . D3 °व)न, D1 ज्वलदुदग्रवेगवान्; D2 चलापल्लुदग्रवेगवान्; D. चग्रमुग्र°; T2 G (except G3) विपुलमुदग्रवेगवा(T2 G6 °व)न, M2.4 चचलमुदग्र° K0 मुमोच वैन चलमुग्रवेगा, M8 °च वैचालमुदग्र° — d) T1 नग (for पर) T मर्दन (for -दारणम्)
22 a) Ñ3 G2 . 6 M1 तदंतक T -ज्वलनदिवाकरप्रभ, G M (except M1) ज्वलितहुताशननिभ (cf 28c) — b) K0 D2 न्यपतत्, G2 3 निपतति T तत (for तदा) — c) K D2 5 T2 G3 6 M व्यदार° (K1 विदारय, K3 m as in text) K D2 5 M1 दितितनयान्, Ñ3 दितिजवरान् G3 सहासुरान्
23 a) K1 3 B D3-7 G2.4-6 M3 दहत् (as in text), the rest (with B3m) दहन् M1 क्व (for क्वचित्) T1 दनुज, T2 G3 M2 दहन (for ज्वलन) K0 2-4 अर्चिपालिहन्, K1 Ñ3 T2 G2 3 अभिलेलिहन्, D (except D2 7) T1 M1-3 °लेलिहन्, G1 अर्चिलेलिहन्, G4 अभिले° — b) K1 D4 . 6 T1 G1 4 . °णान्कृतत; G2 3 °णान्निकृ° — c) T1 G M2.3 प्रचेपित (G6 °चोदित), T2 °चेपिता (sup lin प्रचोदिता) Ñ1 2 V1 B D (except D2) M2 4 तथा — In G2 3, 22d is written twice over. — d) K2 अत्र (for अथो)
24 a) K0 अथो, Ñ1 2 V1 B2 Dn (except Dn2) D1 3 4 6 7 G6 M2 4 तथा, B3 D1 तदा (for अथ) K4 °सुराप्यरिभिर् K Ñ3 D2 5 G6 °मानसा, M1 5 °सत्वा (for °चेतसो) — b) K1 Ñ3 B Da Dn T2 M2 4 मार्द° B3 4 (m as in text) तथा — c) M1 महासुरा K (except K1) D2 5 °मेघनिस्वना — d) B1 °प्रतस्थिरे, T G1 °प्रदुद्रुवु ; G2 3 6 M °प्रविश्य ह (G2 3 तु; G6 ते), G4 5 °प्रतत्य ह Ñ3 गिरमभित प्रतत्य ह; D5 गगननिभाभिपद्य ह
25 a) M2 4 5 तथा G2.3 M2 3 °जनका K4 B1 °पेतिरे — b) D6 तथाविधा (for सपा°) B3 °घघोररूपि°

उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २

विनतोवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३

कद्रूरुवाच ।

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त तान्शशाप भुजंगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८
शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।
अतिक्रूरं समुद्दिष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ९
सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः । C 1 1199 B 1 20 11 K 1 20 11

V1 B D (except D2 5) °स्ते कथित (D6 7 भिहित) सर्वे — b) G3 3 मथित स्वमृत यथा — c) K2 Ñ3 B1 D5 G6 सत्र G5 तत्रायोश्च

2 a) G1.4 5 त (for च) K1-3 Ñ1.2 V1 B D (except D3 4) G2.3 6 M1 निशम्य — b) K0 2 3 D2 वाक्यम् (for इदम्) — After 2ab, Ñ1 2 B3 D4 (marg) ins कद्रूरुवाच — c) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 हि, K3 ह; B2m D3 5 G1-3.6 M2-5 तु (for नु) T G4 5 किमुच्चै श्रवसो वर्ण ❀ Ar] उच्चै श्रवाह्यत्पपाठ । (s10) ❀ — d) K2m 4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) प्रब्रूहि (for जानी°) T G2 4-6 जानीहि ब्रूहि माचिर, G3 विनता इदमब्रवीत् (cf 2b)

3 G2 3 om विनतो° D6 S om उवाच — a) K D2 5 °राजोसौ, G4 5 °वालोयं — c) K1 सत्य (for वर्ण) T2 G2.3 त्वमश्वस्य — d) D3.4 6 7 ततस्तु, T1 तयात्र D6 हि पणा° M2 4 5 °पणामहे K3 ततो आवां पणावहे

4 K1 S om उवाच — a) Ñ1.2 V1 B Da D1-4 7 कृष्णवर्णम् — b) G6 सुमध्यमे (for शुचि°) — c) T G1-3.6 M (except M4) पश्य, G4 5 देवि — d) K0 2-4 B4 Da D2.5 G6 M1 दास , K1 G2 दासभावेन (cf. v 1 5) B Da D7 भाविनि

5 K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत — a) G6 तु (for ते) K0 2-4 Ñ3 (by corr) B1m.3.4 Da D2.5 G6 M1 दास°, K1 दासभावेन (cf v 1 4) — c) Ñ3 °गृहाश्चैव, M (except M1) °गृहायैव — d) K3 D3 द्रक्ष्याम M2 4 स्म ते

6 a) T °सहस्राणि, G6 °स्र तत् — b) M2.4 5 transp कद्रू and जिह्म G1 °जिह्मचिकीर्षया B4m चिकीर्षितु, D2 °कीर्षित (s10) — c) M1 कृष्णत्व प्रापयामास

7 a) D5 अपिदध्व, M1 प्रा°, M2 अपिवध्व, M4 आविद° T2 G (except G6) M3-4 शीघ्र (for क्षिप्र) — b) G5 तथा — After 7ab, Ñ1 2 B3 ins सौतिरुवाच — c) G1-3 M2-4 ततस्ते (for तद्वा°) K0 2-4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2 4 Dn नाव)पद्यत ये(D5-7 ते) वाक्य (D2 वाच), K1 ये वै वाक्य नान्वपद्यन्

8 Before 8, Ñ1 2 B3 D4 (marg) ins कद्रूरुवाच — c) = 1 1 8 K0 B4 Da1 D5 जन्मे° (cf v 1 1 8, 18, 57 etc)

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins सौतिरु° (cf v 1 7, 8) — a) K0 2 M1 °मेत, K3 Ñ1 2 B5 D2 T1 G4 5 M2-5 °मेव T G2-5 M (except M1) स, G1 प्र (for तु) — b) M1 स्वयमान पि° — c) B4m अतिजिह्म, M2 4 °क्रम K2 D5 G2 3 समादिष्ट, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1.3.4 6 7 समुत्सृ° — d) B4m मात्रा (for कद्र्वा) K1 दूराद्, G2.3 द्वेषाद् M इति (for अति) D6 7 S (except G6 M1) ह (for हि)

10 b) Ñ3 शाप तं चानु°, D3 वाच्य तामनु°, S वचन चान्व°

11 a) K1 °वला, K3 तीव्र°, S उग्र (G3 वज्र°, M1 as in text) M2 अपि (for हि) — D3.4 6 (for the second time) 7 read 11cd after line 9 of 285*, D4 repeats it in marg — c) K3 °विष चास्ति, B5 °विपरव च M (except M1) च (for हि) — d) D5 तु (for च) V1 Dn D1.3.6 S (except G6 M1) च (for वै) — K0 3 4 V1 (marg) Da1 Dn D1 (om line 7) 2 5 6 (om line 10) ins after 11cd D3 (om line 10) 4.7 (om lines 1, 2, 10), after 11ab

285* युक्त मात्रा कृत तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २
विनतोवाच ।
श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३
कद्रूरुवाच ।
कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४
सूत उवाच ।
एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त तान्शशाप भुजंगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८
शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।
अतिक्रूरं समुद्दिष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ९
सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः । C 1 1199 B 1 20 11 K 1 20 11

V1 B D (except D2 5) °स्ते कथित (D6 7 मिहित) सर्वं — b) G2 3 मथित स्वमृत यथा — c) K2 Ñ3 B1 D5 G6 सत्र G5 तत्रायोश्व

2 a) G1.4 5 त (for च) K1–3 Ñ1.2 V1 B D (except D3 4) G2.3 6 M1 निशम्य — b) Ko 2 3 D2 वाक्यम् (for इदम्) — After 2ab, Ñ1 2 B3 D4 (marg) ins कद्रूरुवाच — c) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 हि, K3 ह; B2 m D2 5 G1–3.6 M3–5 तु (for नु) T G4 5 किमुच्चै श्रवसो वर्णं ❀ Arj उच्चै श्रवाहात्यपपाठ । (sic) ❀ — d) K2m 4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) प्रब्रूहि (for जानी°) T G2 4–6 जानीहि ब्रूहि माचिर, G3 विनता इदमब्रवीत् (cf 2b)

3 G2 3 om विनतो° D6 S om उवाच — a) K D2 5 °राजोसौ, G4 5 °वालोयं — c) K1 सत्य (for वर्णं) T2 G2.3 त्वमप्यस्य — d) D3.4 6 7 ततस्तु, T1 तथात्र D6 हि पणा° M2 4 5 °पणामहे K3 ततो आवां पणावहे

4 K1 S om उवाच — a) Ñ1.2 V1 B Da D1–4 7 कृष्णवर्णम् — b) G6 सुमध्यमे (for शुचि°) — c) T G1–3.6 M (except M4) पश्य, G4 5 देवि — d) Ko 2–4 B4 Da D2.5 G6 M1 दास , K1 G2 दासभावेन (of. v 1 5) B Da D7 भाविनि

5 Ko 3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत — a) G6 तु (for ते) Ko 2–4 Ñ3 (by corr) B1m.3.4 Da D2.5 G6 M1 दास°, K1 दासभावेन (of v 1 4) — c) Ñ3 °गृहाश्चैव, M (except M1) °गृहायैव — d) K3 D3 द्रक्ष्याम M2 4 स्म ते

6 a) T °सहस्राणि, G6 °स्र तत् — b) M2.4 5 transp कद्रू and जिह्म G1 °जिह्मचिकीर्षया B1m चिकीर्षितु, D2 °कीर्षित (sic) — c) M1 कृष्णत्व प्रापयामास

7 a) D5 अपिदध्व, M1 प्रा°, M2 अपिवध्व, M4 आविद° T2 G (except G6) M3–4 शीघ्र (for क्षिप्रं) — b) G5 तथा — After 7ab, Ñ1 2 B3 ins सौतिरुवाच — c) G1–3 M3–4 ततस्ते (for तद्वा°) Ko 2–4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2 4 Dn नाव)पद्यत ये(D5–7 ते) वाक्य (D2 वाच), K1 ये वै वाक्य नान्वपद्यन्

8 Before 8, Ñ1 2 B3 D4 (marg) ins कद्रूरुवाच — c)=1 1 8 Ko B4 Da1 D5 जन्मे° (of v 1 1 8, 18, 57 etc)

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins सौतिरु° (of v 1 7, 8) — a) Ko 2 M1 °मेत, K3 Ñ1 2 B5 D2 T1 G4 5 M2–5 °मेव T G2–5 M (except M1) स, G1 प्र (for तु) — b) M1 स्वयमान पि° — c) B4m अतिजिह्म, M2 4 °क्रम K2 D5 G2 3 समादिष्ट, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1.3.4 6 7 समुत्सृ° — d) B4m मात्रा (for कद्र्वा) K1 दूराद्, G2.3 द्वेषाद् M इति (for अति) D6 7 S (except G6 M1) ह (for हि)

10 b) Ñ3 शाप तं चानु°, D3 वाच्य तामनु°, S वचन चान्व°

11 a) K1 °वला, K3 तीव्र°, S उग्र (G3 वज्र°, M1 as in text) M2 अपि (for हि) — D3.4 6 (for the second time) 7 read 11cd after line 9 of 285*, D4 repeats it in marg — c) K2 °विष चास्ति, B5 °विषस्व च M (except M1) च (for हि) — d) D5 तु (for च) V1 Dn D1.3.6 S (except G6 M1) च (for वै) — Ko 3 4 V1 (marg) Da1 Dn D1 (om line 7) 2 5 6 (om line 10) ins after 11cd D3 (om line 10) 4.7 (om lines 1, 2, 10), after 11ab

285* युक्त मात्रा कृत तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
घोरं जलचराराववरौद्रं भैरवनिस्वनम् ।
गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ १५
गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं C. 1 1222 B. 1 21 1! K. 1 21 1!

above. — After 4^{ab}, Ñ1.2 V1 B D (except D3-5 7) T2 ins

289* भीपणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^{d}) G2 3 बहुग्राह°, M1 °झपाकुल

5 M1 om 5-7 Ñ3 om 5^{ab} and reads 5^{c}-6^{b} (om. 6^{cd}), 7 and 15 after 10^{ab} — ^{a}) G4 5 transp आकर and आलय (in ^{b}) K3 D2 °भूताना; G2 3 °सत्वानां — ^{b}) G1 हृ (for च) — ^{c}) D5 °लयं दिव्य

6 M1 om 6, for sequence of Ñ3 of v l 5 — ^{b}) K3 D2 निवेशन, B1m तथालय, Dn D1.4 G6 च बाधव; D6 Cd निय°, T2 sup lin च मदर, Nilp as in text — Ñ3 M5 om 6^{cd} — ^{c}) B1m G2.6 °कराणा — ^{d}) K (except K1) D2 5 अभसां B1m निधिमव्यय, T G M2-4 निधिमद्भुत (G1 च निवधन, G2 नीतिमद्भुत)

7 M1 om 7, for sequence of Ñ3 of v l 5 — ^{a}) T2 G1.4.5 शुभ्र — ^{b}) K4 प्रिय, Ñ V1 B (except B4) Da M3 4 वर — ^{c}) D5 त (for च) — ^{d}) K3 Ñ1 3 D2 G2 3 सुपुण्य K3 D2 महदद्भुत

8 ^{a}) K D2 5 घौरं ; Ñ3 रौद्र K D2 5 °रावै ; Ñ1 V1 °राव ; Ñ2 °धराकार, B6 G3 °वास ; T G1 3-6 M °कीर्ण — ^{b}) K0 1.4 D5 T2 रौद्र — ^{c}) B4 (m as in text) S °सलिल

9 ^{a}) K D2 5 चलत्, S °लोलानिलबल — ^{b}) K3 क्षोभादिव Ñ2 V1 °समन्वित, B Da Dn D1 6 7 °समुच्छ्रित D5 क्रोधोद्वेगसमुच्छ्रित, S क्षोभवेगसमुत्थितै — ^{c}) The MSS vary at random between वीची- and वीचि Ñ3 G2 3 M प्रसरितै — ^{d}) K4 Ñ3 D (except Da D2 5) S (except T2) सर्वत

10 ^{b}) Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 4 °समाकुल, B2 उद्भूतोर्मिसमाकुल; B3-5 Da D3.6 7 उद्धू(B4 5 D6 °द्धृ; Da3 °द्धू; D3.7 °द्भू)तोर्मिसमाकुल, T1 उद्भुक्तोर्मिसमाकुल; T2 उच्छ्रि(sup lin स्थि)तोर्मि°, G M1 उद्धृतोर्मि° (G2 उस्थित सुदु°, G3 उच्छ्रितासिन्दु°); M2-5 उद्वृत्तोद दु° — After 10^{ab}, Ñ3 reads 5^{c}-6^{b}, 7 and 15 — ^{c}) G2 3 M (except M1) जनक — ^{d}) Ñ3 रत्नागार°

11 ^{c}) K0 4 D1.2 5 वाराह° K3 4 भ्रात (for चान्तर्) — ^{d}) K4 प्रक्षो°

12 ^{a}) K3 D2 महर्षिणा Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) व्रतवता (for च त°) — ^{b}) D5m °तत्रिणा, M2 °मुत्तम — ^{c}) T G2 3 अनासाद्यमगाध G1 °दितपर्यंत

13 ^{b}) K0 सेवितु , V1 D3 4 धीमत — ^{c}) K0 T2 (sup lin as in text) G1.4-6 युगात°, Cd as in text D2 6 7 M °काले, G2 °काल — After 13, N (except K1 Ñ3) G2 ins

290* वज्रपातनसन्त्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।
डिम्याहवार्दिताना च असुराणां परायणम् ।

[(L. 2) K0 2 4 Ñ1 V1 D5 6 देवा(Ñ1 तथा)हयजिताना, K3 दिग्मोहवर्जितानां; Ñ2 B °व(B4 °ये)जितानां; D1.2 7 Nilp तिग्माहवा°]

14 ^{a}) K1 °तोयाग्नि; K4 Ñ3 Da1 °दीप्ताग्नि — ^{b}) Dn D1 6 7 °द शिव — ^{c}) K0 G3 M अगाध(M3-5 °धा)पार , Ñ1 D2 घपरि , T G1.4-6 °धतल ; G2 °धमपि

15 For sequence of Ñ3 of v l 5 — ^{a}) T2 G1.2 बहुभि — ^{b}) Ñ3 G2 3 स्पर्धमान; G4.5 स्पर्धते य° K1 समतत (of v l 1 17 11^{b}, 15^{b}) — ^{c}) B4 णसलिल (m as in text) — ^{d}) T1 om 15^{d} T2 M1 तत्र तत्र

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
घोरं जलचराराववरौद्रं भैरवनिस्वनम् ।
गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ १५
गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं C. 1 1222 B. 1 21 18 K. 1 21 18

above. — After 4^{ab}, Ñ1.2 V1 B D (except D3–5 7) T2 ins

289* मीपर्णैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^{d}) G2 3 बहुग्राह°, M1 °क्षपाकुल

5 M1 om 5–7 Ñ3 om 5^{ab} and reads 5^{c}–6^{b} (om. 6^{cd}), 7 and 15 after 10^{ab} — ^{a}) G4 5 transp आकर and आलय (in ^{b}) K3 D2 °भूताना; G2 3 °सत्त्वानां — ^{b}) G1 हृ (for च) — ^{c}) D5 °लयं दिव्य

6 M1 om 6, for sequence of Ñ3 of v l 5 — ^{b}) K3 D2 निवेशन, B1m तथालय, Dn D1.4 G6 च बाधव; D5 Cd निय°, T2 sup lin च मदर, Nilp as in text — Ñ3 M5 om 6^{cd} — ^{c}) B1m G2.6 °कराणा — ^{d}) K (except K1) D2 5 अमसां B1m निधिमव्यय, T G M2–4 निधिमद्भुत (G1 च निवधन, G2 नीतिमद्भुत)

7 M1 om 7, for sequence of Ñ3 of v l 5 — ^{a}) T2 G1.4.5 शुभ्र — ^{b}) K4 प्रिय, Ñ V1 B (except B4) Da M3 4 वर — ^{c}) D5 त (for च) — ^{d}) K3 Ñ1 3 D2 G2 3 सुपुण्य K3 D2 महदद्भुत

8 ^{a}) K D2 5 घौरै ; Ñ3 रौद्र K D2 5 °रावै ; Ñ1 V1 °राव; Ñ2 °धराकार, B6 G3 °वास; T G1 3–6 M °कीर्ण — ^{b}) Ko 1.4 D5 T2 रौद्र — ^{c}) B4 (m as in text) S °सलिल

9 ^{a}) K D2 5 चलत्, S °लोलानिलबल — ^{b}) K3 क्षोभादिव Ñ2 V1 °समन्वित, B Da Dn D1 6 7 °समुच्छ्रित D5 क्रोधोद्वेगसमुच्छ्रित, S क्षोभवेगसमुत्थितै — ^{c}) The MSS vary at random between वीची- and वीचि Ñ3 G2 3 M प्रसरितै — ^{d}) K4 Ñ3 D (except Da D2 5) S (except T2) सर्वत

10 ^{b}) Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 4 °समाकुल, B2 उद्भृतोर्मिसमाकुल; B3–5 Da D3.6 7 उद्धू(B4 5 D6 °द्धृ; Da2 °द्धू; D3.7 °द्धृ)तोर्मिसमाकुल, T1 उद्भुक्तोर्मिसमाकुल; T2 उच्छ्रि(sup lin स्थि)तोर्मि°, G M1 उद्धृतोर्मि° (G2 उत्थित सुदु°, G3 उच्छ्रितास्मिन्दु°); M2–5 उद्वृत्तोद दु° — After 10^{ab}, Ñ3 reads 5^{c}–6^{b}, 7 and 15 — ^{c}) G2 3 M (except M1) जनक — ^{d}) Ñ3 रत्नागार°

11 ^{c}) Ko 4 D1.2 5 वाराह° K3 4 भ्रात (for चान्तर्) — ^{d}) K4 प्रक्षो°

12 ^{a}) K3 D2 महर्षिणा Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) व्रतवता (for च त°) — ^{b}) D5m °तद्रिणा, M2 °मुत्तम — ^{c}) T G2 3 अनासाद्यमगाध G1 °दितपर्यंत

13 ^{b}) Ko सेवितु , V1 D3 4 धीमत — ^{c}) Ko T2 (sup lin as in text) G1.4–6 युगात°, Cd as in text D2 6 7 M °काले, G2 °काल — After 13, N (except K1 Ñ3) G2 ins

290* वज्रपातनसन्त्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।
डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम् ।

[(L. 2) Ko 2 4 Ñ1 V1 D5 6 देवा(Ñ1 तथा)हवजितानां, K3 दिग्मोहवर्जितानां; Ñ2 B °व(B4 °ये)जितानां; D1.2 7 Nilp तिग्माहवा°]

14 ^{a}) K1 °तोयाग्नि; K4 Ñ3 Da1 °दीप्ताग्नि — ^{b}) Dn D1 6 7 °द शिव — ^{c}) Ko G3 M अगाध(M3–5 °धा)पार , Ñ1 D2 घपरि , T G1.4–6 °धतल ; G2 °धमपि

15 For sequence of Ñ3 of v l 5 — ^{a}) T2 G1.2 बहुभि — ^{b}) Ñ3 G2 3 स्पर्धमान; G4.5 स्पर्धते य° K1 समतत (cf v l 1 17 11^{b}, 15^{b}) — ^{c}) B4 णसलिल (m as in text) — ^{d}) T1 om 15^{d} T2 M1 तत्र तत्र

विनतां विषण्णवदनां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५
तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६
अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७
अग्निरुवाच ।
नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८
सूत उवाच ।
एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९
त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः । C 1 1249 B 1 23 15 K 1 23 15

(see below) — d) D5 दास्ये ता वै, G6 न तां दास्ये Ko 2 G1 नियोज°, K1 न्यवेशयत्

3 K1 D5 M1 om 3 Cf 1 21 2 — b) S (M1 om) पणिते वै — d) Ko 2 3 B1 4 Da दासभाव K3 B4 5 D1-4 समाश्रिता Ñ3 दासभावाय मास्थिता, S (M1 om) दासी(G3 6 °स)भावे नि(M2-5 भावेन)योजिता

4 a) Ñ V1 B D (except D2 5) चापि (for चैव) — Ko 2 4 Ñ V1 B D (except D2) ins after 4 G (except G3 6), irrelevantly, before 1 (cf. v l. 1)

294* महासत्त्वबलोपेत सर्वा विद्योतयन्दिश ।
कामरूप कामगम कामवीर्यो विहगम ।

[(L 1) Ko 2 4 Dn2 महाभद्र° G2 शशिवत् द्योत° — (L. 2) B1-3 Da कामरूपी (for °रूप) G2 °गम कामरूपो वियत्तम]

5 a) K D2 °रिवोद्भास (K1 °द्भसन्), D5 °रिवाभास — b) D5 स मृधे विजयकर — After 5ab, Ko 2 4 Ñ V1 B D (except D2 5) ins

295* विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभ ।

[Ko विद्युद्वर्ण स्फुलिंगागो, K2 4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 °गाक्षो)]

— c) K D2 5 विवृद्ध, G3 वधृधे D2 5 S (except M1) स (D2 सु) महापक्षी — After 5, N (except K1 D5) ins

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापर ।
[D6 7 घोराद्घोर° Ko 2 4 °स्वनोपेतो]

After 296*, Ñ2 ins an additional colophon (इ° श्रीम° आदि° सुपर्णोत्पत्ति) and सूत उवाच, B3 ins सूत उवाच (cf. v l 7) only

6 b) Ñ1 2 V1 Dn G1.2 देवा सर्वे वि° — c) K4 G1 2 °त्याब्रवीश्चैन K1.2 Ñ3 T एवम् (for एनम्)

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D3.4 ins प्रजा ऊचु — a) G6 transp अग्ने and मा त्व K2 T G2 4 5 transp मा and त्व D6 7 प्रमर्दिष्ठा — b) Ko 2 3 D2 न (K2 न, K3 अपि) प्रधक्ष्यति, D5 न विध°; T1 न नध°, G2 न निधक्ष्यसि M1 कच्चित्त्व नो दिधक्ष(ति)सि — c) M2 4 रश्मि (for राशि) — After 7, B2-4 Da ins an additional colophon इ° महा° आदि° सुपर्णोत्पत्ति (B2 om सुप°; B3 सौपर्णे for सुप°), cf v l 5

8 S om उवाच (M5 om the reference altogether) — b) Ñ3 °मसुरोत्तमा — c) T भगवानेष — d) K4 Ñ V1 Dn D1 T1 च, D7 स (for स्व) — K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4 6 7 T1 G1 2 ins after 8 D2, after line 2 of 298* below

297* जात परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धन ।
तेजोराशिमिम दृष्ट्वा युष्मान्मोह समाविशत् ।
[(L 2) K4 B Da D2 तु त (for इम)]

K4 Da Dn D1 3 4 6 T1 G1 2 cont K3 D2 G4.5 ins after 8

298* नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबल ।
देवाना च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।
न भी कार्या कथ चात्र पश्यध्व सहिता मम ।

[(L 2) K3.4 D2 पन्नगान्प्रति, G4.5 यक्षरक्षसा — After line 2, D2 ins 297* above — (L 3) K3.4 D2 G1.2 4 5 कथचिद्वै K3.4 Da D2 6 G1.2 4 5 मया (for मम)]

9 N (except Ñ1 2 B3 5 D4) T G2 4.5 M5 om सूत उ° G1.3(with prefixed श्री) 6 M (M5 om) सूत — Da2 om 9ab — a) Dn D1 M4 तदा (for ततो) G6 देवा (for गत्वा) — c) K1 त दूरा°, Ñ V1 B D (except D2-5) ते (Da1 सु) दूरा° (Ñ3 अदूरमभ्यु), T2 अथरा°, G3 अमरा अभ्यु° — d) B3 4 (m as in text) D5 6 T1 तथा

10 Before 10, B2 3 5 D (except Da D5) ins देवा ऊचु, T G1.3 M1 देवा — b) K1 प्लवगे°, K4 Ñ1 2 V1

विनतां विषण्णवदनां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५
तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६
अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७
अग्निरुवाच ।
नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८
सूत उवाच ।
एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९
त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः । C 1 1249 B 1 23 15 K 1 23 15

(see below) — d) D5 दास्ये ता वै, G6 न तां दास्ये K0 2 G1 नियोज°, K1 न्यवेशयत्

3 K1 D5 M1 om 3 Cf 1 21 2 — b) S (M1 om) पणिते वै — d) K0 2 3 B1 4 Da दासभाव K3 B4 5 D1–4 समाश्रिता Ñ3 दासभावाय मास्थिता, S (M1 om) दासी(G3 6 °स)भावे नि(M2–5 भावेन)योजिता

4 a) Ñ V1 B D (except D2 5) चापि (for चैव) — K0 2 4 Ñ V1 B D (except D2) ins after 4 G (except G3 6), irrelevantly, before 1 (cf. v l. 1)

294* महासत्त्वबलोपेत सर्वा विद्योतयन्दिश ।
कामरूप कामगम कामवीर्यो विहगम ।

[(L 1) K0 2 4 Dn2 महाभद्र° G2 शशिवत् द्योत° — (L. 2) B1–3 Da कामरूपी (for °रूप) G2 °गम कामरूपो वियत्तम]

5 a) K D2 °रिवोद्भास (K1 °द्भसन्), D5 °रिवाभास — b) D5 स मृधे विजयकर — After 5ab, K0 2 4 Ñ V1 B D (except D2 5) ins

295* विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभ ।

[K0 विद्युद्वर्ण स्फुलिंगागो, K2 4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 °गाक्षो)]

— c) K D2 5 विवृद्ध, G3 वसृधे D2 5 S (except M1) स (D2 सु) महापक्षी — After 5, N (except K1 D5) ins

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापर ।
[D6 7 घोराद्घोर° K0 2 4 °स्वनोपेतो]

After 296*, Ñ2 ins an additional colophon (इ° श्रीम° आदि° सुपर्णोत्पत्ति) and सूत उवाच, B3 ins सूत उवाच (cf. v l 7) only

6 b) Ñ1 2 V1 Dn G1.2 देवा सर्वे वि° — c) K4 G1 2 °त्याब्रवीच्चैन K1.2 Ñ3 T एवम् (for एनम्)

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D3.4 ins प्रजा ऊचु — a) G6 transp अग्ने and मा त्व K2 T G2 4 5 transp मा and त्व D6 7 प्रमर्दिष्ठा — b) K0 2 3 D2 न (K2 न, K3 अपि) प्रधक्ष्यति, D5 न विध°; T1 न नध°, G2 न निधक्ष्यसि M1 कच्चित्त्व नो दिधक्ष(ति)सि — c) M2 4 रश्मि (for राशि) — After 7, B2–4 Da ins an additional colophon इ° महा° आदि° सुपर्णोत्पत्ति (B2 om सुप°; B3 सौपर्णे for सुप°), cf v l 5

8 S om उवाच (M5 om the reference altogether) — b) Ñ3 °मसुरोत्तमा — c) T भगवानेष — d) K4 Ñ V1 Dn D1 T1 च, D7 स (for स्व) — K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4 6 7 T1 G1 2 ins after 8 D2, after line 2 of 298* below

297* जात परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धन ।
तेजोराशिमिम दृष्ट्वा युष्मान्मोह समाविशत् ।
[(L 2) K4 B Da D2 तु त (for इम)]

K4 Da Dn D1 3 4 6 T1 G1 2 cont K3 D2 G4.5 ins after 8

298* नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबल ।
देवाना च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।
न भी कार्या कथ चात्र पश्यध्व सहिता मम ।

[(L 2) K3.4 D2 पन्नगान्प्रति, G4.5 यक्षरक्षसा — After line 2, D2 ins 297* above — (L 3) K3.4 D2 G1.2 4 5 कथचिद्वै K3.4 Da D2 6 G1.2 4 5 मया (for मम)]

9 N (except Ñ1 2 B3 5 D4) T G2 4.5 M5 om सूत उ° G1.3 (with prefixed श्री) 6 M (M5 om) सूत — Da2 om 9ab — a) Dn D1 M4 तदा (for ततो) G6 देवा (for गत्वा) — c) K1 त दूरा°, Ñ V1 B D (except D2–5) ते (Da1 सु) दूरा° (Ñ3 अदूरमभ्यु), T2 अपरा°, G3 अमरा अभ्यु° — d) B3 4 (m as in text) D5 6 T1 तथा

10 Before 10, B2 3 5 D (except Da D5) ins देवा ऊचु , T G1.3 M1 देवा — b) K1 प्लवगे°, K4 Ñ1 2 V1

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।
ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।
काल आहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।　C. 1 1284 B. 1 25 6 K. 1 25 6

D_5 व्यवस्थिति ; K_3 $B_{1.2.5}$ D_a °स्थिते]
— After the Triṣṭubh st., Ñ B (except B_4) D_{2-4} S (except T_1) ins सूत उवाच (resp its v l सौतिरु° or सूत°)

15 [b]) B_4 ऋषिगणै ; D_5 सर्वं° K_0 D_5 तथा — [d]) K $Ñ_3$ $D_{1.2.5}$ प्र (K_3 D_1 प्रति), T_2 $G_{3.6}$ M (except M_1) तु (for स) — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy interpolated in some N MSS after adhy 20 (see below) are ins in $G_{1.2.4.5}$ at the end of the present adhy., the sequence being as follows

G_1 A*, 15, B*, colophon
G_2 15, A*, B*, colophon
$G_{4.5}$ A*, B*, 15, colophon

Colophon *Sub-parvan* $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3.5}$ $D_{3.4.6.7}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M आस्तीक (v l. आस्तिक, अस्तीक), to it $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3.5}$ add सौपर्ण K $Ñ_3$ $D_{2.4}$ D_a D_n D_2 G_3 (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy name* $D_{n1.n2}$ स्तुति ; $D_{1.6.7}$ सुपर्णस्तुति , G_1 गरुडोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K_2 B_2 22, K_3 *sup lin sec m* 18, $Ñ_{1.2}$ V_1 D_{n3} 23, D_4m 21, T_2 19, G M 9 ($G_{2.3}$ 10) — *S'loka no* $Ñ_3$ 22, D_n 26 — *Aggregate s'loka no* D_{n2} 1241

After this adhy., K_4 (marg) Ñ V_1 B D (except D_5, D_2 on a suppl fol) T_1 G (except $G_{3.6}$) ins an adhy given in App I (No 14) Cf Winternitz, *Ind Ant* 27 128.

21

1 K_1 T_1 M_4 om सूत उ° $K_{0.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.4}$ D_n D_1 सौतिरु°, G (except $G_{3.6}$) M (M_4 om) सूत Before 1, G_3 ins the first two st of an adhy given in App I (No 14), of remarks on the last st of the preceding adhy — [b]) $Ñ_3$ $D_{3.4.6.7}$ M कामवीर्यो — After 1[ab], $G_{3.6}$ ins line 5 of the interpolated adhy mentioned above — [d]) $K_{0.2.3}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 M_5 पर पार

2 Cf 1 20 3 — [a]) S (except $G_{3.6}$ M_5) तत्र (for तस्मिन्) — [b]) $K_{1.4}$ D_5 S (except $M_{1.5}$) पणिते (K_1 °ता) वै — D_3 om 2[cd] — [c]) B_4 दु ख समाप्ता; D_5 °सपन्ना — [d]) K (except K_4) $Ñ_3$ $B_{1.3.4}$ D_a G_6 M_1 दासभाव° D_5 दासभावे समागता

3 [b]) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T प्रणतां (D_2 as in text, D_5 ब्रुवाणा), G_3 कृपणा (for प्रव°) — [c]) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) काले चा(B D_a त्वा)हूय — [d]) G_3 कद्रूस्त्विद° $Ñ_3$ उवाच ह (for अभा°)

4 Before 4, $Ñ_{1.2}$ B_3 D_4 (marg) ins कद्रूरुवाच — [b]) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) चारुदर्शन (for रम°) — [c]) = 1 24 2[a] M_1 वेवास्ते — [d]) $Ñ_3$ D_n नय (for वह) — After 4, V_1 repeats 294* (v l गरुडस्य यथाकाल जज्ञे for महासत्त्वबलोपेत सर्वा) — Cf Suparṇādhyāya, 5 2 [v l [abc]) समुद्रे रमणीयकं द्वीप शुश्रुम शाश्वतम् । नागानामालय पूर्वं, [d]) नो (for मा)]

5 Before 5, $Ñ_1$ ins सूत उ°, B_3 D_4 (marg) सौतिरु°; T G_3 M (except M_1) सूत — [c]) $Ñ_3$ मारुतश्चापि — [d]) $K_{0.2.4}$ $D_{1.2.5}$ °नोदित

6 [a]) $K_{0.2.3}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B D सूर्यमभितो, T_1 M_3 °र्योभिमुखो T G (except G_3) [ऽ]गच्छत् (for याति) — [c]) K_1 G_3 °परीतागा , $Ñ_3$ V_1 B D_a D_n $D_{1.6.7}$ T_1

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।
ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।
काल आहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः । C. 1 1284 B 1 25 6 K. 1 25 6

D5 व्यवस्थिति ; K8 B1.2.5 Da °स्थिते]
— After the Triṣṭubh st., Ñ B (except B4) D2–4 S (except T1) ins सूत उवाच (resp its v l सौतिरु° or सूत°)

15 [b]) B4 सर्षिगणै ; D5 सर्व° K0 D5 तथा — [d]) K Ñ8 D1.2.5 प्र (K8 D1 प्रति), T2 G3.6 M (except M1) तु (for स) — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy interpolated in some N MSS after adhy 20 (see below) are ins in G1.2.4.5 at the end of the present adhy., the sequence being as follows

G1 A*, 15, B*, colophon
G2 15, A*, B*, colophon
G4.5 A*, B*, 15, colophon

Colophon *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 T1 G1.2.4 M आस्तीक (v l. आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 add सौपर्ण K Ñ3 D2.4 Da Dn D2 G3 (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy name* Dn1.n3 स्तुति ; D1.6 सुपर्णस्तुति , G1 गरुडोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K2 B2 22, K3 *sup lin sec m* 18, Ñ1.2 V1 Dn3 23, D1m 21, T2 19, G M 9 (G2.3 10) — *S'loka no* Ñ3 22, Dn 26 — *Aggregate s'loka no* Dn3 1241

After this adhy., K4 (marg) Ñ V1 B D (except D5, D3 on a suppl fol) T1 G (except G3.6) ins an adhy given in App I (No 14) Cf Winternitz, *Ind Ant* 27 128.

21

1 K1 T1 M4 om सूत उ° K0.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°, G (except G3.6) M (M4 om) सूत Before 1, G3 ins the first two st of an adhy given in App I (No 14), of remarks on the last st of the preceding adhy — [b]) Ñ3 D3.4.6.7 M कामवीर्यो — After 1[ab], G3.6 ins line 5 of the interpolated adhy mentioned above — [d]) K0.2.3 Ñ1.2 V1 B D T1 M5 पर पार

2 Cf 1 20 3 — [a]) S (except G3.6 M5) तत्र (for तस्मिन्) — [b]) K1.4 D5 S (except M1.5) पणिते (K1 °ता) वै — D3 om 2[cd] — [c]) B4 दु ख समाप्ता; D5 °सपन्ना — [d]) K (except K4) Ñ3 B1.3.4 Da G6 M1 दासभाव° D5 दासभावे समागता

3 [b]) Ñ1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text, D5 ब्रुवाणा), G3 कृपणा (for प्रव°) — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) काले चा(B Da त्वा)हूय — [d]) G3 कद्रूस्त्विद° Ñ3 उवाच ह (for अभा°)

4 Before 4, Ñ1.2 B3 D4 (marg) ins कद्रूरुवाच — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) चारुदर्शन (for रम°) — [c]) =1 24 2[a] M1 वेवास्ते — [d]) Ñ3 Dn नय (for वह) — After 4, V1 repeats 294* (v l गरुडस्य यथाकाल जज्ञे for महासत्त्वबलोपेत सर्वा) — Cf Suparṇādhyāya, 5 2 [v l [abc]) समुद्रे रमणीयकं द्वीप शुभ्रुम शाश्वतम् । नागानामालय पूर्व, [d]) नो (for मा)]

5 Before 5, Ñ1 ins सूत उ°, B3 D4 (marg) सौतिरु°; T G3 M (except M1) सूत — [c]) Ñ3 मारुतश्चापि — [d]) K0.2.4 D1.2.5 °नोदित

6 [a]) K0.2.3 Ñ1.2 V1 B D सूर्यमभितो, T1 M3 °र्योभिमुखो T G (except G3) [ऽ]गच्छत् (for याति) — [c]) K1 G3 °परीतागा , Ñ2 V1 B Da Dn D1.6.7 T1

त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सूत उवाच ।

एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैर्व्योम सर्वं समावृणोत् ॥ १
ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ॥ २
संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ।
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ३
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५ C 1 1202 B 1 23 7 K 1 23 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G3.4.5 हुहेच्छगे, D2 हुताग्वरे — b) D2 चतुर्णि°; G (except G2.4) वेदूर्णि° M (except M1) °वर्णाभि(M4 °भी)गिद्दमे G M2-4 च (for च) T2 °त्वगुण्याभिगम मन्त्र च — c) Ñ2 °यजनपरा — d) M1.2 वेदार्थान K (except K1) Ñ2 D M1.2 अधिगम°; D1.2 °गमयथ K D2.3 सर्वे(K1 D2 °दे)ग; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °पते

Colophon om in D2.3 T G1.3.4.5 M-3 — Sub-parvan Ñ V1 B1.3 Dn1 G2.6 M1 आस्तीक (v l आस्तिक, आस्तीक); to it Ñ V1 B2.3 Dn1 G5 add सौपर्ण K B4 D1 Dn2 D2.3.4.5 (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — Adhy name Ko-4 D गरुडस्तवन; G1 इन्द्रस्तुति — Adhy no (figures, words or both) K2 adds ... 19, Ñ1 V1 Dn2 25, B1 24, Dm 23, D 21, G 11, G2 M1 10 — Śloka no Ñ2 Dn 17 — Aggregate śloka no Dn 1277

22

1 Ko.4 Dn D1 सौतिरुव°, D 5 (G1.2 with prefixed श्री) सूत — a) G1 ता (for °द्रा) — b) K3m रविवाहन (for हरि) — After 1ab, K4 ins 303* — M1 om 1cd — c) D1 °संघातै; D2 °संघैश्च — d) K1 समावृणोत् Ñ1.2 V1 B D (except D2.3) T1 सर्वं सर्वमावृणोत् — K4 (marg) repeats after 1, Dn D2.4(marg).6 T G ins after 1 M1 ins after 1ab

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुदकं शुभम् ।
[Dn T1 अमृत (for उदक)]

2 b) K (except K1) D2 °दुत्प्रभा, D4 °दुज्ज्वल — cd) V1 अत्युच; G (except G2) अन्यत (for अत्यर्थं) — D1 om from -त्यर्थं up to end of 2

3 D1 transp 3 and 4 — a) Ko संघातिक; K2m.4 D2 T2 M2-5 °छादित; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °वर्तित; G M1 अद्भिरर्थं (G1 °र्थं; G2.6 M1 °सच) — K1 D2 (hapl) om 3b-4a — b) Dn च; G2.6 M1.2 सु (for सु) — d) G1.4.5 सर्व; G2 असम (for अजस्र) K4 सुमहाह्वये, G2 °हरद्रा

4 D1 transp 3 and 4, K1 D2 om 4a (cf v l 3) — a) Ko सुसंवृत्त, Ñ1.2 D1.2 T2 G2-6 °वृत्त (G3 °वृ), V1 समावृ°, B °गिए (B1 °वृत्य); D1 °कृष्ट — b) D. जलोर्मि° — c) Ko.2-4 D1 मेघ स्तनि(K3 °स्तिमि)त निर्घोष; K1 D2 °स्तनितनिर्घोष (D2 °ष); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.7 T1 निर्घोषं — After 4c, N (except K1, K2 marg) T1 ins

304* विद्युत्पवनकम्पिते ।
तैर्मेघैः सततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा ।
नष्टचन्द्रार्ककिरणम्

[(L 1) K2m वायुना तत्र च°; K4 अपर समपद्यत (=4d) — (L 2) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D2 T1 सतता° Ko निरिपत]

5 a) B1 पद्मनो हर्षं — b) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.3 T G1.6 M1 तथा, K3.4 °त (for °दा) K3 °ति माधवे — c) K1 B2 D1.6 G2 अपूर्यत — After 5, K3.4 Ñ (Ñ3 om line 2) V1 B D T1 ins

305* स्नातस्म सुप्रास शीतल विमल जलम् ।
तस्य भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्माता सह भुजगमा ।

[(L 2) B1m D2.4.6.7 सदाभवत्समभ्युक्त — (L 3) K3 D2.5.6.7 रमणी° B. °यकमातिष्ठन्]

Colophon om in K1 T1 G1 M1 — Sub-parvan Ñ1.2 V1 B1.2.3 G2-6 M2-5 आस्तीक (v l आस्तिक,

त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा
वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सूत उवाच ।
एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैर्व्योम सर्वं समावृणोत् ॥ १
ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ॥ २
संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ।
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ३
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५ C 1 1202 B 1 23 7 K 1 25 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G3.4.5 हृदेष्वरे, D2 हृतात्वरे — b) D2 चङ्गानि'; G (except G2.4) वेदाङ्गे' M (except M1) 'वाणेभि(M3 'भि)र्गमय G M1-4 च (for च) T2 'त्वमुग्नमिरन सदा त्व — c) Ś1 'यजनपरा — d) M1.2 वेदार्थान K (except K1) Ś1 D M1.2 अभिगम'; D1.2 'गमयथ h. T2.3 सर्ववेदै(K1 D2 'दे)ः; Ś1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.5.7 T1 'वर्णै

Colophon om. in Dn.4.7 T G1.2.4.5 M-3 — *Sub-parvan*: Ś V1 Bn.2 Dn1 G2.6 M1 आस्तीक (v. l. आस्तिक, आस्तीर); to it Ś V1 B2.3 Dn1 G3 add सौपर्ण K B.4 D1 Dn2 D1.2.4.5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy. name*: Ko.1-4 D ताक्ष्यस्तवन; G. इन्द्रस्तुति — *Adhy. no.* (figures, words or both): K *adhy. ka* 19, Ś1 V1 Dnc 25, B1 24, Dm 23, D 21, G.1 11, G2 M1 10 — *Śloka no.*: Ś1 Dn 17 — *Aggregate śloka no.*: Dn. 1277

22

1 K0.1 Dn D1 सौतिरु', D. 5 (G1.2 with prefixed श्री) सूत — a) G1 तत (for 'द्रा) — b) K1m हरिवाहन (for हरि) — After 1ab, K4 ins. 303* — M1 om. 1cd — c) D1 'सघातै ; D2 'संघैश्च — d) K1 समावृणोत् Ś1.2 V1 B D (except D1.2) T1 सर्वं समाम्यावृणोत् — K1 (marg.) repeats after 1, Dn Dn.1(marg.) 6 T G ins. after 1. M1 ins. after 1ab

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुदकं शुभम् ।
[Dn T1 अमृत (for उदक)]

2 b) K (except K1) D2 'दुस्यणा , D. 'दुज्ज्वल — cd) V1 अत्युष; G (except G2) अत्यन्त (for अत्यर्थं) — D1 om. from सर्व up to end of 2

3 D1 transp. 3 and 4 — a) Ko सघातिक; K3 m.1 D1 T2 M2-4 'छादित; Ś1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.5.6.7 T1 'वर्षित; G M1 अद्भिरर्घ (G1 'अंघ ; G2.6 M1 'सघ) — K1 D2 (hapl.) om. 3b-4a — b) Da च; G2.6 M1.2 तु (for सु) — d) G1.4.5 सदृत; G3 असत्य (for अजस्र) K4 सुमहाहवे, G3 'हतान्

4 D1 transp. 3 and 4, K1 D2 om. 4a (cf. v. l. 3) — a) Ko सुसनृत्त, Ś1.2 D1.2 T2 G2-6 'नृत्त (G3 'न्द्र), V1 समानृ', B 'मिद (B3 'नृत्य); D2 'कृष्ट — b) D. जातोर्मि' — c) Ko 2-4 D2 मेघं मानि(K3 स्मिमि)त निर्घोषं ; K1 D2 'स्वनितनिर्घोष (D2 'षे); Ś V1 B Da Dn D1.2.4.7 T1 निघोषं — After 4c, N (except K1, K2 marg.) T1 ins.

304* विद्युत्पवनकम्पितैः ।
तैर्मेघैः सततासार वर्षद्भिरनिशं तदा ।
नष्टचन्द्रार्ककिरणम्

[(L. 1) K2m वायुना सम च'; K4 अवर समपद्यत (=4d) — (L. 2) Ko.3 Ś1.2 V1 Dn D2 T1 सतता' Ko निरिषत]

5 a) B1 बहुलो हर्ष — b) Ko.3 Ś1.2 V1 Dn D1.2.3 T G1.6 M1 तथा, K3.4 'त (for 'दा) K3 'ति माधवे — c) K1 B2 Dn.6 G3 अपूर्यत — After 5, K3.4 Ś (Ś2 om. line 2) V1 B D T1 ins.

305* रसातलमनुप्राप्त शीतलं विमलं जलम् ।
तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

[(L. 2) B1m D1.4.6.7 सदाभवत्समच्छन्ना — (L. 3) K3 D2.6.7 रमणी' B. 'यकमातिष्ठन्]

Colophon om. in K1 T1 G1 M1 — *Sub-parvan*: Ś1.2 V1 B1.2.3 G2-6 M2-5 आस्तीक (v. l. आस्तिक,

ततो वनं समासाद्य विजहुः पन्नगा मुदा ।
अनुवंश महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहून्रम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८
विनतोवाच ।
दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ ९
सूत उवाच ।
तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११
श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सूत उवाच ।
इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १ C 1 1320 B 1 20.1 K 1 20.1

---

7 Before 7, Ñ1 2 B1 D4 (marg.) ins. गरुड उ०; D1 G1.3 माता — a) D1 तं पर (for अपर). G1 2 °परद्वीप. B1 G4 M1 दिव्य (for द्वीप) — b) B सुपुण्य; M1 सुपर्णं. K0 2 3 Ñ1 2 V1 B1.3 Da D1-4.5 T G1.2 4 M1 विमलो°, D1 बहुलो° — c) G2 त्वं विदेशान्. K0 त्वं हि रम्यान्बहून् (om. देशान्). K1 पतन्नगान् (for बहून्). I4 V1 अन्यान् (for रम्यान्) — d) Ñ1 Dn D1 T1 प्रजन्, B4 रम्यान्; G2 पत (for पतन्)

8 Before 8ab, P ins. सौतिरु°. Before 8cd, D4 (marg.) ins. गरुड उ०; M (except M1 2) सुपर्ण — d) D4.5 3 °भाषणं — After 8, K4 ins.:

310* किमर्थं च पणं सर्वाश्च दासो दुःखमुपागतः ।

After 8, P1 ins.:

311* न च तुभ्यं तेन विना आह खेचरम् ।
पुत्र सर्वगुणोपेत महार्थमिदमागतम् ।

9 K1 S om. उवाच — a) K3 T2 G1 2 °स्मि सुता°. Ñ1.3 B D (except D4) °ास्मि दुर्भागात्सपत्न्या. D1 पतगेश्वर

10 B2 सूत उ° (as in text), D4m सौतिरु°; G1.2 3 M सूत ; the rest om. the reference — c) D2 च (for तु)

11 = (var.) Supar. 11. 5 [v. l. a) किमा हृत्वा किं विदित्वा किं तु कृत्वा तु पौ°; c) दास्याद्वि यो मुच्येय; d) शठ (for सत्य)]. Before 11, B1 D4 (marg.) ins. गरुड उवाच, D2 S (except T2 G3 M1) गरुड° — a) D1 किमानयं; T2 G4 5.6 किं चाहृत्य; G3 क. पाहृत्य; G. किं वा कृत्वा T2 G2 विदित्वां; G3 विजित्वा. Dn1 G3 M1 च, D. G1 2 M3-5 किं; T3 G6 तु (for वा) — b) D. M6 इव, T2 G3-5 पुन (for इह). T1 किं चाकर्त्वेव — c) K0 3 B D1 D4.5-7 M1 वः; B1m मो; K4 G6 वा (for वो). K0 °च्येयं; K4 B1 D5.6 °च्येत; B1-3 Da °च्येम; D3 G1 2 °च्येद, D1 M1 °च्येय. K2 तदा स्याद्विप्रमुच्येत (m दास्याद्वो विप्रमुच्येम); Ñ2 दास्यादह विमु° — d) N सत्य (K1 as in text, K2m तन्मे; D2 यथा, D1 तथा), M1 क्षिप्र (for सत्य). Ñ1 2 V1 Dn D1 2.6 7 वदत. K0 3m रेरिहा, K3 निहगा; K2 D. पन्नगा; Ñ3 रेलिहा, G2 मे शुभा

12 Before 12, K0 3 4 Ñ V1 B1 4 Dn D1.3 ins. सौतिरु°; K1 D2 सूत, K2 B2 3 4 Da D3-5 7 सूत उ° — a) D. श्रुत्वा ते चाब्रु°; T G1.2 श्रुत्वैवमब्रु°, M1 4 5 श्रुत्वैव चाब्रु° — b) T2 G4 5 M (except M1) आहृत्य सुत°. — c) S (except G1.6 M1 3) तदा (for ततो) — d) D. भविता स्यात्तु; M1 नचिरादपि

Colophon om. in S — Sub-parvan: Ñ V1 B1 3 4 D2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक), to it the same MSS except D2 add सौपर्ण. K B3 4 D1 Dn1 ns D1 4-7 (om. sub-parvan name) mention only सौपर्ण — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. rec. m. 21, Ñ1 2 V1 Dn2 27, B1 26, B2 D4 m 25, D. 22 in words and 24 in figures — Śloka no.: Ñ3 15, Dn 16 — Aggregate śloka no.: Dn2 1293

ततो वनं समासाद्य विजह्रुः पन्नगा मुदा ।
अब्रुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहून्रम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८
विनतोवाच ।
दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ ९
सूत उवाच ।
तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११
श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सूत उवाच ।
इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १ C 1 1320 B 1 20.1 K 1 20.1

---

7 Before 7, Ñ1 2 B3 D4 (marg) ins गरुडं उचुः ; D2 G1.3 नागाः — a) D2 ते पर (for अपर) G1 2 °परद्वीप B1 G4 M1 द्वीप (for द्वीप) — b) B सुपुण्य; M1 सुपर्ण Ko 2 3 Ñ1 2 V1 B1.3 D1 D1-4.5 T G1.2 4 M3 विमलं , D5 बहुलं — c) G2 त्व विदेशान् Ko त्व हि रम्यान्बहून् (om देशान्) K1 पतग्रम्यान् (for बहून्) I4 V1 अन्यान् (for रम्यान्) — d) Ñ1 Dn D1 T1 गतान्, B4 रम्यान्; G2 पत (for पतन्)

8 Before 8ab, B ins सौतिः; Before 8cd, D4 (marg) ins गरुड उ ; M (except M1 2) सुपर्ण — d) D4.5 2 °भाषणं — After 8, K4 ins

310* किमर्थं च पणं सर्वान्यदासो दुर्मनाधमाः ।

After 8, P4 ins

311* सर्वं पुनरुद्भतं तेन विनता प्राह खेचरम् ।
पुत्र सर्वंगुणोपेत महार्थामेव चाश्वकम् ।

9 K1 5 om उवाच — ab) K3 T2 G1 2 °ता सता Ñ1.3 B D (except D 4) °स्मि दुर्गात्पक्षा D3 पतगेश्वर

10 B2 सूत उ° (as in text), D4m सौतिः; G1.3 c M सूत ; the rest om the reference — a) D2 च (for तु)

11 = (var) Suparn 11 5 [v 1 a°) किमा हत्वा किं वि दित्वा किमु कृत्वा तु पौं°; c) दास्याद्विं वो मनुष्येय; d) सत्यं (for सत्य)] Before 11, B2 D4 (marg) ins गरुड उवाच, D2 S (except T2 G3 M1) गरुड — a) D2 किमानयं; T1 G4.5 किं चाहृत्य; G3 क. पाहृत; G. किं वा कृत्वा T2 G2 विदित्वं; G2 विजित्वा Dn1 G3 M1 च, D. G1 2 M3-4 किं ; T2 G3 तु (for वा) — b) D. M5 इव, T2 G3-5 पुन (for इह) T1 किं चात्रेव — c) Ko 3 B D1 D4.1-1 M1 वो; B1m मो; K4 G5 या (for वो) Ko °च्येयं; K4 4 B1 D 6 °च्येत; B1-3 D3 °च्येम; D3 G1 2 °च्येद, D1 M1 °च्येय K2 तद्या स्याद्विप्रमुच्येत (m दास्याद्विप्रमुच्येम); Ñ2 दास्यादह विमु° — d) N सत्य (K1 as in text, K3m तन्मे; D2 यथा, D1 तथा), M1 क्षिप्र (for सत्य) Ñ1 2 V1 Dn D1.4.6 3 वदत Ko 3m रेरिहा , K2 रिहाग ; K2 D. पतगा ; Ñ3 रेरिहा , G2 मे शुभा

12 Before 12, Ko 3 4 Ñ V1 B1 4 Dn D1.3 ins सौतिः; K1 D3 सूत , K2 B3 5 6 Da D3-4 7 सूत उ° — a) D. श्रुत ते वामु°; T G1.2 श्रुत्वेवमसु°, M4 5 श्रुत्वैत चामु° — b) T2 G1 3 M (except M1) आहृत्य मृत°. — c) S (except G1.3 M1 3) तदा (for ततो) — d) D. भविता स्यादु; M1 नचिराद्धि

Colophon om in S — *Sub-parvan* Ñ V1 B1 3 4 D2 आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it the same MSS except D2 add सौपर्ण K B3 4 D1 Dn1 ns D1 3 4-7 (om sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy no* (figures, words or both) K3 sup lin sec m 21, Ñ1 2 V1 Dn3 27, B1 26, B2 D.4 in 25, D. 22 in words and 24 in figures — *S'loka no* Ñ3 15, Dn 16 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1293

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७
पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
शिरस्तु पातु ते वह्निर्भास्करः सर्वमेव तु ॥ ८
अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९
ततः स मातुर्वचनं निशम्य
वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागम-
द्बुभुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०
स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा
रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चक्रे महदाननं तदा
निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-
र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-
त्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽभ्रमोहिता C 1 1338 B 1 28 2 K 1 28. 2

पच) — Ś1 V1 B Dn D1 ins before 7^ab Ś1 Dn D1 2 4 5 after (the first occurrence of) 7^ab

317* जहेरं स च औरसत्न जानीहि द्विजोत्तमम् ।
[B1 Dn दर्शित स]

— ^a) K0 जानन्त्यप्य ; K1.4 जानात्यप्य° ; K5 D1 जानाम्यप्य° ; I4 जानाम्यप्य° ; D1 जानन्ती स — ^b) Ś1 Dn D1 4 °र्वादसमन्वितं — After 7, Ś1 ins

318* सुपर्णः दोर्दण्डोपर्यन्त विजाता सुपर्ण सदा ।
Ś1 . V1 I (except B1 2) D (except Dn D 4) ins after 7 Ś1, after 318*

319* प्रीता परमदुःखार्ता नागैर्विप्रकृता सती ।
[Ś1.4 D1 2 3 विप्रिया]

8 Before 8, Ś1 D1.2 3 ins विनतोवाच — ^a) K1 मारुतः पातु — ^b) K0 2 4 Ś1 D1 S (except G1 2) च (for तु) Ś1 Dn D1 चन्द्रसूर्यौ च पृष्ठतः — ^c) N (except K1 D1) च (for तु) N (except K1) transp ते and वह्नि.. — ^d) K0 2-4 D1 2 पवनः ; K1 Ś1 मारुत. K D1 2 हि ; G1 M1 च (for तु) Dn Dn D1 2 4 5 सर्व (Dn भास्कर) सर्वतस्तु — After 8, G (except G1 2) ins

320* विष्णुः सर्वगतः सर्वमहानि नय धेन च ।
[G1 तु (for the final च)]

9 ^a) G1 तु (for च) T M1 सदा (for सदा) D1 अहं ते सर्वदा पुत्र — After 9^ab, Ś1 V1 B D (except D 3) T1 ins

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता ।
[Ś1.2 V1 B 4 Dn D1 Nilp इहासनी Ś V1 D1 रता सदा]

— After 9^ab, G1.2 3 ins

322* ततोपपासनियता भयामि सुरलोकत ।
भविष्यति न संदेहो यावदागमनं तव ।

— ^c) G (except G2.3) M1 4 गरुड (for व्रज) — ^d) Ś V1 B D (except D1) पुत्र (for वत्स)

10 Before 10, K0 2 4 Ś V1 B1 4 Dn D1 2 ins सौतिः ; K1 D1 T G M1 सूतः ; K2 B1 2 3 Dn D1- 3 सूत उ° — ^b) K0 ' विततं K1 पात ह — ^c) Ś1 2 V1 Dn D1 2.3 5 पागतो — ^d) K0 2 B1-4 D क्षेपर ; B G1 2 M1 क्षेपम

11 ^a) K1 2 सर्वान् ; D1 स तु ; S (except G1 4) ततो (for स तान्) G1 अभि (for उप) — ^b) K0 2 4 D1 स्पृशन् ; Ś1 स्पृह K1 महान् ; D1 इव (for महत्) — ^c) B Dn D1 स, G0 हि (for च) G1 4 5 अप (for पय) M1 कुक्षौ परिशोषयन्नपि — ^d) K0 Ś V1 B1 3 5 D1 2 4 5 समीपजान् Ś V1 B1 2 D1 6 7 भूधरजान् K0 - 4 च (for वि) K1 व्यचालयत

12 In B1, 12^ab is partly illegible — ^b) S (except T1) मार्गं — After 12^ab, K0 ins

323* तदा निपत्य तान्निषण्णान्विहग
प्रसार्य पक्षौ स निषादमागत ।

— In B , 12^c-13^b is illegible — ^c) K0 2 Ś1 B Dn D1 G (except G1 4) त्वरित K0 2 B1 (m as in text) Dn प्रदुद्रुवु ; T G1 5 प्रजग्मु — ^d) K0 1 3 Ś1 B1 Dn D1 2 3 M1 4 5 भोगिन

13 In B1, 13^ab is illegible (cf v 1 12) — ^a) G0 अथाप D- वितत‍म् K0 2 D1 अतिप्रमाण — ^b) K1 समुपययु — ^c) K1 Ś1 2 V1 D (except Dn) T1 G0 °पिमो ; Ś1 °भुमो ; M °भिमो (for °भ्रमो) G3-5 °रयेण मोहिता — ^d) Ś1 2 V1 B D (except Dn D1) T1 G0 यथानिर°

14 ^a) M0 5 अतिप्रमाणवत् (for अमित्र°); cf 13^a — ^b) K1 D1 T1 हरत्यतिचपलो; B1.2 4 Dn °हरत्यतिचपलो; B1 °त्यपायपरो K D1 5 महाद्युति — ^c) V1

ज्ञानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७
पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
शिरस्तु पातु ते वह्निर्भास्करः सर्वमेव तु ॥ ८
अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९
ततः स मातुर्वचनं निशम्य
वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागम-
द्बुभुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०
स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा
रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चक्रे महदाननं तदा
निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-
र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-
त्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽभ्रमोहिता C 1 1338 B 1 28 20 K 1 28. 21

यच) — Ś1 V1 B Da Dn D1 ins before 7ab Ś1 Dn D1 2 4 5 after (the first occurrence of) 7ab

317* जहरेम च चौर्यमस्म जानीहि द्विजोत्तमम् ।
[B1 Da उक्तित स]

— a) Ko जानन्त्यप्य ; K3 4 जानानाप्य ; K5 D1 जानपुण्य ; D4 जानान्तप्य ; D3 जानाति श — d) Ś1 Dn D1 4 ॰मांद्रसमन्वा — After 7, Ś1 ins

318* सुपर्णाद्दशुनानित्ता विप्रा सन्तु सदा ।
Ś1 V1 1 (except B1 2) D (except Da D 1) ins after 7 Ś1, after 318*

319* मीता परमदु स्वातां मार्गविमृद्य सति ।
[Ś1 2 D1 2 3 विरिट्टा]

8 Before 8, Ś1 D1 2 3 ins विनतोवाच — a) K1 मारुता पांतु — b) Ko 2 4 Ś1 D1 S (except G1 2) च (for तु) Ś1 Dn D1 चन्द्रसूर्यौ च पृष्ठत — c) N (except K1 P1) च (for तु) N (except K1) transp ते and वह्नि — d) Ko 2-4 D1 2 पतन ; K1 Ś1 मास्त्र , K D1 2 हि ; G1 M1 च (for तु) Da Dn D1 2 4 5 सवय (Da भास्वर) सर्वतस्तु — After 8, G (except G1 2) ins

320* विष्णु सर्वगत सर्वमहानि तव चैव च ।
[G1 तु (for the final च)]

9 a) G1 तु (for च) T M1 सदा (for सदा) D1 अहं ते सर्वदा पुत्र — After 9ab, Ś1 V1 B D (except D 1) T1 ins

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता ।
[Ś1 2 V1 B 4 Da D1 Nilp इहासनी Ś1 V1 D1 रता सदा]

— After 9ab, G2 4 5 ins

322* मतोपपासनियता भयामि सुरलोकत ।
भविष्यति न सन्देहो यावदागमनं तव ।

— c) G (except G2 6) M1 4 गच्छ (for व्रज) — d) Ś1 V1 B D (except D1) पुत्र (for वत्स)

10 Before 10, Ko 2 4 Ś1 V1 B1 4 Da D1 2 ins सौतिः ; K1 D1 T G M1 सूतः ; K2 B1 2 3 Da D3-5 सूत उ॰ — b) Ko ॰ विमृज्य K1 ॰पात ह — c) Ś1 2 V1 Dn D1 2 5 6 ॰वागतो — d) Ko 3 B1-4 D ॰ष्नोपर ; B G1 6 M1 ॰षोपम

11 a) K1 2 सर्वान् ; D1 स वै ; S (except G1 4) ततो (for स तान्) G3 अभि (for उप) — b) Ko 2 4 D2 ॰स्पृशन ; Ś1 ॰स्पृह K1 महान् ; D1 ध्रुव (for महत्) — c) B Da D1 स, G6 हि (for च) G2 4 5 अप (for पय) M1 ॰कुक्षौ परिशोषयन्नपि — d) Ko Ś1 V1 B1 3 6 D1 2 4 5 5 समीपजान् Ś1 V1 B1 2 D1 5 7 भूधरजान् Ko 2 4 च (for वि) K1 व्यचालयत

12 In B1, 12ab is partly illegible — b) S (except T1) ॰मार्गान् — After 12ab, Ko ins

323* तदा निपत्यानिषण्णविक्रम
प्रसार्य पक्षौ स निषादमागत ।

— In B , 12c-13b is illegible — c) Ko 2 Ś1 B Da D1 G (except G1 4) त्वरित Ko 2 B3 (m as in text) Da प्रदुद्रुवु ; T G1 6 प्रजग्मु — d) Ko 1 2 Ś1 B1 Da D1 2 3 M1 4 5 भोगिन

13 In B1, 13ab is illegible (cf v 1 12) — a) G6 आनन D1 विततम् Ko 2 D3 अतिप्रमाण — b) K1 समुपययु — c) K2 Ś1 2 V1 D (except Da) T1 G6 ॰पिमो ; Ś1 ॰नुमो ; M ॰भिमो (for ॰भ्रमो) G3-5 ॰रयेण मोहिता — d) Ś1 2 V1 B D (except Da D2) T1 G6 ययानिल॰

14 a) M1 5 अतिप्रमाणवत् (for अमित्र॰) ; cf 13a — b) K1 D1 T2 द्रुतगतिचपलो ; B1 2 4 Da ॰द्रुतत्व तिग्मपतो ; B3 ॰त्ययापतो K D1 5 महाद्युति — c) V1

मात्रा चास्मि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तस्माद्भोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९
कश्यप उवाच ।
आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२ C. 1 135 B. 1 29 K. 1 29

B D (except D_5) T_1 ins

324* यथान्यायसमेयात्मा त चोवाच महानृपि ।
कच्चिद्‌ कुशल नित्य भोजने वहुल सुत ।
कच्चिच्च मानुपे लोके तवान्न विद्यते वहु ।

[Cf Suparn. 19 2 — Before line 1, $K_{0.3.4}$ D_a D_2 ins

325* समुत्पत्याभिविश्रान्त पितर च समेत्य स ।

(L. 1) $K_{0.3.4}$ B D_a D_2 om च — After line 1, K_0 $\tilde{N}_2$ B_3 D_n $D_{1.3.4.6.7}$ ins कश्यप उ° — (L. 2) B_4 (m as in text) D_a कच्चिच्च — (L. 3) K_3 D_2 °के त(K_3 m कु)त्र ते विद्यते गति]

— After 7^{ab}, G (except $G_{3.6}$) ins

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।
पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेय प्रतापवान् ।
क्व गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L 1) $G_{4.5}$ पततां श्रेष्ठ त श्रेष्ठ ब्रह्म ब्र° वर]

$K_{0.3.4}$ Ñ V_1 B D (except D_5) T_1 ins after 324* $G_{2.4.5}$, after 326*

327* गरुड उवाच ।
माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथा ह्यहम् ।
न हि मे कुशल तात भोजने वहुले सदा ।

[Cf Suparṇ 19 3 — $D_{3.6}$ T_1 $G_{2.4.5}$ om उवाच — (L 1) $D_{3.7}$ $G_{2.4.5}$ कुशली $K_{0.4}$ $G_{2.4.5}$ तात (for शश्वत्) — (L 2) $G_{2.4.5}$ न च $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_3$ B D_a $D_{2.4}$ T_1 वहुल]

— Before 7^{cd}, G_1 T_2 ins गरुड — ^{c}) D_3 M_3 सर्प-; $M_{1.5}$ सर्प॰ — ^{d}) K_{0-3} D_2 ओजसा, K_4 Ñ V_1 B D_a D_n $D_{1.3-7}$ T_1 $G_{3.6}$ उत्तम (for उद्यत) — ^{f}) K_{1-4} B_5 $D_{2.5}$ $M_{1.3}$ तत् (for त)

8 ^{a}) K_3 चास्मिन्, Ñ V_1 D_n $D_{1.3.6.7}$ चात्र $K_{0.2}$ समुद्दिष्टो — ^{b}) $K_{0.2}$ येदिति, K_4 B_4 T_2 $G_{4.5}$ M °येति च, $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D (except $D_{2.5}$) T_1 G_2 °येदिह — D_5 om 8^c–9^d — ^{c}) K_3 हि; B_5 तु (for च) $\tilde{N}_1$ तुष्टिर्, D_4 प्रीतिर्

9 D_5 om 9 (cf. v l 8) — ^{a}) $K_{0.2.4}$ °स्मात्व भक्ष्यम्, K_1 $\tilde{N}_3$ °स्माद्भक्ष्यम्; $\tilde{N}_2$ D_n $D_{1.3.6.7}$ T_1 M °स्माद्भक्ष्य त्वम् — ^{b}) $G_{1.2.5}$ प्र(G_1 स)विधत्स्व; G_3 सदि° — ^{d}) $K_{1.3}$ D_2 विभो — After 9, Ñ V_1 B_6 D (except D_a $D_{2.5}$) T_1 ins

328* क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

10 Cf Suparṇ 13 1f — K_1 (with prefixed श्री) D_6 T_1 M_5 कश्यप , K_3 श्रीकश्यप उ°, T_2 G M_{1-4} काश्यप (cf. v l 1 26 5) — After कश्यप उ° (resp. its v l), $K_{3.4}$ (om lines 2–4) Ñ V_1 B D (except D_5) T_1 G (except $G_{3.6}$) ins

329* इद सरो महापुण्य देवलोकेऽपि विश्रुतम् ।
यत्र कूर्माग्रज हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुख ।
तयोर्जन्म तु ते कृत्स्न प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश ।
तन्मे तत्त्व निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L 1) $G_{1.2.4.5}$ आसीत् (for इद) K_4 असौ देशो महापुण्य K_4 B D_a च, $G_{1.2.4.5}$ अति (for अपि) $\tilde{N}_3$ एपो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महायल — (L 2) D_3 $G_{1.2.4.5}$ कूर्मो गजं हृत्वा $G_{1.2.4.5}$ समक($G_{1.2}$ °ह)र्षत् — (L. 3) Ñ D_n $D_{1.6.7}$ T_1 तयोर्जन्मांतरे वैर सप्रवक्ष्याम्यशेपत — (L 4) $\tilde{N}_{2.3}$ D_n $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 °णौ च तावुभौ — After line 4, G (except $G_{3.6}$) ins

330* शृणु त्व वत्स भद्र ते कथां वैराग्यवर्धिनीम् ।
पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्ना पुराण्डज ।]

— ^{b}) G_1 क्रोधनो — ^{c}) K_0 वाल (for भ्राता) K D_2 G_1 श्रीमान्, D_5 नाम (for चासीत्) — ^{d}) K D_{n3} $D_{2.5}$ महायशा

11 ^{a}) Ñ V_1 B_3 D_n $D_{3.5-7}$ T_1 $G_{3.6}$ M_5 भ्राता — K_4 (hapl) om 11^b–12^a — ^{b}) K_0 सहृव्यस्त, K_2 स्पृहैकस्थ B_4 सहैव तु महामति (m as in text) — ^{d}) D_2 सुप्रतीकाय K_3 $\tilde{N}_2$ V_1 B D_a D_n $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 हि, $G_{3.4}$ स (for अथ) For 11^d, $\tilde{N}_3$ subst 10^d

12 K_4 om 12^a (cf v l 11) — ^{a}) K_1 तु, B_4 T_2 G_{3-6} M स (for च) $G_{1.2}$ धन (for च त) — ^{b}) D_2 M_1 °तीको °वसु — M (except M_1) subst. for 12^{cd} $D_{3.4}$ (marg) $_6$ T_1 $G_{4.5}$ ins after 12^{ab}

331* विभागे बहवो दोपा भविष्यन्ति महातपा ।

Before 12^{cd}, B_3 ins विभावसुरुवाच — ^{c}) T_2 °वो

मात्रा चास्मि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तस्माद्ब्रूहि त्वमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९
कश्यप उवाच ।
आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२ C. 1 1357 B. 1 29. 18 K. 1 29. 19

B D (except D5) T1 ins

324* यथान्यायसमेयात्मा त चोवाच महानृषि ।
कच्चिद्व कुशल नित्य भोजने वहुल सुत ।
कच्चिच्च मानुषे लोके तवान्न विद्यते वहु ।

[Cf Suparn. 19 2 — Before line 1, K0 3 4 Da D2 ins

325* समुत्पत्याभिविश्रान्त पितर च समेत्य स ।

(L. 1) K0 3.4 B Da D2 om च — After line 1, K0 Ñ2 B3 Dn D1.3.4 6 7 ins कश्यप उ° — (L. 2) B4 (m as in text) Da कच्चिच्च — (L. 3) K3 D2 °के त(K3 m कु)त्र ते विद्यते गति]

— After 7ab, G (except G3.6) ins

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।
पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेय प्रतापवान् ।
क्व गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L 1) G4 5 पततां श्रेष्ठ त श्रेष्ठ ब्रह्म ब्र° वर]

K0 3.4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins after 324* G2 4 5, after 326*

327* गरुड उवाच ।
माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथा ह्यहम् ।
न हि मे कुशल तात भोजने वहुले सदा ।

[Cf Suparn 19 3 — D3 6 T1 G2 4 5 om उवाच — (L 1) D3.7 G2 4 5 कुशली K0 4 G2 4 5 तात (for शश्वत्) — (L 2) G2 4 5 न च K0 3 4 Ñ3 B Da D2 4 T1 बहुल]

— Before 7cd, G1 T2 ins गरुड — c) D3 M3 सर्प; M1 5 सर्प° — d) K0–3 D2 ओजसा, K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3–7 T1 G3.6 उत्तम (for उद्यत) — f) K1–4 B5 D2 5 M1.3 तत् (for त)

8 a) K3 चास्मिन्, Ñ V1 Dn D1 3 6 7 चात्र K0 2 समुद्दिष्टो — b) K0 2 येतिति, K4 B4 T2 G4 5 M °येति च, Ñ1 2 V1 D (except D2 5) T1 G2 °येदिह — D5 om 8c–9d — c) K3 हि; B5 तु (for च) Ñ1 तुष्टिर्, D2 प्रीतिर्

9 D5 om 9 (cf. v 1 8) — a) K0 2 4 °स्मात्त्व भक्ष्यम्, K1 Ñ3 °स्मादन्यम्; Ñ2 Dn D1.3.6 7 T1 M °स्मात्क्ष्य त्वम् — b) G1.2 5 प्र(G1 स)विधत्स्व; G3 सदि° — d) K1 3 D2 विभो — After 9, Ñ V1 B6 D (except Da D2 5) T1 ins

328* क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

10 Cf Suparn 13 1f — K1 (with prefixed श्री) D6 T1 M5 कश्यप, K3 श्रीकश्यप उ°, T2 G M1–4 काश्यप (cf. v l 1 26 5) — After कश्यप उ° (resp. its v l), K3.4 (om lines 2–4) Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3 6) ins

329* इद सरो महापुण्य देवलोकेऽपि विश्रुतम् ।
यत्र कूर्माग्रज हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुख ।
तयोर्जन्म तु ते कृत्स्न प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश ।
तन्मे तत्त्व निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L 1) G1.2 4 5 आसीत् (for इद) K4 असौ देशो महापुण्य K4 B Da च, G1.2 4 5 अति (for अपि) Ñ3 एषो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महायल — (L 2) D3 G1 2 4 5 कूर्मो गजं हत्वा G1.2 4 5 समक(G1 2 °ह)र्षेत् — (L. 3) Ñ Dn D1.6 7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैर सप्रवक्ष्या म्यशेषत — (L 4) Ñ2 3 Dn D1 3 4.6 7 T1 °णौ च तावुभौ — After line 4, G (except G3.6) ins

330* शृणु त्व वत्स भद्र ते कथां वैराग्यवर्धिनीम् ।
पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्ना पुराण्डज ।]

— b) G1 क्रोधनो — c) K0 बाल (for भ्राता) K D2 G1 श्रीमान्, D5 नाम (for चासीत्) — d) K Dn3 D2 5 महायशा

11 a) Ñ V1 B3 Dn D3 5–7 T1 G3 6 M5 भ्राता — K4 (hapl) om 11b–12a — b) K0 सहद्र्यस्त, K2 स्पृहैकस्थ B4 सहैव तु महामति (m as in text) — d) D2 सुप्रतीकाय K3 Ñ2 V1 B Da Dn D1 3.4 6 7 T1 हि, G3.4 स (for अथ) For 11d, Ñ3 subst 10d

12 K4 om 12a (cf v l 11) — a) K1 तु, B1 T2 G3–6 M स (for च) G1 2 धन (for च त) — b) D2 M1 °तीको °वसु — M (except M1) subst. for 12cd D3.4 (marg) 6 T1 G4 5 ins after 12ab

331* विभागे वहवो दोषा भविष्यन्ति महातपा ।

Before 12cd, B3 ins विभावसुरुवाच — c) T2 °सो

तं विक्षोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५

सूत उवाच ।

स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥२८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैडूर्यशाखिनः । C 1 380 B 1 29 41 K 1 29 43

---

24 ^{b}) G2 4 5 गजस्तु, G3 विस्तारो (for गजस्तद्) — G5 om 24^{c}–25^{d}. — ^{c}) B5 °र्मो द्विपो° — ^{d}) Ko 2 (m as in text). 4 D5 °नमायत

25 G5 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 तावुभौ Ko 2–4 D2 5 °सयु(K3 D2 °स)क्तौ; K1 B5 Da युद्ध(B5 सत्व)सपक्तौ, D1 °संप्राप्तौ — ^{b}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 °वधैषिणौ — ^{c}) K2 °भुज्य, D2 भुक्त्वायुज्य, G3 °युक्ष्व, M1 °युक्त्वा T2 कर्मैतत्, G2 कूर्मेभौ, G4 कूर्मेदं Ñ3 Da1 उपयुक्त्वा स कूर्मेद, G6 °भुक्त्वा कूर्मगजौ — ^{d}) G1 2 साधय प्रीतिमा°; G3 स्वादु चेप्सि° Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6 °हितमा° — Ñ1.2 Dn ins after 25 V1, after 18^{ab} D3.6 7, after 18^{cd}

334* महाभ्रघनसंकाशं त भुक्त्वामृतमानय ।
महागिरिसमप्रख्य घोररूप च हस्तिनम् ।
[(L 1) D3.6 7 °दा भुक्त्वा स्वमृ°]

After 334*, V1 D3.6 7 ins प्रमतिरुवाच(!) — For further ins., cf. v l 26

26 Ko 4 Ñ1.2 B1 D (except Da D4 5) सौतिरु°, K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत — K2.4 (both om lines 5–9) Ñ B Da Dn D1 2.4 T1 G (except G3.6) ins after सूत उ° (resp its v l) V1 D3 6 7, after प्रमतिरुवाच (cf v l 18, 25)

335* इत्युक्त्वा गरुड सर्पि माङ्गल्यमकरोत्तदा ।
युध्यत सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किंचिदुत्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययन चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य सग्रामे देवै सार्धं महाबल । [5]
ऋचो यजूषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुड पित्रा गतस्त ह्रदमन्तिकात् ।
अपश्यन्निर्मलजल नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf Suparn. 19 4 — (L 1) Ñ2 Dn D1 3.6 7 सोय (for सर्पि) — (L 2) K2.4 सदा युध्यतु; B1–4 सहा (B1 °ह) युध्यतु, G1 2 4 5 सह पुत्रैस्तु (for युध्यत. सह) Ñ3 Dn2 n3 D1–4 6 7 T1 शुभ, G1 2 4 5 युद्ध — (L 3) K2 4 B (except B3) Da D3 4 T1 G1 पूर्णकुभा , G2 5 °कुभ° G1 2 4.5 °न्यच्छुचि चोत्तम — (L 8) V1 D2 4 गत्वा त; B Da G1.2 4 5 त गत्वा G1 2 4 5 देशमति° — (L 9) G1 2 4 5 °र्मल स्वच्छ]

— V1 (om line 2) B2 (marg) 3 4 (marg) D3 6 7 ins after 335*

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावृषी वित्तलोलुपौ ।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।
[(L 2) B2–4 °तौ युद्धासक्तौ ददर्श ह]

— ^{a}) V1 तच्छ्रुत्वापि Ñ B1.2 5 Dn D1 3.4 G6 स्मृत्वा — ^{c}) T1 G6 M2 3 (*sup lin* as in text) 4 5 करेण ग°, G3 पादेन ग°

27 ^{c}) K1 पौलस्त्य ; K2 सालवी , Ñ V1 B Dn1.n2 T1 सोलय, Dn3 G3 सालय, D1 सालव ; D3.4 T2 G4–6 M5 स ल्व, G1 2 M1 2 4 स लय K4 जवुतीर्थं समासाद्य — ^{d}) M1 3 देवतीर्था°

28 ^{a}) D6 ते धूता , G3 ते वृक्षा — ^{c}) Ko 3 Ñ3 Da D5 G2.4 5 ततो D5 भक्षेत्; T2 G2–4 6 M भजेत् (M3 *inf lin* भाक्षत्) G3 मनोहरा शुभा काक्षन् K (except K3) काननशा°, D5 काननवासिन

29 ^{a}) Ko 2 प्रचलागा° T2 G6 तदाह°, M ततो ह° — ^{b}) B4 D2.4 T2 G M मनोहर° (G3 °हरणपल्लवान्); Dn D1 7 °फलद्रुमान्, D3 6 मनोहरफलद्रुमान्; T1 °चलां कुरात् — ^{d}) B1 (m as in text) Da2 G4 5 अपचक्राम

30 ^{a}) G3 6 M1 transp काञ्चनै and राजतै — ^{b}) D3.4 6 °शालिन — D5 (hapl) om from -द्रुमान् up to महा (32^{a}) — After 30, D3 G1.2 (om line 4) 4 5 ins

337* तेषा मध्ये महानासीत्पादप सुमनोहर ।
सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वित ।
खगानामालयो दिव्यो नाम्ना रोहिणपादप ।

तं विक्षोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्विगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५

सूत उवाच ।

स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥२८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैडूर्यशाखिनः । C 1 380 B 1 29 41 K 1 29 43

---

24 ^{b}) G2 4 5 गजस्तु, G8 विस्तारो (for गजस्तद्) — G5 om 24^{c}–25^{d}. — ^{c}) B5 °र्मो द्वियो° — ^{d}) Ko 2 (m as in text).4 D5 °नमायत

25 G5 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 तावुभौ Ko 2–4 D2 5 °सयु(K8 D2 °स)क्तौ; K1 B5 Dn युद्ध(B5 सत्व)सपक्तौ, D1 °संप्राप्तौ — ^{b}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 °वधैषिणौ — ^{c}) K3 °युज्य, D2 भुक्त्वायुज्य, G8 °युक्ष्व, M1 °युक्त्या T2 कर्मैतत्, G2 कूर्मेभौ, G4 कूर्मेदं Ñ8 Da1 उपयुक्त्वा स कूर्मेदं, G6 °भुक्त्वा कूर्मगजौ — ^{d}) G1 2 साधय प्रीतिमा°; G8 स्वादु चेप्सि° Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6 °हितमा° — Ñ1.2 Dn ins after 25 V1, after 18^{ab} D3.6 7, after 18^{cd}

334* महाभ्रघनसंकाशं त भुक्त्वामृतमानय ।
महागिरिसमप्रख्य घोररूप च हस्तिनम् ।
[(L 1) D3.6 7 °श भुक्त्वा त्वमृ°]

After 334*, V1 D3.6 7 ins प्रमतिरुवाच(!) — For further ins., cf. v l 26

26 Ko 4 Ñ1.2 B1 D (except Da D4 5) सौतिरु°, K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत — K2.4 (both om lines 5–9) Ñ B Da Dn D1 2.4 T1 G (except G3.6) ins after सूत उ° (resp its v l) V1 D3 6 7, after प्रमतिरुवाच (cf v l 18, 25)

335* इत्युक्त्वा गरुड सर्पि माङ्गल्यमकरोत्तदा ।
युध्यत सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किंचिदुत्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययन चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य सग्रामे देवै सार्धं महाबल । [5]
ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुड पित्रा गतस्त ह्रदमन्तिकात् ।
अपश्यन्निर्मलजल नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf Suparn. 19 4 — (L 1) Ñ2 Dn D1 3.6 7 सोथ (for सर्पि) — (L 2) K2.4 सदा युध्यतु; B1–4 सहा (B1 °ह) युध्यतु, G1 2 4 5 सह पुत्रैस्तु (for युध्यत. सह) Ñ8 Dn2 n3 D1–4 6 7 T1 शुभ, G1 2 4 5 युद्ध — (L 3) K2 4 B (except B3) Da D3 4 T1 G1 पूर्णकुभा , G2 5 °कुभ° G1 2 4.5 °न्यच्छुचि चोत्तम — (L 8) V1 D2 4 गत्वा त; B Da G1.2 4 5 त गत्वा G1 2 4 5 देशमति° — (L 9) G1 2 4 5 °मल स्वच्छ]

— V1 (om line 2) B2 (marg) 3 4 (marg) D3 6 7 ins after 335*

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावृषी वित्तलोलुपौ ।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।
[(L 2) B2–4 °सौ युद्धासक्तौ ददर्श ह]

— ^{a}) V1 तच्छ्रुत्वापि Ñ B1.2 5 Dn D1 3.4 G6 स्मृत्वा — ^{c}) T1 G6 M3 3 (sup lin as in text) 4 5 करेण ग°, G8 पादेन ग°

27 ^{c}) K1 पौलस्त्य ; K3 सालवी , Ñ V1 B Dn1.n2 T1 सोलय, Dn3 G3 सालय, D1 सालव ; D3.4 T2 G4–6 M5 स त्व, G1 2 M1 2 4 स लय K4 जवुतीर्थं समासाद्य — ^{d}) M1 3 देवतीर्था°

28 ^{a}) D6 ते धूता , G3 ते वृक्षा — ^{c}) Ko 3 Ñ3 Da D5 G2.4 5 ततो D5 भक्षेत्; T2 G2–4 6 M भजेत् (M8 inf lin भाक्षत्) G8 मनोहरा शुभा काक्षन् K (except K8) काननशा°, D5 काननवासिन

29 ^{a}) Ko 2 प्रचलागा° T2 G6 तदाह°, M ततो ह° — ^{b}) B1 D2.4 T2 G M मनोहर° (G8 °हरणपल्लवान्); Dn D1 7 °फलद्रुमान्, D3 6 मनोहरफलद्रुमान्; T1 °चलां-कुरात् — ^{d}) B1 (m as in text) Da2 G4 5 अपचक्राम

30 ^{a}) G3 6 M1 transp काञ्चनै and राजतै — ^{b}) D3.4 6 °शालिन — D5 (hapl) om from -द्रुमान् up to महा (32^{a}) — After 30, D3 G1.2 (om line 4) 4 5 ins

337* तेषा मध्ये महानासीत्पादप सुमनोहर ।
सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वित ।
खगानामालयो दिव्यो नाम्ना रोहिणपादप ।

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
एवं सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ५
ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७
मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः संक्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२ C. 1 1399 B 1 30 16 K. 1 30. 16

विचिंतयन् — (L 2) B Da D4 T1 विदारयन् (for दृढ°) G1.2.4.5 शनैर्विदारयामास स° Ko-2 4 D5 °र स जग्राह महाबल°]
— After 2, T2 G6 ins

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबल ।

3 [a]) G3 सर्पि (for स तत्) — [b]) K3 4 Ñ1 2 V1 B D T1 अभि(K3 Da1 D2 °धि-; K4 °वि)पत्य (D4 °द्य), Ñ3 उपपत्य, T2 G5 उत्पत्य (G6 °द्य) च, G1.2.4 M अनुत्पत्य (M5 अनपत्य), G3 अनुत्सृज्य K1 खगेश्वर , G6 महाखग — [c]) Ko 1 3 D2 5 G3 M1 जगृहे — [d]) Ñ3 तेषां चैवा° D5 G1.2 °वानुकम्पया — After 3[cd], K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3 6) ins

343* अतिदैव तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षय ।
विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महाखगे ।
गुरु भार समासाद्योड्डीन एष विहंगम ।
गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजन ।

[(L. 1) G1 2 4 5 transp तस्य and कर्म — (L 2) Ñ3 G1.2 4.5 °योत्फुल्लहृ° B1 गरुत्मत , G1.2 4 5 महात्मन] — [e]) G3 °नैरवतरत् K1 पश्री (for पक्षी) B Da Dn D1.3.4.6 7 T1 तत शनै परि(B2 3 5 Dn D1 3 6 7 °र्य)पतत् — [f]) K3 D2 पर्वताग्रान्, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 6 7 T1 पक्षे शैलान्, Ñ3 पर्वताश्च K3 D2 विनाशयन्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 4.6 7 T1 प्र(B Da D4 T1 वि)कम्पयन्; Ñ3 विचालयन् T2 G M प्रवि(T2 G4 5 विप्र ; G6 परि)चालयन् D5 पर्वतप्रतिमा तु या — After 3, Ko-2 4 D5 ins 338* (cf v 1 2)

4 [c]) T2 G3 5 6 भयात्तु, G4 भयार्त (for दया°)

5 [b]) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 °मजसा, B2.5 °मोजसा, G2 3 °पर्वत — [c]) Here and below S (generally) काश्यप , cf v 1 1 25 10 K1.4 transp कश्यप and पितर (in [d]), — [d]) G1 सशितव्रत; G2.3 समुपस्थित

7 K1 2 G2 (hapl) om 7[c]–8[b] — [c]) Ñ V1 B D (except D2 5) °मिध्येय — [d])=1 19 8[d]

8 K1 2 G2 om 8[ab] (cf v 1 7) — [a]) Ñ1 2 V1 Dn D1.3 6 7 S (G2 om) महावीर्य° D (except Da D2 5) T1 रौद्र (see below) — [b]) B Da वह्नि Dn D1 3.4 6 7 T1 साक्षादग्निं (see above) — [c]) M (except M1) °समेय — [d]) M2 4 दैत्यदा°

9 [a]) B4 कपन नगश्टृ° — [b]) Ñ V1 B D (except D2 5) T1 समुद्रजलशोष(B °पि)ण — [c]) B Da लोकस मोहन, T1 °सजनयन्, T2 क्रोधन लोलन; G1.4 5 त्रासन लोलन, G2 °सक्षोभक; G3.6 M °सलोलन (G3 M1 °क) — [d]) K4 °विक्रम

10 ☞ Here sets in the fragm Śāradā MS (Ś1), beginning कश्यप । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिम etc (fol 24a), the upper half of this fol. is missing

11 Before 11, Ko 2-4 Ñ V1 B Da Dn D1-6 ins कश्यप उ°, K1 (with prefixed श्री) D7 कश्यप ; S (except G3) काश्यप. — [b]) S (M1 sup lin) त्व (for मा) — [c]) Ś1 K1 2 T2 G4-6 M2-5 मा त्वा (as in text), Ñ3 G1-3 M1 न त्वा; the rest मा त्वा K4 शपेयु — [d]) Ś1 sup lin तपोधना (for मरी°)

12 Before 12, Ś1 K1 S ins सूत , Ko 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D2 3 6 7 सौतिरु°; K2 Ñ3 B2-5 Da D4 5 सूत उ° — [a]) Ko 2 3 D5 तत , D2 T2 G1.4 5 च तान्, G2 3 तदा Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3 4 6 7 T1 तत प्रसादयामास — [b]) K1 पुत्रकाम्यया — [cd]) K3 G2 3 तत सिद्धा° Ñ2 V1 D (except Da D2.5) T1 वालखिल्यान्महाभागां-स्तपसा हतकल्मषान्

13 Before 13, Ś1 K1 D3 6 T1 ins कश्यप ; Ko 2-4 Ñ V1 B Da Dn D1.2 4 6 7 कश्यप उ°, T2 G M1 2.5 काश्यप.

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
एवं सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ५
ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७
मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः संक्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२ C. 1 1399 B. 1 30. 16 K. 1 30. 16

विधितयन् — (L 2) B Da D4 T1 विदारयन् (for दल°) G1.2.4.5 शनैर्विदारयामास स° K0-2 4 D5 °र स जग्राह महाबल°]
— After 2, T2 G6 ins

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबल ।

3 a) G3 सर्पि (for स तत्) — b) K3 4 Ñ1 2 V1 B D T1 अभि(K3 Da1 D2 °धि-; K4 °वि)पत्य (D4 °द्य), Ñ3 उपपत्य, T2 G5 उत्पत्य (G6 °द्य) च, G1.2.4 M अनुत्पत्य (M5 अनपत्य), G3 अनुत्सृज्य K1 खगेश्वर, G6 महाखग — c) K0 1 3 D2 5 G3 M1 जगृहे — d) Ñ3 तेषां चैवा° D5 G1.2 °वानुकपया — After 3cd, K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3 6) ins

343* अतिदैव तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षय ।
विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महाखगे ।
गुरु भार समासाद्योड्डीन एष विहगम ।
गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजन ।

[(L. 1) G1 2 4 5 transp तस्य and कर्म — (L 2) Ñ3 G1.2 4.5 °योत्फुल्लहृ° B1 गरुत्मत, G1.2 4 5 महात्मन]
— e) G3 °नैरवतरत् K1 पश्री (for पक्षी) B Da Dn D1.3.4.6 7 T1 तत शनै परि(B2 3 5 Dn D1 3 6 7 °र्य)पतत्
— f) K3 D2 पर्वताग्रान्, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 6 7 T1 पक्षी शैलान्, Ñ3 पर्वताग्र K3 D2 विनाशयन्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 4.6 7 T1 प्र(B Da D4 T1 वि)कम्पयन्; Ñ3 विचालयन् T2 G M प्रवि(T2 G4 5 विप्र; G6 परि)चालयन् D5 पर्वतप्रतिमा तु या — After 3, K0-2 4 D5 ins 338* (cf v 1 2)

4 c) T2 G3 5 6 भयात्तु, G4 भयार्त (for दया°) –

5 b) Ñ1.3 V1 D (except D5) T1 °मजसा, B2.5 °मोजसा, G2 3 °पर्वत —c) Here and below S (generally) काश्यप, cf v 1 1 25 10 K1.4 transp कश्यप and पितर (in d), — d) G1 सशितव्रत; G2.3 समुपस्थित

7 K1 2 G2 (hapl) om 7c–8b — c) Ñ V1 B D (except D2 5) °भिध्येय — d) =1 19 8d

8 K1 2 G2 om 8ab (cf v 1 7) — a) Ñ1 2 V1 Dn D1.3 6 7 S (G2 om) महावीर्य° D (except Da D2 5) T1 रौद्र (see below) — b) B Da वह्नि Dn D1 3.4 6 7 T1 साक्षादग्नि (see above) — c) M (except M1) °समेय — d) M3 4 दैत्यदा°

9 a) B4 कपन नगश्रृ° — b) Ñ V1 B D (except D2 5) T1 समुद्रजलशोष(B °पि)ण — c) B Da लोकस मोहन, T1 °सजनयन्, T2 क्रोधन लोलन; G1.4 5 प्रासन लोलन, G2 °सक्षोभक; G3.6 M °सलोलन (G3 M1 °क) — d) K4 °विक्रम

10 ☞ Here sets in the fragm Śāradā MS (Ś1), beginning कश्यप । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिम etc (fol 24a), the upper half of this fol. is missing

11 Before 11, K0 2-4 Ñ V1 B Da Dn D1-6 ins कश्यप उ°, K1 (with prefixed श्री) D7 कश्यप ; S (except G3) काश्यप. — b) S (M1 sup lin) त्व (for मा) — c) Ś1 K1 2 T2 G4-6 M2-5 मा त्वा (as in text), Ñ3 G1-3 M1 न त्वा; the rest मा त्वा K4 शपेयु — d) Ś1 sup lin तपोधना (for मरी°)

12 Before 12, Ś1 K1 S ins सूत, K0 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D2 3 6 7 सौतिरु°; K2 Ñ3 B2-5 Da D4 5 सूत उ° — a) K0 2 3 D5 तत, D2 T2 G1.4 5 च तान्, G2 3 तदा Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3 4 6 7 T1 तत प्रसादयामास — b) K1 पुत्रकाम्यया — cd) K3 G2 3 तत सिद्धा° Ñ2 V1 D (except Da D2.5) T1 वालखिल्यान्महाभागां-स्तपसा हतकल्मषान्

13 Before 13, Ś1 K1 D3 6 T1 ins कश्यप ; K0 2-4 Ñ V1 B Da Dn D1.2 4 5 7 कश्यप उ°, T2 G M1 3.5 काश्यप.

शाखिनो बहवश्चापि शाखयाभिहतास्तया ।
काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्शाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ २८
तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।
स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदसृक्तदा ॥ ३१
मम्लुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
ततस्त्राससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४ C. 1 1422 B. 1 30. 89 K. 1 30. 89

24 Ś1 missing — b) B (except B1) G1 °या निहतास् Ko 2 4 B4 Da1 D3-6 G5 6 तया; M1 तदा

25 Ś1 missing — a) T2 G1 4. 5 M °रजसा, G2 3. 6 °सद्दौर् (for °विकचा) K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमौ G2 M1 transp भूय and युक्ता (in b) B4 ते वया निहता भूयो (m as in text). — b) K1 2. 4 Ñ V1 B D T1 G4 5 युता — c) Ko विराजन्, K3 D2 5 विरेजु, G1 3 M व्यरोचन्; G2 रोचयन् — d) Ko 2 3 D2 5 °परि°, K4 °प्रवि°, G1 5 °परिरक्षिता

26 Ś1 missing — b) K3 D2 खगसत्तम ; D5 G4. 5 स खगेश्वर , G2. 3 M खचरो° — After 26, K3 4 Ñ1. 2 V1 B D (except D5) T1 ins

344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यः कूर्मकुञ्जरौ ।

27 Ś1 missing — b) K1 Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) G महाजव (G1 विहगम), M1 महागज — d) K (except K1) Ñ1 2 V1 B D T1 भयशंसिन , Ñ3 B3m °दर्शिन

28 Ś1 missing — a) K2. 4 transp वज्र and दयित M (except M1) ज्वलित G4 5 वज्रो दयित — Da1 om 28b-29c — b) K3 यथानल, Ñ1. 2 V1 B Da2 Dn D1. 2. 4 6 7 T1 भयात्तत , Ñ3 G1 M3 व्यथयन्निव, T2 भया°; G2. 3 महाग्निना; M2 4 व्यथयद्दिव G4-6 M1 जज्वाल व्यथयन्निव; M5 प्रजज्वालाव्यथन्दिव — cd) Ñ1 2 V1 B Da2 Dn D1. 3-7 T1 न्यपत°; M1 चाभव° Ko 1 G3 M1 चार्चि Ko 4 D2 3 महोल्का, D7 दृप्तो°; T2 G6 दीप्तो°, G5 दृप्तो°; M2-5 उल्का च G2 च नभश्च्युता, G4 M1 नभसा च्युता G1 सधूमा सार्चिष सोल्का न्यपतत सहस्रशः

29 Ś1 missing Da1 om 29abc (cf v l. 28) — a) G2 3 6 M1 तत (for तथा) — c) D5 M1 चापि — e) D3 6 7 स्वस्व

30 Ś1 missing — a) G1 वचन, G2 3 सरभ (G3 °भ) — b) K3 4 D5 आदौ, T2 G1 4-6 M तथा K2-4 D2 हि, D5 ह (for च) Ko Ñ3 T2 G4-6 M °सुरेष्वपि, K1 °सुरैरपि G2 3 आ(G3 अ)सुरेषु (G3 °ष्व) सुरेष्वपि — d) Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) T1 G2-6 सहस्रश (for सम°); cf v 1 1 17 11, 15, 19 15 etc.

31 Ś1 missing — a) K3 Ñ3 इव, Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) T1 G2 3. 6 M एव (for अपि) — b) T2 G4 5 M2 4 5 प्रागर्जत, M1. 3 °गर्जति — d) K3 T2 G2 3 M सोम्य° (M1 स व्य°) K (except K1) Ñ1 2 V1 B D °र्षत शोणित

32 Ś1 missing — b) K1 Ñ1 2 V1 D (except Da D2. 5) T नेशुस्ते° K4 Ñ3 B Da D4 6 G6 M (except M3) ह (for हि) — c) G2 3 तथैव मे° G1 संघाश्च; G2 3 घोराश्च — d) K2 Ñ1. 2 V1 B Dn D1. 3 6 7 T1 M ववृषु° M2-5 मुहु — e) K1 मुकुटा , K3 D2 मुकुटेषु; K4 Ñ3 G2 मु(G2 म)कुटान्, T2 G1. 4 5 M3-5 मकुटानि; G3 मुकुटां; G6 मकुटा, M1 मकुटात् K1 तेषा, K4 Ñ3 G2. 3. 6 चैषा — f) Ñ3 D3 7 व्युत्थि° Ko 4 S (except T1 G6) प्र(Ko 4 वि-, T1 अव)धर्ष°

33 Ś1 missing — a) G1-3 तत्र (for तत) G2 सम्भ्रमसु°; G3 त्रासनमु° — b) G4. 5 सर्वदेवै — d) D2 5 प्रत्युवाच; G1 उवाच च, G3 इत्युक्त्वा च

34 Ś1 missing Before 34, K2 3 Ñ V1 B D

शाखिनो बहवश्चापि शाखयाभिहतास्तया ।
काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्शाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ २८
तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।
स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदसृक्तदा ॥ ३१
मम्लुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
ततस्त्रासससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४ C. 1 1422 B. 1 30. 89 K. 1 30. 89

24 Ś1 missing — b) B (except B1) G1 °या निहतास् Ko 2 4 B4 Da1 D3-6 G5 6 तया; M1 तदा
25 Ś1 missing — a) T2 G1 4.5 M °रजसा, G2 3.6 °सद्दौर् (for °विकचा) K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमौ G3 M1 transp भूय and युक्ता (in b) B1 ते तया निहता भूयो (m as in text). — b) K1 3.4 Ñ V1 B D T1 G4 5 युता — c) Ko विराजन्, K3 D2 5 विरेजु, G1 3 M व्यरोचन्; G2 रोचयन् — d) Ko 2 3 D2 5 °परि°, K4 °प्रवि°, G4 5 °परिरक्षिता
26 Ś1 missing — b) K3 D2 खगसत्तम; D5 G4.5 स खगेश्वर, G2.3 M खचरो° — After 26, K3 4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 ins
344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यं कूर्मकुञ्जरौ ।
27 Ś1 missing — b) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) G महाजव (G1 विहगम), M1 महागज — d) K (except K1) Ñ1 2 V1 B D T1 भयशासिन, Ñ3 B3m °दर्शिन
28 Ś1 missing — a) K2.4 transp वज्र and दयित M (except M1) ज्वलित G4 5 वज्रो दयित — Da1 om 28b-29c — b) K3 यथानल, Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 6 7 T1 भयास्तत, Ñ3 G1 M3 व्ययथिव, T2 भया°; G2.3 महाग्निना; M2 4 व्यथद्विष G4-6 M1 जज्वाल व्यथयन्निव; M5 प्रजज्वालाव्यथन्दिव — cd) Ñ1 2 V1 B Da2 Dn D1.3-7 T1 न्यपत°; M1 चाभव° Ko 1 G3 M1 चार्चि Ko 4 D2 3 महोल्का, D7 दृष्टो°; T2 G6 दीप्तो°, G5 दृप्तो°; M2-5 उल्का च G2 च नभश्च्युता, G4 M1 नभसा च्युता G1 सधूमा सार्चिष सोल्का न्यपतत सहस्रशः

29 Ś1 missing Da1 om 29abc (cf v l. 28) — a) G2 3 6 M1 तत (for तथा) — c) D5 M1 चापि — e) D3 6 7 स्वस्व
30 Ś1 missing — a) G1 वचन, G2 3 सरभ (G3 °भ) — b) K2 4 D5 आदौ, T2 G1 4-6 M तथा K2-4 D2 हि, D5 ह (for च) Ko Ñ3 T2 G4-6 M °सुरेष्वपि, K1 °सुरैरपि G2 3 आ(G3 अ)सुरेषु (G3 °ष्व) सुरेष्वपि — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) T1 G2-6 सहस्रश (for सम°); cf v 1 1 17 11, 15, 19 15 etc.
31 Ś1 missing — a) K3 Ñ3 इव, Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) T1 G2 3.6 M एव (for अपि) — b) T2 G4 5 M3 4 5 प्रागर्जत, M1.3 °गर्जति — d) K3 T2 G2 3 M सोम्य° (M1 स व्य°) K (except K1) Ñ1 2 V1 B D °र्षत शोणित
32 Ś1 missing — b) K1 Ñ1 2 V1 D (except Da D2.5) T नेशुस्ते° K4 Ñ3 B Da D4 6 G6 M (except M3) ह (for हि) — c) G2 3 तथैव मे° G1 संघाश्च; G2 3 घोराश्च — d) K2 Ñ1.2 V1 B Dn D1.3 6 7 T1 M ववृषु° M2-5 मुहु — e) K1 मुकुटा, K3 D2 मुकुटेषु; K4 Ñ3 G2 मु(G2 म)कुटान्, T2 G1.4 5 M3-5 मकुटानि; G3 मुकुटां; G6 मकुटा, M1 मकुटात् K1 तेषा, K4 Ñ3 G2.3.6 चैषा — f) Ñ3 D3 7 च्युत्थि° Ko 4 S (except T1 G6) प्र(Ko 4 वि-, T1 अव)धर्ष°
33 Ś1 missing — a) G1-3 तत्र (for तत) G2 सम्भ्रान्तमु°; G3 त्रासनमु° — b) G4.5 सर्वदेवै — d) D2 5 प्रत्युवाच; G1 उवाच च, G3 इत्युक्त्वा च
34 Ś1 missing Before 34, K2 3 Ñ V1 B D

अनुपमबलवीर्यतेजसो
धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा
ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुरास्थितं
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।
कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३
सूत उवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८ C. 1 1443 B. 1 31 8 K. 1 31 8

upper half of a fol (25a) — d) K0 ins हृष्ट after ज्वलन D3 ज्वलदनलवपु, D4.7 ज्वलदनलसमि°. After °शिन, D1 5.6 7 T1 ins° च सर्वे, T2 G3 च

47 a) T G2.3 °मरसुर, G1-4 °मरवरं K2 3 D2 6 सुरा स्थिता, K4 °स्थित, Ñ1.2 V1 Da D1 T1 सुरा स्थितास्ते, Ñ3 G1 M1.8 समास्थि°, G4 5 सुरै स्थितं; G6 सुरैर्वृतं तत् — b) K1 M1 समावृतं — c) K D2 G4 6 विलुलि°; G3 विलिखि° K3 G1 चाम्बरे (G1 °रे), Ñ1.2 V1 Da D1 4-7 G4-6 M1.8 °रांतरं — d) M2 4 5 पवनम° Ñ1.2 V1 Da D1 4 °विकासित, D2.6 7 T1 °विरासि°; T2 G1 M2 4 5 °भिराचि°; G4 °विराचि°; G6 °विभाचि°

Colophon Ś1 illegible — Sub-parvan Ñ V1 B1.2 4 S आस्तीक; to it Ñ V1 B1 3 4 G2 3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण K B2 4 D (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy name* K (except K1) D2 5 उत्पातदर्शन, G1 3 देवमहाद् — *Adhy no* (figures, words or both) K3 *sup lin sec m.* 24, Ñ1.2 V1 Dn3 30, B1 29, B3 D5 4 (marg sec m) 5 28, T2 23, G M 13 (G3 8 15, G6 M8 14) — *S'loka no* Ñ3 Da 52

27

1 In Ś1, 1-13a is lost on the missing upper half of a fol (25a) — K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनक; D3 सूत उ° — ab) K0 2 D5 om. क K1 Ñ3 S (except T1) transp अपराध and प्रमाद — c) K0 2.3 B Da वालि° (cf v 1 6, 16, 21 etc)

3 Ś1 missing — a) K0.2 3 D2 T2 G4 5 वा (for च) Ñ3 S (except T1) कामरूपी; D1 °कारी

4 Ś1 missing — K0 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Da D2 6 7 सौतिरु°; K1 S (G3 8 with prefixed श्री) सूत, D3 सौति — ab) G1 पुराणानां यो मा Da °पृच्छसे

5 Ś1 missing — d) D5 °श्च सुदुर्घला

6 Ś1 missing — b) K0 1 B1 T1 G6 हि; T2 G4 5 M (except M1) तु (for ह) — c) K0 2 Ñ3 B Da वालि° (cf v 1 1, 16, 21 etc) K1 °ल्याद्या

7 Ś1 missing — a) T2 च; G (except G2 3) M (except M1) स्व (for तु) — c) B Da D4 5 समु त्क्षिप्या° — d) G3 °दिति प्रभो G6 प्रभो

8 Cf Suparṇ 2 3 — Ś1 missing — a) D5 अथो दृष्ट्वा ऋ° D6 S (except T2 M1.8) सर्वान् (for ह्रस्वान्) — b) K1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D3 5 6) T1 °पर्मण, T2 G M ह्रस्वा(T2 M3 सर्वा-, M1 दिव्या)नङ्गुष्ठमात्रकान् — c) K0-3 Ñ1.2 V1 B2 D2 6 7 M1 °वर्तिकां; K4 Ñ3 Da Dn D1 4 6 T G6 M5 °वृत्तिकां, D3 G2-5 °वृतकां — d) K1 G transp सहितान् and

अनुपमबलवीर्यतेजसो
धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा
ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुरास्थितं
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।
कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३
सूत उवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८ C. 1 1443 B. 1 31 8 K. 1 31 8

upper half of a fol (25a) — [d]) Ko ins एव after ज्वलन D2 ज्वलद्दनलवपु , D4.7 ज्वलद्दनलसमि°. After °शिन , D1.2.5.7 T1 ins° च सर्वे, T2 G6 च

47 [a]) T G1.3 °मरसुर, G1-6 °मरवरे K2.3 D7.8 सुरा स्थिता , K4 °ष्ठित, Ñ1.2 V1 Da D1 T1 सुरा स्थितास्ते, Ñ3 G1 M1.3 समास्थि°, G4.5 सुरै स्थितं ; G6 सुरैर्वृतं वत् — [b]) K1 M1 समावृतं — [c]) K D2 G4.6 विलुलि°; G6 विलिलि° K3 G1 चांबरे (G1 °रं), Ñ1.2 V1 Da D1.4-7 G4-6 M1.3 °रांतरं — [d]) M2.4.5 पवनम° Ñ1.2 V1 Da D1.4 °विकाशित, D2.6.7 T1 °विकासि°; T2 G1 M2.4.5 °भिराचि°; G4 °विराचि°; G6 °विभावि°

Colophon Ś1 illegible — *Sub-parvan* Ñ V1 B1-3.4 S आस्तीक; to it Ñ V1 B1.3.4 G2.3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण K B2.4 D (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy name* K (except K1) D2.5 उत्पातदर्शन, G1.3 देवसंग्राह — *Adhy no* (figures, words or both) K3 *sup lin sec m.* 24, Ñ1.2 V1 Dn3 30, B1 29, B3 D2.4 (*marg sec m*).5 28, T2 23, G M 13 (G3.8 15, G6 M5 14) — *S'loka no* Ñ3 Da 52

27

1 In Ś1, 1-13[a] is lost on the missing upper half of a fol (25a) — K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनक°; D2 सूत उ° — [ab]) Ko.2 D5 om. क K1 Ñ3 S (except T1) transp अपराध and प्रमाद — [c]) Ko.2.3 B Da वालि° (cf v 1 6, 16, 21 etc)

3 Ś1 missing — [a]) Ko.2.3 D2 T2 G4.5 वा (for च) Ñ3 S (except T1) कामरूपी; D1 °कारी

4 Ś1 missing — Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Da D2.6.7 सौतिरु°; K1 S (G3.6 with prefixed श्री) सूत , D3 सौति — [ab]) G1 पुराणानां यो मा Da °पृच्छसे

5 Ś1 missing — [d]) D5 °श्च सुदुर्बला

6 Ś1 missing — [b]) Ko.1 B1 T1 G6 हि; T2 G4.5 M (except M1) तु (for ह) — [c]) Ko.2 Ñ3 B Da वालि° (cf v 1 1, 16, 21 etc) K1 °ल्याद्या

7 Ś1 missing — [a]) T2 च; G (except G2.3) M (except M1) स्व (for तु) — [c]) B Da D4.5 समुत्क्षिप्या° — [d]) G3 °दिति प्रभो G6 प्रभो

8 Cf Suparn 2 3 — Ś1 missing — [a]) D5 अथो दृष्ट्वा ऋ° D6 S (except T2 M1.3) सर्वान् (for ह्रस्वान्) — [b]) K1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D2.5.6) T1 °पर्मण , T2 G M ह्रस्वा(T2 M3 सर्वा-, M1 दिव्या)नगुष्ठमात्रकान् — [c]) Ko-3 Ñ1.2 V1 B2 D2.6.7 M1 °वर्तिकां; K4 Ñ3 Da Dn D1.4.6 T G6 M5 °वृत्तिकां, D3 G2-5 °वृतकां — [d]) K1 G transp सहितान् and

एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालखिल्यानां मम संकल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२
एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३ C 1 1468 B 1 31 33 K 1 31 30

इन्द्रोपि G2 3 °यद्वीर्य° D5 इन्द्रोप यदुविक्रम° — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) T1 अस्य; T2 चास्य (for चैव) — d) K0 यापितु, K2.3 °पितु; D2 °पित

21 a) K (except K1) D2 कश्यपेनैवमुक्तास्ते — b) K0 3 Ñ3 B Da Dn3 वालि° (cf v 1 1, 6, 16 etc). K D2 5 तपस्विन — c) B Da D4 6 G2 3 M1 °समेत्य

22 Before 22, K1 3 Ñ V1 B D T1 M1 ins वाल(B D3 °लि)खिल्या ऊचु (Ñ3 D1 °ल्य उवाच) — For D4 cf v 1. 17 — a) K2 °र्थाय, Dn °र्थेय, M3 °र्थो य — b) D4 कृतोस्माभि प्र°, M1 कृत सर्व प्र° — c) Ś1 K1 G1 °र्थं, K3-4 D2 °र्थ

23 Cf Suparn. 1 3, 2 5, 6 — ab) M1 transp तदिदं and सफलं Ś1 K1 2 सफल K0 एतत, Ñ1 2 V1 Dn D1 2 4 6 7 T1 एव; B तु; D2 G1 च (for वै) Ñ3 °दं सगुण कर्म सफल प्र° — c) Ñ V1 B D (except D1) T1 G1 4 5 M4 चैव (B4 एव च). — d) B4 D4 M1.2 °यो भविष्यति

24 Before 24, Ś1 (with prefixed श्री) T2 G1 4 M ins सूत, K0 3.4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 2 सौतिरु°; K1 श्रीवत्स, K2 Ñ3 B2-4 D2 D सूत उ° — a) = 1 8 5a, 15 1a — d) In Ś1, the portion from यशस्विनी up to खेचर (1 28 5b) is lost on the missing upper half of a fol (25b)

26 Ś1 missing — ab) B4 transp सफल and भविता G1 विनतेय, G3 वितेय (sic) Ñ1.2 V1 Dn D1.3 6 7 °यस्तवेप्सि°, D4 °यस्तवे° G3 भवितेद् तवेप्सित

27 Ś1 missing — a) K0 2 3 B (except B1) Da वालि° (cf v 1 1, 16, 21 etc) — b) T2 G4 5 M2 4 5 °ष्यत G3 M1 3 यथा — c) D5 M3 3 °भागे; G1 °बाहू — d) G1 द्वौ (for ते) Ñ V1 B3 Dn D1 T1 त्रैलोक्यपू°; D2 3 6 7 T2 G4-6 M3 4 5 त्रैलोक्य(D2 ते लोक)विश्रुतौ; D4 लोकपुपू° (for ते लो°)

28 Ś1 missing — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) T1 G1 M कश्यप (for मारीच) K (except K1) D4 5 T2 हि (for ह)

29 a) N (Ś1 missing) G3 M1 एतौ (D3 °ते), G1 एष; G2 एतत् — b) N (except D3, Ś1 missing) G2 3 M1 °ष्यत — D5 om 29c–30d, M1 om 29cd — c) N (except D3, Ś1 missing, D5 om) T1 G2 3 °वितौ वीरौ — d) K Ñ2 B1-3 4m D2 कामवीर्यौ, Ñ1 2 V1 B4 5 Da Dn D1.2.4.6 7 T1 G2 3 °रूपौ (D3 °पो) N (except D3, Ś1 missing, D5 om) T1 G2 3 विहगमौ

30 Ś1 missing D5 om 30 (of v 1 29) — a) G2 3 °शुश्रुवाचाथ — Before 30cd, G1 6 M (except M1) ins काश्यप — c) G5 6 M3-5 °त्सगायौ Ñ1.2 V1 B D (except D2, D5 om) T1 °यौ महावीर्यौ (Dn3 °रौ) — d) B (B1m as in text) Da तौ; D2 वै (for ते)

31 Ś1 missing — b) G4 5 वै (for ते) — c) M व्यैतु G2 3 ते व्यैतु श° G2 सत्रासात् (for सतापस्) — d) D6 त्वमिंद्रो वै

32 Ś1 missing — a) D6 °व तथा — c) B4 (m as in text) 5 D4 विप्रास्ते (B5m दर्पास्ते) — d) Ñ1.2 V1

एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालखिल्यानां मम संकल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२
एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३ C 1 1468 B 1 31 33 K 1 31 36

इन्द्रोपि G2 3 °वल्वीर्यं° D5 इन्द्रोप वदुविक्रम° — c) Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) T1 अम्य; T2 चास्य (for चैव) — d) K0 चाचिगु, K2. 3 °चिगु; D2 °चित

21 a) K (except K1) D2 कश्यपेनैवमुक्तास्ते — b) K0 3 Ñ3 B Da Dn3 वालि° (cf v 1 1, 6, 16 etc). K D2 5 तपस्विन — c) B Da D4 6 G3 3 M1 °समेत्य

22 Before 22, K1 3 Ñ V1 B D T1 M1 ins वाल(B Da °लि)खिल्या ऊचु (Ñ3 D1 °ल्य उवाच) — For D4 cf v 1. 17 — a) K2 °र्थाय, Dn °र्थेय, M2 °र्थो य — b) D4 कृतोस्माभि प्र°, M1 कृत सर्व प्र° — c) Ś1 K1 G1 °र्थं, K2-4 D2 °र्थ

23 Cf Suparn. 1 3, 2 5, 6 — ab) M1 transp तदिदं and सफलं Ś1 K1 2 सफल K0 कृतं, Ñ1 2 V1 Dn D1 2 4 6 7 T1 एव; B तु; Da G1 च (for वै) Ñ3 °द सगुण कर्म सफल प्र° — c) Ñ V1 B D (except D1) T1 G1 4 5 M2 चैव (B4 एव च). — d) B4 D4 M1. 2 °यो भविष्यति

24 Before 24, Ś1 (with prefixed श्री) T2 G1 4 M ins सूत, K0 3. 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 2 सौतिरु°; K1 श्रीवम्प, K2 Ñ3 B2-4 Da D सूत उ° — a) = 1 8 5a, 15 1a — d) In Ś1, the portion from यशस्विनी up to खेचर (1 28 5b) is lost on the missing upper half of a fol (25b)

26 Ś1 missing — ab) B2 transp सफल and भविता G1 विनतेय, G3 वितेय (sic) Ñ1. 2 V1 Dn D1. 3 6 7 °यस्त्वयेप्सि°, D4 °यस्त्वये° G3 भवितेद् तवेप्सित

27 Ś1 missing — a) K0 2 3 B (except B1) Da वालि° (cf v 1 1, 16, 21 etc) — b) T2 G1 5 M2 4 5 °ष्यत G3 M1 3 यथा — c) D5 M1 3 °भागे; G1 °बाहू — d) G1 द्वौ (for ते) Ñ V1 B3 Dn D1 T1 त्रैलोक्यपू°; D2 3 6 7 T2 G1-3 M3 4 5 त्रैलोक्य(D2 ते लोक)विश्रुतौ; D4 लोकसुपू° (for ते लो°)

28 Ś1 missing — b) Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) T1 G1 M कश्यप (for मारीच) K (except K1) D4 5 T2 हि (for ह)

29 a) N (Ś1 missing) G3 M1 एतौ (D3 °ते), G1 एष; G2 एतत् — b) N (except D3, Ś1 missing) G2 3 M1 °ष्यत — D5 om 29c–30a, M1 om 29cd — c) N (except D3, Ś1 missing, D5 om) T1 G2 3 °वितौ वीरौ — d) K Ñ2 B1-3 4m D2 कामवीर्यौ, Ñ1 2 V1 B4 5 Da Dn D1. 2. 4. 6 7 T1 G2 3 °रूपौ (D3 °पो) N (except D3, Ś1 missing, D5 om) T1 G2 3 विहगमौ

30 Ś1 missing D5 om 30 (cf v 1 29) — a) G2 3 °मुवाचाथ — Before 30cd, G1 6 M (except M1) ins काश्यप — c) G5 6 M3-5 °त्सगायौ Ñ1. 2 V1 B D (except D2, D5 om) T1 °यौ महावीर्यौ (Dn3 °रौ) — d) B (B1m as in text) Da तौ; D2 वै (for ते)

31 Ś1 missing — b) G4 5 वै (for ते) — c) M व्यैतु G2 3 ते व्यैतु श° G2 सन्त्रासात् (for संतापस्) — d) D5 त्वमिंद्रो वै

32 Ś1 missing — a) D6 °व तथा — c) B4 (m as in text) 5 D4 विप्रास्ते (B5m दर्पात्ते) — d) Ñ1. 2 V1

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
पट्टिशैः परिघैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२
नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराण्न व्यकम्पत ॥ १३
विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवुः शोणितं बहु ॥ १५
साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८ C 1 1488 B.1 32.18 K.1 32 18

---

corr) °दशालयान् — ^{c}) M °प्रहारेण Ñ1 2 V1 B2.4 D (except Da D2 5) T1 तु (for च) — ^{d}) T2 G4 5 transp देवान् and स G2 3.6 च (for स) Ś1 °वान्विप्रद° T2 G4–6 M1 विरराद

8 ^{b}) K2 4 D5 °मनोदयत्, G2 3 °मथाब्रुवन् — ^{c}) K0 2 4 प्रक्षिप, G2 3 क्षपय Ś1 B Da D4 एता, K1 D3 एनां (for इमां) — ^{d}) Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेद; D3.6 7 G2 3.5 °देव, G1 °दैव

9 Before 9, B3 ins सौतिरु°. — ^{d}) K1m शत्रुमथा°, G1 शत्रून्यमर्द° Ś1 K1 Ñ3 D3–5 T G M1.3 अर्दयन्.

10 ^{a}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उच्चै स (for चोच्चै) — ^{b}) Ś1 महाघोरतर Ñ1 2 V1 B D (except D2 5) T1 °घ इवापरे — K2 om 10^{cdef} — ^{c}) B3 °युध्यमान (m as in text)

11 ^{a}) Ñ1 2 V1 D (except Da D2.5) M2 4.5 समु°, G2–5 तमुपेत्यांत° M2 4.5 °क्ष त — ^{cd}) K0 °धा शस्त्रैर्नानारूपैर°

12 ^{a}) G (except G3) M (except M5) पट्टसै M1 मुसलै (for परि°) — ^{c}) Ñ V1 B1 3 5 D (except Da D1.2.5) T2 G1 3 5 6 M1 क्षुरप्रैर् (B1m क्षुरास्त्रै); B4 T1 G4 °रप्र , M2–5 °राग्रैर् K D2 5 चैव; M2–4 वापि — K3 (? hapl) om 12^{d}–15^{c} — ^{d}) M (except M1) प्रासै (for चक्रै) B2 3.5 Da D4 चक्रैश्चादि° K0 2 4 D2 5 M2 5 °त्यसन्निभै

13 K3 om 13 (of v l 12) — ^{a}) G2 3 °विमोक्षैश्च Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तै ; Ñ3 G6 M1.3.5 तु (for च) — ^{c}) K2 D4 G2 स (for सु) K0 2 4 T1 तुमल

14 K3 om 14 (of v l 12) — ^{a}) Ś1 K1.2 विनदन्; Ñ1.2 V1 B1–3.5m Da Dn D1–4.6 7 T G1.4 5 M1 निर्दहन्, Ñ3 विवर्द्धन्, B4 निरुध्यन्, B5 निरुधन् B3 T2 G1 4 5 °काश D5 नदन्विहङ्गिवाकाश; G2 3 विनर्दयन्निवा°, G6 M3 विनिर्दहन्निवा° — ^{d}) Ñ V1 B (except B5) D (except D2) T2 G6 व्यक्षिपत्, T1 पक्षिराट्

15 K3 om 15^{abc} (of v l 12) — ^{a}) T2 G4 5 तेन क्षि° G6 °प्ता सुरा सर्वे — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (B4 marg) D (except D2 5) T1 दुद्रुवुर्ग° — ^{c}) Ñ3 °प्रहारैश्च, G4 °क्षतां चैव, G6 °हतां चापि — ^{d}) G4 5 प्रसुस्रु B4 सुस्रु° (m बहु as in text)

16 With 16–7, cf. Suparṇ. 26 2 — ^{a}) G3 °ध्या प्रतीचीं ग° T2 G4 5 M2 4 5 °चीं दिश सर्वे — K4 om 16^{cd} — ^{c}) D5 जग्मुस्ते स° Ñ1.2 V1 Dn1 n3 रुद्रा — ^{d}) M1 पतगेन

17 Cf v l 16 — ^{a}) K1 °चीं चादि° — ^{b}) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 5 S (except T1 G1) °त्यौ (G3 °त्या) चोत्त° — ^{d}) K3 4 B2 3 4m Da D2 5 °मान K2 Ñ1 2 V1 B5 D (except Da D2 5) T1 जस K4 °ने महौजसे; Ñ3 T2 G M °मानम(T2 °स्त्व)नेकश

18 With 18–9, cf Suparṇ 23 3–5 — ^{a}) B4 °अक्रांतेन (m as in text), G3 °अक्रतेन — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D T G4 पक्षिराट् (D5 खेचर), cf. 19^{b}, and v l 18^{d} Ś1 घसेन प्रघसेन च (cf 349* below) — K (K2 marg) V1 D2 4 ins after 18^{ab} Da, after 18

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
पट्टिशैः परिघैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२
नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराण्न व्यकम्पत ॥ १३
विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवुः शोणितं बहु ॥ १५
साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८ O 1 1488 B.1 32.18 K.1 32 18

---

corr) °दशालयान् — [c]) M °प्रहारेण Ñ1 2 V1 B2.4 D (except Da D2 5) T1 तु (for च) — [d]) T2 G4 5 transp देवान् and स G2 3.6 च (for स) Ś1 °वान्विप्रद° T2 G4–6 M1 विरराद
8 [b]) K2 4 D5 °मनोदयत्, G2 3 °मथाब्रुवन् — [c]) Ko 2 4 प्रक्षिप, G2 3 क्षपय Ś1 B Da D4 एता, K1 D3 एनां (for इमां) — [d]) Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेद; Da.6 7 G2 3.5 °देव, G1 °दैव
9 Before 9, B3 ins सौतिरु°. — [d]) K1m शत्रुमथा°, G1 शत्रून्यमर्द° Ś1 K1 Ñ3 D3-5 T G M1.3 अर्दयन्.
10 [a]) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उच्चै स (for चोच्चै) — [b]) Ś1 महाघोरतर Ñ1 2 V1 B D (except D2 5) T1 °घ इवापरे — K2 om 10[cdef] — [e]) B3 °युध्यमान (m as in text)
11 [a]) Ñ1 2 V1 D (except Da D2.5) M2 4.5 समु°, G2-5 तमुपेत्यांत° M2 4.5 °क्ष त — [cd]) Ko °धा शस्त्रैर्नानारूपैर°
12 [a]) G (except G3) M (except M5) पट्टसै M1 मुसलै (for परि°) — [c]) Ñ V1 B1 3 5 D (except Da D1.2.5) T2 G1 3 5 6 M1 क्षुरप्रैर् (B1m क्षुरास्तै); B4 T1 G4 °रप्र, M2-5 °राग्रैर् K D2 5 चैव; M2-4 वापि — K3 (? hapl) om 12[d]–15[c] — [d]) M (except M1) प्रासै (for चक्रै) B2 3.5 Da D4 चक्रैश्चादि° Ko 2 4 D2 5 M2 5 °त्यसन्निभै
13 K3 om 13 (of v l 12) — [a]) G2 3 °विमोक्षैश्च Ñ1.2 V1 D (except Da D1.4.5) T1 तै; Ñ3 G6 M1.3.5 तु (for च) — [c]) K3 D4 G3 स (for सु) Ko 2 4 T1 तुमल
14 K3 om 14 (of v l 12) — [a]) Ś1 K1.2 विनदन्; Ñ1.2 V1 B1-3.5m Da Dn D1-4.6 7 T G1.4 5 M1 निर्दहन्, Ñ3 विवर्द्धन्, B4 निरुध्यन्, B5 निरुधन् B3 T2 G1 4 5 °काश D5 नदन्विहङ्गिवाकाश; G2 3 विनर्दयन्निवा°, G6 M3 विनिर्दहन्निवा° — [d]) Ñ V1 B (except B5) D (except D1) T2 G6 व्यक्षिपत्, T1 पक्षिराट्
15 K3 om 15[abc] (of v l 12) — [a]) T2 G4 5 तेन क्षि° G6 °सा सुरा सर्वे — [b]) Ñ1.2 V1 B (B4 marg) D (except D2 5) T1 दुद्रुवुर्गं° — [c]) Ñ3 °प्रहारैश्च, G4 °क्षतां चैव, G6 °हतां चापि — [d]) G4 5 प्रसुस्रु B4 सुद्रु° (m बहु as in text)
16 With 16–7, cf. Suparṇ. 26 2 — [a]) G3 °ध्या प्रतीचीं ग° T2 G4 5 M3 4 5 °चीं दिश सर्वे — K4 om 16[cd] — [c]) D5 जग्मुस्ते स° Ñ1.2 V1 Dn1 n3 रुद्रा — [d]) M1 पतगेन
17 Cf v l 16 — [a]) K1 °चीं चादि° — [b]) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 5 S (except T1 G1) °त्यौ (G3 °त्या) चोत्त° — [d]) K3 4 B2 3 4m Da D2 5 °मान K3 Ñ1 2 V1 B5 D (except Da D2 5) T1 जस K4 °ने महौजसे; Ñ3 T2 G M °मानम(T2 °स्व)नेकश
18 With 18–9, cf Suparṇ 23 3–5 — [a]) B4 °श्वक्रांतेन (m as in text), G3 °श्वक्रतेन — [b]) Ñ1.2 V1 B D T G4 पक्षिराट् (D5 खेचर), cf. 19[b], and v l 18[d] Ś1 घसेन प्रघसेन च (cf 349* below) — K (K3 marg) V1 D2 4 ins after 18[ab] Da, after 18

२९

सूत उवाच ।
जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९
समुत्पाट्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली । C. 1 1504 B. 1 29 10 K. 1 33. 11

29

1 K1 T2 G1-3 M5 om सूत उ° Ś1 T1 G4-6 M1-4 सूत, K0 3 4 Ñ V1 B1 Dn D1-3. 7 सौतिर°; D6 सौति — ^{a}) Ś1 K ततो जांबूनदो भू° — ^{b}) Ñ1 2 V1 B1 D (except Da D1. 2 5) T1 °निकरोज्ज°; Ñ3 T2 °कनकोज्ज्व° Ś1 G (except G6) °ज्वलन् — ^{c}) T2 G4 5 जवात्पक्षी, M1. 5 महाप°, M2 4 महान्प° Ś1 K D2 5 विवेश बल्वान्पक्षी — ^{d}) K0 वातवेग, B5 T G1 M2 4 वायु°

2 Cf Suparn 25 3, 4 — ^{d}) Ñ3 क्षुरधा° K0 T2 G3 °मयोमय, Cd as in text

3 ^{a}) Ñ3 B4 ज्वलितार्क° M1 3 (inf lin) 5 सोमं (for घोर) — ^{b}) G2 corrupt G3. 6 किंकिणीजालसंवृत — ^{c}) K2 D5 T2 तदा, T1 °था (for तत्) — Ñ3 घोररूपिणमत्यर्थं — ^{d}) Ś1 K1 वि° (for सु°) D5 यस्माद्देवैस्तु नि°

4 ^{a}) Ś1 K1 M तत्, G1 तु (for स) — ^{c}) Ś1 K1 अरा अरेणा (!), Ñ3 Da D6 7 T अचा(Ñ3 °न, T1 °ग्रा, T2 °धा)तरे°, D5 आरातरे सो ; G2 परिभ्रमत्सम्य°, G3 चिरतरे° — ^{d}) G1-3 M °क्षिप्तांग K1 G6 च, K4 D5 हि (for ह)

5 K4 reads 5^{ab} after 6^{ab} — ^{a}) D1. 3 6 7 T1 G2 3 अतश्च° D2 T2 G1 4-6 चैवास्मा, D5 चैवाथ — ^{b}) K3 Da1 D3 6. 7 T G2 M1 3. 5 महाद्युति — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2 5) T1 G2 महावीर्यौ; T2 G1 4-6 M2-4 °कायौ — ^{d}) D2 M5 दीर्घ°, G2 °तेजसौ

6 ^{a}) Ñ1. 2 V1 B Dn D1. 3. 4 6 7 T1 °घोरौ, Da °वीरौ — ^{b}) Ñ1. 2 V1 B2 3. 5 D (except Da D2 3. 5) T1 G2 M5 नित्य Ś1 K0 1 तप(Ś1 °म)स्विनौ — ^{c}) B Da अमृतस्यैव रक्षार्थं — ^{d}) Ś1 K Ñ3 D2. 5 ददृशे B1 3 5 Da D4 ददर्शाथ भुजगमौ

7 ^{a}) B4 5 S (except G2 3 M1 5) सरक्त°, D3 7 सस्तब्ध°, D6 सस्तभ° — ^{d}) Ś1 K (except K4) D2 5 भजेत् (for भवेत्) — After 7, D3 G (except G3. 6) ins

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेद जगाम विनतात्मज ।
कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिभोजिनौ ।
इति सचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्णं निराकर ।

8 ^{b}) Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 3. 4 6 7 T1 °र्णं सहसावृ°; D5 T2 G M °र्णस्तु समा° — ^{c}) K0 2 Ñ3 D5 M1. 5 त चैव; Ñ3m B Da D4 तत्रासौ; G2 3 तौ चैव Ś1 K1. 3 4 अदृष्टपूर्वं (K3 4 °रूप) त चैव, Ñ1. 2 V1 Dn D1. 3. 6 7 T1 ताभ्यामदृष्टरूपोसौ; D2 °दृष्टपूर्वो तौ चैव — ^{d}) Ś1 K पर्वत (K4 पतत), D2 पन्नगौ Ś1 K D2 पर्यलोडयत्, Ñ1 2. 3m V1 B Da Dn D1. 3 4 6 7 T1 समताड°, Ñ3 समलोल°, D5 च व्यलोड°; G5 परिकाल°, M1 °चाल°, M5 °पाल

9 ^{a}) B (except B5) Da D3 5 6 °रग M (except M3) तयोरंतरमाग(M2 4 °क्र)म्य — ^{b}) B4 °यो महाबल, G1 M2-4 °यो विहगम — ^{c}) B1. 2 5 Da D4 T M1 5 अच्छि° K3 D2 सहसा (for तर°) — ^{d}) K1 °मभ्यापत°; B4 °मभ्यहर° (m as in text)

10 G4 om 10^{a}–11^{b} — ^{a}) Ñ1 2 V1 B3. 4 Dn D1 3 6 7 T1 M3 तत्र, D2 G2 त तु, D5 त वै, G1 तस्मात् — ^{b}) D6 (hapl) om from ततो up to वैनतेय (12^{b}) G (G4 om) M तदा (for ततो) B4 महाबली, T2 प्रतापवान् — ^{c}) K2 4 G1 बलेनैव — ^{d}) K1 उत्पाट्यवी°

11 D6 om 11, G4 om 11^{ab} (cf. v l 10) — ^{a}) B

२९

सूत उवाच ।
जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९
समुत्पाट्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली । C. 1 1504 B. 1 29 10 K. 1 33. 11

29

1 K1 T2 G1-3 M5 om सूत उ° Ś1 T1 G4-6 M1-4 सूत, K0 3 4 Ñ V1 B1 Dn D1-3. 7 सौतिर्; D6 सौति — a) Ś1 K ततो जांबूनदो भू° — b) Ñ1 2 V1 B1 D (except Da D1. 2 5) T1 °निकरोज्ज्व°; Ñ3 T2 °कनकोज्ज्व° Ś1 G (except G6) °ज्वलन् — c) T2 G3 5 जवात्पक्षी, M1. 5 महाप°, M2 4 महान्प° Ś1 K D2 5 विवेश बल्वा न्पक्षी — d) K0 वातवेग, B5 T G1 M2 4 वायु°

2 Cf Suparn 25 3, 4 — d) Ñ3 क्षुरधा° K0 T2 G3 °मयोमय, Cd as in text

3 a) Ñ3 B4 ज्वलितार्क° M1 3 (inf lin) 5 सोमं (for घोर) — b) G2 corrupt G3. 6 किंकिणीजालमभृत — c) K2 D. T2 तदा, T1 °था (for तत्) — Ñ3 घोररूपिणमत्यर्थं — d) Ś1 K1 वि° (for सु°) D5 यस्माद्देवैस्तु नि°

4 a) Ś1 K1 M. तत्, G1 तु (for स) — c) Ś1 K1 अरा अरेणा (!), Ñ3 Da D6 7 T अथा (Ñ3 °न, T1 °ग्रा, T2 °धा) तरे°, D5 आरातरे सो; G2 परिभ्रमसम्य°, G3 चिरतरे° — d) G1-3 M °क्षिप्तांग K1 G6 च, K4 D. हि (for ह)

5 K4 reads 5ab after 6ab — a) D1. 3 6 7 T1 G2 3 अतश्च° D2 T2 G1 4-6 चैवास्ता, D6 चैवाथ — b) K3 Da1 D3 6. 7 T G2 M1 3. 5 महाद्युति — c) Ñ V1 B D (except D2 5) T1 G2 महावीर्यौ; T2 G1 4-6 M2-4 °कायौ — d) D2 M5 दीर्घ°, G2 °तेजसौ

6 a) Ñ1. 2 V1 B Dn D1. 3. 4 6 7 T1 °घोरौ, Da °वीरौ — b) Ñ1. 2 V1 B2 3. 5 D (except Da D2 3. 5) T1 G2 M5 नित्य Ś1 K0 1 तप (Ś1 °म) स्विनौ — c) B Da अमृतस्यैव रक्षार्थं — d) Ś1 K Ñ3 D2. 5 ददृशे B1 3 5 Da D4 ददर्शाथ भुजगमौ

7 a) B4 5 S (except G2 3 M1 5) सरक्त°, D3 7 सस्तब्ध°, D6 सस्तभ° — d) Ś1 K (except K4) D2 5 भजेत् (for भवेत्) — After 7, D3 G (except G3. 6) ins

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेदं जगाम विनतात्मज ।
कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिभोजिनौ ।
इति सचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्णं निराकर ।

8 b) Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 3. 4 6 7 T1 °र्णं सहसावृ°; D5 T2 G M °र्णस्तु समा° — c) K0 2 Ñ3 D5 M1. 5 त चैव; Ñ3m B Da D4 तत्रासौ; G2 3 तौ चैव Ś1 K1. 3 4 अदृष्टपूर्व (K3 4 °रूप) त चैव, Ñ1. 2 V1 Dn D1. 3. 6 7 T1 ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ; D2 °दृष्टपूर्वो तौ चैव — d) Ś1 K पर्वत (K4 पतत), D2 पन्नगौ Ś1 K D2 पर्यलोडयत्, Ñ1 2. 3m V1 B Da Dn D1. 3 4 6 7 T1 समताड°, Ñ3 समलोल°, D5 च व्यलोड°; G3 परिफाल°, M1 °चाल°, M5 °पाल

9 a) B (except B5) Da D3 5 6 °रग M (except M3) तयोरंतरमाग (M2 4 °क्र) म्य — b) B4 °यो महाबल, G1 M2-4 °यो विहगम — c) B1. 2 5 Da D4 T M1 5 अच्छि° K3 D2 सहसा (for तर°) — d) K1 °मभ्यापत°; B4 °मभ्यहर° (m as in text)

10 G4 om 10a-11b — a) Ñ1 2 V1 B3. 4 Dn D1 3 6 7 T1 M3 तत्र, D2 G2 त तु, D5 त वै, G1 तस्मात् — b) D6 (hapl.) om from ततो up to वैनतेय (12b) G (G4 om) M तदा (for ततो) B4 महाबली, T2 प्रतापवान् — c) K2 4 G1 बलेनैव — d) K1 उत्पाट्यवी°

11 D6 om 11, G4 om 11ab (cf. v. l. 10) — a) B

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।
खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२
बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।
सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ १
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।
गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया । C 1 1523 B 1 34 8 K 1 34 4

°पद्यते — After 20^{ab}, K0 4 ins

358* तस्याप्रसण्डादभवन्मयूरो
मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।
मूले च दामुर्नकुल फणीनां
ते वै त्रय सर्पविषापहा[ ] स्मृता ॥

[^{abc}) = Suparn 28 1^{bcd} — ^{d}) K0 तया च ते जाहक तु जाती]

— ^{c}) Ñ V1 B D (except D2 5) T1 च (for हि) — ^{d}) D5 व्यथा (for रुजा) K1 कथचन K2 रुग्जाता मेस्ति काचन; K4 Ñ1 2 V1 B (except B4) Da Dn D1. 2 4 6 7 T1 रुजा मेस्तीह (K4 मॅगेमि) का°, Ñ3 तत्कृत्य मे कथ°, T2 G4-6 M2-4 वेदना मेम्ति का°, G1 रुजा मम कथ°; G2 3 M1 5 रुजा हि मम का° (G3 5 किं°) — After 20, K0 2 3 (all om line 2) Ñ1 2 V1 B D T1 ins

359* एवमुक्त्वा तत पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ।
तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
[Before line 1, B3 ins संतति°]

After 20, T2 G M (except M1. 5) ins

360* इत्येवमुक्त्वा गरुड पत्र चैक व्यसर्जयत ।

21 ^{a}) Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 3. 4 6 7 T1 हृष्टानि, D5 ततस्तु; G2 3 तत्र चै, G6 तत्रैव — ^{b}) Ñ1 2 V1 B D (except D2) T1 नाम चक्रुर्गरुत्मत — ^{c}) B (except B1 3) Da D4 पर्णम् (for पत्रम्) B6 G5 आलोक्य D5 सुपर्ण पक्षमा° — ^{d}) D5 G2 3 भविष्यति — After 21, T2 G (except G3. 6) ins

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्र गत स्थान स्वमेव हि ।
[Cf Suparn. 28 1^{a} — T2 वृथा (for त्रिधा)]

22 ^{a}) Ñ1. 2 V1 B1 2 5 Da2 Dn2 n3 D4 6 7 तद्दृष्ट्वा, B3. 4 Da1 Dn1 D1. 3 T1 त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्) G3 त (for तत्) Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) T1 महदा(B3 Da सुमहा)श्चर्यं (for अद्भुत चापि) — ^{c}) G1 खगोत्तममिद

23 Cf Suparn 28 2 — Before 23, K1 Ñ3 D5 ins इन्द्र उ°, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1. 2 4 6 7 शक्र उ°, D3 T1 शक्र, T2 G1-3. 6 M इन्द्र — ^{a}) G6 वेदि° (for विज्ञा°) — B2 G5 (hapl.) om 23^{bc} — ^{b}) B3. 4 D5 M1. 5 परममुत्तम — ^{c}) K1 Da D2 4 T2 G1 3. 4 6 M चानत्य°; D3 °त्यत°

Colophon om in K3 D2, K2 reads it in marg — *Sub-parvan* K0 4 Ñ1. 2 V1 B1 3. 5 S (except T2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it K0 4 Ñ1. 2 V1 B1. 3. 5 G3 M3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण Ś1 K1 2 Ñ3 B2 4 Da Dn2 D1. 3-7 (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy name* G1 इन्द्रविजय — *Adhy no* (figures, words or both) K0 G2. 3 18, Ñ1 2 V1 Dn3 33, B1 32, B3 D4 (marg sec m) 5 31, T 26, G M 16 (G6 M3 17) — *S'loka no* Ñ3 24, Dn 25 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1494

30

1 G (except G6) ins before गरुड उ° M2-4, before 1

362* इत्येवमुक्तो गरुड प्रत्युवाच शचीपतिम् ।
[M2-4 read सूत before 362*]

M2-4 om गरुड उ° Ś1 K1 G1. 4 5 सुपर्ण, K0 2-4 Ñ3 D2 6 सुपर्ण उ°; D6 T G2 6 M1 5 गरुड° — ^{c}) K0 2-4 D2 5 G3 च (for तु) — ^{d}) G2 3 चानत(G3 °त्य)मे°

2 ^{a}) G2. 6 एव (for एतत्) — ^{b}) G1-3 M1 5 स्वगुण°, B (B3 marg) °सभव Ñ3 सतोत्मबल, G4 5 °तो ह्यात्मबलस्तव — After 2^{ab}, G (except G3 6) ins

363* अनिमित्त सुरश्रेष्ठ सद्य प्राप्नोति गर्हणाम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 चापि, K4 चैव — After 2^{c}, G (except G3 6) ins

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्य न तु वक्तव्य

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।
खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२
बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।
सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ १
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।
गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया । C 1 1523 B 1 34 8 K 1 34 4

°पद्यते — After 20^{ab}, K0 4 ins

358* तस्याप्रसण्डाद्भवन्मयूरो
मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।
मूले च शत्रुर्नकुलः फणीनां
ते वै त्रय सर्पविषापहा[ ] स्मृता ॥
[^{abc})=Suparn 28 1^{bcd} — ^{d}) K0 तथा च ते जाहक तु जाती]

— ^{c}) Ñ V1 B D (except D2 5) T1 च (for हि) — ^{d}) D5 व्यथा (for रुजा) K1 कथचन K2 रुग्जाता मेस्ति काचन; K4 Ñ1 2 V1 B (except B4) Da Dn D1. 3 4 6 7 T1 रुजा मेस्तीह(K4 मेंगेस्ति) का°, Ñ3 तत्कृत्य मे कथ°, T2 G4–6 M2–4 वेदना मेस्ति का°, G1 रुजा मम कथ°; G2 3 M1 5 रुजा हि मम का° (G2 3 किं°) — After 20, K0 2 3 (all om line 2) Ñ1 2 V1 B D T1 ins

359* एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ।
तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
[Before line 1, B3 ins संतिर°]

After 20, T2 G M (except M1. 5) ins

360* इत्येवमुक्त्वा गरुडः पत्र चैक व्यसर्जयत ।

21 ^{a}) Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 3. 4 6 7 T1 हृष्टानि, D5 ततस्तु; G2 3 तत्र चै, G5 तत्रैव — ^{b}) Ñ1 2 V1 B D (except D1) T1 नाम चक्रुर्गरुत्मत — ^{c}) B (except B1 3) Da D1 पर्णम् (for पत्रम्) B6 G5 आलोक्य D5 सुपर्ण पक्षमा° — ^{d}) D5 G2 3 भविष्यति — After 21, T2 G (except G3. 6) ins

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्र गत स्थान स्वमेव हि ।
[Cf Suparn. 28 1^{a} — T2 वृथा (for त्रिधा)]

22 ^{a}) Ñ1. 2 V1 B1 2 5 Da2 Dn2 n3 D1 6 7 तद्दृष्ट्वा, B3. 4 Da1 Dn1 D1. 3 T1 त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्) G3 त (for तत्) Ñ1. 2 V1 B D (except D2 5) T1 महदा(B3 Da सुमहा)श्चर्य (for अद्भुत चापि) — ^{c}) G1 खगोत्तममिद

23 Cf Suparn 28 2 — Before 23, K1 Ñ3 D5 ins इन्द्र उ°, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1. 2 4 6 7 शक्र उ°, D3 T1 शक्र, T2 G1–3. 6 M इन्द्र — ^{a}) G6 वेदि° (for विज्ञा°) — B. G5 (hapl.) om 23^{bc} — ^{b}) B3. 4 D5 M1. 5 परममुत्तम — ^{c}) K1 Da D2 4 T2 G1 3. 4 6 M चानत्य°; D5 °त्यत°

Colophon om in K3 D2, K2 reads it in marg — *Sub-parvan* K0 4 Ñ1. 2 V1 B1 3. 5 S (except T2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it K0 4 Ñ1. 2 V1 B1. 3. 5 G3 M3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण Ś1 K1 2 Ñ3 B2 4 Da Dn2 D1. 3–7 (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — *Adhy name* G1 इन्द्रविजय — *Adhy no* (figures, words or both) K0 G2. 3 18, Ñ1 2 V1 Dn3 33, B1 32, B2 D4 (marg *sec m*) 5 31, T 26, G M 16 (G6 M3 17) — *S'loka no* Ñ3 24, Dn 25 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1494

30

1 G (except G6) ins before गरुड उ° M2–4, before 1

362* इत्येवमुक्तो गरुडः प्रत्युवाच शचीपतिम् ।
[M2–4 read सूत before 362*]

M2–4 om गरुड उ° Ś1 K1 G1. 4 5 सुपर्ण, K0 2–4 Ñ3 D2 6 सुपर्ण उ°; D6 T G2 6 M1 5 गरुड° — ^{c}) K0 2–4 D2 5 G3 च (for तु) — ^{d}) G2 3 चानत(G3 °त्य)मे°

2 ^{a}) G2. 6 एव (for एतत्) — ^{b}) G1–3 M1 5 स्वगुण°, B (B3 marg) °सभव Ñ3 सतोत्मबल, G4 5 °तो ह्यात्मबलस्तव — After 2^{ab}, G (except G3 6) ins

363* अनिमित्त सुरश्रेष्ठ सद्य प्राप्नोति गर्हणाम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 चापि, K4 चैव — After 2^{c}, G (except G3 6) ins

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्य न तु वक्तव्य

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ १५
अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९ C. 1 1542 B. 1 34 23 K. 1 34 27

M3 त; T2 G3 स, M2 4 त्य (for तद्) K1 3 खगेश्वर

11 Ś1 K1 S सूत, K0 3.4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1-3 7 सौतिरु°; D6 सौति — a) G5 6 M1 5 °स्तुत्त G2 3 °चेंद्र — b) K2 (before corr) D5 T2 G6 चैवोपाधि°, G1.4 6 वैरोप°; G2 वचोपाधि° Cd mentions उपधिकृत G3 स्मृत्वोवाचोप° — d) Ś1 K1 B5 Nilp दास्य; G1.2 °स्ये

12 Cf Suparn. 30 5 — Before 12, Ñ1 S (except T1) ins गरुड उ° — b) D2 इति तेऽर्थित; D3 6 7 च तेऽर्थित, T2 G M1.5 यथेप्सित, M2-4 त्वदर्थित — c) M3 4 उरगा श°. — d) A few MSS भक्षा B Da D5 महाविषा

13 Before 13, B3 T G (except G3) M1 ins सूत — a) Ś1 -नुगच्छत; K (except K1) तु गच्छत, T2 G1 M2-4 न्वगाच्छक्र — b) D3 तथा, G M1.5 शक्रो (G1 तदा) K4 भगवांस्त्रिदशेश्वर — Ś1 K0 (om lines 1, 2).1.2 (om line 3) 3 (om lines 1, 2) Ñ2 V1 D (except Da) T1 ins after 13ab Ñ1, after 13

367* देवदेव महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् ।
स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्तं गरुडेन वै ।
इदं भूयो वच प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वर ।

[(L. 2) Ñ1.2 V1 Dn (except Dn3) °दत्त चार्थं Ś1 K1.2 यदुक्त]

— d) K3 °न्वभाषत; K4 °नुभाषत, D3 °नुभाषित; D4 °न्वगच्छत

14 b) T2 G (except G1.3) °रतिके — After 14ab, G (except G2 6) ins

368* विनयावनतो भूत्वा वचन चेदमब्रवीत् ।
गरुड ।
इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।
प्रशाधि किमतो मात करिष्यामि शुभमते ।
विनता ।
परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।
अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।

— After 368*, G2 ins 371* (cf v 1 18). — cd) G4-6 transp सर्पान् and सर्वान् B1 2 (both marg as in text) om D1-4.7 T1 °हृष्टवान्; B3 °हर्षवान्; G4 5 °हर्ष°, Cd °प्रकृष्टवान्

15 With this and the foll st., cf Suparn 29 1, 4 — Before 15, K4 ins गरुड उ°, B3 सुपर्ण उ°, G1 6 गरुड — b) B4 D2 T1 निक्षिप्स्या°, B5 T2 G M °क्षिपा°; Da नि क्षिप्स्या° K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for व) — c) Ś1 K1 °युक्ताश्च, K4 °सपन्ना — d) Ñ3 °त सत्तमा — After 15, Ñ1 2 V1 B D (except D2) T1 ins

369* भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v 1 15 — a) M1 5 °च मे माता — b) M2-4 चास्तु M1.5 वै (for मे) — c) T2 °तामद्य, G2.3 °ता मात्रा — d) B1 त्वमोघ (m as in text), T2 G2 3 तथा मे, M2 3 (m as in text) वचन (for वचो मे)

17 Before 17, M2-4 ins सूत — b) M3 transp प्रत्यु° and त B1.2 °थेति च — c) K0 3.4 D2 G1 M °मादाय

18 b) M1 5 पुन (for तदा) — d) G6 M1 5 हृष्टाश्च (for प्रहृ°) T कृतकौतुकमंगला — After 18, K2 4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) ins

370* यत्रैतदमृत चापि स्थापित कुशसंस्तरे ।
[K2 4 B D4 5 यतस्तद°, Da यच्छतस्तद° (sic)]

G1.4 5 ins after 18 G2, after 368*

371* परस्परकृतद्वेषा सोमप्राशनकर्मणि ।
अह पूर्वमह पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्रवन् ।

19 a) Ś1 K1 T2 G1 °ज्ञायाहृत Ś1 मदा (for सर्पा) — b) G6 शक्रमाया° B5 °हृत (m as in text) K4 Da T1 M1.3 5 यत्, T2 G3-5 त (for तत्) — c) Ś1 *sup lin* रसस्य — d) D5 सर्पा (for दर्भान्) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 G1 तान् (for ते)

20 a) Ñ V1 B Da Dn D1 4-7 द्विधा कृ° Ś1 K1

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ १५
अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९ C. 1 1542 B. 1 34 23 K. 1 34 27

M3 त; T2 G3 स, M2 4 स्व (for तद्) K1 3 खगेश्वर
11 Ś1 K1 S सूत, K0 3.4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1-3 7 सौतिरु°; D6 सौति — a) G5 6 M1 5 °स्युक्त G2 3 °चेंद्र — c) K3 (before corr) D5 T2 G6 चंचोपाधि°, G1.4 6 वैरोप°; G2 यचोपाधि° Cd mentions उपधिकृत G3 स्मृत्वोवाचोप° — d) Ś1 K1 B5 Nilp दास्य; G1.2 °स्ये
12 Cf Suparn. 30 5 — Before 12, Ñ1 S (except T1) ins गरुड उ° — b) D2 इति तेर्थित; D3 6 7 च तेर्थित, T2 G M1.3 यथेप्सित, M2-4 त्वदर्थित — c) M3 4 उरगा श°. — d) A few MSS भक्षा B Da D5 महाविषा°
13 Before 13, B3 T G (except G3) M1 ins सूत — a) Ś1 °त्तुगच्छत; K (except K1) तु गच्छत, T2 G1 M2-4 न्वगाच्छक्र — b) D3 तथा, G M1.5 शक्रो (G1 तदा) K4 भगवांस्त्रिदशेश्वर — Ś1 K0 (om lines 1, 2).1.2 (om line 3) 3 (om lines 1, 2) Ñ2 V1 D (except Da) T1 ins after 13ab Ñ1, after 13
367* देवदेव महात्मानं योगिनामीश्वर हरिम् ।
स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्त गरुडेन वै ।
इदं भूयो वच प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वर ।
[(L. 2) Ñ1.2 V1 Dn (except Dn3) °दत्त चार्थं Ś1 K1.2 यदुक्त]
— d) K3 °न्वभाषत; K4 °नुभाषत, D3 °नुभाषित; D4 °न्वगच्छत
14 b) T2 G (except G1.3) °रन्तिके — After 14ab, G (except G5 6) ins
368* विनयावनतो भूत्वा वचन चेदमब्रवीत् ।
गरुड ।
इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।
प्रशाधि किमतो मात करिष्यामि शुभव्रते ।
विनता ।
परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।
अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।
— After 368*, G2 ins 371* (cf v l 18). — cd) G4-6 transp सर्पान् and सर्वान् B1 2 (both marg as in text) om D1-4.7 T1 °ष्टवान्; B3 °हर्षवान्; G4 5 °हर्ष°, Cd °प्रकृष्टवान्
15 With this and the foll st., cf Suparn 29 1, 4 — Before 15, K4 ins गरुड उ°, B3 सुपर्ण उ°, G1 6 गरुड — b) B4 D3 T1 निक्षिप्या°, B5 T2 G M °क्षिपा°; Da नि क्षिप्या° K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for व) — c) Ś1 K1 °युक्ताश्च, K4 °सपत्ना — d) Ñ3 °त सत्तमा — After 15, Ñ1 2 V1 B D (except D2) T1 ins
369* भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्त तद्वचस्तदा ।
16 Cf. v l 15 — a) M1 5 °व मे माता — b) M2-4 वोस्तु M1.5 वै (for मे) — c) T2 °तामद्य, G2.3 °ता माद्य — d) B4 त्वमोघ (m as in text), T2 G2 3 तथा मे, M2 3 (m as in text) वचन (for वचो मे)
17 Before 17, M2-4 ins सूत — b) M3 transp प्रत्यु° and त B1.2 °थेति च — c) K0 3.4 D2 G1 M °मादाय
18 b) M1 5 पुन (for तदा) — d) G6 M1 5 हृष्टाश्च (for प्रहृ°) T कृतकौतुकमंगला — After 18, K2 4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) ins
370* यत्रैतदमृत चापि स्थापित कुशसस्तरे ।
[K2 4 B D4 5 यतस्तद°, Da यच्छतस्तद° (sic)]
G1.4 5 ins after 18 G2, after 368*
371* परस्परकृतद्वेषा सोमप्राशनकर्मणि ।
अह पूर्वमह पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्रवन् ।
19 a) Ś1 K1 T2 G1 °ज्ञायाहृत Ś1 मदा (for सर्पा) — b) G6 शक्रमाया° B5 °हृत (m as in text) K4 Da T1 M1.3 5 यत्, T2 G3-5 त (for तत्) — c) Ś1 *sup lin* रसस्य — d) D5 सर्पा (for दर्भान्) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 G1 तान् (for ते)
20 a) Ñ V1 B Da Dn D1 4-7 द्विधा कृ° Ś1 K1

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ॥ ८
निष्ठूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डुकः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२ C. 1 1557 B. 1 35 12 K. 1 35 12

6 a) K4 Dn D1.3 6 7 G (except G1.6) काली° — b) D5 पूरणस्तु तथैव च — M5 om 6c — c) Ś1 K1 पजवक (!), K0 2-4 G3 M1 पं(K2 प्य)ज°; Ñ3 प(पिं sup lin. sec m)जरग, D5 पिंगर°, G1 °रिक, G5 °रग, G6 पचशिरा. — d) Ś1 K1 ऐला(K1 °ल)प°; B1 (m as in text) तुला°, T2 G2.3 °पुत्रो
7 a) Ñ3 नीलानलौ, D2 मीन°, T1 °निलौ — b) G1.5 कलापि° (G5 °पी°), M1.2 (before corr) 5 °शकलौ — c) Ś1 K1 आर्यकश्चैत्र°, K0 2 °श्चातु°, K3 °श्चार्त°, K4 °श्चंद्र°; Ñ1 2 V1 B D T1 °श्चोम°; Ñ3 °श्चाद्र°, M2-4 °श्चांद्र°, G4 °श्चार्द्र°; G5 6 °श्चार्द°, M1 3 (inf lin) 5 °श्चाद्रवश्चैव T2 G1-3 सूर्यकश्च(G1 °श्चां)द्रक° — d) Ñ1.2 V1 B D T1 नाग कलशपो°; G1 M2-4 नागौ वै शालपोतकौ; G4-6 °श्च हलपो°, M1.5 °श्च लशपो°
8 a) Hypermetric! Ś1 सोममुखो, K0 3 4 B2 Dn D1.3.4 6 7 T1 सु(B2 शु)नामु°; K1 सुसुनामु°; K2 सुतामु°; Ñ1.2 V1 सुमनाख्यो, B3m सुरामु°, B4 खवामु°, Da1 मनोमु°, G2 सुम्नोमु°, M2 3 (inf lin as in text) 4 सुमारो वै T2 G1.4-6 सुमुखो दुर्मुखश्चैव (cf. 375*) — b) Ś1 °पिंडिक, D5 °पीढिकौ T2 G4-6 विमुखोसि(T2 °चि; G4 °हि)मुखस्तथा (cf. 375*) — c) K1 D4 कोटरक; Ñ1 2 V1 Dn3 G क(G1 का)कोंट°; Da1 कैटन°; Dn1 n4 D1.3.6 7 करोट°; D5 कोरट°; T1 कनेट°, M2 3 (inf lin as in text) 4 °नग Ñ3 आसक कोरकश्चैव, T2 G4-6 विमल पिंडक श्रुत (T2 क्षांत; G6 चैव), G2.3 आस (G3 °स्ति)कोपरतश्चैव — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-6 T1 वालि(B3 °न)शिख; D7 वालिखित, T2 वारिजित, G1.5 विलिखित — G6 repeats 8cd as आसकोटरवश्चैव शखपालशिखिस्तथा
9 G4 om 9ab — a) Ś1 निष्पूरको, K0 °ष्यूर°, K1.3 4 °ष्टूर°; K2 °प्कूर°, Ñ1.2 V1 Dn D1 3.4 6 7 T1 °ष्टान°; Ñ3 B Da1 D2 T2 G5 6 M1.5 °ष्टुरि°, Da2 भिष्टरि°; D5 °ष्कुरि°, G2 °ष्ठाधि°; G3 °प्माति°, M3 °नगो K4 हेमगुह्यो, Da D2 °गुडो, T2 G5 पोत°, G2 °गुणो; M1 5 मल्लु° — b) K (except K1) नाहुप; B3m Da लघुप — M3.4 om 9c–11d — c) G2 3 वाहु°. Ś1 Da2 हस्तिपाद, K (except K1) Da1 °मुख; T2 °कर्ण; G2 °पको, G3 6 °बको — d) Ñ3 मुद्गल°, B1 D4 मुकुर°
10 M3 4 om. 10 (of v 1. 9) — a) K2 कवराश्व° — b) Ś1 K2.4 Da1 D3 M3 5 कालि°, D6 °यन; G1 कालिंककु, G4.5 कालिंगाक, G6 °लिकट — After 10ab, D1 reads 12 — c) K3 वर्तस°, G1.4 वृत्र (G1 °त्त) सवर्तक B2 D1 G2 3.6 M1.3 5 °सवृत्तकौ (M3 °गौ) M1 5 द्वौ च (for नागौ) — d) Da D2.3 6 7 द्वौ पद्मा(D6 मद्मा)विति विश्रुतौ
11 G1 M3 4 om 11 (of v 1 9) — a) K4 B1-3 Da G (except G6, G1 om) शखणक; Ñ1.2 V1 Dn D3.6.7 T1 °मुख, Ñ3 B4 5 M3 °नख°; D1 °शिरा, D2 °गण — b) Ś1 च स्फांड°, K0 Ñ3 च स्पड°; K1 च फड°; K2 3 च स्वड°; K4 Ñ1 2 V1 B D T1 कूष्मा(or °श्मां)डको°; T2 G4 5 चंड(T2 °द्र)प्रकोपन, G2 3 M3 चाप्य(M3 °ह्य)जको वर; G6 गधसृकोदन°, M1.5 चाप्यजकेश्वर — c) Ñ1 2 V1 B D T G4-6 तथा(G6 °दा) नागो — d) Da पिंजर°; G2 3 पांडुर°; G6 पिंडीर°; M1.3.5 पिंदर° — After 11, Ś1 marg ins
374* विप्रस्यावज्ञया शप्तो मातु सर्पो विपद्गता ।
सुपर्णस्तूभयग्रीला हरेरप्युपरि स्थित ।
12 For D1 of. v 1. 10 — a) G1 पद्मदष्ट्र K2 4 Da1 °वीरपुष्पदष्ट्रौ — b) Ś1 K Ñ3 ह्वै(K2 न; K4 श)लको बिल्व(K3 विधि)पांडु(Ś1 °मछ)क; Ñ1 वनुको विलपांडुर; Ñ2 V1 B D T बि(B2 3.4m Da वै)ल्वको बिल्वपांडु(or °ड)र (D2 वैलुको बिल्वपांडुर; D5 येलुको विलुपाडुर); G1 M2-4 °को बहुपाडर; G2 3 नशाको वि°, G4-6 वैल्लको वि°; M1.5 वलको वि° — c) MSS vary at random between मूप° and मूपि°; D4 सूच्यानन — d) K0-2 हरिद्रुक, G3 °रींदुक; M (except M1.5) °द्रुम — After 12, M3 4 read 15ab. For G1 of v 1 15

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ॥ ८
निष्ठ्यूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डुकः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२ C. 1 1557 B. 1 35 12 K. 1 35 12

---

6 a) K4 Dn D1.3 6 7 G (except G4.6) काली° — b) D5 पूरणस्तु तथैव च — M5 om 6c — c) Ś1 K1 पजवक (!), K0 2-4 G3 M1 पं(K2 प्य)ज°; Ñ3 प(पिं *sup lin. sec m*)जरग, D5 पिंगर°, G1 °रिक, G5 °रग, G6 पचशिरा. — d) Ś1 K1 ऐला(K1 °ल)प°; B4 (m as in text) तुला°, T2 G2.3 °पुत्रो

7 a) Ñ3 नीलानलौ, D2 मीन°, T1 °निलौ — b) G4.5 कलापि° (G5 °पी°), M1.2 (before corr) 5 °शकलौ — c) Ś1 K1 आर्यकश्चैत्र°, K0 2 °श्चातु°, K3 °श्चार्त°, K4 °श्चांद्र°; Ñ1 2 V1 B D T1 °श्चोग्र°; Ñ3 °श्चाद्र°, M2-4 °श्चांद्र°, G4 °श्चार्द्र°; G5 6 °श्चार्द्र°, M1 3 (*inf lin*) 5 °श्चाद्रवश्चैव T2 G1-3 सूर्यकश्च(G1 °श्चां)द्रक° — d) Ñ1.2 V1 B D T1 नाग कलशपो°; G1 M2-4 नागौ वै शालपोतकौ; G4-6 °श्च हलपो°, M1.5 °श्च लशपो°

8 a) Hypermetric! Ś1 सोमसुखो, K0 3 4 B2 Dn D1.3.4 6 7 T1 सु(B2 शु)नासु°; K1 सुसुनासु°; K2 सुतासु°; Ñ1.2 V1 सुमनाख्यो, B3m सुरासु°, B4 खवासु°, Da1 मनोसु°, G2 सुश्नोसु°, M2 3 (*inf lin* as in text) 4 सुमारो वै T2 G1.4-6 सुमुखो दुर्मुखश्चैव (cf. 375*) — b) Ś1 °पिंडिक, D5 °पीढिकौ T2 G4-6 विमुखोसि(T2 °चि-; G4 °ढि)मुखस्तथा (cf. 375*) — c) K1 D4 कोटरक; Ñ1 2 V1 Dn3 G क(G1 का)कोंट°; Da1 कैटन°; Dn1 n4 D1.3.6 7 करोट°; D5 कोरट°; T1 कनेट°, M2 3 (*inf lin* as in text) 4 °नग Ñ3 आसक कोरकश्चैव, T2 G4-6 विमल पिंडक क्षुस (T2 क्षांत; G6 चैव), G2.3 आस (G3 °स्ति)-कोपरतश्चैव — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-6 T1 वालि(B3 °न)शिख; D7 वालिखित, T2 वारिजित, G4.5 विलिखित — G6 repeats 8cd as आसकोटरवश्चैव शखपालशिखिस्तथा

9 G4 om 9ab — a) Ś1 निष्पूरको, K0 °र्यूर°, K1.3 4 °ष्टूर°; K2 °ष्कूर°, Ñ1.2 V1 Dn D1 3.4 6 7 T1 °ष्टान°; Ñ3 B Da1 D2 T2 G5 6 M1.5 °ष्टुरि°, Da2 भिष्टरि°; D5 °ष्कुरि°, G2 °ष्ठाधि°; G3 °ष्मातिं°, M3 °नगो K4 हेमगुह्यो, Da D2 °गुडो, T2 G5 पोत°, G2 °गुणो; M1 5 मल्लु° — b) K (except K1) नाहुष; B3m Da लघुष — M3.4 om 9c–11d — c) G2 3 बाहु°. Ś1 Da2 हस्तिपाद, K (except K1) Da1 °मुख; T2 °कर्ण; G2 °पको, G3 6 °वको — d) Ñ3 मुद्गल°, B1 D4 मुकुर°

10 M2 4 om. 10 (cf v l. 9) — a) K2 कचराश्व° — b) Ś1 K2.4 Da1 D3 M3 5 कालि°, D6 °यन; G1 कालिककु, G4.5 कालिंगक, G6 °लिकट — After 10ab, D1 reads 12 — c) K3 वर्तस°, G1.4 वृत्र (G1 °त्त) सवर्तक B2 D1 G2 3.6 M1.3 5 °सवृत्तकौ (M3 °गौ) M1 5 द्वौ च (for नागौ) — d) Da D2.3 6 7 द्वौ पद्मा(D6 मद्मा)विति विश्रुतौ

11 G1 M2 4 om 11 (cf v l 9) — a) K4 B1-3 Da G (except G6, G1 om) शखणक; Ñ1.2 V1 Dn D3.6.7 T1 °मुख, Ñ3 B4 5 M3 °नख°; D1 °शिरा, D2 °गण — b) Ś1 च स्फांड°, K0 Ñ3 च स्पड°; K1 च फड°; K2 3 च स्वड°; K4 Ñ1 2 V1 B D T1 कूष्मा(or °श्मां)डको°; T2 G4 5 चंड(T2 °द्र)प्रकोपन, G2 3 M3 चाप्य(M3 °ब्य)जको वर; G6 गधसृकोदन°, M1.5 चाप्यजकेश्वर — c) Ñ1 2 V1 B D T G4-6 तथा(G6 °दा) नागो — d) Da पिंजर°; G2 3 पांडुर°; G6 पिंडीर°; M1.3.5 पिंडर° — After 11, Ś1 marg ins

374* विप्रस्याघज्ञया शक्रो मातु सर्पा विपद्गता ।
सुपर्णस्तूभयभीत्या हरेरप्युपरि स्थित ।

12 For D1 cf. v l. 10 — a) G1 पद्मदष्ट्र K2 4 Da1 °वीरपुष्पदष्ट्रौ — b) Ś1 K Ñ3 शै(K2 न-; K4 श)लको बिल्व(K3 विधि)पांडु(Ś1 °मड)क; Ñ1 वनुको बिलपांडुर; Ñ2 V1 B D T बि(B2 3.4m Da वै)ल्वको बिल्वपांडु(or °ड)र (D2 वैलुको बिल्वपांडुर; D5 बेलुको बिलुपाडुर); G1 M2-4 °को बहुपाडर; G2 3 नशाको बि°, G4-6 वैल्लको बि°; M1.5 बलको बि° — c) MSS vary at random between मूष° and मूषि°; D4 सूच्यानन — d) K0-2 हरिद्रुक, G3 °रींदुक; M (except M1.5) °द्रुम — After 12, M2 4 read 15ab. For G1 cf v l 15

३२

शौनक उवाच ।
जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १
सूत उवाच ।
तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्यां च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।
परिशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७
शेष उवाच ।
सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते । C 1 1573 B 1 36 10 K 1 36 10

32

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनक — ^{a}) Ś1 जात्या वै, K1 °स्यैव, Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.5) T1 आख्याता°, T2 G M एते वै D5 ते तु (for तात) — ^{c}) Ś1 K1 G4 5 त त्वनुवि°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1 3.4.6 7 त तेभिवि°, Ñ3 B1 2 4 5 Da D5 T1 त त्वभिवि°; D2 त्वेत त्वभि°, T2 तदभिवि° G1–3.6 M2 4 शापतस्त्व(G3 °के)मभि(G3.6 °वि)ज्ञाय — ^{d}) Ś1 m परमुत्तरमनुत्तर (sic). Ñ1.2 V1 B D °वत किमुत्तर — After 1, K0 4 Da1 ins. a passage of three lines given in App I (No. 18)

2 Ś1 K1 S (K1 G3 with prefixed श्री) सूत , Ñ1.2 V1 B1 Dn3 सौतिरु° — ^{a}) D5 शेषस्तु, M2 4.5 शेषा तु (sic). K1 धरवान् (for भग°) — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D transp त्यक्त्वा and कद्रू G3 त्वेको कद्रू G1 4–6 कद्रू सुतानपि — ^{c}) Ñ1 आगच्छत्, Ñ3 G1 °स्थाय; D5 °स्तेपे Ñ2 V1 Dn D1.3.6 7 उग्र तप समातस्थे — ^{d}) G (except G4 5) M °क्षो जितेंद्रिय°

3 ^{a}) Ś1 K1 G3 आस्थाय — ^{b}) Ñ3 S (except T1) तपोधन — ^{c}) Ś1 K दशार्णे पु°

4 ^{a}) Ñ3 G1 रम्ये°, D3.6 7 सर्वे° (for पुण्ये°) — ^{b}) Cf 1 1 10^{d} — ^{c}) Ś1 (by corr) Ñ V1 B Da D2.5 T G M1.5 °शीलो — ^{d}) K2 Ñ3 नियतेंद्रिय — After 4, K4 ins 1 41 3^{ab} (cf. 250*), while G (except G3 6) ins

377* शीतवातातपसह परित्यक्तप्रियाप्रिय ।
धर्मे मन समाधाय स्नाने त्रिषवणे तथा ।

5 ^{b}) K2 G3.6 ददर्श च; G2 ददृशे च (for त द°) — G6 om 5^{c}–6^{b} — ^{c}) Hypermetric! K0 2 4 वि ; K3 Ñ1 2 V1 B D T1 स ; Ñ3 G3 प्र-, G2 त (for परि-) — ^{d}) Ś1 K1 T2 G1 4 5 M (except M1.5) प्रभु ; Ñ1.2 V1 B D T1 मुनिं Ñ3 जटामकुटधारिण

6 G6 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) M2 4 5 °धृति . — Before 6^{cd}, K4 D4 5 ins ब्रह्मोवाच, G2 3.6 M (except M2) ब्रह्मा — ^{c}) M1.5 °द क्रियते

7 ^{d}) Ś1 K1.3 4 Ñ V1 B2–4 D (except D2 5) T1 यस्ते Ś1 K1 4 स्थित° Ñ1.2 V1 D T1 व्यवस्थित (D2 5 °त); B as in D2 5, T2 G M चिकीर्षि (G2 चिरास्थि°; G3 corrupt)

8 K3 श्रीशेष उ° Ś1 K1 D6 S om उवाच — ^{a}) Ś1 K T G4 5 M2 से; Ñ3 M1.5 पि (for हि) — ^{b}) Ñ3 प्रायशो (for भ्रा°)

9 ^{c}) Ñ1 2 V1 B D (except D1) तप आ(D3 तपसा)तिष्ठ — ^{d}) Ś1 K1 Da1 G1.4 M (except M1 5) नैनान्

10 ^{a}) K0 (? hapl) om from सतत up to द्विषन्ति (11^{a}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 7 T1 ससुता (for सत°) — ^{b}) Ñ1 2 V1 Dn D1.4 7 T1 सतत विनता, M5 सतत ससुतं D6 G6 M3 transp विन° and ससु° — ^{d}) K3 प्रतापवान्; Ñ1 2 V1 B D T1 अतरिक्षग (for पिता°)

11 K0 om. up to द्विषन्ति (cf. v 1 10) — ^{a}) M1

३२

शौनक उवाच ।

जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।

तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्यां च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।
परिशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७

शेष उवाच ।

सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते । C 1 1573 B 1 36 10 K 1 36 10

32

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनक — ^{a}) Ś1 जात्या वै, K1 °स्त्वेव, Ñ1.2 V1 B2 D (except Dn D2.5) T1 आख्याता°, T2 G M एते वै D5 ते तु (for तात) — ^{c}) Ś1 K1 G4.5 त स्त्वनुवि°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.3.4.6.7 त तेभिवि°, Ñ3 B1.2.4.5 Dn D5 T1 त स्त्वभिवि°; D2 स्त्वेत स्त्वभि°, T2 तदभिवि° G1-3.6 M2.4 शापतस्त्व(G3 °कें)मभि(G3.6 °वि)ज्ञाय — ^{d}) Ś1m परमुत्तरमनुत्तर (sic). Ñ1.2 V1 B D °वत किमुत्तर — After 1, K0.4 Da1 ins. a passage of three lines given in App I (No. 18)

2 Ś1 K1 S (K1 G3 with prefixed श्री) सूत , Ñ1.2 V1 B1 Dn3 सौतिरु° — ^{a}) D5 शेषस्तु, M2.4.5 शेषा तु (sic). K1 बलवान् (for भग°) — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D transp त्यक्त्वा and कद्रू G3 स्त्वेको कद्रू G1.4-6 कद्रू सुतानपि — ^{c}) Ñ1 आगच्छत्, Ñ3 G1 °स्थाय; D5 °स्तेपे Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 उग्र तप समातस्थे — ^{d}) G (except G4.5) M °क्षो जितेंद्रिय

3 ^{a}) Ś1 K1 G3 आस्थाय — ^{b}) Ñ3 S (except T1) तपोधन — ^{c}) Ś1 K दशार्णे पु°

4 ^{a}) Ñ3 G1 रम्ये°, D3.6.7 सर्वे° (for पुण्ये°) — ^{b}) Cf 1 1 10^{d} — ^{c}) Ś1 (by corr) Ñ V1 B Dn D2.5 T G M1.5 °शीलो — ^{d}) K2 Ñ3 नियतेंद्रिय — After 4, K4 ins 1 41 3^{ab} (cf. 250*), while G (except G3.6) ins

377* शीतवातातपसह परित्यक्तप्रियाप्रिय ।
धर्मे मन समाधाय स्नाने त्रिषवणे तथा ।

5 ^{b}) K2 G3.6 ददर्श च; G2 ददृशे च (for त द°) — G6 om 5^{c}–6^{b} — ^{c}) Hypermetric! K0.2.4 वि; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 स ; Ñ3 G3 प्र-, G2 त (for परि-) — ^{d}) Ś1 K1 T2 G1.4.5 M (except M1.5) प्रभु ; Ñ1.2 V1 B D T1 मुनिं Ñ3 जटामकुटधारिण

6 G6 om 6^{ab} (of v l 5) — ^{a}) M2.4.5 °धृति . — Before 6^{cd}, K4 D4.5 ins ब्रह्मोवाच, G2.3.6 M (except M2) ब्रह्मा — ^{c}) M1.5 °द क्रियते

7 ^{d}) Ś1 K1.3.4 Ñ V1 B2-4 D (except D2.5) T1 यस्ते Ś1 K1.4 स्थित° Ñ1.2 V1 D T1 व्यवस्थित (D2.5 °त); B as in D2.5, T2 G M चिकीर्षि (G2 चिरास्थि°; G3 corrupt)

8 K3 श्रीशेष उ° Ś1 K1 D6 S om उवाच — ^{a}) Ś1 K T G4.5 M2 से; Ñ3 M1.5 पि (for हि) — ^{b}) Ñ3 भ्रायशो (for भ्रा°)

9 ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D1) तप आ(D3 तपसा)तिष्ठ — ^{d}) Ś1 K1 Da1 G1.4 M (except M1.5) नैनान्

10 ^{a}) K0 (? hapl) om from सतत up to द्विषन्ति (11^{a}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.7 T1 ससुता (for सत°) — ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn D1.4.7 T1 सतत विनता, M5 सतत ससुतं D6 G6 M3 transp विन° and ससु° — ^{d}) K3 प्रतापवान्; Ñ1.2 V1 B D T1 अतरिक्षग (for पिता°)

11 K0 om. up to द्विषन्ति (cf. v l 10) — ^{a}) M1

महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारयितासि निश्चलां
प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०
ब्रह्मोवाच ।
अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम
स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१
सूत उवाच ।
तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमां
समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२
ब्रह्मोवाच ।
शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो
महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वां
यथाहमेवं बलभिद्यथा वा ॥ २३
सूत उवाच ।
अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४
सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५ C. 1 1568 B 1 30. 25 K 1 36. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1-3 M2-4 भुवन° (for भूतपतिर्) — K0 om 20[cd] — [d]) Ś1 K1.3 transp तां and मे B3 विवरं (for शिर°)

21 Ś1 (with prefixed श्री) S (G3 M1.5 om) ब्रह्मा; K1 पितामह — [a]) M1 अतो, M5 इमां (for अधो) K0 2 4 °गमेश्वर — [b]) T1 (evidently with misleoction of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा) — [c]) K4 D2 G5.6 °मा महीं

22 D5 om 22 G (except G2 3) M (except M1.5) transp 22 and 23 — G2 M om सूत उ° Ś1 K1 T G (G1 om) सूत ; K0 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6 7 सौतिरु°. — [a]) Ñ V1 Dn3 G3 M4 तथैव Ś1 K Ñ3 Da D2 G6 om स T2 तत् (for स) — [b]) G2 3 भुवोंतरे (for प्रभुर्भु°) K °वरो(K1 °तरा)ग्रज ; T2 °वरोत्तम , G M2 4 °वरो(G3.6 °रा)ग्रत K0 2 3 सित. B5 m प्रभुर्भुजगप्रवरा° M1.3.5 प्रभो भु(M1 र्भु)जगप्रवरोग्रज (M3 °त°) — [d]) A few MSS °नेमीं B1 T2 G (except G4 5) सर्वशः

23 For G1.4-6 M2-4 of v 1. 22 — G5 6 om ब्रह्मो° Ś1 (with prefixed श्री) K1 T G2 3 M1 5 ब्रह्मा — D2 om 23. — [a]) D5 T2 G2.3 °देहो — [b]) T2 G M धारयिता (M1.5 °यता) G (except G2 3) त्वमेक°, M3 (by corr.) त्वदेक.. — [c]) G6 अनेकभोगान् K3 °भोगाद्, Ñ1 2 V1 Dn °गै ; D5 G1 M1.5 °ग Ś1 K सर्वतो, Ñ3 B (except B1) Da Dn D1.4 6 7 T2 M3 (by corr) °वैं, D2 °वें; G6 °वान् — [d]) K3 °मेना; G4 5 °मेको Ś1 K1 बलिभि° B3.4 च, G4 5 मया, M1.5 एव (for वा)

24 D2 G1.4-6 M1.5 om सूत उ° Ś1 K1 T G2.3 M2-4 सूत ; K0 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1.3.6 7 सौतिरु°. — [a]) Ś1 K0-2 4 D3.6 7 T1 अतर्भूमौ; K3 Ñ1.2 V1 B3 4 D5 अधो भूमौ Ñ3 D6 G1.6 M एव (for एव). — [c]) M3 वै धरामेक° — [d]) K1 विभो ; Ñ1 2 V1 Dn2 D2-4.6 7 विदु , G4-6 प्रभो

25 D5 om 25 — [a]) K3 Ñ V1 B D (except D2, D5 om.) T G1.4 5 सहाय — [b]) M1.5 प्रददावमरो° — [c]) T2 G (except G4.5) M1.5 प्रादाद्दे(M1.5 °सार्धे)नमनताय — D3.4 6 S (except M1.5) ins after 25 K4 D5, before st 1 of the foll adhy

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकिः स महाबलः ।
अभ्यषिच्यत नागैस्तु दैवतैरिव वासवः ।
[(L 2) D3-6 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा°]

Colophon. *Sub-parvan* All MSS except K1.3 Dn1 T2 आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) —. *Adhy name* K0 2 4 अनतवरप्रदान ; K3 श्रीशेषस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेषवृत्तकथन, G1 शेषभूभारनियोजन, G3 शेषभूभार. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 43, K3 (*sup lin. sec m*) T2 29, Ñ1 2 V1 B1 Dn3 36, B2 D1m 6 34, D3 33, G M 19 (G2 3 21, G6 M3 20) — *S'loka no* Ñ3 26, Dn 24 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1563.

महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारयितासि निश्चलां
प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०
ब्रह्मोवाच ।
अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम
स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१
सूत उवाच ।
तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमां
समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२
ब्रह्मोवाच ।
शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो
महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वां
यथाहमेवं बलभिद्यथा वा ॥ २३
सूत उवाच ।
अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४
सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५ C 1 1563 B 1 30.25 K 1 30.25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1-3 M2-4 भुवन° (for भूतपतिर्) — K0 om 20[cd] — [d]) Ś1 K1.3 transp तां and मे B3 विवरं (for शिर°)

21 Ś1 (with prefixed श्री) S (G3 M1.5 om) ब्रह्मा; K1 पितामह — [a]) M1 अतो, M5 इमां (for अधो) K0 2 4 °गमेश्वर — [b]) T1 (evidently with mislection of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा) — [c]) K4 D2 G3.6 °मा महीं

22 D5 om 22 G (except G2 3) M (except M1.5) transp 22 and 23 — G2 M om सूत उ° Ś1 K1 T G (G2 om) सूत; K0 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6 7 सौतिरु°. — [a]) Ñ V1 Dn3 G2 M4 तथैव Ś1 K Ñ3 Da D2 G6 om स T2 तद् (for स) — [b]) G2 3 भुर्वोंतरे (for प्रभुर्भु°) K °वरो(K1 °तरा)ग्रज; T2 °वरोत्तम, G M2 4 °वरो(G3.6 °रा)ग्रत K0 2 3 सित. B5 m प्रभुर्भुजगप्रवरा° M1.3.5 प्रभो भु(M1 भुं)जगप्रवरोग्रज (M3 °त°) — [d]) A few MSS °नेमीं B4 T2 G (except G4 5) सर्वश°

23 For G1.4-6 M2-4 of v l. 22 — G5 6 om ब्रह्मो° Ś1 (with prefixed श्री) K1 T G2 3 M1 5 ब्रह्मा — D2 om 23. — [a]) D5 T2 G2.3 °देहो — [b]) T2 G M धारयिता (M1.5 °यता) G (except G2 3) त्वमेक°, M3 (by corr.) त्वदेक.. — [c]) G6 अनेकभोगान् K2 °भोगाद्, Ñ1 2 V1 Dn °गै; D5 G1 M1.5 °ग Ś1 K सर्वतो, Ñ3 B (except B4) Da Dn D1.4 5 7 T2 M3 (by corr) °वैं, D5 °वें; G6 °वान् — [d]) K3 °मेना; G4 5 °मेको Ś1 K1 बलिभि° B3.4 च, G4 5 मया, M1.5 एव (for वा)

24 D2 G1.4-6 M1.5 om सूत उ° Ś1 K1 T G2.3 M2-4 सूत; K0 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1.3.6 7 सौतिरु°. — [a]) Ś1 K0-2 4 D3.6 7 T1 अतर्भूमौ; K3 Ñ1.2 V1 B3 4 D5 अधो भूमौ Ñ3 D6 G1.6 M एव (for एवं). — [c]) M3 वै धरामेक° — [d]) K1 विभो; Ñ1 2 V1 Dn3 D2-4.6 7 विदु, G4-6 प्रभो

25 D5 om 25 — [a]) K3 Ñ V1 B D (except D2, D5 om.) T G1.4 5 सहाय — [b]) M1.5 प्रददावमरो° — [c]) T2 G (except G4.5) M1.3 प्रादाद्दे(M1.5 °साधे)नम° नताय — D3.4 6 S (except M1.5) ins after 25 K4 D5, before st 1 of the foll adhy

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकि स महाबल° ।
अभ्यषिच्यत नागैस्तु दैवतैरिव वासव° ।
[(L 2) D3-6 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा°]

Colophon. *Sub-parvan* All MSS except K1.3 Dn1 T2 आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) —. *Adhy name* K0 2 4 अनतवरप्रदान; K3 श्रीशेपस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेषवृत्तकथन, G1 शेषभूभारनियोजन, G3 शेषभूभार. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 43, K3 (*sup lin. sec m*) T2 29, Ñ1 2 V1 B1 Dn3 36, B2 D4 m 5 34, D3 33, G M 19 (G2 3 21, G6 M3 20) — *S'loka no* Ñ3 26, Dn 24 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1563.

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।
सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८
तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् । C. 1 1608 B 1 37 21 K. 1 37 21

11 Before 11, G1 4 5 ins पुलापत्र (cf. v l 10). — a) G1 4 5 शृण्वतु नागा ह्यस्य मे — b) K (except K1, K2m as in text) द्विजोत्तमा — c) K0 Da1 जन्मे° (cf v l 1 1 8, 18. 8 etc) Ś1 K1 D2 G2 3 6 M (except M4) त (as in text), the rest सु

12 ab) 12a = 21a Ñ3 transp नागा and तत्र — c) K3 हि (for ऽस्य) — d) K3 समतत , Ñ1 B Da सुसह°; T2 सुसत्तमा ; G2 समाश्रि°, G4 5 समाग°

13 a) S (except T1 M5) पृच्छति K2 D1 M2 4 transp सर्वे° and कार्येषु (in b) — b) K0 अथ; B4 सु- (for अर्थे). Ñ3 G2 °श्चयात्; D2 5 °श्चयान् — c) Ś1 तथा (for °त्र) Ñ1.2 V1 B D प्रदास्यामो, T1 G3 प्रयो°, G2 प्रवे° — d) D6 7 राज्ञो (for य°) Ś1 T1 निवर्त्स्यते; K1 Ñ1.2 V1 B D °र्त्स्यति (B4 D5 °ते), Ñ3 न वत्स्यति, T2 G M न व°

14 a) Ñ3 B4 5 बहुमतो, D2 बुद्धिमतो D1 बुद्धा (for राजा) — b) Ñ3 B4 G M बुद्धौ (G2 °द्धिं, G3 °द्धे, M1 5 °द्धो); B1-3.5 Dn D1.4 6 T1 °ध्या — c) Ñ1 B D2 5 सत्रार्थं (B4 D2 °र्थे) K2 M2-4 प्रक्ष्यते; T G2-4 M1 5 पृच्छते, G5 6 वक्ष्यते G2 3 युक्त (for व्यक्त) — d) Ś1 K (except K4) वक्ष्याम स (K0 3 ते)

15 b) G5 om 15b excepting चेह G1 4 सु- (for च) — c) M1. 3. 5 विविधैश्चैव, M2 4 °श्चापि — d) M1 5 यत्नेन चेतस

16 a) Ñ1.2 V1 B Dn1 n2 D3 5 अयम् (for य) — b) Ñ1 2 V1 B D (except D1 2) T G4 5 क्रतो , M (except M1. 5) यज्ञे Ñ1 2 V1 B D T1 G2 3. 6 M तस्य, T2 G1 4 5 °त्र — T2 om 16c–21b

17 T2 om 17 (cf v l 16) — a) K1 transp दश° and भुज° (in b) K4 G3 दश्यतां; G2 दिश्य° — c) Ñ1.2 V1 B D T1 मृते, G4 5 ग° K1 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2 5) T1 G1 6 M1 5 यज्ञकारे, K3 °विधि — d) K (except K1) यज्ञोसौ M (except M1 5) च (for स)

18 T2 om 18 (cf v l. 16), D6 (hapl) om 18 — b) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1 3 7 M °त्यस्य चर्षि°, K3 G2 3 °त्यस्य च द्विजा , T1 °ति स चर्त्वि°, G6 °त्यत्र चर्त्वि° — c) Ś1 हनिष्याम D3 G6 तान्सर्वान्दशयिष्याम — d) K3 Da1 क्रतुर्नैव; Ñ3 °मेतद्; D2 (by corr) क्रतुरे°, G2 कृत स न, Cd कृतमेव (as in text)

19 T2 om 19 (cf v l 16) — a) Ś1 Ñ3 मन्त्रयतो (Ś1 corr to °यतु), K1 धर्मरता, K4 S (except T2) मन्त्रयति (G4. 5 °ते) Ñ1.2 V1 B D अपरे त्वब्रुवन्नागा (D5 °वन्तत्र); cf 21a, 25a etc — b) K1 मन्त्रयतो, M (except M1 5) महा° (for धर्मा°) Ñ1 2 V1 B D दयालव — c) Da1 कुबुद्धि° Ñ1 2 V1 B D भवतां (for यु°) — d) Ñ3 M1.5 ब्रह्मवध्या Ñ1.2 V1 B D न शोभन (D1 विनाशनं, D4 as in text), Ñ3 भविष्यति

20 T2 om 20 (cf v l 16) — a) G1 M2 4 सपत् (for सम्यक्) G2. 3 सपत्तिर् (for सम्यक्सद्) Ñ1.2 V1 D (except Dn D1 5) M1 Nilp सध°, T1 G1 सुध°; G6 सा ध° (for सद्ध°) Ñ1 2 V1 B3 4 D T1 G2. 3 6 M1. 5 वै (for हि) G4 5 सत्यव्रता धर्ममूला — b) Ś1 K °रुच्यते (K3 °रिष्यते) (for °रुत्तमा) — c) K2 अधर्मोयि भुजगा हि; G1-6 M2 4 °र्मे एव चरित (G5 M3 °त , M4 °ता) — d) G2 आपतये°, G3 आपा°, G5m M2 4 व्यापातये°.

21 T2 om 21ab (cf v l 16) — b) M1. 5 ज्वलित जा° — c) T सर्वे (for वर्षैर्) Ś1 K1. 2 D5 G1 निवारयि° — d) M1 5 वर्षा भू° Ñ3 समतत (for सवि°)

22 a) T2 G3 6 M2 4 °भांडान्, M3 °डो K2 Ñ1.2

22

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।
सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८
तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् । C.1 1608 B 1 37 21 K.1 37 21

11 Before 11, G1 4 5 ins एलापत्र (of. v 1 10). — a) G1 4 5 शृण्वतु नागा हृस्य मे — b) K (except K1, K3m as in text) द्विजोत्तमा° — c) K0 Da1 जन्मे° (of v 1 1 1 8, 18. 8 etc) Ś1 K1 D2 G2 3 6 M (except M4) त (as in text), the rest सु

12 ab) 12a = 21a Ñ3 transp नागा and तत्र — c) K3 हि (for ऽस्य) — d) K3 समतत, Ñ1 B Da सुसह°; T2 सुसत्तमा; G2 समाधि°, G4 5 समाग°

13 a) S (except T1 M5) पृच्छति K2 D1 M2 4 transp सर्वे° and कार्येषु (in b) — b) K0 अथ; B4 सु- (for अर्थे). Ñ3 G1 °श्चयात्; D2 5 °श्चयान् — c) Ś1 तथा (for °त्र) Ñ1.2 V1 B D प्रदास्यामो, T1 G3 प्रयो°, G2 प्रवे° — d) D6 7 राज्ञो (for य°) Ś1 T1 निवर्त्स्यते; K1 Ñ1.2 V1 B D °र्त्स्यति (B4 D5 °ते), Ñ3 न वत्स्यति, T2 G M न व°

14 a) Ñ3 B4 5 बहुमतो, D2 बुद्धिमतो D1 बुद्ध्वा (for राजा) — b) Ñ3 B4 G M बुद्धौ (G2 °द्धिं, G3 °द्धे, M1 5 °द्धो); B1-3.5 Dn D1.4 6 T1 °ध्या — c) Ñ1 B D2 5 सत्रार्थं (B4 D2 °र्थे) K2 M2-4 प्रक्ष्यते; T G2-4 M1 5 पृच्छते, G5 6 वक्ष्यते G2 3 युक्त (for व्यक्त) — d) Ś1 K (except K4) वक्ष्याम स (K0 3 ते)

15 b) G5 om 15b excepting चेह G1 4 सु- (for च) — c) M1.3.5 विविधैश्चैव, M2 4 °श्चापि — d) M1 5 यत्नेन चेतस

16 a) Ñ1.2 V1 B Dn1 n2 D3 5 अयम् (for य) — b) Ñ1 2 V1 B D (except D1 2) T G4 5 क्रतो, M (except M1.5) यज्ञे Ñ1 2 V1 B D T1 G2 3.6 M तस्य, T2 G1 4 5 °त्र — T2 om 16c–21b

17 T2 om 17 (of v 1 16) — a) K1 transp दश° and भुज° (in b) K4 G3 दश्यतां; G2 दिश्य° — c) Ñ1.2 V1 B D T1 मृते, G4 5 ग° K1 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2 5) T1 G1 6 M1 5 यज्ञकारे, K3 °विधि — d) K (except K1) यज्ञोसौ M (except M1 5) च (for स)

18 T2 om 18 (of v l. 16), D6 (hapl) om 18 — b) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1 3 7 M °त्यस्य चर्षि°, K3 G2 3 °त्यस्य च द्विजा, T1 °ति स चर्त्वि°, G6 °त्यत्र चर्त्वि° — c) Ś1 हनिष्याम D3 G6 तान्सर्वान्दशयिष्याम — d) K3 Da1 क्रतुर्नैव; Ñ3 °मेतद्; D2 (by corr) क्रतुरे°, G2 कृत स न, Cd कृतमेव (as in text)

19 T2 om 19 (of v l 16) — a) Ś1 Ñ3 मन्त्रयतो (Ś1 corr to °यतु), K1 धर्मरता, K4 S (except T2) मन्त्रयति (G4.5 °ते) Ñ1.2 V1 B D अपरे त्वब्रुवन्नागा (D5 °वन्तत्र); of 21a, 25a etc — b) K1 मन्त्रयतो, M (except M1 5) महा° (for धर्मा°) Ñ1 2 V1 B D दयालव — c) Da1 कुबुद्धि° Ñ1 2 V1 B D भवतां (for यु°) — d) Ñ3 M1.5 ब्रह्मवध्या Ñ1.2 V1 B D न शोभन (D1 विनाशनं, D4 as in text), Ñ3 भविष्यति

20 T2 om 20 (of v l 16) — a) G1 M2 4 सपत् (for सम्यक्) G2.3 सपत्तिर् (for सम्यक्सद्) Ñ1.2 V1 D (except Dn D1 3) M1 Nilp सध°, T1 G1 सुध°; G6 सा ध° (for सद्ध°) Ñ1 2 V1 B3 4 D T1 G2.3 6 M1.5 वै (for हि) G4 5 सत्यव्रता धर्ममूला — b) Ś1 K °रुच्यते (K3 °रिष्यते) (for °रुत्तमा) — c) K2 अधर्मोय भुजगा हि; G4-6 M2 4 °र्मे एव चरित (G5 M2 °त, M4 °ता) — d) G2 आपतये°, G3 आपा°, G5m M2 4 व्याघातये°.

21 T2 om 21ab (of v l 16) — b) M1.3 ज्वलित जा° — c) T सर्वे (for वर्षैर्) Ś1 K1.2 D5 G1 निवारयि° — d) M1 3 वर्षा भू° Ñ3 समतत (for सवि°)

22 a) T2 G3 6 M2 4 °भांडान्, M3 °डौ K2 Ñ1.2

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्धितम् ।
अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४
अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो । C. 1. 1527 B. 1. 33. 6 K. 1. 33. 7

---

31 G1. 4. 5 (om lines 3, 4), after 29

385* श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ।
ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः ।
न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः ।
मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत् ।

[(L. 2) K4 B D3 D2 G1. 4. 5 °वदास्य — D5 om lines 3 and 4, and repeats 30c–31b — (L. 4) Second half =(var.) 31b]
— Ñ3 reads 31cd after 30ab — c) K0 B Da D2. 4. 5 अनेन सुभृशं T2 G1. 4. 5 M तप्स्ये

Colophon Sub-parvan All MSS except K1 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy. name* K0. 2. 4 नागमन्त्रः, K3 सर्पमंत्र, Ñ1. 2 V1 वासुक्यादिमंत्रण, G1 वासुकीसर्पसंताप — *Adhy. no.* (figures, words or both) Ś1 44, K0 32, K3 (marg. sec. m.) T 30, Ñ1. 2 V1 Dn 37, B1 36, B2 D2. 4 m 35, D5 3 (sic), G M 20 (G2. 3 22, G5 M3 21) — *Śloka no.* Ñ3 33, Dn 34.

34

1 K0 om. सूत उ° Ś1 K1 S (G2. 3 with prefixed श्री) सूत, K2. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 4 Dn D1. 2. 6. 7 सौतिरु° — a) Ñ1. 2 V1 B D T1 सर्पाणां तु (D5 च) वचः श्रुत्वा — b) D3 T2 G1–3 M3 °षामेव, G4–6 M1. 2. 4. 5 °षामपि T2 G M1. 2. 4. 5 चैव (for चेति) D3 T2 G हि; M1. 2. 4. 5 ह M3 भोगिना (for चेति च) — c) K2. 4 Da G1 तु (for च) M4 वासुके ते — After 1, G (except G3. 6) ins.

386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयैषा भुजगोत्तमाः ।
हेयेति यदि वो बुद्धिस्तथापि च तथा प्रभो ।
अस्तु कामं ममाद्यापि बुद्धिः स्मरणमागता ।
तां शृणुध्वं प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन पन्नगाः ।

2 Before 2, B4 D1 ins. एलापत्र उ°, T2 एलापुत्र° — b) K0. 3 B3 D5 T2 G स (T2 G1 न) च (for न स) Arjp (like Da) न स (as in text) — c) K0 Da1 Dn1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18. 8 etc.) — d) K0. 2. 4 Ñ3 M1. 5 °कमनामय (K2 °य), B D T °क महद्भयं G (except G3. 8) M2–4 °कमिदं भयं Ñ3 (inf. lin. sec. m.) भवता भयवर्द्धितं

3 a) D6 G5 °पहतं, T2 °हते, G4. 5 °द्रुतो M1. 5 कार्ये (for राजन्) — b) K0 पौरुष T2 G2. 3. 6 M1. 5 न कर्तव्यं च पौरुषं — c) T1 देवम् Ñ3 D2. 3. 7 G6 M °श्रयेत, T2 °श्रयीत, G1 °श्रयिता — d) Ś1 K1 B3 Dn3 D7 नान्यस्तत्र, K3 Dn1. n2 D1 T1 नान्यो(K3 °न्य)स्त्यत्र; D5 नान्य तत्र

4 a) Ñ V1 Dn °दं चैवम° G6 पौरुष नैतदस्माकं; — b) M (except M1. 5) °सत्तम G4–6 भयदं पन्नगोत्तमाः — Ś1 K1 (hapl.) om. 4c–5d — d) K3 वदतो, T2 G3. 6 M1. 5 वचनं (for च वचो)

5 Ś1 K1 om. 5 (cf. v. l. 4) Before 5, K0. 4 ins. एलापत्र उ°, G2. 6 एलापत्र — b) G2. 3 समावर्ते ततस्तदा — d) M °सत्तम

6 a) Ś1 m °ना श्रौष, T2 G1. 4. 5 M2–4 °गश्रेष्ठ G2. 3. 6 M1. 5 देवैः (G2 दैवं) श्लोक (G6 चोक्त) तदा(M5 °दा)श्रौषं. — b) D2. 6 T1 तीक्ष्णास्तीक्ष्ण, D5 G1. 2. 4. 5 M2–4 °क्ष्णं तीक्ष्णं, T2 G6 °क्ष्णतीक्ष्ण (G6 °क्ष्ण), M1 °क्ष्णा तीक्ष्णा, Cd as in text — After 6ab, G (except G3. 6) ins.

387* शापं तु श्रावितवता पन्नगानामनामयम् ।
कृपया परयाविष्टा प्रार्थयन्तो दिवौकसः ।

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्धितम् ।
अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४
अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो । G. 1 1*27 B 1 35.6 K. 1 38.7

---

31 G1.4.5 (om lines 3, 4), after 29
385* श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ।
ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः ।
न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः ।
मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत् ।

[(L. 2) K4 B D3 D2 G1.4.5 °वशात्स्य — D5 om lines 3 and 4, and repeats 30^{c}–31^{b} — (L. 4) Second half =(var.) 31^{b}]

— Ñ3 reads 31^{cd} after 30^{ab} — ^{c}) K0 B Da D2.4.5 अनेन सुभृशं T2 G1.4.5 M तप्स्ये

Colophon *Sub-parvan* All MSS except K1 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K0.2.4 नागमन्त्र°, K3 सर्पमंत्र, Ñ1.2 V1 वासुक्यादिमंत्रण, G1 वासुकीसर्पसंताप° — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 44, K0 32, K3 (marg. *sec. m.*) T 30, Ñ1.2 V1 Dn 37, B1 36, B2 D2.4m 35, D5 3 (sic), G M 20 (G2.3 22, G5 M3 21) — *Śloka no* Ñ3 33, Dn 34

34

1 K0 om. सूत उ° Ś1 K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूत, K2.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.2.6.7 सौतिरु° — ^{a}) Ñ1.2 V1 B D T1 सर्पाणां तु (D5 च) वचः श्रुत्वा — ^{b}) D3 T2 G1–3 M3 °षामेव, G4–6 M1.2.4.5 °षामपि T2 G M1.2.4.5 चैव (for चेति) D3 T2 G हि; M1.2.4.5 ह M3 भोगिनां (for चेति च) — ^{c}) K2.4 Da G1 तु (for च) M4 वासुके ते — After 1, G (except G3.6) ins
386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयैषा भुजगोत्तमाः ।
हेयेति यदि वो बुद्धिस्त्वथापि च तथा प्रभो ।
अस्तु कामं ममाद्यापि बुद्धिः स्मरणमागता ।
तां शृणुध्वं प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगाः ।

2 Before 2, B4 D1 ins एलापत्र उ°, T2 एलापुत्र° — ^{b}) K0.3 B3 D5 T2 G स (T2 G1 न) च (for न स) Arjp (like Da) न स (as in text) — ^{c}) K0 Da1 Dn1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18. 8 etc.) — ^{d}) K0.2.4 Ñ3 M1.5 °कमनामय (K2 °य), B D T °कं महद्भयं G (except G3.8) M2–4 °कमिदं भयं Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) भवतां भयवद्धितं

3 ^{a}) D6 G5 °पहतं, T2 °हते, G4.5 °द्रुतो M1.5 कार्ये (for राजन्) — ^{b}) K0 पौरुष T2 G2.3.6 M1.5 न कर्तव्यं च पौरुषं — ^{c}) T1 देवम् Ñ3 D2.8.7 G6 M °श्रयेत, T2 °श्रयीत, G1 °श्रयिता — ^{d}) Ś1 K1 B3 Dn3 D7 नान्यस्तत्र, K3 Dn1.n2 D1 T1 नान्यो(K3 °न्य)स्त्यत्र; D5 नान्य तत्र

4 ^{a}) Ñ V1 Dn °दं चैवम° G6 पौरुष नैतदस्माकं; — ^{b}) M (except M1.5) °सत्तम G4–6 भयदं पन्नगोत्तमाः — Ś1 K1 (hapl.) om 4^{c}–5^{d} — ^{d}) K3 वदतो, T2 G2.6 M1.5 वचनं (for च वचो)

5 Ś1 K1 om 5 (cf. v. l. 4) Before 5, K0.4 ins एलापत्र उ°, G2.6 एलापत्र — ^{b}) G2.3 समावर्ते ततस्तदा — ^{d}) M °सत्तम

6 ^{a}) Ś1 m °णा श्रौष, T2 G1.4.5 M2–4 °गश्रेष्ठ G2.3.6 M1.5 देवै (G2 दैवं) श्लोक (G6 चोक्त) तदा(M5 °चा)श्रौष° — ^{b}) D2.6 T1 तीक्ष्णास्तीक्ष्ण, D5 G1.2.4.5 M2–4 °क्ष्णं तीक्ष्णं, T2 G6 °क्ष्णतीक्ष्ण (G6 °क्ष्ण), M1 °क्ष्णा तीक्ष्णा, Cd as in text — After 6^{ab}, G (except G3.6) ins
387* शापं तु तास्मितस्माना पन्नगानामनामयम् ।
कृपया परयाविष्टाः प्रार्थयन्तो दिवौकसः ।

एलापत्र उवाच ।
एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥ १६
सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७
भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।
एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १
ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २
ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३
तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिनां वरः ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४
देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५
तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि । C 1 1646 B 1 35 6 K 1 39.6

(except M1.5) नत्वा G1 M (except M1.5) चैन, G3 6 चैव Ñ1 उक्त्वा चैन गतो देव, Ñ2 V1 B D T1 उक्त्वैव (D3 °न) वचन देवान् (D2 उक्त्वा चैवागत देवा) — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2) विरिंचिस्त्रिदिवं ययौ, G1 2 देवदेव पितामह

17 a) Ś1 K D2 5 °मेतां (K3 D2 °नां) B5 नु (for प्र) — b) K0 4 B1 D2 7 G1 वासुकेर् B1.2.4 D (except D2.5) T भगिनी — c) Cf 12c Ñ V1 B (except B3) D (except D2) T G1 5 6 M5 ख्याता — d) K3 G2.3 तामस्मै, B3 M (except M1.5) तस्मै तां; D1 तस्मै त्व

18 a) D5 भैक्ष्य हि — b) Ś1 शाप° (for भय°) — c) Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D2 5) T1 °तायैनाम् — d) G2 एव (for एष) M1.5 transp श्रुत and मया

Colophon *Sub-parvan* All MSS except Dn1.n3 T2 आस्तीक (v l. आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K (except K1) Ñ1.2 V1 एलापत्रवाक्य; G3 एलापुत्रवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 33, Ñ1.2 V1 38, B1 37, B2 D3 4m 36, D5 4, T 31, G M 21 (G2 3 23, G6 M3 22) — *S'loka no* Dn 19 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1616

35

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत, K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3 6 7 सौतिरु°. — a) Ś1 K1 ऐला° K0 च (for तु) G1 वचन (for तु वच) K3 Ñ1.2 V1 D (except Da D2 5) T1 G2 3 एलापत्रवच श्रुत्वा. — b) B5 श्रुत्वा ते च, D4 ते नागाश्च, G2 3 6 नागराजो Ñ1 2 V1 Dn D1.3.6 7 T1 ते नागा द्विजसत्तम — d) Ñ1.2 V1 Dn T1 °त्यथाब्रुवन्

2 b) T1 G4 परिरक्षत — d) K1 Ñ3 ह (for च)

3 a) M2 3 (inf lin as in text) 4 ततोतीव — b) D2 °तीतोभवत्तदा — After 3ab, B3 ins कचिदत्रैव अध्याय ॥ सौतिरुवाच — c) G4–6 M2 4 ततो (for अथ) K2 (first visarga sup lin) 4 D2 4.6 7 T2 G (except G2) देवा सुरा

4 a) T2 G योक्त्रम् (G3 वे°) G2 3 °महात्मा(G3 °ना)गो — c) K4 समाप्यैव च, Ñ3 G4 5 M1.5 संस्थाप्य चैव, G1 M2–4 ते संस्थाप्य च (G1 तु) T2 संस्थाप्य चैवं तत्सर्वं; G2.3.6 संस्थाप्य च महत्कर्म — d) K0 2 3 Dn1 n3 D1.2 6 7 T1 G2–5 M1 °गमत् B3 सेंद्रा प्राजल्यस्तत (m as in text)

5 T2 (? hapl) om 5ab — b) K0 3.4 ते पितामहमब्रुवन्, G4 5 M (except M1.5) ते च (G4 5 य) ब्रह्माणमब्रु°

6 a) K0 4 Ñ3 G5 तस्येम; K2 °स्यैम, K3 °स्यैन, Ñ1 2 V1 B D T1 अस्यैतन् (Da D5 तस्यैतन्, D2 अस्यैद), G4 अस्ये°, M1 5 तस्य तन् G1 M मनस, — b) Ś1 भय, Ñ3 इह (for त्वम्) G1 transp समु° and त्वम् T2 त्वमुद्धर्तुमिहार्हसि — c) K1 जननी, B3 D5 °न्या, M (except M1 5) °न्यां K2 4 चैव (for देव) — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D3.4 6 7 T1 हितमिच्छत, D1 हर्षमिच्छत, D5 M1 5 °काङ्क्षिणा (D5 °णां), M2 4 °कारिण

एलापत्र उवाच ।
एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥१६
सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७
भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।
एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १
ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २
ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३
तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिनां वरः ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४
देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५
तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि । C 1 1646 B 1 39 6 K 1 39.6

(except M1 5) नत्वा G1 M (except M1.5) चैन, G3 6 चैव Ñ1 उक्त्वा चैन गतो देव , Ñ2 V1 B D T1 उक्त्वैव (D3 °न) वचन देवान् (D2 उक्त्वा चैवागत देवा) — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2) विरिंचिस्त्रिदिव ययौ, G1 2 देवदेव पितामह

17 a) Ś1 K D2 5 °मेतां (K3 D2 °नां) B5 नु (for प्र) — b) K0 4 B1 D2 7 G1 वासुकेर् B1.2.4 D (except D2.5) T भगिनी — c) Cf 12c Ñ V1 B (except B3) D (except D2) T G1 5 6 M5 ख्याता — d) K3 G2.3 तामस्मै, B3 M (except M1.5) तस्मै तां; D1 तस्मै त्व

18 a) D5 भैक्ष्य हि — b) Ś1 शाप° (for भय°) — c) Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D2 5) T1 °तायैनाम् — d) G2 एव (for एष) M1.5 transp श्रुत and मया

Colophon *Sub-parvan* All MSS except Dn1.n3 T2 आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K (except K1) Ñ1.2 V1 एलापत्रवाक्य; G3 एलापुत्रवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 33, Ñ1.2 V1 38, B1 37, B2 D3 4m 36, D5 4, T 31, G M 21 (G2 3 23, G6 M3 22) — *S'loka no* Dn 19 — *Aggregate s'loka no* Dn3 1616

35

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत , K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3 6 7 सौतिरु°. — a) Ś1 K1 ऐला° K0 च (for तु) G1 वचन (for तु वच) K3 Ñ1.2 V1 D (except Da D2 5) T1 G2 3 एलापत्रवच श्रुत्वा. — b) B5 श्रुत्वा ते च, D4 ते नागाश्च, G2 3 6 नागराजो Ñ1 2 V1 Dn D1.3.6 7 T1 ते नागा द्विजसत्तम — d) Ñ1.2 V1 Dn T1 °त्यथाब्रुवन्

2 b) T1 G4 परिरक्षत — d) K1 Ñ3 ह (for च)

3 a) M2 3 (*inf lin* as in text) 4 ततोतीव — b) D2 °तीतोभवत्तदा — After 3ab, B3 ins कश्चिद्गैव अध्याय ॥ सौतिरुवाच — c) G4-6 M3 4 ततो (for अथ) K2 (first *visarga sup lin*) 4 D2 4.6 7 T2 G (except G2) देवा सुरा

4 a) T2 G योक्त्रम् (G3 वे°) G2 3 °महात्मा(G3 °ना)गो — c) K4 समाप्यैव च, Ñ3 G4 5 M1.5 सस्थाप्य चैव, G1 M2-4 ते सस्थाप्य च (G1 तु) T2 सस्थाप्य चैवं तत्सर्वं; G2.3.6 सस्थाप्य च महत्कर्म — d) K0 2 3 Dn1 n3 D1.2 6 7 T1 G2-5 M1 °गमत् B3 सेंद्रा प्राजलयस्तत (m as in text)

5 T2 (? hapl) om 5ab — b) K0 3.4 ते पितामहमब्रुवन्, G4 5 M (except M1.5) ते च (G4 5 य) ब्रह्माणमब्रु°

6 a) K0 4 Ñ3 G5 तस्येम; K2 °स्यैम, K3 °स्यैन, Ñ1 2 V1 B D T1 अस्यैतन् (Da D5 तस्यैतन्, D2 अस्यैद), G4 अस्ये°, M1 5 तस्य तन् G1 M मनस . — b) Ś1 अय, Ñ3 इह (for त्वम्) G1 transp समु° and त्वम् T2 त्वमुद्धर्तुमिहार्हसि — c) K1 जननी , B3 D5 °न्या, M (except M1 5) °न्यां K2 4 चैव (for देव) — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D3.4 6 7 T1 हितमिच्छत , D1 हर्षमिच्छत , D5 M1 5 °काङ्क्षिणा (D5 °णां), M2 4 °कारिण

३६

शौनक उवाच ।
जरत्कारुरिति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १
किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २
सूत उवाच ।
जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।
उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५
सूत उवाच ।
अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।
तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६
स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान्वीतभयक्लमः सन् ।
चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७
ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु । C. 1 1664 B 1 40 10 K. 1 40 10

36

1 Ś1 K1 S (T2 G3 with prefixed श्री) शौनक° — a) Ñ1 2 V1 Dn D1 3.6 7 T1 ख्यात° (cf 1 13 10 etc), D4 G1 प्रोक्त° — b) Ñ1.2 V1 Dn D1 3.6 7 T1 G1 यस्त्वया, B Da D2 4 5 त्वया यत् (by transp) — cd) Ñ1 2 V1 D (except Da D2 4 5) T G (except G1.5) M1 5 तद् (for एतद्) Ñ V1 D (except Da D2.4 5) T1 transp तस्य and श्रोतु M1 5 तत्र (for तस्य) T2 ऋषेर्ज्ञातु, G5 नाम ऋषे G4 ऋषेर्नाम महामते

2 b) Ś1 D1 नाम तत् — c) Ñ1 2 V1 D (except Da D1.2 5) T1 G1.5 °निरुक्तिं त्व, T2 G2 3.6 °निमित्तं स (T2 त्व, G6 मे), M2 4 °नियुक्त त्व M1.3 5 तत् (for त्व) — After 2, B4 D3 4 6 7 T1 ins

391* ततस्य वचन श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युति ।

3 D6 T2 G2 om सूत उ° Ś1 K1 T1 G1 3–6 M सूत , K0 3 4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 3 7 सौतिरु° — a) M जरेति च क्षपामाहु° — c) Ś1 K1 चारु (for का°) — d) M1 2.5 तु (for स)

4 b) T G1–6 °सेत्येतदुच्यते — c) Ñ3 °ति प्रोक्त (cf 1a) — d) K2 transp वासु° and भगि° G2 -पत्नि, G3.6 M -पति (for तथा)

5 b) Ñ3 G3 3 प्रहसन्; T2 G1.6 प्राह त G3 तथा K1 प्राहस शौनकस्तदा — After 5ab, G2 ins 392*, which is followed by 393* (cf v 1. 6) — c) Ś1 K1 उग्रप्रभावमा° — K3.4 Ñ2 3 (om line 3) V1 B D (D2 om line 3) T G1.4 5 ins after 5 G2, after 5ab

392* शौनक उवाच ।
वक्त नाम यथापूर्व सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।
यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।
तच्छ्रुत्वा वचन तस्य सूत प्रोवाच शाश्वत ।

[Ñ3 T2 G1.2.4 5 om शौनक उ° — (L. 1) K3 4 Ñ3 B Da D2 5 T2 G1.2 4.5 यथावच्च (T2 G1 2 4 5 °तत्व) सर्वं यत्दृष्टवानह — (L 3) K3 4 B1 4 T2 G1 2.5 सौति प्रो° T2 G2.4 5 शाश्वत, G1 शाश्वत..]

6 Ś1 K1 S (T2 G1.5 om) सूत ; K3 4 Ñ1 2 V1 Dn D1 सौतिरु° — K4 Ñ2 3 V1 B D T1 ins after सूत उ° (resp its v 1) T2 G1.2 4.5, after 392* (cf. v 1 5)

393* सदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकि सुसमाहित ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

[(L 1) Ñ3 B Da D2 4.5 G1.2 4 5 शापमोहित (for सुसमा°) — (L. 2) Cf 1 13 31]

— b) G1 5 स ऋषि Ś1 सश्रित°; K (except K1) B1 2 5 Da2 Dn शासित° (Dn3 सक्षित°); cf 1 1 2, 53 etc — c) T2 धीमान् (sic) — d) K3.4 ब्रह्मचर्ये व्यवस्थित , Ñ1.2 V1 D (except Da D2 5) स दाराञ्जाम्य° (D3 °भि°) G1 अभिकाक्षति

7 a) Ś1 K0 1 3 T2 G (except G1) M स ह्यूर्ध्व°, K3 4 Ñ V1 Dn D1 T1 स तूर्ध्व° G1 प्रयुक्त , G2 3 °सिद्ध° B Da D2 5 °रेता हि महात(D5 °न्त)पस्वी — b) Ñ1.3 शीलगुणोपपन्न , Ñ2 V1 Dn D1 3.4 6 7 T1 भय कृतात्मा, B5 °भय कृशाश्च; G2 °भय समश्च K3 B1–4 Da D2 5 G1 3 M (except M1.5) च (for सन्) — c) B Da D2 4 5 °र्वा वसुधा K0 जितात्मा; K3 यता° — d) K0 2 (m as in text) 3.4 T2 G6 M2 3 अभि , Ñ1 2 V1 Dn3 अधि , G2 3 हि (for अपि) Ś1 K1.3 4 Da Dn2 D1.4 अकाक्षत, K2 °क्षतां, G6 °क्षयत् — After 7, G1 5 ins, an

३६

शौनक उवाच ।

जरत्कारुरिति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १
किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २

सूत उवाच ।

जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।
उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५

सूत उवाच ।

अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।
तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६
स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान्वीतभयक्लमः सन् ।
चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७
ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु । G. 1 1664 B 1 40 10 K. 1 40 10

36

1 Ś1 K1 S (T2 G3 with prefixed श्री) शौनक° — a) Ñ1 2 V1 Da D1 3.6 7 T1 ख्यात° (cf 1 13 10 etc), D4 G1 प्रोक्त° — b) Ñ1.2 V1 Dn D1 3.6 7 T1 G1 यस्त्वया, B Da D2 4 5 त्वया यत् (by transp) — cd) Ñ1 2 V1 D (except Da D2 4 5) T G (except G1.5) M1 5 तद् (for एतद्) Ñ V1 D (except Da D2.4 5) T1 transp तस्य and श्रोतु M1 5 तत्र (for तस्य) T2 ऋषेर्श्रोतु, G5 नाम ऋषे G4 ऋषेर्नाम महामते

2 b) Ś1 D1 नाम तत् — c) Ñ1 2 V1 D (except Da D1.2 5) T1 G1.5 °निरुक्तिं त्व, T2 G2 3.6 °निमित्तं स (T2 त्व, G6 मे), M3 4 °नियुक्त त्व M1.3 5 तस् (for त्व) — After 2, B4 D3 4 6 7 T1 ins

391* ततस्य वचन श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युति ।

3 D6 T2 G2 om सूत उ° Ś1 K1 T1 G1 3-6 M सूत , K0 3 4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 3 7 सौतिरु° — a) M जरेति च क्षपामाहु° — c) Ś1 K1 चारु (for का°) — d) M1 3.5 तु (for स)

4 b) T G4-6 °सेत्येतदुच्यते — c) Ñ3 °ति प्रोक्त (cf 1a) — d) K2 transp वासु° and भगि° G2 -पत्निं, G3.6 M -पति (for तथा)

5 b) Ñ3 G3 8 प्रहसन्; T2 G1.6 प्राह त G3 तथा K1 प्राहस शौनकस्तदा — After 5ab, G2 ins 392*, which is followed by 393* (cf v 1. 6) — c) Ś1 K1 उग्रप्रभावमा° — K3.4 Ñ2 3 (om line 3) V1 B D (D2 om line 3) T G1.4 5 ins after 5 G2, after 5ab

392* शौनक उवाच ।
उक्त नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।
यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।
तच्छ्रुत्वा वचन तस्य सूत प्रोवाच शाश्वत ।

[Ñ3 T2 G1.2.4 5 om शौनक उ° — (L. 1) K3 4 Ñ3 B Da D2 5 T2 G1.2 4.5 यथावच्च (T2 G1 2 4 5 °तत्त्व) सर्वं यत्दृष्टवानह — (L 3) K3 4 B1 4 T2 G1 2.5 सौति प्रो° T2 G2.4 5 शाश्वत, G1 शाश्वत..]

6 Ś1 K1 S (T2 G1.5 om) सूत ; K3 4 Ñ1 2 V1 Dn D1 सौतिरु° — K4 Ñ2 3 V1 B D T1 ins after सूत उ° (resp its v 1) T2 G1.2 4.5, after 392* (cf. v 1 5)

393* सदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकि सुसमाहित ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

[(L 1) Ñ3 B Da D2 4.5 G1.2 4 5 शापमोहित (for सुसमा°) — (L. 2) Cf 1 13 31]

— b) G1 5 स ऋषि Ś1 सश्रित°; K (except K1) B1 2 5 Da2 Dn शसित° (Dn3 सक्षित°); cf 1 1 2, 53 etc — c) T2 श्रीमान् (sic) — d) K3.4 ब्रह्मचर्ये व्यवस्थित , Ñ1.2 V1 D (except Da D2 5) स दारान्नाभ्य° (D3 °भि°) G1 अभिकाक्षति

7 a) Ś1 K0 1 3 T2 G (except G1) M स ह्यूर्ध्व°, K3 4 Ñ V1 Dn D1 T1 स तूर्ध्व° G1 प्रयुक्त , G2 3 °सिद्ध° B Da D2 5 °रेता हि महात(D5 °न्त)पस्वी — b) Ñ1.3 शीलगुणोपपन्न , Ñ2 V1 Dn D1 3.4 6 7 T1 भय कृतात्मा, B5 °भय कृताश्च; G2 °भय समश्च K3 B1-4 Da D2 5 G1 3 M (except M1.5) च (for सन्) — c) B Da D2 4 5 °र्वां वसुधां K0 जितात्मा; K3 यता° — d) K0 2 (m as in text) 3.4 T2 G6 M2 3 अभि , Ñ1 2 V1 Dn3 अधि , G2 3 हि (for अपि) Ś1 K1.3 4 Da Dn2 D1.4 अकाक्षत, K2 °क्षतां, G6 °क्षयत् — After 7, G4 5 ins, an

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
संरंभी कोपनोऽतीव विषकल्प ऋषेः सुत ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किंचिद्वचो वदीः ।
अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६ C 1 1565 B 1 40 31 K 1 40.31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1–3.5–7 T1 G M2–4 °सृजत्; M1.5 समुत्सृ° (cf. v l 1 37 8)

19 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2 4 5) T1 transp धनु° and समु° B5 G2.3 समाक्षिप्य, T2 समुत्कृप्य (sic) — b) D6 G (except G6) न चैन K3 Ñ1 2 V1 B D (except Da D5.6) T1 समुपैक्षत, G1–3 M (M3 inf lin) समवै° (G3 °वे°) — c) Ñ V1 B Da Dn D1 7 न स, D4 न हि; D6 नासौ, T1 स न — G3 om 19d–21c

20 G3 om 20 (cf v l 19) — c) G4–6 नगरीं — d) K1 ऋषिरास्ते, Ñ1.2 V1 B D T1 °स्त्वासीत् (D2 °रासीत्; D5 त दृष्ट्वा ते) G4.5 तथाविध K2m D2 6 T2 G2 6 M5 च (for स) — Dn D1 (om line 1) 3 (in reverse order) 4 (om. line 1) 6 7 T1 (om line 1) ins after 20

395* न हि त राजशार्दूल क्षमाशीलो महामुनि ।
स्वधर्मनिरत भूप समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ।
[D4 न (for स्व)]

K (except K1) Ñ1 3 V1 B Da D2 G (except G3 6) ins after 20 Dn D1.4 6 7 T1, after 395* D3, after line 1 of 395*

396* न हि त राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत् ।

21 G3 om 21abc (cf v l 19) — a) Ś1 K1 4 रोपण°, K3 रोपेण° (for तरु) — b) Ś1 K D5 गवि जातो (for तिग्म°) G4 5 °यशा — c) Ś1 G2 महाक्रुद्धो, K (except K1) °तेजा — d) K (except K1) °दोऽति कोपन ; Da °दो महातपा

22 a) K0 M4 सदैव, K2 G1 दैव, D2 G4 °देव S1 K (except K4) Ñ3 D3 6 7 परमेशान, Ñ2 V1 Dn D1 T1 °मासीन, G1 4 वर°; G2 पशु°, G3 पति° — d) Ś1 यतव्रत, K1 द्विजोत्तम, D6 7 तु स° — f) Ś1 K1 2 ब्रा(K2 ब्र)ह्मणो Ś1 Ñ1 2 V1 D (except Da D2.4.5) S °मेयिवान्, Ñ3 °मेधिना

23 b) G (except G4 5) सहसा किल D5 सतत वसता किल (m as in text) — c) Ñ2 V1 Dn D1 3.5–7 T2 G2 3.6 M1.2 5 सरभात्; B Da D2 G1 °रब्ध — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 मुने M1 3 ins तु before ऋषे — After 23cd, K2 4 Ñ1 2 V1 B D (except D5) T1 G1.2 ins

397* उद्दिश्य पितर तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् ।
[K2 भरतस्तस्य K3 4 तत्; Dn D1 3 7 T1 य (for यत्)]

— e) K3 ऋषे, Ñ1 सखि- (for ऋषि) Ś1 K1 2 B3 Da1 धर्मार्थं, Ñ2 V1 Dn D1–3 7 धर्मार्थे; Ñ3 धर्मात्मा, T1 कर्मा°, T2 G (except G4 5) तत्त्वा° — f) Ñ3 Da D4 G2 3 6 °सत्तम

24 Before 24, Ś1 Ñ2 3 V1 B3–5 D (except Da D2 5) T1 ins कृश उ° — b) K (except K1) तथा चैव D3.6.7 यशस्विन — c) Ś1 K0 1 M1 5 शाव (M5 °प) (!), K3 4 सर्पं K3 transp स्कधे and वह° — d) T1 मादितो (for गर्वि°)

25 a) K1 °पुत्रेण; K4 Ñ3 °स्त्वृषिपुत्रेषु (Ñ3 °ण) — b) Ñ3 S मा च (G2 3 न च, M1.5 as in text) B1.3–5 Da व(B4 त)दोत्तर, Ñ1 2 V1 B2 Dn D1 3 4.6 7 T वद, D2 G2 3.6 °दत्; D5 दीत्, M1 3 ब्रवी ; M5 ब्रवीत् K1 मा स्म किंचिद्धि चाब्रवी

26 b) Ś1 T G1 2 M क्व च M (except M1.5) वादास्तथा° — cd) Ñ3 G2 3 यस्त्व K3 T G M1.3 5 दृष्ट्वा Ñ1 2 V1 B D (for D5 see below) द्रष्टा (D3.6 7 दृष्ट्वा) यस्त्व (by transp) S1 K1 शावपर, K0 2–4 शववह, M1 शाव°, M2 4 शावधनु, M5 शाप° Ñ3 G3.6 तदा D5 तत्तेजपितर यस्त्व (sic) दृष्ट्वा शवधरस्तथा — After 26, Ñ2 V1 B4 D (except Da D2 5) ins

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
संरंभी कोपनोऽतीव विषकल्प ऋषेः सुतः ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किंचिद्वचो वदीः ।
अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६ C 1 1365 B 1 40 31 K 1 40.31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-3.5-7 T1 G M2-4 °सृजत्; M1.5 समुत्स्° (cf. v l 1 37 8)

19 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2 4 5) T1 transp धनु° and समु° B5 G2.3 समाक्षिप्य, T2 समुत्कृप्य (sic) — b) D5 G (except G6) न चैन K3 Ñ1 2 V1 B D (except Da D5.6) T1 समुपैक्षत, G1-3 M (M3 inf lin) समवै° (G3 °वे°) — c) Ñ V1 B Da Dn D1 7 न स, D4 न हि; D5 नासौ, T1 स न — G3 om 19d-21c

20 G3 om 20 (cf v l 19) — c) G1-3 नगरीं — d) K1 ऋषिरास्ते, Ñ1.2 V1 B D T1 °स्त्वासीत् (D2 °रासीत्; D5 त दृष्ट्वा ते) G4.5 तथाविध K2m D2 6 T2 G2 6 M5 च (for स) — Dn D1 (om line 1) 3 (in reverse order) 4 (om. line 1) 6 7 T1 (om line 1) ins after 20

395* न हि त राजशार्दूल क्षमाशीलो महामुनि ।
स्वधर्मनिरत भूप समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ।
[D4 न (for स्व)]

K (except K1) Ñ1 3 V1 B Da D2 G (except G3 6) ins after 20 Dn D1.4 6 7 T1, after 395* D3, after line 1 of 395*

396* न हि त राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत पुनमधर्षयत् ।

21 G3 om 21abc (cf v l 19) — a) Ś1 K1 4 रोषण°, K3 रोषेण° (for तरु) — b) Ś1 K D5 गवि जातो (for तिग्म°) G4 5 °यशा — c) Ś1 G2 महाक्रुद्धो, K (except K1) °तेजा — d) K (except K1) °दोऽति कोपन ; Da °दो महातपा

22 a) Ko M4 सदैव, K2 G1 दैव, D2 G4 °देव Ś1 K (except K4) Ñ3 D3 6 7 परमेशान, Ñ2 V1 Dn D1 T1 °मासीन, G1 4 वर°; G2 पशु°, G3 पति° — d) Ś1 यतव्रत , K1 द्विजोत्तम , D6 7 तु स° — f) Ś1 K1 2 ब्रा(K2 ब्र)ह्मणो Ś1 Ñ1 2 V1 D (except Da D2.4.5) S °मेयिवान्, Ñ3 °मेधिना

23 b) G (except G4 5) सहसा किल D5 सतत वसता किल (m as in text) — c) Ñ2 V1 Dn D1 3.5-7 T2 G2 3.6 M1.2 5 सरभात्; B Da D2 G1 °रब्ध — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 मुने M1 3 ins तु before ऋषे — After 23cd, K2 4 Ñ1 2 V1 B D (except D5) T1 G1.2 ins

397* उद्दिश्य पितर तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् ।
[K3 भरतस्तस्य K2 4 तत्; Dn D1 3 7 T1 य (for यत्)]

— c) K3 ऋषे , Ñ1 सखि- (for ऋषि) Ś1 K1 2 B3 Da1 धर्मार्थं, Ñ2 V1 Dn D1-3 7 धर्मार्थे; Ñ3 धर्मात्मा, T1 कर्मा , T2 G (except G4 5) तत्वा° — f) Ñ3 Da D4 G2 3 6 °सत्तम

24 Before 24, Ś1 Ñ2 3 V1 B3-5 D (except Da D2 5) T1 ins कृश उ° — b) K (except K1) तथा चैव D3.6.7 यशस्विन — c) Ś1 Ko 1 M1 5 शाव (M5 °प) (!), K3 4 सर्पं K3 transp स्कधे and वह° — d) T1 मादितो (for गर्वि°)

25 a) K1 °पुत्रेण; K4 Ñ3 °रन्नृषिपुत्रेषु (Ñ3 °ण) — b) Ñ3 S मा च (G2 3 न च, M1.5 as in text) B1.3-5 Da व(B4 त)दोत्तर, Ñ1 2 V1 B2 Dn D1 3 4.6 7 T वद, D2 G2 3.6 °दत्; D5 दीत्, M1 3 ब्रवी ; M5 ब्रवीत् K1 मा स्म किंचिद्धि चाब्रवी

26 b) Ś1 T G1 2 M क्व च M (except M1.5) वादास्तथा° — cd) Ñ3 G2 3 यस्त्व K3 T G M1.3 5 दृष्ट्वा Ñ1 2 V1 B D (for D5 see below) द्रष्टा (D3.6 7 दृष्ट्वा) यस्त्व (by transp) Ś1 K1 शावपर, Ko 2-4 शववह, M1 शाव°, M2 4 शावधनु, M5 शाप° Ñ3 G3.6 तदा D5 तत्तेजपितर यस्त्व (sic) दृष्ट्वा शवधरस्तथा — After 26, Ñ2 V1 B4 D (except Da D2 5) ins

शृङ्गिंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति शप्त्वा नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् । C 1 1/10 B 1 41 19 K.1 41 20

($D_{2\,5}$ °ताद्यापि), $B_{2\,4.5}$ °सौ च; T_2 $G_{2\,3\,6}$ °ता चासौ, G_1 M °ता सौम्य ($M_{1\,5}$ तत्र), $G_{4\,5}$ °श्चासौ — ^{b}) D_2 धृतव्रत — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 D (except Da $D_{2\,4}$) T_1 प्रस्थितो (D_5 प्रतीर्थं) गजसाह्वय

10 $Ś_1$ K_1 S ($M_{1\,5}$ om) सूत, $K_{0\,3\,4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn $D_{1.3.7}$ सौतिरु° — ^{a}) K (except K_1) $Ñ_3$ D_5 G_{4-6} $M_{1\,5}$ एतद्; T_2 एव (for एवम्) $Ś_1$ $K_{0\,1}$ G_3 M_{2-4} स, $Ñ_3$ च, D_5 T_2 G_2 $M_{1\,5}$ स्य, G_1 सन् (for तु) G_6 ऋपित सख्यु — ^{b}) $Ś_1$ K_1 G_{3-5} M स्तब्धेव K_0 दिव तस्वेव धिष्ठित, K_2 दिघ भूत्वेव धिष्ठिते, K_3 दिदृक्षुश्चाधितस्थिवान्, K_4 दिधक्षुश्चापि धि°, $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3\,6\,7}$ T_1 शव स्कधे प्रतिष्ठित, $Ñ_3$ स दिवस्त्वव°; B Da $D_{2\,4}$ भृश स्तब्धेव तस्थिवान्, D_5 वाच तस्य च तिष्ठत°; T_2 वाच तत्रैव वि°, G_1 शव स्कधेवतिष्ठति, G_2 वचस्तब्ध्वैव विस्मित, G_6 वच स्तब्ध्वा च वि° — ^{d}) G_1 M_{2-4} तेजसा, $G_{2\,3}$ वह्निना (for मन्यु°)

11 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 D (except Da $D_{2\,4\,5}$) T_1 हि (for तु) — ^{d}) $Ś_1$ K क्रोधार्द्दि($K_{0\,1}$ °द्दे)व, T_2 $G_{2\,3.6}$ $M_{1\,5}$ °समन्वित; M_{2-4} क्रोधेन च व°

12 $Ś_1$ K_1 S om उवाच — ^{b}) $Ñ_{1\,2}$ V_1 D (except Da $D_{2\,5\,6}$) T_1 ह (for च) — ^{c}) K_1 मृत स्कधे, $G_{1\,2\,4}$ कठे मृतम् $Ś_1$ K_1 $Ñ_{1\,2}$ V_1 D (except Da $D_{2\,5}$) T_1 समास्रा°, K_2 G_5 इवास्रा°, T_2 इद स्रा°

13 ^{a}) D_5 तमेवम् K (except K_1) B_5 D_2 G_3 अभिस° — ^{b})=19^{b} $Ñ_{1\,2}$ V_1 B D (except D_5) T_1 पन्नगेश्वर — ^{d}) $K_{0\,2\,4}$ B_1 D_5 °नोदित

14 ^{c}) D_5 विप्राणाम° — After 14, B_3 ins an additional colophon, while $K_{0\,4}$ ins

400* नो चेत्ततस्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 $Ś_1$ missing $K_{0\,3\,4}$ $Ñ_{1\,2}$ V_1 B_1 Dn $D_{3\,6\,7}$ सौतिरु°, K_1 S (G_3 om) सूत — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1\,3\,4\,6\,7}$ T_1 तिसक्रुद्ध, B Da भृश शृगी (B_1 क्रुद्ध°), B_4m D_2 नृप शृगी — ^{b}) B_{2-5} Da D_2 क्रुद्ध पि° K_{2-4} $Ñ_{1\,2}$ V_1 B_1 D (except Da $D_{2\,3\,5}$) T G_5 अभ्यगात्, $G_{2\,3}$ अन्यय — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D गोव्रजे, T_1 °मत — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $M_{1.3.4}$ शाव°, M_5 शाप°

16 ^{a}) $G_{4\,5}$ स तमालोक्य, G_6 वृद्धमालोक्य; $M_{1\,5}$ समालक्ष्याथ — D_5 (? hapl) om 16^{b}–17^{a} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ M_1 शावेन, M_5 शापे° — ^{d}) $Ñ_{1\,3}$ भृश (for भूय) $Ñ_2$ V_1 B D (D_5 om) T_1 °समाकुल, $Ñ_3$ $G_{2\,3}$ कोप°, $G_{4\,5}$ °वश गत, $M_{1.3}$ (*inf lin* as in text) $_5$ शोक° — After 16, G_1 repeats lines 1 and 3 of 399* (cf v 1 2)

17 ^{a}) D_5 om 17^{a} (cf v l 16) $K_{1\,3}$ $G_{4\,5}$ om च — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °र चैवम°; D_5 चेद वचनम°, M_4 वचन चेदम° — After 17^{b}, T_2 G_{1-3} M_{2-4} ins. शृगी — ^{d}) K_4 कृतां, G_6 राज्ञा (for तव)

18 ^{ab}) $M_{1.5}$ °प त महान्नृप G_6 कोपात्तमशपं तात राजान दुष्टचेतस — ^{c}) $Ś_1$ K_1 यद्, $G_{2\,3}$ तथा (for यथा) T_2 G तथा (G_1 नृपं, G_2 सदा) चोग्र, $M_{1.5}$ स एवोग्र, M_2 सदेवो° (for स ए°) — ^{d}) T_2 G_6 शास कु°

19 D_7 om 19^{ab} — ^{b})=13^{b} — After 19^{ab}, G_1 ins सूत, while M (except $M_{1.5}$) repeat 13^{cd}

शृङ्गिंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति शप्त्वा नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् । C 1 1710 B 1 41 19 K 1 41 20

(D2 5 °ताद्यापि), B3 4.5 °सौ च; T2 G2 3 6 °ता चासौ, G1 M °ता सौम्य (M1 5 तत्र), G4 5 °थासौ — b) D2 घृतव्रत — d) Ñ2 V1 D (except Da D2 4) T1 प्रस्थितो (D5 प्रतीर्थं) गजसाह्वय

10 Ś1 K1 S (M1 5 om) सूत, Ko 3 4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.7 सौतिरु° — a) K (except K1) Ñ3 D5 G4–6 M1 5 एतद्; T2 एव (for एवम्) Ś1 Ko 1 G3 M2–4 स, Ñ3 च, D5 T2 G2 M1 5 स्व, G1 सन् (for तु) G6 ऋषित सख्यु — b) Ś1 K1 G3–5 M स्तब्धेव Ko दिव तद्वेव धिष्ठित, K3 दिव भूत्वेव धिष्ठिते, K3 दिद्दक्षुश्चाधितस्थिवान्, K4 दिधक्षुश्चापि धि°, Ñ1.2 V1 Dn D1.3 6 7 T1 शव स्कधे प्रतिष्ठित, Ñ3 स दिवस्त्वव°; B Da D2 4 भृश स्तब्धेव तस्थिवान्, D6 वाच तस्य च तिष्ठत°; T2 वाच तत्रैव वि°, G1 शव स्कधेवतिष्ठति, G2 वचस्तब्ध्वैव विस्मित, G6 वच स्तब्ध्वा च वि° — d) G1 M2–4 तेजसा, G2 3 वह्निना (for मन्यु°)

11 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2 4 5) T1 हि (for तु) — d) Ś1 K क्रोधाद्दे(Ko 1 °द्दे)व, T2 G2 3.6 M1 5 °समन्वित; M2–4 क्रोधेन च व°

12 Ś1 K1 S om उवाच — b) Ñ1 2 V1 D (except Da D2 5 6) T1 ह (for च) — c) K1 मृत स्कधे, G1 2 4 कठे मृतम् Ś1 K1 Ñ1 2 V1 D (except Da D2 5) T1 समास्रा°, K2 G6 इवास्रा°, T2 इद स्रा°

13 a) D6 तमेवम् K (except K1) B5 D2 G3 अभिस° — b)=19b Ñ1 2 V1 B D (except D5) T1 पन्नगेश्वर — d) Ko 2 4 B3 D5 °नोदित

14 c) D5 विप्राणाम° — After 14, B3 ins an additional colophon, while Ko 4 ins

400* नो चेत्तवस्वक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 Ś1 missing Ko 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D3 6 7 सौतिरु°, K1 S (G3 om) सूत — a) Ñ1.2 V1 Dn D1 3 4 6 7 T1 तिसक्रुद्ध, B Da भृश शृगी (B1 क्रुद्ध°), B4 m D2 नृप शृगी — b) B2–5 Da D2 क्रुद्ध पि° K2–4 Ñ1 2 V1 B1 D (except Da D2 3 5) T G5 अभ्यगात्, G2 3 अन्यय — c) Ñ1.2 V1 B D गोव्रजे, T1 °व्रत — d) Ś1 K1 M1.3.4 शाव°, M5 शाप°

16 a) G4 5 स तमालोक्य, G6 वृद्धमालोक्य; M1 5 समालक्ष्याथ — D5 (? hapl) om 16b–17a — c) Ś1 K1 4 M1 शावेन, M5 शापे° — d) Ñ1 3 भृश (for भूय) Ñ2 V1 B D (D5 om) T1 °समाकुल, Ñ3 G2 3 कोप°, G4 5 °वश गत, M1.3 (inf lin as in text) 5 शोक° — After 16, G1 repeats lines 1 and 3 of 399* (of v 1 2)

17 a) D5 om 17a (of v 1 16) K1 3 G4 5 om च — b) Ś1 K1 °र चैवम°; D5 चेद वचनम°, M4 वचन चेदम° — After 17b, T2 G1–3 M2–4 ins. शृगी — d) K4 कृतां, G6 राज्ञा (for तव)

18 ab) M1.5 °प त महानृप G6 कोपात्तमशपं तात राजान दुष्टचेतस — c) Ś1 K1 यद्, G2 3 तथा (for यथा) T2 G तथा (G1 नृपं, G2 सदा) चोग्र, M1.5 स एवोग्र, M2 सदेवो° (for स ए°) — d) T2 G6 शास कु°

19 D7 om 19ab — b)=13b — After 19ab, G1 ins सूत, while M (except M1.5) repeat 13cd

३८

शृङ्ग्युवाच ।
यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १
नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २
शमीक उवाच ।
जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८ C. 1 1732 B 1 42. 8 K 1 42. 8

Ñ2 V1 Dn D1 7 T1 G4.5 repeat 26 a further indication of the spurious character of the passage

27 a) K3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) T1 कस्मात्, K0 2 4 एतत् (for इद) G2 3 °द कृत — d) G1 समस्त, G2 रक्षिता (for असत्त) T सर्वदा — After 27, K0 4 ins four lines given in App I (No 22)

Colophon *Sub-parvan* All MSS except Dn3 आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K0 2 4 ऋषिशापप्रदान, Ñ1.2 V1 G2 3 परिक्षिच्छाप — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1m 48, K3 (*sup lin sec m*) T 34, Ñ1 2 V1 Dn3 41, D4m 39, D5 7, G M 24 (G2.3 26, G6 M3 25) — *S'loka no* Ñ3 Da1 Dn1.n2 33, Dn3 32 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1694

38

1 Ś1 K1 S (M4 with prefixed श्री) शृगी — a) Ś1 यद्येद (sic), K0 G2 3 यदेतत्; K1 यद्येव — c) B4 विप्रिय वा प्रि° K0 2 4 D5 T2 G2 3 6 M1.3 अपि — d) D5 G2.4 5 प्रागुक्ता (D5 °क्त) Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्, G2.3 6 मम (for मया)

2 a) D3 6 7 न चान्य°, T2 G1.6 °न्यथा तत्, G5 °न्यथावत्, M3 4 °न्यथैव G2.3 याव(G3 यत्व)दुक्त तु भवता — b) K0 2 4 B3.4 5m D5 T2 G पितरेतद् (G2 3 पुनरेव); M1.5 °रेव — c) T1 न हि (for नाह) D4 °ह मृषा Ñ1 2 V1 B D2-7 T1 प्रवीम्येव — d) D2 स्वरधोपि; D3 स्वैर वापि Ś1 K D5 कुतोन्यथा

3 Ś1 D6 S om उवाच — a) G2 M2 °प्रतापं M (except M2) त्वा — b) K3 Ñ1 2 V1 B D T1 M तात, T2 G2 3.6 तव (for पुत्र) T G2 3.6 सत्या गिर — c) K3 Ñ1 2 V1 B D च (for हि)

4 c) Ñ3 B1 2 4 5 D2 4 G5 °युक्तश्च, B3 Da D5 G4 °युक्तस्तु (for °संयुक्त)

5 a) G2 3 किं बाल एव त्वं वत्स — b) K3 द्योतितप्रभ; G1 भावितात्मना K2 4 D2 प्रभु; Ñ1.2 V1 B1.2m Dn D1.3 4 6 7 T1 सदा (for प्रभो) — c) S (except T1 G2 6) चेत् (for च) — d) S1 K0 1.2m Ñ3 D5 मनीषिणा, K2-4 मनस्वि° (for महा°) — After 5, D3 6 S (except T1 G3.6 M1 5) ins

403* उत्सीदेयुरिमे लोका क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 c) Ś1 K1 पुत्रता; D2 पुत्र ते G1.4 5 बालकत्व च T2 G2 3.6 M1 5 पुत्रत्वाद्बाल(G2 °ल्य)भावाच्च — d) Ś1 K B1.3 Da D2 4 5 तथावे(Ś1 K1.3 D5 वी)क्ष्य K0 2 इह (for च)

7 a) Ñ1 2 3 (*sup lin sec m*) V1 Dn D1 3 6 7 T शमपरो (Ñ3 orig corrupt), B Da D2 4 सुसयतो, G1 M4 °यितो, G2 3 °यिता — b) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2 4 5) T1 °माचरन् G6 नात साहसमाचर — c) D2 5 G2 3 6 चरन् G1 कोपम् Ñ1 2 V1 Dn D1 T1 हत्वा, B Da D2-4 6 7 हित्वा — d) K1 D3.4 7 G3.6 M नैव

8 a) G4 5 °र्मं हतीमं — b) K0 पूर्वसंचित. — c) G2 3 तपोधर्मं° — After 8, K0 4 ins two lines given in App I (No 23), of v 1 11

9 a) G4 क्षमैव तु, G5 6 क्षम एव, Cd as in text M (except M1.5) तु (for हि) — b) Ś1 सिद्धिदायक.

३८

श‍ृङ्गयुवाच ।
यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १
नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २
शमीक उवाच ।
जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C 1 1732
B 1 42.8
K 1 42.8

Ñ2 V1 Dn D1 7 T1 G4.5 repeat 26 a further indication of the spurious character of the passage

27 ^a) K3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) T1 कस्मात्, K0 2 4 एतत् (for इदं) G2 3 °दं कृत — ^d) G1 समस्त, G2 रक्षिता (for असमत्त) T सर्वदा — After 27, K0 4 ins four lines given in App I (No 22)

Colophon *Sub-parvan* All MSS except Dn3 आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K0 2 4 ऋषिशापदान, Ñ1.2 V1 G2 3 परिक्षिच्छाप — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1m 48, K3 (*sup lin sec m*) T 34, Ñ1 2 V1 Dn3 41, D1m 39, D5 7, G M 24 (G2.3 26, G6 M3 25) — *S'loka no* Ñ3 Dn1 Dn1.n2 33, Dn3 32 — *Aggregate s'loka no* Dn3 1694

38

1 Ś1 K1 S (M4 with prefixed श्री) श्रृगी — ^a) Ś1 यद्येद (sic), K0 G2 3 यदेतत्; K1 यद्येव — ^c) B4 विप्रिय वा प्रि° K0 2 4 D5 T2 G2 3 6 M1.3 अपि — ^d) D5 G2.4 5 प्रागुक्ता (D5 °क्त) Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्, G2.3 6 मम (for मया)

2 ^a) D3 6 7 न चान्य°, T2 G1.6 °न्यथा तत्, G5 °न्यथावत्, M2 4 °न्यथैव G2.3 याव(G3 यत्व)दुक्त तु भवता — ^b) K0 2 4 B3.4 5m D5 T2 G पितरेतद् (G2 3 पुनरेव); M1.3 °रेव — ^c) T1 न हि (for नाहं) D4 °ह मृषा Ñ1 2 V1 B D2-7 T1 ब्रवीम्येव — ^d) D2 सरव्धोपि; D3 स्वैर वापि Ś1 K D5 कुतोन्यथा

3 Ś1 D6 S om उवाच — ^a) G2 M2 °प्रतापं M (except M2) त्वा — ^b) K3 Ñ1 2 V1 B D T1 M तात, T2 G2 3.6 तव (for पुत्र) T G2 3.6 सत्या गिर — ^c) K3 Ñ1 2 V1 B D च (for हि)

4 ^c) Ñ3 B1 2 4 5 D2 4 G5 °युक्तश्च, B3 Dn D5 G4 °युक्तस्तु (for °सयुक्त)

5 ^a) G2 3 किं बाल एव त्वं वत्स — ^b) K3 द्योतितप्रभ; G1 भावितात्मना K2 4 D2 प्रभु; Ñ1.2 V1 B1.2m Dn D1.3 4 6 7 T1 सदा (for प्रभो) — ^c) S (except T1 G2 6) चेत् (for च) — ^d) S1 K0 1.2m Ñ3 D5 मनीषिणा, K2-4 मनस्वि° (for महा°) — After 5, D3 6 S (except T1 G3.6 M1 5) ins

403* उत्सीदेयुरिमे लोका क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 ^c) Ś1 K1 पुत्रता; D2 पुत्र ते G1.4 5 बालकस्य च T2 G2 3.6 M1 5 पुत्रत्वाद्बाल(G2 °त्व)भावाच्च — ^d) Ś1 K B1.3 Da D2 4 5 तथावे(Ś1 K1.3 D5 वी)क्ष्य K0 2 इह (for च)

7 ^a) Ñ1 2 3 (*sup lin sec m*) V1 Dn D1 3 6 7 T शमपरो (Ñ3 orig corrupt), B Dn D2 4 सुसयतो, G1 M4 °यितो, G2 3 °यिता — ^b) Ñ1.2 V1 B4 D (except Dn D2 4 5) T1 °माचरन् G6 तात साहसमाचर — ^c) D2 5 G2 3 6 चरन् G1 कोपम् Ñ1 2 V1 Dn D1 T1 हत्वा, B Dn D2-4 6 7 हित्वा — ^d) K1 D3.4 7 G3.6 M नैव

8 ^a) G4 5 °र्मं हतीमं — ^b) K0 पूर्वसचित° — ^c) G2 3 तपोधर्मं° — After 8, K0 4 ins two lines given in App I (No 23), of v 1 11

9 ^a) G4 क्षमैव तु, G5 6 क्षम एव, Cd as in text M (except M1.5) तु (for हि) — ^b) Ś1 सिद्धिदायक.

ततोऽहं प्रेपितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् । C 1 1759 B 1 42. 35 K. 1 42. 36

(for च) — ^{d}) K$_{2}$ वाक्य (for कर्तुं)

21 ^{a}) Ś$_{1}$ यो न, K$_{1}$ तव, D$_{7}$ न च (for न हि) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.8.7}$ त यत्तु; D$_{6}$ त शस्तु — ^{b}) B$_{5}$ क्रोधस° — ^{c}) G$_{2\ 3}$ इदानीं प्रे°

22 Before 22, K$_{0\ 2}$ (marg) $_{4}$ B$_{3\ 4}$ Dn$_{3}$ D$_{1\ 4}$ ins सौतिरु°; K$_{3}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ Dn$_{1.n2}$ D$_{3\ 5}$ (marg) $_{7}$ सूत उ°; D$_{6}$ S (except G$_{3}$) सूत — ^{b}) G$_{2\ 3}$ कुरणा (!) वर — ^{d}) K$_{0\ 4}$ रोषात्, K$_{2}$ शोचन, Ñ$_{3}$ ब्रह्मन्, D$_{6}$ राजन् K$_{0\ 2-4}$ Ñ$_{3}$ महामना, D$_{2\ 5}$ °यशा S (except T$_{1}$) कृत्वा ब्रह्मन्महात्मन

23 ^{a}) Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1\ 3\ 4\ 6\ 7}$ T$_{1}$ °व्रत श्रुत्वा, Da °व्रतचर G$_{2\ 3}$ तच्च गौरमुखाद्घोर — ^{b}) Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ D (except Da D$_{2\ 5}$) T$_{1}$ वने (for श्रुत्वा) Ś$_{1}$ K$_{1}$ Ñ$_{3}$ G$_{1.4\ 5}$ तत; K$_{0}$ T$_{2}$ G$_{6}$ °था (for °दा) G$_{2\ 3}$ शापस्य विवर तदा — Ś$_{1}$ K$_{1}$ D$_{3}$ (hapl) om 23^{d}–25^{a} — ^{d}) K$_{0}$ G$_{2}$ सताप°

24 Ś$_{1}$ K$_{1}$ D$_{3}$ om 24 (cf v l 23) — ^{b}) K$_{0\ 3}$ T$_{2}$ G$_{4-6}$ °कस्योपधार्य तु (K$_{3}$ धारयन्) Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ B D (D$_{3}$ om) T$_{1}$ च (for तु) — ^{d}) M$_{2.4}$ transp कृत्वा and तत्

25 Ś$_{1}$ K$_{1}$ D$_{3}$ om 25^{a} (cf. v l 23) K$_{3}$ मृत्यु भयाद्राजा G (except G$_{3\ 6}$) M$_{1\ 3\ 5}$ तदा (for °था) M$_{2\ 4}$ °था श्रुत्वा — ^{b}) G$_{2\ 3}$ दृष्ट्वा वै, M$_{2\ 4}$ राजा वै K$_{3}$ पर्य°; G$_{3}$ °पश्यत — ^{c}) M$_{1\ 3\ 5}$ °वत्तामर°

26 ^{d}) K$_{2}$ अद्य; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B (except B$_{5}$) D T$_{1}$ M$_{4}$ इह (for the first इति) S (except T$_{1}$) एष (for the second इति) — After 26, B$_{3}$ ins an additional colophon, while T$_{2}$ G (except G$_{3}$) ins

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो मुनिर्गौरमुखस्तदा ।
तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरोः ।

27 Before 27, B$_{3}$ ins सौतिरु° — ^{a}) S (except T$_{1}$ G$_{1}$) तु (for च) Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ अथ, Ñ$_{3}$ स, T$_{2}$ G (except G$_{2}$) M$_{1\ 5}$ तु (for वै) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{0-2}$ तत, D$_{3}$ °था (for °दा) — ^{d}) G$_{2\ 3}$ सर्वै (for सह) K$_{4}$ सह सव्यग्र°, B$_{3}$ D$_{2}$ सहसोद्विग्न° Cd has उद्विग्नमनस (810)

28 ^{ab}) Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ समंत्र्य (for नि°), and स तथा मन्त्र° M$_{1\ 3\ 5}$ °स्तो हितमात्मन — ^{d}) G$_{2\ 3\ 6}$ चैक° D$_{5}$ एकस्तंभेन र°

29 ^{c}) K$_{3}$ मन्त्रससिद्धान्; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ मन्त्र सिद्धांश्च — ^{d}) Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ न्ययोजयत्, M$_{2\ 4}$ °वेद°

30 ^{b}) Da °व चकार स, D$_{3}$ °व करोति स — ^{c}) G$_{1\ 2\ 4-6}$ मन्त्रज्ञै, G$_{3}$ M$_{1\ 5}$ मन्त्रज्ञ — After 30, K$_{3\ 4}$ Ñ$_{2\ 3}$ (marg *sec m*) V$_{1}$ B D T$_{1}$ ins

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

[(L 1) K$_{4}$ B (except B$_{1}$) D (except Dn) T$_{1}$ Nilp °दा रोद्धुं K$_{4}$ B$_{1\ 2\ 5}$ Da D$_{2\ 5}$ द्विजसत्तम — (L 2) Da विचर°]

31 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ च, G$_{2}$ हि (for तु) — ^{b}) K$_{3\ 4}$ Ñ V$_{1}$ B (except B$_{4}$) D (except D$_{5}$) T$_{1}$ °सत्तम — ^{c}) Ś$_{1}$ K (except K$_{3}$) D$_{5}$ कश्यपो

32 G$_{1.4\ 5}$ transp 32 and 33 — ^{a}) G$_{2}$ कृत, G$_{3}$ ज्ञा° K$_{3}$ तत्सर्वं, B$_{5}$ तदह, D$_{5}$ तद्भूत — ^{b}) K$_{0\ 3}$ Ñ$_{1\ 2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ G$_{5}$ यथा (for अद्य) — For 32^{d}, K$_{0\ 2\ 4}$ G$_{1}$ subst 36^{d}

ततोऽहं प्रेपितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेपयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ॥ ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् । C 1 1759 B 1 42.35 K. 1 42.36

(for च) — [d]) K2 वाक्य (for कर्तुं)

21 [a]) Ś1 यो न, K1 तव, D7 न च (for न हि) Ñ1.2 V1 Dn D1.5.7 त यतु; D6 त शासु — [b]) B5 क्रोधस° — [c]) G2 3 इदानीं प्रे°

22 Before 22, K0 2 (marg) 4 B3 4 Dn3 D1 4 ins सौतिरु°; K3 Ñ2 V1 Dn1. n2 D3 5 (marg) 7 सूत उ°; D6 S (except G3) सूत — [b]) G2 3 कुरुणा (!) वर — [d]) K0 4 रोपात्, K2 शोचन, Ñ3 ब्रह्मन्, D6 राजन् K0 2-4 Ñ3 महामना, D2 5 °यशा S (except T1) कृत्वा ब्रह्मन्महात्मन

23 [a]) Ñ1 2 V1 Dn D1 3 4 6 7 T1 °व्रत श्रुत्वा, Dn °व्रतचर G2 3 तच्च गौरमुखाद्घोर — [b]) Ñ1 2 V1 D (except Dn D2 5) T1 वने (for श्रुत्वा) Ś1 K1 Ñ3 G1.4 5 तत; K0 T2 G6 °था (for °दा) G2 3 शापस्य विवर तदा — Ś1 K1 D3 (hapl) om 23[d]–25[a] — [d]) K0 G2 संताप°

24 Ś1 K1 D3 om 24 (cf v l 23) — [b]) K0 3 T2 G4-6 °कस्योपधार्य तु (K3 धारयन्) Ñ1 2 V1 B D (D3 om) T1 च (for तु) — [d]) M2.4 transp कृत्वा and तत्

25 Ś1 K1 D3 om 25[a] (cf. v 1 23) K3 मृत्युभयाद्राजा G (except G3 6) M1 3 5 तदा (for °था) M2 4 °था श्रुत्वा — [b]) G2 3 दृष्ट्वा वै, M2 4 राजा वै K3 पर्य°; G3 °पश्यत — [c]) M1 3 5 °चत्तामर°

26 [d]) K2 अद्य; Ñ1.2 V1 B (except B6) D T1 M4 इह (for the first इति) S (except T1) एष (for the second इति) — After 26, B3 ins an additional colophon, while T2 G (except G3) ins

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो मुनिर्गौरमुखस्तदा ।
तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरो ।

27 Before 27, B3 ins सौतिरु° — [a]) S (except T1 G1) तु (for च) Ñ1 2 V1 B D T1 अथ, Ñ3 स, T2 G (except G2) M1 5 तु (for वै) — [b]) Ś1 K0-2 तत, D3 °था (for °दा) — [d]) G2 3 सर्वै (for सह) K4 सहसच्यग्र°, B3 D2 सहसोद्विग्न° Cd has उद्विग्नमनस (810)

28 [ab]) Ñ1 2 V1 B D T1 समंत्र्य (for नि°), and स तथा मन्त्र° M1 3 5 °स्तो हितमात्मन — [d]) G2 3 6 चैक° D5 एकस्तंभेन र°

29 [c]) K3 मन्त्रससिद्धान्; Ñ1.2 V1 B D T1 मन्त्रसिद्धांश्च — [d]) Ñ1 2 V1 B D T1 न्ययोजयत्, M2 4 °वेद°

30 [b]) Dn °च चकार स, D3 °व करोति स — [c]) G1 2 4-6 मन्त्रज्ञै, G3 M1 5 मन्त्रज्ञ — After 30, K3 4 Ñ2 3 (marg sec m) V1 B D T1 ins

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

[(L 1) K4 B (except B1) D (except Dn) T1 Nilp °दा रोद्धुं K4 B1 2 5 Dn D2 5 द्विजसत्तम — (L 2) Dn विचर°]

31 [a]) Ñ1.2 V1 B D T1 च, G2 हि (for तु) — [b]) K3 4 Ñ V1 B (except B4) D (except D5) T1 °सत्तम — [c]) Ś1 K (except K3) D5 कश्यपो

32 G1.4 5 transp 32 and 33 — [a]) G2 कृत, G3 ज्ञा° K3 तत्सर्वं, B5 तदह, D5 तद्भूत — [b]) K0 3 Ñ1 2 V1 B D T1 G6 यथा (for अद्य) — For 32[d], K0 2 4 G1 subst 36[d]

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २
काश्यप उवाच ।
दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३
सूत उवाच ।
एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५
काश्यप उवाच ।
धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६ C 1 1081 B 1 43 16 K. 1 43 16

3 M om काश्यप उ° Ś1 K1 T1 कश्यप, K0 2 4 Da1 कश्यप उ°, D6 T2 G काश्यप — b) K3 B1-3 यद्येतम°, Ñ1.2 V1 B4 5 D T1 यद्येतदभि° (D4 यद्येनम°); Ñ3 यमेवम°, G4 यद्येवम°; M4 यमेतम° — c) G1 4 5 °या दग्ध — After 3, T2 G1 M ins

408* पश्य मन्त्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं दश पन्नग ।

4 Ñ1.3 om सूत उ° Ś1 K1 S (G2 3 with prefixed श्री) सूत, K0 3.4 Ñ2 V1 B1 D (except Da D2 4 5) सौतिरु° — d) M1.5 पन्नगेश्वर

5 a) Ñ1 2 V1 B D T1 M1 5 तु (for सन्) — b) K2 महामुने; K3 °द्युति Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगेन महात्मना

6 a) Ś1 (sup lin as in text) त दृष्ट्वा, G3 सदृष्ट्वा, M5 सदग्ध G1 त च दृष्ट्वा स नागेंद्र — c) G2 3 कुरुतस्व

7 Before 7, Ś1 K1 S (except G3) ins सूत; K0 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 3 7 सौतिरु°, K2 Ñ3 B2-5 Da D2 4 5 सूत उ°, D6 सौति — K0 om 7a–8b — a) G4 5 °भूते—वृक्षे M (except M1 5) तु त (for ततो)

8 K0 om 8ab (of v l 7) — Before 8, B3 ins काश्यप उ° — b) Ñ1 2 V1 D (except D2 5) T1 G3 मेद्य — c) K0 3 Ñ3 (sup lin. sec m as in text) अय; G2 3 अमु

9 Before 9, D5 ins सूत उ°, T2 G M (except M1.5) सूत — a) K3 4 तत सोऽचिंतयद्विद्वान्, D5 तत स नागो भग°, G2.3 ततस्तु सहसा वि° — b) K3 मुनिस°

10 a) D3 6 S (except T1 M1) सांकुर Ñ1 2 V1 Dn D1 T1 कृतवांस्तत्र; M कृतवान्पूर्वं (for स कृ°) — b) Ś1 K D3 6 7 पुन (for तत) Ś1 पर्णमया°; K1 °मया°, B5 G1 4 5 पत्र°; G2 3 °फला°, M5 °दला°

11 a) Ś1 दृष्ट्वा तु, B4 दृष्ट्वा च, D5 स दृष्ट्वा — cd) K1 3 Ñ V1 B D T G1 6 M ब्रह्मन्नेतद्; G2 3 °न्निदम्, Nilp as in text D3 6 7 अप्यद्भुत

12 a) Ñ1 2 V1 B D T1 द्विजेंद्र Ś1 K1 सद्विष, G2 मद्वि° K1 2 हन्यात् Ñ3 विप्रेण तद्विष हत्वा (°न्या sup lin sec m) — c) K0 2 4 B1 2 4 D2 5 T1 G4 5 M किं त्व° Ñ3 G6 °भिप्रेक्ष्य; T2 G2 3 M2 4 °भिप्रेत्य — d) K3 गच्छसे द्विजसत्तम

13 a) Ś1 K (K3 m as in text) Ñ3 अभिकाङ्क्षित; D3.6 G (except G3.6) पितु — c) G6 तत्तेह सम्प्र — d) T2 G (except G4 5) निवर्तस्व द्विजोत्तम

14 a) T2 G2 3 तु, M1 5 अपि (for च) — b) G2 3 °पि नृपोत्तमे — cd) Ñ3 G2 यतमान° M1.5 transp विप्र and सिद्धि

15 a) D5 सुदीप्त; G2.3 प्रतिष्ठा (G3 °ष्ठ) — b) Cf 1 2 12d — c) Ñ1.2 V1 B D T1 निरशु° G2 3

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २

काश्यप उवाच ।

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५

काश्यप उवाच ।

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६ C 1 1081 B 1 43 16 K. 1 43 16

---

3 M om काश्यप उ° Ś1 K1 T1 कश्यप, K0 2 4 Da1 कश्यप उ°, D6 T2 G काश्यप — b) K3 B1-3 यद्येतम°, Ñ1.2 V1 B4 5 D T1 यद्येतदभि° (D4 यद्येनम°); Ñ3 यमेवम°, G4 यद्येवम°; M4 यमेतम° — c) G1 4 5 °या दग्ध — After 3, T2 G1 M ins

408* पश्य मन्त्रबल मेऽद्य न्यग्रोध दश पन्नग ।

4 Ñ1.3 om सूत उ° Ś1 K1 S (G2 3 with prefixed श्री) सूत, K0 3.4 Ñ2 V1 B1 D (except Dn D2 4 5) सौतिरु° — d) M1.5 पन्नगेश्वर

5 a) Ñ1 2 V1 B D T1 M1 5 तु (for सन्) — b) K2 महामुने; K3 °द्युति Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगेन महात्मना

6 a) Ś1 (sup lin as in text) त दृष्ट्वा, G3 सदृष्ट्वा, M5 सदग्ध G1 त च दृष्ट्वा स नागेंद्र — c) G2 3 कुरुतस्व

7 Before 7, Ś1 K1 S (except G3) ins सूत; K0 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 3 7 सौतिरु°, K2 Ñ3 B2-5 Da D2 4 5 सूत उ°, D6 सौति — K0 om 7a-8b — a) G4 5 °भूते—वृक्षे M (except M1 5) तु त (for ततो)

8 K0 om 8ab (cf v l 7) — Before 8, B3 ins काश्यप उ° — b) Ñ1 2 V1 D (except D2 5) T1 G3 मेद्य — c) K0 3 Ñ3 (sup lin. sec m as in text) अय; G2 3 भमु

9 Before 9, D5 ins सूत उ°, T2 G M (except M1.5) सूत — a) K3 4 तत सोचिंतयद्विद्वान्, D5 तत स नागो भग°, G2.3 ततस्तु सहसा वि° — b) K3 मुनिस°

10 a) D3 6 S (except T1 M1) सांकुर Ñ1 2 V1 Dn D1 T1 कृतवास्तत्र; M कृतवान्पूर्वं (for स कृ°) — b) Ś1 K D3 6 7 पुन (for तत) Ś1 पर्णमया°; K1 °चया°, B5 G1 4 5 पत्र°; G2 3 °फला°, M5 °दला°

11 a) Ś1 दृष्ट्वा तु, B4 दृष्ट्वा च, D5 स दृष्ट्वा — cd) K1 3 Ñ V1 B D T G1 6 M ब्रह्मन्नेतद्; G2 3 °न्निदम्, Nilp as in text D3 6 7 अप्यद्भुत

12 a) Ñ1 2 V1 B D T1 द्विजेंद्र Ś1 K1 सद्विप, G2 मद्वि° K1 3 हन्यात् Ñ3 विप्रेण तद्विप हत्वा (°न्या sup lin sec m) — c) K0 2 4 B1 2 4 D2 5 T1 G4 5 M किं स्व° Ñ3 G6 °भिप्रेक्ष्य; T2 G2 3 M2 4 °भिप्रेत्य — d) K3 गच्छसे द्विजसत्तम

13 a) Ś1 K (K3 m as in text) Ñ3 अभिकाक्षित; D3.6 G (except G3.6) पितु — c) G6 तत्तेह सम्र — d) T2 G (except G4 5) निवर्तस्व द्विजोत्तम

14 a) T2 G2 3 तु, M1 5 अपि (for च) — b) G2 3 °पि नृपोत्तमे — cd) Ñ3 G2 यतमान° M1.5 transp विप्र and सिद्धि

15 a) D5 सुदीप्त; G2.3 प्रतिष्ठा (G3 °ष्ठ) — b) Cf 1 2 12d — c) Ñ1.2 V1 B D T1 निरंशु° G2 3

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥२६
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ।
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
स्तअमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३०
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१
ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३ C. 1 1631 B. 1 43. 35 K. 1 43. 35

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषां — ^{d}) K (except K1) D8 6.7 ह (for तान्)

28 Before 28, B3 ins परीक्षिदु°, D4 राजोवाच

29 Before 29, B3 D4 ins सौतिरु° — ^{a}) G2 3.6 अथ (for ततो) — ^{b}) K (except K1) फलान्यत्तुमियेष स°, D5 °न्यादाय वैच्छत — After 29^{ab}, Ñ2 3 V1 B3.4 (om line 2) 5 Dn D1.4 ins

410* विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ।

— ^{c}) Ś1 यत्तु त्रातु, K1 यत्तु त्रातां, Ñ1 यत्तत्र तु, Ñ3 यत्तत्रात, V1 यत्तदास, B Da D3.4 6 7 यत्तद्दत्त, D2 यत्तु दत्त, T2 G (except G1) M1 5 यज्ञ(G2 स ज)प्राह B Da D2–4 6 7 राज्ञे, T2 G (except G1) M1.5 राजा Ñ2 Dn D1 T1 तत्रो भक्ष्यतस्तस्य — ^{d}) Ñ1 2 V1 Dn D1 T1 फलात्, G2.3 M तस्मिन् (for तत्र) Here and below many MSS write क्रिमि for कृमि-, a difference ignored in the foll readings B Da D2 4 कृमिस्तत्र भवेदणु (B2 °स्प°; B4 sm °ध); D3.6 7 कृमिस्तत्राभवत्तनु — ^{ef}) S1 ताम्रनयन कृष्णो व° K0 2 3 Ñ1.3 V1 Dn D1 T1 ताम्रवर्णाय, B3 D2–7 M4 ताम्रव° D3.6 7 सोभवत् (for शौ°)

30 ^{a}) K2 G2 3 तद् (for त) D3 स गृह्य त नृ°, D6.7 G1 त गृह्य नृपतिश्रे° — Before 30^{cd}, B3 ins परीक्षिदु°; D4 राजोवाच — ^{d}) D3 विषादस्मात्, T2 °दस्य

31 ^{b}) A few MSS मा (for मां) G3 दशेदय, G2 °शत्विति Ś1 K1 कृमि कोपाद्द°, Ñ1.2 3 (sup lin sec m) B D (except D3) T1 कृमिर्मां दशतामय — ^{c}) G1 3 M3.4 transp भूत्वा and वै G3 भूतो वै, M3 वै नाग — ^{d}) B3 Da परिकृत

32 Before 32, B3 D4 ins सौतिरु° (cf v l. 28–9) — ^{a}) K4 त, M (except M1.5) न (for ते) K2 B4m G1.3 चैव°, D7 चैत° Ś1 अनुमन्यत, K0 B1 Dn D1 T1 °नुवर्त°, G2 °न्वमन्यत — ^{b}) K0 2 4 D1 5 °नोदिता, T1 G1 °चोदित, M (except M1 5) °त — ^{d}) B3 D3.6 7 सन्य(D3 °नि)वेशयत्, G2 3 त नियम्य ह — ^{e}) G2 3 प्राह त M1.3 (inf lin as in text) 5 प्रहसस्तू° — ^{f}) M (except M1.5) °पुं कालचोदित

33 D3 om 33^{ab} — ^{a}) K3 हसन्निव च, Ñ1.2 V1 B1–3 Dn D1.2.4 प्रहसन्नेव, T1 प्रहसन्निव T2 G2 3.6 M (except M1.5) नागेन — ^{b}) Ś1 K1 °णाभ्यवेष्टयत, Ñ V1 Dn T1 °केण त्व(Ñ3 °णान्व)वेष्टयत, Ñ3 (sup lin sec m) °केन स वेष्टि°, B1–3 D2 फेनान्ववेष्टय(B1 °ष्ट)त, D1 °केन स्ववेष्टयत्, D4 °णान्व°, D5 °क्षक° समवेष्टयत्, G2 3 °णाभ्य°, M1 5 °णाभ्यवेष्टत, M4 inf lin °णाभ्यवेष्टयत — ^{c}) K2 transp फलात् and विनि° — ^{d}) Ś1 K M1 5 राज्ञो — After 33, K3 4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपाल तक्षक पन्नगेश्वर ।

[(L 1) K3 B D1 4 तु (for च) Ñ2 3 V1 Dn T1 G1.2 वेगेन]

Colophon. *Sub-parvan* All MSS (except T2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K0 2.4 M1.5 क(M1.5 का)श्यपनि(K0 °श्यप परि)वर्तन, K3 परीक्षितस्वर्गगमन, Ñ1.2 V1 तक्षकदश *Adhy no* (figures, words or both) K0 38, K1 50, K3 (sup lin sec m) Ñ3 T 36, Ñ1.2 V1 Dn3 43, B1 42, B2 D1m 41, D5 9, G M 26 (G2 3 28, G3 M3 27) — *S'loka no* Ñ3 Da1 Dn 36 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1771

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ।
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३०
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१
ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३ C. 1 1801 B. 1 43. 33 K. 1 43. 33

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषा — d) K (except K1) D8 6.7 ह (for तान्)

28 Before 28, B8 ins परीक्षिदु°, D4 राजोवाच

29 Before 29, B3 D4 ins सौतिरु° — a) G2 3.6 अथ (for ततो) — b) K (except K1) फलान्यत्तुमियेष स॰, D5 °न्यादाय वैच्छत — After 29ab, Ñ2 3 V1 B3.4 (om line 2) 5 Dn D1.4 ins

410* विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ।

— c) Ś1 यत्तु त्रातु, K1 यत्तु त्रातं, Ñ1 यत्तत्र तु, Ñ3 यत्तत्रात, V1 यत्तदास, B Da D3.4 6 7 यत्तद्दत्त, D2 यत्तु दत्त, T2 G (except G1) M1 5 यज्ज(G2 स ज)प्राह B Da D2–4 6 7 राज्ञे, T2 G (except G1) M1.5 राजा Ñ2 Dn D1 T1 तस्तो भक्ष्यगतस्तस्य — d) Ñ1 2 V1 Dn D1 T1 फलात्, G2.3 M तस्मिन् (for तत्र) Here and below many MSS write क्रिमि for कृमि-, a difference ignored in the foll readings B Da D2 4 कृमिस्तत्र भवेदणु (B2 °ल्प॰; B4 sm °थ); D3.6 7 कृमिस्तत्राभवत्तनु — ef) S1 ताम्रनयन कृष्णो व° Ko 2 3 Ñ1.3 V1 Dn D1 T1 ताम्रवर्णोय, B3 D2–7 M4 ताम्रव° D3.6 7 सोभवत् (for शौ°)

30 a) K2 G2 3 तत् (for त) D3 स गृह्य त नृ°, D5.7 G1 त गृह्य नृपतिश्रे° — Before 30cd, B8 ins परीक्षिदु°; D4 राजोवाच — d) D3 विषादस्मात्, T2 °दस्य

31 b) A few MSS मा (for मा) G3 दशेदय, G3 °शत्विति Ś1 K1 कृमि कोपाद्°, Ñ1.2 3 (sup lin sec m) B D (except D3) T1 कृमिर्मा दशतामय — c) G1 3 M3.4 transp भूत्वा and वै G3 भूतो वै, M3 वै नाग — d) B3 Da परिकृत

32 Before 32, B3 D4 ins सौतिरु° (cf v l. 28–9) — a) K4 त, M (except M1.5) न (for ते) K2 B4 m G1.3 चैव°, D7 चैत° Ś1 अनुमन्यत, Ko B4 Dn D1 T1 °नुवर्त°, G3 °न्वमन्यत — b) Ko 2 4 D1 5 °नोदिता, T1 G1 °चोदित, M (except M1 5) °त — d) B3 D3.6 7 सन्य(D3 °नि)वेशयत्, G3 3 त नियम्य ह — e) G3 3 प्राह त M1.3 (inf lin as in text) 5 प्रहसस्तू° — f) M (except M1.5) °पुं कालचोदित

33 D3 om 33ab — a) K3 हसन्निव च, Ñ1.2 V1 B1–3 Dn D1.2.4 प्रहसन्नेव, T1 प्रहसन्निव T2 G2 3.6 M (except M1.5) नागेन — b) Ś1 K1 °णाभ्यवेष्टयत, Ñ V1 Dn T1 °केण त्व(Ñ3 °णान्व)वेष्टयत, Ñ3 (sup lin sec m) °केन स वेष्टि°, B1–3 D2 केनान्ववेष्टय(B1 °ष्ट)त, D1 °केन स्ववेष्टयत्, D4 °णान्व°, D5 °क्षक॰ समवेष्टयत्, G2 3 °णाभ्य°, M1 5 °णाभ्यवेष्टत, M4 inf lin °णाभ्यवेष्टयत — c) K2 transp फलात् and विनि° — d) Ś1 K M1 5 राज्ञो — After 33, K3 4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपाल तक्षक पन्नगेश्वर ।

[(L 1) K3 B D1 4 तु (for च) Ñ3 3 V1 Dn T1 G1.2 वेगेन]

Colophon. *Sub-parvan* All MSS (except T2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* Ko 2.4 M1.5 क(M1.5 का)श्यपनि(Ko °श्यप परि)वर्तन, K3 परीक्षितस्वर्गगमन, Ñ1.2 V1 तक्षकदश *Adhy no* (figures, words or both) Ko 38, K1 50, K3 (*sup lin sec m*) Ñ3 T 36, Ñ1.2 V1 Dn3 43, B1 42, B2 D4 m 41, D5 9, G M 26 (G2 3 28, G3 M3 27) — *S'loka no* Ñ3 Da1 Dn 36 — *Aggregate s'loka no* Dn2 1771

न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित् ॥ ९
सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्रिवा-
न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरूरवाः ॥ १०
वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
भावेन रामा रमयांबभूव वै
विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
तीर्थेष्वाप्लवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
तं च तन्तुं शनैराखुमाददानं बिलाश्रयम् ॥ ४
निराहारान्कृशान्दीनान्गर्तेऽत्राणमिच्छतः ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः । C 1 1818 B 1 45 6 K 1 45 6

10 a) K2m D1 कुन्नेषु (for फुल्ले°) Ś1 K Ñ3 T G (except G2 3) M1.3 नगेषु (for वने°) Ś1 K3 Ñ V1 B1 Da Dn D1 T1 G2.3 M1.3.5 om ह K0 2m 3 4 चारषु, D2 T2 G1.4–6 चैव हि — b) G6 सप्रिय (for वीर्य°) — c) T1 G4 5 तथा B3 अपि, D5 च (for स) S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो) G1–3 विजह्रे — d) G4 5 transp पुरा and पुरू°

11 a) K3 अवाप्य, D5 सापि, T1 चैव, M2 पापि T2 G1.4 5 पर, Cd as in text B1 transp वर and पतिं Ñ1.2 V1 Dn पतिव्रता, M (except M1 5) °ति तथा — b) Ñ1 2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2 5 M3–5 °रूपा, Da (by contamination) Arjp प्रतिरूपरूप, Cd as in text Arj in his comm explains प्रतीतरूप (as in text) G3 प्रतीतमापन्नमथा° G1.2 4–6 समवाप्य K0 1 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.2 भूपतिं — c) S अनन्यभावा (G1.2 4 5 सुखेन रामा) Ñ1 2 V1 B D तु, S सा (for वै)

Colophon *Sub-parvan* All MSS (except T2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीय) — *Adhy name* K (except K1) जनमेजयाभिषेक, Ñ1 2 V1 जनमेजयराज्याभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) K0 39, K1 52, K3 (sup lin sec m) T 37, Ñ1 2 V1 Dn3 44, B1 43, B2 D3 4m 42, D5 10, G M 27 (G2 3 29, G6 M3 28) — *S'loka no* Ñ3 Da1 Dn 11 — *Aggregate s'loka no* Dn3 1782

41

1 With adhy 41–44 cf. adhy 13 — With 1–3ab of 250* (v l 1 13 10) D1 om सूत उ° Ś1 K1 S (T2 with prefixed श्री) सूत, K0 3 4 Dn3 सौतिर° — a) =1 8 6a, 15 1a — c) Ś1 K1.4 D1 T1 M (except M1 5) °वीं सर्वां

2 Cf 250* (v l 1 13 10) — c) Ñ3 V1 B D (except D3 4 6 7) °न कुर्वन् — d) D1 °षु विविधेषु च M (except M1 5) पुष्करेषु चचार ह

4 a) Ś1 (before corr) K1 Ñ3 Da1 D1–4 6 7 G6 °वशिष्टान्, B2.4 एकतन्त्वव° — b) =22b — M2 4 om 4c–5b — c) Da तु (for च) Ñ Dn transp च and तन्तु B1 transp त च and तन्तु D1 2.4 6 7 ततु त ह्रसने° — d) Ñ1 2 V1 B Dn D1.5 G (except G2.6) M3 बिलेशय; Da °शय

5 M2 4 om 5ab (cf v l 4) — a) T निराश्रयान् — b) Ś1 K1 गर्ते तत्प्राण°, K0 2–4 °र्ते तांस्त्रा°; Ñ1 2 V1 B3 Dn D5 T G2 4–6 °र्ते ह्यत्रा°, Ñ3 B1 2 4 5 Da D3 4 6 7 °र्तेषु त्रा°, D1 °र्ते ह्यशरण°, D2 आर्तांस्त्रा°; G1 M (M2 4 om) °र्तेस्मिंस्त्रा°; G3 °र्ते सत्रा° (for गर्तेऽत्राणम्* = गर्ते + आर्तान् + त्रा°) — c) G (except G3 6) °त्य तदा दी° M3 सर्वान् (for दीनान्)

6 Before 6, B2 D1 (marg) M3 ins जरत्कारुरु° — a) =1 13 12c — b) Ś1 K1 °णस्तम्भ° — c) Ñ3

न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित् ॥ ९
सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्रिवा-
न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरूरवाः ॥ १०
वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
भावेन रामा रमयांबभूव वै
विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
तीर्थेष्वाप्लवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
तं च तन्तुं शनैराखुमाददानं बिलाश्रयम् ॥ ४
निराहारान्कृशान्दीनान्गर्तेऽत्राणमिच्छतः ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः । C 1 1818 B 1 45 6 K 1 45 6

10 a) K3m D1 कुन्नेषु (for फुल्ले°) Ś1 K Ñ3 T G (except G2 3) M1.5 नगेषु (for वने°) Ś1 K3 Ñ V1 B1 Da Dn D1 T1 G2.3 M1.3.5 om ह K0 2m 3 4 चारषु, D2 T2 G1.4-6 चैव हि — b) G6 सप्रिय (for वीर्य°) — c) T1 G4 5 तथा B3 अपि, D3 च (for स) S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो) G1-3 विजह्रे — d) G4 5 transp पुरा and पुरू°

11 a) K3 अवाप्य, D3 सापि, T1 चैव, M- पापि T2 G1.4 5 पर, Cd as in text B1 transp वर and पतिं Ñ1.2 V1 Dn पतिव्रता, M (except M1 5) °ति तथा — b) Ñ1 2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2 5 M3-5 °रूपा, D3 (by contamination) Arjp प्रतिम्वरूप, Cd as in text Arj in his comm explains प्रतीतरूप (as in text) G3 प्रतीतमापन्नमथा° G1.2 4-6 तमवाप्य K0 1 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.3 भूपतिं — c) S अनन्यभावा (G1.2 4 5 सुखेन रामा) Ñ1 2 V1 B D त, S सा (for वै)

Colophon Sub-parvan All MSS (except T2) आस्तीक (Ś1 आस्तिक, अस्तीक) — Adhy name K (except K1) जनमेजयाभिषेक, Ñ1 2 V1 जनमेजयराज्याभिषेक — Adhy no (figures, words or both) K0 39, K1 52, K3 (sup lin sec m) T 37, Ñ1 2 V1 Dn3 44, B1 43, B2 D3 4m 42, D4 10, G M 27 (G2 3 29, G6 M3 28) — S'loka no Ñ3 Da1 Dn 11 — Aggregate s'loka no Dn3 1782

41

1 With adhy 41-44 cf. adhy 13 — With 1-3ab of 250* (v l 1 13 10) D1 om सूत उ° Ś1 K1 S (T2 with prefixed श्री) सूत, K0 3 4 Dn3 सौतिर° — a)=1 8 6a, 15 1a — c) Ś1 K1.4 D1 T1 M (except M1 5) °वीं सर्वां

2 Cf 250* (v l 1 13 10) — c) Ñ3 V1 B D (except D3 4 6 7) °न कृत्वा — d) D1 °षु विविधेषु च M (except M1 5) पुष्करेषु चचार ह

4 a) Ś1 (before corr) K1 Ñ3 Da1 D1-4 6 7 G6 °वशिष्टान्, D2.4 एकतन्त्वव° — b)=22b — M2 4 om 4c-5b — c) Da तु (for च) Ñ Dn transp च and तन्तु B1 transp त च and तन्तु D1 2.4 6 7 ततु त इदानं° — d) Ñ1 2 V1 B Dn D1.5 G (except G2.6) M3 बिलेशय; Da °शय

5 M2 4 om 5ab (cf v l 4) — a) T निराश्रयान् — b) Ś1 K1 गर्ते तत्राण°, K0 2-4 °र्ते तांस्त्रा°; Ñ1 2 V1 B3 Dn D5 T G2 4-6 °र्ते ह्यत्रा°, Ñ3 B1 2 4 5 Da D3 4 6 7 °र्तेषु त्रा°, D1 °र्ते ह्यशरण°, D2 आर्तान्स्त्रा°; G1 M (M2 4 om) °र्तेऽस्मिन्त्रा°; G3 °र्ते सत्रा° (for गर्तेऽत्राणम्* = गर्ते + आर्तान् + त्रा°) — c) G (except G3 6) °त्य तदा दी° M3 सर्वान् (for दीनान्)

6 Before 6, B3 D4 (marg) M3 ins जरत्कारुरु° — a)=1 13 12c — b) Ś1 K1 °णस्तम्भ° — c) Ñ3

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥१९
तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखाः ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१
यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
नरकप्रतिष्ठान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६ C. 1 1840 B. 1 45 29 K. 1 45 29

°दिति (M1.5 °द्विज)

17 a) G2.4 5 तु (for नस्) Ñ1.2 V1 B D तीव्र (for पुण्य) G1 प्रनष्टस्तपस पु° — c) B3 वैको, B4 D4 ह्येको — d) M1.5 स हि (for सोऽपि)

18 a) = 1. 13 15e M1.5 मद्भागा, M2-4 °भागो K0 °पुण्यानां; M2-4 °भागानां — b) Ś1 K1 transp स and किल D5 याधव कि° Dn D3.4 6 7 तप एक समास्थि (D3.6 7 °श्रि)त, D1 यस्य एकांतमास्थित (cf 1 13 15d) — e) = 1 13 10a — f) Ś1 K1 च, K4 स (for सु)

19 a) K2 वै, K3 अस्य, B3 M1.3 स्व, D3 अस्मत् (for स्म) - Mx - ते तस्य T1 °सो मोहात् — b) B1.6 5 °दिता महत्, B2 4 D3 6 7 °त महत् G3 कृच्छ्ररूपादितो वय — c) B1 transp भार्या and पुत्रो — d) D2 °वो वेति, T1 °वा शपि (s10), T2 °वा चापि, G1 2 4-6 °वो वापि, G3 M1.3 5 °वा अपि, M2 4 °सा वापि Ñ3 S केचन (G1 कश्चन; G2 as in text)

20 c) G1 transp स and वक्तव्य Ś1 सम्यक्; Ñ1 2 V1 B दृष्ट — d) Ś1 K1 Ñ3 Da Dn1 n3 D1-4 6 7 T अस्माक (as in text), G3 M1 5 चास्मा°, the rest ह्यस्मा°

21 a) K2 D1 T1 °स्तव, D3 M1 5 °स्त्वेव — b) Ś1 K1 D4 T G3 6 अधोमु° (as in text), G2 4 5 ह्यवाङ्मु°, the rest ह्यधोमु° — d) K2 वाभिभो, Ñ1 2 V1 B Da D2-7 वा वि° K4 Dn D1 प्रजामुत्पादयेति च Cd प्रजायस्व (as in text) — After 21cd, B4 ins a passage of 6 lines given in App I (No 26) — e) Da G1 कुले — f) D5 T2 G स एवैक (G3 तमेकन्त), M (except M1.5) स चैवैक Ñ3 B3.4 Da1 D1-3 5-7 T2 M (except M1 5) °धन

22 a) K0 Ñ3 B1m 2 Da D3 G (except G3) M1.3 5 य तु, Ñ1 2 V1 Dn D1 यस्त्व (Dn3 य स्व), B4 यच्च K3 वै; M1.5 मे (for नो) — K2 (hapl) om 22b–23a — b) = 4b — c) K0 4 Da D5 G2.4.5 एको° Ś1 °स्तम, K1 °स्तस्य, Da1 D5 कुले तत्तु — d) Ñ1 2 V1 Dn D1 आस्ते Ś1 K0 1.3 Ñ3 B (except B4) G6 स (for स्व)

23 K2 om 23a (cf v l 22) — a) Ñ3 S चैव (G2 चेद्) स्व (for वै ब्रह्मन्) — Ś1 K1 3 om (hapl) 23b–24a — b) K4 T G3.6 M मू(G3 कु)लानीमानि वी° — c) K4 B5 Dn1 D1 3 6 T G2 एतेन त°, G3 °न कूपतस्ता°

24 Ś1 K1 3 om 24a (cf v l 23) — a) K0 यत्ते तत्; K4 ये त्वे°, B4 G4-6 M2-4 °स्त्वेक; D2 नन्वे°, D3 6 7 यच्चै°, T यद्दै°, G1 2 °स्त्वेक, G3 M1.5 यदे° — b) D6 7 मूलमस्या हि, G1.5 °मर्धास्य, G6 °मस्य न — c) K3 4 Ñ2 V1 B1-3 5 D यत्र, B4 T G1.3.6 M अत्र (M1 5 तेन) Ñ1 2 V1 Dn D1 G3 M (except M1.5) गर्ते (for सर्वे) — d) Ś1 K1 M2 4 तपसि स्थित, K0 2 3 D3 तप आश्रित; D2 तपसा स्थित, G3.6 -स्तत्र आश्रि(G3 °हि)त

25 b) K3 D5 T एव (for एष) — c) Ñ V1 B (except B3) Da T G2-5 °रतिं, M1.5 °रति G6 स ततुमेक दिवसै, M2-4 स ततु वितुदञ्शाखु — d) B2 3 T G3 M1 5 भक्षयते D2 ह्यदन्, D5 रज, D6 रुद, G2 4 5 तु न, M (except M1.5) द्विज, Cd नुदन् G6 दशनै क्षयते तु° — e) G1 2 तपोवृद्ध — f) K2 D6 महात्मा° K1.4 B (except B4) D (except Dn) °चेतन (cf v l 1 1 98d)

26 e) Hypermetric! Only Ñ1 3 M2 3 as in text K नरकस्थान्प्रपश्यास्मान् (K0 °श्यामि), Ñ2 V1 B D अध प्रविष्टान्प°; T G M1 5 अप्रतिष्ठान्प्रपश्या°; M4 नरकप्रविष्टा°

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥१९
तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखाः ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
नरकप्रतिष्ठान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६ C. 1 1840 B 1 45 29 K. 1 45 29

°दिति (M1.5 °द्विज)

17 a) G2.4.5 तु (for नस्) Ñ1.2 V1 B D तीव्र (for पुण्य) G1 प्रनष्टस्तपस पु° — c) B3 वैको, B4 D4 ह्येको — d) M1.5 स हि (for सोऽपि)

18 a) = 1. 13 15e M1.5 मदभागा, M2-4 °भागो Ko °पुण्यानां; M2-4 °भागानां — b) Ś1 K1 transp स and किल D5 बाधव कि° Dn D3.4.6.7 तप एक समास्थि (D3.6.7 °श्रि)त , D1 यस्य एकांतमास्थित (of 1 13 15d) — e) = 1 13 10a — f) Ś1 K1 च, K4 स (for सु)

19 a) K2 वै, K3 अस्य, B3 M1.3 स्व , D3 अस्मत् (for स्म) - M5 = ते तस्य T1 °सो मोहात् — b) B1.3.5 °दिता महद्, B2.4 D3.6.7 °त महत् G3 कृच्छ्ररूपादितो वय — c) B1 transp भार्या and पुत्रो — d) D2 °वो वेति, T1 °वा शपि (sic), T2 °वा चापि, G1.2.4-6 °वो चापि, G3 M1.3.5 °वा अपि, M2.4 °वा वापि Ñ3 S केचन (G1 कश्चन; G2 as in text)

20 c) G1 transp स and वक्तव्य Ś1 सम्यक्; Ñ1.2 V1 B दृष्ट — d) Ś1 K1 Ñ3 Da Dn1 n3 D1-4.6.7 T अस्माक (as in text), G3 M1.5 चास्मा°, the rest ह्यस्मा°

21 a) K2 D1 T1 °स्तव, D3 M1.5 °स्त्वेव — b) Ś1 K1 D4 T G3.6 अधोमु° (as in text), G2.4.5 ह्यवाङ्मु°, the rest ह्यधोमु° — d) K2 वाभिभो, Ñ1.2 V1 B Da D2-7 वा वि° K4 Dn D1 प्रजामुत्पादयेति च Cd प्रजायस्व (as in text) — After 21cd, B4 ins a passage of 6 lines given in App I (No 26) — e) Da G1 कुले — f) D5 T2 G स एवैक (G3 तमेकन्न), M (except M1.5) स चैवैक Ñ3 B3.4 Da1 D1-3.5-7 T2 M (except M1.5) °धन

22 a) Ko Ñ3 B1 m 2 Da D3 G (except G3) M1.3.5 य तु, Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्त्व (Dn3 य स्व), B4 यच्च K3 वै; M1.5 मे (for नो) — K2 (hapl) om 22b–23a — b) = 4b — c) Ko.4 Da D5 G2.4.5 एको° Ś1 °स्तभ, K1 °स्तस्य, Da1 D5 कुले ततु — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्ते Ś1 Ko 1.3 Ñ3 B (except B4) G6 स (for स्व)

23 K2 om 23a (of v l 22) — a) Ñ3 S चैव (G3 चेद्) स्व (for वै ब्रह्मन्) — Ś1 K1.3 om (hapl) 23b–24a — b) K4 T G3.6 M मू(G3 कु)लानीमानि वी° — c) K4 B5 Dn1 D1.3.6 T G2 एतेन त°, G3 °न कूपतस्ता°

24 Ś1 K1.3 om 24a (of v l 23) — a) Ko यत्ते तद्; K4 ये त्वे°, B4 G4-6 M2-4 °त्वेक; D2 नन्वे°, D3.6.7 यच्चै°, T यद्वै°, G1.2 °त्वेक , G3 M1.5 यदे° — b) D6.7 मूलमस्या हि, G1.5 °मर्धास्य, G6 °मस्य न — c) K3.4 Ñ2 V1 B1-3.5 D यत्र, B4 T G1.3.6 M अत्र (M1.5 तेन) Ñ1.2 V1 Dn D1 G3 M (except M1.5) गर्ते (for सर्वे) — d) Ś1 K1 M2.4 तपसि स्थित , Ko.2.3 D3 तप आश्रित ; D2 तपसा स्थित , G3.6 -स्तत्र आश्रि(G3 °हि)त

25 b) K3 D5 T एव (for एष) — c) Ñ V1 B (except B3) Da T G2-5 °रतिं, M1.5 °रति G6 स ततुमेक दिवसै , M2-4 स ततु वितुदन्नाखु — d) B3.3 T G3 M1.5 भक्षयते D2 ह्यदन्, D5 रज , D6 रुद , G2.4.5 तु न , M (except M1.5) द्विज , Cd नुदन् G6 दशनै क्षयते तु° — e) G1.2 तपोवृद्ध — f) K2 D6 महात्मा° K1.4 B (except B4) D (except Dn) °चेतन (of v 1 1 1 98d)

26 e) Hypermetric! Only Ñ1.3 M2.3 as in text K नरकस्थान्प्रपश्यास्मान् (Ko °श्यामि), Ñ2 V1 B D अध प्रविष्टान्प°; T G M1.5 अप्रतिष्टान्प्रपश्या°; M4 नरकप्रविष्टा°

जरत्कारुरुवाच ।
ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ ६
भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।
एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥ १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥११
उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
निवेशार्थ्यखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः ।
दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३ C. 1 1861 B 1 40 10 K. 1. 40. 10

---

4 Ś1 K1 2 D6 S (except G5) om उवाच — b) G3.6 हृदि सपरि° — d) B3 D3 5 °येहम°, Cd as in text B1.2 4 Da D5 T G1–5 M5 ह, D3 G6 च (for वै) — After 4, K4 Ñ1.2 V1 B D ins

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावित मन ।

=(var) 1 13 23ab

5 b) M1.5 शोकार्तानिव

6 a) G (except G1 6) कार्यं (for काम) — b) Ñ1.2 V1 B D °क्ष्येहमसशय — c) Ñ3 S सनामां

7 a) Ś1 K हि (for च) M (except M1.5) °ति यदा का° — b) Here and below the majority of N MSS भैक्ष्य — c) G3 प्रतिगृह्य सनामा च — d) B5 reads न after च G6 उद्वहेय; Cd as in text K2 D2.5 S (except G1) तां (for या) Ś1 K1 नेतरा रोचयाम्यह

8 ab) B4 G2–4 °विधा° B4 भार्यां; G3.6 कन्यां (for कुर्यां) M1.5 कुर्यां निवेश पितर एव सम्रा° — c) Ś1 K M (except M1 5) करिष्यामि, Ñ V1 B D °ष्येह, T2 G6 °ष्ये तत् — d) K1 न सशय (for पिता°) T सत्यमेव ब्रवीमि व — After 8, K3.4 (om line 1) Ñ1.2 V1 B D ins

417* तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ।

[=(var) 1 13 28. — (L. 2) K4 शाश्वत चाव्यय चैव पितरो वै मत मम]

9 Ś1 K1 S (G3 om) सूत ; K0 3.4 B1 D1 सौतिरु° — a) D3 स मुनि , G3 पृथिवीं — b) G3 °र स महामुनि° — c) M1.5 कार्यं (for भार्यां) — d) D6.7 चानघ (for शौ°)

10 Before 10, K0 (irrelevantly) ins शौनक उ°. — b) D2 °भिर्देशितस्त°, D5 °भिर्नोदितो यथा, T G3.6 M1 5 °भिश्च प्रचोदित — c) B4 ततो°, B5 G3 तथा° (for तदा°) K0 स गत्वा वै, M1 प्रविश्योच्चै ; M5 प्रपश्यो° — After 10, Ñ1.2 V1 B D (except Da) ins

418* स त्वरण्यगत प्राज्ञ पितृणा हितकाम्यया ।
उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाच शनैरिमा ।

[(L 1) B D3 प्रियका° — (L 2) Cf 1 13 30 Ñ1 V1 B1–3 4m D2–7 भिक्षा (for कन्या)]

11 a) Ś1 K1.4 transp भूतानि and सन्तीह — b) K0 G1.2 4–6 जगमस्थावराणि च; K2 3 Ñ3 T G3 M जगमानि स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च°, D5 °णि च सर्वदा — c) Ś1 K0 1.4 D2 3 6 7 यानीह, Da1 यावति, T G1.3 6 M1.5 चान्यानि

12 b) D6 °तरो नोद° B4 चै (for माम्) — c) K0 D2 5 G1 निवेशस्वे°, B3 निविशं वोत्र, G2 4 5 निवेशये(G2 °य)ति Cd appears to have read निवेश (cf B3 above) — d) Ñ3 Dn D1 सतानस्य चि°

13 a) K4 Ñ V1 B3 D T2 G3 M2–4 निवेशाया(D6 °र्थो)खि°, B4 5 निविशास्य(B5 °प्य)खि°, T1 निवेशिदखि°; G1 निवेशार्थं खि°, G2 निवेशायखि°, M1 5 निवेश्यर्था(M5 °स्वा)खि° — b) D1 T G3 6 M अह (for भो) — d) D2 M6 °भिश्च नियो°

14 a) K4 B4 (m as in text) कस्य, M1.5 तस्या (sic) — b) D5 7 T1 या (for ये) D1 मयेह परिकीर्तित; S (except T1 G3 M1 5) गुणै सम्यक् प्रकीर्तिता (M2–4 °र्त्यता) — c) D6 कन्या प्रयच्छतु स मे, G (except G3) M (except M1 5) प्रयच्छतु स मे कन्या

जरत्कारुरुवाच ।

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ ६
भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥ १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ११
उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
निवेशार्थ्यखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः ।
दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३ C. 1 1881 B 1 46 16 K. 1. 46. 16

4 Ś1 K1 2 D6 S (except G5) om उवाच — b) G3.6 हृदि सपरि° — d) B2 D2 5 °येहम°, Cd as in text B1.2 4 Da D5 T G1–5 M5 इह, D2 G6 च (for वै) — After 4, K4 Ñ1.2 V1 B D ins

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावित मन ।
=(var) 1 13 23ab

5 b) M1.5 शोकार्तानिव

6 a) G (except G1 6) कार्यं (for काम) — b) Ñ1.2 V1 B D °क्ष्येहमसशय — c) Ñ3 S सनामां

7 a) Ś1 K हि (for च) M (except M1.5) °ति यदा का° — b) Here and below the majority of N MSS भैक्ष्य — c) G3 प्रतिगृह्य सनामा च — d) B5 reads न after च G6 उद्वहेय; Cd as in text K2 D2.5 S (except G1) तां (for या) Ś1 K1 नेतरा रोचयाम्यह

8 ab) B4 G2–4 °विधा° B4 भार्यां; G3.6 कन्यां (for कुर्यां) M1.5 कुर्यां निवेश पितर एव सप्रा° — c) Ś1 K M (except M1 5) करिष्यामि, Ñ V1 B D °ष्येह, T2 G6 °ष्ये तत् — d) K1 न सशय (for पिता°) T सत्यमेव ब्रवीमि च — After 8, K3.4 (om line 1) Ñ1.2 V1 B D ins

417* तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ।
[=(var) 1 13 28. — (L. 2) K4 शाश्वत चाव्यय चैव पितरो वै मत मम]

9 Ś1 K1 S (G3 om) सूत ; K0 3.4 B1 D1 सौतिरु° — a) D2 स मुनि , G3 पृथिवीं — b) G3 °र स महामुनि° — c) M1.5 कार्यं (for भार्यां) — d) D6.7 चानघ (for शौ°)

10 Before 10, K0 (irrelevantly) ins शौनक उ°. — b) D2 °भिर्देशितस्त°, D5 °भिर्नोदितो यथा, T G3.6 M1 5 °भिश्च प्रचोदित — c) B4 ततो°, B5 G3 तथा° (for तदा°) K0 स गत्वा वै, M1 प्रविश्योच्चै ; M5 प्रपश्यो° — After 10, Ñ1.2 V1 B D (except Da) ins

418* स त्वरण्यगत प्राज्ञ पितृणा हितकाम्यया ।
उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाच शनैरिमा ।
[(L 1) B D2 प्रियका° — (L 2) Cf 1 13 30 Ñ1 V1 B1–3 4m D2–7 भिक्षा (for कन्या)]

11 a) Ś1 K1.4 transp भूतानि and सन्तीह — b) K0 G1.2 4–6 जगमस्थावराणि च; K2 3 Ñ3 T G3 M जगमानि स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च°, D5 °णि च सर्वश — c) Ś1 K0 1.4 D2 3 6 7 यानीह, Da1 यावति, T G1.3 6 M1.5 चान्यानि

12 b) D6 °तरो नोद° B4 वै (for माम्) — c) K0 D2 5 G1 निवेशस्वे°, B3 निविशं वोत्र, G2 4 5 निवेशये (G2 °य)ति Cd appears to have read निवेश (cf B3 above) — d) Ñ2 Dn D1 सतानस्य चि°

13 a) K4 Ñ V1 B3 D T2 G3 M2–4 निवेशाया (D6 °र्थो)खि°, B4 5 निविशास्य (B5 °प्य)खि°, T1 निवेशिदखि°; G1 निवेशार्थं खि°, G2 निवेशाद्यखि°, M1 5 निवेश्यर्थो (M5 °स्वा)खि° — b) D1 T G3 6 M अह (for भो) — d) D2 M3 °भिश्च नियो°

14 a) K4 B4 (m as in text) कस्य, M1.5 तस्या (sic) — b) D5 7 T1 या (for ये) D1 मयेह परिकीर्तित; S (except T1 G3 M1 5) गुणै सम्यक् प्रकीर्तिता (M2–4 °र्यंता) — c) D6 कन्या प्रयच्छतु स मे, G (except G3) M (except M1 5) प्रयच्छतु स मे कन्या

जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं शुभ्रं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चक्रे भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।
अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११
तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥ १३
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम् ।
अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा । C 1 1884 B 1 47 1(K. 1 47 1(

419* त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ।
ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष मे समयः कृतः ।
अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् ।

[(L 1) K8 Ñ8 D5 T2 G (except G8) रक्षिता K4 Ñ8 B Da D2 5 T2 G (except G8) मुनिवर प्रभो — (L 2) Dn वै (for मे) T2 G (except G8) अप्रियं मा करिष्येथा]

3 Before 3, K0 Ñ8 (*sup lin sec m*) B8 D2 ins सूत उ°, K4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 सौतिरु°, T G M2 4 सूत (G4 5 सौति) — a) B5 D8 6 7 °श्रुते च, D2 °श्रुतेन; M1.8 5 °ज्ञाते तु — c) K8 ततो (for दा) — d) The MSS vary at random between भुजग and भुज°

4 a) K8 तत्र वेदविदां, M1 तदापि द्विविदां, M6 ततो विद्विविदां — b) K8 तपोनिष्ठो D4 G1.2 4 5 महातपा; T1 °बल, T2 G8 6 M °मति — c) B1 कन्यायाः (m धर्मात्मा as in text)

5 Ñ1 om 5ab — a) G6 °गृहे शुभ्रे K2 शुद्ध; Ñ2 8 V1 B D रम्य — b) S धीमत (G1 भूभृत) (for स°) — c) Ś1 K1 जग्राह भा° — d) G6 मनीषिभिः

6 a) Ñ V1 D सक्लृप्त (D2 5 as in text, D8 7 क्लृप्त स) — b) K1 सव्यास्तरण, K2 महा°, D2 स्वच्छा°, D8 स्पृध्या°, T1 G4 स्वाध्या°, G1 सुष्ठु°, G2.5 स्वध्या°, Cd as in text D5 G8 6 M (except M1 5) परार्ध्यास्तरणावृ(D5 °न्वि)त — c) K0 T1 G1–8 सन्, K4 तु, Ñ V1 Dn वै, B Da D1.2 4 5 असौ (for स) G6 स तत्र भार्यासहितो

7 b) K0 2 4 G1.2 4 M1.6 सत्तम D2 भार्यामामन्त्र्य वै मुनिः; D8 6 7 जरत्कारुस्त्रिया सह — After 7ab, D4 G (except G8) M (except M6) ins जरत्कारु — c) G8 अप्रियं — d) Ś1 K1 G8 कथंचन

8 a) Ñ1 2 V1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि) — b) K4 T G8 कृतवासं (T2 °सं); M1 5 गृहे सा° M1.5 के (for ते)

9 Before 9, B8 D4 (marg) ins सौतिरु° — a) D5 परमविभ्रासीत् — b) Ñ1 2 V1 B D T1 °पतेस्तदा (D1 as in text, D6 °पते सुता) — c) K4 Ñ1.2 V1 B D G (except G8 6) M8 वाक्यं — d) G (except G8 6) °वाच मन(G4 तप)स्विनी

10 b) Da दु स्वशीला उपा, G1 °शीलसमन्विता — c) Ś1 श्वेतकाकेयै, K2 यश्च तानीयै, B4 सकलैस्तस्य (m as in text), G8 श्वेतहारीयै, M1.5 चेत°, M2 चेक°, Cd as in text

11 In Ś1, 11cd is lost on a torn portion — c) Ñ1 2 V1 B D वै (D1 चैव, D8 6 7 सा), T2 G1.8.6 तु (for तं) — d) Ñ1 मुदा (for महा)

12 a) K4 B1 M (except M1.5) ततः, D4 कुक्षौ (for तत्र) S (except G1.4 5) तस्यां — b) B4 Da2 D8 6 7 °सप्रभ, Da1 °सभव — c) Ñ2 V1 B4 D (except D2 5) T1 °वतेजसा — d) D6 G4 °प्रभ. With 12ef of 1 44 16cd — f) Ñ8 T G8 च (for स)

13 a)=1 8 14a D2–4 S °हस्तु — The fragm MS B2 ends with 13a — b) B (B2 missing) D (except D2 8 6 7) °र्महायशा

14 a) D2 प्रसुप्ते, D5 M (except M1.5) तु सुप्ते, G (except G8 6) सुप्ते तु — b) K1 °स्तमगाद्, Da Da2 D1.5–7 T2 G M1 5 °स्तमयास् (G1 °स्तमिताद्) — c) G2 °क्षयाद् M1.5 °ये तस्मिन् — e) T1 °नी ब्रह्मन् — f) G

जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं शुभ्रं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चक्रे भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।
अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११
तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥ १३
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम् ।
अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा । C 1 1884 B 1 47 16 K. 1 47 16

419* त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ।
ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष मे समयः कृतः ।
अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् ।

[(L 1) K3 Ñ3 D5 T2 G (except G3) रक्षिता K4 Ñ3 B Da D2 5 T2 G (except G3) मुनिवर प्रभो — (L 2) Dn वै (for मे) T2 G (except G3) अप्रियं मा करिष्येश्च]

3 Before 3, K0 Ñ3 (*sup lin sec m*) B3 D2 ins सूत उ°, K4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 सौतिरु°, T G M2 4 सूत (G4 5 सौति) — ^{a}) B5 D3 6 7 °श्रुते च, D2 °श्रुतेन; M1.3 5 °ज्ञाते तु — ^{c}) K3 ततो (for दा) — ^{d}) The MSS vary at random between भुजग and भुज°

4 ^{a}) K3 तत्र वेदविदां, M1 तदापि द्विविदां, M5 ततो विद्विविदां — ^{b}) K3 तपोनिष्ठो D4 G1.2 4 5 महातपा; T1 °बल, T2 G3 6 M °मति — ^{c}) B1 कन्यायाः (m धर्मात्मा as in text)

5 Ñ1 om 5^{ab} — ^{a}) G6 °गृहे शुभ्रे K2 शुद्ध; Ñ2 3 V1 B D रम्य — ^{b}) S धीमत (G1 भूभृत) (for स°) — ^{c}) Ś1 K1 जग्राह भा° — ^{d}) G6 मनीषिभिः

6 ^{a}) Ñ V1 D सक्लृप्त (D2 5 as in text, D3 7 क्लृप्त स) — ^{b}) K1 सव्यास्तरण, K2 महा°, D2 स्वच्छा°, D3 स्पृध्या°, T1 G4 स्वाध्या°, G1 सुष्ठु°, G2.5 स्वध्या°, Cd as in text D5 G3 6 M (except M1 5) परार्ध्यास्तरणावृ(D5 °न्वि)त — ^{c}) K0 T1 G1–3 सन्, K4 तु, Ñ V1 Dn वै, B Da D1.2 4 5 असौ (for स) G6 स तत्र भार्यासहितो

7 ^{b}) K0 2 4 G1.2 4 M1.5 सत्तम D2 भार्यामामन्त्र्य वै मुनिः; D3 6 7 जरत्कारुस्त्रिया सह — After 7^{ab}, D4 G (except G3) M (except M5) ins जरत्कारु — ^{c}) G3 अप्रिय — ^{d}) Ś1 K1 G3 कथञ्चन

8 ^{a}) Ñ1 2 V1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि) — ^{b}) K4 T G3 कृतवास (T2 °स); M1 5 गृहे सा° M1.5 के (for ते)

9 Before 9, B3 D4 (marg) ins सौतिरु° — ^{a}) D5 परमविभ्रासीत् — ^{b}) Ñ1 2 V1 B D T1 °पतेस्तदा (D1 as in text, D6 °पते सुता) — ^{c}) K4 Ñ1.2 V1 B D G (except G3 6) M3 वाक्य — ^{d}) G (except G3 6) °वाच मन(G4 तप)स्विनी

10 ^{b}) Da दुःखशीला उपा, G1 °शीलसमन्विता — ^{c}) Ś1 श्वेतकाकेयै, K2 यश्च तानीयै, B4 सकलैस्तस्य (m as in text), G3 श्वेतहारीयै, M1.5 चेत°, M2 चेक°, Cd as in text

11 In Ś1, 11^{cd} is lost on a torn portion — ^{c}) Ñ1 2 V1 B D वै (D1 चैव, D3 6 7 सा), T2 G1.3.6 तु (for त) — ^{d}) Ñ1 मुदा (for महा)

12 ^{a}) K4 B1 M (except M1.5) तत, D4 कुक्षौ (for तत्र) S (except G1.4 5) तस्यां — ^{b}) B4 Da2 D3 6 7 °सप्रभ, Da1 °समव — ^{c}) Ñ2 V1 B4 D (except D2 5) T1 °वतेजसा — ^{d}) D5 G4 °प्रभ. With 12^{ef} of 1 44 16^{cd} — ^{f}) Ñ3 T G3 च (for स)

13 ^{a})=1 8 14^a D2–4 S °हस्तु — The fragm MS B2 ends with 13^a — ^{b}) B (B2 missing) D (except D2 3 6 7) °र्महायशा

14 ^{a}) D2 प्रसुप्ते, D5 M (except M1.5) तु सुप्ते, G (except G3 6) सुप्ते तु — ^{b}) K1 °स्तमगाद्, Da Dn2 D1.5–7 T2 G M1 5 °स्तमयात् (G1 °स्तमिताद्) — ^{c}) G2 °क्षयाद् M1.5 °ये तस्मिन् — ^{e}) T1 °नी ब्रह्मन् — ^{f}) G

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥३२
प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥३३
मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥३६
एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यां वचनमब्रवीत् ।
यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९ C 1 1911 B 1 47 43 K 1 47 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G2 3 भुजगमीं

28 Before 28, Ñ3 (*sup lin*) B3 D4 (marg) ins जरत्कारुरुवाच — ^{b}) K3 D4 गमिष्यामि — ^{c}) S1 G6 transp मे and पूर्वं — ^{d}) G1 त्वया साक

29 ^{a}) D5 G6 °मप्युषितो (G6 °त) — ^{c}) Da °ते ब्रूहि

30 Before 30^{ab}, B4 ins सूत उ°, D4 marg सौतिरु°, S (except G3) सूत — ^{b}) Ñ1 2 V1 Dn D1 G2 मुनिं तदा; B (B2 missing) Da D3 4 वचस्त° — ^{c}) Ś1 Da1 T1 transp जरत्कार and °त्कारु.; G3 जरत्कार्वी जरत्कारु — ^{d}) G (except G3 6) °समन्विता; M (except M1.5) °यशास्कृता (cf 1 42 1^{b}, 46 34^{f})

31 ^{a}) K (except K3) बाष्पसंदिग्धया (cf. 1 42 1^{d}) D2 om 31^{c}–32^{d} — ^{c}) K1 G1 3 M2 4 कृत्वांजलिं (G3 °लि), G2 °जलिं — ^{d}) K3 4 T G3 6 तदा — ^{e}) Ś1 K1 धर्ममा° — ^{f}) K3.4 Dn (except Dn3) T2 G (except G3 6) प्रवेपिता, T1 विदूयता

32 Before 32, B3 D4 (marg) ins जरत्कारुरुवाच — D2 om. 32 (cf v 1 31) — ^{a}) Ś1 मा च नार्हसि ध° — ^{b}) D5.6 G M अनागसीं (G2 °सि) — ^{c}) D4 transp स्थिता and °त Ñ3 धर्मेस्थित[ ] स्थितां धर्मे

33 After 33^{ab}, T2 G (except G3) ins

421* अपत्यार्थं तु मे भ्राता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।

— K2 (hapl) om 33^{c}–34^{b} — ^{c}) T न तल्लब्ध°, — ^{d}) Ś1 D3 4.6 7 T M1 5 वा (for मा)

34 K3 om 34^{ab} (cf v 1 33) — ^{b}) G1 2 द्विजसत्तम — ^{c}) M3 4 अवश्यमी°

35 ^{b}) G (except G3.6) च (for मे) T M1 3 (*inf lin*).5 सुखं, G3 6 शुभं (for शिवं) — ^{c}) G1 °ज्ञाय — ^{d}) D1 3 T G3.6 M2 4 त्वयानघ; M1 3.5 तवानघ

36 D5 reads 36^{abcd} in marg — ^{a}) G6 M3 4 °नां सुखम् G3 हितकामार्थं — ^{b}) G3 त्वामहं सम्प्र° — ^{c}) Dn1 D6 T2 G1 2 M इदम् — ^{d}) Ś1 K1 Dn D5 6 T1 °मादाय — ^{e}) K3 B5 महात्मानं; T G3 6 °भाग — ^{f}) D3 G M °गसीं — B3 reads from 36^{f} up to स (37^{a}) in marg

37 Before 37, K0 4 D4 (marg) ins सौतिरु°; K2 D5 सूत उ°, S सूत — For B3 cf v 1. 36 — ^{a}) M1.5 transp तु and स — ^{c}) K0 2 4 T G1-3 यदुक्त°; D4 M1 5 तदुक्त° — ^{d}) Ñ V1 Dn D1.3.6 7 G6 जरत्कारुः. D2 T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्कार्वि त्वयाधुना

38 Before 38, B3 D4 (marg) ins जरत्कारुरुवाच (cf v 1 26) — D1 om 38^{a}–39^{b} — ^{a}) Ñ1.2 V1 Da2 Dn D3 4 6 7 अयं; B3-5 S (except G3 6) एव (for एष) Ñ1.2 V1 Dn D3.4 6 7 transp गर्भ and सु° — ^{b}) Ś1 K (except K3) D5 G1 °नरप्रभ, M1.5 °नरोत्तम — ^{d}) =1 13 38^{b}

39 Before 39, B3 ins सूत उ°; D4 (marg) सौतिरु°

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥३२
प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥३३
मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥३६
एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यां वचनमब्रवीत् ।
यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९ C 1 1611 B 1 47 43 K 1 47 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G2 3 भुजगमीं

28 Before 28, Ñ3 (*sup lin*) B3 D4 (marg) ins जरत्कारुरुवाच — ^{b}) K3 D4 गमिष्यामि — ^{c}) Ś1 G6 transp मे and पूर्वं — ^{d}) G1 त्वया साक

29 ^{a}) D5 G6 °मस्युषितो (G6 °त) — ^{c}) Da °ते ब्रूहि

30 Before 30^{ab}, B4 ins सूत उ°, D4 marg सौतिरु°, S (except G3) सूत — ^{b}) Ñ1 2 V1 Dn D1 G2 मुनि तदा; B (B2 missing) Da D2 4 वचस° — ^{c}) Ś1 Da1 T1 transp जरत्कार and °त्कारु.; G3 जरत्कार्यो जरत्कारु — ^{d}) G (except G3 6) °समन्विता; M (except M1.5) °बलात्कृता (cf 1 42 1^{b}, 46 34^{f})

31 ^{a}) K (except K3) वाष्पसदिग्धया (cf. 1 42 1^{d}) D2 om 31^{c}–32^{d} — ^{c}) K1 G4 5 M2 4 कृत्वांजलिं (G5 °लि), G3 °जलिं — ^{d}) K3 4 T G3 6 तदा — ^{e}) Ś1 K1 धर्ममा° — ^{f}) K3.4 Dn (except Dn3) T2 G (except G3 6) प्रवेपिता, T1 विदूयता

32 Before 32, B3 D4 (marg) ins जरत्कारुरुवाच — D2 om. 32 (cf v 1 31) — ^{a}) Ś1 मा च नार्हसि ध° — ^{b}) D2.6 G M अनागसीं (G2 °सिं) — ^{c}) D4 transp स्थिता and °त Ñ3 धर्मेस्थित[ ] स्थितां धर्मे

33 After 33^{ab}, T2 G (except G3) ins

421* अपत्यार्थं तु मे भ्राता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।

— K2 (hapl) om 33^{c}–34^{b} — ^{c}) T न तल्लब्ध°, — ^{d}) Ś1 D3 4.6 7 T M1 5 चा (for मा)

34 K3 om 34^{ab} (cf v 1 33) — ^{b}) G1 3 द्विजसत्तम — ^{c}) M2 4 अपश्यमी°

35 ^{b}) G (except G3.6) च (for मे) T M1 3 (*inf lin*).5 सुख, G3 6 शुभ (for शिव) — ^{c}) G1 °प्राय — ^{d}) D1 3 T G3.6 M2 4 त्वयानघ; M1 3.5 तवानघ

36 D5 reads 36^{abcd} in marg — ^{a}) G6 M2 4 °नां सुखम् G3 हितकामार्थं — ^{b}) G3 त्वामहं सम्र° — ^{c}) Dn1 D5 T2 G1 2 M इदम् — ^{d}) Ś1 K1 Dn D5 6 T1 °मादाय — ^{e}) K3 B5 महात्मान; T G3 6 °भाग — ^{f}) D3 G M °गसीं — B3 reads from 36^{f} up to स (37^{a}) in marg

37 Before 37, K0 4 D4 (marg) ins सौतिरु°; K2 D5 सूत उ°, S सूत — For B3 cf v 1. 36 — ^{a}) M1.5 transp तु and स — ^{c}) K0 2 4 T G1–3 यदुक्त°; D4 M1 5 तदुक्त° — ^{d}) Ñ V1 Dn D1.3.6 7 G6 जरत्कारु. D2 T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्कार्वि त्वयाधुना

38 Before 38, B3 D4 (marg) ins जरत्कारुरुवाच (cf v 1 26) — D1 om 38^{a}–39^{b} — ^{a}) Ñ1.2 V1 Da2 Dn D3 4 6 7 अय; B3–5 S (except G3 6) एव (for एष) Ñ1.2 V1 Dn D3.4 6 7 transp गर्भ and सु° — ^{b}) Ś1 K (except K3) D5 G1 °नरप्रभ, M1.5 °नरोत्तम — ^{d}) =1 13 38^{b}

39 Before 39, B3 ins सूत उ°; D4 (marg) सौतिरु°

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं क्वचित् ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
तस्माद्व्येतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ १४
सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५
ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्च्यवनात्मजात् ॥ १८
चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । C. 1 1929 B. 1 48. 1 K. 1 48. 1

इति त (for इत्युक्त्वा) K (except K1) प्रत्युवाच ह — ^{c}) G6 सताप (for °तप्त) — ^{d}) D5 G (except G3 6) M (except M1 5) पन्नगोत्तम

10 Before 10, Ś1 K1. 2 S (except T2 G1 6) ins जरत्कारु, K0 3 4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरत्कारुरुवाच (D6 om उवाच) — ^{a}) B5 वशहेतो — ^{b}) K3 जरत्कारुर्महा°, M1. 5 °व्रत (for °तपा) — ^{c}) Ñ1. 2 V1 Dn °त्युत्तर° — ^{d}) M (except M1 5) तु (for च) G4 मुनि (for च स) G1. 5 ममेद कृतवान्मुनि — After 10, D5 ins

422* भूय एवाभवद्भ्राता शोकसतप्तमानस ।

11 ^{a}) K1 हि, G2 3 स (for न) Da2 M (except M1. 5) न तस्माह, G1 5 ततो नाह — ^{b}) T1 G2 3 corrupt Ñ3 V1 B (B2 missing) D वच (for क्वचित्) — ^{c}) K4 वक्तमर्थं Ñ3 तथा (for कुतो) S वाक्य (for राजन्) — ^{d}) K4 विवक्षति

12 ^{a}) Ś1 K1 मा (for न) G1-3 M2 कार्यं — ^{b}) Ñ3 B (B2 missing) D (except Dn D1) मा(D5 स)मुद्दिश्य G3. 6 काम प्रति K1 Ñ2 B1. 4 D2 4 6 T1 G3 M °गम — ^{c}) Ñ1. 2 V1 Dn च (for हि) Ñ3 B (B2 missing) D2-4. 6 7 M1. 3. 5 मे (for ते) K1 पुत्रो मे, G3 मत्पुत्रो K0 om from पुत्रो up to 13^{b} — ^{d}) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2) °प्रभ

13 K0 om 13^{ab} (cf. v 1 12) — ^{a}) Ś1 स, K1 आशु, D2 तु, M1 5 अपि (for हि) K4 Ñ1. 2 V1 Da Dn D1 T G3 6 M2-4 transp हि and स Ś1 मम (for स मां) K3 4 G3 मे (for मां) B1 स ततो; B3 4 (m महिषां) 5 D4 6 7 स इतो (for हि स मां) — ^{b}) Ñ2. 3 V1 B (B2 missing) D T1 M1. 4 5 तपोधन (D2 as in text, D3 °वने) Ś1 गतवान्स महातपा — ^{d}) T2 तदेद, G1 तव यन्, G3 तदिद D3 हृदि सस्थित D6 7 तदेव(D7 °व) हृदि सस्थित (cf v 1 8)

14 Before 14, Ś1 K1 S (except T1) ins सूत, K0 3. 4 Ñ V1 B (B2 missing) D सौतिरु° (Ñ3 D5 सूत उ°) — ^{a}) K2 च (m as in text), K4 B4 G1 M2 4 तु (for स) — ^{c}) G1 वाक्य स (for तद्वा°) — ^{d}) Ñ3 जगृहे तदा (for प्रत्य°)

15 ^{a}) K3 D1 transp मान and दान- B4 °मानानु° G3 °वाक्यैश्च; M1. 5 °मानैश्च — ^{c}) Ś1 सोदरा; K (except K1) सौं(K3 सौ)दर्यां; G3 सोदर्री — ^{d}) G1 सोदर्यां; M3 सादर (for स्व°) S (except T G6) पन्नगेश्वर

16 K1 om 16^{a}–17^{b} — ^{a}) Ñ1 2 V1 B1 3 4 D (except D2 4 5) प्र (for स) — ^{b}) Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभ (D5 as in text, D7 °प्रभु) K3 ज्वलनार्कसमद्युति (= 12^{d}) — With 16^{cd} of 1 43 12^{cd} — ^{c}) D2-4 6 T G3. 6 °श्रेष्ठ°

17 K1 om 17^{ab} (cf v 1 16) — ^{a}) Ñ2 Dn अथ काले G3 ततो, G6 तथा; M1 5 च सा (for तु सा) — ^{b}) K3 प्रसूता, G1 सजज्ञे; Cd as text — With 17^{cd} cf. 1 13 38^{d} — ^{d}) G2 4 5 नाग°

18 ^{a}) K0 1 4 M1. 5 transp स and च Ñ1. 2 V1 B1. 3 5 D तु (for च) — ^{b}) K3 बालो नागनि° — ^{c}) K0 4 G2 चाधिजगौ; Dn D1. 4 चाधिगमे K3 सर्वान् — ^{d}) K3 निखिलान्; D2 3. 6 G1. 2 4-6 M3 (inf lin as in text) भार्गव (for भार्गवात्) Ñ1. 2 V1 Dn D1 च्यवनान्मुने; M1 5 नाद्द्विजात् T1 G3 भार्गवच्च्यवनाद्द्विजात्

19 ^{a}) Hypermetric! K2 चरित्वृतो (sic), K3. 4 Ñ V1 Dn D1 4 चीर्णव्रतो D5 corrupt — ^{b}) D5 सत्त्वबुद्धि° (by transp) — ^{c}) B4 यस्या° (m as in text), D3. 6 7 G (except G3. 6) M (except M1. 5) तस्या° (for चास्या°),

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं क्वचित् ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
तस्मादव्येतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ १४
सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५
ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्च्यवनात्मजात् ॥ १८
चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । C. 1 1920 B 1 48. 10 K. 1 48. 19

इति त (for इत्युक्त्वा) K (except K1) प्रत्युवाच ह — ^{c}) G6 सताप (for °तप्त) — ^{d}) D5 G (except G3 6) M (except M1 5) पन्नगोत्तम

10 Before 10, Ś1 K1.2 S (except T2 G1 6) ins जरत्कारु, K0 3 4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरत्कारुरुवाच (D6 om उवाच) — ^{a}) B5 वशहेतो — ^{b}) K3 जरत्कारुर्महा°, M1.5 °व्रत (for °तपा) — ^{c}) Ñ1.2 V1 Dn °स्युत्तर° — ^{d}) M (except M1 5) तु (for च) G4 मुनि (for च स) G1.5 ममेद कृतवान्मुनि — After 10, D5 ins

422* भूय एवाभवद्भ्राता शोकसतप्तमानस ।

11 ^{a}) K1 हि, G2 3 स (for न) Da2 M (except M1.5) न तस्याह, G1 5 ततो नाह — ^{b}) T1 G2 3 corrupt Ñ3 V1 B (B2 missing) D वच (for क्वचित्) — ^{c}) K4 वक्तमर्थं Ñ3 तथा (for कुतो) S वाक्य (for राजन्) — ^{d}) K4 विवक्षति

12 ^{a}) Ś1 K1 मा (for न) G1–3 M2 कार्यं — ^{b}) Ñ3 B (B2 missing) D (except Dn D1) मा(D5 स)मुद्दिश्य G3.6 काम प्रति K1 Ñ2 B1.4 D2 4 6 T1 G3 M °गम — ^{c}) Ñ1.2 V1 Dn च (for हि) Ñ3 B (B2 missing) D2–4.6 7 M1.3.5 मे (for ते) K1 पुत्रो मे, G6 मत्पुत्रो K0 om from पुत्रो up to 13^{b} — ^{d}) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2) °प्रभ

13 K0 om 13^{ab} (cf. v l 12) — ^{a}) Ś1 स, K1 आशु, D2 तु, M1 5 अपि (for हि) K4 Ñ1.2 V1 Da Dn D1 T G3 6 M2–4 transp हि and स Ś1 मम (for स मां) K3 4 G3 मे (for मां) B1 स ततो; B3 4 (m महिपां) 5 D4 6 7 स इतो (for हि स मां) — ^{b}) Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M1.4 5 तपोधन (D2 as in text, D3 °वने) Ś1 गतवान्स महातपा — ^{d}) T2 तदेद, G1 तव यन्, G3 तदिद D3 हृदि सस्थित D6 7 तदेव(D7 °व) हृदि सस्थित (cf v l 8)

14 Before 14, Ś1 K1 S (except T1) ins सूत, K0 3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D सौतिरु° (Ñ3 D5 सूत उ°) — ^{a}) K2 च (m as in text), K4 B4 G1 M2 4 तु (for स) — ^{c}) G1 वाक्य स (for तद्वा°) — ^{d}) Ñ3 जगृहे तदा (for प्रत्य°)

15 ^{a}) K3 D1 transp मान and दान- B4 °मानानु° G3 °वाक्यैश्च; M1.5 °मानैश्च — ^{c}) Ś1 सोदरा; K (except K1) सौं(K3 सौ)दर्यां; G3 सोदर्रीं — ^{d}) G1 सोदर्यां; M3 सादर (for स्व°) S (except T G6) पन्नगेश्वर

16 K1 om 16^{a}–17^{b} — ^{a}) Ñ1 2 V1 B1 3 4 D (except D2 4 5) प्र (for स) — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभ (D5 as in text, D7 °प्रभु) K3 ज्वलनार्कसमद्युति (=12^{d}) — With 16^{cd} cf 1 43 12^{cf} — ^{c}) D2–4 6 T G3.6 °श्रेष्ठ°

17 K1 om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{a}) Ñ2 Dn अथ काले G3 ततो, G6 तथा; M1 5 च सा (for तु सा) — ^{b}) K3 प्रसूता, G1 सजज्ञे; Cd as text — With 17^{cd} cf. 1 13 38^{d} — ^{d}) G2 4 5 नाग°

18 ^{a}) K0 1 4 M1.5 transp स and च Ñ1.2 V1 B1.3 5 D तु (for च) — ^{b}) K3 बालो नागनि° — ^{c}) K0 4 G2 चाधिजगौ; Dn D1.4 चाधिगमे K3 सर्वान् — ^{d}) K3 निखिलान्; D2 3.6 G1.2 4–6 M3 (*inf lin* as in text) भार्गव (for भार्गवात्) Ñ1.2 V1 Dn D1 च्यवनान्मुने; M1 5 नाद्द्विजात् T1 G3 भार्गवच्यवनाद्द्विजात्

19 ^{a}) Hypermetric ! K2 चरिसव्रतो (sic), K3.4 Ñ V1 Dn D1 4 चीर्णव्रतो D5 corrupt — ^{b}) D5 सत्वबुद्धि° (by transp) — ^{c}) B4 यस्या° (m as in text), D3.6 7 G (except G3.6) M (except M1.5) तस्या° (for चास्या°).

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४

सूत उवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ९
विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभूनृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिद्भवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी वृद्धसेवितः ॥ १४
षड्वर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम्* ॥ १५ C 1 1940 B 1 49 17 K. 1 49 17

---

6 Before 6, Ś1 K1 G6 ins मन्त्रिण , Ko 2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D मन्त्रिण ऊचु — After मन्त्रिण ऊचु°, K4 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) ins

424* शृणु पार्थिव यद्रूपे पितुस्तव महात्मन ।
चरित पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठा गतश्च स ।

[(L. 1) K4 Ñ8 शृणु राजन्यथा भूपे Ñ8 °स्तवमशेषत] — ^{ab}) D2 स धर्मात्मा, G6 धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च) G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च) G2 4–6 transp महात्मा च and प्रजा° — With 6^{cd} of 3^{ab} — ^{d}) G4.5 महात्मन्

7 ^{a}) Ś1 (*sup lin* as in text) च, G1 सु (for स्व-) — ^{b}) D3.6 कृत्वा वै (for स कृ°)

8 ^{a}) T G (except G3) M1 5 अरक्षत् D1 पृथिवीं सर्वां; G2.4 5 प्रथित पृथ्वीं — ^{b}) = 1 18 1^{d} — ^{c}) T1 G3 M1 5 वै नासन् — ^{d}) Ś1 K1 स च नाद्वेष्ट Ko Ñ V1 B5 Da Dn D4 transp न and द्वेष्टि B1 स च द्वेष्टि च, B4m D2 न स द्वेष्टि च B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्

9 ^{b}) K3 स्वकर्मणि, B4 स्वकर्मभि (m as in text) — ^{d}) Ko 2 3 Ñ3 V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिता°

10 ^{ab}) Ñ1 3 V1 Dn D1 3 6 7 transp °कृपणान् and विकलान् K3 स पोषयन्, M1. 5 बभार तान्

11 ^{a}) B4 हृष्टपुष्ट°, D3 6 7 पुष्टस्तुष्ट°, M1.5 हृष्टपुष्ट° — ^{b}) B4 G5 सत्यवान् Ś1 K (except K3) Ñ1.3 B1.3 5 D5 दृढसगत (D6 °ति), B4 गूढवि° (m as in text), D2 °समत , D3 °निश्चय , G1 °सकर — G2 reads 14^{c}–15^{b} before 11^{cd}, T G3.6 M, after 11^{cd} — ^{c}) Ñ2 V1 B3–5 D G2 तु (D3 6 as in text, D4 7 अपि), M1 5 स (for च) T वेदे च (for शिष्योऽभून्) — ^{d}) D2 च, M1.5 तु (for स) K3 कृपस्य [? स] महात्मन , T शिष्य शारद्वतस्य ह

12 ^{d}) K3 प्रियवाक्सु°; K4 प्रियश्चासीन् G3 महातपा

13 ^{b}) S1 चोत्तरायां, K3 Ñ1.3 V1 B (B2 missing) D सोत्त°, T ह्युत्त° Ś1 K Ñ V1 Dn D1 5 M (except M1 5) अजीजनत् — ^{c}) A few N and most S MSS. परीक्षि° (of v 1 2) G3 तस्मात् (for तेन) — ^{d}) D2 नृप (for बली)

14 ^{a}) Ñ1 G3 5.6 M (except M1 5) राजा (for राज) M3 4 सर्वार्थ° (for -धर्मार्थ°) — ^{b}) Ñ2 V1 Dn (except Dn1) D1 वृत (for नृप) — G2 reads 14^{cd} before 11^{cd}, T G3 6 M, after 11^{cd} — ^{c}) B4m 5 Dn3 चार्थ वांश्च , D3.6 चाप°, Cd as in text — ^{d}) K3 धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text) K1 Ñ1 3 T2 वृद्धसेविता, K2 3 M3–4 °सेवक ; Ñ2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (B5 D3 धर्मसेवित°, D5 सर्वसेवित), G1 4 5 °समत , G3 3.6 M1.5 °सेवया

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}, T G3 6 M, after 11^{cd} — ^{a}) Ñ2 V1 B1.3 D T2 G (except G2 3) षड्वर्गजिन् (Da as in text, D3 षड्वर्मिजि°, D6 7 षड्वर्मिवि°) G1 4 5 महाप्राज्ञो — ^{b}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D नीतिशास्त्र°; G6 नीतिकर्म° Ko 2 4 नीतिधर्मार्थवित्तम ; M1 5 नीत धर्मविशारद — ^{d}) Ko 2 4 Ñ V1 B1 3 Da Dn2 D1 3 5 7 M3 षष्टि ; T1 G2 5 षष्ठिर् — After 15^{d}, G3 ins

425* ततो गतिं समापन्न सर्वेषामनिवर्तिनीम् ।

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४

सूत उवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ९
विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी वृद्धसेवितः ॥ १४
षड्वर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम्* ॥ १५ C 1 1940 B 1 49 17 K. 1 49 17

---

6 Before 6, Ś1 K1 G6 ins मन्त्रिण , K0 2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D मन्त्रिण ऊचु — After मन्त्रिण ऊचु°, K4 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) ins

424* शृणु पार्थिव यद्रूपे पितुस्तव महात्मन ।
चरित पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठा गतश्च स ।

[(L. 1) K4 Ñ3 शृणु राजन्यथा भूपे Ñ3 °स्तवमशेषत] — ^{ab}) D2 स धर्मात्मा, G6 धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च) G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च) G2 4–6 transp महात्मा च and प्रजा° — With 6^{cd} of 3^{ab} — ^{d}) G4. 5 महात्मन्

7 ^{a}) Ś1 (*sup lin* as in text) च, G1 सु (for स्व-) — ^{b}) D3. 6 कृत्वा वै (for स कृ°)

8 ^{a}) T G (except G3) M1 5 अरक्षत् D1 पृथिवीं सर्वां; G2. 4 5 प्रथित पृथ्वीं — ^{b}) =1 18 1^{d} — ^{c}) T1 G3 M1 5 वै नासन् — ^{d}) Ś1 K1 स च नाद्वेष्ट K0 Ñ V1 B5 Da Dn D4 transp न and द्वेष्टि B1 स च द्वेष्टि च, B3m D2 न स द्वेष्टि च B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्

9 ^{b}) K3 स्वकर्मणि, B4 स्वकर्मभि (m as in text) — ^{d}) K0 2 3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिता°

10 ^{ab}) Ñ1 2 V1 Dn D1 3 6 7 transp °कृपणान् and विकलान् K3 स पोषयन्, M1. 5 बभार तान्

11 ^{a}) B4 हृष्टपुष्ट°, D3 6 7 पुष्टस्तुष्ट°, M1. 5 हृष्टपुष्ट° — ^{b}) B4 G5 सत्यवान् Ś1 K (except K3) Ñ1. 2 B1. 3 5 D5 दृढसंगत (D6 °ति), B4 गूढवि° (m as in text), D2 °समत , D3 °निश्चय , G1 °सकर — G2 reads 14^{c}–15^{b} before 11^{cd}, T G3. 6 M, after 11^{cd} — ^{c}) Ñ2 V1 B3–5 D G2 तु (D3 6 as in text, D5 7 अपि), M1 5 स (for च) T वेदे च (for शिष्योऽभून्) — ^{d}) D2 च, M1. 5 तु (for स) K3 कृपस्य [? स] महात्मन , T शिष्य शारद्वतस्य ह

12 ^{d}) K3 प्रियवाक्सु°; K4 प्रियश्चासीन् G3 महातपा

13 ^{b}) S1 चोत्तरायां, K3 Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D सोत्त°, T ह्युत्त° Ś1 K Ñ V1 Dn D1 5 M (except M1 5) अजीजनत् — ^{c}) A few N and most S MSS. परीक्षि° (of v 1 2) G3 तस्मात् (for तेन) — ^{d}) D2 नृप (for बली)

14 ^{a}) Ñ1 G3 5. 6 M (except M1 5) राजा (for राज) M2 4 सर्वार्थ° (for -धर्मार्थ°) — ^{b}) Ñ2 V1 Dn (except Dn1) D1 वृत (for नृप) — G2 reads 14^{cd} before 11^{cd}, T G3 6 M, after 11^{cd} — ^{c}) B4m 5 Dn3 चार्थं वांश्च , D3. 6 चाप°, Cd as in text — ^{d}) K3 धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text) K1 Ñ1 3 T2 वृद्धसेविता, K2 3 M2–4 °सेवक ; Ñ2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (B5 D3 धर्मसेवित°, D5 सर्वसेवित), G1 4 5 °समत , G2 3. 6 M1. 5 °सेवया

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}, T G3 6 M, after 11^{cd} — ^{a}) Ñ2 V1 B1. 3 D T2 G (except G2 3) षड्वर्गजिन् (Da as in text, D3 षड्वर्मजि°, D6 7 षड्वर्मवि°) G1 4 5 महाप्राज्ञो — ^{b}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D नीतिशास्त्र°; G6 नीतिकर्म° K0 2 4 नीतिधर्मार्थवित्तम ; M1 5 नीत धर्मविशारद — ^{d}) K0 2 4 Ñ V1 B1 3 Da Dn2 D1 3 5 7 M3 षष्टिं ; T1 G2 5 षष्टिर् — After 15^{d}, G3 ins

425* ततो गतिं समापन्न सर्वेषामनिवर्तिनीम् ।

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६
मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।
ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ १
ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।
अनुज्ञातो गतस्तत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ।
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५　C 1 1939 B 1 50 6 K 1 50 6

पट्टिवैर्पो, T1 M1 5 °सर्प — e) G1 सु (for स) G6 सदारण्ये — d) Ñ2 V1 Dn D1 मुनिसत्तम

24 b) Ś1 °घ्रताश्रित, Ñ2 V1 D (except D5) M (except M1 5) °व्रते स्थित — c) Ś1 °वाचास; Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 °वाचेद — d) K1 मुनिं, G1.2 पुन M2.4 पृष्ट उत्तर Ś1 K1 वै (for सन्) K0 2 4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D पृष्टोपि स (D2 च) मुनिस्तदा, M3 राजान पृष्ट उत्तर (*inf lin* as in text, reading only हृ for अपि)

25 a) T2 G1 5 M2 4 दृष्ट्वा (for राजा) Ś1 क्षुत्तृपार्त; D1 श्रमार्तस्त, D5 क्षुधार्त सन् — b) D1 मुनिं स्थाणुमिव स्थित; T1 त स्थाणुमिव च स्थि° — c) Ñ3 दान्त, G3 M भ्रात (M4 घ्रात) — d) Ñ2 V1 B1.3 4 D (except D2 5) T2 G6 गत, B3 गत (for ययौ)

26 a) Ñ2 V1 B1 Dn D1 च (for हि) — c) Ñ2 V1 B1 (m as in text) D (except D2 5) क्रोधसमा°

27 b) K3 महीतलात् — d) Ś1 K1 Da1 G1 2 6 M1 2.5 °सत्तम

28 a) G6 त नोवाच स, M1.3 5 स न चोवाच — b) K (except K1) वचन; G1 तमसौ, G3.6 राजान (for तमथो) — c) Ś1 K1 न चैव (for तथैव) K1 G1 न क्रु°, Ñ V1 B (B2 missing) D T1 चाक्रुद्ध, G6 M1.5 नाक्रुध्यत्

Colophon *Sub-parvan* All MSS (except K2 Dn8) आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ1 2 V1 add पारिक्षितीय — *Adhy name* K (except K1) मन्त्रिवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K0 44, K3 (*sup lin sec m*) T 42, Ñ1.2 V1 Dn3 49, D3 4 (marg) 47, D5 15, G M 32 (G2 34, G3.6 M3 33) — *Śloka no* Ñ3 32, Da1 33, Dn 31 — *Aggregate ś'loka no* Dn2 1934

46

1 Ś1 K1 S मन्त्रिण, K2 सूत उ° — c) K3 वक्ष्यसि चा°; M (except M1 5) क्षुधार्त आ° D5 आसाद्य — d) K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रययौ पुन (for पुन)

2 b) T2 G6 भुवि K0 2 4 Ñ3 D1.3 6 7 महातपा — d) D3.4 6 7 दुष्प्रसादोति°; G3 स्निग्धवियोति°, M1.3 5 तिग्मकोपोतिदारुण

3 a) Ś1 T2 G1.6 सोप्युपा°; Ñ2 V1 Dn D1.2.5–7 समुपा°; B (B2 missing) Da D2 4 स उपा° — c) Ś1 K1 Ñ1.3 B (B2 missing) Da D3.6 7 स भज्ञाय (Da D3 6 7 °या) ग°, Ñ2 V1 Dn D1 G2 4 5 सोनुज्ञातस् (G2 4 5 °ज्ञाय) ततस्त°, D2 4 T G6 M सोनुज्ञाय (D2 4 °या, T1 M2–4 °तो) गतस्तत्र (G6 °स्य), G1 सोनुज्ञातो मुनिस्त°, G3 नानुज्ञाय ततस्त° — d) D5 G1 3 M1.3.5 तद् (for त) — T1 (? hapl) om 3c–6b — f) K3 Ñ3 B1 G (except G1) M तदा; Ñ1.2 V1 B1 3 4m 5 D पुरा

4 T1 om 4 (of v 1 3) — a) Ñ1 T2 G2 4 5 समायुक्त; G3.6 M1.5 तथास° — b) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D2 ह) — c) Ñ2 V1 Dn M (except M1 5) राजदा°

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६
मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ १
ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।
अनुज्ञातो गतस्तत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ।
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५ C 1 1939 B 1 50 6 K 1 50 6

पष्टिवंर्पो, T$_1$ M$_{1\,5}$ °वर्प — ^{e}) G$_1$ सु (for स) G$_6$ सदारण्ये — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ मुनिसत्तम

24 ^{b}) Ś$_1$ °घ्रताश्रित, Ñ$_3$ V$_1$ D (except D$_5$) M (except M$_{1\,5}$) °व्रते स्थित — ^{c}) Ś$_1$ °वाचास; Ñ$_{1\,2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_1$ °वाचेद् — ^{d}) K$_1$ मुनिं, G$_{1.3}$ पुन M$_{2.4}$ पृष्ट उत्तर Ś$_1$ K$_1$ वै (for सन्) K$_{0\,2\,4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D पृष्टोपि स (D$_5$ च) मुनिस्तदा, M$_3$ राजान पृष्ट उत्तर (*inf lin* as in text, reading only ह for अपि)

25 ^{a}) T$_2$ G$_{3\,5}$ M$_{2\,4}$ दृष्ट्वा (for राजा) S$_1$ क्षुत्तृपार्तं; D$_1$ श्रमार्तस्त, D$_5$ क्षुधार्तं सन् — ^{b}) D$_1$ मुनिं स्थाणुमिव स्थित; T$_1$ त स्थाणुमिव च स्थि° — ^{c}) Ñ$_3$ दान्त, G$_3$ M श्रात (M$_4$ श्रात) — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3\,4}$ D (except D$_{2\,5}$) T$_2$ G$_6$ गत, B$_5$ गत (for ययौ)

26 ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_4$ Dn D$_1$ च (for हि) — ^{c}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_4$ (m as in text) D (except D$_{2\,5}$) क्रोधसमा°

27 ^{b}) K$_3$ महीतलात् — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ Da$_1$ G$_{1\,2\,6}$ M$_{1\,3.5}$ °सत्तम

28 ^{a}) G$_6$ त नोवाच स, M$_{1.3\,5}$ स न चोवाच — ^{b}) K (except K$_1$) वचन; G$_1$ तमसौ, G$_{3.6}$ राजान (for तमथो) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ न चैव (for तथैव) K$_1$ G$_1$ न क्रु°, Ñ V$_1$ B (B$_2$ missing) D T$_1$ चाक्रुद्ध, G$_6$ M$_{1.5}$ नाक्रुध्यत्

Colophon *Sub-parvan* All MSS (except K$_2$ Dn$_3$) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ$_{1\,2}$ V$_1$ add पारिक्षितीय — *Adhy name* K (except K$_1$) मन्त्रिवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K$_0$ 44, K$_3$ (*sup lin sec m*) T 42, Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn$_3$ 49, D$_{3\,4}$ (marg) 47, D$_5$ 15, G M 32 (G$_2$ 34, G$_{3.6}$ M$_3$ 33) — *Śloka no* Ñ$_3$ 32, Da$_1$ 33, Dn 31 — *Aggregate śloka no* Dn$_2$ 1934

46

1 Ś$_1$ K$_1$ S मन्त्रिण, K$_3$ सूत उ° — ^{c}) K$_3$ चक्ष्यसि चा°; M (except M$_{1\,5}$) क्षुधार्त आ° D$_5$ आसाद्य — ^{d}) K$_2$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D प्रययौ पुन (for पुन)

2 ^{b}) T$_2$ G$_6$ भुवि K$_{0\,2\,4}$ Ñ$_3$ D$_{1.3\,6\,7}$ महातपा — ^{d}) D$_{3.4\,6\,7}$ दुष्प्रसादोति°; G$_3$ स्निग्धविद्योति°, M$_{1.3\,5}$ तिग्मकोपोतिदारुण

3 ^{a}) Ś$_1$ T$_2$ G$_{1.6}$ सोप्युपा°; Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.3.5-7}$ समुपा°; B (B$_2$ missing) Da D$_{2\,4}$ स उपा° — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_{1.3}$ B (B$_2$ missing) Da D$_{3.6\,7}$ स चज्ञाय (Da D$_{3\,6\,7}$ °या) ग°, Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ G$_{3\,4\,5}$ सोनुज्ञातस् (G$_{3\,4\,5}$ °ज्ञाय) ततस्त°, D$_{2\,4}$ T G$_6$ M सोनुज्ञाय (D$_{2\,4}$ °या, T$_1$ M$_{2-4}$ °तो) गतस्तत्र (G$_6$ °स्य), G$_1$ सोनुज्ञातो मुनिस्त°, G$_3$ नानुज्ञाय ततस्त° — ^{d}) D$_5$ G$_{1\,3}$ M$_{1.3.5}$ तत् (for त) — T$_1$ (? hapl) om 3^c–6^b — ^{f}) K$_3$ Ñ$_3$ B$_4$ G (except G$_1$) M तदा; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1\,3\,4m\,5}$ D पुरा

4 T$_1$ om 4 (cf v l 3) — ^{a}) Ñ$_1$ T$_2$ G$_{3\,4\,5}$ समायुक्त; G$_{3.6}$ M$_{1.5}$ तथास° — ^{b}) Ñ$_{1\,2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D$_2$ ह) — ^{c}) Ñ$_2$ V$_1$ Dn M (except M$_{1\,5}$) राजशा°

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७

तक्षक उवाच ।

किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्मि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८

मन्त्रिण ऊचुः ।

धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
तमुवाच महात्मानं मानयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ १९
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०
स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्पैरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५ C. 1 1991 B 1 50 31 K. 1 50 81

चिकीर्षित; Da1 °र्व्यैते

16 G3 om 16 (cf v l 15) Ś1 K1.2 D5 S om उवाच — b) A few N MSS and most S MSS परी° (for परि°); cf v l 1 1 8, 36 8 etc V1 K2.4 -त; V1 B4 Da D2.4.6.7 स (for चै) K2 Da1 D3 द्विज°; S (except G6, G3 om) नृप D1 °क्षिदभिमन्युज — c) Ś1 K0-3 B5 Da2 Dn (except Dn2) D1.5-7 G2.4.5 °केन K4 तक्षको नाम नागेंद्र — d) Dn D1 सोद्य, T2 यत्र (for तत्र)

17 G3 om 17^{abc} (cf v l 15) — 17^{ab} =(var) 1 38 37^{ef} — a) M3.5 इच्छा°. B1 D3.6.7 त्वरित. — c) G (G3 om) M (except M1.5) °भिमन्त्रित (G1 M8 °त) — d) K8 सर्पो नाभिभविष्यति

18 Ś1 K1 D5 S (T1 om the ref) om उवाच — a) G1.2.5 M1.5 त्व (for त) G1 द्विजश्रेष्ठ — K4 (om line 7) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 ins. after 18^{ab} G4.5 (om lines 1, 2, 7), after 18

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
न शक्तस्त्वं मया दष्टं तं संजीवयितुं नृपम् ।
इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम् ।
स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नग ।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् । [5]
ततस्तं लोभयामास कामं गृहीति तक्षक ।
स एवमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुन ।

[(L 2) Da D3.6.7 °तु स्वय — (L 6) For G4.5 see below — (L 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव°) D5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेद स कश्यप] — Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M3 om 18^{cd} — G4.5 repeat 18^{cd} after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4.5. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 M2.4 कं ते, K0.2 किं ते, T2 G4.5 त ते; G2.6 तत्ते; G3 दास्ये; M1.5 किं तु (for तेऽद्य) — d) G3 यदि (for दद्मि)

19 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 om मन्त्रिण ऊ° Ś1 K1 मन्त्रिण ; K0.4 Ñ3 काश्यप उ°, S (G3 om) काश्यप° — c) B4 त प्राह काश्यप भूय — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D तक्षक ; S वारयन्

20 =(var) 1 39 17 — a) K3 अर्थं (for धन). — b) K (except K3) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp तस्मात् and राज्ञ° — c) D1 transp मत्त: and एव M1.5 स्व (for त्व)

21 Before 21, B2 ins मन्त्रिण ऊ° — a) K (except K1) Dn3 एवमुक्त° स (K3 तु) — b) M (except M1.5) °पो द्विजसत्तम — 21^{cd} =(var) 1 39 19^{cd}, cf v l 20 — c) D1 धन नि° K3 °त्त निवृत्तोय — d) G पन्नगोत्तमात् (for याव°)

22 b) Ś1 K1 D5 छद्मनाभ्येत्य (D5 °ति) G1.2 तक्षकश्छद्मनागत — c) Ñ2 V1 B1.3 Da1 Dn2 D1.3.6 G3.6 °श्रेष्ठ

23 a) Ś1 अप्रमाद; K सप्रा(K1.2 °प्र)साद, T G M1.5 क्षणेनैव (for यत्त°) Ñ1 सप्रसादीय तमपि; M2-4 स प्रासादस्थित यत्त — b) G3 दष्टवान् — c) M (except M1.5) °पश्रेष्ठ — d) D7 G6 M1.5 विषया°; G3 वीर्यवानभि°

24 a) T G (except G1.3) M1.5 एव. — b) Ś1 राजस°, K1 द्विजस° — c) G2.4.5 अस्माक G4 अखिल D3 T G (except G3) वृत्त, M (except M1.5) राजन् — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D अतिदा°

25 a) K1.4 D5 चैन; K3 T G1.4-6 M1.5 चैव, G3 चापि Ñ1.2 V1 B5 D G3 M4 नरश्रे° — c) Ś1 K1 Dn1 D1 °रुतक°, D3 S °रुदक° D2 उत्तङ्कस्य मुनेश्चैव — After 25, Da ins an additional colophon. — K4 Ñ2 B (B2

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७

तक्षक उवाच ।

किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्मि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८

मन्त्रिण ऊचुः ।

धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
तमुवाच महात्मानं मानयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ १९
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०

स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५ C. 1 1991 B 1 50 31 K. 1 50 31

चिकीर्षित; Da1 °र्त्यैते

16 G3 om 16 (cf v l 15) Ś1 K1 2 D5 S om उवाच — b) A few N MSS and most S MSS परी° (for परि°); cf v l 1 1 8, 36 8 etc V1 K3 4 -त; V1 B4 Da D3 4 6 7 स (for वै) K2 Da1 D3 द्विज°; S (except G6, G3 om) नृप D1 °क्षिदभिमन्युज — c) Ś1 K0-3 B5 Da2 Dn (except Dn2) D1. 5-7 G2 4 5 °केन K4 तक्षको नाम नागेंद्र — d) Dn D1 सोद्य, T2 यत्र (for तत्र)

17 G3 om 17abc (cf v l 15) — 17ab =(var) 1 38 37ef — a) M3 5 इच्छा°. B1 D3 6 7 त्वरित. — c) G (G3 om) M (except M1. 5) °भिमन्त्रित (G1 M3 °त) — d) K3 सर्पो नाभिभविष्यति

18 Ś1 K1 D5 S (T1 om the ref) om उवाच — a) G1 2 5 M1. 5 त्व (for त) G1 द्विजश्रेष्ठ — K4 (om line 7) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 ins. after 18ab G4 5 (om lines 1, 2, 7), after 18

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
न शक्तस्त्व मया दष्ट त सजीवयितु नृपम् ।
इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम् ।
स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नग ।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत त नगम् । [5]
ततस्त लोभयामास काम ब्रूहीति तक्षक ।
स एवमुक्तस्त प्राह काश्यपस्तक्षक पुन ।

[(L 2) Da D3 6. 7 °तु स्वय — (L 6) For G4 5 see below — (L 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव°) D5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेद स कश्यप] — Ñ2 3 V1 B (B2 missing) D T1 M3 om 18cd — G4 5 repeat 18cd after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4 5. — c) Ś1 K1 4 Ñ1 M3 4 कं ते, K0 2 किं ते, T2 G4 5 त ते; G2 6 तत्ते; G3 दास्ये; M1. 5 किं तु (for तेऽद्य) — d) G3 यदि (for दद्मि)

19 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 om मन्त्रिण ऊ° Ś1 K1 मन्त्रिण ; K0 4 Ñ3 काश्यप उ°, S (G3 om) काश्यप° — c) B4 त प्राह काश्यप भूय — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D तक्षक ; S वारयन्

20 =(var) 1 39 17 — a) K3 अर्थं (for धन). — b) K (except K3) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D transp तस्मात् and राज्ञ° — c) D1 transp मत्त: and एव M1. 5 स्व (for त्व)

21 Before 21, B2 ins मन्त्रिण ऊ° — a) K (except K1) Dn3 एवमुक्त° स (K3 तु) — b) M (except M1 5) °पो द्विजसत्तम — 21cd =(var) 1 39 19cf, cf v l 20 — c) D1 धन नि° K3 °त्त निवृत्तोय — d) G पन्नगो-त्तमात् (for याव°)

22 b) Ś1 K1 D5 छद्मनाभ्येत्य (D5 °ति) G1 2 तक्षक श्छद्मनागत — c) Ñ2 V1 B1. 3 Da1 Dn2 D1 3 6 G3 6 °श्रेष्ठ

23 a) Ś1 अप्रमाद ; K सप्रा(K1 2 °प्र)साद, T G M1 5 क्षणेनैव (for यत्त°) Ñ1 सप्रसादीय तमपि; M2-4 स प्रासादस्थित यत्त — b) G3 दृष्टवान् — c) M (except M1 5) °पश्रेष्ठ — d) D7 G6 M1 5 विषया°; G3 वीर्यवानभि°

24 a) T G (except G1. 3) M1. 5 एव. — b) Ś1 राजस°, K1 द्विजस° — c) G2 4 5 अस्माक G4 अखिल D3 T G (except G3) वृत्त, M (except M1 5) राजन् — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D अतिदा°

25 a) K1 4 D5 चैन; K3 T G1 4-6 M1 5 चैव, G3 चापि Ñ1. 2 V1 B5 D G3 M4 नरश्रे° — c) Ś1 K1 Dn1 D1 °रुतक°, D3 S °रुटक° D2 उत्तङ्कस्य मुनेश्चैव — After 25, Da ins an additional colophon. — K4 Ñ2 B (B2

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२
सूत उवाच ।
मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिंपत्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋषेर्हि शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् । C. 1 2012 B 1 50 52 K 1 50.52

गुरवेस्मिन् — ^{c}) K_4 $B_{1.3.5}$ $D_{2\ 5}$ G_1 च (for तु) — ^{d}) M_3 पन्नगस्य द्वि°

32 $Ś_1$ K (except K_4) $Ñ_{1\ 3}$ G_3 $M_{1.5}$ om 32 (cf v l 26) — ^{a}) $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ सर्वं (for राजन्) — ^{b}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D_5 तु) यत् ($D_{3\ 6\ 7}$ तत्) — ^{c}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) G_6 च (for तु) $G_{2.4\ 5}$ नर°, G_6 कुरु° — ^{d}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D विधत्स्व यदनंतरं (D_1 यदभीप्सितं), T_1 °ष्व यथामति (cf 25^{d})

33 D_5 T_1 $M_{1.5}$ om सूत उ° $Ś_1$ K_1 D_3 T_2 G M_{2-4} सूत ; $K_{0\ 3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 D_{n3} D_1 सौतिरु° — ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_3 च, $M_{1.5}$ तत् (for तु) G M_{2-4} °णां वचनं — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_2 प्रत्यपीपत्, K_4 पर्यपी°, $Ñ_1$ B_5 G_3 पर्यपिं°; $Ñ_3$ प्रतिपी°, B_4 प्रत्यर्पय (m as in text), D_5 °पिप्य; D_6 T_1 °पीढत्, T_2 G_6 °पिंक्षत्, $G_{1.2\ 4\ 5}$ $M_{2\ 4}$ पर्यपिंक्षत्, M_1 °विक्षत्, M_5 °पिक्षत् $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3}$ D (except $D_{1\ 5}$) transp करे and करं

34 ^{a}) T $G_{1\ 2}$ M (except $M_{1\ 5}$) निःश्वसन्, G_{4-6} निःश्वासन् D_3 विनिश्वसन्नुष्णं स° K_3 उत्सृज्य (for असकृत्) — ^{b}) $Ñ_1$ दीप्तं (for दीर्घं) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_3$ $D_{1.2\ 5}$ G_6 transp अश्रूणि and च D_6 स (for च) S_1 K_1 तथा, $K_{2\ 4}$ ततः (for तदा) B_4 सहसा; G_1 M (except $M_{1\ 5}$) नेत्राभ्यां (for च तदा) — ^{d}) $Ñ_{1.3}$ D_2 नेत्रयोः K_0 $Ñ_1$ सततं, $K_{2\ 4}$ स°; K_3 T $G_{2.3\ 5\ 6}$ प्रापतत्; $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D_a D_n D_4 $M_{1\ 5}$ °रुदन्; $Ñ_3$ प्रापत, $D_{1\ 3\ 6\ 7}$ G_4 प्रारुदत्, D_2 पतितं, D_5 प्रीतितं K_3 जलं, B_1 इव, D_1 तदा (for नृपः) G_1 M_{2-4} प्रापतच्च नृपस्तदा — ^{e}) G_3 जनमेजयो मही° B_1 M (except $M_{1\ 5}$) स (for च) — ^{f}) =(var) 1 42 1^{b} — K_4 $Ñ_2$ D_n $D_{1.2\ 4}$ ins after 34^{ef} V_1 (om line 3), after 34^{cd}

431* दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृप ।
अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) K_4 D_2 सस्वरं वाक्यमु° K_4 पद्मया चापो यथागतं ❀ Nil दुर्धरमित्यादि सार्धं श्लोकं क्षिप्त इति भाति । ❀]

35 Before 35, K_4 $Ñ_2$ V_1 B_3 D_n $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ $G_{2\ 3}$ ins जनमेजय उ° — ^{a}) $Ś_1$ K_1 तु, $D_{3\ 6\ 7}$ एव; D_5 एवं (for एतत्) — ^{b}) $D_{2\ 5}$ G_1 M (except $M_{1\ 5}$) पितुः स्वर्गगतिं — ^{c}) T_1 $G_{1\ 6}$ निश्चितेयं (T_1 °ता च) मतिर्या वै — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D_a D_n $D_{1-4\ 6\ 7}$ $M_{1.5}$ च (for वै) B_{3-5} D_{a1} $D_{2\ 3\ 7}$ एतां, D_6 $M_{1.5}$ एना (for तां) K (except K_1) यादृशी ता, D_5 अमात्या वै; M_{2-4} तां मे यूयं (for या वै तां मे) T_1 $G_{1\ 6}$ तां निबोधत सत्तमाः

36 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) °रं च मन्येहं — ^{b}) $Ś_1$ $Ñ_3$ $D_{6\ 7}$ महात्मने D_1 G_1 तक्षकस्य दुरात्मनः — ^{c}) Ñ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) T_2 $M_{2\ 4}$ एव — ^{d}) =(var) 1 3 185

37 ^{a}) K_3 ऋषि शृगोस्तु वच°, $Ñ_1$ B (B_2 missing) D_a $D_{2-4\ 6\ 7}$ °र्हि शृगिणो वाक्यं, $Ñ_2$ V_1 D_n D_1 शृगिण हेतुमात्रं य , G_2 °र्हि वचनं शृगो — ^{b}) T_1 श्रुत्वा; G_2 दृष्ट्वा (for कृ°) K_2 G_5 दृष्ट्वा, T_2 $G_{1\ 4\ 6}$ दष्ट्वा, G_3 कृत्वा $M_{1\ 5}$ °त्वा सदृश्य पा° — $Ñ_{2\ 3}$ V_1 B (B_2 missing) D_n $D_{1.2\ 4\ 6\ 7}$ ins after 37^{ab} K_4 D_a D_3, after 37^{cd}

432* इय दुरात्मता तस्य काश्यप यो न्यवर्तयत् ।

D_5 om 37^{c}–38^{b} After 432*, D_3 repeats 37^{cd} with the reading of the vulgate (see below) — ^{c}) K_4 D_a विप्र (for पाप) Ñ ($Ñ_3$ *sup lin*) V_1 B (B_2 missing) D_n $D_{1\ 2\ 3}$ (second time) $_{4\ 6\ 7}$ यद्यागच्छेत् स वै (D_2 असौ) विप्र

38 D_5 M_3 om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{b}) $M_{2\ 4}$ °वेत्पिता मम — ^{c}) $Ñ_{1.3}$ S प्र(G_3 नि)योगेण (G_3 °न) — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 $B_{4\ 5}$ D_{a2} D_n $D_{3.4.6\ 7}$ विनये°, D_{a1} D_1 विजये° $D_{3.7}$ वा (for च)

39 ^{a}) T $G_{3\ 6}$ M_1 च (for तु) — ^{b}) K_4 मुनिस° — ^{c}) T_2 $G_{2\ 6}$ $M_{1.5}$ स ($M_{1.5}$ त) संजीवयितुं B_1m

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२
सूत उवाच ।
मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिंषत्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋषेर्हि शृङ्गिर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् । C. 1 2012 B 1 50 52 K 1 50. 52

गुरवेस्मिन् — c) K4 B1.3.5 D2 5 G1 च (for तु) — d) M3 पन्नगस्य द्वि°

32 Ś1 K (except K4) Ñ1 2 G3 M1.5 om 32 (of v l 26) — a) G1 2 4 5 सर्वं (for राजन्) — b) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D यथादृष्ट श्रुत च (D5 तु) यत् (D3 6 7 तत्) — c) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) G6 च (for तु) G2.4 5 नर°, G6 कुरु° — d) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D विधत्स्व यदनतर (D1 यदभीप्सित), T1 °ष्व यथामति (of 25d)

33 D5 T1 M1.5 om सूत उ° Ś1 K1 D3 T2 G M2–4 सूत ; K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn3 D1 सौतिरु° — a) K3 4 D3 च, M1.5 तत् (for तु) G M2–4 °णां वचन — d) Ś1 K2.3 D2 प्रत्यपीपत्, K4 पर्यपी°, Ñ1 B5 G3 पर्यपिं°; Ñ3 प्रतिपी°, B1 प्रत्यपिं (m as in text), D5 °पिप्य; D6 T1 °पीढत्, T2 G6 °पिंक्षत्, G1.2 4 5 M2 4 पर्यपिंक्षत्, M1 °विक्षत्, M5 °पिक्षत् Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D1 5) transp करे and कर

34 a) T G1 2 M (except M1 5) नि श्वसन्, G4–6 नि श्वासन् D2 विनिश्वसन्नुष्ण स° K3 उत्सृज्य (for असकृत्) — b) Ñ1 दीप्त (for दीर्घं) — c) Ś1 K1 Ñ3 D1.2 5 G6 transp अश्रूणि and च D6 स (for च) S1 K1 तथा, K2 4 तत (for तदा) B1 सहसा; G1 M (except M1 5) नेत्राभ्या (for च तदा) — d) Ñ1.3 D2 नेत्रयो K0 Ñ1 सतत, K2 4 स°; K3 T G2.3 5 6 प्रापतत्; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D4 M1 5 °रुदन्; Ñ3 प्रापत, D1 3 6 7 G4 प्रारुदत्, D2 पतित , D5 प्रीतित K3 जल, B1 इव, D1 तदा (for नृप) G1 M2–4 प्रापतच्च नृपस्तदा — e) G3 जनमेजयो मही° B1 M (except M1 5) स (for च) — f)=(var) 1 42 1b — K4 Ñ2 Dn D1.2 4 ins after 34f V1 (om line 3), after 34cd

431* दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृप ।
अमर्षी मन्त्रिण सर्वानिद वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) K4 D2 सस्वर वाक्यमु° K4 पश्चया चापो यथागत ❀ Nil दुर्धरमित्यादि सार्धं श्लोक क्षिप्त इति भाति । ❀]

35 Before 35, K4 Ñ2 V1 B3 Dn D1 2 4 6 G2 3 ins• जनमेजय उ° — a) Ś1 K1 तु, D3 6 7 एव; D5 एव (for एतत्) — b) D2 5 G1 M (except M1 5) पितु स्वर्गगतिं — c) T1 G1 6 निश्चितेय (T1 °ता च) मतिर्या वै — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4 6 7 M1.5 च (for वै) B3–5 Da1 D2 3 7 एतां, D6 M1.5 एना (for तां) K (except K1) यादृशी ता, D5 अमात्या वै; M2–4 तां मे यूय (for या वै तां मे) T1 G1 6 ता निबोधत सत्तमा

36 a) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) °र च मन्येह — b) Ś1 Ñ3 D6 7 महात्मने D1 G1 तक्षकस्य दुरात्मन — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T2 M2 4 एव — d)=(var) 1 3 185

37 a) K3 ऋषि शृगेस्तु वच°, Ñ1 B (B2 missing) Da D2–4 6 7 °र्हि शृगिणो वाक्य, Ñ2 V1 Dn D1 शृगिण हेतुमात्र य , G3 °र्हि वचन शृगे — b) T1 श्रुत्वा; G2 दृष्ट्वा (for कृ°) K2 G5 दृष्ट्वा, T2 G1 4 6 दग्धा, G3 कृत्वा M1 5 °त्वा सदृश्य पा° — Ñ2 3 V1 B (B2 missing) Dn D1.2 4 6 7 ins after 37ab K4 Da D3, after 37cd

432* इय दुरात्मता तस्य काश्यप यो न्यवर्तयत् ।

D5 om 37c–38b After 432*, D3 repeats 37cd with the reading of the vulgate (see below) — c) K4 Da विप्र (for पाप) Ñ (Ñ3 *sup lin*) V1 B (B2 missing) Dn D1 2 3 (second time) 4 6 7 यद्यागच्छेत् स वै (D2 असौ) विप्र

38 D5 M3 om 38ab (of v l 37) — b) M2 4 °वेत्पिता मम — c) Ñ1.3 S प्र(G3 नि)योगेण (G3 °न) — d) Ñ2 V1 B4 5 Da2 Dn D3.4.6 7 विनये°, Da1 D1 विजये° D3.7 वा (for च)

39 a) T G3 6 M1 च (for तु) — b) K4 मुनिस° — c) T2 G2 6 M1.5 स (M1.5 त) सजीवयितु B1m

ऋत्विज ऊचुः ।
अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ७
सूत उवाच ।
एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।
यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १५ C. 1 2030 B. 1 51 16 K. 1 51 16

— d) T2 G2-5 पुराण, G6 °णं Ñ V1 B D °णे परिपठ्यते

7 M1.3 om 7^{ab} (cf v 1 6) — a) G3 सर्पम°, M (M1.3 om) तस्य यज्ञस्य — b) D5 त्वत्तो नान्यो K Ñ3 G1 M (M1.3 om) जनाधि°, Da D1.6 7 °धिप — M4 om from प्राहुर° up to end of 8

8 M4 om 8 (cf. v 1 7) K3 Ñ1 2 Da G2-5 om सूत उ° Ś1 K1 T G1 6 M (M4 om) सूत, K0 4 B1.4 D1 सौतिर° — a) S (except G1, M4 om) राजेंद्र — b) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) दग्ध (for सर्प) — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) मुखे दीप्ते — d) B1.3 (m as in text) 4.5 D2.5 G1 इव; T G2-5 M1.5 द्विज- (for इति) K2 D2 5 सत्तम° M2.3 प्रविष्ट सह पशुभि

9 a) T2 G4-6 ब्रह्मविद T1 G3 ततो ब्रह्मविद सर्वान् (G3 तान्तान्), G2 °वीन्मंत्रविचान् — b) D5 G1.6 कर्मज्ञान्, G3 स राजा T1 प्राह राजा महीपति — c) D2.6 7 अह (for तत्) — d) K3 D4 T समारान् Ś1 सभवतु, K0 2 3 G4 °भरंतु K2 3 च, G5 वं, M1 5 न

10 Before 10, S (except G2 6) ins सूत — a) Ñ V1 B1.3 M (except M1 3) ततस्त, Da ततस्तु, T ततो हि M1.5 चर्त्विज° — b) D5 निर्दिष्टा, G1.6 शास्त्रेण, M (except M1 3) °ज्ञा K3 Ñ1 Da1 D5 M (except M1 5) °सत्तमा — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2.6 7) transp देश and त K2 कार°, D5 याप°, G1 6 प्राप°; G2 ताप°, G3 ज्ञाप° — d) K3 °कारिण, D5 °कांक्षणात् — e) K0 3 Ñ1 यथा च Ś1 K1 Ñ3 ज्ञानविद्वाम, Ñ1 तज्ज्ञा विद्वास (sic), Ñ2 V1 B (B2 missing) D वेदविद्वास, G1 ज्ञानविद्याश्च G2 4 5 यथा यज्ञविद, G3 M1.3 5 यथा विज्ञान°, G6 यथा विज्ञानविद्वास — f) K3.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) M (except M1.5) बुद्धे D6 बुद्ध्या परतपा, T2 G6 °द्धि परां ग°, G3 °द्धिमतां वरा

11 a) Ś1 इष्टया, Ñ3 घृत्या, G3 वेद्या (for ऋद्ध्या) — b) Ś1 K0 1 3 G1 इष्ट, K2 इष्टैर्, K4 शिष्ट K0 D2 °गुणान्वित, K1 Ñ1.2 V1 B5 °गणावृ°, K3 °गणैर्युत, K3 °जनावृ°, Ñ3 G6 M2-4 °जनायु°, B1.3 D5 T G2 4 5 °गणान्वि°, Da D4 °गणैर्यु°, D1 देवगणैर्यु° — c) Ñ3 D5 °धान्य च, D2.6 7 °रत्नाढ्य — d) T1 G1 M3 (inf lin as in text) ऋत्विज° Ś1 K1 सनिवेष्टित, Ñ1 2 V1 B5 D (except D2.4.5) °वेष्टित, B3 G2 4-6 °वेदि°, B4 °वेष्टि°, G3 सनिवे

12 a) G3 सर्वे (for चापि) — In Ś1, the portion from 12^{b} up to 1 48 3 is lost on the missing upper half of a fol (36) — b) S (except G1) °नमुत्तम — d) D5 °त्राय वै, T2 G3.6 °त्राय वै T2 G3 6 M1.5 द्विजा (for तदा) T1 °सत्राय चर्त्विज

13 Ś1 missing — a) M (except M1.3) om च K3 तदा पूर्वमिद चासीत् — M3 om 13^{b} — c) M5 °दुल्बण — d) T2 महत् (for तदा)

14 Ś1 missing G5 om. 14^{a}-15^{b} — a) K1 °स्यावसरे — b) K1 °णेथ सोत्र° — c) G1 प्रवृत्तेर्बुद्धि°

15 Ś1 missing G5 om 15^{ab} (cf v 1 14) — a) K3 °वीद्वार्धुकिक — b) K1.2 T G2 तथा — c) B5 transp देशे and काले — d) G1.2.4.5 M2 (inf lin as in text) 4 स्थापनेय, G3 रूपनीय T1 G3.6 प्रकीर्ति°. — f) K0 1 Ñ3 S °स्थाप्यते (T1 °स्थापये,

ऋत्विज ऊचुः ।
अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ७
सूत उवाच ।
एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।
यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १५ C. 1 2030 B 1 51 16 K. 1 51 16

— c) T2 G2–5 पुराण, G6 °णं Ñ V1 B D °णे परिपठ्यते

7 M1.5 om 7ab (cf v 1 6) — a) G3 सर्पेम°, M (M1.5 om) तस्य यज्ञस्य — b) D5 त्वत्तो नान्यो K Ñ3 G1 M (M1.5 om) जनाधि°, Da D1.6 7 °धिप — M4 om from प्राहुर° up to end of 8

8 M4 om 8 (cf. v 1 7) K3 Ñ1 2 Dn G2–5 om सूत उ° Ś1 K1 T G1 6 M (M4 om) सूत, K0 4 B1.4 D1 सौतिर° — a) S (except G1, M4 om) राजेंद्र — b) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) दग्ध (for सर्पं) — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) सुम्ने दीप्ते — d) B1.3 (m as in text) 4.5 D2.5 G1 इव; T G2–5 M1.5 द्विज- (for इति) K2 D2 5 सत्तम° M2.3 प्रविष्ट सह यद्युभि

9 a) T2 G4–6 ब्रह्मविद T1 G3 ततो ब्रह्मविद सर्वान् (G3 तान्सान्), G2 °वीन्मंत्रविचान् — b) D5 G1.6 कर्मज्ञान्, G3 स राजा T1 प्राह राजा महीपति — c) D2.6 7 अह (for तद्) — d) K3 D1 T समारान् Ś1 सभवतु, K0 2 3 G4 °भरंतु K2 3 च, G5 चं, M1 5 न

10 Before 10, S (except G2 6) ins सूत — a) Ñ V1 B1.3 M (except M1 5) ततस्त, Da ततस्तु, T ततो हि M1.5 चर्त्विज° — b) D5 निर्दिष्टा, G1.6 शास्त्रेण, M (except M1 5) °ज्ञा K3 Ñ1 Da1 D5 M (except M1 5) °सत्तमा — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2.6 7) transp देश and त K2 कार°, D5 याप°, G1 6 प्राप°; G2 ताप°, G3 ज्ञाप° — d) K3 °कारिण, D5 °कांक्षणात् — e) K0 3 Ñ1 यथा च Ś1 K1 Ñ3 ज्ञानविद्वाम्स, Ñ1 तज्ज्ञा विद्वास (sic), Ñ2 V1 B (B2 missing) D वेदविद्वास, G1 ज्ञानविद्याश्च G2 4 5 यथा यज्ञविद, G3 M1.3 5 यथा विज्ञान°, G6 यथा विज्ञान-विद्वास — f) K3.4 Ñ3 V1 B (B2 missing) D (except D5) M (except M1.5) बुद्धे D6 बुद्ध्या परतपा, T2 G6 °द्धि परां ग°, G3 °द्धिमतां वरा

11 a) Ś1 इष्टया, Ñ3 घृत्या, G3 वेद्या (for ऋद्ध्या) — b) Ś1 K0 1 6 G1 इष्ट, K2 इष्टैर्, K4 शिष्ट K0 D2 °गुणान्वित, K1 Ñ1.2 V1 B5 °गणावृ°, K3 °गणैर्युत, K3 °जनावृ°, Ñ3 G6 M2–4 °जनायु°, B1.3 D5 T G2 4 5 °गणान्वि°, Dn D4 °गणैर्यु°, D1 देवगणैर्यु° — c) Ñ3 D5 °धान्य च, D2.6 7 °रत्नाढ्य — d) T1 G1 M3 (inf lin as in text) ऋत्विज° Ś1 K1 सनिवेष्टित, Ñ1 2 V1 B5 D (except D2.4.5) °वेशित, B3 G2 4–6 °वेदि°, B4 °वेष्टि°, G3 सनिवे

12 a) G3 सर्वं (for चापि) — In Ś1, the portion from 12b up to 1 48 3 is lost on the missing upper half of a fol (36) — b) S (except G1) °नमुत्तम — d) D5 °प्राय चे, T2 G3.6 °प्राय वै T2 G3 6 M1.5 द्विजा (for तदा) T1 °सप्राय चर्त्विज

13 Ś1 missing — a) M (except M1.5) om च K3 तदा पूर्वमिद चासीत् — M6 om 13b — c) M5 °दुल्बण — d) T2 महत् (for तदा)

14 Ś1 missing G5 om. 14a–15b — a) K1 °स्यावसरे — b) K1 °णेथ सोत्र° — c) G1 प्रवृत्तेर्बुद्धि°

15 Ś1 missing G5 om 15ab (cf v 1 14) — a) K3 °वीद्वार्धुकिक — b) K1.2 T G2 तथा — c) B5 transp देशे and काले — d) G1.2.4.5 M2 (inf lin as in text) 4 स्थापनेय, G3 रूपनीय T1 G3.6 प्रकीर्ति°. — f) K0 1 Ñ3 S °स्थाप्यते (T1 °स्थापये,

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ।
अपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।
सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ३

सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गरवो अध्वर्युर्बोधपिङ्गलः ॥ ६ C. 1 2046 B. 1 53. 6 K. 1 53. 6

— b) G1 नानारूप Ñ1 विषोद्धता ; G1 2 M2 °हणा — d) =1 18 11b — e) K2 पेतुरग्ना हुहुरुगा (sic) — f) K2 मातु· शापनिपी°; K3 °शापाभिपी°; Ñ3 मातृदड निपी°, T2 G2 मग्नवाग्दद°

Colophon. Ś1 K1 missing — *Sub-parvan* All MSS (except Da T2, Ś1 K1 missing) आस्तीक (v l आस्तिक, अन्तीक) — *Adhy name* Ko 2 4 सर्पसत्रप्र(K2 om प्र)वर्तन; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रोपक्रम , Da1 n2 D1 सर्पसत्रं — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 47, K3 (*sup lin sec m*) T 44, Ñ1.2 V1 52, B1 51, D1 4 (marg) 50, D5 17, G M 34 (G2 36, G3 6 M3 35) — *Śloka no* Da1 Dn (reckoning from st 17, where an additional colophon is ins, cf v l 16 above) 10

48

1 This adhy is missing in K1, which has a lacuna here (cf v l 1 47 20) In Ś1, st. 1–3 are lost on the missing upper half of a fol (36), cf v l 1 47 12 K3 श्रीशौनक उ°, D3 ऋषय ऊ°, D6 S शौनक — a) K4 G2 6 महाराज , T महाप्राज्ञ , M1 5 महायज्ञे — b) D1 पाण्डवस्य च धी° — d) Ñ3 पुरुषर्षभा

2 Ś1 K1 missing — a) D2 तु (for च) — b) Ko 2 4 Ñ1 2 तत्र सत्रे; K3 सत्रे तत्र; G6 तस्य स° — d) Ñ3 D3 5–7 भयावहे, G3 महामते

3 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3 विस्तरशः , D5 G2 °स्तार°, G1 °स्तरित. — b) G1 व्याहर्तुं, G2 4 5 M (except M1 5) व्याख्यातु (for शंसि°) Ko Ñ3 D1 6 7 T1 G1.3 अर्हसि — c) B4 Dn M4 °नज्ञ — d) K3 Ñ1 T G3–6 M (except M3) तेपि; Ñ2 V1 Dn D1 के च; B (B2 missing) Da D2–4 6 7 के हि, D5 G1 2 तय K3 तत्वत , D6 सत्तम

4 K1 missing Ś1 resumes with मनीषिणां (in b), cf. v l 1 47 12 Ko 2, 4 B1 4 Dn D1 सौतिर°, S सूत — a) K3 अथ, T2 G अह Ñ3 वर्तयि° — c) A few MSS make the abhinihita saṃdhi G3 ऋत्विजश्च सद° — d) K (K1 missing) तत्रास°

5 K1 missing — cd) G3 तस्यैव चान्वये जात Ñ V1 B1 3 4 D (except D2 3 5–7) G1 transp जात and ख्यात Ñ3 वेदविशारद

6 K1 missing — b) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1–7 G1.2 4 5 कौत्सोथ; Ko 2 Da1 °त्सेय, K3 °त्स स, K4 °त्स्य; Ñ2 °त्सेयं , B1 °त्सश्च, T G3 6 M कौ(G3 कु)त्सस्तु — cd) G2 °भवद्वागिरस Ś1 Ko 2 4 °वो[ऽ]ध्वर्युर्वोदाधि· (Ś1 °थ)पिंगल , K3 Ñ V1 M1 2 4 5 °वो[ऽ]थाध्वर्युर्योधि° (M2 4 °ध°), B (B2 missing) D °वो अ(D2 ह्य)ध्वर्युश्चापि पिं° (D5 °वो[ऽ]प्यध्वर्युर्हेमपिं°), T G2 4 6 M3 °वो ह्य(G4 °था)ध्वर्यु — After 6, K4 D5 ins

435* उत्तङ्को ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तम ।
कुण्डलद्वेषतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वत ।

7 K1 missing Da1 om 7 — b) T1 transp पुत्र and शिष्य M1 5 °शिष्यै T G3.5 6 M1 5 °समन्वित ; G2 4 °समावृत D5 वैशपायनमहा° — After 7ab, B5 reads 9cd. — e) K3 शमीकश्च, Ñ2 V1 Dn (Da1 om)

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ।
अपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।
सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ३

सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गरवो अध्वर्युर्बोधपिङ्गलः ॥ ६ C. 1 2046 B. 1 53. 6 K. 1 53. 6

— b) G1 नानारूप Ñ1 विषोद्धता ; G1 2 M2 °द्गुणा — d) =1 18 11b — e) K2 पेतुरग्ना सुदुरुगा (sic) — f) K2 मातु शापनिपी°; K3 °शापाभिपी°; Ñ3 मातृदड निपी°, T2 G2 मन्त्रवाग्दड°

Colophon. Ś1 K1 missing — *Sub-parvan* All MSS (except Dn T2, Ś1 K1 missing) आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K0 2 4 सर्पसत्रप्र(K2 om प्र)वर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रोपक्रम , Dn1 n2 D1 सर्पसत्रं — *Adhy no* (figures, words or both) K0 47, K3 (*sup lin sec m*) T 44, Ñ1.2 V1 52, B1 51, D2 4 (marg) 50, D5 47, G M 34 (G2 36, G3 6 M3 35) — *Śloka no* Dn1 Dn (reckoning from st 17, where an additional colophon is ins , cf v 1 16 above) 10

48

1 This adhy is missing in K1, which has a lacuna here (cf v 1 1 47 20) In Ś1, st. 1–3 are lost on the missing upper half of a fol (36), cf v 1 1 47 12 K2 श्रीशौनक उ°, D3 ऋषय ऊ°, D6 S शौनक — a) K4 G2 6 महाराज , T महाप्राज्ञ , M1 5 महायज्ञे — b) D1 पाण्डवस्य च धी° — d) Ñ3 पुरुषर्षभा

2 Ś1 K1 missing — a) D2 तु (for च) — b) K0 2 4 Ñ1 2 सत्र सत्रे; K3 सत्रे तत्र; G6 तस्य स° — d) Ñ3 D3 5–7 भयावहे, G3 महामते

3 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3 विस्तरश , D5 G2 °स्तार°, G1 °स्तरित. — b) G1 ख्याहर्तुं, G2 4 5 M (except M1 5) ख्याख्यातु (for शंसि°) K0 Ñ3 D1 6 7 T1 G1.3 अर्हसि — c) B4 Dn M4 °नज्ञ — d) K3 Ñ1 T G3–6 M (except M3) तेपि; Ñ2 V1 Da D1 के च; B (B2 missing) Da D2–4 6 7 के हि, D5 G1 2 तव K3 तत्वत , D6 सत्तम

4 K1 missing Ś1 resumes with मनीषिणां (in b), cf. v 1 1 47 12 K0 3.4 B1 4 Da D1 सौतिर°, S सूत — a) K3 अथ, T2 G अह Ñ3 वर्तयि° — c) A few MSS make the abhinihita samdhi G2 ऋत्विजश्च सद° — d) K (K1 missing) तत्रास°

5 K1 missing — cd) G2 तस्यैव चान्वये जात Ñ V1 B1 3 4 D (except D2 3 5–7) G1 transp जात and ख्यात Ñ3 वेदविशारद

6 K1 missing — b) Ś1 Ñ1 V1 B3 Dn D1–7 G1.2 4 5 कौत्सोथ; K0 2 Dn1 °त्सेय, K3 °त्स्य स, K4 °दात्स्य; Ñ2 °त्सेयं , B1 °त्सश्च, T G3 6 M कौ(G3 कु)त्सस्तु — cd) G2 °भवद्यागिरस Ś1 K0 2 4 °वो[ऽ]ध्वर्युर्बोदाधि- (Ś1 °ध)पिंगल , K3 Ñ V1 M1 2 4 5 °वो[ऽ]थाध्वर्युर्योधि° (M2 4 °ध°), B (B2 missing) D °वो अ(D2 ह्य)ध्वर्युश्चापि पि° (D5 °वो[ऽ]प्यध्वर्युर्हेसपि°), T G2 4 6 M3 °वो ह्य(G4 °था)ध्वर्यु — After 6, K4 D5 ins

435* उत्तङ्को ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तम ।
कुण्डलद्वेषतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वत ।

7 K1 missing Dn1 om 7 — b) T1 transp पुत्र and शिष्य M1 5 °शिष्यै T G3.5 6 M1 5 °समन्वित ; G2 4 °समावृत D6 वैशंपायनमह्य° — After 7ab, B5 reads 9cd. — e) K3 शमीकश्च, Ñ2 V1 Dn (Dn1 om)

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहाद्घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१
दृष्टिर्भ्रमति मेऽतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्रायस्वास्मान्सबान्धवान् ॥ २४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिपेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६ C 1 2065 B 1 53 K 1 53 2

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— a) Da D3 4 6 7 सप्रीतो — b) M2 4 °स्तीति — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M5 कदाचन

17 Ś1 K1 missing G1 om 17ab (cf v l 15) — b) K2 तवार्थे स, D5 तवार्थे प्र-; M2 4 तदार्थाय — d) M (except M1) व्यैतु G1 3 M1 5 मनसो G1 भय

18 Ś1 K1 missing Before 18, K0 4 B3 Dn D1 T1 ins सौतिरु°, K2 3 B5 Da D3-7 सूत उ° — c) K3.4 भुवने K (K1 missing) Ñ3 T G2 4 5 M तस्य, Ñ1 2 V1 B (B2 missing) G3 तस्मिन्

19 Ś1 K1 missing — b) G2 नागेंद्र भृश°

20 Ś1 K1 missing — a) G6 M1 5 प्राविशत् — b) K2 3 D3 S वासुकि K2 3 Ñ3 T G2-5 M °गेश्वर, V1 Dn D1 3 4 6 7 G1.6 °गोत्तम (G1.6 °म) — c) K0 4 Da सघू°; T1 G2 4 5 सुघू°

21 Ś1 K1 missing Before 21, K4 D4 ins वासुकिरु°, T2 G (except G3) वासुक्रि — a) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2 4 T1 G4 दह्यति, D1 G1 दहते — b) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D (except D5) transp दिश and न D3 6.7 मे, D5 वे (for च) — d) D2 भ्रमतीव; T1 घूर्णमान, M1 5 दह्यतीव K0 2 D5 च मेदिनी

22 Ś1 K1 missing — a) Ñ1 B5 D (except D2 4 5) भ्राम्य°, Ñ3 भवति — b) D5 शीर्य M1 5 इति (for इव) K2 व, K4 मे (for च) — K4 om 22cd — c) Ñ3 °ष्याम्येव सोद्याह — d) K2 3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा°)

23 Ś1 K1 missing — a) Some MSS of both recensions पारी° (for पारि°); cf v l 1 1 8, 47 1 etc T1 वा (for असौ) — b) K4 Da D1 2 4 T2 स्म (for ऽस्मज्) — c) G2 4 5 अवश्यमपि Ñ3 हि (for अपि) — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रेतराज°; M1 5 तत्र राज°.

24 Ś1 K1 missing — a) T1 M2.4 हि (for स) — b) T1 G3 M अपि (for असि) — c) K3 Ñ V1 D (except Da D1.3) °त्कारी K3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G2 मया (for पुरा) — d) K (K1 missing) Ñ1 2 V1 Dn D1 (all om सा) त्रायस्वास्मान्, G1 सत्रायस्मान्, M1 5 सन्नादस्मान्

25 Ś1 K1 missing — a) K0 2 4 transp यज्ञ and त M (except M1.5) °ल वर्तंत — b) M (except M1 5) यज्ञं वै (M4 त) भु° T2 G (except G3) वर्तमान भुजगमे — c) T2 M (except M1 5) मा K3 प्राह (for पूर्वं) Ñ3 G3 प्रतिपेत्स्यतीति मे (Ñ3 मा) पूर्वं — d) K3 पूर्वं, G2 एव (for आह)

26 Ś1 K1 missing — a) M1 5 अस्मात्मा, M2 4 तद्वसेत् K0 2 4 D3 M वत्स त (M1 5 वर्तत); D6 7 G3 °त्स त्व — d) T1 वीर्यवत्तम

Colophon Ś1 K1 missing — *Sub-parvan* K0 2 4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D3 5 6 7 S आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ1.2 V1 add सर्पसत्रे, K3 Dn D1 om आस्तीक, mention only सर्पसत्रे — *Adhy name* K0 2 4 Ñ1 2 V1 वासुकिवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K0 48, K3 (*sup lin sec m*) T 45, Ñ1 2 V1 B1 Da1 Dn3 52, D4 marg 51, G M 35 (G2 37, G3 5 6 M3 36) — *S'loka no* Da1 Dn 26 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2041

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
कश्मलं चाविशद्धोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहाद्घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१

दृष्टिर्भ्रमति मेऽतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यस्मान्सबान्धवान् ॥२४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिपेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६ C 1 2065 B 1 53 6 K 1 53 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— a) Da D8 4 6 7 सप्रीतो — b) M2 4 °स्तीति — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M8 कदाचन

17 Ś1 K1 missing G1 om 17ab (of v 1 15) — b) K2 तवार्थे स, D5 तवार्थे प्र-; M3 4 तदार्थाय — d) M (except M1) व्येतु G1 8 M1 5 मनसो G1 भय

18 Ś1 K1 missing Before 18, K0 4 B3 Dn D1 T1 ins सौतिरु°, K2 8 B5 Da D8-7 सूत उ° — c) K8.4 भुवने K (K1 missing) Ñ8 T G2 4 5 M तस्य, Ñ1 2 V1 B (B2 missing) G8 तस्मिन्

19 Ś1 K1 missing — b) G2 नागेंद्र भृश°

20 Ś1 K1 missing — a) G6 M1 5 प्राविशत् — b) K2 8 D8 S वासुकि K2 8 Ñ8 T G2-5 M °गेश्वर, V1 Dn D1 8 4 6 7 G1.6 °गोत्तम (G1.6 °म) — c) K0 4 Da सघू°; T1 G2 4 5 सुघू°

21 Ś1 K1 missing Before 21, K4 D4 ins वासुकिरु°, T2 G (except G8) वासुकि — a) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2 4 T1 G4 दह्यति, D1 G1 दह्यते — b) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D (except D5) transp दिश and न D8 6.7 मे, D5 वे (for च) — d) D2 भ्रमतीव; T1 घूर्णमान, M1 5 दह्यतीव K0 2 D5 च मेदिनी

22 Ś1 K1 missing — a) Ñ1 B5 D (except D2 4 5) भ्राम्य°, Ñ8 भवति — b) D5 क्षीर्य M1 5 इति (for इव) K3 व, K4 मे (for च) — K4 om 22cd — c) Ñ8 °प्याम्येव सोद्याह — d) K2 8 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा°)

23 Ś1 K1 missing — a) Some MSS of both recensions पारी° (for पारि°); cf v 1 1 1 8, 47 1 etc T1 वा (for असौ) — b) K4 Da D1 2 4 T2 स्म (for ऽस्मज्) — c) G2 4 5 अवश्यमपि Ñ8 हि (for अपि) — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रेतराज°; M1 5 तत्र राज°.

24 Ś1 K1 missing — a) T1 M2.4 हि (for स) — b) T1 G8 M अपि (for असि) — c) K8 Ñ V1 D (except Da D1.8) °त्कारौ K8 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G2 मया (for पुरा) — d) K (K1 missing) Ñ1 2 V1 Dn D1 (all om सा) त्रायस्वास्मान्, G1 सत्राह्यस्मान्, M1 5 सत्राद्स्मान्

25 Ś1 K1 missing — a) K0 2 4 transp यज्ञ and त M (except M1.5) °ल वर्तत — b) M (except M1 5) यज्ञं वै (M4 त) भु° T2 G (except G8) वर्तमान भुजगमे — c) T2 M (except M1 5) मा K8 प्राह (for पूर्वं) Ñ8 G8 प्रतिपेत्स्यतीति मे (Ñ8 मा) पूर्वं — d) K8 पूर्वं, G2 एव (for आह)

26 Ś1 K1 missing — a) M1 5 अस्मात्मा, M2 4 तद्वसेत् K0 2 4 D8 M वत्स त (M1 5 वर्तत); D6 7 G8 °स्स स्व — d) T1 वीर्यवत्तम

Colophon Ś1 K1 missing — *Sub-parvan* K0 2 4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2 8 6 7 S आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ1.2 V1 add सर्पसत्रे, K8 Dn D1 om आस्तीक, mention only सर्पसत्रे — *Adhy name* K0 2 4 Ñ1 2 V1 वासुकिवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K0 48, K8 (*sup lin sec m*) T 45, Ñ1 2 V1 B1 Da1 Dn8 52, D1 marg 51, G M 35 (G2 37, G3 5 6 M3 36) — *S'loka no* Da1 Dn 26 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2041

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२
ब्रह्मोवाच ।
जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३
जरत्कारुरुवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्मामसरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५
अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६
सूत उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ।　C 1 2037 B 1 54 21 K 1 54 21

---

11 K1 missing — ^{a}) M1. 5 स (for त) — ^{b}) Ś1 transp देवा and सर्वे Dn (except Dn3) D1. 3. 6 7 सुरा (for देवा) B (B2 missing) D सर्वेऽजसभव (D2 °वें स्वयसुव) — Before 11^{cd}, Ko 4 T1 G1. 3 6 ins देवा ऊचु — ^{c}) D6 °ना पूर्वं — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शापोसौ (D6 °य) न

12 K1 missing Before 12, Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1 5) ins देवा ऊचु — ^{a}) G2 4 5 °राजोपि — ^{c}) K2 3 अपि शा° Ko 2 4 स मातुश्च; K3 समम्रोस्य, Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (D5 °वैं), T2 G2 स्वमात्रा° M1 3 5 अभिशापश्च मातु स — ^{d}) Ś1 D5 G3 यथा, Ñ1 T2 G4 5 M तथा (M6 °त), Ñ2 3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4 6 7 कथ; T1 G1. 2 6 तदा (for इति) — After 12, K4 ins

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing D7 om ब्रह्मो° Ś1 (with prefixed श्री) T2 G2–4 पितामह ; Ko 2m 4 Ñ1. 3 D5 पितामह उ°, K3 श्रीब्रह्मा उ°; D1. 6 T1 G1 5 6 M ब्रह्मा — ^{b}) Ś1 K2 T G M1. 5 यो (G1 अथ) भा°, M2 भार्याया (*sup lin* as in text), M3 भार्या ता — ^{c}) Ś1 तस्मात्, Ko 2 4 ततो, K3 तस्या G6 M5 शापो (for जातो) — ^{d}) A few MSS भुजगा° Ko 4 मोच° Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्

14 K1 missing In Ś1, the portion from 14^{a}–28^{b} is lost on the missing upper half of a fol (37) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2 4 5) G1–3 om जरत्कारुरु° — ^{b}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1. 5 पन्नगोत्तम — ^{c}) G2 यज्ञे (for काले) — ^{f}) K2 Dn D1 M3. 4 तस्मात्त्व; K3 तस्सत्व, D3 6 7 ततस्त्व, M1. 2 5 पुत्र त्व

15 Ś1 K1 missing (of v l 14) — ^{b}) S (except T1 M1. 5) भवान्न° D2 S (except M1) अर्हति — ^{c}) Da Dn D1 3 6 7 चापि (for चैव) — ^{d}) D7 G (except G3. 6) M1. 2 5 अर्हति

16 Ś1 K1 missing — ^{a}) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M2 4 न (T1 अ)मोघ (T1 °घ, M2 4 °घे) Ñ3 V1 B (B2 missing) D तु, G3 तत् (for न) K3 न मोघ तत्कृत न स्यात् — ^{b}) Da. 6 7 यदय धीमते तव — ^{c}) M5 दत्तास्मि मो°

17 Ś1 K1 missing Ko 4 B1. 4 Dn D1 सौतिर°, S सूत° — ^{b}) Ñ V1 Dn (except Dn3) सास्तीको, D3 6. 7 आस्ती° ॐ Nil सोस्तीक [text] इत्यपपाठ । ॐ D2. 7 मुदा, G3 तथा — ^{d}) G3 वचन (for वासुकिं)

18 Ś1 K1 missing — Before 18, B3 ins आस्तीक उ° — ^{a}) G2 अत, G5 अत्र (for अह) — ^{b}) Ñ1 3 T2 पन्नगेश्वर — ^{c}) K3 महाभाग, V1 B4 (m as in text) विरमये; G3 °सत्रे, M1. 5 °तत्व

19 Ś1 K1 missing — ^{a}) G1 तात (for नाग) K3 D2 भव स्वस्थो महाना(D2 °भा)ग, S (except G1) स्वस्थो भव महाभा(G3. 5 M2–4 °ना)ग — D1 om 19^{c}–20^{b} — ^{c}) D5 °तिष्याम्यहं Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2 5, D1 om) राजन् (for सौम्य). — ^{d}) D3 4 6 7 भवेदिति — ^{e}) Cf 1 38 2, 43 28

20 Ś1 K1 missing D1 om 20^{ab} (of v l 19) — ^{d}) Ko 2. 4 D2 5 °यिष्यामि मा°, K2 Ñ1. 3 V1 B1 (m as in text) 3–5 ज्ञा(Ñ3 जा, B5 गा)पयिष्येद्य (K3 °य) — ^{e}) M1. 5 न (for स) D2. 5 G1 यज्ञ Da D3 5 G1

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२
ब्रह्मोवाच ।
जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३
जरत्कारुरुवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्मामरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५

अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६
सूत उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोपयिष्येऽद्य मातुल । C 1 2037 B 1 54 21 K 1 54 21

11 K1 missing — a) M1.5 स (for त) — b) Ś1 transp देवा and सर्वे Dn (except Dn3) D1.3.6 7 सुरा (for देवा) B (B2 missing) D सर्वेऽजसभव (D2 °वें स्वयभुव) — Before 11cd, K0 4 T1 G1.3 6 ins देवा ऊचु — c) D6 °ना पूर्वं — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शापोसौ (D6 °य) न

12 K1 missing Before 12, Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1 5) ins देवा ऊचु — a) G2 4 5 °राजोपि — c) K2 3 अपि शा° K0 2 4 स मातुश्च; K3 समम्रोस्य, Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (D5 °वैं), T2 G2 स्वमात्रा° M1 3 5 अभिशापश्च मातु स — d) Ś1 D5 G3 यथा, Ñ1 T2 G4 5 M तथा (M5 °त), Ñ2 3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4 6 7 कथ; T1 G1.2 6 तदा (for इति) — After 12, K4 ins

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing D7 om ब्रह्मो° Ś1 (with prefixed श्री) T2 G2–4 पितामह ; K0 2m 4 Ñ1.3 D5 पितामह उ°, K3 श्रीब्रह्मा उ°; D1.6 T1 G1 5 6 M ब्रह्मा — b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अथ) भा°, M2 भार्याया (sup lin as in text), M3 भार्या ता — c) Ś1 तस्मात्, K0 2 4 ततो, K3 तस्या G6 M5 शापो (for जातो) — d) A few MSS भुजगा° K0 4 मोच° Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्

14 K1 missing In Ś1, the portion from 14a–28b is lost on the missing upper half of a fol (37) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2 4 5) G1–3 om जरत्कारुरु° — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 पन्नगोत्तम — e) G2 यज्ञे (for काले) — f) K2 Da D1 M3.4 तस्मात्त्व; K3 ततस्त्व, D3 6 7 ततस्त्व, M1.2 5 पुत्र त्व

15 Ś1 K1 missing (cf v l 14) — b) S (except T1 M1.5) भवान्न° D3 S (except M1) अर्हति — c) Da Dn D1 3 6 7 चापि (for चैव) — d) D1 G (except G3.6) M1.2 5 अर्हति

16 Ś1 K1 missing — a) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M2 4 न (T1 अ)मोघ (T1 °घ, M2 4 °घे) Ñ3 V1 B (B2 missing) D तु, G3 तत् (for न) K3 न मोघ तत्कृत न स्यात् — b) Da.6 7 यदय धीमते तव — c) M5 दत्तास्मि मो°

17 Ś1 K1 missing K0 4 B1.4 Dn D1 सौतिर°, S सूत° — b) Ñ V1 Dn (except Dn3) सास्तीको, D3 6.7 आस्ती° ❀Nil सोस्तीक [text] इत्यपपाठ । ❀ D2.7 मुदा, G3 तथा — d) G3 वचन (for वासुकिं)

18 Ś1 K1 missing — Before 18, B3 ins आस्तीक उ° — a) G2 अत, G5 अत्र (for अह) — b) Ñ1 3 T2 पन्नगेश्वर — c) K3 महाभाग, V1 B1 (m as in text) विस्मये; G3 °सत्रे, M1.5 °तत्व

19 Ś1 K1 missing — a) G1 तात (for नाग) K3 D2 भव स्वस्थो महाना(D2 °भा)ग, S (except G1) स्वस्थो भव महाभा(G2.5 M2–4 °ना)ग — D1 om 19c–20b — c) D5 °तिष्याम्यहं Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2 5, D1 om) राजन् (for सौम्य). — d) D3 4 6 7 भवेदिति — e) Cf 1 38 2, 43 28

20 Ś1 K1 missing D1 om 20ab (cf v l 19) — a) K0 2.4 D2 5 °यिष्यामि मा°, K2 Ñ1.3 V1 B1 (m as in text) 3–5 ज्ञा(Ñ3 जा, B5 गा)पयिष्येद्य (K3 °य) — e) M1.5 न (for स) D2.5 G1 यज्ञ Da D3 5 G1

५०

आस्तीक उवाच ।

सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १

शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-
स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २

यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३

गयस्य यज्ञः शशबिन्दोश्च राज्ञो
यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४

नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५

यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-
र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६

कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य G. 1 2103 B 1 55.7 K. 1 55.7

— a) D5 G1 2 -युक्त , G3 -मुक्त (for उक्त) T1 शशि यिंदोश्च यज्ञ (for शत° उक्त°) — b) Ś1 Ñ V1 B1 3 4 Da Dn D3-4.7 तथापर, D5 T G6 M3 त(T2 य)था पूरो ; G2 यथास्तु पूरो ; G6 यथातथ Ñ V1 B1 3.4 Da Dn D1 T G6 M2 4 तुल्यसख्य, D3 7 शतसंख्य K0 2 3 ततो वै, K4 B5 तथैव, D2 श्रुत चै, D3.7 च सत्र G1 तयास्समति विद्यते हि । न्द्राश्शत च (310)

3 K1 missing Da1 D5 G1 M1.5 om 3 T reads 3 after 6 D2.6.7 (om 4a) G4 5 M3 transp 3 and 4 — a) G2 धर्मस्य (for यम°) K2 marg sec m °मेधयज्ञ , K3 हरिश्चद्रश्च यज्ञ ; M3 °मेधस्य यज्ञ — b) B1.3 4 D4 G (G1 om) तथा (for यथा) T M3 transp यथा and यज्ञो Ñ1 B1.3 transp यज्ञ and राज्ञ Ñ3 यज्ञ (for रा°) K3 यज्ञस्तथा दाशरथेर्नृपस्य

4 K1 missing D2 T1 om 4 D3.6 7 (om 4a) G4 5 M3 transp 3 and 4, K0 M1 5 transp 4 and 5 K3 reads 7 before 4 — a) G1 नलस्य (for गय°) Ś1 G2-4 शशि°, K3 शिशुर्विदुश्च ; G6 शत° (cf v 1 1 168) K2 3 T2 G2 4 5 M1 5 यज्ञो (for रा°) — b) K0 3 4 T2 यज्ञो यथा, M तथा (M1 5 यथा) यज्ञो D3 वरुणस्य (for वैश्र°)

5 K1 missing D5.6 om. 5 D2 reads 5 after 7 K0 M1 5 transp 4 and 5, K2 transp 5 and 6 — a) T G3 नहुषस्य, G2 तु नलस्य T G1.2 4 5 M1.3 5 यज्ञ , G6 M2 4 राज्ञ (for चासीत्) — b) Ś1 Ñ1.3 V1 B3 5 Da D2 3 7 G3 6 M तथा, G1 2 भवस्य (for यथा) K3 transp यथा and यज्ञो K3 रतिदेवस्य (for दाश°) G (except G2 6) यज्ञ (for रा°) A st given in App I (No 29) is ins in D5 T2 G6 after 5, and in D4 marg *sec m* after 1

6 K1 missing Ś1 D1 G1 om 6 K2 transp 5 and 6 — a) G6 यज्ञस्तुतो B5 Da D3.4 6 7 मे, D5 T G6 यो; M [ऽ]य (for नो) B1m 3 5 Da D3.4 6 7 भुवि (for दि°) K2 देवयाने, Ñ3 T2 °यानो, D2 °योनेर्; T1 °योनौ, G (except G6, G1 om) M देवेषु राज्ञो (G3 चैव, M1 5 राज्ञा, M3 राजन्) Ñ1.2 V1 Dn दिवि देवस्य सूनो (for नो दिवि देवसूनो) K0 3.4 यज्ञो यथा शतनोर्देवयानो (K4 °नो पार्थिवस्य) — b) G2 4 5 यु(G2 यौ)धिष्ठिरो हरिश्चद्रस्य यज्ञ — c) G4 5 नळस्य यज्ञस्तव भा° — After 6, T reads 3, while D2 ins a st given in App I (No 30)

7 K1 missing D1 om 7 — b) B1 स, B3-5 G6 स्व (for च) G1 यज्ञ° स्वय स्व प्रकर्म (for स्वय च कर्म प्र) G2-5 M1 5 यथा यज्ञो (M1 5 यज्ञोय) भारतस्य ययाते ,

५०

आस्तीक उवाच ।
सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-
स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
गयस्य यज्ञः शशविन्दोश्च राज्ञो
यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-
र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य C. 1 2103 B 1 55.7 K. 1 55.7

— a) D5 G1.2 -त्युक्त, G8 -मुक्त (for उक्त) T1 शशि यिंदोश्च यज्ञ (for शत° उक्त°) — b) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D2-4.7 तथापर, D5 T G6 M3 त(T2 य)था पूरो ; G2 यथास्तु पूरो ; G6 यथातथ Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D2 T G6 M2.4 तुल्यसख्य, D3.7 शतसंख्य K0.2.3 ततो वै, K4 B5 तथैव, D2 श्रुत वै, D3.7 च सत्र G1 तथास्समति विद्यते हि । न्द्रास्शत व (sic)

3 K1 missing Da1 D5 G1 M1.2 om 3 T reads 3 after 6 D3.6.7 (om 4a) G4.5 M3 transp 3 and 4 — a) G2 धर्मस्य (for यम°) K2 marg sec m °मेधयज्ञ, K3 हरिश्चद्रश्च यज्ञ ; M3 °मेधस्य यज्ञ — b) B1.3.4 D4 G (G1 om) तथा (for यथा) T M3 transp यथा and यज्ञो Ñ1 B1.3 transp यज्ञ and राज्ञ Ñ3 यज्ञ (for रा°) K3 यज्ञस्तथा दाशरथेर्नृपस्य

4 K1 missing D2 T1 om 4 D3.6.7 (om 4a) G4.5 M3 transp 3 and 4, K0 M1.5 transp 4 and 5 K3 reads 7 before 4 — a) G1 नलस्य (for गय°) Ś1 G2-4 शशि°, K3 शिशुर्विंदुश्च; G6 शत° (cf v 1 1 1 168) K3.3 T2 G2.4.5 M1.5 यज्ञो (for रा°) — b) K0.3.4 T2 यज्ञो यथा, M तया (M1.5 यथा) यज्ञो D3 वरुणस्य (for वैश्र°)

5 K1 missing D5.6 om. 5 D2 reads 5 after 7 K0 M1.5 transp 4 and 5, K2 transp 5 and 6 — a) T G3 नहुषस्य, G2 तु नलस्य T G1.2.4.5 M1.3.5 यज्ञ, G6 M2.4 राज्ञ (for चासीत्) — b) Ś1 Ñ1.3 V1 B3.5 Da D2.3.7 G3.6 M तथा, G1.2 भवस्य (for यथा) K3 transp यथा and यज्ञो K3 रतिदेवस्य (for दाश°) G (except G2.6) यज्ञ (for रा°) A st given in App I (No 29) is ins in D5 T2 G6 after 5, and in D4 marg sec m after 1

6 K1 missing Ś1 D1 G1 om 6 K2 transp 5 and 6 — a) G6 यज्ञस्तुतो B5 Dn D3.4.6.7 मे, D5 T G6 यो; M [ऽ]य (for नो) B1 m 3.5 Da D3.4.6.7 भुवि (for दि°) K2 देवयाने, Ñ3 T2 °यानो, D2 °योनेर्; T1 °योनौ, G (except G6, G1 om) M देवेषु राज्ञो (G3 चैव, M1.5 राज्ञा, M3 राजन्) Ñ1.2 V1 Dn दिवि देवस्य सूनो (for नो दिवि देवसूनो) K0.3.4 यज्ञो यथा शतनोर्देवयानो (K4 °नो पार्थिवस्य) — b) G2.4.5 यु(G2 यौ)धिष्ठिरो हरिश्चद्रस्य यज्ञ — c) G4.5 नळस्य यज्ञस्तव भा° — After 6, T reads 3, while D2 ins a st given in App I (No 30)

7 K1 missing D1 om 7 — b) B1 स, B3-5 G6 स्व (for च) G1 यज्ञ° स्वय स्व प्रकर्म (for स्वय च कर्म प्र) G2-5 M1.5 यथा यज्ञो (M1.5 यज्ञोय) भारतस्य ययाते,

ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा भ्राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां
निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६
सूत उवाच ।
एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७ C 1 2113 B 1 55 17 K 1 53 17

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

is a Ñ1p

13 Ś1 K1 missing — ^{a}) K2 4 B3 खड्ग, B1m कड्गांग; B4 5 कड्ग K1 4 Ñ V1 B (B2 missing) D T G M1 5 °कल्प (D2 °तुल्यो, D5 as in text), K3 °राम — ^{b}) Ñ V1 B1. 3 4 D (except Da1 D2 3. 5) T G3–6 M1 5 °प्रभाव, Cd as in text — D5 om 13^c–14^b — ^{c}) B3 T G3 M1 5 °मानतेजो — ^{d}) K0 3 M3–4 भ्राजसे, K2 °ते, Ñ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1. 2 राजसु; D5 om), G3 M1. 5 °ति K2 सुमत स्व, S सुव्रतत्वे

14 Ś1 K1 missing D5 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K2 वाल्मीकिवृत्ते, M1 5 °कि(M5 °क)वत्त्व T1 G5 सुभृत, G3 सुभृश, M1 सुधृतौ, M5 सुधृता K0 2 G5 6 च, K3 4 Ñ3 T2 G1. 4 स्व, V1 तु, G3 स (for सु) Ñ1. 2 B (B2 missing) D (D5 om) T1 स्व(B1 Dn3 T1 सु)वीर्यं, M1. 5 सुधैर्ये — ^{b}) Da. 6 7 T G3 निभृतश्च को°, G1. 2 निभृतस्वकोप (G1 °प); Cd as in text M1 5 वसिष्ट वद्दुद्रवत्ते हि कोप — ^{c}) Dn D1 6 7 इन्द्रत्वसम Da1 मत ते, D5 सम ते, T1 महाद्युते

15 Ś1 K1 missing — ^{a}) M1 5 om 15^a T G1 धर्मो (for यमो) — ^{c}) K3 G (except G2 3) M श्रियो (M2 श्रेयो) K3 निवासो हि, G1. 6 निकेतोसि, G2 °सोपि Dn3 T G4 6 M तथा, G3 धन (for यथा) — ^{d}) K3 निवासभूमिर्हि K4 D3 4 6 T1 G1 3 यथा Ñ3 M4 क्रताना, G3 क्रती°, M1. 2 (*inf lin*) 3. 5 प्रजा°

16 Ś1 K1 missing — ^{a}) S (except T1) द्र(G1 द्वि, G3 स)भोद्भवेन K3 T2 G (except G1) अपि (for असि) — ^{b}) K2 वेदविद्°; K3 4 Ñ V1 B1 4 5 Da Dn D1 4 M2 5 शास्त्रविद्° D5 शास्त्रयलेन तुल्य — ^{c}) K2 अग्नि त्रयीभ्याम्, D3 G2 4 5 और्वात्रिजाभ्याम्, T G6 M रुक्मि(T2 G6 °क्म, M1 2 4 5 °प्रि)द्रुमाभ्याम्, G1 रश्मिद्रिमाभ्याम्, G3 रुग्मिध्रुवाभ्याम्, Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading) — ^{d}) Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D भगीरथेन, S भगीरथो यथा (T1 यथा भगीरथ) K4 °क्षणीयो भगीरथो यथा — After 16, Ñ3 ins

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा
गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

B5 ins after 16 गधा दिवश्चानयमोस यो वै (sic), of 439*

17 Ś1 K1 missing K3 4 Ñ V1 B4 D2. 5 G3 om सूत उ° K0 B1 Dn D1 सौतिरु°, S (G3 om) सूत — ^{b}) K (K1 missing) Ñ1 D2 G4. 5 M3 सर्त्विजो B4 5 Da D5 G2 3 °वाहा — ^{c}) K0 तैषा, K3 ए° Ñ2 V1 B (B1 in marg, B2 missing) D (except Dn) Ñ1p भार(B1 °व)तस्त्विगि°; Arjp as in B1 — ^{d}) K0 2 4 असौ, Ñ1 G1 3 M1 3 5 यथा (for अथ)

Colophon om in Da Ś1 K1 missing — *Subparvan* K0 2 4 Ñ V1 B (B2 missing) D (Da om) S आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ V1 add सर्पसत्रे — *Adhy name* K0 2 4 G3 M1. 5 यज्ञस्तुति, K3 आस्तीकवाक्य, Ñ1 2 V1 आस्तीककृतराजस्तव, G4 आस्तीक स्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K3 (*sup lin sec m*) T 47, Ñ1. 2 V1 55, B1 Dn3 54, D3. 4 (marg) 53, D5 20, G M 37 (G2 39, G3 5 M3 38) — *S'loka no* Da1 16, Dn 17 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2088

ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा भ्राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां
निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६
सूत उवाच ।
एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७ C 1 2113 B 1 55 17 K. 1 55 17

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

18 a Ñ1lp

13 Ś1 K1 missing — ^{a}) K2 4 B3 खड्वग, B1m कड्वांग; B4 5 कड्वग K1 4 Ñ V1 B (B2 missing) D T G M1 5 °कल्प (D2 °तुल्यो, D5 as in text), K3 °राम — ^{b}) Ñ V1 B1. 3 4 D (except Da1 D2 3. 5) T G3–6 M1 5 °प्रभाव, Cd as in text — D5 om 13^c–14^b — ^{c}) B3 T G3 M1 5 °मानतेजो — ^{d}) K0 3 M2–4 भ्राजसे, K2 °ते, Ñ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1. 2 राजसु; D5 om), G3 M1. 5 °ति K2 सुमत स्व, S सुव्रतत्वे

14 Ś1 K1 missing D5 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K2 वाल्मीकिवृत्ते, M1 5 °कि(M5 °क)वत्त्व T1 G5 सुभृत, G3 सुभृश, M1 सुधृतौ, M5 सुधृता K0 2 G5 6 च, K3 4 Ñ3 T2 G1. 4 स्व, V1 सु, G3 स्स (for सु) Ñ1. 2 B (B2 missing) D (D5 om) T1 स्व(B1 Dn3 T1 सु)वीर्यं, M1. 5 सुधैर्ये — ^{b}) Da. 6 7 T G3 निभृतश्च को°, G1. 2 निभृतस्वकोप (G1 °प); Cd as in text M1 5 वसिष्ठ वद्धुद्रवत्ते हि कोप — ^{c}) Dn D1 6 7 इन्द्रत्वसम Da1 मत ते, D5 सम ते, T1 महाद्युते

15 Ś1 K1 missing — ^{a}) M1 5 om 15^a T G1 धर्मो (for यमो) — ^{c}) K3 G (except G2 3) M श्रियो (M1 श्रेयो) K3 निवासो हि, G1. 6 निकेतोसि, G2 °सोपि Dn3 T G4 6 M तथा, G3 धन (for यथा) — ^{d}) K3 निवासभूमिर्हि K4 D3 4 6 T1 G1 3 यथा Ñ3 M4 म्रताना, G3 म्रती°, M1. 2 (inf lin) 3. 5 प्रजा°

16 Ś1 K1 missing — ^{a}) S (except T1) द(G1 द्दिं, G3 स)भोद्भवेन K3 T2 G (except G1) अपि (for असि) — ^{b}) K2 वेदविद्°; K3 4 Ñ V1 B1 4 5 Da Dn D1 4 M2 5 शास्त्रविद्° D5 शास्त्रबलेन तुल्य — ^{c}) K2 अग्नि त्रयीभ्याम्, D3 G2 4 5 और्वात्रिजाभ्याम्, T G6 M रुक्मि(T2 G6 °क्म, M1 2 4 5 °क्मि)द्रुमाभ्याम्, G1 रश्मिद्रिमाभ्याम्, G3 रुक्मिध्रुवाभ्याम्, Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading) — ^{d}) Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D भगीरथेन, S भगीरथो यथा (T1 यथा भगीरथ) K4 °क्षणीयो भगीरथो यथा — After 16, Ñ3 ins

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा
गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

B5 ins after 16 गधा दिवश्चानयमोस यो वै (sic), of 439*

17 Ś1 K1 missing K3 4 Ñ V1 B4 D2. 5 G3 om सूत उ° K0 B1 Dn D1 सौतिरु°, S (G3 om) सूत — ^{b}) K (K1 missing) Ñ1 D2 G4. 5 M3 सर्त्विजो B4 5 Da D5 G2 3 °वाहा — ^{c}) K0 तैषा, K3 ए° Ñ2 V1 B (B1 in marg, B2 missing) D (except Dn) Ñ1lp भार(B1 °व)तास्विंगि°; Arjp as in B1 — ^{d}) K0 2 4 असौ, Ñ1 G1 3 M1 3 5 यथा (for अथ)

Colophon om in Da Ś1 K1 missing — *Sub-parvan* K0 2 4 Ñ V1 B (B2 missing) D (Da om) S आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ V1 add सर्पसत्रे — *Adhy name* K0 2 4 G3 M1. 5 यज्ञस्तुति, K3 आस्तीकवाक्य, Ñ1 2 V1 आस्तीककृतराजस्तव, G4 आस्तीक स्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K3 (sup lin sec m) T 47, Ñ1. 2 V1 55, B1 Dn3 54, D3. 4 (marg) 53, D5 20, G M 37 (G2 39, G3 5 M3 38) — *S'loka no* Da1 16, Dn 17 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2088

स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८
विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११ C 1 2125 B 1 50 11 K 1 56 12

सूत्रधारो (for लोहि°) — ^{b}) Da D8.4 6 7 G1.8 चोदित° (for वेदित°) — Before 6^{cd}, K0 D5 (marg) ins लोहिताक्ष उवाच, M2 4 सूत — ^{c}) K0 3 4 B1.5 G1 4–6 M1 हृष्ट, T2 वि°; G2 हृ° (for पृष्ट) K3 तथा वै (for तदानीं) — ^{d}) Ś1 देवा (for विप्रा) Ś1 K3 4 D2 M (except M1.5) तद्वदेव, K0 D5 तत्सदेव, K2 तत्त(m °द्व)देतत् D1 नृपेंद्र°; T G2 8 M2–4 नरेंद्र; G1 6 नरेंद्र°; M1.5 नरेंद्र

7 K1 missing K3 om 7^{a} and 7^{d} Before 7^{a}, G1–3.6 M1.5 ins सूत (cf v 1 6, 8) — ^{a}) G6 corrupt M2 4 ततोहमुक्तवान् — ^{c}) M1.5 सखे ह (for वसेह) D5 °शे ह गुप्तो; G1 °शेतिगु° — ^{d}) Ś1 K0 2.4 D2 प्रतिधक्ष्यतीति

8 K1 missing Before 8, K4 ins सौतिरु°, D2 5 सूत उ°; S (except T2 M1.5) सूत (cf v 1 6, 7) — ^{b}) K2 आसीद्, G3 त (for आस्ते) K (K1 missing) D5 नोद° — After 8^{ab}, D4 (marg) G (except G3 6) ins

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षक पातयध्व
विभावसोर्न तु मुच्येत नाग ।

— ^{c}) K0 यत्र म, K3 यत्नात्सु, K4 यत्त म, Ñ1 2 V1 यत्तोस्या; B (B2 missing) D य(B4 म)त्तोस्य (D5 सेंद्र सु), G2 यत्तस्स; G4.5 यत्त सु° After जुहाव, Da2 D5 ins अथ Ś1 होता च मन्त्रैराजुहाव यत्ततो; Ñ3 होता प्रमत्त प्रजुहाव मन्त्रैर् — ^{d}) Ś1 अथ पृथा(*sup lin* दा)कु° (sic), K0 G3 M1.2.5 अथार्थेंद्र; K2 अथ चेंद्र, K3 ततस्त्विन्द्र; K4 B (B2 missing) Da Dn1.n2 D2–4.6 7 T2 G1–6 अथा(B2.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्र, Ñ1.2 V1 Dn3 D1 5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्र, Ñ3 G1 यथा त्विंद्र, T1 यथा चेंद्र; M2 4 अथ त्विंद्र. Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D om एष — After 8, D3 4 (marg) T G ins

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षक° पते-
द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।
जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाह्विदस्ताभय प्रभु ॥

9 K1 missing — ^{a}) Ś1 यथानुभाव, D4 तदैव देव; M1 5 महाप्र° G3 गधर्वसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf ^{d}). — ^{b}) K0 2 4 संपरिस्तू°, K3 Ñ3 G1 M (except M1.5) परित स्तू°, T स्तूयमान समतात् — ^{c}) Ñ1 3 °श्चाप्युपगीय°; T1 °श्चानुविगम्य° — In Ś1 the portion from प्यनुग up to च in 1 53 27^{a} is lost on the missing upper half of a fol (39) — ^{d}) B1 ins च after °धरै° — After 9, G2 4 5 ins

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो
भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमान ।

10 Ś1 K1 missing — ^{a}) T2 ततोत्तरीये G4 5 पिहित — ^{b}) T2 शनैश्चैवा°; G4 शनकैश्चैवा° — G1 om 10^{cd} — ^{c}) G3 मन्त्रविदस्त्वब्रवित्पुन — ^{d}) S (G1 om) तदा (for वाक्य)

11 Ś1 K1 missing Before 11, Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2 4.5 7 ins जनमेजय उ°, D3.6 T1 G2 6 M (except M1 5) जनमेजय — ^{ab}) T2 G2 4–6 transp विप्रा and नाग G3 पन्नग स तु तक्षक — ^{c}) G3 त तु तेनैव सहित — After 11, D3.4 (marg) 6 T G (except G3) ins.

445* न त्यजेद्यदि त चेन्द्र स नाग तक्षक तथा ।

K4 Da Dn D1.2 5 M (except M1 5) ins after 11 D3 4 (in text) 6 T G (except G3), after 445*

446* सूत उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८
विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११ C 1 2125 B 1 50 11 K 1 56. 12

सूत्रधारो (for लोहि°) — b) Da D3.4 6 7 G1.3 चोदित° (for वेदित°) — Before 6^{cd}, K0 D5 (marg) ins लोहिताक्ष उवाच, M2 4 सूत — c) K0 3 4 B1.5 G1 4–6 M1 हृष्ट, T2 धि°; G2 हृ° (for पृष्ट) K3 तथा वै (for तदानीं) — d) Ś1 देवा (for विप्रा) Ś1 K3 4 D2 M (except M1.5) तद्वदेव, K0 D5 तत्सदेव, K2 तत्त(m °द्व)देतत् D1 नृपेंद्र°; T G2 3 M2–4 नरेंद्र; G1 6 नरेंद्र°; M1.5 नरेंद्र

7 K1 missing K3 om 7^{a} and 7^{d} Before 7^{a}, G1–3.6 M1.5 ins सूत (of v l 6, 8) — a) G5 corrupt M2 4 ततोहमुक्तवान् — c) M1.5 सखे ह (for वसेह) D5 °शे ह गुप्तो; G1 °शेतिगु° — d) Ś1 K0 2.4 D2 प्रतिधक्ष्यतीति

8 K1 missing Before 8, K4 ins सौतिरु°, D2 5 सूत उ°; S (except T2 M1.5) सूत (of v l 6, 7) — b) K2 आसीद्, G3 त (for आस्ते) K (K1 missing) D5 नोद° — After 8^{ab}, D4 (marg) G (except G3 6) ins

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षक पातयध्व
विभावसोर्न तु मुच्येत नाग ।

— c) K0 यत्र प्र, K3 यत्नात्सु, K4 यत्त प्र, Ñ1 2 V1 यत्तोस्या; B (B2 missing) D य(B4 प्र)त्तोस्य (D5 सेंद्र सु), G2 यत्तस्स; G4.5 यत्त सु- After जुहाव, Da2 D5 ins अथ Ś1 होता च मन्त्रैराजुहाव यत्ततो; Ñ3 होता प्रमत्त प्रजुहाव मन्त्रैर् — d) Ś1 अथ पृथा(*sup lin* दा)क्रु° (sic), K0 G3 M1.3.5 अथाग्रेंद्र; K2 अथ चेंद्र, K3 ततस्त्विद्र; K4 B (B2 missing) Da Dn1.n2 D2–4.6 7 T2 G1–6 अथा(B3.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्र, Ñ1.2 V1 Dn3 D1 5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्र, Ñ3 G1 यथा स्विंद्र, T1 यथा चेंद्र; M2 4 अथ स्विंद्र. Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D om एव — After 8, D3 4 (marg) T G ins

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षक पते-
द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।
जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाहिदत्ताभय प्रभु ॥

9 K1 missing — a) Ś1 यथानुभाव, D4 तदैव देव; M1 5 महाप्र° G3 गंधर्वसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf d). — b) K0 2 4 संपरिस्तू°, K3 Ñ3 G1 M (except M1.5) परित स्तू°, T स्तूयमान समतात् — c) Ñ1 3 °श्चाप्युपगीय°; T1 °श्चानुविगम्य° — In Ś1 the portion from प्यनुग up to च in 1 53 27^{a} is lost on the missing upper half of a fol (39) — d) B1 ins च after °धरै° — After 9, G2 4 5 ins

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो
भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमान ।

10 Ś1 K1 missing — a) T2 ततोत्तरीये G4 5 पिहित — b) T2 शनैश्चैवा°; G4 शनकैश्चैवा° — G1 om 10^{cd} — c) G3 मन्त्रविदस्त्वविरपुन — d) S (G1 om) तदा (for वाक्य)

11 Ś1 K1 missing Before 11, Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2 4.5 7 ins जनमेजय उ°, D3.6 T1 G3 6 M (except M1 5) जनमेजय — ab) T2 G2 4–6 transp विप्रा and नाग G3 पन्नग स तु तक्षक — c) G3 त तु तेनैव सहित — After 11, D3.4 (marg) 6 T G (except G3) ins.

445* न त्यजेद्यदि त चेन्द्र स नाग तक्षक तथा ।

K4 Da Dn D1.2 5 M (except M1 5) ins after 11 D3 4 (in text) 6 T G (except G3), after 445*

446* सूत उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वर विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९

आस्तीक उवाच ।

सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

सूत उवाच ।

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
अन्यं वरय भद्रं ते वर द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२
ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १

सूत उवाच ।

सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ २ C 1 2143 B 1 57 2 K 1 57 2

— a) V1 B4.5 D (except D3 4) T G M1.5 तदा (for ततो) V1 Dn D1 तेन (for राजा) M (except M1 5) transp राजा and ब्रह्मन् (in b) K3 स राजेंद्रो (for ततो रा°) — b) Dn D1 तु स (for तदा) — c) Ko 2 4 विप्रम्, Ñ2 V1 B D चेदम् (for वाक्यम्) — d) Ko 2 4 Ñ3 V1 B D M1 5 वाक्यम्; K3 पुनर्; Ñ1 3 विप्रम् (for इदम्)

19 Ś1 K1 missing Before 19, B3 ins राजोवाच, T2 M (except M1.5) राजा — a) = 20a — b) D2 धन यन् S (except G2) °से द्विज — c) G1 विप्रवर्य (for वर वि°) G6 ब्रह्मन्, M (except M1.5) विद्वन् (for विप्र) — d) D3 G4.5 न निवर्ते D3 T2 G3 क्रतु

20 Ś1 K1 missing — S अस्तीक — a) = 19a — b) S (mostly) त्वा — d) Ñ2 V1 D5 S (except M2–4) मातु कु° Ñ3 स्वस्ति नोस्तु कुलस्य च

21 Ś1 K1 missing Ko 3 4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°; S (T1 om) सूत — b) A few MSS पारीक्षि° (cf v l 1 1 8, 36 8 etc) — d) The MSS vary at random between वर and वरं; K as in text

22 Ś1 K1 missing Before 22, B3 ins राजोवाच; T2 G4 5 राजा — a) Ñ1 G1 2 अन्यद् — Before 22cd, B3 ins सौतिरु° — c) D5 T2 G3–5 °प्यन्यत् T1 G1 2 6 M (except M1 5) नायाचदयमप्यन्यं (G1 2 °न्यत्)

23 Ś1 K1 missing — a) Ñ1.2 V1 B1.4 5 D तात (Da1 D5 as in text, D2 तावत्), B1m 3 ते च, T G (except G1) तस्य (for तत्र) — b) G3 corrupt D5 T G2 4–6 M1.5 ते; G1 च (for तम्) — c) G1 2 सचिवा (for सहि°) — d) Ko 2 4 transp लभ° and ब्राह्म° — After 23, D4 marg *sec m* ins

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्य ददौ तस्मै वर तदा।
सर्वेषां पश्यता तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत्।

Colophon K1 missing — *Sub-parvan* Ko 2 4 Ñ V1 B1 5 D (except Dn3) S (except T2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* Ko 2 वरप्रार्थनं; K3.4 B3.4 Da2 D2 4 वरप्रदान; Ñ1 2 V1 Dn1 n2 D1 आस्तीकवरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K3 (*sup lin sec m*) T 48, Ñ1.2 V1 56, B1 55, Da1 43, Dn3 55, D3.4 (marg) 54, D5 21, G M 38 (G2 40, G3 5 M3 39) — *S'loka no.* Da1 42, Dn 27

52

1 Ś1 K1 missing (cf v l 1 50 1, 51 9) S (G3 with prefixed श्री) शौनक — a) G3 सर्पा के सर्प° — d) K (K1 missing) तस्वत (for सूत°)

2 Ś1 K1 missing Ko 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1.3 6 7 सौतिरु°, S (G3 with prefixed श्री) सूत — a) Ko 2 4 अयुतानि; K3 D5 हुतानि, G5 अर्बुदानि (for बहूनि) — b) = 1 47 23b M3.5 पतितान्य° — c) Ko 2 4 शक्या M5 transp परि and -स- — d) Ñ2 V1 B (B2

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वर विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९

आस्तीक उवाच ।

सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

सूत उवाच ।

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
अन्यं वरय भद्रं ते वर द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२
ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १

सूत उवाच ।

सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ २ C 1 2143 B 1 57 2 K 1 57 2

— ^{a}) V_1 $B_{4.5}$ D (except $D_{2\,4}$) T G $M_{1.5}$ तदा (for ततो) V_1 Dn D_1 तेन (for राजा) M (except $M_{1\,5}$) transp राजा and ब्रह्मन् (in ^{b}) K_3 स राजेंद्रो (for ततो रा°) — ^{b}) Dn D_1 तु स (for तदा) — ^{c}) $K_{0\,2\,4}$ विप्रम्, $\tilde{N}_2$ V_1 B D चेदम् (for वाक्यम्) — ^{d}) $K_{0\,2\,4}$ $\tilde{N}_3$ V_1 B D $M_{1\,5}$ वाक्यम्; K_3 पुनर्; $\tilde{N}_{1\,3}$ विप्रम् (for इदम्)

19 $Ś_1$ K_1 missing Before 19, B_3 ins राजोवाच, T_2 M (except $M_{1.5}$) राजा — ^{a})=20^{a} — ^{b}) D_2 धन यन् S (except G_2) °से द्विज — ^{c}) G_1 विप्रवर्यं (for वर वि°) G_6 ब्रह्मन्, M (except $M_{1.5}$) विद्वन् (for विप्र) — ^{d}) D_3 $G_{4.5}$ न निवर्तें D_3 T_2 G_3 क्रतु

20 $Ś_1$ K_1 missing — S अस्तीक — ^{a})=19^{a} — ^{b}) S (mostly) त्वा — ^{d}) $\tilde{N}_2$ V_1 D_5 S (except M_{2-4}) मातु कु° $\tilde{N}_3$ स्वस्ति नोस्तु कुलस्य च

21 $Ś_1$ K_1 missing $K_{0\,3\,4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_1 Dn D_1 सौतिरु°; S (T_1 om) सूत — ^{b}) A few MSS पारीक्षि° (cf v l 1 1 8, 36 8 etc) — ^{d}) The MSS vary at random between वर and वरं; K as in text

22 $Ś_1$ K_1 missing Before 22, B_3 ins राजोवाच; T_2 $G_{4\,5}$ राजा — ^{a}) $\tilde{N}_1$ $G_{1\,2}$ अन्यद् — Before 22^{cd}, B_3 ins सौतिरु° — ^{c}) D_5 T_2 G_{3-5} °प्यन्यत् T_1 $G_{1\,2\,6}$ M (except $M_{1\,5}$) नायाचदयमप्यन्यं ($G_{1\,2}$ °न्यत्)

23 $Ś_1$ K_1 missing — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4\,5}$ D तात (Da_1 D_5 as in text, D_2 तावत्), $B_{1m\,3}$ ते च, T G (except G_1) तस्य (for तत्र) — ^{b}) G_3 corrupt D_5 T $G_{2\,4-6}$ $M_{1.5}$ ते; G_1 च (for तम्) — ^{c}) $G_{1\,2}$ सचिवा (for सहि°) — ^{d}) $K_{0\,2\,4}$ transp लभ° and ब्राह्म° — After 23, D_4 marg *sec m* ins

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्यं ददौ तस्मै वरं तदा ।
सर्वेषां पश्यतां तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत् ।

Colophon K_1 missing — *Sub-parvan* $K_{0\,2\,4}$ $\tilde{N}$ V_1 $B_{1\,5}$ D (except Dn_3) S (except T_2) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* $K_{0\,2}$ वरप्रार्थनं; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Da_2 $D_{2\,4}$ वरप्रदान; $\tilde{N}_{1\,2}$ V_1 $Dn_{1\,n2}$ D_1 आस्तीकवरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K_3 (*sup lin sec m*) T 48, $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 56, B_1 55, Da_1 43, Dn_3 55, $D_{3.4}$ (marg) 54, D_5 21, G M 38 (G_2 40, $G_{3\,5}$ M_3 39) — *S'loka no.* Da_1 42, Dn 27

52

1 $Ś_1$ K_1 missing (cf v l 1 50 1, 51 9) S (G_3 with prefixed श्री) शौनक — ^{a}) G_3 सर्पा के सर्प° — ^{d}) K (K_1 missing) तत्वत (for सूत°)

2 $Ś_1$ K_1 missing $K_{0\,3\,4}$ $\tilde{N}_{1\,2}$ V_1 B_1 Dn $D_{1.3\,6\,7}$ सौतिरु°, S (G_3 with prefixed श्री) सूत — ^{a}) $K_{0\,2\,4}$ भयुतानि; K_3 D_5 हुतानि, G_5 अर्बुदानि (for बहूनि) — ^{b})=1 47 23^{b} $M_{3.5}$ पतितान्य° — ^{c}) $K_{0\,2\,4}$ शक्या M_5 transp परि and -सं- — ^{d}) $\tilde{N}_2$ V_1 B (B_2

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ११
ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४ C.1 2157 B.1 57 10 K.1 57 10

फेनपोढाधिरो°, T2 G4-6 वल्लभोथ (T2 G6 °था) विरा°, G2 वल्लगोथ विरा°, M (M1 5 om) वल्लभो रवि° — c) K0 2 3 श(K2 दि)लीस(K3 °स)कनको, K4 सलीसनककों, Ñ3 सिलीसलकणो, V1 शिलीपानकरो, B1.3 D2.5 शालि(D5 शाली)शा°; D3 7 शीली°; B1m शीलशालकरौ, Da °करौ, T1 सल्लसल्लगणो, T2 G4 5 स(G5 ह)ल सलगणो; G1 2 6 M (M1 5 om) सिल (G1 सल; G2 6 सिल) सि (G2 -स्थि, G6 -स्य)लग(G1 2 °क)णो Ñ2 यूक, D3 B4m श्रूक, D6 गूढ — d) K2.4 कुमारश्च प्र°

9 Ś1 K1 missing G3 M1.5 om 9 (cf. v l 7) — a) B1 D4 मुकुर, D5 मगु°, D7 मुक°, G1 उ°; G4 5 मुरग Ñ2 3 V1 Dn D1 शिशुरोमा, Da °लोमा, T1 शरभो°; T2 शर° — b) T2 G1 2 4 5 सुमहा (G1 °हान्) Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) सुरोमा च महाहनु, G6 समरो वेगवान्हर — c) T1 तक्षकदायादा — d) = 6d and 11b — After 9, D4 reads 11cd

10 Ś1 K1 missing D1.3 (hapl) om 10a–11b D4 reads 10 after 12 — a) K0 Da1 ऐरा°; B4 (m as in text) पारिभार; Da2 पाराप°; M3 वारा° K0 पारया°, Ñ3 Dn °यात; V1 B (B2 missing) Da2 D5 7 पा(Da2 प)रिपा° — b) K0 2 3 Da D2 5 पांडुरो, B3 G2 4 5 °वो K3 रोहिण — After 10ab, K (K1 missing) D2 ins

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहस ।

[K2 परासुश्रु, K4 °शुभ्र; D2 °सुश्र K2 4 पाय(K4 °प)याते (K4 °ने) प(K4 पु)रो हित]

— c) The MSS vary at random between विहं° and विह° T2 विवाह°; G1 विभव; M5 पिशग K2 4 गोद, Ñ1.3 V1 B1 3.4m Dn D2 4 6 7 T1 मेद; Ñ2 वेद; B1.5 मेघ° — d) K4 प्रमाद्; Ñ1 °माहं; Ñ3 ह Ñ1.3 T1 G1 सह(G1 °हि)तागक, Ñ2 B1.5 Dn D7 °तापन, V1 B3 4 Da1 D2 4 6 सहतापन, D5 सहयोग°; T2 सहतागत, G2-6 स(G2 सिं)हताशन, M1.5 सह°

11 Ś1 K1 missing D1 3 om 11ab (cf v l 10) — a) Ñ3 B1m G1 °कुला एते — b) = 9d Ñ1.3 G1 2 M पतिता (for प्रविष्टा) M1.5 °वाहने After 11ab, D4 reads 13ab — D5.6 om 11c–12d — D4 reads 11cd after 9 — c) K3 °जाताना — d) Ñ2 V1 B1 3 5 Da1 Dn D1 2-4 7 M2 शृणु मे त्व (D3 7 त्व मे) द्विजोत्तम, Da2 शृणु नामान्यथातथं (cf 13b) — After 11, K0 Da1 read (for the first time) 13cd

12 Ś1 K1 missing D5 6 om 12 (cf v l. 11) D4 reads 12 before 10 — a) K3 एड्डिर, Ñ1.3 एभिल, Ñ2 एरड, V1 B (B2 missing) D (D5 6 om) एरक, S जटिल Ñ3 तुच्छो, V1 D (D5.6 om) वेणी (D2 मढो), S (except G1 2) कुढो — b) Ñ V1 B (B2 missing) D (D5 6 om) T1 वेणी(Ñ3 °ण)स्कध (Ñ1 °कक), T2 G4.6 °प्रध, G3 वेणीगृध्र°, G5 वेणीगघ — c) K0 3 चक्रक, K2 वक्त्र°, K4 चद्र°, G4 5 चाहु° Ñ3 V1 B1 3 5 Dn D1-4 7 शृगवेर, Da सग°, T G2 3 5 M1 5 °वेष्ट, G1 °वेप, G4 °चेष्ट, G6 °यष्टि Ñ2 शृगलकश्चैव — d) K0 °पात पाथरौ, Ñ1 2 V1 °याजकौ, B1.3 D2 या(D2 घा)तयातनौ (B3 °कौ), B4 घातघातनौ, B5 प्रात°, Da Dn D1.3 4 7 प्रा(D3 4 प्रां, D7 श)तरा (Da2 Dn °रा)तकौ, S पो(T2 M1 5 पा)तपोत(M2-4 °त्र)कौ — After 12, K (K1 missing) Ñ2 3 V1 B (B2 missing) D (except D5 6) ins

452* कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K1 missing) एते कौरव्यजा नागा (K0 om नागा), B (B2 missing) Da D2 °व्यस्य कुलादेते K0 om the latter half]

— After 12, M ins

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुखं गता ।

13 Ś1 K1 missing D4 reads 13ab after 11ab K0 om up to शृणु (in b) — b) V1 D5 G1 राजन् (for नागान्) M2 4 om यथातथ D1 यथातथा, D4 °गत; G1 °क्रम — c) K3 उच्यमा° T2 G4 5 यथा, G3 अथो (for मया) G1 2 6 दद(G6 °त)शूकान्महाकायान् — d) K3 M1.3 5 °वेगविपो°, G1 2 4 M2 °म्विपोद्ध°, G3 °वेगविपोद्ध°

14 Ś1 K1 missing — a) Ñ2 V1 B (B2 missing)

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ११
ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४ C. 1 2157 B. 1 57 16 K. 1 57 16

फेनपोढाधिरो°, T2 G4–6 वह्लभोथ (T2 G6 °था) विरा°, G2 वह्लगोथ विरा°, M (M1 5 om) वह्लभो रवि° — ^{c}) K0 2 3 श(K2 शि)लीस(K3 °स)कनको, K4 सलीसनकको, Ñ3 सिलीसलकणो, V1 शिलीपानकरो, B1.3 D2.5 शालि(D5 शाली)शा°; D3 7 शीली°; B4m शीलशालकरौ, Da °करौ, T1 सल्लसल्लगणो, T2 G4 5 स(G5 ह)ल सलगणो; G1 2 6 M (M1 5 om) सिल (G1 सल; G2 6 सिल) सि (G2 -स्थि, G6 -स्थ)लग(G1 2 °क)णो Ñ2 यूक, D2 B4m शूक, D6 गूढ — ^{d}) K2.4 कुमारश्च प्र°

9 Ś1 K1 missing G3 M1.5 om 9 (cf. v l 7) — ^{a}) B1 D4 मुकुर, D5 मगु°, D7 मुक°, G1 उ°; G4 5 मुरग Ñ2 3 V1 Dn D1 शिशुरोमा, Da °लोमा, T1 शरभो°; T2 शर° — ^{b}) T2 G1 2 4 5 सुमहा (G1 °हान्) Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) सुरोमा च महाहनु, G6 समरो वेगवान्हर — ^{c}) T1 तक्षकदायादा — ^{d}) = 6^{d} and 11^{b} — After 9, D4 reads 11^{cd}

10 Ś1 K1 missing D1.3 (hapl) om 10^{a}–11^{b} D4 reads 10 after 12 — ^{a}) K0 Da1 ऐरा°; B4 (m as in text) पारिभार; Da2 पाराप°; M3 वारा° K0 पारया°, Ñ3 Dn °यात; V1 B (B2 missing) Da2 D5 7 पा(Da2 प)रिपा° — ^{b}) K0 2 3 Da D2 5 पांडुरो, B3 G2 4 5 °वो K3 रोहिण — After 10^{ab}, K (K1 missing) D2 ins

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहसः ।

[K2 परासुश्रु, K4 °शुभ्र; D2 °सुश्च K2 4 पाय(K4 °प)याते (K4 °ने) प(K4 पु)रो हित]

— ^{c}) The MSS vary at random between विह° and विहं° T2 विवाह°; G1 विभव; M5 पिशग K2 4 गोद, Ñ1.3 V1 B1 3.4m Dn D2 4 6 7 T1 मेद; Ñ2 वेद; B4.5 मेघ° — ^{d}) K4 प्रमाद; Ñ1 °माई; Ñ3 ह Ñ1.3 T1 G1 सह(G1 °हि)तागक, Ñ2 B1.5 Dn D7 °तापन, V1 B3 4 Da1 D2 4 6 सहतापन, D5 सहयोग°; T2 सहतागत, G2–6 स(G2 सिं)हताशन, M1.5 सह°

11 Ś1 K1 missing D1 3 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) Ñ3 B1m G1 °कुला एते — ^{b}) = 9^{d} Ñ1.3 G1 2 M पतिता (for प्रविष्टा) M1.5 °वाहने After 11^{ab}, D4 reads 13^{ab} — D5.6 om 11^{c}–12^{d} — D4 reads 11^{cd} after 9 — ^{c}) K3 °जाताना — ^{d}) Ñ2 V1 B1 3 5 Da1 Dn D1 2–4 7 M2 शृणु मे त्व (D3 7 त्व मे) द्विजोत्तम, Da2 शृणु नामान्यथातथं (cf 13^{b}) — After 11, K0 Da1 read (for the first time) 13^{cd}

12 Ś1 K1 missing D5 6 om 12 (cf v l. 11) D4 reads 12 before 10 — ^{a}) K3 एडिर, Ñ1.3 एभिल, Ñ2 एरड, V1 B (B2 missing) D (D5 6 om) एरक, S जटिल Ñ3 तुच्छो, V1 D (D5.6 om) वेणी (D2 मढो), S (except G1 2) कुडो — ^{b}) Ñ V1 B (B2 missing) D (D5 6 om) T1 वेणी(Ñ3 °ण)स्कध (Ñ1 °कक), T2 G4.6 °प्रध, G3 वेणीगृध्र°, G5 वेणीगध — ^{c}) K0 3 चक्रक, K2 वक्त्र°, K4 चद्र°, G4 5 चाहु° Ñ3 V1 B1 3 5 Dn D1–4 7 शृगवेर, Da सग°, T G2 3 5 M1 5 °वेष्ट, G1 °वेप, G4 °चेष्ट, G6 °यष्टि Ñ2 शृगलकश्चैव — ^{d}) K0 °पात पाथरौ, Ñ1 2 V1 °याजकौ, B1.3 D2 या(D2 घा)तयातनौ (B3 °कौ), B4 घातघातनौ, B5 प्रात°, Da Dn D1.3 4 7 प्रा(D3 4 प्रां, D7 श)तरा (Da2 Dn °रा)तकौ, S पो(T2 M1 5 पा)तपोत(M2–4 °त्र)कौ — After 12, K (K1 missing) Ñ2 3 V1 B (B2 missing) D (except D5 6) ins

452* कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K1 missing) एते कौरव्यजा नागा (K0 om नागा), B (B2 missing) Da D2 °व्यस्य कुलादेते K0 om the latter half]

— After 12, M ins

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुखं गताः ।

13 Ś1 K1 missing D4 reads 13^{ab} after 11^{ab} K0 om up to शृणु (in ^{b}) — ^{b}) V1 D5 G1 राजन् (for नागान्) M2 4 om यथातथ D1 यथातथा, D4 °गत; G1 °क्रम — ^{c}) K3 उच्यमा° T2 G4 5 यथा, G3 अथो (for मया) G1 2 6 दद(G6 °त)शूकान्महाकायान् — ^{d}) K3 M1.3 5 °वेगविषो°, G1 2 4 M2 °न्विपोद्व°, G3 °वेगविपोद्ध°

14 Ś1 K1 missing — ^{a}) Ñ2 V1 B (B2 missing)

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१

कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविषोल्बणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।
इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।
न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३
शौनक उवाच ।
किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४
सूत उवाच ।
तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् । C 1 2170 B 1 58.5 K 1 59.5

— c) T2 G2-5 °नलसमा· K3 आशीविषायुता घोरा (marg *sec m* महा for युता) — d) D5 T1 M (except M3 4) हुताशनसमप्रभा, T2 G (except G1) हुताशनसमार्चिष

21 Ś1 K1 missing — a) B5 °काला, Da °वेगा (for °काया) Ñ2 V1 B (B2 missing) D °वेगा (Da °काया) (for वीर्या) T M (except M3 4) transp °काया and °वीर्या· — b) M1 5 °च्छ्रिता — c) Ñ1 3 °नायतवि° — d) G3-5 ते द्वियोजनमा° — After 21, D1 ins

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशमुच्छ्रया ।

22 Ś1 K1 missing — a) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T G (except G1 2) °बला (B1m °चरा) (for °गमा) — b) G (except G1) M3 °विषोद्बणा — d) D5 6 °निपातिता ; G (except G1) °दण्डेन पी°

Colophon Ś1 K1 missing *Sub-parvan* All MSS (except Dn3 T2, Ś1 K1 B2 missing) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K2 4 दग्ध(K4 interp सर्पाणा)नामानुकीर्तन, Ñ1.2 V1 सर्पनामकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 52, K3 (*sup lin sec m*) T 49, Ñ1 2 V1 57, B1 Dn3 56, D2 (marg) 3 55, D5 22, G M 39 (G2 41, G3 5 M3 40) — *S'loka no* Ñ3 Dn3 23, Dn1 n2 24 *Aggregate s'loka no* Dn1 2139

53

1 This adhy is missing in K1, which has a lacuna here (cf v l 1 47 20) Ś1 missing (cf v l 1 51 9) K0 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°, S सूत — a) D3m चासी° — b) B1m Da1 स्यात्र, T1 °स्यापि, G1 6 °स्य च Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Dn D2-4 M3 °शुश्रुम — c) B5 M1 3 यथा, M5 एव K (K1 missing) Ñ3 D6 7 T M (except M3) °द्यमान (K3 °ने), D3 G3.6 °श्छिद्यमान (G3 °ने), G1 °श्रोद्यमान, G2 °श्छाद्यमाने — d) G2 4 5 तथा (for राज्ञा) Here and below, the MSS vary at random between पारि°, पारी° and परि° K2 4 Ñ1 2 V1 B1 4 Da Dn D1 2 4 5 T2 हि, B3 D3 7 M (except M1 5) वै, D6 तु, G (except G1 4) च

2 Ś1 K1 missing — b) Ñ1 D1 T1 यदि तिष्ठति D5 खमेवमधितिष्ठति, T2 G स ख (G2 सच) एव व्यवस्थित

3 Ś1 K1 missing — b) Ñ2 B1 3 D (except D2 5) वसुरेतसि, V1 जातवेदसि (for पावके तदा) — c) K3 तु, K4 स, D2 च (for स्म) K4 Ñ3 D2 T1 G1 4 5 M1 3 सम्प्रा° T2 G3 6 नष्टसंज्ञोभवन्नाग

4 Ś1 K1 missing S (G3 with prefixed श्री) शौनक — b) K3 Ñ1 3 S महात्मना (for मनी°) — c) T1 प्रत्यगात् K3 तत्त, V1 तथा, B1 Da तत्, T2 G4 5 यत (for तदा) T1 M हुतेग्नौ यत्, G2 हुतो वह्नौ Ñ1.3 निवेश (Ñ3 न वै स) प्रतिभाति स्म; G1 6 न प्रत्युज्य-(G6 °पद्य)ताग्नौ यत्, G3 न प्रत्यभाग्वायतोग्नौ (sic) — d) Ñ2 V1 B3 5 Da Dn D1 2 5 transp न and स Ñ1 3 येनाग्नौ न पपात स, B4 पपात न च त

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१
कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविषोल्बणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।
इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।
न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३
शौनक उवाच ।
किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४
सूत उवाच ।
तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् । C 1 2170 B 1 58.5 K 1 58.5

— c) T2 G2-5 °नलसमा° K3 आशीविषायुता घोरा (marg *sec m* महा for युता) — d) D5 T1 M (except M2 4) हुताशनसमप्रभा, T2 G (except G1) हुताशनसमार्चिष

21 Ś1 K1 missing — a) B5 °काला, Da °वेगा (for °काया) Ñ2 V1 B (B2 missing) D °वेगा (Da °काया) (for वीर्या) T M (except M2 4) transp °काया and °वीर्या° — b) M1 5 °च्छ्रिता — c) Ñ1 3 °नायतवि° — d) G3-5 ते द्वियोजनमा° — After 21, D4 ins

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशसङ्ख्यया ।

22 Ś1 K1 missing — a) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T G (except G1 2) °बला (B4m °चरा) (for °गमा) — b) G (except G4) M2 °विषोद्बणा — d) D5 6 °निपातिता; G (except G1) °दण्डेन पी°

Colophon Ś1 K1 missing *Sub-parvan* All MSS (except Dn3 T2, Ś1 K1 B2 missing) आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — *Adhy name* K2 4 दग्ध(K4 interp सर्पाणा)नामानुकीर्तन, Ñ1.2 V1 सर्पनामकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 52, K3 (*sup lin sec m*) T 49, Ñ1 2 V1 57, B1 Dn3 56, D3 (marg) 8 55, D5 22, G M 39 (G2 41, G3 5 M3 40) — *S'loka no* Ñ3 Dn3 23, Dn1 n2 24 *Aggregate s'loka no* Dn2 2139

53

1 This adhy is missing in K1, which has a lacuna here (cf v 1 1 47 20) Ś1 missing (cf v l 1 51 9) Ko 3 4 Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°, S सूत — a) D3m चासी° — b) B4m Da1 स्यात्र, T1 °स्यापि, G1 6 °स्य च Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Dn D2-4 M3 °शुश्रुम — c) B5 M1 3 यथा, M5 एव K (K1 missing) Ñ3 D6 7 T M (except M3) °द्यमान (K3 °ने), D3 G3.6 °श्छिद्यमान (G3 °ने), G1 °श्रोद्यमान, G2 °श्लाघ्यमाने — d) G2 4 5 तथा (for राज्ञा) Here and below, the MSS vary at random between पारि°, पारी° and परि° K2 4 Ñ1 2 V1 B1 4 Da Dn D1 2 4 5 T2 हि, B3 D3 7 M (except M1 5) वै, D6 तु, G (except G1 4) च

2 Ś1 K1 missing — b) Ñ1 D1 T1 यदि तिष्ठति D5 खमेवमधितिष्ठति, T2 G स ख (G2 सघ) एव व्यवस्थित

3 Ś1 K1 missing — b) Ñ2 B1 3 D (except D2 5) वसुरेतसि, V1 जातवेदसि (for पावके तदा) — c) K3 तु, K4 स, D2 च (for स्म) K4 Ñ3 D3 T1 G1 4 5 M° 3 सप्रा° T2 G3 6 नष्टसंज्ञोभवन्नाग

4 Ś1 K1 missing S (G3 with prefixed श्री) शौनक — b) K3 Ñ1 3 S महात्मना (for मनी°) — c) T1 प्रत्यगात् K3 तत, V1 तथा, B4 Da तत्, T2 G4 5 यत (for तदा) T1 M हुतेऽग्नौ यत्, G2 हुतो वह्नौ Ñ1.3 निवेश (Ñ3 न वै स) प्रतिभाति स्म; G1 6 न प्रत्ययुज्य-(G6 °पद्य)ताग्नौ यत्, G3 न प्रत्यभाग्वायतोग्नौ (sic) — d) Ñ2 V1 B3 5 Da Dn D1 2 5 transp न and स Ñ1 3 येनाग्नौ न पपात स, B4 पपात न च त

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु-
रूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८
भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।
सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा
लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं
तेषां युष्मद्भ्यो नैव किंचिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।
तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-
रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।
प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते
कर्तारः स्म प्रवणा भागिनेय ॥ २१

*　　*

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशाः ।　C. 1 2189 B. 1 58.24 K. 1.58.24

वसु स°; G2 4 5 विधाय वसुस°, G3 वसुवर्षसु°, M1.5 गृहाय वसुस°

15 Ś1 K1 missing — ^{c}) K2 वै (for मे) — ^{d}) G2 4 5 अश्वमेधे

16 Ś1 K1 missing Before 16, B3 ins सौतिरु° — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D तदास्ती°, T1 तथास्ती° K3 मुदान्वित — ^{c}) G3 गत (for कृत्वा) K2-4 V1 B3.4 D2 4 स, G3 च (for स्व) D5 °मिति त, G3 °मखिल — ^{d}) T1 तोषयामास पा° M1.5 तु (for च)

17 Ś1 K1 missing — ^{b}) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D transp मात° and मातु° K (K1 missing) Ñ3 च तम्, Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D च तां; M1.5 तथा — ^{c}) G3 अभिनद्योप°

18 Ś1 K1 missing Before 18, K0 4 Dn (except Dn3) D1.4 ins सौतिरु°, K2 D2 सूत उ°, T G1.2 M3 सूत — ^{b}) G1 सर्वे ह्यास° K (K1 missing) G3 वीतशोका — ^{c}) K3 D2 ते आस्तीके, Ñ1 2 V1 Dn D1 आस्तीके वै; Ñ3 T1 G2-5 M तेस्तीके च; B4 5 ते आस्तीके वै; D3.5-7 ते चास्तीके; G1 आस्तीके ते, G6 अस्तीक ते T2 om वै — ^{d}) G6 आहु (for ऊचु°) T1 वृणु स्व

19 Ś1 K1 missing — ^{a}) Ñ1 G6 सर्वतस्ते K3 सर्वे ह्यब्रु°, B (B2 missing) °शस्त्वब्रुवस्ते, D2 °शस्त स्तुवस्ते, G1 सस्तवैरब्रु°. T1 M (except M3) ते ब्रुवाणा, G3 ते ब्रुवत — ^{b}) B4 वय; G3 काम (for प्रिय) K0 Ñ1 2 V1 B3 Dn D1-4.6 7 T G (except G3) °माद्य (cf. ^{d}) D5 °मो यच्च ब्रह्मन् — ^{c}) T2 G (except G4 6) प्रीताश्चैव — ^{d}) K0 3 4 B3 D2 T1 G3 M2 4 क Ñ1 2 V1 B3 5 D (except Dn D5) T G (except G1.3) M5 °माद्य (cf ^{b}) G1 3 विद्वन् — After 19, K4 marg ins an additional colophon इत्यादिपर्वणि आस्तीके

20 Ś1 K1 missing D6 S om उवाच — ^{a}) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D M4 ये (D5 मे) (for सु) K0 °न्ना सुरूपा; K3 वासुके सुप्रसन्ना, B4 °न्नानुरू°, G1 M3 पन्नगेंद्रा नरेंद्रा, G2 °न्ना कुरूद्वा, G3 °न्ना हि लोके, G4 °न्ना कुरू°, G5 °न्ना नरेंद्रा° — K3 transp 20^{b} and 20^{c}. — ^{b}) Ñ1 T2 G1 2 4 5 M लोके विप्रेंद्रा मा°, G3 विप्रा वद्या मा° G1.2 क्षत्रिया (for मानवा) K4 Ñ1 वेतरे°, Ñ2 V1 B (B2 missing) D ये परे° T1 ह; T2 G1 3 6 M वा, G2 4 5 च (for ऽपि) — ^{c}) Dn पठेयुर् G3 ये मदीय वदंत — ^{d}) K2 B4 युष्मत्तो; Ñ2 B1.3 5 D G3 युष्मत्

21 Ś1 K1 missing Before 21, B3 Dn3 ins. सौतिरु°; M3 सूत° — ^{b}) T G M3 वचन ते (for काम°) K2 B5 D3 4 6.7 M2 4 चरंतु; K3 T2 G M3 °राम, K4 D2 वर न, Ñ2 B1 4 Dn वर तु; B3 ब्रुवतु, Dn D1 वर ते, D5 वचस्ते — ^{c}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3-7) कामित; M1.5 चेप्सित — ^{d}) B4 5 स, G3 स्वत् (for स्म) B5 प्रणयात् (m as in text)

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु-
रूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८
भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।
सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा
लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं
तेषां युष्मद्भ्यो नैव किंचिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।
तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-
रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।
प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते
कर्तारः स्म प्रवणा भागिनेय ॥ २१

* *

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशाः । C. 1 2189 B. 1 58.24 K. 1.58.24

वसु स॰; G2 4 5 विधाय वसुस॰, G3 वसुवर्षसु॰, M1.5 गृह्य वसुस॰

15 Ś1 K1 missing — c) K2 वै (for मे) — d) G2 4 5 अश्वमेधे

16 Ś1 K1 missing Before 16, B3 ins सौतिरु॰ — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D तदास्ती॰, T1 तथास्ती॰ K3 मुदान्वित — c) G3 गत (for कृत्वा) K2-4 V1 B3.4 D2 4 स, G3 च (for स्व) D5 ॰मिति त, G8 ॰मखिल — d) T1 तोषयामास पा॰ M1.5 तु (for च)

17 Ś1 K1 missing — b) Ñ1 2 V1 B (B2 missing) D transp मात॰ and मातु॰ K (K1 missing) Ñ3 च तत्, Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D च तं; M1.5 तथा — c) G3 अभिनद्योप॰

18 Ś1 K1 missing Before 18, K0 4 Dn (except Dn3) D1.4 ins सौतिरु॰, K2 D2 सूत उ॰, T G1.2 M3 सूत — b) G1 सर्वे ह्यास॰ K (K1 missing) G3 वीतशोका — c) K3 D2 ते आस्तीके, Ñ1 2 V1 Dn D1 आस्तीके वै; Ñ3 T1 G2-5 M तेस्तीके च; B4 5 ते आस्तीके वै; D3.5-7 ते चास्तीके; G1 आस्तीके ते, G6 अस्तीक ते T2 om वै — d) G6 आहु (for ऊचु॰) T1 वृणु स्व

19 Ś1 K1 missing — a) Ñ1 G6 सर्वतस्ते K3 सर्वे इत्यब्रु॰, B (B2 missing) ॰शस्त्वब्रुवस्ते, D2 ॰शस्त स्तुवस्ते, G1 सस्तवैरब्रु॰. T1 M (except M3) ते ब्रुवाणा, G3 ते ब्रुवत — b) B4 वय; G3 काम (for प्रिय) K0 Ñ1 2 V1 B3 Dn D1-4.6 7 T G (except G3) ॰माद्य (cf. d) D5 ॰मो यच्च प्रब्रुन् — c) T2 G (except G4 6) प्रीताश्चैव — d) K0 3 4 B3 D2 T1 G3 M2 4 क Ñ1 2 V1 B3 5 D (except Dn D5) T G (except G1.3) M5 ॰माद्य (cf b) G1 3 विद्वन् — After 19, K4 marg ins an additional colophon इत्यादिपर्वणि आस्तीके

20 Ś1 K1 missing D6 S om उवाच — a) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D M4 ये (D5 मे) (for सु) K0 ॰न्ना सुरूपा; K3 वासुके सुप्रसन्ना, B1 ॰आनुरू॰, G1 M3 पन्नगेंद्रा नरेंद्रा, G2 ॰न्ना कुरूद्वा, G3 ॰न्ना हि लोके, G4 ॰न्ना कुरू॰, G5 ॰न्ना नरेंद्रा॰ — K3 transp 20b and 20c. — b) Ñ1 T2 G1 2 4 5 M लोके विप्रेंद्रा मा॰, G3 विप्रा वद्या मा॰ G1.2 क्षत्रिया (for मानवा) K4 Ñ1 वेतरे॰, Ñ2 V1 B (B2 missing) D ये परे॰ T1 ह; T2 G1 3 6 M वा, G2 4 5 च (for ऽपि) — c) Dn पठेयुर् G3 ये मदीय वदंत — d) K2 B4 युष्मत्तो; Ñ2 B1.3 5 D G3 युष्मत्

21 Ś1 K1 missing Before 21, B3 Dn3 ins. सौतिरु॰; M3 सूत॰ — b) T G M3 वचन ते (for काम॰) K2 B5 D3 4 6.7 M2 4 चरंतु; K3 T2 G M3 ॰राम, K4 D2 वर न, Ñ2 B1 4 Da वर तु; B3 ब्रुवतु, Dn D1 वर ते, D5 वचस्ते — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3-7) कामित; M1.5 चेप्सित — d) B1 5 स, G3 स्वत् (for स्म) B5 प्रणयात् (m as in text)

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५
श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ २६
शौनक उवाच ।
भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ २७
प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९
या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० C 1 2201 B 1 59 4 K 1 59 4

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins after 26^{ab} Dn D1 4.5 (marg), after 25 Ñ3 D2 3 7, after 26 K4, after 465*

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्प्रमति पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुरवे प्रीत पृच्छते भार्गवोत्तम ।
यद्वाक्य श्रुतवांश्चाह तथा च कथित मया ।

[Before line 1, Dn1 n2 D2 ins सूत उ°, Ñ3 सौतिरु° — (L. 1) Ñ1 Da2 D3 5 7 यथावत्कथित म° Ñ3 B1 5 D2 4 5 तदा (for तव)]

— After 467*, Ñ3 D2 3.7 repeats 26^{cd} (indicating interpolation) — ^{c}) T1 G1 2 M3 (inf lin corr to) तस्य (for विप्र) — After 26, K2 ins

468* श्रुत्वास्तीकश्च चरित य स्मरेत्कितत्पर ।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसतति चाक्षया ।
महापुण्य यशश्चैव लभते नात्र सशय ।

After 26, T2 G (except G3 6) ins

469* सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
गार्हस्थ्य धर्ममखिल प्रयायात्पुत्रपौत्रवान् ।

After 26, K0 4 Da1 Dn D1.4 5 ins an additional colophon ending the Āstīka-parvan, its details are as follows *Adhy name* K0 सर्पसत्रमित्यास्तीक, K4 Dn2 सर्पसत्रम्, Da1 आस्तीकवरप्रदानम् — *Adhy no* K0 53, Da1 55, Dn3 57, D4 56 — *S'loka no* Dn 32 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2171

27 K1 missing K2 (? hapl) om 27–31 S1 resumes from the last letter (घ) in 27^{a} — S (T2 G3.5 with prefixed श्री) शौनक — ^{a}) G1 °वशप्रभृत्यैव T2 G2–6 M2 स्येवत् — ^{b}) D3 6 7 तथा (for त्वया) Ñ2 3 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तित म° — ^{c}) D5 सौते (for तात) — ^{d}) D6 वत्स, T G (except G1) M1 2 4 भृश, M5 प्रिय (for सौते) M2 4 विप्र (for प्रीत) K3 S (except G1 6 M3) तेनघ; B5 तेन वै, D5 ते तथा

28 K1 missing K2 om 28 (cf v 1 27) — ^{a}) S1 Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1 3.4 6 7 वक्ष्यामि, K0 प्रख्या°, D2 M1 5 पृच्छा° Ñ3 T G1 2 4–6 प्रवक्ष्यामि च भू°; D5 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव, G3 प्रयच्छामि यथो भूय, M2 4 पूर्वां प्र(M4 व)क्ष्यामि भू° — ^{c}) G2 3 M1 5 °सप्रोक्तां Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1 6 M3 या कथा व्याससपन्ना (T1 G1 6 °सप्रोक्ता) — ^{d}) K4 त्वेतां, Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1 6 M3 ताश्च K4 Ñ2 3 Dn2 D5 Cd भूयो विचक्ष्व, Ñ1 °यो विधत्स्व; G3 °योनुचक्ष्व, M2 4 °योभिधत्स्व D2.7 प्रचक्ष्य(D7 °क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे, M3 विवक्ष्महे

29 K1 missing K2 om 29 (cf. v 1 27). — ^{a}) Ñ1.2 V1 B1 3 4m 5 D (except D5) °दुष्पारे (D2 °र) — ^{b}) S1 K0 3.4 B3 T1 G1 3 M3 महात्मन, D5 °त्मना — ^{c}) Cf 1 1 58^{c} Dn3 कर्मारभेषु, D3 6 7 °रे तु Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) यज्ञस्य (for विधि°) — ^{d}) S1 महार्णवे, Ñ1 3 V1 Da2 D3 4 6 7 T1 G1 तथा कवे, Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे, B1 तथा करे; B2 missing, B3 तथातरे, B4 यथा करे, B5 तथापरे, G3 तथा तव M2 4 °स्यानतरा कथे

30 K1 missing K2 om 30 (cf v 1 27) — ^{b}) D2 येषु येषु S1 K0 D6 यथा तथा; K3 °क्रम, G3 °गत — ^{c}) K3 B5 D1 M2 4 तत; D3 तत्र; D6 7 तत्तत्; G3 तस्य (for त्वत्त) K0 4 D5 T G1–3 M1.5 इच्छामि ता (G2 3 तां), K3 Ñ3 G4–6 °च्छाम ता (G4 5 ता); D4 °च्छाम्यह S1 इच्छाम त्वत्तस्तां श्रोतु — ^{d}) G2 4–6 सूत; G3 काले S1 त्वेष; K4 त्वत्त; Ñ3 तत्त्व; V1 D5 G1 M त्व हि, D2 तास्त्व (for त्व वै) B4 विप्रचक्ष्व न (for वै वि°) S1 K3 Ñ V1 B1 3.5 D (except D5) प्र(S1 K3 Ñ3 Da वि)चक्ष्व न

31 K1 missing K2 om 31 (cf v 1 27) D3 6 7 om सूत उ° — S1 S सूत; K0 3 4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु° — ^{c}) M भगवान् (for अकथयन्) Ñ1.2 V1 B

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५
श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ २६
शौनक उवाच ।
भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ २७
प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९
या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० C 1 2201 B 1 59 4 K 1 59 4

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins after 26^{ab} Dn D1 4.5 (marg), after 25 Ñ3 D2 3 7, after 26 K4, after 465*

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्प्रमति पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुरवे प्रीत पृच्छते भार्गवोत्तम ।
यद्वाक्य श्रुतवांश्चाह तथा च कथित मया ।

[Before line 1, Dn1 n2 D2 ins सूत उ°, Ñ3 सौतिरु° — (L. 1) Ñ1 Da2 D3 6 7 यथावत्कथित म° Ñ3 B1 5 D2 4 5 तदा (for तव)]

— After 467*, Ñ3 D2 3.7 repeats 26^{cd} (indicating interpolation) — ^{c}) T1 G1 2 M3 (*inf lin* corr to) तस्य (for विप्र) — After 26, K2 ins

468* श्रुत्वास्तीकश्च चरित य स्मरेद्भक्तितत्पर ।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसतति चाक्षया ।
महापुण्य यशश्चैव लभते नात्र सशय ।

After 26, T2 G (except G3 6) ins

469* सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
गार्हस्थ्य धर्ममखिल प्रयायात्पुत्रपौत्रवान् ।

After 26, K0 4 Da1 Dn D1.4 5 ins an additional colophon ending the Āstīka-parvan, its details are as follows *Adhy name* K0 सर्पसत्रमित्यास्तीक, K4 Dn2 सर्पसत्रम्, Da1 आस्तीकवरप्रदानम् — *Adhy no* K0 53, Da1 55, Dn3 57, D1 56 — *Śloka no* Dn 32 — *Aggregate śloka no* Dn2 2171

27 K1 missing K2 (? hapl) om 27–31 Ś1 resumes from the last letter (च) in 27^{a} — S (T2 G2.3 with prefixed श्री) शौनक — ^{a}) G1 °वशाप्रभृत्यैव T2 G2–6 M2 °स्येवत् — ^{b}) D3 6 7 तथा (for त्वया) Ñ2 3 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तित म° — ^{c}) D5 सौते (for तात) — ^{d}) D5 वत्स, T G (except G1) M1 2 4 भृश, M5 प्रिय (for सौते) M2 4 विप्र (for प्रीत) K3 S (except G1 6 M3) तेनघ; B5 तेन वै, D5 ते तथा

28 K1 missing K2 om 28 (cf v 1 27) — ^{a}) Ś1 Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1 3.4 6 7 वक्ष्यामि, K0 प्रश्या°, D2 M1 5 पृच्छा° Ñ3 T G1 2 4–6 प्रवक्ष्यामि च भू°; D5 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव, G3 प्रयच्छामि यथो भूय, M2 4 पूर्वां प्र(M4 च)क्ष्यामि भू° — ^{c}) G2 3 M1 5 °सप्रोक्तां Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1 6 M3 या कथा व्याससपन्ना (T1 G1 6 °सप्रोक्ता) — ^{d}) K4 त्वेतां, Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1 6 M3 ताश्च K4 Ñ2 3 Dn2 D5 Cd भूयो विचक्ष्व, Ñ1 °यो विधत्स्व; G3 °योनुचक्ष्व, M2 4 °योभिधत्स्व D2.7 प्रचक्ष्य(D7 °क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे, M3 विवक्ष्महे

29 K1 missing K2 om 29 (cf. v 1 27). — ^{a}) Ñ1.2 V1 B1 3 4 m 5 D (except D5) °दुष्पारे (D2 °र) — ^{b}) Ś1 K0 3.4 B3 T1 G1 3 M3 महात्मन, D5 °त्मना — ^{c}) Cf 1 1 58^{c} Dn3 कर्मारम्भेषु, D3 6 7 °रे तु Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) यज्ञस्य (for विधि°) — ^{d}) Ś1 महार्णवे, Ñ1 3 V1 Da2 D3 4 6 7 T1 G1 तथा कवे, Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे, B1 तथा करे; B2 missing, B3 तथातरे, B4 यथा करे, B5 तथापरे, G3 तथा तव M2 4 °स्यानतरा कथे

30 K1 missing K2 om 30 (cf v 1 27) — ^{b}) D2 येषु येषु Ś1 K0 D5 यथा तथा; K3 °क्रम, G3 °गत — ^{c}) K3 B5 D1 M2 4 तत; D3 तत्र; D6 7 तत्तत्; G3 तस्य (for त्वत्त) K0 4 D5 T G1–3 M1.5 इच्छामि ता (G2 3 तां), K3 Ñ3 G4–6 °च्छाम ता (G4 5 ता); D4 °च्छाम्यह Ś1 इच्छाम त्वत्तस्तां श्रोतु — ^{d}) G2 4–6 सूत; G3 काले Ś1 त्वेष; K4 त्वत्त; Ñ3 तस्य; V1 D5 G1 M त्व हि, D2 तास्त्व (for त्व वै) B1 विप्रचक्ष्व न (for वै वि°) Ś1 K3 Ñ V1 B1 3.5 D (except D5) प्र(Ś1 K3 Ñ3 Da वि)चक्ष्व न

31 K1 missing K2 om 31 (cf v 1 27) D3 6 7 om सूत उ° — Ś1 S सूत; K0 3 4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु° — ^{c}) M भगवान् (for अकथयन्) Ñ1.2 V1 B

५४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २
जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३
यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४
विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः । C 1 2212 B 1 60. 5 K 1 60. 5

☞ The critical apparatus has now been modified as follows The fragm MS B2 has been replaced by B6, the three incomplete MSS M1.2.4 (which end with adhy 53) have been replaced by three new MSS M6 7 8, furthermore the two mixed codices D6 7 have been discontinued, as being of no special value for critical purposes The MSS which have ended or have been discarded will be *wholly* ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS B1.3-6, D only the Devanāgarī MSS Da Dn D1-5 and M only the five Malayālam MSS M2.5-8 — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important Curtailment will be effected in the following manner (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected, (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च-चै-तु-हि, चैव-चापि, तत -तथा-तदा) occurring in a *single* MS will, as a rule, be ignored, when all other MSS are unanimously against it, (3) detailed enumeration of MSS will be commonly replaced by general remarks like "some MSS", "a few MSS." (cf. v 1 1 56 15, 29, 59 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS, (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored, oftrepeated variations in the spellings of proper names (like दु:षंत-दुष्कत-दुष्मत-दुष्यत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter relationship of MSS, as well as *all* real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS like Ś1, K1 will be registered with scrupulous care as hitherto

54

1 Stanzas 1-4 (with सूत उ°) are missing in K1 (cf. v. l. 1 47 20) — Before सूत उ° (or its v 1), G3 ins हरि. ॐ, M8 स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम ।अविघ्नमस्तु, M6-8 हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु (M6 cont. श्रीगुरुभ्यो नम) — Ñ3 T1 om सूत उ° Ś1 D3 T2 G M6 8 सूत , K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु° — In Ś1, 1-17 are lost on the missing upper half of a fol (39) — [a]) K2-4 च (for तु) — [c]) K (K1 missing) B6 Da1 Dn1 D2 3 T G (except G2.4) अभ्या° (as in text), the rest अभ्य° — [d]) K3 °यनो द्विज

2 Ś1 K1 missing — [b]) K3 कृपे पुत्रा° — [c]) G3 यमुनातीरे — [d]) B1 भरताना (m as in text) (for पाण्ड°)

3 Ś1 K1 missing. — [a]) V1 य सत्याम्; D3 सद्य स (for य सद्य) — [b]) D2.5 इष्ट; D3 दिष्टया, Cd इष्टया (as in text) B1(m as in text) 3 Nilp देवीम् (for देहम्) Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj reading being देवीम् S ववृधे वेदवित्तमः (G1-3 बालसूर्यवत्) — [c])=1. 44. 18[c]. K2 °धिगमत्; K4 G3 °धिजगौ. — [d]) S इतिहासांश्च सर्वशः

4 Ś1 K1 missing. — [a]) K3 Ñ2 V1 B1.3.6 Dn

५४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २

जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३
यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४
विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः । C 1 2212 B 1 60.5 K 1 60.5

☞ The critical apparatus has now been modified as follows The fragm MS B_2 has been replaced by B_6, the three incomplete MSS $M_{1.2.4}$ (which end with adhy 53) have been replaced by three new MSS $M_{6.7.8}$, furthermore the two mixed codices $D_{6.7}$ have been discontinued, as being of no special value for critical purposes The MSS which have ended or have been discarded will be *wholly* ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS $B_{1.3-6}$, D only the Devanāgarī MSS Da Dn D_{1-5} and M only the five Malayālam MSS $M_{3.5-8}$ — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important Curtailment will be effected in the following manner (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected, (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च–चै–तु–हि, चैव–चापि, तत –तथा–तदा) occurring in a *single* MS will, as a rule, be ignored, when all other MSS are unanimously against it, (3) detailed enumeration of MSS will be commonly replaced by general remarks like "some MSS", "a few MSS." (cf. v 1 1 56 15, 29, 59 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS, (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored, often repeated variations in the spellings of proper names (like दुःषंत–दुष्कत–दुष्मत–दुष्यत, or शंतनु–शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter relationship of MSS, as well as *all* real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS like $Ś_1$, K_1 will be registered with scrupulous care as hitherto

54

1 Stanzas 1–4 (with सूत उ°) are missing in K_1 (cf. v. l. 1 47 20) — Before सूत उ° (or its v l), G_3 ins हरि. ॐ, M_8 स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम । अविघ्नमस्तु, M_{6-8} हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु (M_6 cont. श्रीगुरुभ्यो नम) — $Ñ_3$ T_1 om सूत उ° $Ś_1$ D_3 T_2 G $M_{6.8}$ सूत, $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn D_1 सौतिरु° — In $Ś_1$, 1–17 are lost on the missing upper half of a fol (39) — [a]) K_{2-4} च (for तु) — [c]) K (K_1 missing) B_5 Da_1 Dn_2 $D_{2.3}$ T G (except $G_{2.4}$) अभ्या° (as in text), the rest अभ्य° — [d]) K_3 °यनो द्विज

2 $Ś_1$ K_1 missing — [b]) K_3 ऋपे पुत्रा° — [c]) G_3 यमुनातीरे — [d]) B_1 भरताना (m as in text) (for पाण्ड°)

3 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) V_1 य सत्याम्; D_3 सद्य स (for य सद्य) — [b]) $D_{2.5}$ दृष्ट; D_3 दिष्टया, Cd इष्टया (as in text) B_1(m as in text) $_3$ Nīlp देवीम् (for देहम्) Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj reading being देवीम् S यवृधे वेदवित्तमः (G_{1-3} बालसूर्यवत्) — [c])=1. 44. 18[c]. K_2 °धिगमत्; K_4 G_3 °धिजगौ. — [d]) S इतिहासांश्च सर्वशः

4 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) K_3 $Ñ_2$ V_1 $B_{1.3.6}$ Dn

...नं त्वया द्विज ॥ १८
...ष्टकर्मणाम् ।
...न्तकरणं महत् ॥ १९
सूत ... द्वेनाविष्टचेतसाम् ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्र... चक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
अभ्यागच्छद्द... श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
जनयामास ...व्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१
कन्यैव ग...

कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२

गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३

तस्मै राज्ञे सदस्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं राज्यविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः । C.1 2232 B 1 61 2 K.1 61 8

18 B4 om 18^ab Ś1 resumes with 18^cd — Before 18, N (except K1, Ś1 missing) ins जनमे(Ko जन्मे)जय उ° (D3.4 om उ°) — ^a)=22^a Cf 1 1 11^e Devp प्रत्यक्षदर्शन — ^d) S त्वयानघ (G1 इद त्वया, G3 6 इह त्वया)

19 ^ab) S कथ च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां — ^b)=1. 55 43^b.

20 ^c) Ko Ñ V1 B D G1.3 समाचक्ष्व (Da1 as in text, D3 द्विजश्रेष्ठ) T G2 4–6 M इच्छामि तत्वत श्रोतु — ^d) Ñ V1 B D G1.3 यथावृत्त द्विजोत्तम (D3 समाचक्ष्व यथाविधि)

21 Before 21, Ko 3 4 Ñ1 Da2 Dn D1 4 ins सौतिरु°; K3 B3.6 D2 सूत उ°; T G सूत — After 21^ab, Ko 2.4 ins

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणैव प्रणोदित ।

— ^cd)=1 1 57^cd — ^c) S (except G1 3.6) उवाच वरद (M5 °द) शिष्यं — ^d) G2 4 5 M3 (inf lin as in text) °मतिकात्.

22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2 5) ins व्यास उ° — ^a)=18^a Cf 1 1 11^e Ś1 K M3 transp कुरू° and पाण्ड° — ^d) G1.5 M यद्वृत्त तत्र तत्वत

23 Before 23, Ñ3 Dn3 ins सौतिरु°, B3 D4 सूत उ° — ^a) K2–4 °मादाय — ^c) B4 6 °क्षे तदा; G1 2 4 °क्षे [ऽ]थ (G4 च) तत् — ^d) M5 °हासमिम तदा

24 ^a) Ñ V1 B D G1 3.6 transp तस्मै and राज्ञे T G2 4.5 M उवाच राज्ञे तस्मै स (T1 तत्सर्व) — ^b) Ñ2 V1 B D पार्थिवेभ्य ; T G2 4 5 M सदस्ये° — ^c) Cf 1 55 43^c K3 राष्ट्र; Ñ2 V1 B D सर्व; G1 3 राज्ञां (for राज्य)

Colophon *Major parvan* D5 T2 G1–5 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ko 2 4 अंशावतरण (Ko °तार) — *Adhy name* Ko 2 4 G1.3 M (except M3) व्यासागमन; Ñ1.2 V1 B Da D2 4 वैशंपायनानुशासन, Dn कथानुबंध — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 67, K3 (*sup lin. sec m*) T1 51, Ñ1.2 V1 D3 57, Da1 56, Da2 60, Dn3 53, D4 58, D5 T2 G M 1 (of the संभवपर्व) — *S'loka no* Da1 Dn1 n2 23. — *Aggregate s'loka no* Dn2 2204

55

1 Ś1 om वैश° उ° D6 S (except M3 6) om उ° — After उ°, K4 ins

471* पातु च कविमातङ्गो व्यास. सत्यवतीसुत ।
यस्य वाग्मदगन्धेन वासित भुवनत्रयम् ।,

while D3.6 S (M3.5 om line 2!) ins

472* शृणु राजन्यथा वीरा भ्रातर पञ्च पाण्डवा ।
विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
[(L 2) G3 M6–8 महात्मभि]

— ^a) S °स्कृत्वा — ^b) B4.5 समाहित (both m as in text).

2 ^ab)=(var) 1 1 23^ab, 56 12^ab Ñ1 2 V1 B D T2 G4.5 विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु (Dn2 T2 G4.5 °कस्य) धी°; T1 °षु पूजितस्य महात्मन — ^cd)=1 1 23^cd, 56 12^cd. Ś1 K1 पुण्य (for कृत्स्न) Ñ2 V1 B D °स्यास्य महात्मन

...नं त्वया द्विज ॥ १८
...ष्टकर्मणाम् ।
...तान्तकरणं महत् ॥ १९
सूत ... दैवेनाविष्टचेतसाम् ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्र... चक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
अभ्यागच्छद्... श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
जनयामास ...ध्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१
कन्यैव ग...

कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२

गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३

तस्मै राज्ञे सदस्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं राज्यविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः । G.1 2232 B.1 61 2 K.1 61 8

---

18 B4 om 18^{ab} Ś1 resumes with 18^{cd} — Before 18, N (except K1, Ś1 missing) ins जनमे(K0 जन्मे)जय उ° (D3.4 om उ°) — ^{a})=22^{a} Cf 1 1 11^{e} D8 वप्र प्रत्यक्षदर्शन — ^{d}) S त्वयानघ (G1 इद त्वया, G3 6 इह त्वया)

19 ^{ab}) S कथ च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां — ^{b})=1. 55 43^{b}.

20 ^{c}) K0 Ñ V1 B D G1.3 ममाचक्ष्व (Da1 as in text, D3 द्विजश्रेष्ठ) T G2 4–6 M इच्छामि तत्वत श्रोतु — ^{d}) Ñ V1 B D G1.3 यथावृत्त द्विजोत्तम (D3 ममाचक्ष्व यथाविधि)

21 Before 21, K0 3 4 Ñ1 Da2 Dn D1 4 ins सौतिरु°; K2 B3.6 D2 सूत उ°; T G सूत — After 21^{ab}, K0 3.4 ins

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणैव प्रणोदित ।

— ^{cd})=1 1 57^{cd} — ^{c}) S (except G1 3.6) उवाच वरद (M5 °द) शिष्यं — ^{d}) G2 4 5 M3 (inf lin as in text) °मतिकात्.

22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2 5) ins व्यास उ° — ^{a})=18^{a} Cf 1 1 11^{e} Ś1 K M3 transp कुरू° and पाण्ड° — ^{d}) G1.3 M यद्वृत्त तत्र तत्वत

23 Before 23, Ñ3 Dn3 ins सौतिरु°, B3 D4 सूत उ° — ^{a}) K2–4 °मादाय — ^{c}) B4 6 °क्षे तदा; G1 3 4 °क्षे [ऽ]थ (G4 च) तत् — ^{d}) M5 °हासमिम तदा

24 ^{a}) Ñ V1 B D G1 3.6 transp तस्मै and राज्ञे T G2 4.5 M उवाच राज्ञे तस्मै स (T1 तत्सर्व) — ^{b}) Ñ3 V1 B D पार्थिवेभ्य ; T G2 4 5 M सदस्ये° — ^{c}) Cf 1 55 43^{c} K3 राष्ट्र; Ñ3 V1 B D सर्व; G1 3 राज्ञां (for राज्य)

Colophon *Major parvan* D5 T2 G1–5 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 3 4 अंशावतरण (K0 °तार) — *Adhy name* K0 3 4 G1.3 M (except M3) व्यासागमन; Ñ1.3 V1 B Da D2 4 वैशंपायनानुशासन, Dn कथानुबंध — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 67, K3 (*sup lin. sec m*) T1 51, Ñ1.3 V1 D3 57, Da1 56, Da2 60, Dn3 53, D4 58, D5 T2 G M 1 (of the संभवपर्व) — *S'loka no* Da1 Dn1 n2 23. — *Aggregate s'loka no* Dn2 2204

55

1 Ś1 om वैश° उ° D6 S (except M3 6) om उ° — After उ°, K4 ins

471* पातु व कविमातङ्गो व्यास. सत्यवतीसुत ।
यस्य वाग्मदगन्धेन वासित भुवनत्रयम् ।,

while D3.6 S (M3.5 om line 2!) ins

472* शृणु राजन्यथा वीरा भ्रातर पञ्च पाण्डवा ।
विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
[(L 2) G3 M6–8 महात्मभि]

— ^{a}) S °स्कृत्वा — ^{b}) B4.5 समाहित (both m as in text).

2 ^{ab})=(var) 1 1 23^{ab}, 56 12^{ab} Ñ1 3 V1 B D T2 G4.5 विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु (Dn2 T2 G4.5 °कस्य) धी°; T1 °षु पूजितस्य महात्मन — ^{cd})=1 1 23^{cd}, 56 12^{cd}. Ś1 K1 पुण्य (for कृत्स्न) Ñ2 V1 B D °स्यास्य महात्मन

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यम॒ ऽपि सुखावहः ॥ १४
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लि र्विवृतैरपि ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भू भाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
पितामहानां सर्वेषां र्पदुःशासनादिभिः ।
कात्स्न्र्येनैतत्सम जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६
मास पाण्डवानमितौजसः ।
तस्य तद्वचनं
शशास शि नस्तब्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
भीमसेनोऽवधीत्क्रुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
अथ संधाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।
ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम् । C 1 2258 B 1 61 2 K 1 61 2

वि° — b) K3 8 Ñ3 T1 G3 M महाकवि. — c) Ñ2 V1 B D प्रतिकारे

14 Ś1 missing. K (except K4) T2 om 14 M (for M8 of v l 13) transp 14 and 15 — a) T1 G1. 3 मार्गस्थो; M मार्गतो — G5 om 14cd and 15 — d) T1 G1 3 वै; G2. 4 [ऽ]भूत् (for ऽपि)

15 Ś1 missing For G5 and M of v l 13–14. Cf also 474* — b) Ñ1 विविधैरपि — c) Ñ2 3 V1 B (except B3) Da Dn D1 3 4 नाशकद्, D2 5 G3 M6–8 न (M6–8 ना-) शक्तो K1 Ñ1, 3 T2 G6 °नियत्तु, G4 °नियोक्तु- — d) K3 दैवभावाच्च, B5 °भावान्सु (m °भावार्थं), B6 °भावानु; D5 T2 G (G5 om) M3 6–8 दै(G2–4 दे)वेनात्यत- (D5 °त्यर्थं); T1 °तैरभि-; M5 देवतात्यर्थं- — After 15, T2 G1 2 4 ins lines 1–4, 6 and 7 of 476* (of v l 21) In T2 there follow line 11 of 476* and a repetition of st 14 (with v l), in G2, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (of v l 12) and of st 14 (with v l), and finally, in G4, line 2 of 474*, a repetition of st 14 (with v l) and line 11 of 476*

16 Ś1 missing D3 T2 G4 om 16 — ab) K3 तत स सचिवै सर्वै· K3 D1. 2 4. 5 कर्णदु शा° S (T2 G4 om) ततो दुर्योधन क्षुद्र कर्णश्च सहसौबल =(var) 8ab. — d) K3. 4 °माविशत् S (T2 G4 om) °पं चक्रुरालयं

☞ Stanzas 17–21 of the text are based on the shorter version as preserved in S, for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), of v l 21

17 Cf v l. 21 — d) T2 पुन सदा; G4 5 पुरस्तदा

18 Cf v l. 21 — b) G3 खनिको T1 प्रहत, T2 G1–3 प्रहित; G4 5 °त, M5 6 8 °तात् G (except G4 5) तदा — d) G3 वनं (for भयात्) — After 18, G1 ins line 11 of 476*. S (except G1) ins. after 19c Dn D3 4, after line 15 of 476*

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कच ।
[Dn1 हिडबी, Dn2 हिडिंबा]

20 Cf v l 21 — b) M (except M5) गतास्तदा

21 d) G3 तदा, M3 प्रति (for तत)

☞ For 17–21 (both incl) N (Ś1 missing), which contains the longer version, subst.

476*

सुतप्रियैषी ताश्राजा पाण्डवानम्बिकासुत ।
(17ab) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ।
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात् ।
प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ।
येन मुक्ता जतुगृहान्निशीथे प्राद्रवन्वनम् ।
तत संप्राप्य कौन्तेया नगर वारणावतम् ।
न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परतपा ।
धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ।
पुरोचनाद्रक्षमाणा सवत्सरमतन्द्रिता ।
(18ab) सुरुङ्गां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिता ।
आदीप्य जातुष वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
(18cd) प्राद्रवन्भयसविग्ना मात्रा सह परतपा ।
(19ab) ददृशुर्दारुण रक्षो हिडिम्ब वननिर्झरे ।
हत्वा च त राक्षसेन्द्र भीता समनुबोधनात् ।
निशि समाद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिता ।
(20ab) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवा सशितव्रता ।
(20cd) वेदाध्ययनसपन्नास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिण ।
ते तत्र प्रयता काल कचिद्पुनर्नरर्षभा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
तत्रासखाद क्षुधित पुरुषाद वृकोदर ।
(21ab) भीमसेनो महाबाहुर्बक नाम महाबलम् ।
तं चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डव ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्त्वयत् ।
ततस्ते शुश्रुवु कृष्णां पञ्चालेषु स्वयवराम् ।
श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् ।

[Lines 1–4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in T2 G1, 2 4, their variants are

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यम्ᐟपि सुखावहः ॥ १४
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्ि र्विवृतैरपि ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भू भाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
पितामहानां सर्वेषां र्पदुःशासनादिभिः ।
कात्स्न्येनैतत्समा जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६
तस्य तद्वचनं मास पाण्डवानमितौजसः ।
शशास शि स्तब्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
भीमसेनोऽवधीत्क्रुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
अथ संधाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।
ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम् । C 1 2258 B 1 61 28 K 1 61 29

°वि° — b) K2 3 Ñ3 T1 G3 M महाकवि. — c) Ñ2 V1 B D प्रतिकारे

14 Ś1 missing. K (except K4) T2 om 14 M (for M3 of v l 13) transp 14 and 15 — a) T1 G1. 3 मार्गस्थो; M मार्गतो — G5 om 14cd and 15 — d) T1 G1 3 चै; G2. 4 [ऽ]भूत् (for ऽपि)

15 Ś1 missing For G5 and M of v l 13–14. Cf also 474* — b) Ñ1 विविधैरपि — c) Ñ2 3 V1 B (except B3) Da Dn D1 2 4 नाशकद्, D2 5 G3 M6–8 न (M6–8 ना-) शक्तो K1 Ñ1, 3 T2 G6 °नियन्तु, G4 °नियोक्तु. — d) K3 दैवभावाच्च, B5 °भावान्तु (m °भावार्थं), B6 °भावात्तु; D5 T2 G (G5 om) M3 6–8 दै(G2–4 दे)वेनात्यत- (D5 °त्यर्थं); T1 °तैरभि-; M5 दैवतात्यर्थं- — After 15, T2 G1 2 4 ins lines 1–4, 6 and 7 of 476* (of v l 21) In T2 there follow line 11 of 476* and a repetition of st 14 (with v l), in G2, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (of v l 12) and of st 14 (with v l), and finally, in G4, line 2 of 474*, a repetition of st 14 (with v l) and line 11 of 476*

16 Ś1 missing D3 T2 G4 om 16 — ab) K3 तत स सचिवै सर्वै° K3 D1. 2 4. 5 कर्णदु शा° S (T2 G4 om) ततो दुर्योधन क्षुद्र कर्णश्च सहसौबल =(var) 8ab. — d) K3. 4 °माविशत् S (T2 G4 om) °षं चक्रुरालयं

☞ Stanzas 17–21 of the text are based on the shorter version as preserved in S, for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), of v l 21

17 Cf v l. 21 — d) T2 पुन सदा; G4 5 पुरस्तदा

18 Cf v l. 21 — b) G3 खनिको T1 प्रहत, T2 G1–3 प्रहित; G4 5 °त, M5 6 8 °सात् G (except G4 5) तदा — d) G3 वनं (for भयात्) — After 18, G1 ins line 11 of 476*. S (except G1) ins. after 19: Dn D3 4, after line 15 of 476*

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कच ।
[Dn1 हिडबी, Dn2 हिडिंबा]

20 Cf v l 21 — b) M (except M5) गतास्तदा

21 d) G3 तदा, M3 प्रति (for तत)

☞ For 17–21 (both incl) N (Ś1 missing), which contains the longer version, subst.

476*

सुतप्रियैषी तान्राजा पाण्डवानम्बिकासुत ।
(17ab) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ।
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात् ।
प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ।
येन मुक्ता जतुगृहाच्छिशीथे प्राद्रवन्वनम् ।
तत संप्राप्य कौन्तेया नगरं वारणावतम् ।
न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परतपा ।
धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ।
पुरोचनाद्रक्षमाणा संवत्सरमतन्द्रिता ।
(18ab) सुरुङ्गां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिता ।
आदीप्य जातुष वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
(18cd) प्राद्रवन्भयसंविग्ना मात्रा सह परतपा ।
(19ab) ददृशुर्दारुण रक्षो हिडिम्ब वननिर्झरे ।
हत्वा च त राक्षसेन्द्र भीता समनुबोधनात् ।
निशि संप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिता ।
(20ab) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवा संशितव्रता ।
(20cd) वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिण ।
ते तत्र प्रयता काल कंचिद्पुरुनर्षभा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
तत्रासस्साद क्षुधित पुरुषाद वृकोदर ।
(21ab) भीमसेनो महाबाहुर्बक नाम महाबलम् ।
तं चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डव ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्त्वयत् ।
ततस्ते शुश्रुवु कृष्णां पञ्चालेषु स्वयंवराम् ।
श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् ।

[Lines 1–4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in T2 G1, 2 4, their variants are

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
राज्यं विद्रुतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२ C. 1 2282 B 1 61 93 K. 1 61 55

(cf 32ab) — c) D5 वीरं (for वन). — After 31c, Ñ ins

478* तेजस्वी सत्यविक्रमः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरः,

reads सव्यसाचिन for धनंजयम्, and after 31 ins

479* अर्जुन पुरुषव्याघ्र स्थिरात्मान गुणैर्युतम् ।

S ins after 31 D3.4, after 479*:

480* धैर्याद्धर्माच्च सत्याच्च विजयाच्चाधिक प्रियम् ।
अर्जुनो भ्रातर ज्येष्ठ नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 Ś1 missing — a) K1 एव सव°. — b) T G2 6 M चैव K0 2.4 Ñ V1 B1 Dn8 D1.4 T G (except G1) वसन् — After 32ab, D2–5 S ins

481* तीर्थयात्रां च कृतवान्नागकन्यामवाप्य च ।
अथ पाण्ड्यस्य तनयां लब्ध्वा ताम्या सहोषित ।

[(L 2) D5 लब्धामल्पप्रसादित , M8 अवाप्य च धनजय . G2.4–6 M6 om अथ, and ins तत्र after लब्ध्वा]
— d) D3 द्वारकायां

33 Ś1 missing — a) S तत्र लेभे च धी° — c) G1.3 भगिनीं (for अनु°)

34 Ś1 missing — b) V1 D5 कृष्णेन च सग(D5 °सु)ता — c) K (except K1) °द्रा मुमुदे Ñ2 3 V1 B D (except Da) प्रीत्या — d) K4 T G (except G4 5) M3 च (for ह) Ñ1 °वेन यशस्विनी

35 Ś1 missing — ab) K जातवेदस (for हव्य°) S तत्र (T1 G1–3 M3.5 तत) सतर्पयामास कौंतेयो ह°. — d) Ñ2 भूपसत्तम, S खां(M5 पा)डवे वने

36 Ś1 missing M om 36ab — a) Ñ3 °रोस्ति; V1 °रोस्य, T G1.2.6 °रोय — b) Ñ V1 B D °वेन सहाभवत् — c) T1 G3–5 °सायं द्वितीयस्य, T2 °सायो द्वि°, G1.6 M °सायद्वि°; G2 °सायाद्वि°

37 Ś1 missing — a) S तत्र (for चापि) — c) Da1 M5 6 7 चाक्षयौ

38 Ś1 missing — a) S (except G3) मोचया° — b) Ñ3 Dn D1.3.4 यत्र — d) Da1 Dn2 D1.3 5 °समन्वितां; S °विभूषि°.

39 Ś1 missing — a) K2 राजा, D1 लोभ, S क्षुद्रो (for मन्दो) — b) D1 चक्रे दुष्ट सु° — c) K3 S (except G1.3 6) वचयामास K2 त, Ñ3 स, B (except B1) Da D5 G1.3.6 तु (for च) — M6 (hapl.) om 39c–40a

40 Ś1 missing — c) T अज्ञातवास T1 G1–3 राष्ट्रेषु, T2 G3 4 राष्ट्राख्; G6 M राष्ट्रे तु — d) Ñ V1 B D ततो, M5 सदा

41 Ś1 missing. — a) S गते त्रयोदशे K3 प्राप्ते (for वर्षे)

42 Ś1 missing — a) B1.4 D (except Da D2 5) क्षत्रमु° M5 °स्ते सहिता सर्वे — b) S °न रणे — c) Ñ2 B1 (m as in text) 3 6 Da Dn D4 6 विहत°; Ñ3 °पर्यंत; B4m D1 विहित°, D3 निहत°; T विक्रम°; G6 विदूय°; Cd as in text — After 42, D3–5 S (except M6 8) ins

482* इष्ट्वा क्रतूंश्च विविधानश्वमेधादिकान्बहून् ।
धृतराष्ट्रे गते स्वर्गं विदुरे पश्चतां गते ।
गमयित्वा स्त्रिय स्वर्गं राज्ञाममिततेजसाम् ।
वार्ष्णेये निलय प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।
महाप्रस्थानिक कृत्वा गता स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L 3) G2 4.5 °त्वा क्रियां स्वर्ग्यां — (L. 4) G2 4 5

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
राज्यं विद्रुतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२ C. 1 2282 B. 1. 61. 53 K. 1. 61. 55

(cf 32^{ab}) — ^{c}) D5 वीरं (for वन). — After 31^{c}, N ins

478* तेजस्वी सत्यविक्रम ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतर,

reads सव्यसाचिन for धनजयम्, and after 31 ins

479* अर्जुन पुरषव्याघ्र स्थिरात्मान गुणैर्युतम् ।

S ins after 31 D3.4, after 479*:

480* धैर्याद्धर्माच्च सत्याच्च विजयाच्चाधिक प्रियम् ।
अर्जुनो भ्रातर ज्येष्ठ नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 Ś1 missing — ^{a}) K1 एव सव°. — ^{b}) T G2.6 M चैव K0.2.4 Ñ V1 B1 Dn3 D1.4 T G (except G1) वसन् — After 32^{ab}, D1-5 S ins

481* तीर्थयात्रां च कृतवान्नागकन्यामवाप्य च ।
अथ पाण्ड्यस्य तनयां लब्ध्वा ताभ्यां सहोषित ।

[(L 2) D5 लब्धामल्पप्रमादित , M3 अवाप्य च धनजय . G2.4-6 M5 om अथ, and ins तत्र after लब्ध्वा]
— ^{d}) D3 द्वारकायां

33 Ś1 missing — ^{a}) S तत्र लेभे च वी° — ^{c}) G1.3 भगिनीं (for अनु°)

34 Ś1 missing — ^{b}) V1 D5 कृष्णेन च सग(D5 °यु)ता — ^{c}) K (except K1) °द्रा मुमुदे Ñ2.3 V1 B D (except Dn) प्रीत्या — ^{d}) K4 T G (except G4.5) M3 च (for ह) Ñ1 °वेन यशस्विनी

35 Ś1 missing — ^{ab}) K जातवेदस (for हव्य°) S तत्र (T1 G1-3 M3.5 तत) सतर्पयामास कौंतेयो ह°. — ^{d}) Ñ3 भूपसत्तम, S खां(M5 पा)ण्डवे वने

36 Ś1 missing M om 36^{ab} — ^{a}) Ñ3 °रोस्ति; V1 °रोस्य, T G1.2.6 °रोय — ^{b}) Ñ V1 B D °वेन सहाभवत् — ^{c}) T1 G3-5 °सायं द्वितीयस्य, T2 °सायो द्वि°, G1.6 M °सायद्वि°; G2 °सायाद्वि°

37 Ś1 missing — ^{a}) S तत्र (for चापि) — ^{c}) Da1 M5.6.7 चाक्षयौ

38 Ś1 missing — ^{a}) S (except G2) मोचया° — ^{b}) Ñ3 Dn D1.3.4 यत्र — ^{d}) Da1 Dn2 D1.3.5 °समन्वितां; S °विभूषि°.

39 Ś1 missing — ^{a}) K2 राजा, D1 लोभ, S क्षुद्रो (for मन्दो) — ^{b}) D1 चक्रे दुष्ट सु° — ^{c}) K3 S (except G1.3.6) वञ्चयामास K2 त, Ñ3 स, B (except B1) Da D5 G1.3.6 तु (for च) — M5 (hapl.) om 39^{c}–40^{a}

40 Ś1 missing — ^{c}) T अज्ञातवास T1 G1-3 राष्ट्रेषु, T2 G3.4 राष्ट्रास्तु; G6 M राष्ट्रे तु — ^{d}) Ñ V1 B D ततो, M3 तदा

41 Ś1 missing. — ^{a}) S गते त्रयोदशे K3 प्राप्ते (for वर्षे)

42 Ś1 missing — ^{a}) B1.4 D (except Da D2.5) क्षत्रमु° M3 °स्ते सहिता सर्वे — ^{b}) S °न रणे — ^{c}) Ñ2 B1 (m as in text) 3.6 Da Dn D4.6 विहत°; Ñ3 °पर्येत; B1m D1 विहित°, D3 निहत°; T विक्रम°; G6 विद्रुय°; Cd as in text — After 42, D3-5 S (except M6.8) ins

482* इष्ट्वा क्रतूंश्च विविधानश्वमेधादिकान्बहून् ।
धृतराष्ट्रे गते स्वर्गं विदुरे पञ्चतां गते ।
गमयित्वा स्त्रिय स्वर्गं राज्ञाममिततेजसाम् ।
वार्ष्णेये निलय प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।
महाप्रस्थानिक कृत्वा गता स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L 3) G2.4.5 °त्वा क्रियां स्वर्ग्यां — (L. 4) G2.4.5

अनुव्रजन्नरव्याघ्रं वध्यमानं दुरात्मभिः ॥ ८
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १६
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १७
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८ C. 1 2301 B. 1 62. 19 K. 1 62. 21

Ko 1.4 D4 अनुपजे(D4 °ते)त्रा रात्रान, B4 1 D2 8 अन्वपजतरव्याघ्रा, Dn D1 अन्वयुन्मे नरव्याघ्रा — d) K1 corrupt, Ñ1.2 V1 B1.4 Dn याज्यमाना, B1.2 c Dn D2 4 बा(D2 1 प)ज्य°; D1 पाच्यमाना, D2 T G2 वध्य°; M पच्यमाना (M1 पाच्यमानान्)

9 b) K2-4 धर्मभृत; M1 मत्र° — d) G1 नु; M6-8 वै (for स)

10 a) S बहुलां (G1 बल्वान्) सेनां — c) G2 तप्यपे° D1 S सर्वान् (G1 2 सैनां)

11 a) Ñ2 °इच तप्येन D1 G1 transp मे and सर्वं — b) G1 2 °स द्विजोत्तम — After 11, K1 ins the figure 69 (? misplaced adhy. no.)

12 =(var) 1 1 23, 55 2 — K1 Dn2 D1 S om उवाच — After वैश° उ°, Ñ ins

485* क्षण शुश्रु महाराज विपुलोऽयमनुग्रहः ।
पुण्याख्यानस्य वक्तव्य कृष्णद्वैपायनेरित ।

— Ñ1 om 12, D2 om 12ab. — c) Ñ2 G3 °लोकस्य; D1 °लोकानां

13 ab)-(var) line 1 of 27* Cf 186* — a) G1 2 °ग्राणां; G3-5 °ग्राणि M1 चतुर्विंशतिसाहस्र — b) K Dn1 n2 °कर्मणा — S subst for 13cd D2 4 ins. after 13

486* उपाख्यानं सह ज्ञेय श्राव्य भारतमुत्तमम् ।
संक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतन्नराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभि पर्वं संगृहीत महर्षिणा ।

[(L. 1)=Line 2 of 27* (cf. v. 1 1 1 60)—(L. 3) M6 8 सहस्र च — (L. 4) T G2 4 M6 8 नवतिर्दश ए(T1 चै)व च — (L. 5) T मनीषिणा, G1 6 महात्मना]

— c) K1 °वत्या सुतेनै°

14 a) K °द कीर्तये° — b) K3 य इद, T1 यश्चैतत् K1 Ñ V1 B D (except D2 8) ये चेद (K1 °य) शृणुयुर्न(K1 °यस्त)रा; M6 नित्य श्रद्धासमन्वित — c) D2 T G1 2 M6 स (for ते) K (except K1) ब्रह्मण स्थानमभ्येत्य; B1 ते ब्रह्मस्थानमासाद्य, G1-3 6 M (except M6) स (G2 M6-8 स) प्राप्य ब्रह्मण स्थान — d) K D2 8 T G1 2 M1 प्राप्नुयादेव (K1 °यत्येव), G1-3 देवैर्गच्छ(G1 °च्छ)ति; G6 देवैर्यास्ति च, M8 6-8 देवैर्भजति

15 a) T1 G1.2 6 °दै सहित — b) T G1.6 M °ग्रं चोत्तम मत (G1 6 महत्); G2 °ग्र चोत्तमोत्तम, G3 भारताख्यानमादित — K1 reads 25-26 after 15ab, and 15cd after 21 — c) A few MSS श्रव्याणा° G1.6 श्राव्य (for चेद) G3 सर्वत्रमुत्तम श्राव्य — d) Ñ1 G1 8 °समत; T1 °सत्कृ°; G2 4-6 M2 °सस्कृ°

16 a) Ko 1 4 Ñ2 °स्मिन्नर्थश्च, K3 °स्मिस्त्वर्थश्च Ko 2 V1 B2 D (except D2 4) G2 कामश्च — b) K1 Ñ V1 B Da Dn D1 4 °देक्ष्यते; K3 °लक्ष्य°; D1 °लिप्य°; D3 °पश्य° K2 धर्मोऽपि निगिरए स्थित — d) K3 B1 Cd पर°; Ñ1 °निष्ठिता; S परमार्थिता V1 बुद्धि परमनै°

17 a) G1 धर्म° (for दान°) G3 गुरुशिष्यादिशी° — b) S (except T1 G1 3 6) सत्यवादिन° — c) Ñ2 कार्त्स्न्येन (hypermetrical), D2 T2 G3 6 कार्त्स्न्यं G1 वेदविदे, G2 °विद — d) Ko 2 4 श्रावयसर्थ°, G (except G1.3) ज्ञापयि° — 17cd-18ab=(var) 1 1 205

18 ab)=(var) 1 1 205cd Ñ3 °हत्यान्वित Ko D3 पाप (for चापि) Ko अपि; B1 शाप (for पाप) Ñ2 B1 दह्याद् T G2 3 M3 4 °ह्यात्म सदाय D8 जह्यादत्र न

अनुव्रजन्नरव्याघ्रं वञ्च्यमानं दुरात्मभिः ॥ ८
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १६
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १७
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८ C. 1 2301 B. 1 62. 19 K. 1 62. 21

K0. 1. 4 D1 अनुव्रजे(D1 °ते)त्या रातान, B1. 2 D2 अन्वव्रजन्नरव्याघ्रा, Dn D1 अन्वयुमे नरव्याघ्रा — d) K1 corrupt, Ñ1. 2 V1 B1. 3 Dn वाच्यमाना, B1. 2 c Dn D3. 4 वा(D2. 3 च)च्य°; D1 वाच्यमाना, D2 T G3 वञ्च°; M वच्यमाना (M1 वाच्यमानान्)

9 b) K2-4 धर्मभृत; M1 मत्र° — d) G1 नु; M2-3 वै (for स)

10 a) S बहुलां (G1 बल्वान्) सेनां — c) G2 तव्यषे° D1 S सर्वान् (G1. 2 सेनां)

11 a) Ñ1 °इच तत्वेन D1 G1 transp मे and सर्वं — b) G1. 2 °त्त द्विजोत्तम — After 11, K1 ins the figure 69 (? misplaced adhy. no.)

12 = (var.) 1. 1. 23, 55. 2 — K1 Dn2 D1 S om. उवाच — After वैश° उ°, N ins.

485* क्षण युद्ध महाराज विपुलोऽपमनुत्तमम् ।
पुण्याख्यानस्य महतः कृष्णद्वैपायनेरितम् ।

— Ñ1 om. 12, D2 om. 12ab. — a) Ñ1 G2 °लोकस्य; D1 °लोकानां

13 ab) = (var.) line 1 of 27* Cf. 156* — a) G1. 2 °स्राणां; G3-4 °स्राणि M1 चतुर्विंशतिसाहस्र — b) K Dn1 n2 °कर्मणा — S subst. for 13cd D1. 4 ins. after 13

486* उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।
संक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतन्नराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभिः पर्वं संगृहीतं महर्षिणा ।

[(L. 1) = Line 2 of 27* (cf. v. 1. 1. 60) — (L. 3) M1. 2 सहस्र च — (L. 4) T G1. 4 M1. 2 नवतिर्दश प(T1 °चे)व च — (L. 5) T मनीषिणा, G1. 6 महात्मना]

— c) K1 °वत्या सुतेनेह

14 a) K °द कीर्तयेत् — b) K1 य इदं, T1 यश्चैतत् K1 Ñ V1 B D (except D2. 8) ये चेदं (K1 °य) शृणुयुर्न(K1 °यस)रा; M1 नित्यं श्रद्धासमन्वित — c) D2 T G1. 2 M1 स (for ते) K (except K1) ब्रह्मण स्थानमभ्येत्य; B1 ते ब्रह्मस्थानमासाद्य, G1-3. 6 M (except M1) स (G2 M2-3 स) प्राप्य ब्रह्मण स्थानं — d) K D2. 8 T G1. 2 M1 प्राप्नुयादेव (K1 °यत्येव), G1-3 देवैर्गच्छ(G1 °च्छ)ति; G6 देवैर्याति च, M1. 2-3 देवैर्भजति

15 a) T1 G1. 2. 6 °दै सहित — b) T G1. 6 M °त्रं चोत्तम मत (G1. 6 महत्); G2 °त्र चोत्तमोत्तम, G3 भारताख्यानमाहित — K1 reads 25–26 after 15ab, and 15cd after 21 — c) A few MSS श्रव्याणा° G1. 6 श्राव्य (for चेद) G3 सर्वत्रमुत्तम श्राव्य — d) Ñ1 G1. 3 °समत; T1 °सत्कृ°; G2. 4-6 M1 °सत्कृ°

16 a) K0. 1. 4 Ñ1 °स्मिन्नर्थश्च, K1 °स्मिस्त्वर्थश्च K0. 2 V1 B2 D (except D2. 4) G3 कामश्च — b) K1 Ñ V1 B Da Dn D1. 4 °देक्ष्यते; K2 °लक्ष्य°; D1 °लिप्य°; D3 °पश्य° K2 धर्मोऽपि निखिल स्थित — d) K3 B1 Cd पर°; Ñ1 °निष्ठिता; S परमार्थिता V1 बुद्धि परमनै°

17 a) G1 धर्म° (for दान°) G3 गुरुशिष्यादिशी° — b) S (except T1 G1. 3. 6) सत्यवादिन° — c) Ñ2 कार्त्स्न्येन (hypermetric!), D2 T2 G3. 6 कार्त्स्न्यं G1 वेदविदे, G2 °विद् — d) K0. 2. 4 श्रावयसर्थं°, G (except G1. 3) ज्ञापयि° — 17cd–18ab = (var.) 1. 1. 205

18 ab) = (var.) 1. 1. 205cd Ñ3 °हत्यान्वित K0 D3 पाप (for चापि) K0 अपि; B1 शाप (for पाप) Ñ2 B1 दह्याद् T G2. 3 M1. 4 °द्यात्स सदाय D3 जह्यादश्र न

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपतिष्ठेत्पितॄनपि ॥ २९
अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२ C. 1 2333 B 1 62.62 K 1 62.55

493*) T3 G1 4–6, after 26

494* योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ।
देवा महर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

With lines 4–5 cf 1 1 192 — N cont

495* भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः ।
ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ।

After the above, K1 reads 31

☞ The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K The divergent (and evidently amplified) version of D3 S has been relegated to App I (No 32), where also its points of contact with N are shown

27 Occurs in Ñ V1 B D in the course of a passage ins after 31 (App I, No 33), and in S, that of a passage subst for 29–33 (ibid., No 32) — a) K (except K1) सुमहान्; G [s]तिमहान्; M1 हि महान् — b) K1 स (for च) B D (except D3 4 5) यथा मेरुर्महा° — c) Ñ V1 B D (D5 om) transp ख्यातौ and उभौ K1 ख्यातौ रत्नाकरावेतौ, S ख्यातौ (T1 G1 °तो) रत्नाकरौ (T1 G1 °करम्) तद्वत — d) S महाभा° K2 sup lin °मुत्तमम् — K repeats after 27 (K3, after 494*) 25cd (v 1 °द नियत सत्यवादिना), and 26ab (v. l °ति वितरता); then follows 491* (in K1 it is a repetition, cf v 1 26)

28 a) D1 transp य and इदं S यश्चेदं पठते वि° — b) K1 S सदा पर्वसु (K1 °णि) पर्वसु (K1 °णि) — c) K1 गत°, G2–4 धूत° B1 जित सुद्धो (sic) — d) K3.4 भूयाय गच्छति; Ñ1 2 V1 B1 Dn D2 गच्छति शाश्वत; Ñ3 B1.2.3.6 Dn गच्छेत्स (Ñ3 °द) शाश्वत; D1 corrupt, D3 गच्छेत्सनातन

☞ For 29–32, D3 S subst a lengthy passage of about 40 lines, given in App I (No 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text D4 includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text

29 ~(var) 1 1 203 — M1 om 29 — a) S (M1 om) विप्रे (for श्राद्धे) Ñ V1 B D श्रावयेद्ब्राह्मणा न्श्राद्धे — b) Ñ V1 Dn2 D1 4 यश्चेमं; B1.3 6 यश्चात; B1 m Dn Dn1 n2 यश्चेदं, B6 यश्चान्न; D2 यश्चैतत्, D3 यस्त्विदं, D5 यस्तात (for ब्राह्मणान्) B1 यश्च श्रद्धासमन्वित — c) Some MSS अक्षय T G M1 अन्नपान च, M2–3 स्वर्गगामीय — d) K1 इह (for अपि) Ñ V1 B D उपावर्तेत्पितॄनिह (D4 पितुस्तस्योपतिष्ठते), S (M1 om) पितॄंस्तस्योपतिष्ठति

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App I (No 32), while B1 D (except D3) expand 30ab into the following two lines

496* अह्ना यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ।

[D1 om line 1, B1 Dn om line 2 D4 repeats line 1, reading रात्र्या for अह्ना]

— d) K3 प्रतिमुच्यते

31 K1 reads 31 after 495*. — b) K (except K3) इत्युत (for उच्यते) — After 31, N ins a passage of about 20 lines given in App I (No 33)

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपतिष्ठेत्पितॄनपि ॥ २९
अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२ C. 1 2333 B. 1 62.62 K. 1 62.55

493*) T1 G1 4-6, after 26
491* योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ।
देवा महर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।
With lines 4-5 cf 1 1 192 — N cont
495* भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः ।
ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ।
After the above, K1 reads 31

☞ The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K The divergent (and evidently amplified) version of D1 S has been relegated to App I (No 32), where also its points of contact with N are shown

27 Occurs in Ś V1 B D in the course of a passage ins after 31 (App I, No 33), and in S, that of a passage subst for 29-33 (ibid., No 32) — a) K (except K1) सुमहान्; G [s]तिमहान्; M1 हि महान् — b) K1 त (for च) B D (except D1 4 5) यथा मेरुर्महा° — c) Ś V1 B D (D1 om) transp ख्यातौ and उभौ K1 ख्यातौ रत्नाकराचेचौ, S ख्यातौ (T1 G1 °तो) रत्नाकरौ (T1 G1 °करम्) तद्वत — d) S महाभा° K2 sup lin °मुत्तम — K repeats after 27 (K1, after 494*) 25cd (v 1 °द नियत सत्यवादिना), and 26ab (v.1 °ति वितरता); then follows 491* (in K1 it is a repetition, cf v 1 26)

28 a) D1 transp य and इदं S यश्चेदं पठते वि° — b) K1 S सदा पर्वसु (K1 °णि) पर्वसु (K1 °णि) — c) K1 गत°, G2-4 पूत° B1 जित सुद्धो (sic) — d) K3 4 भूयाय गच्छति; Ś1 2 V1 B1 Dn D3 गच्छति शाश्वतं; Ś2 B1 2 4 6 Da गच्छेत्स (Ś2 °द) शाश्वतं; D1 corrupt, D2 गच्छेत्सनातन

☞ For 29-32, D3 S subst a lengthy passage of about 40 lines, given in App I (No 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text D1 includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text

29 ≈(var) 1 1 203 — M1 om 29 — a) S (M1 om) विप्रे (for श्राद्धे) Ś V1 B D श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे — b) Ś V1 Dn1 D1 4 यश्चैम; B1 3 6 यश्चात; B1 m Da Dn1 n2 यश्चेद, B2 यश्चात्र; D2 यश्चैतत्, D3 यस्त्विद, D4 यस्तात (for ब्राह्मणान्) B1 यश्च श्रद्धासमन्वित — c) Some MSS अक्षय T G M1 अन्नपान च, M2-5 स्वर्गगामीय — d) K1 इह (for अपि) Ś V1 B D उपावर्तेत्पितॄनपि (D1 पितुस्तस्योपतिष्ठते), S (M1 om) पितृस्तस्योपतिष्ठति

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App I (No 32), while B1 D (except D3) expand 30ab into the following two lines

496* अह्ना यदेनं क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ।
[D1 om line 1, B1 Da om line 2 D1 repeats line 1, reading रात्र्या for अह्ना]
— d) K1 प्रतिमुच्यते

31 K1 reads 31 after 495*. — b) K (except K1) इहयुत (for उच्यते) — After 31, N ins a passage of about 20 lines given in App I (No 33)

यथा समुद्रो भगवान्यथा च्युक्तः समाहितः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ६
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्म… भूत्वा मम प्रियः ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो …त्समावस नराधिप ॥ ७
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे …स्थिरो धनधान्यवान् ।
अक्षय्यं तस्य …श्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
…धानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥१०
न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ११
सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४
ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५
लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६

text B1 धर्मान्; D3 धर्मांच K3 पाल्यस्य (m as in text), G2 °यित्वा D5 लोकान्धर्मेण रक्षित्वा — ^{b}) K3 मभियुक्त, T G3 6 नित्य युक्त (G3 °क्ति) — ^{d}) K1 प्राप्नोपि, Ñ1.2 V1 Dn पश्य°, B1.6 D2 T G1 3 M3 6-8 प्राप्स्य°, G2 4-6 M5 लप्स्य° M3 शोभनान्

7 ^{a}) K (except K1) Ñ3 D5 G3 M द्विपि(Ñ3 °प)स्यस्य K (except K1) Ñ3 B1 3 D5 G1 3 M शुचिस्थ° — ^{b}) Ñ1 2 V1 D (except D2) सत्या भूतो — ^{c}) K0 3 4 मत्वं°; K1 रूप, Ñ V1 ऊर्ध्वं; B1 3.6 वच (B1 m as in Da Dn etc), B1 4 ऊर्ध्वं; Da Dn D1 3 रम्य, D2 3 श्रेष्ठ; D4 वर्षे, T1 G3 ऊढ; G1 ऊर्ध्व; G2 गृढ K3 T2 G4-6 M as in text K3 B1 G1-6 M6-8 पृथिव्या (as in text), the rest °व्यां — ^{d}) D1.4 नरेश्वर

8 ^{a}) B1 प्रशास्यश्चव (m as in text) K1 D3 °स्यश्च सु; D4 °स्य च सु K D5 रम्यश्च — T1 om. 8^{bc} — ^{b}) K (except K1) M5 सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except D5) T2 प्रभूत — ^{c}) K2 3 T2 G2 6 6 सुरक्ष°, Ñ2 D2 G1.2 M सुरक्ष्य° Ñ3 S (T1 om) धन्य (Ñ3 sup lin पुण्य; M6 धर्म्यं) (for सौम्य) K3 m शुद्धो मेध्यश्च रम्यश्च — ^{d}) Ñ3 T1 G1 3 भोगैर; T2 G2 4-6 भार्यैर् T2 G3-6 भूरिगुणैर्

9 ^{ab}) K1 अग्रयान्; Ñ1 3 B1m Dn D1 3 अर्थयान्; B3 6 Da D1 अत्यायान्; D2 अन्यस्मात्; T2 G6 अनन्य; G1 धनपान् Da1 D2 एव; Da2 इष K1 च देशो, B6 6 D2 देशोय; Da °शोति; G1 °शोपि K4 Ñ2 V1 B1 2 4 अनन्यापेक्ष(Ñ2 V1 °न्यपेप, B4 °न्यापेक्ष)देशोय (K4 B3 °शो हि) Da °रत्नर्द्धिभिर; G2 4 °धान्यादिभिर् K3 °द्धिसयुत D2m अतिरम्यापरान्देशान्धनरत्नादिभिर्युतान् — ^{c}) T2 G (except G1 3) यतो रक्षस्व वसुधां — ^{d}) B1 transp चेदिषु and °प K (except K1) T2 भूमिप; Ñ3 चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप)

10 ^{a}) G1 3 जनाश्चात्र — ^{b}) K (except K1) सुसंतुष्टाश्च Ñ1 मानवा

11 ^{b}) Dn D1 4 पुत्रा (for नरा) Ñ2 V1 B Da° न गुरोरहि° — With 11^{cd} of 1 58 19^{cd} — ^{c}) T G M3 युञ्जति; M6-8 युज्यति K न गामयुञ्जन्त धुरि (K3 न गां प्रयुञ्जन्ति धुर) — ^{d}) K0 2 कृशा; K3 4 कृशा, Ñ V1 B D T G6 M कृशान् B6 सरक्ष°; D2 सवर्ध°, G3 °विवुक्षयेपि(!) ⁂ Arj धुरि नो गाश्च। हलशकटादौ स्त्रीगवीर्न युञ्जते नापि कृशान्नृपानपि। कृशा इति पाठे स्त्रीगवीश्च। ⁂

12 ^{a}) K3 B1 T2 G (except G3) M3 6 सर्वे Ñ1 2 T1 M स्वकर्म°, D2 च धर्म° — ^{b}) Dn1 n3 मानव, Dn2 G M °वा, T मानुषा — ^{c}) B3 G3 M6-8 तेन्यवि°; T2 तेप्यवि°

13 ^{a}) A few MSS दैवो° B (except B1) D (except D3-6) त्वां (for च) — M6-8 om 13^{bc} — ^{b}) Ñ3 आकाश, T2 छायाशे; G6 विमान — ^{c}) D2 G3-6 त्व; T G1.2 M3 च, M6 त B1 3 Da G6 मया (G2 स्थिद) दत्त T M3 4 दिव्य च (for मद्दत्त) — ^{d}) D2 °पत्स्यसे; S °लप्स्यसि (G1 2 4-6 °से)

14 ^{a}) Ñ3 °पर्णेषु (sup lin as in text) — ^{c}) B1-6 Da D3 M3 उपरिष्ठो Ñ1 2 V1 B D (except D2) हि (for वै)

15 ^{a}) B D12 M3 ददानि — ^{c}) S °ष्यति — ^{d}) S यां S त्व (G2 4-6 च) (for त्वां) K0-4 M3 अवि क्षतां(K0 M3 °त), K3 अवि क्षित; D2 T2 G4-6 M6-8 °क्षत; T1 G1 अर्विक्षित

16 ^{a}) Ñ3 लोकानां; G6 लांछन; C1 लक्षण (as in text) — ^{c}) T G विख्याता; M °ता — ^{d}) V1 इन्द्र

यथा समुद्रो भगवान्यथा चथुक्तः समाहितः ।
रूयाताबुभौ रत्ननिधी तथाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ६
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणा भूत्वा मम प्रियः ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो स्तमावस नराधिप ॥ ७
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे स्थिरो धनधान्यवान् ।
अक्षय्यं तस्य भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
धानप देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
धर्मशीला जनपदाः सुसंतोपाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥१०
न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ११
सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४
ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५
लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६ C 1 2340 B 1 [illegible] 12 P 1 64 12

text B1 धर्मान्; D3 धर्मात K2 पाल्यम्य (m as in text), G2 °यित्वा D5 लोकान्धर्मेण रक्षित्वा — b) K8 मभियुक्त, T G3 ꞏ नित्य युक्त (G3 °क्ति) — d) K1 प्राप्नोपि, Ñ1.2 V1 Dn पश्य°, B1.6 D2 T G1 3 M3 6-8 प्राप्स्य°, G2 4-6 M5 लप्स्य° M8 शोभनान्

7 a) K (except K1) Ñ3 D5 G3 M द्दिवि(Ñ3 °व)स्थस्य K (except K1) Ñ3 B1 3 D5 G1 3 M भुविस्थ° — b) Ñ1 2 V1 D (except D2) सत्या भूतो — c) K0 3 4 अल्प°; K1 रूप, Ñ V1 उर्ध्वं; B1 3.6 वद्य (B1m as in Da Dn etc), B1 3 ऊर्ध्वं; Da Dn D1 3 रम्य, D3 5 श्रेष्ठ; D4 वर्धे, T1 G3 ऊढ; G1 ऊत्त; G2 गूढ K3 T2 G4-6 M as in text K3 B1 G1-6 M6-8 पृथिव्या (as in text), the rest °व्यां — d) D2.4 नरेश्वर

8 a) B1 प्रशास्यश्च (m as in text) K1 D3 °स्यश्च सु; D4 °स्य च सु K D5 रम्यश्च — T1 om. 8[bc] — b) K (except K1) M5 सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except D5) T2 प्रभूत — c) K2 3 T2 G2 5 6 सुरक्ष°, Ñ2 D2 G1.2 M सुरक्ष्य° Ñ3 S (T1 om) धन्य (Ñ3 sup lin पुण्य; M6 धर्म्यं) (for सौम्य) K3m शुद्धो मेऽपश्च रम्यश्च — d) Ñ3 T1 G1 3 भोगैर्; T2 G2 4-6 भार्यैर् T2 G2-6 भूरिगुणैर्

9 ab) K1 भाग्यवान्; Ñ1 3 B1m Dn D1 3 अर्थवान्; B5 6 Da D1 भाग्यवान्; D3 अन्यस्मात्; T2 G6 अनन्य; G1 धनवान् Da1 D2 एव; Da2 इव K1 च देशो, B5 6 D2 देशोय; Da °शोति; G1 °शोपि K4 Ñ2 V1 B1 2 4 अनन्यापेश(Ñ2 V1 °न्यपेप, B1 °न्यापेश)देशोय (K1 B3 °शो हि) Da °रत्नर्द्धिभिर्; G2 4 °धान्यादिभिर् K3 °दिसयुत D5m अतिरम्यापरान्देशान्धनरत्नादिभिर्युतान् — c) T2 G (except G1 3) यशो रक्षस्व वसुधां — d) B3 transp चेदिषु and °प K (except K1) T2 भूमिप; Ñ3 चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप)

10 a) G1 3 जनाश्चात्र — b) K (except K1) सुसंतुष्टाश्च Ñ1 मानवा

11 b) Dn D1 4 पुत्रा (for नरा) Ñ2 V1 B D3° न गुरोरहि° — With 11[cd] of 1 58 19[cd] — c) T G M3 युजति; M6-8 युज्यति K न गामयुजन्त धुरि (K3 न गां प्रयुजन्ति धुर) — d) K0 3 कृशा; K3 4 कृशा, Ñ V1 B D T G6 M कृशान् B6 संरक्ष°; D2 सवर्ध°, G3 विवुक्षयेपि(!) ꞏ Arj धुरि नो गाश्च । इत्यत्र पाठद्वयी स्त्रीगवीं युजते नापि कृशान्पुष्णन्ति । कृशा इति पाठे स्त्रीगवीश्च । ꞏ

12 a) K3 B1 T2 G (except G3) M3 5 सर्वं Ñ1 2 T1 M स्वकर्म°, D2 च धर्म° — b) Dn1 ns मानव, Dn2 G M °वा, T मानुषा — c) B3 G3 M6-8 तेऽन्यपि°; T2 तेष्वपि°

13 a) A few MSS दैवो° B (except B1) D (except D3-5) त्वां (for च) — M6-8 om 13[bc] — b) Ñ3 आकाश, T2 आकाशे; G6 विमान — c) D2 G3-6 त्व; T G1.3 M3 च, M6 त B1 3 Da G6 मया (G2 त्विय) दत्त T M3 4 दिव्य च (for मद्दत्त) — d) D2 °पत्स्यसे; S °लप्स्यसि (G1 3 4-6 °से)

14 c) Ñ3 °पर्वेतु (sup lin as in text) — c) B1-6 Da D3 M3 उपरिष्ठो Ñ1 2 V1 B D (except D2) हि (for वै)

15 a) B D1 2 M3 ददानि — c) S °स्यति — d) S यां S त्व (G2 4-6 च) (for त्वां) K0-3 M3 अवि क्षतां(K0 M3 °त), K3 अवि क्षत; D3 T2 G2-6 M6-8 °क्षत; T1 G1 अर्धक्षित

16 a) Ñ3 लोकानां; G6 लोचन; Cd लक्षण (as in text) — c) T G विख्यातां; M °ता — d) V1 इन्द्र

यथा समुद्रो भगवान्यथा च कृतां शुभाम् ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथानब्रवीद्विभुः ॥ २२
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानश्च महं मम ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे राष्ट्राणां भविष्यति ।
अक्षय्यं तस्य वैश्चो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
धानेप देशेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुपूर्णो च मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
धर्मशीला जयेष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति वै ।
वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ।
इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ।
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ॥ २८
महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मच्छिल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः । C. 1. 2374 [illegible]

एष जानपदाः सर्वे चक्रुरिन्द्रमहं तदा ।
यथा चेदिपतिः प्रीतश्चकारेन्द्रमहं वसुः ।

[After line 1, D3 repeats the last half line of 504*, 20f and 21ab — After line 10, D3 G6 ins

508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा ।]

— D3 T G om 21cd

22 a) Dn D1 5 स तां (for कृतां) K0 पूजामेव [म]हेंद्र° — b) Read देवकृता? B1 (m as in text) Dn देव ; D3 T G वसुः; M (except M6) तेन Dev appears to have construed देवकृता as a compound G1 तदा (for शुभाम्) ꣸ Nil देव कृतामिति पाठः । विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम् ।꣸ — After 22ab, D3 4 T G ins

509* हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ।
आस्थाय सह दाच्या च धृतो ह्यप्सरसां गणे ।

23 a) D3 पूजयिष्यन्ति च न° — b) D3 G (except G3) मख; Cd as in text B1 5 यद्दिमेतां शुभां मम — c) M6-8 च तथा — d) T2 G1-6 नृप

24 a) T G श्रीर्विभव° — b) G1 2 नरेन्द्राणां — c) Ñ1 3 D2 T G2 3 तस्य (Ñ3 sup lin तत) स्फीतो, G1-6 तस्येप्सितो; M5 6-8 तेषां स्फी(M8 प्री)तो — After 24, D3 4 (marg) T G ins

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृप ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुम्पन्ते कथंचन ।

[(L 1) G3 4 5 निरातपानि G3 भविष्यन्त्यम्बुदानि च]

25 Before 25, Ñ3 D2 5 (marg) ins वैशंपायन उ°, T G वैशं° — ab) M (except M5) एवमुक्तो महात्मा च सुरेंद्रे°. — c) Ñ3 B1 m 6 यैर K3-4 भगवता (cf v 1 27a) — d) K D1 5 M8 °राज्ये B1 4 T G6 °राजेति स° G1-4 M5 6 °पेचित M6- 8 महेंद्रेणाभिषेचित — After 25, D1 (marg) T G (except G3) ins

511* एष श्रुत्वा महेन्द्रस्तु जगाम स्व निवेशनम् ।

26 b) M6-8 तदा T शाश्वत K (except K1) Ñ1 3 (sup lin) D5 G3 M जना — c) Ñ1 2 V1 D (except D5) भूमिरत्ना° — d) T2 G1 2 4 यथाभूता B G3 5 से (for वै) K3 Ñ1 2 V1 B D (except D2) तथा पूज्या (B पूता as in text) भवति ते — e) Ñ3 B3 m नरा दा°; B5 नानादा°, D5 (m as in text) नवा दा°; Cd as in text — f) N (except K1 Ñ1 D5) च (for ते) — T G1-3 5 read 27cd after 26, T repeats it after 27cd

27 a) K1 3 B3 4 5 m 6 D1 भगवता (cf v 1 25c) — b) B Da Dn D1-4 चेदीश्वरो नृप K1 3 4 D3 G4 6 M6 8 तथा — d) B3 दिविस्थ (m as in text) — For T G1-3 6 cf v 1 26 — c) B D (except D5) G3 6 M (except M5) चेदिपति — f) D3 G1-4 5 6 °मख T (first time) G3 6 तदा; cf v 1 26

28 c) K3 m G1 2 6 M5 °राष्ट्रेषु D तान्पुत्रान्, G3 च स्फीतान्; M (except M5) अपि च तान् — d) G2 समृद्धोभ्य°

29 a) T G1 3 महाराजो Ñ3 D (except D 3 5) मागधानां — b) K3 योपराजित — K3 reads 29cd in marg (see m) — c) S प्रत्यग्रह — d) K0 D5 मणिपूरकम् — e) K0 Ñ V1 B3 5 Dn D1-4 मावेछ (B3 m चे°); K1 मचेल्लु ; K3 5 B1 6 D3 मावे° (B1 m cm °चे); K4 D1 माचिल्लु°; B4 मावेंद्र , D2 मावेद्र , T1 °चस्थि ; T2 G3 °चिं°; G3 M3 °ल्लि°; G3 यज्जल , G1 थं°, G2 जि ; M6-8 °चे° K0 5 D5 ल्लिराश्च, K1 ल्लिष्टश्च; K2 तल्लिष्टश्च; B1m यम° (for यदु°) For the K reading cf Pargiter, *Ancient Ind Hist Trad* p 118 — f) B5 6 राजा यथा°; D3 G (except G2) राजन्याश्च

यथा समुद्रो भगवान्यथा चैव कृतां शुभाम् ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथाऽनन्रवीद्विभुः ॥ २२
य इदं श्रावयेद्विद्वान्राज्ञमानश्च महं मम ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे राष्ट्राणां भविष्यति ।
अक्षय्यं तस्य ... वंशो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
— ... देशेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुपूर्णा च मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
धर्मशीला ज्येष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति वै ।
वरदानमहायज्ञस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ।
इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ।
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ॥ २८
महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मच्छिल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः । C 1 2364 ... K 1 64 45

एवं जानपदाः सर्वे चक्रुरिन्द्रमहं तदा ।
यथा चेदिपतिः प्रीतश्चकारेन्द्रमहं वसुः ।
[After line 1, D3 repeats the last half line of 504*, 20f and 21[ab] — After line 10, D3 G6 ins
508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा ।]
— D3 T G om 21[cd]

22 [a]) Dn D1 5 स तां (for पूतां) K6 पूजामेव [म]हेंद्र° — [b]) Read देवकृता? B1 (m as in text) Dn देव ; D3 T G वसुः; M (except M6) तेन Dev appears to have construed देवकृता as a compound G1 तदा (for शुभाम्) ꣸ Nil देव कृतामिति पाठः । विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम् ।꣸ — After 22[ab], D3 4 T G ins
509* हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ।
आस्थाय सह शच्या च वृतो ह्यप्सरसां गणैः ।

23 [a]) D3 पूजयिष्यन्ति च न° — [b]) D3 G (except G3) मख; Cd as in text B1 4 यष्टिमेतां शुभा मम — [c]) M6-8 च तथा — [d]) T2 G1-6 नृप

24 [a]) T G श्रीर्विभव° — [b]) G1 2 नरेन्द्राणा — [c]) Ñ1 3 D3 T G2 3 तस्य (Ñ3 sup lin तत) स्फीतो, G1-6 तस्येप्सितो; M3 6-8 तेषां स्फी(M3 प्री)तो — After 24, D3 4 (marg) T G ins
510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृप ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुप्यन्ते कथंचन ।
[(L 1) G3 4 5 निरातपानि G3 भविष्यन्त्यमुदानि च]

25 Before 25, Ñ3 D3 4 (marg) ins वैशंपायन उ°, T G वैशं° — [ab]) M (except M3) एवमुक्तो महात्माथ सुरेन्द्रै°. — [c]) Ñ3 B3m 6 यैरे K3-4 भगवता (cf v 1 27[a]) — [d]) K D3 4 M3 °राज्ये B1 4 T G6 °राजेति स° G1-4 M3 5 °षेचित M6-8 महेन्द्रेणाभिषेचित — After 25, D3 (marg) T G (except G3) ins
511* एवं कृत्वा महेन्द्रस्तु जगाम स्वं निवेशनम् ।

26 [b]) M6-8 तदा T तावत्राय K (except K1) Ñ1 3 (sup lin) D3 G3 M जना — [c]) Ñ1 3 V1 D (except D3) भूमिरसा° — [d]) T3 G1 2 4 यथाभूता B G3 4 ते (for वै) K3 Ñ1 3 V1 B D (except D3) तथा पूज्या (B पूता as in text) भवति ते — [e]) Ñ3 B3m नरा दा°; B4 नानादा°, B3 (m as in text) नया दा°; Cd as in text — [f]) N (except K1 Ñ3 D3) च (for ते) — T G1-3 5 read 27[cd] after 26, T repeats it after 27[cd]

27 [a]) K3 5 B3 4 5m 6 D1 भगवता (cf v 1 25[c]) — [b]) B Da Dn D1-4 चेदीश्वरो नृप K1 3 4 D3 G1 6 M6 8 तथा — [d]) D3 दिविस्थ (m as in text) — For T G1-3 6 cf v 1 26 — [c]) B D (except D3) G2 6 M (except M3) चेदिपति — [f]) D3 G1-4 5 °मगं T (first time) G1 6 तदा; cf v 1 26

28 [c]) K3m G1 2 6 M3 °राष्ट्रेषु D तान्पुत्रान्, G3 च स्फीतान्; M (except M3) अपि च तान् — [d]) G3 समृद्धोभ्य°

29 [a]) T G1 3 महाराजो Ñ3 D (except D 3 4) मागधानां — [b]) K3 योपराजित — K3 reads 29[cd] in marg (sec m) — [c]) S प्रत्यग्र — [d]) K6 D3 मणिपूरकम् — [e]) K6 Ñ V1 B3 4 Dn D1-4 मावेल्ल (B3m चे°); K3 मरोल्ल ; K3 4 B1 6 D3 माचे° (B3m च्च °चे); K1 D1 माचेल्लु ; B4 मावेद्द , D1 मावेद्र , T1 °चलि ; T2 G3 °चिं°; G2 M3 °ल्लि°; G3 यज्जल , G4 °चे°, G5 ल्लि ; M6-8 °चे° K6 8 D3 लल्लियश्च, K3 लल्लिस्थश्च; K3 वल्लिष्ठश्च; B3m यम° (for यदु°) For the K reading cf Pargiter, *Ancient Ind Hist Trad* p 118 — [f]) B6 6 राजा यश्चा°; D3 G (except G6) राजन्याश्चा

यथा समुद्रो भगवान्यथा चर्धमिवापराम् ॥ ३८
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथग रुचिरे वने ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणप्रवरेण भूमिपः ॥ ३९
धूतपाप्मा जितस्वर्गो भ स्कंदेद्रेत इत्युत ।
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ... न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
अक्षय्यं तस्य ... ज्ञा विचार्य च पुनः पुनः ।
— ...नप देशेनाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
वसुपूर्णं च ...कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
धर्मशीला ...थ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
सूक्ष्मदान...र्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।

जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।

G. 1 ... B. 1 ... K. 1 ...

— D4 T G2 4 5 ins after 38cd G1, after the repetition of 38cd

514* भार्यां चिन्तयमानस्य मन्मथाग्निरवर्धत ।

39 b) Ś2 V1 B D (except D5) °तो गहने K3 परतो न भवेदिति; T1 द्विविधा चैव शोभित — After 39ab, T1 ins

515* तद्रेतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिप ।

— K3 om. 39c–40b — c) G (except G1 3) °मार्गेण (om च) K (K3 om) B1 M5 तु (for च) — d) G (except G1 3) °पर्णेन, M1 वटप°; M6–8 छर्कप°

40 K3 om 40ab (cf v l 39) — b) Dn D2 पतेद् (for स्कन्देद्) After 40ab, K (except K3) Dn D1 ins

516* इदं वृथा परिस्कन्नं रेतो वै न भवेदिति ।
[Dn D1 मिथ्या (for वृथा) and मे (for वै)]

After 40ab, T G1 ins

517* अङ्गुलीयेन शुक्रस्य रक्षां प्रविदधे नृप ।
अशोकस्तबकैस्ताम्रैः पल्लवैश्चाप्यनन्तरम् ।
एवं वृथैव स्कन्नं मे रेतः स सुमहान्यथ ।

With the last line of 516* — c) K (except K1) T G1 3 transp तस्या and पश्या

41 a) K2 D4 G (except G3) M8 पुष (for पुष्प) K1 M6–8 ततो (for °दा) — d) Ś2 S तेजसो रा°

42 a) Here and in the foll st. S (mostly) शुक्र- for शुक्र- — b) Ś1 2 V1 D (except D5) वै; Ś3 S च (G4 तु) (for स) — c) B1 2. 6 S (except G1–4) आशु; B1 4 D4 स (for अथ) — f) Ś1 B1–6 D (except D5 8 6) गत्वा (for ज्ञा°) K D5 अथ (for तत°)

43 Before 43, B3 D4 (marg) ins वसुरुवाच — b) K D5 गृहाण T1 मत्कृते मद्गृहं नय — c) K Ś1 D5 G1 6 गिरिकायै

44 Before 44, B4 D4 (marg) ins वैशंपायन उ° (cf v l 43) — a) D1 B3 6 तु (for तत्) K4 D2 G3 6 तथा (for °दा) T इत्याज्ञप्तस्तु तं गृह्य — b) G1. 4 5 उत्प्लुत्य — c) G1–3 M (except M8) वेगं K (except K1) परं जव समा°

45 a) Ś3 T G3 तत्र; G1 2 4–6 M तथा (for अथ) — G6 om 45c–47b — c) D °च मत्स्यो — d) Ś1 °पकांक्षया

46 G6 om 46 (cf v l 45) — a) G1 3 च गुरुर — c) M6–8 °तो ह्यपतद् — d) T1 °नाजले

47 G3 om 47ab (cf v l 45) — a) G4 M1 तत्र (for तत्र) T °पैत्यभि° C1 तत्राद्रिवेश्यनिमता; G1 4 अद्रिवेन्यभि ; G5 M–8 तत्राद्रि M8 °(द्रि)वेन्यभिगम्या(G5 °श्री)ता — b) K6 4 D5 G1. 5 4 M6–8 °स्मरा — c) T1 मत्स्यभाव°

48 c) M2 4 5 समास D5 D2 T2 (sup lin) C °मोत्पत्य — d) K1 अद्रिका; M6–8 साद्रिका (sic), cf v l 47

49 a) Ś1 2 V1 D (except D1 4 5) °र्निर्हृ°; Ś3 °ज्जिरय K1 B1 T1 G (except C4) जग्मतुः — b) S °धातिन — c) K Ś1 D [5]°अ; G1 ज्ञा (for च) — d) D5 6 G (except G3) भारत° — c) K1 F

यथा समुद्रो भगवान्यथा चर्धमिवापराम् ॥ ३८
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा रुचिरे वने ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणपत्रेण भूमिपः ॥ ३९
धूतपाप्मा जितस्वर्गो न स्कंदेद्रेत इत्युत ।
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ...नै न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
अक्षय्यं तस्य ... ज्ञा विचार्य च पुनः पुनः ।
— ...नप देशेशाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
वसुपूर्णा च ...कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
धर्मशीला ...थ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।

जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।

— D4 T G2 4 5 ins after 38cd G1, after the repetition of 38cd

514* भार्यां चिन्तयमानस्य मन्मथाग्निरवर्धत ।

39 b) Ś2 V1 B D (except D5) °तो गहने K3 परतो न भवेदिति; T1 द्विविधा चैव शोभित — After 39ab, T1 ins

515* तद्रेतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिप ।

— K3 om. 39c–40b — c) G (except G1 3) °माग्रेण (om च) K (K3 om) B1 M3 तु (for च) — d) G (except G1 3) °पर्णेन, M3 वटप°; M6–8 छर्कप°

40 K3 om 40ab (cf v l 39) — b) Dn D2 पतेद् (for स्कन्देद्) After 40ab, K (except K3) Dn D1 ins .

516* इद वृथा परिस्कन्न रेतो वै न भवेदिति ।

[Dn D1 मिथ्या (for वृथा) and मे (for वै)]

After 40ab, T G1 ins

517* अङ्गुलीयेन शुक्रस्य रक्षां प्रविदधे नृप ।
अशोकस्तबकैस्ताम्रै पल्लवैश्चाप्यनन्धयत् ।
इद वृथैव स्कन्न मे रेत स सुमहान्वय ।

With the last line of 516* — c) K (except K1) T G1 3 transp तस्या and पत्या

41 a) K2 D4 G (except G3) M8 पुष (for पुष्य) K1 M6–8 ततो (for °दा) — d) Ś2 S तेजसो रा°

42 a) Here and in the foll st. S (mostly) शुक्र- for शुक्र- — b) Ś1 2 V1 D (except D5) वै; Ś2 S च (G4 तु) (for स) — c) B1 2. 6 S (except G1–4) आशु; B1 4 D4 स (for अथ) — f) Ś1 B1–6 D (except D3 5 6) गत्वा (for ज्ञा°) K D5 अथ (for तत°)

43 Before 43, B3 D4 (marg) ins वसुरुवाच — b) K D5 गृहान् T1 मत्प्रिय मद्गृह नय — c) K Ś1 D5 G4 6 गिरिकायै

44 Before 44, B4 D4 (marg) ins वैशंपायन उ° (cf v l 43) — a) D1 B3 6 तु (for तत्) K4 D2 G2 6 तथा (for °दा) T इत्याज्ञस्तु त गृह्य — b) G1. 4 5 उत्प्लुत्य — c) G1–3 M (except M8) वेगं K (except K1) पर जव समा°

45 a) Ś2 T G2 तत्र; G1 3 4–6 M तथा (for अथ) — G5 om 45c–47b — c) D °च मत्स्यो — d) Ś2 °पक्षंक्षया

46 G5 om 46 (cf v l 45) — a) G3 5 च गुगुत्र — c) M6–8 °तो ह्यपतद् — d) T1 °नाजले

47 G5 om 47ab (cf v l 45) — a) G4 M8 तत्र (for तत्र) T °केत्यभि° C1 तत्राद्रिवेत्यभिमता; G3 4 अद्रिकेत्यभि ; G3 M–8 तत्राद्रि M8 °[द्रि]केत्यभिख्या(G3 °श्री)ता — b) K6 4 D3 G1. 2 4 M6–8 °स्सरा — c) T1 मत्स्यभाव°

48 c) M2 4 5 नसाद्य Dn D2 T2 (inf lin) C °सोत्पत्य — d) K1 अद्रिका; M6–8 माद्रिका (sic), cf v l 47

49 a) Ś1 2 V1 D (except D3 4 6) °दिवृदि; Ś2 °दिवय K1 B1 T1 G (except G6) मत्स्यां — b) S °घातिन — c) K Ś1 D [5]श्च; G1 तु (for च) — d) D6 4 G (except G3) मानवं — e) K1 P

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८
एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९
दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
विस्मिता चाब्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी॥६०
विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१
कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ।
गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे ।
एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२
एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३
वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ६४
एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६
तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७
ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८
इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । C. 1 2413 B 1 63 84 K. 1. 64 126

पारे पारे Ko °वार ऋ° (sic), K1 °वरमृ°, K2 परावरमृ°, K3 Ñ3 B D1.2.5 °वारमृ°; K4 °वारानृ° Ñ1.2 V1 Da Dn D3.4 T M6-8 transp ऋषीन् and स्थितान् M5 ऋषीनिमान् G3 द्वारस्थान्परमेष्ठिन — ^{cd}) Ñ V1 B D (except D5) दृष्टयोर्; G3 दृश्ययोर् B3 D2.3 तु (for नु) G1.2.4-6 आवयोश्च कथ ब्रह्मन्भविष्यति स°

59 Before 59, Ñ1.2 B3 ins वैशंपायन उ° — ^{a}) Ñ3 °व तदा स — ^{b}) K D5 तत (K3 °दा); D2 मुनि°, G3.6 विभु (for प्रभु) — ^{c}) M तेन (for ये°) T2 G3.6 येनैव देश° स° — ^{d}) Ñ2 B1.5 S (except T G3) तमोवृत

60 ^{b}) D3 G2.3 सद्यस्त°. — ^{c}) Ko T सा; G1.4.5 M अथ (for च) K1 Ñ1.2 V1 B D (D5 corrupt) सा (K1 चा)भवत्, G2.3.6 [ऽ]भूत्तदा (G3 °त) — ^{d}) K4 Ñ1.2 V1 B D M3 तप° (D3.5 as in text, D4 यश°) (for मन°) G2 °ता ईषदब्रवीत्, G3 °सा ऋषिमब्रवीत्, G6 °ता त्विदमब्रवीत्

61 Before 61, Ñ1.2 B (B5 marg) D (except D2.5) ins सत्यवत्युवाच — ^{b}) T1 न्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा)

62 ^{a}) Ko-2 Dn1.n3 वापि, G (except G3) चाह — ^{b}) K1 B1 (m as in text) 3 D1 शक्ये; K2.4 स्यां वै; N2 B4.5 °क्य; Ñ3 °क्या; V1 °क्यो — ^{c}) Ñ V1 B1 Dn D1.4 transp गन्तु and गृह Ko गतु स्वा स्वे, B3-6 गृहान्गन्तुं; Da1 G2 गन्तु गृहे, Da2 गृहाना तु, D3 गृहे गन्तु; D5 गन्तु पितु:; G3 गन्तु न स्व- K2-4 गन्तु वा स्वगृहे (K2 °ह) Ñ3 सदा; V1 Dn D1 ऋषे (for गृहे) B1 वाह, D3 S चापि (T2 G1.2.4.5 वापि) (for चाह) — ^{d}) D1 G2 धीमाना, T2 अह न, G3 अनर्हा; G4 धीमञ्ज्ञा-; G6 अह ना-; M6-8 भीता न — ^{e}) K (except K1) Ñ3 एव स° — K1 (hapl) om from 62^{f} up to व (in 64^{a})

63 K1 om 63 (cf v l 62) — ^{d}) G (except G2.3) पुन कन्या भ°

64 K1 om up to व (cf v l 62) — ^{a}) G (except G2.3) भद्रे (for भीरु) — ^{b}) G2 M5 ईप्ससि B Da2 Dn भाविनि — After 64, G3 repeats lines 40-44 of passage No 35 given in App I.

65 Before 65, B3 ins वैशंपायन उ°, G6 वैशं — ^{b}) G3 °सौभाग्यम् — ^{cd}) G1.2.4-6 वरद (for भग°). D4 M5 मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; M3 वर वै Da2 Dn मुनि, T2 *inf lin* वर (for प्र°) G3 अददात्त वर चास्यै यथावत्पुण्यकर्मकृत्

66 After 66^{ab}, G (except G3.6) ins

519* लज्जानतमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता ।

— ^{c}) G2 सहसा सम्यक्

67 ^{a}) Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.3.5) एव (for °व) — Da om 67^{cd} — ^{d}) K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.3, Da om) आजिघ्रत K (except K1) नरा यत

68 ^{a}) K Ñ3 D5 अतो, B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्या; B4 D4 तस्मात् — ^{b}) K D4.5 transp तस्या and नाम Ñ3 प्रतिस्थित; D4 परं स्मृत, G1 पि न श्रुत Ñ2 V1 B Da Dn D1-3 ततो नामापर स्मृत, G2.3 द्वितीय नाम ते (G3 पि) श्रुत — After 68^{ab}, D3 T2 G (except G6) ins a passage of 97 lines given in App I (No 36) — T2 G om. 68^{cd} (cf App I, No 38, 39, lines 2 and 1 respectively) — ^{c}) Ñ1 °पि धर्मात्मा — ^{d}) T1 °म ब्रह्मणोन्तिकं

69 Before 69, G6 ins वैश — ^{a}) T1 मया, T2 G

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८
एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९
दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
विस्मिता चाब्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी॥६०
विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१
कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ।
गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे ।
एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२
एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३
वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ६४
एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६
तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७
ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८
इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । C. 1 2413 B 1 63 84 K. 1. 64 126

पारे पारे Ko °वार ऋ° (sic), K1 °वरमृ°, K2 परावरमृ°, K3 Ñ3 B D1.2.5 °वारमृ°; K4 °वारानृ° Ñ1.2 V1 Da Dn D3.4 T M6-8 transp ऋषीन् and स्थितान् M8 ऋषीनिमान् G3 द्वारस्थान्परमेष्ठिन — cd) Ñ V1 B D (except D5) दृष्टयोर्; G3 दृश्ययोर् B3 D2.3 तु (for नु) G1.2.4-6 आवयोश्च कथ ब्रह्मन्मविष्यति स°

59 Before 59, Ñ1.2 B3 ins वैशपायन उ° — a) Ñ3 °व तदा स — b) K D5 तत (K3 °दा); D2 मुनि°, G3.6 विभु (for प्रभु) — c) M तेन (for ये°) T2 G3.6 येनैव देश° स° — d) Ñ2 B1.5 S (except T G3) तमोवृत

60 b) D3 G2.3 सद्यस्त°. — c) Ko T सा; G1.4.5 M अथ (for च) K1 Ñ1.2 V1 B D (D5 corrupt) सा (K1 चा)भवत्, G2.3.6 [S]भूत्तवा (G3 °त) — d) K4 Ñ1.2 V1 B D M8 तप° (D3.5 as in text, D4 यश°) (for मन°) G2 °ता ईषदब्रवीत्, G3 °सा ऋषिमब्रवीत्, G6 °ता स्विदमब्रवीत्

61 Before 61, Ñ1.2 B (B5 marg) D (except D2.5) ins सत्यवत्युवाच — b) T1 स्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा)

62 a) Ko-2 Dn1.n3 वापि, G (except G3) चाह — b) K1 B1 (m as in text) 3 D1 शक्ये; K2.4 स्यां वै; N2 B1.5 °क्य; Ñ3 °क्या; V1 °क्यो — c) Ñ V1 B1 Dn D1.4 transp गन्तु and गृह Ko गतु स्वा स्वे, B3-6 गृहान्गन्तुं; Da1 G2 गन्तु गृहे, Da2 गृहाना तु, D3 गृहे गन्तु; D5 गन्तु पितु; G3 गन्तु न स्व- K2-4 गन्तु वा स्वगृहे (K2 °ह) Ñ3 सदा; V1 Dn D1 ऋषे (for गृहे) B1 वाह, D3 S चापि (T2 G1.2.4.5 वापि) (for चाह) — d) D1 G2 धीमाना, T2 अह न, G3 अनर्हो; G4 धीमन्ना; G6 अह ना; M6-8 भीता न — e) K (except K1) Ñ3 एव स° — K1 (hapl) om from 62f up to व (in 64a)

63 K1 om 63 (of v l 62) — d) G (except G2.3) पुन कन्या भ°

64 K1 om up to व (of v l 62) — a) G (except G2.3) भद्रे (for भीरु) — b) G2 M8 ईप्ससि B Da2 Dn भाविनि — After 64, G3 repeats lines 40–44 of passage No 35 given in App I.

65 Before 65, B3 ins वैशपायन उ°, G6 वैशं — b) G3 °सौभाग्यम् — cd) G1.2.4-6 वरद (for भग°). D4 M6 मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; M8 वर चै Da2 Dn मुनि, T2 *inf lin* वर (for प्र°) G3 अददात्त वर चास्यै यथावत्पुण्यकर्मकृत्

66 After 66ab, G (except G3.6) ins
519* लज्जानतमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता ।
— c) G2 सहसा सम्यक्

67 a) Ñ1.2 V1 B3 D (except D2.3.5) एव (for °व) — Da om 67cd — d) K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.3, Da om) आजिघ्रत K (except K1) नरा यत

68 a) K Ñ3 D5 अतो, B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्या; B1 D4 तस्मात् — b) K D4.5 transp तस्या and नाम Ñ3 प्रतिस्थित; D4 परं स्मृत, G1 पि न श्रुत Ñ3 V1 B Da Dn D1-3 ततो नामापर स्मृत, G2.3 द्वितीय नाम ते (G3 पि) श्रुत — After 68ab, D3 T2 G (except G6) ins a passage of 97 lines given in App I (No 36) — T2 G om. 68cd (of App I, No 38, 39, lines 2 and 1 respectively) — c) Ñ1 °पि धर्मात्मा — d) T1 °म ब्रह्मणोन्तिकं

69 Before 69, G6 ins वैश — a) T1 मया, T2 G

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिषी ॥ ८१
संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ।
सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२
अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ८३
अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६
पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ।
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत । C 1 2437 B 1 63. 1 K 1 64 1

ज° up to °योनौ (81^{b}) K0 2 D2,3 गमि°, T2 G6 भवि° — 81 T1 om. up to °योनौ (cf v l 80) — Before 81, Ñ2 B6 ins वैशंपायन उ° — a) T2 G (except G1 6) पापेन (for शा°) — d) B4 धर्मसूनुर् T G धार्मिक. किल्बिषात्तत ; M (except M5) धर्मो विग्रहवानिव.

82 b) G2–3 जज्ञे गावल्गणात्तत — c) G1 3 °र्याकुंत्यां च (G3 हि) T G2,4–6 कुत्यां (for कुन्ति) Cd (corrupt) probably as in text. — d) D (except D2 4,5) महाबल. — f) D3 G (except G4 5) °ल्द्यो°

83 c) S स (G1–3 च) (for तु)

84 a) M (except M5) °न देव — b) K2 D5 M5 न कृत (for ज°); cf 522* below K0 3 4 सर्वकृत् (K3 °ज्ञ) सर्वद° प्र°; K2m संहर्ता परमप्र°; Ñ3 कर्ता हर्ता जगत्प्र°; T G4–6 साक्षाल्लोकेश्वर प्र°, G1,2 सर्वकर्ता जगत्प्र°, M3 कर्तारमकृत प्रभु, M6–8 संहर्तारमृषिं प्रभु — T G2,4–6 ins. after 84^{ab} G1, after 84

522* आदेरादि समस्तानां स कर्ता न कृत प्रभु ।
[T2 स कृत , G2 न कृति , G4 म कृत (for न कृत) T1 सत्कर्ता सत्कृति सदा, G1 साक्षाल्लोकेश्वर प्रभु]
— d) Ñ1 2 V1 B D (except D5) °न त्रिगु°

85 b) K2–4 Dn D2 प्रकृति; T G प्रकृते B4 5 D (except D2 5) प्रभु (for परम्) — c) M6–8 °कर्तार — d) K1 Ñ1 B4 5 Dn D5 Cd सत्व(Ñ1 °र्व)योग; S (except G3 M3) सत्य° K0 2–4 विश्वरूप क्ष(K0 प)राक्षर; Ñ2 V1 B1,3 6 D2 °योगबलाश्रय

86 a) K1 °तमव्यय, G4,5 °ततत्प त S (except G1) मेरु (for देव). — b) K0 3 हरिं; Cd हस (as in text) — c) Ñ1 अजित; T1 अचल; G6 अचर K B4 अजस(B4m अवह)ध्यक्ष, Ñ2 V1 B3 Dn D1,3–5 अजमव्यक्त Ñ1,3 B1,3,6 D2 दिव्य; Da ऽयक्त (for नित्य) — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G4,6 य (for तं) K (except K1) परम पद G1 आहु परममव्यय — After 86, K0 3,4 Ñ V1 B D (except D5) ins

523* कैवल्य निर्गुण विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 b) Ñ3 G1,3 °र्मलोक° — After 87^{ab}, K (except K3) D2 repeat 1. 1 196^{cd} (v l भगवान्हरि for परि°) — c) Ñ1,3 S °संस्थाप° (= Gītā, 4 8^{c}) — d) G4 5 जज्ञे स (for प्रजज्ञे)

88 a) K (except K1) च (for तु) — b) N (except K0) G2 M5 7 सर्वशास्त्र°; G1 3 धर्मशास्त्र°. — After 88^{ab}, D5 ins (the foll derivation of आत्मन्, excerpted, with v l, from Devabodha's comm *ad* 85)

524* यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयाणि च ।
यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।

— T1 om 88^{cdef} — f) Ñ1,3 S (T1 om.) °तेर्थे° K Ñ1 3 D5 °विद्वावुभौ (K2 *sup lin* as in text), Ñ2 V1 B D2 °विदां वरौ — After 88, K2 marg ins.

525* हृदिक° कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकि ।

89 ab) K1 D2 3 G2 4 भार°. Ñ3 transp स्कन्न and द्रोण्या — d) K3 Ñ2 V1 B (except B4) तस्मिन् (for °स्मात्) K1 3,4 °णो[ऽ]भ्य°

90 D1 (hapl) om 90^{cd} — c) K2 G1,2 M6–8 तु (for च) — d) G4–6 महारथ — f) K1 शस्त्रभृता, Ñ1

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिषी ॥ ८१
संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ।
सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२
अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ८३
अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६

पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ।
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत । C 1 2437 B. 1 63. 109 K 1 64 151

ज° up to °योनौ (81ᵇ) Ko ₂ D2,3 गमि°, T2 G6 भवि° — 81 T1 om. up to °योनौ (cf v 1 80) — Before 81, Ñ2 B6 ins वैशपायन उ° — ᵃ) T2 G (except G1 6) पापेन (for शा°) — ᵈ) B4 धर्मसूनुर् T G धार्मिक. किल्बिषात्तत ; M (except M5) धर्मो विग्रहवानिव.

82 ᵇ) G1–3 जज्ञे गावद्गणात्तत — ᶜ) G1 3 °र्याद्कुंत्यां च (G3 हि) T G2.4–6 कुन्त्यां (for कुन्ति) Cd (corrupt) probably as in text. — ᵈ) D (except D2 4.5) महाबल. — ᶠ) D3 G (except G4 5) °द्द्यो°

83 ᶜ) S स (G1–3 च) (for तु)

84 ᵃ) M (except M5) °न देव — ᵇ) K2 D5 M5 न कृत (for ज°); cf 522* below Ko 3 4 सर्वकृत् (K3 °ज्ञ) सर्वद् प्र°; K2m सहर्ता परमप्र°; Ñ3 कर्ता हर्ता जगत्प्र°; T G4–6 साक्षाल्लोकेश्वर प्र°, G1.2 सर्वकर्ता जगत्प्र°, M5 कर्तारमकृत प्रभु, M6–8 सहर्तारम्रपि प्रभु — T G2.4–6 ins. after 84ᵃᵇ G1, after 84

522* आदेरादि समस्तानां स कर्ता न कृत प्रभु ।
[T2 स कृत , G2 न कृति , G4 म कृत (for न कृत) T1 सत्कर्ता सत्कृति सदा, G1 साक्षाल्लोकेश्वर प्रभु]

— ᵈ) Ñ1 2 V1 B D (except D5) °न त्रिगु°

85 ᵇ) K2–4 Da D2 प्रकृति; T G प्रकृते B4 5 D (except D2 5) प्रभु (for परम्) — ᶜ) M6–8 °कर्तार — ᵈ) K1 Ñ1 B4 5 Da D5 Cd सत्व(Ñ1 °र्वं)योग; S (except G3 M3) सत्य° Ko 2–4 विश्वरूप क्ष(Ko प)राक्षर; Ñ2 V1 B1.3 6 D2 °योगबलाश्रय

86 ᵃ) K1 °तमव्यय, G4.5 °ततल्प त S (except G1) मेरु (for देव). — ᵇ) Ko 3 हरिं; Cd हस (as in text) — ᵉ) Ñ1 अजित; T1 अचल; G6 अचर K B4 अजस(B4m अवह)ध्यक्ष, Ñ2 V1 B5 Dn D1.3–5 अजमव्यक्त Ñ1.3 B1.3.6 D2 दिव्य; Da व्यक्त (for नित्य) — ᵈ) Ñ2 V1 B D (except D5) G4.6 य (for तं) K (except K1) परम पद G1 आहु परममव्यय — After 86, Ko 3.4 Ñ V1 B D (except D5) ins

523* कैवल्य निर्गुण विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 ᵇ) Ñ3 G1.3 °र्मलोक° — After 87ᵃᵇ, K (except K3) D2 repeat 1. 1 196ᶜᵈ (v 1 भगवान्हरि for परि°) — ᶜ) Ñ1.3 S °सस्थाप° (=Gītā, 4 8ᶜ) — ᵈ) G4 5 जज्ञे स (for प्रजज्ञे)

88 ᵃ) K (except K1) च (for तु) — ᵇ) N (except Ko) G2 M5 7 सर्वशास्त्र°; G1 3 धर्मशास्त्र°. — After 88ᵃᵇ, D5 ins (the foll derivation of आत्मन्, excerpted, with v 1, from Devabodha's comm *ad* 85)

524* यदाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयाणि च ।
यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।

— T1 om 88ᶜᵈᵉᶠ — ᶠ) Ñ1.3 S (T1 om.) °तेर्थ° K Ñ1 3 D5 °विदावुभौ (K2 *sup lin* as in text), Ñ2 V1 B D2 °विदां वरौ — After 88, K2 marg ins.

525* हृदिक कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकि ।

89 ᵃᵇ) K1 D2 3 G2 4 भार°. Ñ3 transp स्कन्न and द्रोण्या — ᵈ) K3 Ñ2 V1 B (except B4) तस्मिन् (for °स्मात्) K1 3.4 °णो[ऽ]भ्य°

90 D1 (hapl) om 90ᶜᵈ — ᶜ) K2 G1.2 M6–8 तु (for च) — ᵈ) G4–6 महारथ — ᶠ) K1 शस्त्रभृता, Ñ1

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३
शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४
कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथ ।
राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५
तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।
एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम्॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।
तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३
त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५
ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६ C. 1 2461 B 1 64 6 K 1 66 6

D3 श्रुत° — c) T G4 5 M3.5 श्रुतकर्मा (cf. v 1 103) Da Dn च (for तु)

103 K3 om 103 (cf v 1 100) — b) G3 श्रुतवर्मा, M6-8 श्रुतकर्मा (cf. v 1 102). — c) K0 2 4 Da1 D3 ह्डिबायां G (except G1.2) तु (for च) S भीमस्य

104 K3 om 104 (cf v 1 100) — d) D3 T1 G1 स्थाणु°, D4 G2 4-6 स्थाणु

105 K3 om 105 (cf v 1 100) — b) G (except G1.3) समाजग्मु°

106 K3 om 106 (cf v 1 100) — a) B1 3.6 D2 4 येषां D (except Da D5) °मेयानां — After 106ab, D1 reads (for the first time) 1 58 2ab — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) न शक्यानि समाख्यातु — e) D3 ते; G4 5 नु (for तु) — f) Ñ3 G1 2 °द कृत

Colophon Ś1 missing, K3 om (cf. v 1. 100) — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 2 4 Ñ1 2 V1 B4.5 अंशावतरण, B1 6 Da D2.4 Cd संभव — *Adhy name* K0 2 4 कृष्ण द्वैपायनाद्युत्पत्ति, Ñ1 2 V1 व्यासाद्युत्पत्ति.; T G4 M व्यासोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K0 58, K1 [7]2, Ñ1 2 V1 63, Da1 60, Dn3 62, D3 64, D4 61, T1 55, T2 G4 5 M 5, G1-3 7, G6 6 — *S'loka no* Da1 121, Dn 123 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2430

58

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v 1. 1 55 3) and om in K3 (cf v 1 1 57 100), these MSS are ignored here

1 D3 om जन° उ°, K1 S om उ° — a) Ñ V1 यत्र ते (Ñ3 तत्) की°; T1 ये चान्ये की° — c) K0 2 4 Ñ1 3 T G (except G3) ज्ञातुमि° — d) Ñ3 स सर्वश ; D (except D2 5) सहस्रश

2 b) Ñ3 °ल्पा महौजस° — c) K4 B4 D3 T2 G (except G1.3) तान्मे — d) G1.3 सत्यमाख्या°

3 K1 Dn1.n2 D3 S om उवाच — a) M6-8 रहस्यां T2 G (except G1 3) यदिद — b) T1 G4 5 इति वि-; T2 G1-3.6 ऋपित (for इति न) — 3cd =(var) 1 59 9ab — c) Ñ1.2 V1 B D2 हन्त ते, M3 तत्तेह K D5 कीर्तयि°. — d) K D2 3 5 नमस्कृत्य G3 पिनाकिन

5 c) K0 transp ब्राह्म° and क्षत्रि° — d) Ñ2 Da1 Dn D1 सुतार्थि°; B4 पुत्रार्थि° (m as in text) Arjp अभिचुक्रुशु°

6 a) M6-8 समाजग्मु ; Cd as in text — b) A few MSS शसित- and शशित-; cf v 1. 1 1 2, 53, 13 10, 14, 29 etc

7 a) D (except D2 4.5) च (for तु) Dn D1.4 गर्भ; G1-3 पुत्रान् — b) G3 क्षत्रियास्तान्समुच्छ्रितान्

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३

शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।

यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४

कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथ ।

राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५

तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।

न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।

एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।

य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।

सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १

यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।

भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।

तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३

त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।

जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४

तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।

ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५

ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।

ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६ C. 1 2461 B 1 64 6 K 1 66 6

D3 श्रुत° — c) T G4.5 M3.5 श्रुतकर्मा (cf. v l 103) Da Dn च (for तु)

103 K3 om 103 (cf v l 100) — b) G3 श्रुतवर्मा, M6-8 श्रुतकर्मा (cf. v l 102). — c) K0.2.4 Da1 D3 हिडवायां G (except G1.2) तु (for च) S भीमस्य

104 K3 om 104 (cf v l 100) — d) D3 T1 G1 स्थाणु°, D4 G2.4-6 स्थाणु

105 K3 om 105 (cf v l 100) — b) G (except G1.3) समाजग्मु°

106 K3 om 106 (cf v l 100) — a) B1.3.6 D2.4 येषां D (except Da D5) °मेयानां — After 106ab, D1 reads (for the first time) 1 58 2ab — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) न शक्यानि समाख्यातु — e) D3 ते; G4.5 नु (for तु) — f) Ñ3 G1.2 °द कृत

Colophon Ś1 missing, K3 om (cf. v l. 100) — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0.2.4 Ñ1.2 V1 B1.5 अंशावतरण, B1.6 Da D2.4 Cd संभव — *Adhy name* K0.2.4 कृष्ण द्वैपायनाद्युत्पत्ति, Ñ1.2 V1 व्यासाद्युत्पत्ति.; T G4 M व्यासोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K0 58, K1 [7]2, Ñ1.2 V1 63, Da1 60, Dn3 62, D3 64, D4 61, T1 55, T2 G4.5 M 5, G1-3 7, G6 6 — *S'loka no* Da1 121, Dn 123 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2430

58

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v l. 1 55 3) and om in K3 (cf v l 1 57 100), these MSS are ignored here

1 D3 om जन° उ°, K1 S om उ° — a) Ñ V1 यत्र ते (Ñ3 तत्) की°; T1 ये चान्ये की° — c) K0.2.4 Ñ1.3 T G (except G3) ज्ञातुमि° — d) Ñ3 स सर्वश ; D (except D2.5) सहस्रश

2 b) Ñ3 °त्वा महौजस° — c) K4 B4 D3 T2 G (except G1.3) तान्मे — d) G1.3 सत्यमाख्या°

3 K1 Dn1.n2 D3 S om उवाच — a) M6-8 रहस्यां T2 G (except G1.3) यदिद — b) T1 G4.5 इति वि-; T2 G1-3.6 ऋषित (for इति न) — 3cd =(var) 1 59 9ab — c) Ñ1.2 V1 B D2 हन्त ते, M3 तत्तेह K D5 कीर्तयि°. — d) K D2.3.5 नमस्कृत्य G3 पिनाकिन

5 c) K0 transp ब्राह्म° and क्षत्रि° — d) Ñ2 Da1 Dn D1 सुतार्थि°; B4 पुत्रार्थि° (m as in text) Arjp अभिचुक्रुशु°

6 a) M6-8 समाजग्मु ; Cd as in text — b) A few MSS शसित- and शशित-; cf v l. 1 1 2, 53, 13 10, 14, 29 etc

7 a) D (except D2.4.5) च (for तु) Dn D1.4 गर्भ°; G1-3 पुत्रान् — b) G3 क्षत्रियास्तान्समुच्छ्रितान्

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २२
काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशिताश्चापि संबभूवुः क्षिताविह ॥ २६
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्बलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माल्लोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१ C. 1 2487 B 1 64 33 K 1 65 33

°निषदो वे° — d) D5 S (except T1) चाधीयिरे (cf v 1 1 1 50)

18 a) G2.4 नैव वि° Ñ2 3 विक्रीयते D5 वेद, cf. Dev ब्रह्म वेद° । — b) Dn2 D2 T2 G2 4–6 च, G3 तु (for स्म) — c) K0.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2 5 T1 °भ्यासे — d) B °यत्यपि, D2 4 6 °यन्नुत

19 a) B1 2.6 D2 कारयति — b) K (K3 om) B3 D5 T1 G1 तदा (for °था) Dn3 ते वैश्याश्च G1 3 कृता (G3 ते) भुवि — With 19[cd] cf 1 57 11[cd] — c) K1.2 °मयुजत, B D3 G2 °मयुजत, M3 5 °मयुञ्यंत Ñ1 2 V1 Dn D1 3.4 युंजते धुरि नो गाश्च, Ñ3 न गा मयुजत धुरि, Da1 corrupt, Da2 न गा वै युजते धूरि (sic) — d) K0 2 4 B2.6 G2 कृशागा चा°, K1 Ñ V1 B3 Dn D2 4 5 M5 °गाश्चाप्य°, B4 कृष्णागा चाप्य°, T2 G2 4 6 कृशाश्चाप्यनु°, G1.3 कृशाश्चैव हि जी°, M6–8 °गाश्चाप्यवाहयन्

20 a) K (K3 om) D5 G (except G5) M3.5 तदा (for °था) — b) M2 6 दुह्यन्ति, Cd as in text — Ñ3 reads 22[b] for 20[b] — K0 om 20[c]–21[b]

22 a) K0 B1 4 T1 G1.2 स्वधर्म° — b) S सर्वे — After 22[ab], G (except G3) ins

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स्म किल्बिषम् ।
बभूवु कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वा प्रजा स्थिता ।

— d) K0 2 4 D5 ह्रसति (K2 sup lin विहते), G3 भ्रश्यते

23 a) G4–6 कालेनैव — b) Da T2 पुरुषर्षभ — c) K2 sup lin काल्श्च, B (B3m as in text) Dn D1 2 4 5 भवति (for फलन्ति) Ñ2 V1 B (B1m as in text) D1 2 4 वृक्षाणा

24 b) Ñ1 G1 2 °माने नराधिप

25 a) Ñ1 V1 B1.6m D (except Da D2 5) एवं (for तत) K4 Ñ2 T G4 5 M5.8 मनु°, B (except B1, B5m as in text) Da ते मु°, D2 तु मु° (for समु°) Ñ2 V1 Da D4 काले — d) Ñ2 V1 B D (except D5) राज्ञा नु मनुजेश्वर

26 b) G बहवो नि° — c) K0 2 4 D5 T2 G6 चैव, Ñ1 Dn D1 3 4 स्वर्गात्, G1–5 ते वै (for चापि)

27 a) K0 2 4 °त्वमीप्सतो (K4 °ते) — b) Ñ3 पुन पुन , G (except G4 5) तपस्विन°

28 b) G4 5 खरोष्ट्रे मानुषे° — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G1 3 M3.5 क्रव्यात्सु चैव भू° — d) Ñ2 नागे°, Ñ3 व्याजे°; B1 खगे° (m as in text) (for गजे°)

29 a) D5 जातैश्चैव — b) M6 तैर्विभो — c) Ñ3 D4 G3 °शाक तदात्मान — d) K4 तदा, D5 त्वमि (for इय) K0 2 Ñ1.3 D5 T2 G4–6 M तदा, K1 नृप, T1 तथा (for धरा)

30 b) Ñ1 मदबलाश्रयात्, Ñ3 B (B3 marg) D बहु(Ñ3 B3 Da °ल)मदा° (D2 वित्तसम°, D5 दर्पसम°), S (except G1–3) मदबला° — d) Ñ3 T G देव-; D3 तदा, M6–8 ततो (for तस्माद्) K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 4 तदा लोक

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २२
काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशिताश्चापि संबभूवुः क्षिताविह ॥ २६
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्बलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माल्लोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१ C. 1 2487 B 1 64 33 K. 1 65. 33

°निषदो वे° — d) D8 S (except T1) चाधीयिरे (cf v 1 1 1 50)

18 a) G2.4 नैव वि° Ñ2 8 विक्रीयते D5 वेद, cf. Dev ब्रह्म वेद: । — b) Dn2 D2 T2 G2 4-6 च, G3 तु (for स) — c) K0.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2 5 T1 °भ्यासे — d) B °यत्यपि, D2 4 6 °यन्तुन

19 a) B1 3.6 D2 कारयति — b) K (K3 om) B3 D5 T1 G1 तदा (for °था) Dn3 ते वैश्याश्च G1 3 कृता (G3 ते) भुवि — With 19cd cf 1 57 11cd — c) K1.2 °मयुजत, B D3 G2 °नयुजत, M3 5 °मयुञ्यंत Ñ1 2 V1 Dn D1 3.4 युंजते धुरि नो गाश्च, Ñ3 न गा मयुजत धुरि, Da1 corrupt, Da2 न गा वै युजते धूरि (sic) — d) K0 2 4 B3.6 G2 कृशागा चा°, K1 Ñ V1 B3 Dn D2 4 5 M5 °गाश्चाप्य°, B4 कृष्णागा चाप्य°, T2 G2 4 6 कृशाश्चाप्यनु°, G1.3 कृशाश्चैव हि जी , M6-8 °गाश्चाप्यवाहयन्

20 a) K (K3 om) D5 G (except G5) M3.5 तदा (for °था) — b) M7 6 दुह्यन्ति, Cd as in text — Ñ8 reads 22b for 20b — K0 om 20c–21b

22 a) K0 B1 5 T1 G1.2 स्वधर्मे° — b) S सर्वे — After 22ab, G (except G3) ins

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स्म किल्बिषम् ।
बभूवु कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वा प्रजा स्थिता ।

— d) K0 2 4 D5 ह्रसति (K2 sup lin विहते), G8 भ्रश्यते

23 a) G1-3 कालेनैव — b) Da T2 पुरुषर्षभ — c) K2 sup lin कालश्च, B (B5m as in text) Dn D1 - 4 5 भवति (for फलन्ति) Ñ2 V1 B (B1m as in text) D1 2 4 वृक्षाणा

24 b) Ñ1 G1 2 °माने नराधिप

25 a) Ñ1 V1 B1.6m D (except Da D- 5) एवं (for तत) K4 Ñ2 T G4 5 M5.3 प्रमु°, B (except B1, B5m as in text) Da ते मु°, D2 तु मु° (for समु°) Ñ2 V1 Da D4 काले — d) Ñ2 V1 B D (except D5) राज्ञा नु मनुजेश्वर

26 b) G बहवो नि° — c) K0 2 4 D5 T2 G6 चैव, Ñ1 Dn D1 3 4 स्वर्गात्, G1-5 ते वै (for चापि)

27 a) K0 2 4 °त्वमीप्सतो(K4 °ते) — b) Ñ3 पुन पुन , G (except G4 5) तपस्विन·

28 b) G4 5 खरोष्ट्रे मानुषे° — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G1 3 M3.5 क्रव्यादेषु चैव भू° — d) Ñ2 नागे°, Ñ8 व्याजे°; B1 खगे° (m as in text) (for गजे°)

29 a) D5 जातैश्चैव — b) M6 तैर्विभो — c) Ñ8 D4 G3 °शाक तदात्मान — d) K4 तदा, D5 अपि (for इय) K0 2 Ñ1.3 D5 T2 G4-6 M तदा, K1 नृप, T1 तथा (for धरा)

30 b) Ñ1 मदबलाश्रयात्, Ñ8 B (B3 marg) D बहु(Ñ3 B3 Da °ल)मदा° (D2 वित्तसम°, D5 दर्पसम°), S (except G1-3) मदबला° — d) Ñ3 T G देव-; D3 तदा, M6-8 ततो (for तस्माद्) K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 4 तदा लोक

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्विति ॥ ४७
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८
अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १
आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च । C 1 2511 B 1 65.3 K 1 66 3

Da Da. 4 T G Cd ति(Da1 G1 नि)रोधा°, Arjp as in text (? "*apapātha*") Ñ1 येदमघ , Ñ8 °येति सर्वेश

47 D2 om 47^abcd — ^a) T2 तदैव, G1 3 तथेति — ^bc) M6-8 °प्सरसो (for °प्सरसां), and देवान् (for सर्वान्) — ^d) K1 Dn8 D1 अब्रवीत्, Dn1 n2 D8 4 अर्थवत्, G6 उत्तर (for उत्तमम्) — Before 47^ef, K4 Ñ2 8 V1 B (B6 marg) Da2 D1 2 4 ins ब्रह्मोवाच — ^e) Ko 4 Ñ V1 B D स्वै स्वैरंशै प्र° — ^f) V1 यथावन्मा° Ñ1 2 V1 B D (except D5) च (for इति)

48 Before 48, B8 D4 (both marg) ins वैश° उ° — Ko om from जगृहु° up to °गन्तु (49^b)

49 For Ko cf. v 1 48 G3 om 49 — ^a) K2 4 ब्रह्मणा सार्धं, S (G8 om) सर्वशो(G2 4 5 °तो)प्यंशै (for सर्वशोंऽशै· स्वैर्) — ^b) Ko 2 4 सर्वे देवगणा प्रभु (Ko om सर्वे)

50 ^a) G4 शखचक्र — ^b) Ñ8 °वासामित°, B (except B6) Dn D8 °वासा शिति° — ^d) Dn1. n8 Nilp पृथुवक्षाश्चि° — After 50, N (except Ñ8 B1 D2, Ś1 missing, K8 om , V1 om line 1) ins

532* प्रजापतिपतिर्देव सुरनाथो महाबल ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेश सर्वदैवतपूजित ।

[(L 1) K (K8 om) Ñ1 2 B1 6 D5 पद्मनाभो महा° — (L 2) K1 B1 दैवतयूथप]

— After 50, G3 ins 533* (of v 1. 51)

51 G3 om 51 — ^a) Ñ2 V1 B1m 3 5 6 D2 साधना , D1 दोषहीनाय, Cd as in text. (दोषहानये is Dev's explanation of शोधनाय) — D2 (hapl)om from 51^b up to 1 59 1^a — ^b) K (K8 om) D5 उवाच मधुसूदन — ^c) Ko 2 भूमो ह्यव° Ñ1 2 B D (except D5, D2 om) T2 °तरेत्येव — G3 (om 51) ins after 50 G6, after 51

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरि ।

Colophon Ś1 missing, K8 D2 om — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ko 2 4 Ñ V1 B Da Dn D1 4 5 Cd अंशावत(Cd °ता)रण, T1 संभव, M6-8 अंशावतार — *Adhy name* Ko 2 4 ब्रह्मणो वाक्य, M8 अंशावतारारंभ , M6-8 ब्रह्मवसुधरा समागम — *Adhy no* (figures, words or both) K1 73, Ñ1.2 V1 64, Da1 61, Dn8 63, D8 65, D4 62, T1 56, T2 G4 5 M 6, G1-3 8, G6 7 — *S'loka no* Da1 Dn 54

59

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf. v 1 1 55 3), the MS is *wholly* ignored here

1 K8 om 1 D2 om वैश° उ° and 1^ab K1 D5 S om उवाच — ^d) K1 अंशश , Ñ1 V1 °शांशै , Da1 °शेन, D5 °शांश , T1 G1 3 5 भागत ; T2 G2 4 6 M भागश

2 G3 om 2^ab — After 2^ab, T2 reads (for the

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्विति ॥ ४७
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १
आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च । C 1 2511 B 1 59. 3 K 1 65 3

Da Da4 T G Cd ति(Da1 G1 नि)रोधा°, Arjp as in text (? "*apapātha*") Ñ1 येदमम , Ñ8 °येति सर्वश

47 D2 om 47abcd — a) T2 तदैव, G1 3 तथेति — bc) M6-8 °प्सरसो (for °प्सरसां), and देवान् (for सर्वान्) — d) K1 Dn3 D1 अब्रवीत्, Dn1 n2 D3 4 अर्थवत्, G6 उत्तर (for उत्तमम्) — Before 47ef, K4 Ñ2 3 V1 B (B5 marg) Da2 D1 2 4 ins ब्रह्मोवाच — e) K0 4 Ñ V1 B D स्वै स्वैरंशै प्र° — f) V1 यथावन्मा° Ñ1 2 V1 B D (except D5) च (for इति)

48 Before 48, B3 D4 (both marg) ins वैश° उ° — K0 om from जगृहु° up to °गन्तु (49b)

49 For K0 cf. v 1 48 G3 om 49 — a) K2 4 ब्रह्मणा सार्धं, S (G3 om) सर्वशो(G2 4 5 °तो)प्यंशै (for सर्वशोंऽशै· स्वैर्) — b) K0 2 4 सर्वे देवगणा प्रभु (K0 om सर्वे)

50 a) G4 शाखचक्र — b) Ñ3 °वासामित°, B (except B6) Dn D3 °वासा शिति° — d) Dn1 n3 Nilp पृथुवक्षांचि° — After 50, N (except Ñ3 B4 D2, Ś1 missing, K3 om , V1 om line 1) ins

532* प्रजापतिपतिर्देव सुरनाथो महाबल ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेश सर्वदैवतपूजित ।

[(L 1) K (K3 om) Ñ1 2 B1 5 D5 पद्मनाभो महा° — (L 2) K1 B1 दैवतयूथप]

— After 50, G3 ins 533* (of v 1. 51)

51 G3 om 51 — a) Ñ2 V1 B1m 3 5 6 D2 साधना , D1 दोपहीनाय, Cd as in text. (दोपहानये is Dev's explanation of शोधनाय) — D2 (hapl)om from 51b up to 1 59 1a — b) K (K3 om) D5 उवाच मधुसूदन — c) K0 2 भूमो व्रव° Ñ1 2 B D (except D5, D2 om) T2 °तरेत्येव — G3 (om 51) ins after 50 G6, after 51

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरि ।

Colophon Ś1 missing, K3 D2 om — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 2 4 Ñ V1 B Da Dn D1 4 5 Cd अंशावत(Cd °ता)रण, T1 संभव, M6-8 अंशावतार — *Adhy name* K0 2 4 ब्रह्मणो वाक्य, M8 अंशावताराराभ , M6-8 ब्रह्मावसुधरा समागम — *Adhy no* (figures, words or both) K1 73, Ñ1.2 V1 64, Da1 61, Dn3 63, D3 65, D4 62, T1 56, T2 G4 5 M 6, G1-3 8, G6 7 — *S'loka no* Da1 Dn 54

59

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf. v 1 1 55 3), the MS is *wholly* ignored here

1 K3 om 1 D2 om वैश° उ° and 1ab K1 D5 S om उवाच — d) K1 अंशशा , Ñ1 V1 °शांशै , Da1 °द्रोन, D5 °शांश , T1 G1 3 5 भागत ; T2 G2 4 6 M भागश

2 G3 om 2ab — After 2ab, T2 reads (for the

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः ॥ १७
प्रह्रादः पूर्वजस्तेषां संह्रादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्रादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
प्रह्रादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेश्च प्रथितः पुत्रो बाणो नाम महासुरः ॥ २०
चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
इसृपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६ C. 1 2535 B. 1 65. 27 K. 1 66. 27

corrupt M6–8 नामभिस्तास्तु
15 a) V1 त्वष्टा (cf v l 16), B4 5 (m as in text) दित्यो, G2 शर्वो (for शक्रो) D2 मित्रोर्यमा च शक्रोथ G transp मित्रो and शक्रो — b) K1 3 4 Ñ3 वरुणश्चांशुर्, B4 शक्रो वरुण Ñ1.2 V1 D (except D2 5) तु (for the first च)
16 a) V1 शक्रो (for त्वष्टा), cf v l 15 — b) Ñ1 2 V1 B D (except D5) transp विष्णुर् and द्वादश — c) K1 च, Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु (for स) D2 जघन्यो यस्तु स°, D3 °जस्ततस्तेषा
17 c) Da पचेमे, D3 G (except G5) M3 तस्यैते — d) Ñ1 2 V1 B D transp पुत्रा and पञ्च D3 महाबला
18 Here and in the foll st S (mostly) प्रह्लाद, सह्लाद and अनुह्लाद- (with ल for र)
19 cd) K D5 °नश्च जभश्च कुजभश्चेति वि° Ñ2 B D भारत (D3 नामत, D5 विश्रु° as in text)
20 c) Da transp प्रथि° and पुत्र — After 20, K0 3.4 Ñ3 3 V1 B D ins
536* रुद्रस्यानुचर श्रीमान्महाकालेति य विदु ।
21 a) M3 चतुस्त्रिंश° — b) D3 दैत्या, G4 5 द्वौ च (for ख्याता) — c) K (except K4) D3 प्रथमतो, V1 च बलवान् K0 3 4m D5 G (except G4.5) M6–8 राजन् — d) Ñ2 महासुर
22 b) G4 5 चैव (for चेति) K1 B4–6 Da D2 5 G6 M3 5 विश्रुता — d) D1 नामत, G6 विश्रुत (for दा°)
23 a) G2 अश्वधरो — b) K3 शकुकर्णश्च, Dn1 n3 अश्व° — d) B5 transp वेग° and केतु° K0–2 Ñ1 2 V1 Dn D3 4 च स ; D5 M6–8 तथा
24 G5 om 24–50 — b) Ñ3 D3 °वांजगस्तथा, V1 D5 °वार्यकस्तथा, S (G5 om) °र्वा (G6 °र्वी) गजस्तथा — d) K0 3.4 तुहडश्च, K2 तुद°, D2 भुसु°, G1 2 तुहड्ड°; G3 राहुदण्डो B6 Dn महाबल
25 G5 om 25 — a) Cf 1 61 21a and v l K0 इसृपादेकचक्रश्च, K1 इसृपा चैकच्यक्रश्च; K2 B6 Da इपु(K2 °सृ)पादेक°, K3 इष्टपानक°; K4 Dn D1 3 4 एकपादेक°; Ñ1 इपुपाश्चैव वक्रश्च, Ñ2 B4 5 इपुवाक्चैक(B5 °प)च°, Ñ3 V1 B1 इपुपाश्चैक(V1 °व)च°, B3 4m इपुवाङ्कैक, D2 इपुवर्धिक°, D5 असृक्पादेक, T1 G1 स्वसृपा(T1 °प)श्चैव चित्तिश्च, T2 G2 4 6 खसृपश्चैक(T2 °व)चित्तश्च; G3 व्य(inf lin घ)स्तवश्चैव चित्तिश्च; M ससृमश्चैक° (M5 असृपश्चैक चित्तश्च) — b) B3 4 विरूपाक्ष D5 हलाहलौ, G1 2 गरागरौ, G6 महासुर Ñ3 विरूपाक्षहराबुभौ; Dn D1.3 4 °पाक्षमहोदरौ, T1 °पाक्षा हवी हणि (sic), T2 G4 M3 पाक्ष (M3 °क्षो)महाहरौ, G3 पाक्षहरि हरि — c) K2 4 B5 6 Da T निश्चन्द्र°; M3.5 सुचन्द्र — d) Ñ2 कुपट पटकस्तथा, Ñ3 कपटा कपदा°, S (G5 om) कुपथ का(G4 कौ)पथ° (G6 कुपश कोपद°)
26 G5 om 26 — a) Ñ1 G1 4 M शरद, T G2 3 6 शारद Ñ1 T G (G5 om) M3 5 शरभ° — b) K2 °सौ स्मृतौ K1 2 D2 om 26cdef — e) D (except D2 5) एते ख्या°, T1 G2 4 6 M इत्याख्या° — M3 5 om 26ef — f) Da S (G5 M3 5 om) °सौ तथा — After 26, K0 2 4 Ñ3 B Da Dn2 n3 D3–5 M3 5 ins
537* अन्यौ दानवमुख्याना सूर्याचन्द्रमसौ तथा।

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः॥१७
प्रह्रादः पूर्वजस्तेषां संह्रादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्रादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
प्रह्रादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेश्च प्रथितः पुत्रो बाणो नाम महासुरः ॥ २०
चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
इसृपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६ C. 1 2535 B. 1 65. 27 K. 1 60. 27

---

corrupt M6–8 नामभिस्तास्तु

15 a) V1 त्वष्टा (cf v l 16), B4 5 (m as in text) दित्यो, G2 शर्वो (for शक्रो) D2 मित्रोर्यमा च शक्रोथ G transp मित्रो and शक्रो — b) K1 3 4 Ñ3 वरुणश्चाशुर्, B4 शक्रो वरुण Ñ1.2 V1 D (except D2 5) तु (for the first च)

16 a) V1 शक्रो (for त्वष्टा), cf v l 15 — b) Ñ1 2 V1 B D (except D5) transp विष्णुर् and द्वादश — c) K1 च, Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु (for स) D2 जघन्यो यस्तु स°, D3 °जस्ततस्तेषा

17 c) Da पचेमे, D3 G (except G5) M3 तस्यैते — d) Ñ1 2 V1 B D transp पुत्रा and पञ्च D3 महाबला

18 Here and in the foll st S (mostly) प्रह्लाद, सह्लाद and अनुह्लाद- (with ल for र)

19 cd) K D5 °नश्च जमश्च कुजमश्चेति वि° Ñ2 B D भारत (D3 नामत, D5 विश्रु° as in text)

20 c) Da transp प्रथि° and पुत्र — After 20, K0 3.4 Ñ2 3 V1 B D ins

536* रुद्रस्यानुचर श्रीमान्महाकालेति य विदु ।

21 a) M3 चतुस्त्रिंश° — b) D3 दैत्या, G4 5 ह्रौ च (for ख्याता) — c) K (except K4) D3 प्रथमतो, V1 च बलवान् K0 2 4m D5 G (except G4.5) M6–8 राजन् — d) Ñ2 महासुर

22 b) G4 5 चैव (for चेति) K1 B4–6 Da D2 5 G6 M3 5 विश्रुता — d) D1 नामत, G6 विश्रुत (for दा°)

23 a) G2 अश्वधरो — b) K3 शकुकर्णश्च, Dn1 n2 अश्व° — d) B5 transp वेग° and केतु° K0–2 Ñ1 2 V1 Dn D3 4 च स ; D5 M6–8 तथा

24 G5 om 24–50 — b) Ñ3 D3 °र्वाजगस्तथा, V1 D5 °र्वार्यकस्तथा, S (G5 om) °र्वा (G6 °र्वी) गजस्तथा — d) K0 3.4 तुहडश्च, K2 तुद°, D2 भुसु°, G1 2 तुहड्ड°; G3 राहुदड्डो B6 Dn महाबल

25 G5 om 25 — a) Cf 1 61 21a and v l K0 इसृपादेकचक्रश्च, K1 इसृपा चैकव्यक्रश्च; K2 B6 Da इषु(K2 °सृ)पादेक°, K3 इष्टपानक°; K4 Dn D1 3 4 एकपादेक°; Ñ1 इपुपाचैव वक्रश्च, Ñ2 B4 5 इपुवाक्चैक(B5 °व)च°, Ñ3 V1 B1 इपुपाचैक(V1 °व)च°, B3 4m इपुवाङ्कैक, D2 इपुवर्धिक°, D5 असृक्पादेक, T1 G1 स्वसृपा(T1 °प)श्चैव चित्तिश्च, T2 G2 4 6 खसृपश्चैक(T2 °व)चित्तश्च; G3 व्य(*inf lin* घ)स्तवश्चैव चित्तिश्च; M ससृमश्चैक° (M5 असृपश्चैक चित्तश्च) — b) B3 4 विरूपाक्ष D5 हलाहलौ, G1 2 गरागरौ, G6 महासुर Ñ3 विरूपाक्षहरावुभौ; Dn D1. 3 4 °पाक्षमहोदरौ, T1 °पाक्षा हवी हणि (sic), T2 G4 M3 पाक्ष (M3 °क्षो)महाहरौ, G3 पाक्षहरि हरि — c) K2 4 B5 6 Da T निश्चन्द्र°; M3.5 सुचन्द्र — d) Ñ2 कुपट पटकस्तथा, Ñ3 कपटा कपदा°, S (G5 om) कुपथ का(G4 कौ)पथ° (G6 कुपश कोपद°)

26 G5 om 26 — a) Ñ1 G1 4 M शरद, T G2 3 6 शारद Ñ1 T G (G5 om) M3 5 शरभ° — b) K2 °सौ स्मृतौ K1 2 D2 om 26cdef — e) D (except D2 5) एते ख्या°, T1 G2 4 6 M इत्याख्या° — M3 5 om 26ef — f) Da S (G5 M3 5 om) °सौ तथा — After 26, K0 3 4 Ñ3 B Da Dn2 n3 D3–5 M3 5 ins

537* अन्यौ दानवमुख्याना सूर्याचन्द्रमसौ तथा।

इत्येप वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१

पत्रवानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ॥
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५ C 1 2385 B 1 65 4 K 1 65 47

रेणुरर्कश्च तावुभौ पाठ ।॥ — c) B1 5 G3 °काशी, T1 °काश — d) V1 महाकल्पौ प्रभावन, B1 (m as in text) 5 °परायणौ, D (except D5) °परायणा; Cd as in text

37 G5 om 37, K1 om 37[a] (cf v 1 35) — a) G3 M3 एष कथित — b) K1 3 D5 कीर्तितस्ते; G2 M3 प्रभवस्ते Ñ3 कल्पितस्ते तपस्विने — c) K Ñ3 D5 G6 transp असु° and सुरा° G4 च राजेन्द्र (for सुराणां च) — d) B1 (m as in text) °णेषु श्रु°

38 G5 om 38 — a) V1 तेषां च (for एते°) K D5 च (for तु) — b) Ñ1 2 V1 B (except B1) D2 G1 तद्विशेष° — c) G1-3 प्रवक्तुं तन् (G3 ते) — d) Ñ3 गुणाद्भुतम्, D5 T G (G5 om) गणभू° D6 अनुत्तम

39 G5 om 39 — c) D5 T G1-2.6 अर° — K1 (hapl) om 39[d]-40[c] — d) K4 तेय इति श्रुत, Ñ1 2 V1 B D (except D5) °तेया प्रकीर्तिता

40 K1 om 40[abc] (cf v 1 39), Da1 (hapl) G5 om 40, D1 om 40[a]-41[b] — a) T G1-2 अनन्तो वासुकिश्चैव — b) Some MSS °गमा — c) T G3 4 6 M3 कुलक°; G1 2 कुल्क°, M5 कुवल°, M6-8 कृकल° — d) Ñ1 2 B D (except D5, Da1 D1 om) °या प्रकीर्तिता; G1 3 °या इति स्मृता

41 D1 om 41[ab] (cf v 1 40), G5 om 41 — a) D2 T1 G2 3 M7 °सेनश्च — b) M3.5 सुपर्णो Ñ3 गरुडस्तथा — After 41, K4 Ñ2 V1 ins

638* अनेग्रो वर्हपर्णश्च तथा फाल्गुपतिश्च सः ।

[K4 सुपर्णा वरुणेनश्च (for first half), and इ (for स)]

42 G5 om 42 — a) Ñ1 G6 M3 5 पुत्र°, Ñ3 यज्ञ°, Dn D1.4 सत्यवान्; T2 G3 4 पक्ष° (for पत्रवान्) K (except K4) Ñ3 D अर्कपर्ण(Ñ3 °र्णा)श्च, G3 5 6 M अर्कच° Dn D5 सुनेत्रो ऽर्क, G1 3 अपमान(G3 °मा श्र)कंपुश्च — b) Ñ1 प्रद्युम्नश्चेति, B1 प्रसुत(m प्रथात)श्चेति; B1 प्रसूत(m पदित)श्चेति, T G1-4 M3 6-8 प्रयुग(G3 °क)श्चैव, G6 पृथुगश्चै°; M5 प्रयतश्चै° Ñ2 V1 Dn D1 4 चापि, B1 5 6 Da D2 3 चेति (for चैव) — c) G3 चित्रवर चैव, M6-8 °तरश्चैव — d) M5 सर्वधर्मवित

43 G5 om 43 — a) T G1.3 6 शाखिशिरा; G6 गोप — b) Ñ2 V1 B D पर्जन्य(D5 प्रधान्य)श्च, T G (G5 om) M6-8 धृष्टद्युम्न, M3.5 धृष्टश्चैव Some MSS °दश — c) G2 दश पञ्च° Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-8 तथा (for चैव) — d) M6-8 किन्नुनारश्च षो° Some MSS षोडश

44 G5 om 44 — a) Ñ1 2 V1 B1 m D5 Dn D1 2 4 अथ प्रभू°, Ñ3 B D2 अत प्रसू° (Ñ3 B1 प्रभू°) — c) K6 2 G1 अनु° Ñ V1 Dn M3 °शा मनु वशां, B (except B3) Da2 D1 2 4 °शामनुवशां, D3 मनुविशा, T1 °ममदिता; T2 °मनपगा; G3 °मनवशा, G4 मनुप्रागा, G6 °मुपगमा, M5 °मनुर्वशां — d) K1 अनूनां वरगा प्रि, Ñ V1 B1.3 6 D (except D1 5) T G4 M अमुरा (M5 अनुना) मार्गण(B1 Da °णां)प्रि°, B1 °मरुणप्रि, B अनुनामारणप्रि, G1-3 6 M3 (inf lin) मद्रि(G3 °दि)रा मार्गणप्रि° — e) Ñ1 V1 Dn D5 अरूपां, Ñ2 सुरू°, T G3 4 6 °नगा; G1 °नीलां, G2 °निलां, M3 5 अन°, M6 रमा, M7 °नवा D5 तस्या; T2 G3 4 6 M भासां Ñ3 अक्षया सुभगा चार्पा(!) — f) G2 पुत्री (for इति) K D प्राप्ता, K4 प्राज्या, Ñ V1 B D4 Dn D1-4 प्रापा (Ñ2 D51 °धा); G1-2 भार्गा, G4 प्रोथा, M6-8 प्रापा K1 इति चाप्यजायत (sic), T2 ति प्राचाप्य भारत

45 G5 om. 45 — a) K1 4 T G1.2 4 6 M3 सिद्धि G1 पूर्णिश्च, M3 पूरणो°; M5 पूर्णा च K2 बही च, Ñ1 2 V1

इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१
सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५ C 1 2385 B 1 63 4 K 1 63 47

रेणुरर्कश्च तावुभौ पाठ ।[illegible] — c) B1 5 G3 °काशौ, T1 °काश — d) V1 मलकल्पौ प्रभावन, B4 (m as in text) 5 °परायणौ, D (except Dn) °परायणा ; Cd as in text

37 G6 om 37, K1 om 37a (cf v l 35) — a) G2 M3 घरा कथित — b) K1 3 D5 कीर्तितस्ते; G2 M3 प्रभवस्ते Ñ3 कल्पितस्ते तपस्विने — c) K Ñ3 D5 G6 transp असु° and सुरा° G4 च राजेन्द्र (for सुराणां च) — d) B4 (m as in text) °णेषु श्रु°

38 G6 om 38 — a) V1 तेषां च (for एते°) K D5 च (for तु) — b) Ñ1 2 V1 B (except B1) D2 G1 तद्विशेष° — c) G1-3 प्रवक्तुं तन् (G3 ते) — d) Ñ3 गुणाद्भुतम्, D2 T G (G6 om) गणभू° D6 अनुत्तम

39 G6 om 39 — a) D3 T G1-3.6 अर° — K1 (hapl) om 39d-40c — d) K4 तेय इति श्रुत, Ñ1 2 V1 B D (except D5) °तेया प्रकीर्तिता

40 K1 om 40abc (cf v l 39), Da1 (hapl) G6 om 40, D1 om 40a-41b — a) T G1-3 अनंतो वासुकिश्चैव — b) Some MSS °गमा — c) T G3 4 6 M3 कुलल°; G1 2 कुल्फ°, M5 कुपद°, M6-8 कृपद° — d) Ñ1 2 B D (except D5, Da1 D1 om) °या प्रकीर्तिता ; G1 3 °या इति स्मृता

41 D1 om 41ab (cf v l 40), G6 om 41 — a) D2 T1 G2 3 M1 °सेनश्च — b) M3.5 सुपर्णो Ñ3 गरुडस्तथा — After 41, K4 Ñ2 V1 ins

638* अनेन्द्रो यद्दंपर्णश्च तथा पार्थापतिश्च स ।

[K4 सुपर्णा यदुनेन्द्रश्च (for first half), and ह (for स)]

42 G6 om 42 — a) Ñ1 G6 M6 8 पुत्र°, Ñ2 पत्र°, Dn D1.4 सत्ययाग; T2 G3 4 पक्ष° (for पत्रवान्) K (except K4) Ñ3 D अर्कपत्र(Ñ3 °त्रा)श्च, G2 4 5 M अर्कच° Da D2 सुनेत्रो ह्यर्क, G1 3 अपामान(G3 °मा श)कंपुत्रश्च — b) Ñ1 प्रद्युम्नश्चेति, B5 प्रसुत(m प्रघात)श्चेति ; B4 प्रसूत(m पठित)श्चेति, T G1-4 M3 6-8 प्रयुग(G2 °क)श्चैव, G6 पृथुगश्चै°; M5 प्रयत्तश्चै° Ñ2 V1 Dn D1 4 चापि, B1 5 6 Da D2 3 चेति (for चैव) — c) G3 चित्रवर चैव, M6-8 °तरश्चैव — d) M5 सर्वधर्मवित

43 G6 om 43 — a) T G1.2 6 शाधिशिरा; G5 गोप — b) Ñ2 V1 B D पर्जन्य(D4 प्रधान्न)श्च, T G (G6 om) M6-8 धृष्टद्युम्न, M3.5 धृष्टश्चैव Some MSS °र्दश — c) G2 शत पञ्च° Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-8 तथा (for चैव) — d) M6-8 किन्नुनारश्च षो° Some MSS षोडश

44 G6 om 44 — a) Ñ1 2 V1 B1m D4 Dn D1 3 4 अथ प्रभू°, Ñ3 B D2 अत प्रसू° (Ñ3 B1 प्रभू°) — c) K0 2 G1 अनु° Ñ V1 Dn M3 °शां मनु वशां, B (except B3) Da2 D1 3 4 °शामनुवशां, D3 मनुविशां, T1 °ममदिता; T2 °मनपगां; G3 °मनयशा, G4 मनुप्रागा, G6 °नुपगमां, M4 °मनुर्वशां — d) K1 अनूनां वरगां प्रि, Ñ V1 B1.3 6 D (except D1 3) T G4 M अमुरां (M5 अनूनां) मार्गण(B1 Da °र्णां)प्रि°, B4 °मरणप्रि, B अनुनामारणप्रि, G1-3 6 M3 (inf lin) मद्रि(G3 °न्द्रि)रां मार्गणप्रि° — e) Ñ1 V1 Dn D3 नरूपां, Ñ2 सुन, T G3 4 6 °नसां; G1 °नीलां, G2 °निलां, M3 5 अन°, M6 स्वां, M7 °नवां D5 तस्यां ; T2 G3 4 6 M भासीं Ñ3 असाया सुभगां चापीं(!) — f) G2 पुत्री (for इति) K0 D प्राप्या, K4 प्राज्या, Ñ V1 B D1 Dn D1-4 प्राधा (Ñ2 D1 °धी); G1-3 भार्या, G4 श्रोधा, M6-8 प्रापा K1 हरि वाप्यजायत (sic), T2 ति प्राधाप्य भारत

45 G6 om. 45 — a) K3 4 T G1.3 4 5 M3 सिद्धि G1 पूर्णिश्च, M3 पूर्णो°; M5 पूर्णो च K3 बर्ही च, Ñ1 2 V1

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ ।
अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं
श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥ १
मृगव्याधश्च सर्पश्च निरृतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥ ७
क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः । C. 1. 2573 B. 1. 65. 9 K. 1. 67. 9

G₃ °त्वर्धेन°; M₁ ६ द्विजमनुप्रसमर्दि — ᶜ) K₀₋₂ ₄ Ś₁ D₂ °स स लोके K₃ तु; Da₁ G₁ ₃ ₆ च (for स) D₃ ₅ T₁ G पुष्कलं — ᵈ) G₁ ₆ दिव K Ś₁ ₂ P₁ सदि, G₁ ₃ त्र (for यश:) G₁ ₃ च पुष्कलां ग°.

Colophon. Missing in Ś₁. — Major parvan: T₂ G 2° समव (for आदि) — Sub-parvan: K₀₋₂ ₄ Ś₁ V₁ B Da Da₁ D₁ D₄ ₆ ₈ T₂ G₁ ₄ M₆₋₈ C) अंशावतरण, Ś₁ वंशावतरण; Ś₁ D₂ T₁ संभव — Adhy. name: K₄ पृथ्व्यादिप्रादुर्भावोत्पत्तिः; Ś₁ ₂ V₁ आदित्यादिवंशावतरणं; T₂ G₁ सुरसंभव, G₂ देवादिवंशाः; M₆₋₈ असुरसंभव — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 60, K₁ 74, K₂ (orig. figure) 54, Ś₁ ₂ V₁ 60, Da₁ 62, D₁ 64, D 65, D₁ 63, T₁ 57, T₂ G₁ ₂ M 7, G₃₋₅ 6, G₆ 8 — Śloka no.: Ś₁ 60, Da₁ Da 60 — Aggregate śloka no.: Da₁ 2560.

60

☞ In Ś₁, st. 1–61ᵇ are missing (cf. v. l. 1. 55. 3).

1 K₁ D₂ ₃ ₅ om. उवाच — ᵃᵇ) = 1. 59. 10ᵃᵇ — ᶜᵈ) Da स्मृता (for सुता) K₀ ₂ Ś₁ V₁ B D परमौजस: S एकादश तथा रुद्रा स्थाणोश्चैवेति (G₁ ₄ ₆ श्चैव तु) मानसा:.

2 ᵃ) K₁ ₂ B D M₁ सर्पं(D₁ °र्प)श्च; M₆₋₈ गर्वश्च — ᵇ) K₁ निरृतिश्च, K₄ निरृ°; T₂ निरृ°, G₁ निरृति°; G₁ ₄₋₆ निरृ°; G₃ महायशा: — ᶜ) K₀ ₂ B₄ Da₁ °बुध्न, B₁ (m as in text) ₂₋₄ D₁ °ध्न(B₂ ₄ D₂ °ध्न)श; M (except M₁) °बुधि — ᵈ) G₁ ₂ च महायशा.

3 K₁ महादेवे°; Ś₁ दहनो गुरुश्चैव; D₁ महादेवे°; T G₁ M₁ भवनोथे° (T₁ °श्चै°); G₂₋₃ सग(G₃ भव)नाथे°; G₆ भवादेः, M₁ दयादेवे° — ᶜ) M₁ महायशा — ᵈ) Ś₁ ₂ V₁ B₁ (m as in text) ₂ ₄ ₆ D (except D₁ D₅) T₁ G₁ °भवश्च — ᵈ) G₁ ₄ M₁ रुद्रार्थेशा°.

4 K₁ (?hapl.) om. 4–5ᵃᵇ — ᵃ) K₀ ₂ ₄ D G₁ ₂ ₆ °रावत्रि:; K₄ °रा त्रि, Ś₁ M °राप्यत्रि; G₁ ₃ °रा भार्गी.

5 ᵃᵇ) K₁ om. 5ᵃᵇ (cf. v. l. 4) Ś₁ ₂ G₂ सप्त पुत्रा; G₁ पुत्रास्तत्र (for पुत्रा लोके) K (K₁ om.) ख्याता (for लोके) K₀ ₂ ₄ °श्च पूजिता: — K₂ reads 5ᶜᵈ in marg. — ᶜ) D₅ S उपाध्यश्च (M₁ च उत्तथ्य; v. l. in चिन्त्यश्च) — ᵈ) K₀ मुनिश्चैव; K₁ corrupt, K₃ m ₄ V₁ एव(K₄ °च्यु)श्चेति; K₃ एवश्च; Ś₁ गुरुश्च; Ś₂ G₁₋₆ एवम्(Ś₁ °व)श्चेति (for संवर्तश्च) K₀ D₄ ₁ धृतात्मन; K₁ यत°; T G₁₋₂ M₁ ₂ महातपा; G₁₋₆ दृढव्रता (G₂ °त).

6 ᵃ) Da G₁ ₂ च (for तु) K Ś₂ D₂ अत्रे (D₂ अत्रि) पुत्रास्तु बहव — ᶜ) G ₄ ₆ °द पुत्रा.

7 ᵃ) K₀ ₂ ₄ Ś₁ ₂ B₁₋₆ D (except D₂) च (for तु). D₅ पुलस्त्याश्च — After 7ᵃᵇ, Ś V₁ B D ins.:

641* यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमतः ।

[V₁ B °व्याघ्रास्य (V₁ B₁ ₃ °स्त्य) तस्य]

— ᶜᵈ) T₂ G₁₋₆ यक्षा महामृगा (for किंपुरुषास्तथा) T₁ पुलहस्य मृगव्याघ्रा यक्षा ईहामृगा वृका — For 7ᶜᵈ, N

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ ।
अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं
श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥ १
मृगव्याधश्च शर्वश्च निरृतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥ ७
क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः । C 1.2573 B 1.65.9 K 1.67.9

G₁ °स्वर्दन°; M₁ ₃ द्विजजनु स्वमसदि — ᶜ) K₀₋₁ ₄ N₁ D₁ °स स लोक K₃ तु; Da₁ G₁ ₃ ₄ च (for स) D₁ ₃ T₁ G पुष्कलां — ᵈ) G₁ ₄ दिव K Ś₁ ₂ P₁ गति, G₁ ₃ सर् (for यश) G₁ ₃ च पुष्कलां ग°.

Colophon Missing in Ś₁ — *Major parvan*: T₁ G₂ M समव (for आदि) — *Sub-parvan*: K₀₋₁ ₄ Ś₁ V₁ B Da Da₂ n₁ D₂ ₄ ₅ T₂ G₂ ₄ M₁₋₃ C संभवपर्व, Ś₁ वंशावतरण; Ś₁ D₁ T₁ समय — *Adhy. name*: K₁ पुरुषोत्पत्तिवंशोत्पत्ति; Ś₁ ₂ V₁ आदित्यादिवंशकथन; T₂ G₄ सुरसंभव, G₁ देवादिसंभव; M₁₋₃ असुरसंभव — *Adhy. no.* (figures, words or both) K₀ 60, K₁ 74, K₄ [illegible] 54, Ś₁ ₂ V₁ 60, D₂ 62, D₁ 64, D 65, D₁ 63, T₁ 57, T₂ G₁ ₂ M 7, G₃₋₄ 5, G₆ 8 — *Ślokas no.*: Ś₁ 60, Da₁ Da 56 — *Aggregate śl. no.*: Da₁ 2550

60

☞ In Ś₁, st. 1–61ᵇ are missing (cf. v. l. 1. 55. 3)

1 K₁ D₁ ₂ ₅ om. उवाच — ᵃᵇ) ~1. 59. 10ᵃᵇ — ᶜᵈ) Da स्मृता (for सुता) K₀ ₂ Ś₁ V₁ B D परमौजस S एकादश तथा रुद्रा स्थाणोश्चैवेति (G₂ ₄ ₅ श्चैव तु) मानसा.

2 ᵃ) K₁ ₂ B D M₁ मर्व(D₁ °र्व)श्च; M₂₋₃ सर्वश्च — ᵇ) K₁ निरृतिश्च, K₄ निरृ°; T₁ निरृ°, G₁ निरृति°; G₂ ₄₋₅ निरृ°; G₃ शङ्खश्चैव — ᶜ) K₀ ₁ ₂ B₁ Da₁ °बुध्न्य,

B₁ (m as in text) ₃₋₅ D₁ °ग्र(B₂ ₄ D₂ °ग्न)ध्न ; M (except M₂) °बुध्नि — ᵈ) G₁ ₂ च महायशा

3 K₁ महानोऽथे°; Ś₂ दहनो पुत्रधर्मश्च; D₁ महानोऽथे°; T G₁ M₁ भयनोऽथे° (T₁ °ऽथि°); G₂₋₃ गज(G₃ भय)नोऽथे°; G₆ भवानोऽथे°, M₂ हयनोऽथे° — ᵇ) M₁ महायशा — ᶜ) Ś₁ ₂ V₁ B₁ (m as in text) ₃ ₄ ₆ D (except D₂ D₅) T₁ G₁ °भंगश्च — ᵈ) G₁ ₄ M₂ रुद्रार्पेता°

4 K₁ (? hapl.) om. 4–5ᵃᵇ — ᵃ) K₀ ₂ ₄ D G₁ ₂ ₆ °रास्त्रत्रि; K₄ °रा तत्रि, Ś₂ M °राथात्रि; G₁ ₄ °रा चात्री

5 ᵃᵇ) K₁ om. 5ᵃᵇ (cf. v. l. 4) Ś₁ ₂ G₂ तत्र पुत्रा; G₁ पुत्रास्तत्र (for पुत्रा लोके) K (K₁ om.) ख्याता (for लोके) K₀ ₂ ₄ °त्र पूजिता — K₂ reads 5ᶜᵈ in marg — ᶜ) D₅ S उत्तथ्यश्च (M₂ च उत्थ्युश्च; *v. l. for* चित्पयश्च) — ᵈ) K₀ पृथुनैश्च; K₁ corrupt, K₂ ₃ ₄ V₁ धृष्ट(K₁ °त्स्यु)श्चैव; K₂ धृष्टधृन; Ś₁ पृषुत्तश्च; Ś₂ G₁₋₆ धृष्य(Ś₂ °न्य)श्चैव (for संवर्तश्च) K₀ D₁ ₄ धृतमत ; K₄ यत°; T G₁₋₃ M₁ ₂ महातपा ; G₄₋₆ दृढव्रता (G₂ °त)

6 ᵃ) Da G₁ ₂ च (for तु) K Ś₂ D₂ अत्रे (D₂ अत्रि) पुत्रास्तु बहव — ᶜ) G₁ ₄ ₆ °द्धुता

7 ᵃ) K₀ ₂ ₄ Ś₁ ₂ B₁₋₆ D (except D₂) च (for तु). D₁ पुलस्त्यात्मा — After 7ᵃᵇ, Ś V₁ B D ins.

641* यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमत: ।
[V₁ B °व्याघ्रास्य (V₁ B₁ ₂ °स्तस्य) तस्य]

— ᶜᵈ) T₂ G₁₋₆ यक्षा महामृगा (for किंपुरुषास्तथा) T₁ पुलहस्य मृगव्याघ्रा यक्षा ईहामृगा वृका — For 7ᶜᵈ, N

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अह्नः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २६
विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः । C 1 2502 B 1 60. 28 K 1 67. 28

— a) Ñ1.2 V1 B D तु (for च) — b) M महर्षेयो T G (G2 3 om) 'विद्यासुतो ध्रुव — c) T G (G2 3 om.) च (for तु) — d) K0 4 B1 2 6 Da1 Dn D2 भासाया, Ñ3 D1.2 स्व', T1 भासायो M6-8 सुत (for तथा)

19 K2 om 19ab, D3 G3 6 om 19 (cf v l 18) — a) K0 2.4 तारायाश्चा'; Ñ1 रताया चैव धर पु'; Ñ3 रत्यायाश्च हर पु', D4 पुल्यायाश्चा', T G (G2.3 om) M6-8 रसायाश्च रस पु', M2.3 आपो रसाया पुत्रश्च — b) T G2 4.6 M5 शाण्डिल्याया, M6-8 'ल्याया — d) K0 2 4 D2 G1.2 M6-8 प्रभायाश्च, K1 G4 'याया; K3 M3 'यास्तु, Ñ3 T G6 'साया K मतौ, G1 2 उभौ (for स्मृतौ) M1 प्रभापायास्सुतौ स्मृ' (sic)

20 D3 om 20ab, G3 om 20 (cf v l 18) — After 20ab, S (except G3) ins

513* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्य श्रमश्रान्तो मुनिस्तथा ।

[Cf 22ab — G4 6 घातन्ड्य, G5 घातम्य, M6-8 वैतण्य G1 2 शम शांतो; G4 समशांतो, G5 श्रुत श्रांतो M6-8 श्रुतिस्तथा]

— d) G1.2 4 लोकालोक' D5 'प्रतापन'; G4-6 'प्रकाश' T लोकालोकप्रकाशन

21 a) Da1 Dn1 D3 M6-8 च (for तु) Ñ3 भगवान् (sup lin sec m तु सुतो as in text) — c) V1 मनोरमाया — d) K2 T1 G2 4 (sup lin as in text) M1 मरणस्तथा

22 a) T2 (inf lin as in text) G (except G3) अग्ने, M वह्ने (for अह्न) K4 G6 transp सुत and स्मृत B D (except D5) सुतस्तथा; T G3 सुतस्ततो — b) K0 G (except G3) श्रुत, Ñ V1 B D T शम (D1 सम, D5 as in text) (for श्रम) K0 G (except G1 3) M6-8 श्रांतो B1 तमो, T2 तदा (for तथा) M6-8 transp तथा and मुनि — c) K0 2 3 अग्निपुत्र K0 D3 G1-3 च (for तु) — d) Ñ1 श्रीमाञ्शरणालय; D5 शरस्तम्बादजायत

23 a) G3 तस्य राजा विशाखश्च — b) Ñ1 2 V1 B D T2 नैगमेयश्च; Ñ3 T1 G M नैग(G3 'ज)मेष(G4 'षि)श्च K0 2 3 D3 8 पृष्ठजा; K4 पूर्व'; B6 D4 T1 G6 पृष्ठत; T2 G1 5 (inf lin as in text) वृष्णि', G2 वृष्टि' — c) D5 'काम्योभयवेन; T corrupt, G1 'कास्तनपाश्चैव, G2 3 'कात(G3 'स्त)नयश्चैव, G4 'काम्यवपत्तेश्च; G5 6 'कास्तन्यपानैश्च

24 b) K0 3 4 Ñ1 2 V1 B1 3.5 6 D (except D5) मनोजव, Ñ3 T1 परो जव, T2 G4 5 'वह, G3 'जक, G6 'वय; M5 'शाह B1 वसूनामष्टमस्य ह — After 24ab, B1 ins

514* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजव ।

(cf 27ab) — c) K1 'गतिश्चेति — d) K (except K1) B1 G (except G3 6) च (for तु)

25 a) T G (except G3) M3 5 प्रत्यूषसो K (except K3) D4 दिव (for विदु) K (except K3) G (except G1) पुत्र — b) K0 3 4 G3 6 ऋषि T1 नारद (for नाम्नाथ) Ñ3 अपि; D5 G6 M6-8 तु, G1 2 च (for अथ) K (except K3) G देवल — c) B (except B1) Da D4 transp द्वौ and पुत्रौ G3 अथ (for अपि) — d) K D3 M6 मन(K3 4 तप)स्विनौ (for मनी') — After 25, M. ins

545* शङ्खश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदौ ।

26 b) Ñ1 2 V1 B D ब्रह्मवादिनी (B4 m वरवर्णिनी), G6 योगचा' — c) K3 योगयुक्ता; Da1 Dn D4 'सक्ता Ñ V1 B D कृत्स्नम् (for सर्वम्) — d) Ñ1 2 V1 B Dn D1 2 4 T1 G2 M6 8 असक्ता, Ñ3 अशक्त, D3 5 M7 अशक्ता, G1 शक्तापि Ñ1.2 V1 B D (except D5) विचचार ह, G1 2 'चरत्सु' — e) K0 3 Ñ1 D5 भार्या या, K2 4 T1 G2 4 5 M8 भार्याया, B1 5 या भार्या — f) D3 G6 च, T G1-3 M तु (for ह) — After 26, T G (except

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अह्नः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २६
विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः । C 1 2502 B 1 60. 28 K 1 67. 28

— a) Ñ1.2 V1 B D तु (for च) — b) M प्रभ्रंशो T G (G2.3 om.) °विशामुतौ ध्रुव — c) T G (G2.3 om.) च (for तु) — d) K0.4 B1.2.6 Da1 Dn D2 श्वासाया, Ñ3 D1.2 स्व°, T1 श्वासायां M6-8 सुत (for तथा)

19 K2 om 19ab, D3 G3.5 om 19 (cf v 1 18) — a) K0.2.4 तारायाश्चा°; Ñ1 रताया चै धर पु°; Ñ3 रत्यायाश्च हर पु°, D1 एत्यायाश्चा°, T G (G2.5 om) M6-8 रसायाश्च रस पु°, M2.3 आपो रसाया पुत्रश्च — b) T G2.4.6 M5 शाण्डिल्याया, M6-8 °ल्याया — d) K0.2.4 D2 G1.2 M6-8 प्रभायाश्च, K1 G4 °याया; K3 M3 °यास्तु, Ñ3 T G6 °साया K मतौ, G1.2 उभौ (for स्मृतौ) M1 प्रभापायास्तुतौ स्मृ° (sic)

20 D3 om 20ab, G3 om 20 (cf v 1 18) — After 20ab, S (except G3) ins

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमश्रान्तो मुनिस्तथा ।

[Cf 22ab — G4.6 वातन्त्य, G5 वातन्य, M6-8 वैतण्ड्य G1.2 श्राम श्रांतो; G4 समशांतो, G5 श्रुत श्रांतो M6-8 मुनिस्तथा]

— d) G1.2.4 लोकालोक° D5 °प्रतापन°; G4-6 °प्रकाश° T लोकालोकप्रकाशन

21 a) Da1 Dn2 D3 M6-8 च (for तु) Ñ3 भगवान् (sup lin sec m तु सुतो as in text) — c) V1 मनोरमाया — d) K2 T1 G2.4 (sup lin as in text) M1 मरणस्तथा

22 a) T2 (inf lin as in text) G (except G3) अग्ने, M वह्ने (for अह्न) K4 G6 transp सुत and स्मृत B D (except D5) सुतस्तथा; T G3 सुतस्ततो — b) K0 G (except G3) श्रुत, Ñ V1 B D T शम (D1 सम, D5 as in text) (for श्रम) K0 G (except G1.3) M6-8 श्रांतो B1 तमो, T2 तदा (for तथा) M6-8 transp तथा and मुनि — c) K0.2.3 अग्निपुत्र K0 D3 G1-3 च (for तु) — d) Ñ1 श्रीमाञ्शरणालय; D6 शरस्तम्बादजायत

23 a) G3 तस्य राजा विशाखश्च — b) Ñ1.2 V1 B D T2 नैगमेयश्च; Ñ3 T1 G M नैग(G3 °ज)मेष(G4 °षि)श्च K0.2.3 D3.6 पृष्ठजा; K4 पूर्व°; B6 D4 T1 G6 पृष्ठत; T2 G1.2 (inf lin as in text) वृष्णि°, G2 वृष्टि° — c) D5 °काम्योभवयेन; T corrupt, G1 °कास्तनपार्श्वय, G2.3 °कात(G3 °स्त)नयश्चैव, G4 °काम्यवपत्तेश्च; G5.6 °कास्तन्यपानेश्च

24 b) K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5.6 D (except D5) मनोजव, Ñ3 T1 परो जव, T2 G4.5 °वह, G3 °जक, G6 °यय; M6 °शाह B1 वसूनामष्टमस्य ह — After 24ab, B1 ins

544* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजव ।

(cf 27ab) — c) K1 °गतिश्चेति — d) K (except K1) B1 G (except G3.6) च (for तु)

25 a) T G (except G3) M2.3 प्रत्यूषसो K (except K3) D1 दिव (for विदु) K (except K3) G (except G1) पुत्र — b) K0.2.4 G5.6 ऋषि T1 नारद (for नाम्नाथ) Ñ3 अपि; D5 G6 M6-8 तु, G1.2 च (for अथ) K (except K3) G देवल — c) B (except B1) Da D2 transp द्वौ and पुत्रो G3 अथ (for अपि) — d) K D3 M6 मन(K3.4 तप)स्विनौ (for मनी°) — After 25, M1 ins

545* शङ्खश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदौ ।

26 b) Ñ1.2 V1 B D ब्रह्मवादिनी (B1m वरवर्णिनी), G6 योगचा° — c) K3 योगयुक्ता; Da1 Dn D1 °सक्ता Ñ V1 B D कृत्स्नम् (for सर्वम्) — d) Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 T1 G2 M6.8 असक्ता, Ñ3 असक्त, D2.5 M7 अशक्ता, G1 शक्तापि Ñ1.2 V1 B D (except D5) विचचार ह, G1.2 °चरत्यु° — e) K0.3 Ñ1 D5 भार्या या, K2.4 T1 G2.4.5 M6 भार्याया, B1.5 या भार्या — f) D3 G6 च, T G1-5 M तु (for ह) — After 26, T G (except

योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ।
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥ ५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राद्देवी व्यजायत । C. 1 2616 B. 1 66 52 K. 1 67 52

41 ^{a}) K1 लोकस्य प्रा° Ñ V1 B1 3-5 Dn D1.3 4 T G3 6 M °यात्रार्थं; B3m 5m. 6 Cd °यात्रार्थी; B6m Da G1 °रक्षार्थी, G2 4 प्रणयार्थी च, G5 °यात्रा च — ^{b}) S नयानये (T G1.4 °यं, M5 °ते); Cd as in text — ^{c}) K D5 तु, Ñ3 स (for सन्)

42 ^{a}) G महावीर्यो (G5 °वीर्यो) — ^{c}) Ñ3 चैव, B (except B3) D1.2 अपि, M एव (for चापि) D3 T G °णाम(D3 °णा चा)हिते युक्ते — After 42, B1 6 (marg) repeats 1 59 35^{cd}, which is followed by

547* षण्डामार्कौ प्रथमतः प्रथितावुग्रतेजसौ ।,

then follows a repetition of 1 59 36^{ab} (v l तथा दितेः), and 36^{cd} (v l °सकाशौ, °भावनौ)

43 ^{a}) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) G3 M3 6 7 विधिना, T2 गुरुणा — ^{d}) Ñ3 T2 G3 M3 °निंदित

44 ^{a}) K4 दीप्ततेजस्य, B4 G1.4 दीर्घत°, G2 धर्मत° — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2..) °न यशस्विन, S °न यत(T इद्र)व्रत (M3 inf lin अतींद्रिय) — ^{c}) B1m 6 T G गर्भो — ^{d}) G6 मातु क्षेमाय T1 °य भार्गव — After 44, K0 4 ins

548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्या चापि महात्मन ।

45 D5 om 45^{ab} — ^{a}) K0 अरुषी; K4 अरोरसीत्, T1 मारिषा; T2 आयु(sup lin °मु)षी, G1 मारीषि, G2 3 मारि°; G4 मारीषा, G5 मानिषा, M2 शर्याती, M5 आरुषि, M6-8 शार्याती K1 पुरुषस्य म° D3 M6-8 मुने G6 मानुषी तु पुरा यासीत् — ^{b}) D3 महात्मन ; G3 मनस्विन (for मनी) — ^{c}) K0 4 B D3 4 तस्या , D5 तस्मात् S °र्वस्तस्या (G1.2 °स्य) ऋषि (M6-8 मुनि) पुत्र — ^{d}) B1m स्वय (for ऊरु) Da महातपा ; D3 S विनिर्गत (T G3 M3.5 °नि सृत) — ^{e}) S (except M6-8) °वलो (for °तपा) Ñ1 2 V1 D (except D5) महातेजा (D1 °यशा) महावीर्यो — ^{f}) G (except G3 6) बाल्भावगुणै°

46 ^{a}) Ñ3 G (except G3 6) °कस्य तु K0 2 4 तनयो (for पुत्र°) — ^{b}) G6 भिरयोभ° — ^{c}) B1.4 6 D2 च (for तु) — ^{d}) G M3 पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा) Ñ3 महायशा

47 K0 (t hapl) om from जघन्यो° up to तेषां in 48^{c} — ^{a}) Da D3 G3 जघन्य स्याद् — ^{b}) B1 Da D3 T G °घन्यगुणै° — ^{c}) K1 2 T2 G (except G6) M (except M3 5) °शास्त्रार्थ°, K3 4 °शास्त्रास्त्र°, Ñ V1 B D (except D5) °श(B4 5 D3 °शा)स्त्रेषु — ^{d}) K3 D5 वली, T1 भवत् (for वशी) — After 47, D1 reads, irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy

48 K0 om. up to तेषां (in ^{c}), cf v l 47 — ^{d}) K0 2 4 भृगुनंदना (K4 °न), Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6 भुवि विस्तर (G6 °रा), B1 D3 G3-5 M3 5 °विस्तरा ; G1.2 वहुविस्तारा , M6-8 °निस्तृते

49 ^{a}) T G (except G6) तु भृगो , Cd ब्रह्मण (as in text) — ^{b}) T G M3 वै जगत्, Cd लक्षण (as in text) — ^{d}) T1 चरतां, T2 G3.6 M (M3 inf lin) चरतो (M3 orig चरतौ), G1 चरते (for यौ स्थितौ) M3 मानुषाविह (for मनुना सह) G2 4 5 मनुना सह भूपते

50 ^{a}) K0 तयोरेषा D3 T °सा ज्येष्ठा G M3 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G6 श्रेष्ठा, M3 लक्ष्मी) — ^{d}) D2 चतुर; T G ये चान्ये (G6 वचसा), M ये चाश्वा (for तुरगा) M (except M5) दिविचा°

51 ^{a}) Ñ1 2 V1 Dn या ज्येष्ठा, B1.4 ज्येष्ठा या; S ज्येष्ठाभूत् — ^{b}) K (except K1) B4 Da D1.4 5 शुक्रा (Da1 °क्र), T चक्र, G शक्र (G3 चक्री), M (except M3) शक्र (for शुक्राद्) K1 देव, T2 देव्या — ^{c}) S पुत्रशतं विद्धि — ^{d}) Ñ3 सुता च D3 चासुर° T1 corrupt

योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ।
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह॥४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राद्देवी व्यजायत । C. 1 2616 B. 1 60 52 K. 1 67 52

41 a) K1 लोकस्य प्रा° Ñ V1 B1 3-5 Da D1.2 4 T G3 6 M °यात्रार्थं; B2m sm.6 Cd °यात्रार्थी; B6m Da G1 °रक्षार्थी, G2 4 प्रणयार्थी च, G4 °यात्रा च — b) S नयानये (T G1.4 °यां, M3 °ते); Cd as in text — c) K D5 तु, Ñ3 स (for सन्)
42 a) G महाविद्यो (G3 °वीर्यो) — c) Ñ3 चैव, B (except B3) D1.2 अपि, M एव (for चापि) D3 T G °णाम(D3 °णा चा)हिते युक्तो — After 42, B1 6 (marg) repeats 1 59 35cd, which is followed by
547* पण्डामार्कौ प्रथमतः प्रथितावुग्रतेजसौ ।,
then follows a repetition of 1 59 36ab (v l तथा दित्यो), and 36cd (v l °सकाशौ, °भावनौ)
43 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) G3 M2 6 7 विधिना, T2 गुरुणा — d) Ñ3 T2 G3 M3 °निन्दित
44 a) K4 दीप्ततेजस्य, B4 G1.4 दीर्घंत°, G2 धर्मंत° — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2..) °न यशस्विन, S °न यत(T दृढ)व्रत (M3 inf lin अतींद्रिय) — c) B1m 6 T G गर्भो — d) G6 मातु क्षेमाय T1 °य भार्गव — After 44, K0 4 ins
548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्या चापि महात्मनः ।
45 D5 om 45ab — a) K0 अरुषी; K4 अरोरुसीत्, T1 मारिषा; T2 आयु(sup lin °मु)षी, G1 मारीषि, G2 3 मारि°; G4 मारीषा, G5 मानिषा, M2 दायाती, M5 आमूषि, M6-8 नायाती K1 पुरुषस्य म° D3 M6-8 मुने G6 मानुषी तु पुरा यासीत् — b) D3 महात्मन ; G3 मनस्विन (for मनी) — c) K0 4 B D3 4 तस्या , D. तस्मात् S °र्वस्तस्या (G1.2 °स्य) ऋषि (M6-8 मुनि) पुत्र — d) B2m न्यय (for ऊरु) Da महातपा ; D3 S विनिर्गत (T G3 M3.5 °नि सृत) — e) S (except M6-8) °बलो (for °तपा) Ñ1 2 V1 D (except D5) महातेजा (D2 °यशा) महावीर्यो — f) G (except G3 6) बाल्भावगुणै°
46 a) Ñ3 G (except G3 6) °कस्य तु K0 2 4 तनयो (for पुत्र°) — b) G6 भिरयोभ° — c) B1.4 6 D2 च (for तु) — d) G M3 पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा) Ñ3 महायशा
47 K0 (by hapl) om from जघन्यो° up to तेषां in 48c — a) Da D2 G3 जघन्य स्याद् — b) B1 Da D3 T G °धन्यगुणै° — c) K1 2 T2 G (except G6) M (except M3 5) °शास्त्रार्थं°, K3 4 °शास्त्रास्त्र°, Ñ V1 B D (except D5) °श(B4 5 D3 °शा)स्त्रेषु — d) K3 D5 बली, T1 भवत् (for वशी) — After 47, D1 reads, irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy
48 K0 om. up to तेषां (in c), cf v l 47 — d) K0 2 4 भृगुनंदना (K4 °न), Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6 भुवि विस्तर (G6 °रा), B1 D3 G3-5 M3 5 °विस्तरा ; G1.2 बहुविस्तारा , M6-8 °निस्सृते
49 a) T G (except G6) तु भृगो , Cd ब्रह्मण (as in text) — b) T G M3 वै जगत्, Cd लक्षण (as in text) — d) T1 चरतां, T2 G3.6 M (M3 inf lin) चरतो (M3 orig चरतौ), G1 चरते (for यौ स्थितौ) M3 मानुषाविह (for मनुना सह) G2 4 5 मनुना सह भूपते
50 a) K0 तयोरेषा D3 T °सा ज्येष्ठा G M3 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G6 श्रेष्ठा, M3 लक्ष्मी) — d) D2 चतुर; T G ये चान्ये (G6 वचसा), M ये चाश्वा (for तुरगा) M (except M5) दिविचा°
51 a) Ñ1 2 V1 Dn या ज्येष्ठा, B1.4 ज्येष्ठा या; S ज्येष्ठाभूत् — b) K (except K1) B4 Da D1.4 5 शुक्रा (Da1 °क्र), T चक्र, G शक्र (G3 चक्री), M (except M3) शक्र (for शुक्राद्) K1 देव, T2 देव्या — c) S पुत्रशतं विद्धि — d) Ñ3 सुता च D3 चासुर° T1 corrupt

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः ।
गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान्व्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४
तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ।
रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः ॥ ६५
सुरसाजनयन्नागान्राजन्कद्रूश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्र्वास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुषम् । C.1 2634 B 1 66.70 K.1 67 70

61 a) K (except K3) G2.6 नाम (for नाग) T1 सतस्त्वैरैवताकल्प नाग — b) K0.2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.3) M (except M5) भद्र(V1 B4 तत्र)मना, T G °दा (G2.3 °ता) — Ś1 resumes from 61c — c) Ś1 K1 Ñ3 (inf lin sec m as in text) ऐरावण Ś1 K1 T1 ततस् (for सुतस्) K0.2.4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्या) — d) K0.2.4 देवराज्ञो, B1.4m.6 D2.5 शक्रवाह्यो, M5 नागराजो S1 K1.3 D5 महाबल

62 In Ś1 a portion of 62abc is missing — a) S (except T2 G6 M3) तु (for च) K4 D1.4 तपस्विन°, S मन° (M3 inf lin as in text) — D2 om 62cd–63 — c) MSS indiscriminately °गूलाश्च and °गूलांश्च — d) S विज्ञातव्या हरी(G1–3 हरे, G5 हनी, G5 sup lin हरी)सुता

63 D2 om 63 (cf v l 62) — a) T G4.5 M (except M3) च (for तु) — b) Ñ2 V1 B Da सहस्रश ; Dn D1.4 अनेकश (for च भा°) — c) Ñ3 द्वीपींश्चैव, M3 तद्द्वीपिन (for द्वीपि°) T G3–5 M5–7 तु (for च) K2.4 Da महाभागा, Ñ2.3 V1 B °भागान्, Dn D1.3.4 °सत्वान्, S सुतास्तस्या — d) K0.2.3 तरस्विन, K4 D5 वनौकस (for न स°) S सर्वे चैव महाबला

64 a) G4.5 मातगास्त्वथ Ś1 K1 Ñ3 D5 अपि (for अथ) T G1.4–6 M3 मातग्या (G5 °ग्य°), G2 सतान (for मातङ्गा°) — b) D5 अपत्य च, G4.5 त्वप° — c) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn दिशां गज तु, K0.2–4 आशागज तु (K3 °जांस्तु), Ñ3 B1.6 दिशागजांस्तु (B1 °श्च), B3.4 D1–3.5 दिशा गजांस्तु (D1 °जा तु, D2 °जाश्च), B5 Da दिशो गजास्तु For दिशागज Cf Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p 6f. G3 त (for तु) Ś1 श्वेताग, K3 °ताभान्, Ñ3 °ता च, B1 Da °ताख्यान्, B3 °ताश्च, B4–6 °ताश्च, D2 °तागा, D3 S °ताक्ष, D5 °तास्य — d) Ñ3 श्वेतान्, M5 श्वेत K3 B Da D2 आशुगान् G1–3 श्वेता व्यजनयत्सुत

65 a) A few MSS दुहितरो — b) Ñ2.3 V1 B Da2 D2 सुरसा वै — c) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G4.5 M3.8 रोहिणी Dn1 n3 D1.4 भद्रा तु (cf v l 56) — d) Ñ V1 K1.2 D (except D2.5) गधर्वी Ñ V1 Dn D1.3.4 तु (for च) Ñ V1 Dn D1.4 °स्विनी — After 65d, Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins

551* विमलामपि भद्र ते अमलामपि भारत ।

— ef) MSS. indiscriminately रोहिण्या and °ण्यां, गंधर्व्या and °र्व्यां

66 Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) G1.2 read 66ab after 67cd T1, which om. 66a, reads 66b after 67a — a) D3 G (except G4.5) °यत्सर्पान् — b) T2 G4.5 M transp राजन् and कद्रू Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 कद्रू पुत्रास्तु (B3.5m °त्राश्च) प°; Ñ3 कद्रू पन्नगसत्तमान्, D3 T1 G6 शत(T1 °र)मेकशिरोधरान् — After 66ab, D3 T G ins

552* इराया कन्यका जातास्तिस्र कमललोचना ।
वनस्पतीना वृक्षाणा वीरुधां चैव मातर ।
लतारुहे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ता स्मृता ।
गृह्णन्ति येऽपि ता पुष्प फलानि तरसा पृथक् ।
ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।
पुष्पै फलग्रहान्वृक्षान्रहाया प्रसव विदु ।
लतागुल्मानि वल्लयश्च त्वक्सारतृणजातय ।
वीरुधो या प्रजास्तस्यास्तत्र वश समाप्यते ।

— T1 G1.2 om 66cdef, D3 G3.6 om 66e–67f — c) T2 M3 सर्वान् (for सप्त) K4 पर्णफलान्, Cd as in text. K0.2 सदा पुष्पफलान्वृ°; G4.5 सर्वे पुण्यफलान्वृ°, M3.6–8 सर्वगुल्मलतावृक्षान् — e) Ś1 K1 T2 G4.5 अनला तु; M3.8 °लापि — f) Ś1 कल्यास्तु, K1 कन्यांश्च, Ñ1 Dn D1.4 ककस्तु, D2 कक्यास्तु, D5 वर्हांस्तु, T2 G4.5 कद्रुवा (!); M3 (inf lin) कद्रुस्तु K0.2–4 च (for तु) K3 सुता, Ñ1 Dn D1.4 सुत, Ñ3 V1 Da तथा, B6 स्मृता, T2 मता

67 D3 G3.6 om 67 (cf v l 66) — a) Hypermetric! K0.2.3 transp अरुणस्य and भार्या K2.4 B3

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्यांश्च हरयोऽपत्यं वानरांश्च तरस्विनः ।
गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान्व्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४
तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ।
रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः ॥ ६५
सुरसाजनयन्नागान्राजन्कद्रूश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्र्वास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुषम् । C. 1 2634 B 1 66.70 K. 1 67 75

---

61 ^{a}) K (except K3) G2 6 नाम (for नाग) T1 ततस्त्वैरवताकल्प नाग — ^{b}) Ko 2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.8) M (except M5) भद्र(V1 B4 तत्र)मना , T G °दा (G2 3 °ता) — Ś1 resumes from 61^{c} — ^{c}) Ś1 K1 Ñ3 (inf lin sec m as in text) ऐरावण Ś1 K1 T1 ततस् (for सुतस्) Ko 2 4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्या) — ^{d}) Ko 2 4 देवराज्ञो, B1 4m 6 D2 5 शक्रवाह्यो, M5 नागराजो S1 K1 3 D5 महाबल

62 In Ś1 a portion of 62^{abc} is missing — ^{a}) S (except T2 G6 M3) तु (for च) K4 D1.4 तपस्विन°, S मन° (M3 inf lin as in text) — D2 om 62^{cd}–63 — ^{c}) MSS indiscriminately °गूलाश्च and °गूलाश्च — ^{d}) S विज्ञातव्या हरी(G1–3 हरे , G5 हनी, G5 sup lin हरी)सुता

63 D2 om 63 (cf v l 62) — ^{a}) T G1 5 M (except M3) च (for तु) — ^{b}) Ñ2 V1 B Da सहस्रश ; Dn D1.4 अनेकश° (for च भा°) — ^{c}) Ñ3 द्वीपींश्चैव, M3 तद्वीपिन (for द्वीपि°) T G3–5 M5–7 तु (for च) K3 4 Da महाभागा, Ñ2 3 V1 B °भागान्, Dn D1.3.4 °सत्वान्, S सुतास्तस्या — ^{d}) Ko 2 3 तरस्विन , K4 D5 वनौकस (for न स°) S सर्वे चैव महाबला

64 ^{a}) G1 5 मातगास्त्वथ Ś1 K1 Ñ3 D5 अपि (for अथ) T G1.4–6 M3 मातग्या (G5 °ग्य°), G2 सतान (for मातङ्गा°) — ^{b}) D5 अपत्य च, G1 5 त्वप° — ^{c}) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn दिशां गज तु, Ko 2–4 आशागज तु (K3 °जांस्तु), Ñ3 B1.6 दिशागजांस्तु (B1 °श्च), B3 4 D1–3.5 दिशा गजांस्तु (D1 °जा तु, D2 °जाश्च), B5 Da दिशो गजास्तु For दिशागज Cf Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p 6f. G3 त (for तु) Ś1 श्वेताग, K3 °ताभान्, Ñ3 °ता च, B1 Da °ताख्यान्, B3 °ताश्च, B4–6 °ताश्च, D2 °तागा, D3 S °ताक्ष, D5 °तास्य — ^{d}) Ñ3 श्वेतान्, M5 श्वेत K3 B Da D2 आशुगान् G1–3 श्वेता व्यजनयत्सुत

65 ^{a}) A few MSS दुहितरो — ^{b}) Ñ2 3 V1 B Da2 D2 सुरसा वै — ^{c}) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G1 5 M3.3 रोहिणी Dn1 n3 D1.4 भद्रा तु (cf v l 56) — ^{d}) Ñ V1 K1 2 D (except D2 5) गधर्वी Ñ V1 Dn D1 3 4 तु (for च) Ñ V1 Dn D1.4 °स्विनी — After 65^{d}, Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins

551* विमलामपि भद्र ते अमलामपि भारत ।

— $^{e f}$) MSS. indiscriminately रोहिण्या and °ण्यां, गंधर्व्या and °र्व्यां

66 Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2 3) G1.2 read 66^{ab} after 67^{cd} T1, which om. 66^{a}, reads 66^{b} after 67^{a} — ^{a}) D3 G (except G1.5) °यत्सर्पान् — ^{b}) T2 G4.6 M transp राजन् and कद्रू Ñ1 2 V1 B Da Dn D1.4 कद्रू: पुत्रांस्तु (B3 5m °त्राश्च) प°; Ñ3 कद्रूा पक्षगसत्तमान्, D3 T1 G6 शत(T1 °र)मेकशिरोधरान् — After 66^{ab}, D3 T G ins

552* इराया कन्यका जातास्तिस्र कमललोचना ।
वनस्पतीना वृक्षाणा वीरुधां चैव मातर ।
लतारुहे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ता स्मृता ।
गृह्णन्ति येऽपि ता पुष्प फलानि तरसा पृथक् ।
ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।
पुष्पै फलग्रहान्वृक्षान्स्हाया प्रसव विदु ।
लतागुल्मानि वल्लयश्च त्वक्सारतृणजातय ।
वीरुधो या प्रजास्तस्यास्तत्र वश समाप्यते ।

— T1 G1 2 om 66^{cdef}, D3 G3 6 om 66^{c}–67^{f} — ^{c}) T2 M1 सर्वान् (for सप्त) K4 पर्णफलान्, Cd as in text Ko 2 सदा पुष्पफलान्वृ°; G1 5 सर्वे पुण्यफलान्वृ°, M3 6–8 सर्वेगुल्मलतावृक्षान् — ^{e}) Ś1 K1 T2 G1 5 अनला तु; M3.5 °लापि — ^{f}) Ś1 कल्यास्तु, K1 कन्यांश्च, Ñ1 Dn D1.4 ककस्तु, D2 कक्यास्तु, D5 वह्नांस्तु, T2 G1 5 कद्रुवा (!); M3 (inf lin) 5 कद्रुस्तु Ko 2–4 च (for तु) K3 सुता , Ñ1 Dn D1.4 सुत , Ñ3 V1 Da तथा, B6 स्मृता, T2 मता

67 D3 G3.6 om 67 (cf v l 66) — ^{a}) Hypermetric! Ko 2 3 transp अरुणस्य and भार्या K3 4 B3

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४
दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः ॥ ५
संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११
केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १२
स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५ C 1 2651 B 1 67 15 K 1 68 15

---

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS collated The sporadic variations of single MSS have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl omissions in the MSS The readings for the names of the Asuras given in this adhy should be compared with those given in adhy 59–60, with which this adhy is intimately associated

4 Ś1 missing T1 G6 (hapl) om 4^{cd} D1 (hapl) om 4^{d}–6^{a} — ^{d}) K सोभवन्म°

5 Ś1 missing D1 om 5 (of v l 4) — ^{b}) G1 2 6 M8 °पु पुरा — ^{cd}) A few MSS सजज्ञे, and नरर्पंभ

6 Ś1 missing D1 om 6^{a} (of v l 4) G2 om 6–7 — ^{a}) S स(M6–8 स)ह्लाद इति वि° (G4–6 सह्लादस्तु महावीर्य) — ^{b}) K1 G1 M प्रह्लाद° — ^{d}) B (except B4) D (except D2 3) वाह्लीक°; T °सत्तम M6–8 जज्ञे मद्रेश्वरो बली

7 Ś1 missing G2 om 7 (of v. l 6) — ^{a}) S अनुह्लाद° — K3 (hapl) om 7^{d}–8 — ^{d}) Ñ V1 B D (except D5) G1, 3, 6 स बभूव नरे(B4–6 D2 G3 जने)श्वर ; T2 G4 5 M (except M8) स जज्ञे मनुजर्पंभ

8 Ś1 missing K3 om 8 (of v l 7) — ^{a}) M6–8 शिबिर्नाम — ^{d}) T2 G2 4 5 जज्ञे धीर स पा°

9 Ś1 missing — ^{b}) K0 4 G4–6 °सुरपुगव — ^{d}) G2 स जज्ञे Ñ3 °जेश्विह Ñ1 2 V1 B D (except D5) G1 3 स जज्ञे पुरुष(Ñ2 G1 3 भरत)र्पभ ; M6–8 श्रीमान्यस्तु महासुर

10 Ś1 missing — ^{ab}) G2 अधश्शिरा, अधश्शकु° — ^{d}) S °वाश्चैव

11 Ś1 missing — ^{c}) Ñ3 D5 T कैकयेषु; Dn D1–4 G M केकये° (as in text), the rest कैकेये° — ^{d}) K2 3 °वा पार्थिवोत्तम, D5 °वा नृपस°; G1 2 °वा पच केकया , G3 पच्च पार्थिवस°; M6–8 °वा पृथिवीपते

12 Ś1 resumes with निति वि° — ^{a}) T °मालीति — B5 reads 12^{c}–13^{c} in marg — ^{c}) G3 प्रथितौज इ° — K3 (hapl.) om 12^{d}–18^{c} — ^{d}) Ñ1 3 D3 S स (T G3 स) जज्ञे पुरुष(D3 G1 3 भरत; G4–6 मनुज)र्पभ (M6 सर्वशस्त्रभृता वर); Ñ2 V1 B Da Dn D1 4 सोग्रकर्मा नराधिप , D2 श्रीमानासीन्महासुर

13 K0 (hapl) om 13^{b}–14^{a} K3 om 13 (of v l 12) D2 om 13–14^{ab} — ^{b}) Ñ3 जघन्यस्तु Ñ1 महारथ G1–3 श्रीमानसुरसत्तम — M7 (hapl) om 13^{d}–14^{a} — ^{d}) K1 Ñ3 D5 S (M7 om) सोग्र° G1–3 महारथ

14 K0 M7 om 14^{a}, K3 om 14, D2 om 14^{ab} (of v l 12, 13) — ^{b}) T2 G4–6 स च (T2 सर्व) शस्त्रभृतां वर — After 14^{ab}, M (except M5) reads (for the first time) 16^{cd} — ^{c}) Ñ2 B6 Dn राजाभूत् — ^{d}) Dn D1 4 °वीर्योपराजित

15 K3 om 15 (of v l 12) — ^{d}) G1–3 भरतर्पभ

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४
दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः ॥ ५
संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११
केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १२
स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५ C 1 2651 B 1 67 15 K 1 68 15

---

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS collated The sporadic variations of single MSS have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl omissions in the MSS The readings for the names of the Asuras given in this adhy should be compared with those given in adhy 59–60, with which this adhy is intimately associated

4 Ś1 missing T1 G6 (hapl) om 4^{cd} D1 (hapl) om 4^{d}–6^{a} — ^{d}) K सोभवन्म°

5 Ś1 missing D1 om 5 (of v l 4) — ^{b}) G1 2 6 M8 °पु पुरा — ^{cd}) A few MSS सजज्ञे, and नरर्षभ

6 Ś1 missing D1 om 6^{a} (of v l 4) G2 om 6–7 — ^{a}) S स(M6–8 स)ह्लाद इति वि° (G4–6 सह्लादस्तु महावीर्य) — ^{b}) K1 G1 M प्रह्लाद° — ^{d}) B (except B4) D (except D2 8) वाह्लीक°; T °सत्तम M6–8 जज्ञे मद्रेश्वरो बली

7 Ś1 missing G2 om 7 (of v. l 6) — ^{a}) S अनुह्लाद° — K8 (hapl) om 7^{d}–8 — ^{d}) Ñ V1 B D (except D5) G1, 3, 6 स बभूव नरे(B4–6 D2 G3 जने)श्वर ; T2 G4 5 M (except M8) स जज्ञे मनुजर्षभ

8 Ś1 missing K3 om 8 (of v l 7) — ^{a}) M6–8 जिबिर्नाम — ^{d}) T2 G3 4 5 जज्ञे वीर स पा°

9 Ś1 missing — ^{b}) K0 4 G4–6 °सुरपुगव — ^{d}) G2 स जज्ञे Ñ3 °जेष्विह Ñ1 2 V1 B D (except D5) G1 3 स जज्ञे पुरुष(Ñ2 G1 3 भरत)र्षभ ; M6–8 श्रीमान्यस्तु महासुर

10 Ś1 missing — ^{ab}) G2 अधश्शिरा, अधश्शङ्कु° — ^{d}) S °वाश्चैव

11 Ś1 missing — ^{c}) Ñ3 D5 T कैकयेषु; Dn D1–4 G M केकये° (as in text), the rest कैकेये° — ^{d}) K2 3 °वा पार्थिवोत्तम, D5 °वा नृपस°; G1 2 °वा पञ्च केकया , G3 पञ्च पार्थिवस°; M6–8 °वा पृथिवीपते

12 Ś1 resumes with निति वि° — ^{a}) T °मालीति — B5 reads 12^{c}–13^{c} in marg — ^{c}) G3 प्रथितौज इ° — K3 (hapl.) om 12^{d}–13^{c} — ^{d}) Ñ1 3 D3 S स (T G3 स) जज्ञे पुरुष(D3 G1 3 भरत; G4–6 मनुज)र्षभ (M5 सर्वशस्त्रभृता वर); Ñ2 V1 B Da Dn D1 4 सोग्रकर्मा नराधिप , D2 श्रीमानासीन्महासुर

13 K0 (hapl) om 13^{b}–14^{a} K3 om 13 (of v l 12) D2 om 13–14^{ab} — ^{b}) Ñ3 जघन्यस्तु Ñ1 महारथ G1–3 श्रीमानसुरसत्तम — M7 (hapl) om 13^{d}–14^{a} — ^{d}) K1 Ñ3 D5 S (M7 om) सोग्र° G1–3 महारथ

14 K0 M7 om 14^{a}, K3 om 14, D2 om 14^{ab} (of v l 12, 13) — ^{b}) T2 G4–6 स च (T2 सर्व) शस्त्रभृतां वर — After 14^{ab}, M (except M5) reads (for the first time) 16^{cd} — ^{c}) Ñ2 B6 Dn राजाभूत् — ^{d}) Dn D1 4 °वीर्योपराजित

15 K3 om 15 (of v l 12) — ^{d}) G1–3 भरतर्षभ

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३४
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ ३७
ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८ C 1 2676 B 1 67 40 K 1 63. 40

28 ^{d}) Ñ1 स च भूपो न° Ñ2 V1 B1.3 4 6 D नरोत्तम. Ko 3 4 B5 बभूव नृपसत्तम, G1 2 बभूव भुवनेश्वर — After 28, Dn S (G2 om line 2) ins

555* कापथस्तु महावीर्यं श्रीमान्राजन्महासुर ।
सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
क्रथस्तु राजशार्दूल राजर्षि क्षितौ जज्ञे महासुर ।
पार्वतेय इति ख्यात काञ्चनाचलसंनिभ ।

[Cf 558* — (L 1) Dn1 n2 कुपथ°, Dn3 कुपट° — (L 3) T1 G1.3 क्रोधस्तु; T2 G4–6 क्रुद्धस्तु]

29 D3 reads 29–30^{ab} after 556* — ^{a}) Ko 3 4 Ñ1 2 V1 B2.6 Da D2 3.5 S (except G3 5) शरभ° — ^{b}) Ñ1 स, Ñ2 V1 B (except B5) D T1 ह (for य) — ^{c}) K1 Da D2 4 S प्रह्लादो G4.5 बालायां — ^{d}) G4–6 जज्ञे भूप परंतप

30 D2 om 30^{a}–39^{b} For D3 cf v l 29 — ^{a}) Ko 3 एकाक्षो (for चन्द्र°) — T G (except G4 5) ins after 30^{ab} D3, after 28

556* चन्द्रवर्मेति विख्यात काम्बोजानां नराधिप ।
अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगव ।

— ^{c}) K3 4 G2.3 ऋ(K3 रि)षीको; T1 इषिका; T2 रिषि°; M इषी° — ^{d}) G4–6 ऋषि; M3 5 भुवि (for नृप) G1–3 स(G1 स)बभूव तु (G3 स) समत — After 30, D3 reads 34.

31 Ko D3 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) K1 B6 m सुतपा, T2 G1.4 5 प्र°, G2 भूपाल

32 D2 om 32 (cf v l 30) — ^{a}) Ñ गरिष्ट° — ^{b}) M6–8 य ख्यातो वै — ^{c}) T M7 द्रुमस्सेन, G1.2 4 5 द्युमत्से°; G3 भ्रमतिस्त्र (sic)

33 D2 om 33 (cf v l 30) K3 om 33–34 — After 33, S reads 37–38 D4 repeats (with v l) 33^{cd} after 35^{ab}

34 K3 D2 om 34 (cf v l 30, 33) D3 reads 34 after 30 M7 om 34–35 — ^{a}) T1 M3 (inf lin) 6 8 सुचद्र इति — ^{c}) B4 D1 4 लोककीर्ति°, S (M7 om) क्रोधकीर्ति° — ^{d}) G (except G3) प्रथितो नृप

35 D2 M7 om 35 (cf v l 30, 34) — ^{a}) K1 G2 5 °हर्तेति — After 35^{ab}, D4 repeats 33^{cd} (v l विल्व for विश्व) and 35^{ab} (v l °हस्तेति) — T2 om 35^{c}–39^{b} — ^{cd}) G2 (sup lin) 4–6 °र्षि पृथिव्यां सोभवन्नृप G1.2 (orig) वसुदान इति ख्यात पृथिव्यामभवन्नृप

36 Ñ1.2 V1 D2.3 T2 om 36 (cf v l 30, 35) — ^{a}) Ko 3 तथापरस्तु, G4 5 विशासनस्तु — ^{b}) Ko 3 आख्यातो यो Ko 1.3 [ऽ]सुरो मया — ^{c}) K4 B Da Dn D1 4 M (except M6) विख्यात (for राज°) — ^{d}) G °व महीपति K4 B Da Dn D1.4 M3.5 सोभवन्मनुजाधिप, M6–8 राजासीद्राजसत्तम

37 S reads 37–38 after 33 D2 T2 om 37 (cf v l 30, 35) — ^{a}) M6–8 दीर्घबाहु° — G2 om 37^{c}–38^{b} — ^{c}) K (except Ko) Ñ V1 B D (except Da, D2 om) °ज स विख्यात (Ñ1 3 D5 °ज्ञेय) — ^{d}) K2.3 Ñ2 B (except B3) Dn D1 3.4 °पते Da °व्यां सोभवन्नृप, T1 G1.3.6 M3.5 °व्या प्रथितो नृप

38 For S cf v l 37 D2 T2 om. 38 (cf v l 30, 35) — ^{a}) S (T2 G2 om) सिंहिका (for ग्रहं तु) Ñ1.2 V1 B D (except D5, D2 om) M6–8 य तु — ^{b}) B D (except D5, D2 om) सिंहिकार्केन्दुम°, S (T2 G2 om)

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥३४
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥३७
ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८ O 1 2676 B 1 67 40 K 1 63. 40

28 ᵈ) Ñ1 स च भूपो न° Ñ2 V1 B1. 3 4 6 D नरोत्तम. K0 3 4 B5 बभूव नृपसत्तम, G1 2 बभूव भुवनेश्वर — After 28, Dn S (G2 om line 2) ins

555* कापथस्तु महावीर्य श्रीमान्राजन्महासुर ।
सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
क्रथस्तु राजन्राजर्षि क्षितौ जज्ञे महासुर ।
पार्वतेय इति ख्यात काञ्चनाचलसंनिभ ।

[Cf 558* — (L 1) Dn1 n2 कुपथ°, Dn3 कुपट° — (L 3) T1 G1. 3 क्रोधस्तु; T2 G4–6 क्रुद्धस्तु]

29 D3 reads 29–30ᵃᵇ after 556* — ᵃ) K0 3 4 Ñ1 2 V1 B3. 6 Da D2 3. 5 S (except G3 5) शरभ° — ᵇ) Ñ1 स, Ñ2 V1 B (except B5) D T1 ह (for य) — ᶜ) K1 Da D2 4 S प्रह्लादो G4. 5 बालायां — ᵈ) G4–6 जज्ञे भूप परतप

30 D2 om 30ᵃ–39ᵇ For D3 of v l 29 — ᵃ) K0 3 एकाक्षो (for चन्द्र°) — T G (except G4 5) ins after 30ᵃᵇ D3, after 28

556* चन्द्रवर्मेति विख्यात काम्भोजानां नराधिप ।
अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगव ।

— ᶜ) K3 4 G2. 3 ऋ(K3 रि)षीको; T1 इषिका; T2 रिचि°; M इषी° — ᵈ) G1–6 ऋषि; M3 5 भुवि (for नृप) G1–3 स(G1 स)बभूव तु (G3 स) समत — After 30, D3 reads 34.

31 K0 D3 om 31 (of v l 30) — ᵃ) K1 B6 m सुतपा, T2 G1. 4 5 प्र°, G2 भूपाल

32 D2 om 32 (of v l 30) — ᵃ) Ñ गरिष्ट° — ᵇ) M6–8 य ख्यातो वै — ᶜ) T M7 द्रुमस्सेन, G1. 2 4 5 द्युमत्से°; G3 भ्रमतिस्र (810)

33 D2 om 33 (of v l 30) K3 om 33–34ᵃ — After 33, S reads 37–38 D4 repeats (with v l) 33ᶜᵈ after 35ᵃᵇ

34 K3 D2 om 34 (of v l. 30, 33) D3 reads 34 after 30 M7 om 34–35 — ᵃ) T1 M3 (inf lin) 6 8 सुचन्द्र इति — ᶜ) B4 D1 4 लोककीर्ति°, S (M7 om) क्रोधकीर्ति° — ᵈ) G (except G3) प्रथितो नृप

35 D2 M7 om 35 (of v l 30, 34) — ᵃ) K1 G2 5 °हर्तेति — After 35ᵃᵇ, D4 repeats 33ᶜᵈ (v l विल्व for विश्व) and 35ᵃᵇ (v l °हन्तेति) — T2 om 35ᶜ–39ᵇ — ᶜᵈ) G2 (sup lin) 4–6 °र्षि पृथिव्या सोभवन्नृप G1. 2 (orig) वसुदान इति ख्यात पृथिव्यामभवन्नृप

36 Ñ1. 2 V1 D2. 3 T2 om 36 (of v l 30, 35) — ᵃ) K0 3 तथापरस्तु, G4 5 विशासनस्तु — ᵇ) K0 3 आख्यातो यो K0 1. 3 [ऽ]सुरो मया — ᶜ) K4 B Da Dn D1 4 M (except M6) विख्यात (for राज°) — ᵈ) G °व महीपति K4 B Da Dn D1. 4 M3. 5 सोभवन्मनुजाधिप, M6–8 राजासीद्राजसत्तम

37 S reads 37–38 after 33 D2 T2 om 37 (of v l 30, 35) — ᵃ) M6–8 दीर्घबाहु° — G2 om 37ᶜ–38ᵇ — ᶜ) K (except K0) Ñ V1 B D (except Da, D2 om) °ज स विख्यात (Ñ1 3 D5 °ज्ञेय) — ᵈ) K1. 3 Ñ2 B (except B3) Dn D1 3. 4 °पते Da °व्यां सोभवन्नृप, T1 G1. 3. 6 M3. 5 °व्या प्रथितो नृप

38 For S of v l 37 D2 T2 om. 38 (of v l 30, 35) — ᵃ) S (T2 G2 om) सिंहिका (for ग्रहं तु) Ñ1. 2 V1 B D (except D5, D2 om) M6–8 य तु — ᵇ) B D (except D5, D2 om) सिंहिकार्केन्दुम°, S (T2 G2 om)

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥५२
बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतप ।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६
दन्तवक्त्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव नामतः ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१ C 1 2702 B 1 67 66 K 1 68 66

(M3 जानकिर्नाम वि°) — After 51, K0 S ins :

557* ससमस्तु बभूवैषा प्रवरो यो महासुर ।

52 ^{a}) G3 स उग्रसेन° K0.3.4 Ñ V1 B5 Da Dn D1.3.4 तु (for च) D5 ससम श्रुतसेनश्च — ^{b}) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबल

53 ^{a}) K4 B1.6 (both m as in text) D2 वा(B6 रा; D3 व)हो नामा° — ^{b}) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS °प), S महासुर (for पर) — ^{c}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध° — After 53, K0.3 (om lines 3–4).4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबल ।
पार्वतीय इति ख्यात काञ्चनाचलसंनिभ ।
क्रथनस्तु महावीर्यं श्रीमान्राजन्महासुर ।
सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
असुराणां तु य सूर्य श्रीमान्राजन्महासुर ।
दरदो नाम बाह्लीको वर सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf 555* — (L. 1) K0.3 V1 क्रथप(K3 V1 °य)स्त्व°; Ñ3 कुपथो यस्तु, B1.4m कुपट°, B4.5 क्रथन°, Da D3 क्रथनो यस्तु, Dn D1.4 कुक्षिस्तु राजन् — (L 3) K0 क्रथस्तु सुमहा°; K4 कुपटस्तु, Ñ3 B4 (m as in text) कुपथस्तु, B6 क्रपथस्तु, Da D3 कुपनश्च — (L 4) K0 सूर्यार्थे, Ñ3 Da Dn D3.4 सूर्याक्ष, D1 सूर्याख्य]

54 G3 om 54^a–55^b — ^{b}) M6–8 पूर्वे (for राजन्)

55 G3 om 55^{ab} (cf v l 54) — ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) मद्रक ; G4–6 नदी°, M नद° — ^{b}) Ś1 केटभस्; K1 कीटभस्, Ñ3 कीच°, B5 सक(m कीक)ट°; Da किरज°; S (except G5, G3 om) कीड° — ^{c}) K0.2.3 (sup lin as in text) Dn1 G1–3 सुरवीर सुवा°

56 ^{a}) K3 Ñ1.2 B3.4 M3 क्राथो, B1.5.6 D1.3.4 क्रथो, Da1 काथो B5 D (except Da D2) विचित्र K2 B1.4.5 D (except D5) M6–8 सुरथ , Ñ1.2 V1 B4m.6 सुरस ; M5 स्वपर — ^{b}) Ñ1.2 वीरश्च — ^{c}) K0 धीरधा°; K1 वीरो ना°; K2 °नामा; K4 °वामा; B (except B6) Da Dn D1.3.4 ची(B3.5 वी)रवासा (B4m °धामा); D5 °धर्मा; G4 चीर°

57 ^{b}) Ś1 K1 Dn D1.3 दानव°, K0.3 B4 (m as in text).6 D2 नाम य°, T G1–3 भूमिप° (for दुर्जय°) — ^{c}) S नरशा°

58 K3 om 58^c–59^b — ^{a}) Ñ3 वायुवेशश्च — ^{b}) Ś1 K1 हरितेजा°, G4.5 भूरिचेता° — After 58^{ab}, K1 reads 59^{cd} — ^{c}) K0 कुमित्र°; Da च मित्र° — ^{d}) Ś1 K1 वटधा(Ś1 °दा)नो, K2 वारि°, K4 वाटसेनो, T1 वाटीदानो G3 चापदानोधरो मुख.

59 K3 om 59^{ab} (cf v l 58) — ^{a}) S का(T2 G5.6 क)रूशका — ^{b}) K0 B4 (m as in text) D1 °मूर्ति°, D2 °वृक्षि° G1–3 °तिश्च वीर्यवान् — K1 reads 59^{cd} after 58^{ab} D2 om 59^{cd} — ^{c}) K4 Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्वहश्चैव, T1 G3.6 धर्मपश्चै°, G1 धर्मपालश्च — ^{d}) K Ñ2 D5 °नश्च पार्थिव

60 ^{a}) K D5 °श्रधूर्त (K1 °र्ति°); Ñ2 °प्रभाव ; D2 °प्रवीर्य B5 कुरव , T1 G4–6 M कुहक° G1.2 °प्रधीर्महा-धर्म , G3 क्षेमाग्रभिन्महाराज — ^{b}) B3 Da कालिंगे°. — ^{cd}) S °श्च मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रम

61 ^{a}) Da गण क्रो° K1 Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 M3.6–8 एष, Ñ1.2 B3–6 D2 T G M5 एव — ^{b}) S °पूग क्षिताविह — ^{c}) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.3.4 °भागो — Dn D3.4 (marg) T G M5 ins after

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५२
बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतप ।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६
दन्तवक्त्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव नामतः ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१ C 1 2702 B 1 67 66 K 1 68 66

(M8 जानकिर्नाम वि°) — After 51, K0 S ins

557* सप्तमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुर ।

52 a) G3 स उग्रसेन° K0 3.4 Ñ V1 B5 Da Dn D1.3.4 तु (for च) D5 सप्तम श्रुतसेनश्च — b) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबल

53 a) K4 B1.6 (both m as in text) D2 चा(B6 रा; D2 व)हो नामा° — b) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS °प), S महासुर (for पर) — c) Ñ2 3 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध° — After 53, K0 3 (om lines 3–4) 4 Ñ2 3 V1 B D (except D5) ins

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबल ।
पार्वतीय इति ख्यात काञ्चनाचलसंनिभ ।
क्रथनस्तु महावीर्यं श्रीमान्राजन्महासुर ।
सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
असुराणां तु य सूर्यं श्रीमान्राजन्महासुर ।
दरदो नाम बाह्लीको वर सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf 555* — (L. 1) K0 3 V1 क्रथप(K3 V1 °य)स्त्व°; Ñ3 कुपथो यस्तु, B1.4m कुपट°, B4 5 क्रथन°, Da D3 क्रथनो यस्तु, Dn D1 4 कुक्षिस्तु राजन् — (L 3) K0 क्रथस्तु सुमहा°; K4 कुपटस्तु, Ñ3 B4 (m as in text) कुपथस्तु, B6 क्रपथस्तु, Da D3 कुपनश्च — (L 4) K0 सूर्यार्थं, Ñ3 Da Dn D3.4 सूर्याक्ष, D1 सूर्याख्य]

54 G3 om 54^{a}–55^{b} — b) M6–8 पूर्वं (for राजन्)

55 G3 om 55^{ab} (cf v l 54) — a) Ñ2 V1 B D (except D5) मद्रक ; G4–6 नदी°, M नद° — b) Ś1 केटभस्; K1 कीटभस्, Ñ3 कीच°, B5 सक(m कीक)ट°; Da किरज°; S (except G5, G3 om) क्रीड° — c) K0 2.3 (*sup lin* as in text) Dn1 G1–3 सुरवीर सुबा°

56 a) K3 Ñ1 2 B3 4 M3 क्राथो, B1 5 6 D1 3 4 क्रथो, Da1 काथो B5 D (except Da D2) विचित्र K2 B1.4.5 D (except D5) M6–8 सुरथ , Ñ1.2 V1 B4m 6 सुरस ; M5 स्वपर — b) Ñ1 2 वीरश्च — c) K0 धीरधा°; K1 वीरो ना°; K2 °नामा; K4 °वामा; B (except B6) Da Dn D1 3 4 ची(B3.5 वी)रवासा (B4m °धामा); D5 °धर्मा; G4 चीर°

57 b) Ś1 K1 Dn D1 3 दानव°, K0 3 B4 (m as in text) 6 D2 नाम य°, T G1–3 भूमिप° (for दुर्जय°) — c) S नरशा°

58 K3 om 58^{c}–59^{b} — a) Ñ3 वायुवेशश्च — b) Ś1 K1 हरितेजा°, G4 5 भूरिचेता° — After 58^{ab}, K1 reads 59^{cd} — c) K0 कुमित्र°; Da च मित्र° — d) Ś1 K1 वटधा(Ś1 °दा)नो, K2 वारि°, K4 वाटसेनो, T1 वाटीदानो G3 चापदानोधरो मुख.

59 K3 om 59^{ab} (cf v l 58) — a) S का(T2 G5 6 क)रूशका — b) K0 B4 (m as in text) D1 °मूर्ति°, D2 °वृक्षि° G1–3 °र्तिश्च वीर्यवान् — K1 reads 59^{cd} after 58^{ab} D2 om 59^{cd} — c) K4 Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्वहश्चैव, T1 G3 6 धर्मपश्चै°, G1 धर्मपालश्च — d) K Ñ2 D5 °नश्च पार्थिव

60 a) K D5 °प्रधूर्त (K1 र्ति°); Ñ2 °प्रभाव ; D2 °प्रवीर्य B5 कुरव , T1 G4–6 M कुहक° G1 2 °प्रधीर्महाधर्म , G3 क्षेमाप्रभिन्महाराज — b) B3 Da कालिंगे°. — cd) S °श्च मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रम

61 a) Da गण क्रो° K1 Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3 4 M3 6–8 एप, Ñ1.2 B3–6 D2 T G M5 एव — b) S °पूग क्षिताविह — c) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.3 4 °भागो — Dn D3 4 (marg) T G M5 ins after

मरुतां तु गणाद्विद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽस्मिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६ G. 1 2746 B 1 67 113 K 1.68 113

K3 8 °यमवर नृप (K8 °प), Da °सूदन, D5 क्षत्रिय च वर नृप

76 G1 om 76^{ab} (cf v l 74) — a) D5 गधर्वाणा गणा° — b) S (G1 om) स (T1 G3 5 M5 स-) जज्ञे रिपुमर्दन — G3 om 76^{cd} — c) S (G3 om) विराटो ना° °र्षि — d) K0 2. 3 °प्रतापिन, S (G3 om) °विमर्दन

78 b) Dn D1. 3 4 M6–8 °यनात्मज — d) B Da D2 °र्नरेश्वर — e) Ñ3 °दोंपेण वै क्रो°; S °दोंपेण विप्रर्षे (T G4–6 च ऋषे; M6–8 महर्षे) — After 78, K3 (marg) 4 Ñ V1 B D ins

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महायल ।
स पाण्डुरिति विख्यात सत्यधर्मरत शुचि ।

T G1. 2 4 5 ins after 78 G3 6 M5, after 79

561* मरुता तु गणाद्वीर सर्वशस्त्रभृता वर ।
-- पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामह ।

79 K3 om 79 Ś1 K1 read 79 after 83, K3 T2 (marg) G4 5 M, after 81 — a) K0 3 D2 5 अत्रेरंशं (K3 °शान्) महा°, B1. 3 Da आत्रेय सुमहा°, S धर्मात्तु (G1 °च) सु° — b) Ñ1. 3 पुत्रभृतां D5 विद्धि तं पौरवर्षभ — D5 om 79^{cd} — c) Ñ1. 3 D (except D2, D5 om) विद्धि त लोके — d) Da D1 धर्मं, G3 राजन् (for जात) G धर्मभृतां वरं K0 3 धर्मस्यांश नराधिप, K4 Ñ2 V1 B D2 धर्मं धर्मभृता वरं

80 a) K (except K1) Ñ1. 2 V1 B D (except D5) M3 °रशास्तु Ñ3 कलेरश तु सयुक्ते — b) Ś1 K1 राजा, Ñ3 स वै (for भुवि) Ś1 V1 K1. 3 D2 नृप. — c) Ś1 दुर्बुद्धिर्दुर्धरश्चैव; K2 °र्दुर्जय°, K3 °र्दु सह°, D2 दुर्योधो दुर्दम°, T2 G4. 5 अबुद्धिरमति°; M8 °र्दुर्दम°.

81 Ś1 om 81^{ab} — a) Ñ1 2 V1 B D (except D5) यस्तु, T2 G4–6 यश्च — b) K2 M6–8 विद्वेष्टा, G1–3. 6 M8 6 °द्वेषी T G4 5 विद्वेषकरपू° — c) K4 B3m Da T1 G1 2 M6–8 सर्वान् — d) K4 पार्थिवान्; Da T G (except G5) पृथिव्यां B D (except D5) पृथिवीपति (Dn D1–4 °ते); G3 पुरुषान्सदा — e) T2 द्यूत, G4–6 युद्ध (for वैर) Ñ3 सहृद्दिष्ट; S (except G6) समुद्दिष्टं (M6–8 °स्सृष्ट) Dn D1 4 उद्दीपित येन वैर — After 81, K3 T2 (marg) G4 5 M read 79

82 a) B1 G4–6 पौलस्त्य° Ñ1 °रक्षस्य, B1 (m as in text) Dn D1. 4 °रक्षास्य — b) D5 T1 G2. 3 मानुषेष्विह — c) M (except M5) दुर्योधना°

83 b) Ś1 न तु; B5 D5 नात्र (for नानु) V1 D (except D2 5) S °कीर्तिता.. — After 83, Ś1 K1 read 79, while K3 4 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) ins a passage of 37 lines given in App I (No 41)

84 a) T2 G6 M °स्याशात्तु — In Ś1 the portion of text from 1 61 84^{b} to 1 68 19 is lost on the missing fol 49–52 — c) K4 D5 S (except G3) च (for तु) T1 वायोश्च, G3 °योस्तु

85 Ś1 missing — b) Ñ3 B Da D2 3 रूपद्रविण-समतौ — c) G (except G4. 5) °ल सहदेव च — d) Ñ1 2 B Da D2 3 °भूतहिते रतौ, Ñ3 V1 Dn D1 4 G1 3 6 M3 सर्वभूत°

86 Ś1 missing — a) K3. 4 Ñ V1 B D यस्तु वर्चा — c) Ñ1. 2 B Da Dn D1–4 सो[ऽ]भिम°. K3 Ñ3 V1 D5 स सजज्ञे (for बृह°) — d) G1–3 M (except M5)

मरुतां तु गणाद्विद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽस्मिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६ C. 1 2748 B 1 67 118 K 1. 68 113

K3 8 °यमवर नृप (K8 °प), Da °सूदन, D5 क्षत्रिय च वर नृप

76 G1 om 76^{ab} (cf v 1 74) — ^{a}) D5 गधर्वाणा गणा° — ^{b}) S (G1 om) स (T1 G3 5 M5 स-) जज्ञे रिपुमर्दन — G3 om 76^{cd} — ^{c}) S (G3 om) विराटो ना° °र्षि — ^{d}) K0 2.3 °प्रतापिन, S (G3 om) °विमर्दन

78 ^{b}) Dn D1.3 4 M6-8 °यनात्मज — ^{d}) B Da D2 °नरेश्वर — ^{e}) Ñ3 °र्दोषेण वै को°; S °र्दोषेण विप्रर्षे (T G1-6 च ऋषे; M6-8 महर्षे) — After 78, K3 (marg) 4 Ñ V1 B D ins

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबल ।
स पाण्डुरिति विख्यात सत्यधर्मरत शुचि ।

T G1.2 4 5 ins after 78 G3 6 M5, after 79

561* मरुता तु गणाद्वीर सर्वशस्त्रभृता वर ।
-- पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामह ।

79 K3 om 79 Ś1 K1 read 79 after 83, K3 T2 (marg) G4 5 M, after 81 — ^{a}) K0 3 D2 5 अत्रेरंशां (K3 °शान्) महा°, B1.3 Da आत्रेय सुमहा°, S धर्मात्तु (G1 °च) सु° — ^{b}) Ñ1.3 पुत्रभूतं D5 विद्धि तं पौरवर्षभ — D5 om 79^{cd} — ^{c}) Ñ1.3 D (except D2, D5 om) विद्धि त लोके — ^{d}) Da D1 धर्मं, G3 राजन् (for जात) G धर्मभृतां वरं K0 3 धर्मस्यांश नराधिप, K4 Ñ3 V1 B D2 धर्मं धर्मभृतां वरं

80 ^{a}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 °रंशास्तु Ñ3 कलेरश तु सयुक्ते — ^{b}) Ś1 K1 राजा, Ñ3 स वै (for भुवि) Ś1 V1 K1.3 D2 नृप. — ^{c}) Ś1 दुर्बुद्धिर्दुर्धरश्चैव; K3 °र्दुर्जय°, K3 °र्दुः सह°, D2 दुर्योधो दुर्दम°, T2 G4.5 अबुद्धिरमति°; M8 °र्दुर्दम°.

81 Ś1 om 81^{ab} — ^{a}) Ñ1 2 V1 B D (except D5) यस्तु, T3 G1-6 यश्च — ^{b}) K2 M6-8 विद्वेष्टा, G1-3.6 M8 6 °द्वेषी T G4 5 विद्वेषकरपू° — ^{c}) K4 B3m Da T1 G1 3 M6-8 सर्वान् — ^{d}) K4 पार्थिवान्; Da T G (except G5) पृथिव्यां B D (except D5) पृथिवीपति (Dn D1-4 °ते); G3 पुरुषान्सदा — ^{e}) T2 द्यूत, G1-6 युद्ध (for वैर) Ñ3 महद्दिष्ट; S (except G6) समुद्दिष्टं (M6-8 °स्पृष्ट) Dn D1 4 उद्दीपित येन वैर — After 81, K3 T2 (marg) G4 5 M read 79

82 ^{a}) B1 G1-6 पौलस्त्य° Ñ1 °रक्षस्य, B1 (m as in text) Dn D1.4 °रक्षास्य — ^{b}) D5 T1 G2.3 मानुषेष्विह — ^{c}) M (except M5) दुर्योधना°

.83 ^{b}) Ś1 न तु; B5 D5 नाम्न (for नानु) V1 D (except D2 5) S °कीर्तिता.. — After 83, Ś1 K1 read 79, while K3 4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins a passage of 37 lines given in App I (No 41)

84 ^{a}) T2 G6 M °स्याशात्तु — In Ś1 the portion of text from 1 61 84^{b} to 1 68 19 is lost on the missing fol 49-52 — ^{c}) K4 D5 S (except G3) च (for तु) T1 वायोश्च, G3 °योस्तु

85 Ś1 missing — ^{b}) Ñ3 B Da D2 3 रूपद्रविण-समतौ — ^{c}) G (except G1.5) °ल सहदेव च — ^{d}) Ñ1 2 B Da D2 3 °भूतहिते रतौ, Ñ3 V1 Dn D1 4 G1 3 6 M3 सर्वभूत°

86 Ś1 missing — ^{a}) K3.4 Ñ V1 B D यस्तु वर्चा — ^{c}) Ñ1.2 B Da Dn D1-4 सो[ऽ]भिम°. K3 Ñ3 V1 D5 स सजज्ञे (for बृह°) — ^{d}) G1-3 M (except M5)

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
सर्वलक्षणसंपन्ना वैडूर्यमणिसंनिभा ।
पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥ ९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥ १०१
अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२ C 1 2793 B 1 67 164 K 1 68. 165

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ सजज्ञे शचीभागादनिन्दिता ।
Ñ3 B5 D4 read line 2 of 566* after 95[cd] D1 om 95[cd] — [c]) K1-3 D3 5 जाता (for कन्या) — [d]) MSS indiscriminately वेदी° and वेदि° B4 सुमध्यमा, T1 अजायत ; T2 G4 5 M3 5 समुत्थिता (for अनि°)

96 Ś1 missing — [a]) K4 T2 G3 नातिदीर्घा, G1 2 4-6 ना(G2 अ)तिमहती Ñ3 नातिदीर्घा न ह्रस्वा च, M (except M6) न ह्रस्वा नातिमहती — [d]) K0 3 स्वसिता°, K1 सुसिता°, K2 4 Ñ3 (inf lin sec m) T1 D5 स्वसिता°, Ñ2 B1 Da D1.3.4 स्वसिताचित°, B3-6 D2 असिताचित° ; T2 G M स्वचिता°

97 Ś1 missing K2 om 97–98 — [a]) K3 D (except D2 5) °सपूर्णा — [b]) Ñ V1 B D G3-6 वैदूर्य° (B1 स्निग्धवैदूर्यस°) — [d]) K0 3 4 °सयमी(K3 °म)नी, Ñ V1 B1.3 6 D °मथनी K0 3 4 वरा, Ñ3 वधू

98 Ś1 missing K2 om 98 (cf v l 97) — [a]) Ñ1 3 V1 T G2 वृद्धिश्च, B5 कीर्तिश्च, G4 5 प्रीतिश्च — [d]) T G4 5 माद्री तु, G1-3 सुमति , G6 मुनिस्तु Cd mentions सुयला° M माद्री मद्रपते सुता

99 Ś1 missing — [a]) T1 G1-3 असुराणां सुरा° — K1 (hapl) om 99[c]–101[d] — [c]) T पुण्य (for राजन्) — [d]) K0 3 4 °नां प्रकी°

100 Ś1 missing K1 om 100 (cf v l 99) — [a]) B4 5 transp ये and पृ° Da च सभूता, T G1 2 M6-3 समुत्पन्ना — [c]) T2 G6 महात्मना — After 100, Ñ2 3 V1 B4.5 ins

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजस ।

Ñ2 3 V1 B4 5 cont Da D1 4 ins after 100

568* ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिता ।

D3 T G ins after 100

569* एते तु मुख्या कथिता मया ते राजसत्तम ।

101 Ś1 missing K1 om 101 (cf v l 99) — [ab]) B4 5 D3 S transp पुत्री° and आयु° — [d]) Cf 1 59 53[d] B3 °सूयुना, T G °सूयया

Colophon Ś1 missing — *Major parvan* D3 T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 2 4 5 M6 Cd अशावतरण, to which K0 1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1 2 4.5 Cd add समाप्त, K3, सपूर्ण — *Adhy name* G1 2 देवाद्यशावतरण, M3 अशावतरण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 76, Ñ1.2 V1 67, D3 68, D4 marg 65, T1 59, T2 G4 5 M 9, G1-3 11, G6 10 — *S'loka no* K3 Da1 161, Ñ3 164, Dn1 165 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2776

☞ The name आदिवशावतरण (or °तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS hitherto collated, it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parva samgraha (1 2 72–94), but cf 1 2 34 In the MSS which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अशावतरणपर्व at the end of the adhy corresponding to our adhy 58 for which, however, there appears to be no MS authority

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
सर्वलक्षणसंपन्ना वैडूर्यमणिसंनिभा ।
पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥ ९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥ १०१
अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२ C 1 2798 B 1 67 164 K 1 68 165

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ सजज्ञे शचीभागादनिन्दिता ।
Ñ3 B5 D4 read line 2 of 566* after 95^{cd} D1 om 95^{cd} — ^{c}) K1-3 D3 5 जाता (for कन्या) — ^{d}) MSS indiscriminately वेद्री° and वेदि° B4 सुमध्यमा, T1 अजायत; T2 G4 5 M3 5 समुत्थिता (for अनि°)

96 Ś1 missing — ^{a}) K4 T2 G3 नातिदीर्घा, G1 2 4-6 ना(G2 अ)तिमहती Ñ3 नातिदीर्घा न ह्रस्वा च, M (except M5) न ह्रस्वा नातिमहती — ^{d}) Ko 3 स्वसिता°, K1 सुसिता°, K2 4 Ñ3 (*inf lin sec m*) T1 D5 स्वसिता°, Ñ2 B1 Da D1.3.4 स्वसिताचित°, B3-6 D2 असिताचित°; T2 G M स्वचिता°

97 Ś1 missing K2 om 97-98 — ^{a}) K3 D (except D2 5) °सपूर्णा — ^{b}) Ñ V1 B D G3-6 वैदूर्य° (B1 स्निग्धवैदूर्यस°) — ^{d}) Ko 3 4 °सयमी(K3 °म)नी, Ñ V1 B1.3 6 D °मथनी Ko 3 4 वरा, Ñ3 वधू

98 Ś1 missing K2 om 98 (cf v 1 97) — ^{a}) Ñ1 3 V1 T G2 वृद्धिश्च, B5 कीर्तिश्च, G4 5 प्रीतिश्च — ^{d}) T G4 5 माद्री तु, G1-3 सुमति , G6 मुनिस्तु Cd mentions सुयला° M माद्री मद्रपते सुता

99 Ś1 missing — ^{a}) T1 G1-3 असुराणां सुरा° — K1 (hapl) om 99^{c}-101^{d} — ^{c}) T पुण्य (for राजन्) — ^{d}) Ko 3 4 °नां प्रकी°

100 Ś1 missing K1 om 100 (cf v 1 99) — ^{a}) B4 5 transp ये and पृ° Da च सभूता, T G1 2 M5-3 समुत्पन्ना — ^{c}) T2 G6 महात्मना — After 100, Ñ2 3 V1 B4.5 ins

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजस ।
Ñ2 3 V1 B4 5 cont Dn D1 4 ins after 100

568* ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिता ।
D3 T G ins after 100

569* एते तु मुख्या कथिता मया ते राजसत्तम ।
101 Ś1 missing K1 om 101 (cf v 1 99) — ^{ab}) B4 5 D3 S transp पुत्री° and आयु° — ^{d}) Cf 1 59 53^{d} B3 °सूयुना, T G °सूयया

Colophon Ś1 missing — *Major parvan* D3 T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 2 4 5 M5 Cd अंशावतरण, to which Ko 1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1 2 4.5 Cd add समाप्त, K3, सपूर्ण — *Adhy name* G1 2 देवाद्यशावतरण, M8 अंशावतरण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 76, Ñ1.2 V1 67, D3 68, D4 marg 65, T1 59, T2 G4 5 M 9, G1-3 11, G6 10 — *S'loka no* K3 Da1 161, Ñ3 164, Dn1 165 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2776

☞ The name आदिवंशावतरण (or °तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS hitherto collated, it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parva samgraha (1 2 72-94), but of 1 2 34 In the MSS which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशावतरणपर्व at the end of the adhy corresponding to our adhy 58 for which, however, there appears to be no MS authority

धर्म्यां रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीच्चोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैर्धर्मै रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ९
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०
स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४   C 1 2813 B 1 68.15 K 1 69 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

°ना)टव्यजा(G5 °का)न्   K3 G3 चैव, T G1.2 4–6 M चापि (for सर्वान्) — ^{b}) Ñ1.3 S यो (for स)   K0 4 संमोक्ता, K1 B1 6 अमुक्त, K2 स भोक्ता, B4 5 (by transp) मुक्ते स (of v 1 4)   K1 मनुजेश्वर, B4 विश्वमर्दन   K3 दशान्मुक्तेरिमर्दन — ^{c}) K0 2–4 °ससुद्रान्ते; K1 Da °द्रान्ता, Ñ3 °द्रस्य, S °करान्ससुद्रांश्च — ^{d}) K (except K1) D2 °जनावृते, V1 °समाश्रितान्; B4 5 °समावृ°

6 D5 om 6^{ab} — ^{a}) T2 G2 4–6 M6–8 न वर्णसंकरो राजन् — ^{b}) K4 नाकृष्या°, Ñ V1 B D (D5 om) न कृष्या°, S ना(T1 G1 न, G4 5 आ)कृष्ट° — G3 om 6^{cd} — ^{d}) K D5 °श्राज्य प्रशासति

7 ^{a}) Ñ V1 Dn D1 5 धर्मे, T1 G1–3 M3 5 °र्मे   T1 G1.3 M5 एक, T2 G2 4–6 M6–8 वृत्ति (for रतिं)   T1 शासमान   M5 धर्ममेक स्वभिरता° — ^{bc}) S कामार्थौ च (G3 °र्थांश्च) प्रपे° (T1 कार्थौ न प्रतिपे°) । नरा नरवरव्याघ्र

8 ^{a}) N (except D1 4) चौर°   K3 तत्र; B5 राजन् (for तात)   G3 असचारा न सञ्चासन् (sic) — ^{b}) K (except K1) न च क्षुद्भयम्   K1 G3 एव, B4 (m as in text) इति (for अणु)   K1 च, G3 हि (for अपि)

9 ^{a}) Ñ V1 Dn D1 2 M3 5 स्वधर्मैः, D4 G1 स्वधर्मे — ^{b}) K1 दैवः; Ñ2 V1 B1 4 (both m as in text) 5 D2 वेद; Da1 m G3 देव-; T1 नान्य-; T2 अन्ये, G1 ह्यन्य, G4 6 अन्य   V1 निश्रिता, B1 (m as in text) 3.5 6 Da1 m D2 G3 M निष्ठिता°   Cd (citing the entire pāda) exactly as in text! — ^{d}) M3 5 मानवाश्चाकु°

10 ^{a}) T1 G3 काले   T1 वर्षति प° — ^{b}) K2 3 स्वादुवन्ति, Ñ V1 B D (Da erroneously) Arjp रस°, Cd सद्वन्ति (sic)   The MSS being corrupt, the (true) reading of Arj cannot be made out — ^{d}) B4 m भूमि (for मही)   K2 B1 (m as in text) 3 m 4 (m as in text) 5 Dn1 n2 D4 5 S पशुम(M5 °प)ती; Devp रसवती, Cd Nilp as in text   Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2 3 M3 5 तथा — After 10, K4 Ñ3 V1 B D (except D5) ins

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृत तेषु विद्यते ।

11 ^{a}) D5 महाकायो महा° — ^{b}) K4 सिंहसह°, Cd as in text — ^{c}) B4 उत्पाट्य मद° — ^{d}) Cf 1 58 11^d Ñ2 V1 B D (except D5) वहेत्, T1 भवेत्, T2 G4 भरेत्   K0 3 4 °कदर

12 ^{a}) Dn D1 5 चतुष्पथ-; S धनुष्यस्त्रे — ^{b}) K1 त्सरु°, K2 शत्रु°, K4 खड्ग°, Ñ1 2 V1 Dn D1 4 T G1 2 4 6 सर्व°, Ñ3 त्सरुप्रक; B3 त्सरक°; B6 त्सरव°, D2 शर°; D5 स तु प्र°, G3 असि° — ^{c}) T2 G नागस्कधे

13 ^{a}) B4 रणे, Cd बले (as in text) — ^{c}) K2 अक्षयत्वे, Ñ V1 Dn D4 S अक्षोभ्यत्वे, Dn अक्षोभ्यस्त्व-; D5 क्षुब्धत्वे च; Cd as in text

14 ^{a}) T1 G M5 सर्वत   Ñ3 स महावीर्य — ^{c}) B4 (m as in text) द्वयो ध° — ^{d}) K1 दुदित, K3 विद°; Ñ1 V1 B4 5 Dn D1 4 G4 मुदि°, Ñ2 M7 विजि°, T2 G1 विशिष्ट   B3 6 Dn D4 °मादिशत्, D1 M3 (inf lin) °माविशत्   Ñ3 विदितो जनमेजय — Cd (citing the entire line 14^{cd}) exactly as in text!

Colophon   *Major parvan*   T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan*   Ñ1 2 V1 T1 सभव, to it Ñ1 2 V1 add शकुतलोपाख्यान   K0 2–4 Ñ3 B Da Dn D2 4 5 T2 G1.4 M (om the sub-parvan name) mention only शाकुतल (K3 4 शकुतलोपाख्यान) — *Adhy name*   K4 T2 G1.4 दुष्यतसाम्राज्य(K4 राज्य)वर्णन — *Adhy no* (figures, words or both)   K0 63, B5 61, Da1 D4 66, Dn3 67, T1 80, T2 G4 30, G1–3 5 6 M 31 — *S'loka no*   Ñ3 14, Da1 Dn1 n2 15 — *Aggregate s'loka no*   Dn2 2791

धर्म्यां रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीच्चोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैर्धर्मै रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ९
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०
स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४ C 1 2818 B 1 68.15 K 1 89 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

°ना)टव्यजा(G5 °का)न् K3 G3 चैव, T G1.2 4–6 M चापि (for सर्वान्) — b) Ñ1.3 S यो (for स) K0 4 संसोक्ता, K1 B1 6 अमुक्त, K2 स भोक्ता, B4 5 (by transp) भुक्ते स (of v l 4) K1 मनुजेश्वर, B4 विश्वमर्दन K3 दशान्भुक्तेरिमर्दन — c) K0 2–4 °समुद्रान्ते; K1 Da °द्रांता, Ñ3 °द्रस्य, S °करान्समुद्राश्च — d) K (except K1) D2 °जनावृते, V1 °समाश्रितान्; B4 5 °समावृ°

6 D5 om 6^{ab} — a) T2 G2 4–6 M6–8 न वर्णसकरो राजन् — b) K4 नाकृष्या°, Ñ V1 B D (D5 om) न कृष्या°, S ना(T1 G1 न, G4 5 आ)कृष्ट° — G3 om 6^{cd} — d) K D5 °श्राज्य प्रशासति

7 a) Ñ V1 Dn D1 5 धर्मे, T1 G1–3 M3 5 °र्मं T1 G1.3 M5 एक, T2 G2 4–6 M6–8 वृत्ति (for रतिं) T1 शासमान M5 धर्ममेक स्वभिरता° — bc) S कामार्थौ च (G3 °र्थांश्च) प्रपे° (T1 कार्थौ न प्रतिपे°) । नरा नरवरव्याघ्र

8 a) N (except D1 4) चौर° K3 तत्र; B5 राजन् (for तात) G3 असचारा न सत्रासन् (sic) — b) K (except K1) न च क्षुद्भयम् K1 G3 एव, B4 (m as in text) इति (for अणु) K1 च, G3 हि (for अपि)

9 a) Ñ V1 Dn D1 2 M3 5 स्वधर्मे, D4 G1 स्वधर्मे — b) K1 दैव-; Ñ2 V1 B1 4 (both m as in text) 5 D2 वेद; Da1 m G3 देव-; T1 नान्य-; T2 अन्ये, G1 ह्यन्य, G4 6 अन्य V1 निश्चिता, B1 (m as in text) 3.5 6 Da1 m D2 G3 M निष्ठिता° Cd (citing the entire pāda) exactly as in text ! — d) M3 5 मानवाश्चाकु°

10 a) T1 G3 काले T1 वर्षति प° — b) K2 3 स्वादुवति, Ñ V1 B D (Da erroneously) Arjp रस°, Cd सद्वति (sic) The MSS being corrupt, the (true) reading of Arj cannot be made out — d) B4 m भूमि (for मही) K2 B1 (m as in text) 3 m 4 (m as in text) 5 Dn1 n2 D4 5 S पशुम(M5 °प)ती; Devp रसवती, Cd Nilp as in text Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2 3 M3 5 तथा — After 10, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृत तेषु विद्यते ।

11 a) D5 महाकायो महा° — b) K4 सिंहसह°, Cd as in text — c) B4 उत्पाट्य मद° — d) Cf 1 58 11^{d} Ñ2 V1 B D (except D5) वहेत्, T1 भवेत्, T2 G4 भरेत् K0 3 4 °कदर

12 a) Dn D1 5 चतुष्पथ-; S धनुष्यस्त्रे — b) K1 त्सह°, K2 शत्रु°, K4 खड्ग°, Ñ1 2 V1 Dn D1 4 T G1 2 4 6 सर्व°, Ñ3 त्सरुप्रक ; B3 त्सक°; B6 त्सव°, D2 शर°; D5 स तु प्र°, G3 असि° — c) T2 G नागस्कधे

13 a) B4 रणे, Cd बले (as in text) — c) K2 अक्षयत्वे, Ñ V1 Dn D4 S अक्षोभ्यत्वे, Dn अक्षोभ्यत्त्व-; D5 क्षुब्धत्वे च; Cd as in text

14 a) T1 G M5 सर्वत Ñ3 स महावीर्ये — c) B4 (m as in text) द्वयो ध° — d) K1 दुदित, K3 विद°; Ñ1 V1 B4 5 Dn D1 4 G4 मुदि°, Ñ2 M7 विजि°, T2 G1 विशिष्ट B3 6 Dn D4 °मादिशत्, D1 M3 (*inf lin*) °माविशत् Ñ3 विदितो जनमेजय — Cd (citing the entire line 14^{cd}) exactly as in text !

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 T1 सभव, to it Ñ1 2 V1 add शकुतलोपाख्यान K0 2–4 Ñ3 B Da Dn D2 4 5 T2 G1.4 M (om the sub-parvan name) mention only शाकुतल (K3 4 शकुतलोपाख्यान) — *Adhy name* K4 T2 G1.4 दुष्यतसाम्राज्य(K4 राज्य)वर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 63, B5 61, Da1 D4 66, Dn3 67, T1 80, T2 G4 30, G1–3 5 6 M 31 — *S'loka no* Ñ3 14, Da1 Dn1 n2 15 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2791

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्बिभेद च सायकैः ॥ १५
दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ १६
कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ १७
तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्पणैः ।
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ २०
शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ।
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ २१
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
भक्ष्यन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३ C. 1. 2842 B. 1. 69. 29 K. 1. 90. 29

---

12 [a]) G (except G3) स तच्च द° — [d]) K2 B4 (m as in text) T1 G1. 3 °घन, K4 °सयुत; D1 °ध्वज°, T2 G2. 4–6 M °घट° (M5 sup lin as in text)

13 [a]) K D5 T2 विपमै; G3 शोपित Ñ2. 3 B (except B1) Da2 Dn D1. 4. 5 पर्वतस्रस्तैर् (B3 m °प्रासैर्), Da1 °प्रख्यैर्, D2 श्रेष्ठैर् — [b]) K2–4 Ñ3 B1. 3. 4 T2 G (except G6) रश्मि°, V1 नदी°, T1 अग्नि° K (except K0) Ñ3 T2 G (except G1) समाचित, Ñ1 V1 कुल, D5 समन्वित — [c]) Da1 विषम, Da2 निर्जित (for निर्ज°) — [e]) K1 °सगैर्, Ñ1. 2 V1 B D °सिंहैर् T1 G1 मृगैश्च सवृत

14 [a]) A few MSS °व्याघ्र — [c]) K0. 2. 3 Da D1 दुष्कत, K1 B1 °ष्व°, K4 Ñ V1 B3–6 Dn D4. 5 T2 G4–6 M3. 5 °ष्य° (cf v l 1. 62. 3) — K0 (hapl) om 14[d]–15[c]

15 K0 om 15[abc] (cf v l 14) — [b]) K1. 4 ग्रस्तान्, K3. 3 स वै, D5 त्वसौ (for तत्र) K (except K0) D5 मृगगणान्, D2 °गजान्, M6–8 व्यालमृगान् — [c]) K2 त्रास°; Ñ2 Da घात° K1 B1 दुष्वतो; K2. 3 Da D1 °ष्क°, Ñ V1 B3–6 Dn D2. 4 T2 G4–6 M3. 5 ष्य°, D5 दु खार्तो (cf v l 14)

16 [a]) K D5 °कैश्चान्यान् M3 सायकै कांश्चिदभिन्न (read भिनत्) — [b]) M3 दूरस्थान्स T1 तान् (for स) K1 Ñ1. 2 V1 B D (except D5) नराधिप (for नर) — [c]) N (mostly) अभ्यास° K (K2 marg) D5 कांश्चित्; Ñ3 अन्यान् (all om च)

17 [a]) K1 एव, B4 गणान्, B4 m M5 देशान्, D5 मृगान्, T1 G M6–8 एतान् (G3 तत्र) (for एणान्) K1 च (for स) Ñ2 V1 B D (except D5) G3 समाजघ्ने, Ñ3 T1 विनिर्जघ्ने T2 स काश्चिदेताश्नि° — [b]) Ñ1 मतिमता, B4 शार्ङ्ग°

18 [b]) K (mostly) मुशल, B °मुपल N °कपनै; T1 °कर्मणे, G2 °पट्टसै; G3 °कष्कणै, M3 तथा मु° — [c]) K2 S (except G3 M3. 5) चचार निघ्नन्वै वन्यान् — [d]) K2 तत्र (for वन्यान्) S स्वैरचारान्वनद्विपान्

19 [a]) K D5 °द्भुतवेगेन, G5. 6 °यशेन — [d]) T2 G (except G1. 3) बाध्यमान म° Ñ V1 B D (except D2. 5) स्म (Ñ3 B4 स) (for च) Ñ1. 2 V1 B D (except D5) मृगाधिपा

20 [a]) B1. 4 हत (for तत्र) Ñ1. 2 V1 B D (except D5) M3 (sup lin) विद्रुतयूथानि — [c]) T2 G (except G1. 3) °न्यथो भीत्या — [d]) Ñ3 समतत; S अनेकश

21 [a]) K2. 3 Ñ V1 B Dn D1. 4 T1 M5 शुष्काश्चापि नदी B4 कृत्वा, G3 त्यक्त्वा — [b]) K °दु खिता, T1 श्रम°; M5 राजा नै B4 (m as in text) °क्षात°, D5 आयासक्षात

22 [b]) T2 भ्रान्ताश्च — [c]) G4–6 कैश्चित्

23 [a]) D5 कचि°, G5 कैश्चि° — [b]) K1 सम्यच्य, K2 ससेव्य, Ñ1. 3 समेत्य, Ñ2 V1 B D (except D5) ससाद्य, M3 sup lin सदह्य Ñ1 वनगोचरा, Ñ3 भुवने°, B4 च वनेचरान्; G (except G1) M6–8 च वने नरा — [c]) Da च (for स्म) D5 क्षुधाविष्टा (for स्म मा°) — [d]) K4

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्बिभेद च सायकैः ॥ १५
दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ १६
कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ १७
तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्पणैः ।
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ २०
शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ।
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ २१
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
भक्ष्यन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३ C. 1 2842 B. 1 69. 29 K. 1 90 29

---

12 ᵃ) G (except G3) स तच्च द° — ᵈ) K2 B4 (m as in text) T1 G1 3 °घन , K4 °सयुत; D1 °ध्वज°, T2 G2 4–6 M °घट° (M5 *sup lin* as in text)

13 ᵃ) K D5 T2 विषमै ; G3 शोषित Ñ2 3 B (except B1) Da2 Dn D1 4 5 पर्वतप्रस्तैर् (B3 m °प्रासैर्), Da1 °प्रख्यैर्, D2 श्रेष्ठैर् — ᵇ) K2–4 Ñ3 B1 3 4 T2 G (except G6) रश्मि°, V1 नदी°, T1 अग्नि° K (except K0) Ñ3 T2 G (except G1) समाचित, Ñ1 V1 कुल, D5 समन्वित — ᶜ) Da1 विषम, Da2 निर्जित (for निर्ज°) — ᶠ) K1 °सगैर्, Ñ1.2 V1 B D °सिंहैर् T1 G1 मृगैश्च सवृत

14 ᵃ) A few MSS °व्याघ्र — ᶜ) K0 2 3 Da D1 दुष्कत , K1 B1 °ष्व°, K4 Ñ V1 B3–6 Dn D4 5 T2 G4–6 M3 5 °ष्य° (cf v l 1 62 3) — K0 (hapl) om 14ᵈ–15ᶜ

15 K0 om 15ᵃᵇᶜ (cf v l 14) — ᵇ) K1.4 ग्रस्तान्, K3 6 स वै, D5 त्वसौ (for तत्र) K (except K0) D5 मृगगणान्, D2 °गजान्, M6–8 व्यालमृगान् — ᶜ) K2 त्रास°; Ñ2 Da घात° K1 B1 दुष्वतो; K2 3 Da D1 °ष्क°, Ñ V1 B3–6 Dn D2 4 T2 G4–6 M3 5 ष्य°, D5 दु खार्तो (cf v l 14)

16 ᵃ) K D5 °कैश्चान्यान् M3 सायकै कांश्चिदभिन्न (read भिनत्) — ᵇ) M3 दूरस्थान्स T1 तान् (for स) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) नराधिप (for नर) — ᵉ) N (mostly) अभ्यास° K (K2 marg) D5 कांश्चित्; Ñ3 अन्यान् (all om च)

17 ᵃ) K1 एव, B4 गणान्, B4m M5 देशान्, D5 मृगान्, T1 G M6–8 एतान् (G3 तत्र) (for एणान्) K1 च (for स) Ñ2 V1 B D (except D5) G3 समाजघ्ने, Ñ3 T1 विनिर्जघ्ने T2 स कांश्चिदेतान्नि° — ᵇ) Ñ1 मतिमता, B4 शार्ङ्ग°

18 ᵇ) K (mostly) मुशल, B °मुपल N °कपनै ; T1 °कर्मणे , G2 °पट्टसै ; G3 °कष्कणै , M3 तथा मु° — ᶜ) K2 S (except G3 M3.5) चचार निघ्नन्वै वन्यान् — ᵈ) K2 तत्र (for वन्यान्) S स्वैरचारान्वनद्विपान्

19 ᵃ) K D5 °द्भुतवेगेन, G5 6 °यशेन — ᵈ) T2 G (except G1 3) वाध्यमान म° Ñ V1 B D (except D2 5) स्म (Ñ3 B4 स) (for च) Ñ1 2 V1 B D (except D5) मृगाधिपा

20 ᵃ) B1 4 हृत (for तत्र) Ñ1 2 V1 B D (except D5) M3 (*sup lin*) विद्रुतयूथानि — ᶜ) T2 G (except G1 3) °न्यथो भीत्या — ᵈ) Ñ3 समतत ; S अनेकश

21 ᵃ) K2.3 Ñ V1 B Dn D1 4 T1 M5 शुष्काश्चापि नदी B4 कृत्वा, G3 त्यक्त्वा — ᵇ) K °दु खिता , T1 श्रम°; M5 राजा नै B4 (m as in text) °क्षात°, D5 आयासक्षात

22 ᵇ) T2 भ्रान्ताश्च — ᶜ) G4–6 कैश्चित्

23 ᵃ) D5 कचि°, G5 कैश्चि° — ᵇ) K1 सम्यध्य, K2 ससेव्य, Ñ1.3 समेत्य, Ñ2 V1 B D (except D5) ससाध्य, M3 *sup lin* सदह्य Ñ1 वनगोचरा , Ñ3 भुवने°, B4 च वनेचरान्; G (except G1) M6–8 च वने नरा — ᶜ) Da च (for स्म) D5 क्षुधाविष्टा (for स्म मा°) — ᵈ) K4

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।
लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
अशोभत वनं तत्तैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६ C. 1 2803 B 1 70 20 K 1 91 22

— d) K1 T1 G1 °या वृत, Ñ3 D5 °यान्वित

6 D4 om 6 (cf. v l 5) — K4 om 6^{cd} — c) K0 Ñ1. 2 V1 B3 Dn D1 T1 °र्नाप्यपा(K0 D1 T1 °ना)कीर्णे ; Ñ3 B4 (m as in text) 5 °र्विहगै कीर्णे, D5 °र्वाप्यसकीर्णे; M8 °श्चाप्यना° — d) S (except G3) न कश्चित्का° G1 M °ने तरु°

7 D4 om 7^{abcd} (cf v l 5) — a) Some MSS विहगै K Ñ3 D5 हृष्टैर्, Ñ1 श्रेष्ठैर् (for पुष्पैर्) — d) = 4^{b} K3 D2 S °शाड्वल K1 (catalectic) च मृदुशा°, Dn D1 सुखच्छाये समावृत

8 a) K2 घूर्णितास्तत्र, K3 Ñ1. 2 V1 B1. 4. 5 D (except D5) कलि°; Ñ3 घट्टि°, B6 कपि°; T1 रोपि°, G (except G3 6) दोलि° — K1 (hapl) om 8^{b}–9^{c} — b) Ñ V1 Dn D1 4 °शाखिन , S °शोभिता — c) B (except B3) D2 वृष्टीर्विचित्रा Ñ V1 B Da Dn D1 तु, D2 4 5 S (G6 corrupt) च (for स) — d) K0 2 विसृ , K3 व्यसृजत; Ñ1 ससृजु°, G3 6 ससृ

9 K1 om 9^{abc} (cf v l 8) — a) K0 3 °स्पृशश्च; K1 2 4 देशे देशेष, T G M7 दिविस्पृ° — b) K2 Ñ V1 B D (except D5) T2 G (except G1 6) स्वनै — d) Ñ1 °कुसुमोद्गता , B3 5 6 °मोत्करा , G6 °माकरा

10 a) S (except T2 G3) पत्रप्र° — cd) K रावै (K2 3 वाच) Ñ2 V1 B D (except D5) रुवति रावान्मधुरा(D1 मधुराराघा)न्पट्पदा मधुलिप्सव

11 a) K0 4 D5 सु (for च) Ñ3 B3 तत्र देशांश्च सुव°; T2 G4 5 तत्र (T2 ततस्) तत्र प्रदेशांश्च — c) M6–8 लताजाल° — d) K3 शतश प्री° — e) K3 तत्, B4 5 तान्; G1. 3 स (for स) Ñ1 2 V1 B (except B4) Da Dn D1 4 5 T1 G1 5 सु (for स) D2 स च पश्यन्महा°

12 a) K0 G4 °श्लिष्टमुखै , K1 (by corr) °सुखै ; K4 B Da D2 4 T1 G1 2 5 6 M5 °शिखै ; Ñ1 °स्लिष्टशिखै°, Ñ3 °शिष्टाशिखै° — b) T G1 6 M6–8 अघ्रिपै , G2 अघ्रिभि , G4 अपुष्पै B5 Dn D5 M6–8 कुसुमान्वितै — c) Ñ V1 Dn D1 4 5 तत्तु; B5 G3 तद्दै , Da D2 तत्र, T2 G1 2 4 5 तैस्तै , G6 मत्तै — d) G3 महेंद्रस्येव नदन — After 12, K4 Dn D4 (marg) S ins

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसा गणै ।
सेवित वनमत्यर्थं मत्तवारणकिंनरै ।

[(L 2) Dn D4 G6 M3 8 मत्तवानर°; G3 मत्तकिंनरवानरै]

13 a) K1 Ñ V1 B1 3 6 Dn D1 4 सुख शीत Da T2 G M3 5 6 8 सुगधश्च B5 D1 T1 M7 सुखशीतसुगधी (T1 °ध) च — c) T1 G3 M (except M3) पर्यक्रामन् (T1 M5 द्) — d) S (except G6 M3) च (for इव)

14 a) B1. 4 5 D2 °गुणै — c) M5 °व रम्य — d) K1 T1 M3 5 6 उच्छ्रित

15 a) Ñ1 तत्र, G2 5 तात (for तत्तु) — b) T1 G3 M1 5 सप्र°; G6 M7 8 सुप्रविष्ट°; M3 सप्रहृष्टतनूरुह — K2 (? hapl) om 15^{cd} — d) K0 3 4 अथ, B3 6 स, Da D2 सु (for च) K1 B1 3 G3 मनोहर

16 a) S नानामृग(G4 °वृक्ष)गणा(T1 G1. 6 °समा)की° — b) G2 5 °पादप — After 16^{ab}, K4 B D (except D4) ins

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स्म व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।

लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
अशोभत वनं तत्तैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६ C. 1 2863 B 1 70 20 K 1 91 22

— ^{d}) K1 T1 G1 °या वृत, Ñ3 D5 °यान्वित

6 D4 om 6 (cf. v l 5) — K4 om 6^{cd} — ^{c}) K0 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1 T1 °र्नाप्यपा(K0 D1 T1 °ना)कीर्णे ; Ñ3 B4 (m as in text) 5 °र्विहगै कीर्णे, D5 °र्वाप्यसकीर्णे; M8 °श्चाप्यना° — ^{d}) S (except G3) न कश्चित्का° G1 M °ने तरु°

7 D4 om 7^{abcd} (cf v l 5) — ^{a}) Some MSS विहगै K Ñ3 D6 हृष्टैर्, Ñ1 श्रेष्ठैर् (for पुष्पैर्) — ^{d}) = 4^{b} K3 D2 S °शाद्वल K1 (catalectic) च मृदुशा°, Dn D1 सुखच्छाये समावृत

8 ^{a}) K2 घूर्णितास्तत्र, K3 Ñ1.2 V1 B1.4.5 D (except D5) कलि°; Ñ3 घट्टि°, B6 कपि°; T1 रोपि°, G (except G3 6) दोलि° — K1 (hapl) om 8^{b}–9^{c} — ^{b}) Ñ V1 Dn D1 4 °शाखिन , S °शोभिता — ^{c}) B (except B3) D2 वृष्टीर्विचित्रा Ñ V1 B Da Dn D1 तु, D2 4 5 S (G6 corrupt) च (for स्म) — ^{d}) K0 2 विसृ , K3 व्यसृजत; Ñ1 ससृजु°, G3 6 ससृ

9 K1 om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) K0 3 °स्पृशश्च; K1 2 4 देशे देशेष, T G M7 दिविस्पृ° — ^{b}) K2 Ñ V1 B D (except D5) T2 G (except G1 6) स्वनै — ^{d}) Ñ1 °कुसुमोद्गता , B3 5 6 °मोत्करा , G6 °माकरा

10 ^{a}) S (except T2 G3) पत्रप्र° — ^{cd}) K रावै (K2 3 वाच) Ñ2 V1 B D (except D5) रुवति रावान्मधुरा(D1 मधुराराधा)न्षट्पदा मधुलिप्सव

11 ^{a}) K0 4 D5 सु (for च) Ñ2 B3 तत्र देशांश्च सुप°; T2 G4 5 तत्र (T2 ततस्) तत्र प्रदेशांश्च — ^{c}) M6–8 लताजाल° — ^{d}) K3 शतश प्री° — ^{e}) K3 तत्, B4 5 तान्; G1.3 स (for स) Ñ1 2 V1 B (except B4) Da Dn D1 4 5 T1 G1 5 सु (for स) D2 स च पश्यन्महा°

12 ^{a}) K0 G4 °श्लिष्टमुखै , K1 (by corr) °सुखै ; K4 B Da D2 4 T1 G1 2 5 6 M5 °शिखै ; Ñ1 °स्लिष्टशिखै°, Ñ3 °शिष्टाशिखै° — ^{b}) T G1 6 M6–8 अघ्रिपै , G2 अघ्रिभि , G4 अपुष्पै B5 Dn D5 M6–8 कुसुमान्वितै — ^{c}) Ñ V1 Dn D1 4 5 तत्तु; B5 G3 तद्धि , Da D2 तत्र, T2 G1 2 4 5 तैस्तै , G6 मत्तै — ^{d}) G3 महेंद्रस्येव नदन — After 12, K4 Dn D4 (marg) S ins

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसा गणै ।
सेवित वनमत्यर्थं मत्तवारणकिंनरै ।

[(L 2) Dn D4 G6 M3 8 मत्तवानर°; G3 मत्तकिंनरवानरै]

13 ^{a}) K1 Ñ V1 B1 3 6 Dn D1 4 सुख शीत Da T2 G M3 5 6 8 सुगधश्च B5 D1 T1 M7 सुखशीतसुगधी (T1 °ध) च — ^{c}) T1 G3 M (except M3) पर्यक्रामन् (T1 M5 द्) — ^{d}) S (except G6 M3) च (for इव)

14 ^{a}) B1.4 5 D2 °गुणै — ^{c}) M5 °व रम्य — ^{d}) K1 T1 M3 5 6 उच्छ्रित

15 ^{a}) Ñ1 तत्र, G2 5 तात (for तत्तु) — ^{b}) T1 G3 M1 5 सप्र°; G6 M7 8 सुप्रविष्ट°; M3 सप्रहृष्टतनूरुह — K2 (? hapl) om 15^{cd} — ^{d}) K0 3 4 अथ, B3 6 स, Da D2 सु (for च) K1 B1 3 G3 मनोहर

16 ^{a}) S नानामृग(G4 °वृक्ष)गणा(T1 G1.6 °समा)की° — ^{b}) G2 5 °पादप — After 16^{ab}, K4 B D (except D4) ins

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५
एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःषन्त उवाच ।
सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५ C 1 2659 B 1 73 5 K 1.94 5

V$_1$ B D धर्मशासने (B$_{3.6}$ °शासनात्, D$_5$ °निश्चयात्), Ñ$_3$ S °साधने (G$_{2\ 4\ 5}$ दर्शने)

14 ^{a}) K$_1$ निजनेसौ; K$_2$ इय तस्मिन्, D$_5$ विजने या K$_4$ य, Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) तु (for च) — ^{b}) K$_4$ Da$_1$ शकुनै Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) परिवारिता, of 12^{cd}

15 ^{a}) K$_4$ एतां, M$_7$ कृता (for एव) — ^{b}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) विप्र, G$_3$ तात (for सौम्य) — ^{c}) K (except K$_1$) B$_1$ G$_6$ अपि (for च) — ^{d}) D$_5$ मा ह्यनिंदिता

16 Before 16, K (except K$_2$) B (except B$_1$) Dn D$_{1\ 4}$ ins शकु° उ°, D$_6$ G$_{2-5}$ M शकु° — ^{a}) S °चष्ट भगवान् — ^{b}) K$_3$ न्म महामते — ^{d}) Ñ$_3$ मनुजेश्वर

17 K$_3$ om 17 — ^{b}) K$_0$ नान्य कस्माद्विजानती — ^{cd}) K$_1$ °थित विप्र यथा राज (sic) श्रु° D$_5$ यथाश्रुत; M$_{3\ 5}$ मया श्रुत (by transp)

Colophon *Major parvan* T$_2$ G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ$_{1.2}$ V$_1$ T$_1$ संभव, to it Ñ$_{1.2}$ V$_1$ add शकुंतलोपाख्यान K Ñ$_3$ B D T$_2$ G$_{3\ 4}$ M$_{3.5}$ (om the sub-parvan name) mention only शाकुंतल — *Adhy name* T$_2$ G$_4$ शकुंतलाजन्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K$_0$ 63, Da$_1$ D$_4$ 70, Dn$_3$ 71, T$_1$ 84, T$_2$ 34, G M 35 — *S'loka no* Ñ$_3$ Da$_1$ 19, Dn$_{1.n2}$ 18, M$_3$ 29 — *Aggregate s'loka no* Dn$_2$ 2932

67

☞ This adhy is missing in Ś$_1$ and D$_3$ (of 1 61 84, 62 2), these MSS are *wholly* ignored here.

1 K$_0$ om दुःषन्त उ°, S om उ° K$_1$ राजा, K$_{2-4}$ Ñ$_3$ D$_5$ राजोवाच — ^{c}) T$_1$ कल्याणि

2 ^{a}) Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) T G$_6$ M °माला — ^{b}) K (except K$_1$) Da$_1$ Cd (marg *sec m*) परिहारके, D$_5$ °हाटिके; S °पादुके — ^{c}) Ñ$_1$ जनपदे शुभ्रे, S °पत्त(M$_{6-8}$ ट्ट)नजै शुभ्रै — ^{d}) S °रत्नैश्च T$_1$ G$_1$ शोभिते, G$_2$ शोभितै, G$_{4-6}$ °नै, M$_{6-8}$ शोभितान्

3 G$_3$ om 3–5 — ^{b}) B$_3$m D$_4$ S (G$_3$ om) निष्कादीन्यभि(B$_3$m °यु)तानि च (T$_1$ G$_1$ निष्काणामयुत तथा) — ^{c}) D$_4$ तवैवास्तु; S (G$_3$ om) तवाद्य त्व — ^{d}) T$_1$ G$_1$ भार्या भव सुशोभने

4 G$_3$ om 4 (of v l 3) — ^{ab}) Ñ$_3$ मे, a few S MSS मा (for मां) K$_{1.3}$ Ñ$_3$ Dn$_3$ T$_1$ G$_1$ विवाहेनैव, G$_{2\ 4.5}$ °हेनेह K$_1$ शे(read शो)भने (for सुन्दरि) K$_2$ गाधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुदरि — ^{c}) K$_1$ Ñ$_3$ M च, Dn$_3$ तु (for हि) M (except M$_3$) सर्वेषा (for रम्भो)

5 G$_3$ om. 5 (of v l 3) K$_{1\ 3}$ S om उवाच

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५
एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःषन्त उवाच ।
सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५ C 1 2959 B 1 73 5 K 1 94 5

V1 B D धर्मशासने (B5.6 °शासनात्, D5 °निश्चयात्), Ñ3 S °साधने (G2 4 5 दर्शने)

14 ^{a}) K1 निजनेसौ; K2 इय तस्मिन्, D5 विजने या K4 य, Ñ V1 B D (except D5) तु (for च) — ^{b}) K4 Da1 शकुनै Ñ1.2 V1 B D (except D5) परिवारिता, of 12^{cd}

15 ^{a}) K4 एतां, M7 कृता (for एव) — ^{b}) Ñ2 B D (except D5) विप्र, G3 तात (for सौम्य) — ^{c}) K (except K1) B1 G6 अपि (for च) — ^{d}) D5 मा ह्यनिंदिता

16 Before 16, K (except K2) B (except B1) Dn D1 4 ins शकु° उ°, D6 G2–5 M शकु° — ^{a}) S °चष्ट भगवान् — ^{b}) K3 न्म महामते — ^{d}) Ñ3 मनुजेश्वर

17 K3 om 17 — ^{b}) K0 नान्य कस्माद्विजानती — ^{cd}) K1 °थित विप्र यथा राज (sic) श्रु° D5 यथाश्रुत; M3 5 मया श्रुत (by transp)

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 T1 सभव, to it Ñ1.2 V1 add शकुतलोपाख्यान K Ñ3 B D T2 G3 4 M3.5 (om the sub-parvan name) mention only शाकुतल — *Adhy name* T2 G4 शकुतलाजन्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 63, Da1 D4 70, Dn3 71, T1 84, T2 34, G M 35 — *S'loka no* Ñ3 Da1 19, Dn1.n2 18, M3 29 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2932

67

☞ This adhy is missing in Ś1 and D3 (of 1 61 84, 62 2), these MSS are *wholly* ignored here.

1 K0 om दुःषन्त उ°, S om उ° K1 राजा, K2–4 Ñ3 D5 राजोवाच — ^{c}) T1 कल्याणि

2 ^{a}) Ñ V1 B D (except D5) T G6 M °माला — ^{b}) K (except K1) Da1 Cd (marg sec m) परिहारके, D5 °हाटिके; S °पादुके — ^{c}) Ñ1 जनपदे शुभ्रे, S °पत्त(M6–8 ट्ट)नजै शुभ्रै — ^{d}) S °रत्नैश्च T1 G1 शोभिते, G2 शोभितै , G4–6 °नै , M6–8 शोभितान्

3 G3 om 3–5 — ^{b}) B3m D4 S (G3 om) निष्कादीन्यमि(B3m °यु)तानि च (T1 G1 निष्काणामयुत तथा) — ^{c}) D4 तवैवास्तु; S (G3 om) तवाद्य त्व — ^{d}) T1 G1 भार्या भव सुशोभने

4 G3 om 4 (of v 1 3) — ^{ab}) Ñ3 मे, a few S MSS मा (for मां) K1.3 Ñ3 Dn3 T1 G1 विवाहेनैव, G2 4.5 °हेनेह K1 शे(read शो)भने (for सुन्दरि) K2 गाधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुदरि — ^{c}) K1 Ñ3 M च, Dn3 तु (for हि) M (except M3) सर्वेषा (for रम्भो)

5 G3 om. 5 (of v 1 3) K1 3 S om उवाच

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ।
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् । C 1 2973 B 1 73.21 K 1 94.85

---

line 3 of 609* — ^{b}) K3 Dn1 G4 वात्मा — ^{c}) T1 पुरुषश्रेष्ठ — ^{d}) Ñ3 °य नृप

16 ^{b}) Some MSS त्वा (for त्वां) B D (except D5) यथा व° Ñ3 T1 G1.3.6 M याचाम्यह Ñ1 °ह वच Ñ3 (*inf lin sec m*) यस्त्वा वक्ष्याम्यह वच , G2.4.5 त्वया रस्याम्यहं रह — After 16^{ab}, S ins

608* ग्राह्यीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञा राजसत्तम ।

— ^{c}) K3 Dn D1.2.4 M2.5 मयि जा° — ^{d}) S स राजा Ñ V1 B (except B4) Dn2.n3 D1.4 T2 G2 M3 °नतर

17 ^{a}) S °राजश्च कर्तव्य — ^{b}) G1.3 एव (for एतद्) N (except K0.2 D5) M3 ब्रवीमि ते (cf. 18^{f}) — ^{c}) K1 यद्येवमेतद्, T G (except G3) M3 °तदेव — ^{d}) K1 ह्यस्तु मे, B4.5 तदा मे T2 G4.5 संगतं त्वया (T1 *sup lin* तव) T1 G1 M त्वयास्तु मम सगम° — After 17, D4 (marg *sec m*) S ins

609* वैशपायन ।
तस्यास्तु सर्वं सश्रुत्य यथोक्त स विशा पति ।
दु'षन्त पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।
शकुन्तला ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽय विवाह इति शाश्वत' ।
वैवाहिकीं क्रिया सन्त प्रशसन्ति प्रजाहिताम् ।
लोकप्रवादशान्त्यर्थं विवाह विधिना कुरु ।
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि दर्भा सुमनसोऽक्षता ।
यथा युक्तो विवाह स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत् ।
तस्मादाज्य हविर्लाजा सिकता ब्राह्मणास्तव ।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव ।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्य धर्मकारणात् ।

[D4 adds उवाच after वैश° and शकु° — (L 5) Some MSS लोकापवाद°]

18 T2 G5.6 om वैश° उ°, T1 G1–4 M om उ° — ^{b}) K2.4 Da1 D1 T2 G6 °वाच वि° — After 18^{ab}, D4 marg (irrelevantly) ins 612* S subst for 18^{cdef} D4 ins after 19^{ab}

610* पुरोहित समाहूय वचन चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्त वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युति ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्त विवाह मा चिर कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विज परमयन्त्रित ।
शोभन राजराजेति विधिना कृतवान्द्विज ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गल ।

— ^{c}) A few MSS त्वा (for त्वां) K3 नयिष्येह, Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि नेष्या°, Ñ3 विनेष्या° — ^{d}) =(var) 20^{f} K0 स्व निवेश, K4 स्व निवास, B5 नगर त्वां — ^{e}) K1 यदि त्व° K3 यथात्थ मह्य, D4 यथा त्वमाह — ^{f}) Cf 17^{b}

19 S (om it here) reads 19^{ab} as line 3 of 612* (cf. v. l. 20) — ^{a}) Da transp एवमुक्त्वा and स — ^{b}) Ñ1 °भाषिणीं, G2 °भामिनीं — After 19^{ab}, D4 ins 610* — ^{c}) M जग्राह पाणिना S (except G1.2) पाणिं — ^{d}) S (except T2 G1–3) स (for च)

20 ^{a}) S चैनां प्रातिष्ठत् — Before 20^{cd}, S (except T1 M3.5) ins दु षन्त — After 20^{cd}, D4 S ins

611* त्रैविद्यवृद्धै' सहिता नानाराजजनै सह ।
शिबिकासहस्रै सहिता वनमायान्ति बान्धवा ।
मूकाश्चैव किराताश्च कुब्जा वामनकै सह ।
सहिता कञ्चुकिवरैर्वाहिनी सूतमागधै ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वन च समुपैष्यति ।

— ^{e}) K0 S तथा (for तया) K1 corrupt Ñ V1 B D (except Dn3 D5) त्वा नायथि°, T2 G3–6 त्वामायथि° — ^{f}) =(var) 18^{d} K Ñ3 D6 स्व निवास, S नगर स्व (T2 *inf lin* त्वां) — S ins after 20 D4 marg (irrelevantly), after 18^{ab}

612* अन्यथा त्वा न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ।। १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ।। १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ।। १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ।। १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ।
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।। १८
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ।। १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् । C 1 2973 B 1 73.21 K. 1 94 85

---

line 3 of 609* — ^{b}) K8 Dn1 G4 वात्मा — ^{c}) T1 पुरुषश्रेष्ठ — ^{d}) Ñ8 °य नृप

16 ^{b}) Some MSS त्वा (for त्वां) B D (except D5) यया व° Ñ8 T1 G1.8 6 M याचाम्यहं Ñ1 °हं वच Ñ8 (*inf lin sec m*) यस्त्वा वक्ष्याम्यहं वच , G2 4 5 त्वया रस्याम्यहं रह — After 16^{ab}, S ins

608* ब्राह्मीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञा राजसत्तम ।

— ^{c}) K3 Dn D1 3 4 M8. 8 मयि जा° — ^{d}) S स राजा Ñ V1 B (except B4) Dn2. n8 D1 4 T2 G2 M8 °नतर

17 ^{a}) S °राजश्च कर्तव्य — ^{b}) G1 8 एव (for एतद्) N (except Ko 2 D5) M8 ब्रवीमि ते (cf. 18^{f}) — ^{c}) K1 यद्येवमेतद्, T G (except G8) M8 °तदेव — ^{d}) K1 ह्यस्तु मे, B4 5 तदा मे T2 G4 5 संगतं त्वया (T1 *sup lin* तव) T1 G1 M त्वयास्तु मम सगम° — After 17, D4 (marg *sec m*) S ins

609* वैशपायन ।
तस्यास्तु सर्वं सश्रुत्य यथोक्त स विशा पति ।
दु पन्त पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।
शकुन्तला ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽय विवाह इति शाश्वत ।
वैवाहिकीं क्रिया सन्त प्रशसन्ति प्रजाहिताम् ।
लोकप्रवादशान्त्यर्थ विवाह विधिना कुरु ।
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि दर्भा सुमनसोऽक्षता ।
यथा युक्तो विवाह स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत् ।
तस्मादाज्य हविर्लाजा सिकता ब्राह्मणास्तव ।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव ।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्य धर्मकारणात् ।

[D4 adds उवाच after वैश° and शकु° — (L 5) Some MSS लोकापवाद°]

18 T2 G8 6 om वैश° उ°, T1 G1–4 M om उ° — ^{b}) K2 4 Da1 D1 T2 G6 °वाच वि° — After 18^{ab}, D4 marg (irrelevantly) ins 612* S subst for 18^{cdef} D4 ins after 19^{ab}

610* पुरोहित समाहूय वचन चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्त वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युति ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्त विवाह मा चिर कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विज परमयन्त्रित ।
शोभन राजराजेति विधिना कृतवान्द्विज ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गल ।

— ^{c}) A few MSS त्वा (for त्वा) K8 नयिष्येह, Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि नेष्या°, Ñ8 विनेष्या° — ^{d}) =(var) 20^{f} Ko स्व निवेश, K4 स्व निवास, B5 नगर त्वां — ^{e}) K1 यदि त्व° K8 यथात्थ मह्य, D4 यथा त्वमाह — ^{f}) Cf 17^{b}

19 S (om it here) reads 19^{ab} as line 3 of 612* (cf. v l. 20) — ^{a}) Da transp एवमुक्त्वा and स — ^{b}) Ñ1 °भाषिणीं, G2 °भामिनीं — After 19^{ab}, D4 ins 610* — ^{c}) M जग्राह पाणिना S (except G1.2) पाणिं — ^{d}) S (except T2 G1–8) स (for च)

20 ^{a}) S चैनां प्रातिष्ठत् — Before 20^{cd}, S (except T1 M8 5) ins दु पन्त — After 20^{cd}, D4 S ins

611* त्रैविद्यवृद्धै सहिता नानाराजजनै सह ।
शिबिकासहस्रै सहिता वनमायान्ति बान्धवा ।
मूकाश्चैव किराताश्च कुब्जा वामनकै सह ।
सहिता कञ्चुकिवरैर्वाहिनी सूतमागधै ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वन च समुपैष्यति ।

— ^{e}) Ko S तथा (for तया) K1 corrupt Ñ V1 B D (except Dn8 D5) त्वा नायि°, T2 G8–6 त्वामायि° — ^{f})=(var) 18^{d} K Ñ8 D5 स्व निवास, S नगर स्व (T2 *inf lin* त्वां) — S ins after 20 D4 marg (irrelevantly), after 18^{ab}

612* अन्यथा त्वा न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१
कण्व उवाच ।
प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्त्वत्कृते यदभीप्सितम् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् । C. 1 2989 B 1 74 2 K. 1 95 10

G3 4 5 विक्रातस्य; G3 M दुःषतस्य — c) Ko अमित्य° — d) G3 M स्व(M5 स)चक्र चक्र°

30 S (om it here) reads 30 in the course of passage No 45 given in App I (of v 1 23) — b) B1.6 स्वथ चाग्र°; B4 5 अथ चाग्र°, S पुनरग्र° — c) K D5 निधाय काय(D5 °यि)क तच्च (K1 विधाय कालिक ताश्च), S निधाय काम तस्यर्पे Cd mentions कायक — d) S कदानि च फला°

31 S transp 31 and 32 (om. कण्व उ°) In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No 45 given in App I (of. v 1 23) Before 31, Ko 2-4 Ñ V1 B D ins शकुतलोवाच, K1 S शकुतला — a) Dn D1 4 वृतो राजा — b) = 27b S (first time) दैवयोगादिहागत — After (the repetition of) 31ab, S ins

618* मम चैव पतिर्दृष्टो देवताना समक्षत ।

— cd) S (first time) तस्य तात प्रसीद त्व भर्ता मे सुमहायशा

32 For S of v 1 31 S om कण्व उ°, K1 om उ° — b) B4 5 त्वदर्थे — After 32ab, S ins

619* कृतवो सहवस्ते वै गता व्यर्था शुचिस्मिते ।
सार्थक साम्प्रत ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।

— c) G1 त्व गृहाण वर — d) K1 D2 S (except G1) त्वत्कृते (K1 °त्ते); Ñ V1 B Da Dn D1.4 5 त्व शुभे (B4 त्व च ते)

33 K1 S om उ° — After वैश°, S ins

620* इत्येवमुक्त्वा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।

With 33ab, of 614* — a) M तस्य धर्मि° — b) S (except T2) राज्ये चास्खलन (G6 M5 °लित) — c) G3 M (except M5) पौरवस्य — d) Ñ3 °प्रिय° (for °हित°) G3 M दुःषतस्य हितैषिणी — After 33, D4 (marg sec m) S ins

621* एवमस्त्विति ता प्राह कण्वो धर्मभृता वर ।
पस्पर्श चापि पाणिभ्या सुता श्रीमिव रूपिणीम् ।
कण्व ।
अद्य प्रभृति देवि त्व दुःषन्तस्य महात्मन ।
पतिव्रताना यद्वृत्तिस्ता वृत्तिमनुपालय ।
वैशपायन ।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा ता विशुध्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु पर हर्षमवाप सा ।

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* T1 सभव K Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 2 4.5 T2 G1 3-5 M (om the sub-parvan name) mention only शाकुतल (Ñ1 2 V1 B6 शाकुतलोपाख्यान) — *Adhy name* K4 T2 G1 4 शकुतलाविवाह — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 68, K1 69, B6 66, Da1 D4 (marg sec. m) 71, Dn3 72, T1 85, T2 35, G M 36 — *S'loka no* Ñ3 Da1 34, Dn1 n3 33, Dn2 32 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2965

68

☞ This adhy is missing in D3, the MS is *wholly* ignored here

1 In Ś1, 1-19 are missing (of v 1 1 61 84) K1 D5 S om उवाच — a) Ko 3 च (for तु) — b) Ñ V1 Da1 Dn T G शकुतला, D4 (by corr) M6-8 दिने दिने — After 1ab, M6 8 ins

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१
कण्व उवाच ।
प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्तत्कृते यदभीप्सितम् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् । C. 1 2989 B 1 74 2 K. 1 95 10

G3.4.5 विक्रातस्य; G3 M दु'पतस्य — c) Ko अमिप्य° — d) G3 M स्व(M5 स)चक्र चक्र°

30 S (om it here) reads 30 in the course of passage No 45 given in App I (of v 1 23) — b) B1.6 स्वथ चाग्र°; B4.5 अय चाग्र°, S पुनरग्र° — c) K D5 निधाय काय(D5 °यि)क तच्च (K1 विधाय कालिक ताश्च), S निधाय काम तस्यर्पे Cd mentions कायक — d) S कदानि च फला°

31 S transp 31 and 32 (om. कण्व उ°) In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No 45 given in App I (of. v 1 23) Before 31, Ko 2–4 Ñ V1 B D ins शकुतलो वाच, K1 S शकुतला — a) Dn D1.4 वृतो राजा — b) =27^{b} S (first time) दैवयोगादिहागत — After (the repetition of) 31^{ab}, S ins

618* मम चैव पतिर्दृष्टो देवताना समक्षत ।

— cd) S (first time) तस्य तात प्रसीद स्व भर्ता मे सुमहायशा

32 For S of v 1 31 S om कण्व उ°, K1 om उ° — b) B4.5 स्वदर्थे — After 32^{ab}, S ins

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्था शुचिस्मिते ।
सार्थक साप्रत ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।

— c) G1 स्व गृहाण वर — d) K1 D2 S (except G1) स्वत्कृते (K1 °त्ये); Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 स्व शुभे (B4 स्व च ते)

33 K1 S om उ° — After वैश°, S ins

620* इत्येवमुक्त्वा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।

With 33^{ab}, cf 614* — a) M तस्य धर्मि° — b) S (except T2) राज्ये चास्खलन (G6 M5 °लित) — c) G3 M (except M5) पौरवस्य — d) Ñ3 °प्रिय° (for °हित°) G3 M दु पतस्य हितैषिणी — After 33, D4 (marg *sec m*) S ins

621* एवमस्त्विति ता प्राह कण्वो धर्मभृता वर ।
पस्पर्श चापि पाणिभ्यां सुता श्रीमिव रूपिणीम् ।
कण्व ।
अद्य प्रभृति देवि स्व दु पन्तस्य महात्मन ।
पतिव्रताना यद्वृत्तिस्ता वृत्तिमनुपालय ।
वैशपायन ।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा ता विशुध्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु पर हर्षमवाप सा ।

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* T1 सभव K Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 2 4.5 T2 G1 3–5 M (om the sub-parvan name) mention only शाकुतल (Ñ1 2 V1 B6 शकुतलोपाख्यान) — *Adhy name* K4 T2 G1.4 शकुतलाविवाह — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 68, K1 89, B5 66, Da1 D4 (marg *sec. m*) 71, Dn3 72, T1 85, T2 35, G M 36 — *S'loka no* Ñ3 Da1 34, Dn1 n3 33, Dn2 32 — *Aggregate s'loka no* Dn2 2965

68

☞ This adhy is missing in D3, the MS is *wholly* ignored here

1 In Ś1, 1–19 are missing (of v 1 1 61 84) K1 D5 S om उवाच — a) Ko 3 च (for तु) — b) Ñ V1 Da1 Dn T G शकुतला, D4 (by corr) M6–8 दिने दिने — After 1^{ab}, M3.5 ins

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भर्त्रे प्रापयताद्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२
गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् । C. 1 3001 B. 1. 74. 14 K. 1. 90. 50

बध्वा च वृक्षे S दी पति (for बल°) — ^{b}) N (except K1, Ś1 missing, D4 om) M8 ^{c} समीपत . — ^{c}) K0 4 T1 आरोहद्°; B1 4 6 Da D1 M आरुह्य° (M6 °रुध°) T2 G (except G1) आरुरोह द्रुमांश्चैव — ^{d}) K0 3 4 T2 G3–6 स, K1 Ñ3 स, D2 तु (for च) — After 6, D4 (suppl fol sec m) S ins

629* वनं च लोडयामास सिंहव्याघ्रगणैर्वृतम् ।
ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपूत्रणे ।
मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋषीनाराधयत्तदा ।
कश्चिद्दितिसुतस्तं तु हन्तुकामो महाबल ।
बध्यमानास्तु दैतेयानमर्षी त समभ्ययात् ।
तमागत प्रहस्यैव बाहुभ्यां परिगृह्य च ।
दृढं चाबध्य बाहुभ्यां पीडयामास तं तदा ।
मर्दितो न शशाकास्मान्मोचितु बलवत्तया ।
प्राक्रोशन्भैरवं तत्र द्वारेभ्यो नि सृत स्वसृक् ।
तेन शब्देन वित्रस्ता मृगा सिंहादयो गणा ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुस्रुवु ।
निरसु जानुभि कृत्वा विसस्मर्ज च सोऽपतत् ।
तद्दृष्ट्वा विस्मय जग्मु कुमारस्य विचेष्टितम् ।
नित्यकाल वध्यमाना दैतेया राक्षसै सह ।
कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् ।

[In D4 certain additional stanzas (excerpted from S) have been written out on four suppl. fol , sec m., on a different kind of paper, the suppl sheets being ins., in the MS , after 19^{ab} — (L. 12) D4 परासुर्दनुजो भूमौ पपात परिपीडित]

7 Ś1 missing D4 om 7^{ab} (cf v l. 6) — S ins after 7^{ab} D4 (marg sec m), after 5

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।

— ^{c}) Ñ1.3 B3 यस्त्व° — ^{d}) K0 सर्वाश्च, K4 सर्वान्हि Ñ1 2 V1 Dn D4 S °त्सर्वा

8 Ś1 missing — ^{b}) M4 समवर्धत — ^{d}) T1 जयेन — After 8, D4 (suppl fol. sec m) S ins

631* अप्रेषयति दुष्यन्ते महिष्यास्तनयस्य च ।
पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिप्लुताम् ।
लम्बालका कृशा दीना तथा मलिनवाससम् ।
शकुन्तला च सप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन् ।

[Before line 1, D4 T2 G3 6 M4 ins चैवं°]

9 Ś1 missing — ^{b}) K2 चाप्यति°, K4 चाप्यत्यमा° — ^{c}) B1 (m as in text) ^{c} समर्थो M °राज्यस्य — ^{d}) S इत्यनुध्याय स द्विज — After 9, D4 (suppl fol sec m) S (G2 om from line 32 onward) ins a passage of 61 lines given in App I (No 46)

10 Ś1 missing G2 om 10–13 — ^{ab}) Ñ1 2 V1 B5 मतम् (for बलम्) S (G2 om) इत्युक्त्वा सर्वदमन कण्व शिष्यानथाब्रवीत् — ^{c}) Ñ1 2 V1 B Da D1 आशु (for शीघ्र) — ^{d}) K1 T1 G1 °सिहाश्र°. Ñ2 V1 B Da Dn D1 °तो गृहात्, D5 °तो वनात T G3–5 M सपुत्रामाश्रमादित — ^{c}) Ñ3 Dn S (G2 om) भर्तु प्रा(M6–8 प्र)पयतागार (T2 G1. 5–6 °प्यादा) — ^{f}) Cf 1 15 3^{d} and v l K नास्या वासोऽश्रमे क्षम (K1 मा स्म वास इह क्षमा), Ñ3 D5 °सयुता; Dn M (except M8) °पूजित

11 Ś1 missing G2 om. 11 (cf v l 10) — ^{a}) K0 3 4 मे, M6–8 वै (for हि) — ^{b}) K1 शोभते, K4 युज्य°, D5 दास° — ^{c}) B1 G1 चारित्र्य°, M °धर्मघ्न — ^{d}) Ñ3 तस्माद्गच्छत — After 11, D4 (suppl fol sec m) S (except G2) ins a passage of 28 lines given in App I (No 47).

12 Ś1 missing G2 om. 12 (cf v l. 10) — ^{a}) K4 D1 T2 G3–6 च ते, D5 तत , T1 G1 M शिष्या (for सर्वे) — ^{b}) K1 Ñ1 Dn D1.4 T2 G3–5 °ष्ठत महौजस , B1 D5 T1 G1 M °ष्ठन्नमि° — ^{d}) Ñ3 सहपुत्रा गजाह्वय, S (G2 om) दुष्यन्तस्य पुरं प्रति

13 Ś1 missing G2 om 13 (cf. v. l 10) — ^{a}) Ñ3

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भर्त्रे प्रापयतान्द्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२
गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् । C 1 3001 B 1 74 14 K 1 95 50

बध्वा च वृक्षे S दौ पति (for बल°) — b) N (except K1, Ś1 missing, D4 om) M8 s समीपत . — c) K0 4 T1 आरोहद्°; B1 4 6 Da D1 M आरुह्° (M6 °रुध°) T2 G (except G1) आरुरोह द्रुमांश्चैव — d) K0 3 4 T2 G3-6 स्म, K1 Ñ3 स, D2 तु (for च) — After 6, D4 (suppl fol *sec m*) S ins

629* वन च लोडयामास सिंहव्याघ्रगणैर्वृतम् ।
ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपून्रणे ।
मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋषीनाराधयत्तदा ।
कश्चिद्दितिसुतस्त्व तु हन्तुकामो महाबल ।
वध्यमानास्तु दैतेयानमर्षी त समभ्ययात् ।
तमागत प्रहस्यैव बाहुभ्या परिगृह्य च ।
दृढ चावध्य बाहुभ्या पीडयामास त तदा ।
मर्दितो न शशाकास्मान्मोचितु बलवत्तया ।
प्राक्रोशन्नैरव तत्र द्वारेभ्यो नि सृत स्वसृक् ।
तेन शब्देन वित्रस्ता मृगा सिंहादयो गणा ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुस्रुवु ।
निरसु जानुभि कृत्वा विसमर्ज च सोऽपतत् ।
तद्दृष्ट्वा विस्मय जग्मु कुमारस्य विचेष्टितम् ।
नित्यकाल वध्यमाना दैतेया राक्षसै सह ।
कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् ।

[In D4 certain additional stanzas (excerpted from S) have been written out on four suppl. fol, *sec m*., on a different kind of paper, the suppl sheets being ins., in the MS, after 19ab — (L. 12) D4 परासुर्दनुजो भूमौ पपात परिपीडित]

7 Ś1 missing D4 om 7ab (cf v l. 6) — S ins after 7ab D4 (marg *sec m*), after 5

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।

— c) Ñ1.2 B5 यस्त्व° — d) K0 सर्वांश्च, K4 सर्वान्हि Ñ1 2 V1 Dn D4 S °त्सर्वा

8 Ś1 missing — b) M8 समवर्धत — c) T1 जयेन — After 8, D4 (suppl fol. *sec m*) S ins

631* अप्रेपयति दुष्यन्ते महिष्यास्तनयस्य च ।
पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिप्लुताम् ।
लम्बालका कृशा दीना तथा मलिनवाससम् ।
शकुन्तला च सप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन् ।

[Before line 1, D4 T2 G3 6 M2 ins चैवा°]

9 Ś1 missing — b) K3 चाप्यति°, K4 चाप्यसमा° — c) B1 (m as in text) s समर्थो M °राज्यस्य — d) S इत्यनुध्याय स द्विज — After 9, D4 (suppl fol *sec m*) S (G3 om from line 32 onward) ins a passage of 61 lines given in App I (No 46)

10 Ś1 missing G3 om 10-13 — ab) Ñ1 2 V1 B5 मतम् (for बलम्) S (G3 om) इत्युक्त्वा सर्वदमन कण्व शिष्यानथाब्रवीत् — c) Ñ1 2 V1 B Da D1 आशु (for शीघ्र) — d) K1 T1 G1 °मिहाश्र°. Ñ2 V1 B Da Dn D1 °तो गृहात्, D5 °तो वनात T G3-5 M सपुत्रामाश्रमादित — e) Ñ3 Dn S (G3 om) भर्तुं प्रा(M6-8 प्र)पयतागार (T2 G1.5-6 °भ्यादा) — f) Cf 1 15 3d and v l K नास्या वासोऽश्रमे क्षम (K1 मा स्म वास इह क्षमा), Ñ3 D5 °सयुता; Dn M (except M8) °पूजित

11 S1 missing G3 om. 11 (cf v l 10) — a) K0 3 4 मे, M5-8 च (for हि) — b) K1 शोभते, K3 युज्य°, D5 दास° — c) B1 G1 चारित्र्य°, M °धर्मेष — d) Ñ3 तस्माद्गच्छत — After 11, D4 (suppl fol *sec m*) S (except G3) ins a passage of 28 lines given in App I (No 47).

12 S1 missing G3 om. 12 (cf v l. 10) — a) K4 D1 T2 G2-6 च ते, D5 तत , T1 G1 M शिष्या (for सर्वे) — b) K1 Ñ1 Dn D1.4 T2 G3-5 °न्त महौजस , B2 D2 T1 G1 M °न्तमि° — d) Ñ3 सहपुत्रा गजाह्वय, S (G3 om) दुष्यतस्य पुरं प्रति

13 Ś1 missing G3 om 13 (cf. v. l 10) — a) Ñ3

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २१
आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण* बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः । C 1 3019 B 1 74 32 K 1 98 1

---

21 ^{b}) Ñ V1 B D °माणौष्ठ° — ^{c}) S निर्दहती(G2 3 °हश्वि)व नेत्राभ्यां

22 ^{a}) K1 सा (for च) G3 आकारेण समा° — ^{b}) Ś1 K1 अपि, Ñ V1 B D T2 G2 4 5 च (D5 अति) (for अभि) B (except B1) D2 T2 G2 4 5 समीरित

23 ^{c}) Ś1 K1 2 D5 °र समभिप्रेक्ष्य — ^{d}) K3.4 Ñ V1 B3 4 6 Dn D2 राजानम° S यथान्याय वचोग्र°

24 Before 24, D4 (marg) G1 M ins शकुं° — ^{a}) Ñ3 जानन्नाम — ^{b}) Ñ3 किं नु देव — ^{c}) K1.4 Ñ V1 B1m 5 D (except Dn2 D5) M6-8 नि शक (M6-8 °शक), K3 T2 G न (K3 नौ) सग — ^{d}) G3 यथा स्व Ñ1 2 V1 B D (except D5) °कृतो जन

25 ^{a}) S यस्य ते — ^{b}) Ñ1.2 V1 B वा, Cd च (as in text) — ^{cd}) Ś1 K D1 °ण भव (K0 2-4 तव, D1 वद) साक्षी त्व(K0 2-4 साक्षीद)मात्मान माव°, Ñ V1 B Dn D2 4 °ण वद साक्ष्येण मा°, B3m Da °ण वत साक्षी चेन्मा°; D5 °ण वद साक्षित्वमात्मान माव°; T G °ण यत साक्षीणा(T1 °त)मात्मानमवमन्यसे, M ण साक्षिण चैव मा(M3.5 कस्मादा)त्मानमवमन्यसे ❀Dev सत्यस्य चानृतस्य च मध्ये यत् कल्याण तत्तु त्वमेव वेद [।] बत विस्मये । साक्षी पक्षपाती [।] वेतन (? read आत्मान) मावमन्यथा [।]❀ — Cf Manu 8 84

26 T2 om 26-27 — ^{a}) M6-8 अन्यथा — ^{b})=32^{b} T1 °था सत्सु भाषते — ^{c}) D5 किं त्वया — ^{d}) N (except D4) चौरेण Ñ2 आत्मापघातिन, D5 °त्मापहा° — Cf Manu 4 255

27 T2 om 27 (cf v l 26) — ^{b}) Ś1 कविं (for मुनिं) — ^{c}) G6 °ता कारण K0 2 पातकस्य — ^{d}) K2.4 Ñ V1 D (except D2) S (T2 om) तस्यान्तिके (G3 °न्तरे) — S ins after 27 (T2, which om 26-27, ins after 25)

638* धर्म एव हि साधूना सर्वेषा हितकारणम् ।
नित्य मिथ्याविहीनाना न च दु खावहो भवेत् ।

With 27 cf Manu 8 91

28 ^{a}) K (except K1) पातक — ^{b}) K3 B3 5 6 D2 G3 6 M transp न and कश्चिद्वेत्ति — ^{c}) Ś1 देवाश्चैव च, K1 चैव त देवा S देवाश्चैन विदत्येव (T1 G1 प्रपश्यति, M6-8 विदत्यन्ये) — ^{d}) K0 4 तथैवा°, K3 स चैवा°, Ñ V1 D (except Dn) T1 G1 यश्चैवा° T2 G2-6 M भूतानि च (T2 °तांश्चैव, G3 M6-8 °ताश्चापि, M3 5 °यासोपि) तथापरे — Cf Manu 8 85

29 ^{a}) K0 1 M5 °वनलानिलौ च; K2 3 B5 D5 T2 G °वनिलोनलश्च — ^{b}) D2 मनश्च; G6 दिशश्च — ^{d}) K0 2 3 B4 5 धर्मो हि B3 marg वृत्तिं — Cf Manu 8 86

30 ^{a}) G3 °स्वतो राजा — ^{b})=31^{d} Ś1 K D5 (? Cd) न (K0 पि) यात°; Ñ1 निर्यात° ❀Dev न यावयति (sic) । न फलवत्करोति ।❀ — G5 (hapl) om 30^{c}-31^{d} — Cf Manu 8 92^{ab}

31 G5 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) K0 3 M5-8 न च तु°; T G1-3.6 M3 न तुष्यति च S1 K2 B4 D2 5 G3 यस्यैव — ^{b}) M5 दुष्कृतस्य दु° — ^{c}) G6 °पक नून — ^{d})=30^{b} Ś1 K0 1 Ñ3 B1m 5 वियात°; K2 धिया न°;

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २१
आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण* बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः । O 1 3019 B 1 74 32 K 1 98 18

---

21 b) Ñ V1 B D °माणौष्ठ° — c) S निर्दहती(G2 3 °हग्नि)व नेत्राभ्यां

22 a) K1 सा (for च) G3 आकारेण समा° — b) Ś1 K1 अपि, Ñ V1 B D T2 G2 4 5 च (D5 अति) (for अभि) B (except B1) D2 T2 G2 4 5 समीरित

23 c) Ś1 K1 2 D5 °र समभिप्रेक्ष्य — d) K3.4 Ñ V1 B3 4 6 Da D2 राजानम° S यथान्याय वचोग्र°

24 Before 24, D4 (marg) G1 M ins शकुं° — a) Ñ3 जानन्नाम — b) Ñ3 किं नु देव — c) K1.4 Ñ V1 B1m 5 D (except Da2 D5) M6-8 नि शक (M6-8 °शक), K3 T2 G न (K3 नौ) सग — d) G3 यथा स्व Ñ1 2 V1 B D (except D5) °कृतो जन

25 a) S यस्य ते — b) Ñ1.2 V1 B वा, Cd च (as in text) — cd) Ś1 K D1 °ण भव (Ko 2-4 तव, D1 वद) साक्षी त्व(Ko 2-4 साक्षीद)मात्मान माव°, Ñ V1 B Da D2 4 °ण वद् साक्ष्येण मा°, B3m Da °ण वत साक्षी चेन्मा°; D5 °ण वद साक्षित्वमात्मान माव°; T G °ण यत साक्षीणा(T1 °त)मात्मानमवमन्यसे, M ण साक्षिण चैव मा(M3.5 कस्मादा)त्मानमवमन्यसे ❀Dev सत्यस्य चानृतस्य च मध्ये यत् कल्याण तत्तु त्वमेव वेद [।] बत विस्मये । साक्षी पक्षपाती [।] वेतन (? read आत्मान) मावमन्यथा [।]❀ — Cf Manu 8 84

26 T2 om 26-27 — a) M6-8 अन्यथा — b) = 32b T1 °था सत्सु भाषते — c) D5 किं त्वया — d) N (except D4) चौरेण Ñ2 आत्मापघातिन, D5 °त्मापहा° — Cf Manu 4 255

27 T2 om 27 (cf v l 26) — b) Ś1 कविं (for मुनिं) — c) G6 °ता कारण Ko 2 पातकस्य — d) K3.4 Ñ V1 D (except D2) S (T2 om) तस्यातिके (G3 °तरे) — S ins after 27 (T2, which om 26-27, ins after 25)

638* धर्म एव हि साधूना सर्वेषा हितकारणम् ।
नित्य मिथ्याविहीनाना न च दु खावहो भवेत् ।

With 27 cf Manu 8 91

28 a) K (except K1) पातक — b) K3 B3 5 6 D2 G3 6 M transp न and कश्चिद्वेत्ति — c) Ś1 देवाश्चैव च, K1 चैव त देवा S देवाश्चैन विदस्येव (T1 G1 प्रपश्यति, M6-8 विदत्यन्ये) — d) Ko 4 तथैवा°, K3 स चैवा°, Ñ V1 D (except Da) T1 G1 यश्चैवा° T2 G2-6 M भूतानि च (T2 °तांश्चैव, G3 M6-8 °ताश्चापि, M3 5 °यासोपि) तथापरे — Cf Manu 8 85

29 a) Ko 1 M5 °वनलानिलौ च; K2 3 B5 D5 T2 G °वनिलोनलश्च — b) D2 मनश्च; G6 दिशश्च — d) Ko 2 3 B4 5 धर्मो हि B3 marg वृत्तिं — Cf Manu 8 86

30 a) G3 °स्वतो राजा — b) = 31d Ś1 K D5 (? Cd) न (Ko चि) यात°; Ñ1 निर्यांत° ❀Dev न यावयति (sic)। न फलवत्करोति।❀ — G5 (hapl) om 30c-31a — Cf Manu 8 92ab

31 G5 om 31 (cf v l 30) — a) Ko 3 M5-8 न च तु°; T G1-3.6 M3 न तुष्यति च S1 K2 B4 D2 5 G3 यस्यैव — b) M5 दुष्कृतस्य दु° — c) G6 °पक नून — d) = 30b Ś1 Ko 1 Ñ3 B1m 5 वियात°; K2 धिया न°;

यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥ ४३
संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ४५
एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

M6-8 सहाया, Ñ1 °हाय; T1 G3 M3 °भार्या, M5 साहाय्या

43 Ś1 missing (cf v 1 35) — a) K3 G3.6 M6-8 °स्वप K0.4 विश्वासो — b) Ñ V1 B D T1 G1.2.6 M जनस्या° — c) G3 यस्य दारा; M5 य॰ सभार्य. K3 D2 यस्माद्दारेषु विश्वास — d) G6 सदा गति

44 Ś1 missing (cf v 1 35) — a) B1.3 संसार°; D3 ससैव° K1.4 D2 T G2.4.5 M6-8 °भिप्रेत — b) K0.3.4 °ष्वेकपातित; D3 G1 °ष्वेव पातिन; G2.5 °ष्वेप पातित — c) K4 G3 भार्या चान्वेति; D3 °चाप्येति. — K3 (hapl) om 44d–45c — d) G1.6 ये (for या)

45 Ś1 missing (cf v 1 35) K8 om 45abc (cf v 1 44) — Ñ1.2 V1 (hapl) om 45b–46c — c) S पूर्वमेत तु — d) T1 साप्यनु°; T2 G1.6 M6-8 सा ह्यनु° G2.4.5 M2.8 साप्यनु°; G3 सा ह्युप°

46 Ś1 missing (cf v 1 35) Ñ1.2 V1 om 46abc (cf v 1 45) — d) S अस्मिन् (for इह) — After 46, S ins

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै ।

47 Ś1 resumes — a) D3 आत्मनात्मैव, T G2.4-6 M6.7 आत्मात्मना च; G1 M2.8 आत्मनात्मा च, G3 आत्मना चात्मा — b) B1.3 सुत इ° K3 इत्यभिधीयते — M6-8 om 47cd — c) T G M2.8 °र्यां पति — S ins after 47 (M6-8, after 47ab)

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा ।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च ।
पितॄणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।
तेषां शीलगुणाचाराः सम्पर्काच्च शुभाशुभात् ।

(cf 669*).

48 a) G6 भार्यानुनीत स पुत्र — b) Ñ V1 B D (except D3) °दर्शेष्विव चान° — c) T2 G6 M transp ह्लाद° and जनि° D2 मनुज (for जनि°) Ñ1 जायते जनित प्रे°; T2 G1-3 जनिता मोदते प्रे° — After 48, S (G6 om lines 6–7) ins

643* पतिव्रतारूपधरा परबीजस्य सम्प्रहात् ।
कुलं विनाश्य भर्तॄणां नरकं यान्ति दारुणम् ।
परेण जनिताः पुत्राः स्वभार्यायां यथेष्टतः ।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः ।
क्षिपन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः । [5]
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्वबीजे न तथा नृप ।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा ।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादात्मा सुतो भवेत् ।

49 a) G2.4.5 °माना जना — b) S °भिस्तुषु°र Ñ1 D3.5 जना (T1 G3 ज॰, M6-8 अपि) — c) Ñ1 T1 मोदते T1 G1.2.6 M ते स्व(G3 तेन)दारेषु पुष्यति — d) For M6-8 see below — After 49, S ins

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मलिनवाससः ।
तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्रा धनलाभवत् ।

[M6-8 (hapl) om 49cd as also line 1 and the first half of line 2 of 644* — (L. 2) For first half cf v 1 49c]

50 a) K0.4 पुमान्क्रुद्धोपि, T1 G2.3 M अप्रियोक्तोपि (M5.6 हि); T2 G1.2.4.6 सुसङ्क्रुद्धो° K3 T2 G2.4.5 दाराणां, Ñ3 स्वा रामां, T1 G1.2.6 M नारी — b) Ñ V1 B D न कुर्या° K4 T1 G1.2.6 M पत्र; Ñ V1 B D (except D1) नर (for बुध) — c) G2.4.5 M1.8 रतिं प्रीतिश्च (M1.8 °तिं स्व°) धर्मं(M1.8 °र्मां)श्च M5 धर्मांश्च, M6 धर्मांश्च — d) T2 G1.2.4.5 तदायत्तं; M1.8 तास्वायत्तान् K1.3.4 D3 हि; Ñ V1 B (except B1) D1 Dn D1.2.4 हि; M6-8 तु (for च) — After 50, S ins

645* आत्मनोऽर्धमिति ज्ञात्वा या रक्षति परं प्रजाः ।
शरीरं लोकयात्रां वै धर्मं स्वर्गमृषीन्पितॄन् ।

51 b) T G2-6 M पुण्या T1 दारा, G3 लोका (for रामा) G1.3 पुण्यदारा S (except T1) °तनाः — c) Ś1 K1 रामा क्षेत्रं; D1 °रं; G3 यस्मात्ते M6-8

यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥ ४३
संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ४५
एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् । C 1 3073 P 1 74 52 K 1.68 4[illegible]

M6-8 सहाया, Ñ1 °हाय; T1 G3 M3 °भार्या, M5 साहाय्या

43 Ś1 missing (cf v 1 35) — a) K3 G3.6 M6-8 °स्वय K0 4 विश्वासो — b) Ñ V1 B D T1 G1.2 6 M जनस्या° — c) G3 यस्य दारा; M5 यः सभार्यः. K3 D2 यस्माद्दारेषु विश्वास — d) G6 सदा गति

44 Ś1 missing (cf v 1 35) — a) B1 3 ससार°; D3 ससेव° K1.4 D2 T G2.4 5 M6-8 °भिप्रेत — b) K0 3 4 °ष्वेकपातित; D3 G1 °ष्वेव पातिन; G2 6 °ष्वेव पातित — c) K4 G3 भार्या चान्वेति; D3 °चाश्येति. — K3 (hapl) om 44d-45c — d) G1 6 पै (for या)

45 Ś1 missing (cf v 1 35) K3 om 45abc (cf v 1 44) — Ñ1 2 V1 (hapl) om 45b-46c — c) S पूर्वमेत तु — d) T1 साध्व्यनु°; T2 G1.6 M6-8 सा ह्यनु° G2 4 5 M2.8 साप्यनु°; G3 सा ह्युप°

46 Ś1 missing (cf v 1 35) Ñ1.2 V1 om 46abc (cf v 1 45) — d) S अस्मिन् (for इह) — After 46, S ins

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै ।

47 Ś1 resumes — a) D3 आत्मनात्मैव, T G2 4-6 M6 7 आत्मात्मना च; G1 M2.8 आत्मनात्मा च, G3 आत्मना चात्मा — b) B1 3 सुत इ° K3 इत्यभिधीयते — M6-8 om 47cd — c) T G M2.8 °र्यां पति — S ins after 47 (M6-8, after 47ab)

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा ।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च ।
पितॄणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।
तेषां शीलगुणाचारा सपर्कांच शुभाशुभान् ।

(cf 669*).

48 a) G6 भार्यानुनीत तु पुत्र — b) Ñ V1 B D (except D4) °र्शेष्विव चान° — c) T2 G6 M transp ह्लाद° and जनि° D2 मनुज (for जनि°) Ñ1 जायते जनित प्रे°; T2 G1-3 जनिता मोदते प्रे° — After 48, S (G6 om lines 6-7) ins

643* पतिव्रतारूपधरा परबीजस्य सग्रहात् ।
कुलं विनाश्य भर्तॄणां नरकं यान्ति दारुणम् ।
परेण जनिता पुत्रा स्वभार्यासु यथेष्टतः ।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः ।
द्विषन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः । [5]
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्वबीजे न तथा नृप ।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा ।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादात्मा सुतो भवेत् ।

49 a) G2 4 5 °माना जना — b) S °भिस्तुमुलैर् Ñ1 D3 5 जना (T1 G3 ज°, M6-8 अपि) — c) Ñ1 T2 मोदते T1 G1 2.6 M ते स्व(G3 तेच)दारेषु पुष्यति — d) For M6-8 see below — After 49, S ins

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मलिनवाससः ।
तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्रा धनलाभवत् ।

[M6-8 (hapl) om 49cd as also line 1 and the first half of line 2 of 644* — (L. 2) For first half cf v 1 49c]

50 a) K0 4 पुमान्क्रुद्धोपि, T1 G3 5 M अप्रियोक्तोपि (M5 6 हि); T2 G1 2 4 6 सुसक्रुद्धो° K3 T2 G2 4 5 दाराणां, Ñ3 स्वा रामां, T1 G1 3 6 M नारीं — b) Ñ V1 B D न कुर्या° K4 T1 G1 3 6 M वच; Ñ V1 B D (except D4) नर (for बुध) — c) G2 4 5 M2 8 रतिं प्रीतिश्च (M7 8 °तिं स्व-) धर्मं(M7 8 °र्मां)श्च M8 धर्मांश्च, M6 धर्मांश्च — d) T2 G1 2 4 5 तदायत्त°; M3 8 तास्वायत्तान् K3 3 4 D3 तु; Ñ V1 B (except B1) D4 Dn D1 2 4 हि; M6-8 तु (for च) — After 50, S ins

645* आत्मनोऽप्यमिति प्रोक्त सा रक्षा परा प्रजा ।
शरीरं लोकयात्रां च धर्मं स्वर्गमृषीन्पितॄन् ।

51 a) T G2-6 M पुण्या T1 दारा, G6 लोका (for रामा) G1.3 पुण्यदारा S (except T1) °तना — d) Ś1 K1 रामा स्मृता; D1 °रा:; G3 वामाद्ये M6-8

जातकर्मणि पुत्राणां तत्रापि विदितं तथा ॥ ६१
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥ ६५
मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च षडेवाप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुषुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि ।

M₆ सम्रपादे, Ñ₂ V₁ B₁ ₃ Da Dn D₁ ₄ °प्राम, B₃ ₄ ₆ (m as in text) D₃ °जात — ᶜ) Ś₁ K Ñ₂ D₂ °धर्मसु — ᵈ) Ś₁ K₁ B₁–₆ यथा; D₂ तथ; S ध्रुव

62 ᵇ) Ko Ñ V₁ B₃ D (except D₁ ₂) S °याद्धिजा° — ᵈ) Ś₁ K₁ स्व जीव, Ñ₁, ₂ V₁ B D₁₂ D₅ सजी° Ś₁ K₂ ₃ B₁ Da₁ Dn₂ शरदां — After 62, S ins

651* उपजिघ्रन्ति पितरो मन्त्रेणानेन मूर्धनि ।

63 Ś₁ K₁ Da₁ (hapl.) om. 63 — ᵃ) Ko लोको हि; K₂ ₄ B₄ ₅ पोष्यो हि; Ñ₁ ₂ V₁ योसौ हि; Ñ₃ पौत्रादि, Dn D₁ ₄ जीवित; D₂ जीवो हि, D₅ योगो हि; T₁ पूषो हि; G₁ ₃ M पोषण, G₄ ₅ पोषित B Da₂ D₃ T₁ °धीनोय; Dn D₁ ₄ G₁ ₃ ₄ ₅ M °धीन मे, T₂ G₆ °धीनोसौ — ᵇ) Ñ₁ ₂ V₁ B Da₂ D₂ सतानोपि (Ñ₁ ₂ V₁ हि) तवाक्षय — ᶜ) Ko ₃ ₄ B₃ ₅ D₂ जीवसे Ko Ñ₁, ₂ V₁ B Da₂ Dn D₁ ₃ ₄ T₂ पुत्र (for वत्स) — ᵈ) K₂ ₃ D₂ T₁ G₁, ₅ ₆ M₇ स सुखी, T₂ स जीव; G₂ सुचेत, G₄ ₆ सुखीव Ko ₂, ₄ T₂ G₃ शरद — After 63, S ins

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वाद प्रदृश्यते ।
[T₁ M₂, ₆–₈ प्रदृश्यते; M₅ °वर्तते]

64 In Ś₁, the portion from प्रसूतोऽय up to तपोरपस्य (in 75) is lost on the missing upper half of a fol (53) — ᵃ) G₁, ₃ प्रभूतो° — ᵇ) K₁ पुरुष पुरुषापर ; D₃ M₈ त्वमेव सन्द्विधा कृत (= 65ᵈ) — D₂ reads 64ᶜᵈ after 65 G₁ om 64ᶜᵈ — ᶜ) G₂ सलिले धाम B₃ °ह पद्म — ᵈ) Ñ V₁ B₁ ₆ Dn D₁ ₃ ₄ पै; S (G₁ om) ते (for मे) — T G₁–₃ M₅–₈ ins after 64 G₁, after 64ᵃᵇ

653* सर्वेषामग्ने सोम प्रेतास्मात्र स्मसान्नति ।

65 Ś₁ missing (cf v 1 64). — ᵃ) S (except T₂ G₂) च (for हि) — M₂ om 65ᶜᵈ — ᶜ) S (M₂ om) एव (for तथा) — ᵈ) T₂ G₃ ₄ ₆ त्वमेवासि द्वि° Ko ₄ °धा स्थित — After 65, D₂ reads 64ᶜᵈ

66 Ś₁ missing (cf v 1 64) — ᵃ) Ñ V₁ B D (except D₅) मृगावकृ° Dn D₁ ₄ M₈ पुरा; T G M₆–₈ हि (G₂ च) पै — ᵈ) G₃ कौमारे

67 Ś₁ missing (cf v 1 64) — ᵃ) K₂ ₃ Ñ₁ ₂ B₁ D₂ विप्रचि° — ᵇ) Ñ₁ सजपन्या; G₁ ₄ ₅ प्रजपन्या K अथ (for च) — ᶜ) Ñ₁ विश्वाची धैव रम्भा च — ᵈ) Ko ₄ Da₁ G₁ षडेता, K₂ ₃ M₆–₈ °ष्टेते, V₁ सजंता(?) K (except K₁) °प्सरसो

68 Ś₁ missing (cf v 1 64) K₁ D₁ (hapl) om 68ᵃ–69ᵇ — ᵃ) Ñ₂ तासां मे° Ko ₄ D₁₂ सा, K₂ D₂ मे; K₃ तु, Ñ₁ ₂ V₁ Da D₁ M₆–₈ मा; T₁ च, T₂ G M₂, ₅ पै (for मां) K₂ D₂ °का माता — ᵇ) G₂ °पंराप्नि A few MSS °प्सरा — ᶜ) G₃ समाप्य जननी मे मा — After 68, S ins

654* धीमानृषिर्धर्मपरो पैश्वानर इवापर ।
ब्रह्मयोनि सुतो नाम विश्वामित्रपितामह ।
कुशनस्य सुतो यस्मान्नाम्नासा धार्मिक ।
गाधिनस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिज ।
एवविध पिता राजन्माता मे मेनकाप्सरा ।

69 Ś₁ missing (cf v 1 64) K₁ D₁ om 69ᵃᵇ (cf v 1 68) — ᵃ) Ñ₁ ₂ V₁ B (B₃ marg) Da Dn D₁ ₄ पृष्ठे — ᵇ) M₆ ₈ °का सुता A few MSS °प्सरा — ᶜ) S (except G₂) पतिन्त्यज, C₁ अपविद्धं (as in text) K D₂ त्यक्ता (Ko ₄ D₁ त्यक्त्वा) (for याता) — ᵈ) G₁ ₃ ₄ ₅ जननी मानव प्रति — After 69, S (T₂ G₁–₃ M₆–₈ om line 6) ins a passage of 21 lines given in App I (No 31)

70 Ś₁ missing (cf v 1 64) — ᵃ) B (except

जातकर्मणि पुत्राणां तत्रापि विदितं तथा ॥ ६१
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥ ६५
मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च पडेवाप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुषुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि ।

M3 सत्रवादे, Ñ3 V1 B1.3 Da Dn D1.4 °ग्राम, B2.4.6 (m as in text) D2 °जात — c) Ś1 K Ñ3 D2 °त्संसु — d) Ś1 K1 B1-6 यथा; D2 तय; S ध्रुव

62 b) K0 Ñ V1 B3 D (except D1.2) S °यादधिजा° — d) Ś1 K1 त्व जीव, Ñ1.2 V1 B D12 D. सजी° Ś1 K2.3 B1 Da1 Dn2 शरदां — After 62, S ins

651* उपजिघ्रन्ति पितरो मन्त्रेणानेन मूर्धनि ।

63 Ś1 K1 Da1 (hapl.) om. 63 — a) K0 लोको हि; K2.4 B2.3 पोष्यो हि; Ñ1.2 V1 योसौ हि; Ñ3 पौत्रादि, Dn D1.4 जीवितं; D2 जीवो हि, D3 योगो हि; T1 पुषो हि; G1.2 M पोषण, G4.5 पोषित B Da2 D2 T1 °धीनोय; Dn D1.4 G1.3.4.5 M °धीन मे, T2 G6 °धीनोसौ — b) Ñ1.2 V1 B Da2 D2 सतानोपि (Ñ1.2 V1 हि) तवाक्षय — c) K0.2.4 B2.3 D2 जीवसे K0 Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 T2 पुत्र (for वत्स) — d) K2.3 D2 T1 G1.2.6 M7 स सुखी, T2 स जीव; G2 सुवेश, G4.6 सुनीय K0.2.4 T2 G3 शरद — After 63, S ins

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वाद प्रदृश्यते ।
[T1 M2.6-8 प्रदास्यते; M3 °वर्तते]

64 In Ś1, the portion from प्रसूतोऽय up to तयोरपत्य (in 75) is lost on the missing upper half of a fol (53) — a) G1.2 प्रभूतो° — b) K1 पुरुष पुरुषापर ; D1 M3 त्वमेव सन्द्विधा कृत (= 65d) — D2 reads 64cd after 65 G1 om 64cd — c) G2 सलिले वाम B3 °ह पश्य — d) Ñ V1 B1.6 Dn D1.4.5 °पि; S (G1 om) ते (for मे) — T G1-3 M... ins after 64 G4 after 64ab

653* सरसीवामले सोम प्रेक्षस्वात्मानमात्मनि ।

65 Ś1 missing (cf v 1 64) — a) S (except T1 G1) च (for हि) — M1 om 65cd — c) S (M1 om) प्र (for तथा) — d) T2 G2.4.5 त्वमेवासि हि° K0.4 °धा स्थित — After 65, D2 reads 64cd

66 Ś1 missing (cf v 1 64) — a) Ñ V1 B D (except D5) मृगावकृ° Dn D1.4 M3 पुरा; T G M1-3 हि (G3 च) पि — d) G3 कौमारे

67 Ś1 missing (cf v 1 64) — a) K2.3 Ñ1.2 B1 D2 विप्रचि° — b) Ñ1 सजयन्या; G1.2.3 प्रजयन्या K अथ (for च) — c) Ñ1 विश्वाची घैव रम्या च — d) K0.4 Da1 G1 पडेता, K2.3 M6-8 °ह्येते, V1 सर्जेत(?) K (except K1) °प्सरसो

68 Ś1 missing (cf v 1 64) K1 D1 (hapl.) om 68c-69b — a) Ñ3 तासां मे° K0.4 D12 सा, K2 D3 मे; K3 तु, Ñ1.2 V1 Dn D1 M6-8 मा; T1 च, T2 G M1.2 वै (for मां) K2 D2 °का माता — b) G2 °र्वराद्रि A few MSS °प्सरा — c) G3 संप्राप्य जननी मे सा — After 68, S ins

654* श्रीमान्नृपर्षिर्धर्मपरो वैश्वानर इवापर ।
महायोनि सुतो नाम विश्वामित्रपितामह ।
सुतस्य पुत्रो धर्मात्मा ... धार्मिक ।
गाधिनस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिज ।
स पिता राजन्माता मे मेनकाप्सरा ।

69 Ś1 missing (cf v 1 64) K1 D1 om (cf v 1 68) — a) Ñ1.2 V1 B (B3 marg) Da Dn D1.4 पृष्ठे — b) M3.4 °का सुषा A few MSS °प्सरा — c) S (except G1) परित्यज्य, G1 अपनीयैव (as in text) K D3 त्यक्त्वा (K0.4 D2 त्यक्त्वा) (for याता) — d) G1.3.4 जननी पातक प्रति — After 69, S (T2 G2-5 M... om line c) ins a passage of 21 lines given in App I (No 31)

70 Ś1 missing (cf v 1 64) — a) B (except

६९

शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १
मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २
क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ३
महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४
सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६
यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।

स चैवाप्य — ᵇ) S तान्सरा सा च (T2 G1 2 चैव) Some MSS °प्सरा

78 D2 om 78 (cf v 1 76) For S cf v 1 72 — ᵃ) Ñ1 2 B Da Dn D1 4 transp पुत्र and ते — ᵇ) Ñ B (except B3) Da Dn D1 2 प्राप्नोति — ᵈ) K1 S साए°, Ñ B Da Dn D1 4 °स्सम

79 D2 om 79ᵃᵇ (cf v 1 76) For S cf v 1 72 — ᵃ) Ñ1 2 B Da Dn D1 4 transp योनि and ते — ᵇ) Cf 75 and v 1 Ś1 K1 2 D2 °ह्रीन् विधास्यसि; Ñ1 2 B Da Dn D1 4 G2 °ह्रीय प्रभाषसे

80 For S cf v 1 72 — ᵃ) S एव (for एतत्) — After 80ᵃᵇ, S ins

658* सर्वा याथा स्त्रियो लोके सर्वा कामपरायणा ।
सर्वा स्त्रिय परवशा सर्वा क्रोधसमाकुला ।
असत्योक्ता स्त्रिय सर्वा न वक्तुं वक्तुमर्हसि ।

— ᶜ) S त्वां प्रष्टुमिच्छामि (T1 °च्छेय) — ᵈ) S इति (M6-8 इत) (for त्वया)

Colophon om in B D (but found in Cd, as also in Arj's comm, though Da erroneously omits it). V1 missing — *Major parvan* T2 G M सम्भव° (for आदि°) — *Sub-parvan* T1 सम्भव Ś1 K Ñ T2 G1, 3-5 M2 4 7 Cd Arj (comm) (om sub-parvan name) mention only शाकुन्तल — *Adhy no* (figures, words or both) K0 70, T1 87, T2 37, G M 38 — *Śloka no* Ñ2 Dn 81, Da1 91

69

☞ This adhy is missing in V1 D2 (cf v 1 1 62 2, 68 74), the MSS are wholly ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच — ᵃ) Ś1 परदासानि G2 सर्षपाणि न प° — G1 om 1ᶜᵈ — ᶜ) S (G1 om) इति(T1 G2 मेर)मा°

2 ᵃ) Ñ2 त्रिदशानामपि — ᵇ) Ñ °नामपि — ᶜ) Ś1 K1 ममैव हृदय°; K0 4 B1m °वोत्कृष्ट°; K2 °वोद्दिष्ट, Da corrupt, T1 °व द्विज°; G1 वो द्विज°; G2 °न शुष्य°; M6-8 °वोत्कृष्ट° Cd mentions तमुत्कृष्यते (? read उत्कृष्यते) — ᵈ) K0 जातु न; K2 Ñ B3 Dn D1 2 M6-8 जन्मना

3 ᵃ) S क्षितौ चरसि Ñ1 2 B D (except D1) राजेन्द्र

4 ᶜ) K0 2 भुवनानि K (except K1) °नस्यामि — ᵈ) B1m शृणु (for पश्य) — After 4, S ins

659* पुरा नरवर पुत्र ऊर्वश्यां जनितस्तदा ।
आयुर्यस्य महाराज तव पूर्वपितामह ।
महर्षयश्च बहव क्षत्रियाश्च परंतप ।
अप्सरस्सु प्रसूतास्ते मातृदोषो न विद्यते ।

[(L 1) M °वर यथा — (L 3) T G2-4 °तथा — (L 4) G1 3 M2 4 अप्सरासु M6-8 प्रसूतैव]

5 S reads 5 after 8 (G1, om 5ᵃᵇ and S, reads 5ᶜᵈ after 7) — K2 G1 om 5ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 सत्य चापि प्र°; T G (G1 om) सत्य च (T1 सत्यं °, T2 सत्यता) प्र° — ᵇ) T G (G1 om) सत्य; M तव (for ते प्र) Ñ2 (om य) प्रवक्ष्यामि च K0 4 T2 G1 4 ते मृणु; M चानघ — ᶜ) G2 नर्वेण; M2 मो हिंसात्; M6-8 हीनेन — ᵈ) Ñ B3 4 6 Da श्रुत्वा तं, B1 D1 श्रुत्वा त्वं; B2 Dn 1 4 श्रुत्वा तत् (by transp) — After 5, S ins

660* पांसुपातेन हृष्यन्ति न तत् महान्ति ।

which is followed by (the first or ... (ᶜ) 11ᶜ, then follow 15–16, G2, however, reads 11ᶜᵈ only here, om 15–16 altogether

6 ᵇ) T1 G1 2 M दृष्ट्वा, M2 °हन्ते (for पश्य) T2 G2-4 वीक्षते नात्मनो मु — ᶜ) G तावत् (for °वत्) — ᵈ) Ñ 1 B1 D रूपत° D1 °सुन्दर

६९

शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १
मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २
क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ३
महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४
सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६
यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।

स चैवाश्य — [b]) S दास्सरा सा च (T2 G1 2 चैव) Some MSS °प्सरा

78 D2 om 78 (cf v 1 76) For S cf v 1 72 — [a]) Ñ1 2 B Da Dn D1 4 transp पुत्र and ते — [b]) Ñ B (except B3) Da Dn D1 2 चालोति — [d]) K1 S साए°, Ñ B Da Dn D1 4 °सम

79 D2 om 79[ab] (cf v 1 76) For S cf v 1 72 — [a]) Ñ1 2 B Da Dn D1 4 transp योनि and ते — [b]) Cf 75 and v 1 Ś1 K1 2 D2 °हीन विधात्तमि; Ñ1 2 B Da Dn D1 4 G2 °हीन प्रभावने

80 For S cf v 1 72 — [a]) S यच (for यतात्) — After 80[ab], S ins

658* सर्वा यामा स्त्रियो लोके सर्वाः कामपरायणा ।
सर्वा स्त्रिय परवशा सर्वा क्रोधसमाकुला ।
असत्योक्ता स्त्रिय सर्वा न वक्त्व वक्तुमर्हसि ।

— [c]) S त्वां द्रष्टुमिच्छामि (T1 °च्छेय) — [d]) S इति (M6-8 इत) (for त्वया)

Colophon om in B D (but found in Cd, as also in Arj's comm, though Da erroneously omits it). V1 missing — *Major parvan* T2 G M सम्भव° (for आदि°) — *Sub-parvan* T1 सम्भव Ś1 K Ñ T2 G1.3-5 M3 5 7 Cd Arj (comm) (om sub-parvan name) mention only शाकुन्तल — *Adhy no* (figures, words or both) K0 70, T1 67, T2 37, G M 38 — *Ślok no* Ñ2 Dn 81, Da1 91

69

☞ This adhy is missing in V1 D2 (cf v 1 1 62 2, 68 74), the MSS are wholly ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच — [b]) Ś1 परमाणि G2 सर्षपाणि न प° — G1 om 1[cd] — [c]) S (G1 om) हमि(T1 G° मेर)मा°

2 [a]) Ñ2 त्रिदशानापि — [b]) Ñ °श्चापि — [c]) Ś1 K1 ममैव दृश्य°; K0 4 B1m °वोद्रुष्य; K2 °वोद्दिश्य, Da corrupt, T1 °व दिश्य°; G1 वो दिश्य°; G° °व मुष्य°; M6-8 °वोदीश्य Cd mentions तदुद्रुच्यते (? read उद्रुच्यते) — [d]) K0 तातु न; K2 Ñ B3 Dn D1 2 M6-8 जन्मन

3 [a]) S क्षितौ चरसि Ñ1 2 B D (except D1) राजेन्द्र

4 [b]) K0 2 भुवनानि K (except K1) °गच्छामि — [d]) B1m शृणु (for पश्य) — After 4, S ins

659* पुरा नरवर पुत्र ऋषयो जनितामहा ।
आयुर्गीस महाराज तव पूर्वपितामह ।
महर्षयश्च यतः क्षत्रियाश्च परंतप ।
अप्सरस्तु स्त्रीणां च मातृदोषो न विद्यते ।

[(L 1) M °पर नयात — (L 3) T G2-4 °तपा — (L 4) G1 2 M3 5 अप्सरासु M6-8 स्त्रीणां [illegible]]

5 S reads 5 after 8 (G1 om 5[ab] and S reads 5[cd] after 7) — K2 G1 om 5[ab] — [a]) Ś1 सत्य चापि प्र°; T G (G1 om) सत्य च (T1 सत्यं°, T2 सत्यता) त्रिप° — [b]) T G (G1 om) सम्प्र; M तव (for न प्र) Ñ2 (om य) प्रवक्ष्यामि च K0 4 T2 G2 4 से सुत; M नानघ — [c]) G2 नवेन; M3 नो [illegible]; M6-8 [illegible] — [d]) Ñ B1 4 6 Da श्रुत्वा से, D1 Dn श्रुत्वा त्व; B1 Dn 2 4 श्रुत्वा तत्र (by transp) — After 5, S ins

660* [illegible]

which is followed by (the first occurrence of) 11[cd], then follow 15-16, G2, however, reads 11[cd] only here, om 15-16 altogether

6 [b]) T2 G1 2 5 M दृश्य, M3 °दृश° (for पश्य) T2 G4 5 वीक्षते नात्मनो मु — [c]) G [illegible] (for [illegible]) — [d]) Ñ 1 B1 D [illegible]

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् ॥ १९
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ २०
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥२३

'स्वायून्) M3 ह्रेषान्; M6-8 दु स्थान् T2 G3-6 M5 भ्रमशय.]

15 Ś1 missing (cf v 1 13) — G1 om 15-16 — For sequence of S cf v 1 5 — a) G2 4 सुनास्तिक ; Cd as in text D5 T G1 6 M नास्तिकोप्युद्विजतेव (D5 °जेद्देत. M8 8 जेद्देव)

16 Ś1 missing, G2 om 16 (cf v 1 13, 15) — For sequence of S cf v 1 5 — a) G1 2 3 transp वै and पुत्र — b) K2 Ñ B3 D (except Dn D3) न (for ऽव) — c) T1 G1 3 4 6 इति — d) S (G3 om) सर्वे(M °र्वे)न कल्पितविधेत् — After 16, S (except G3) ins

664* अभक्ष्येऽप्यगृहेऽशुद्धे नास्तिके पापकर्मणि ।
पुराचारे कलिर्भूयात्स कलिर्धर्मचारिषु ।
[(L 2) T1 G6 साधु; M8 तिष्ठेत् (for भूयात्)]

17 Ś1 missing (cf v 1 13) — ab) G3 °प्रतिष्ठाभि रितय D4 (? hapl) om 17c-18d Ñ B2 repeat 17cd after 19 — d) M transp तस्मात् and पुत्र T1 G1-5 न तु त्य°; T2 तु न त्य° G6 मानस प्रीतिवर्धन (cf 19b)

18 Contrast Manu 9 158 ff Ś1 missing (cf v 1 13) D4 om 18 (cf v 1 17), M6-8 om 18-19 — a) K6 °स्वभवान D3 सम्य; T G1-4 M5 8 स्वपत्न्यां; G1 2 6 स्वपत्न्यां (for पञ्च) — b) M3 कृतान्धर्मान् (for लब्धान्क्रीतान्) T1 G2 6 M8 क्रीतान्सर्व(G2 सुतान्दृष्टे)विवर्जितान्; G1 3 4 क्रीतान्सम्यक्च्छ(G3 4 °ज्जि)तान — c) Ñ सप्तान; D1 कृतान्; G6 क्रीतान् D3 कन्यासु चो ; T G1 4 6 M5 8 अन्येष्वपि ; G3 यदि त्वयो — After 18, S (except M6 8) ins

665* तत्र पञ्चान्युदायादा षडदायादबान्धवाः ।
[cf (var) Manu 9 158cd — G1 M5 8 अतः Manu तेषां]

19 Ś1 missing, M6-8 om 19 (cf v 1 13, 18) — a) K (except K2) D3 धर्मकीर्तिवरा (K1 °राः); B3 S (M6-8 om) धर्मकृत्य(P3 °त्या ; G3 धर्मार्थ)वहा (G3 °वहान; G6 °प्रदा) — b) For 19b, G3 subst 17d (v 1 सु for स) B1 4 D2 मानस B3 D5 °वर्धनात्, K1 D4 मन प्रीतिविवर्धनान् (D4 °विवा); K4 सम सप्रीतिविवर्धनान् — c) T1 G (except G3) त्रायन्ते — d) B6 G2 धर्मपरा — After 19, Ñ2 B3 repeat 17cd

20 Ś1 missing (cf v 1 13) — a) D तस्य; M तस्मात् — b) K (except K1) Ñ2 3 B1 D (except Dn D3) transp न and पुत्र — After 20ab, S ins

666* तस्मात्पुत्र च सत्य च पालयस्व महीपते ।
उभय पालयन्लोके प्रशस्त बहुमर्हसि ।
[(L 1) M7 8 सत , M6-8 धर्म (for तस्मात्) G2 धर्म (for सत्य) M6-8 पालयस्वाभिमानाहि — (L 2) M (except M1) रोदसी (for उभय) G2 लोक; M विन (for लोकान्)]

— K2 om 20cdef — c) D1 आत्मन K1 T G (except G 6) °धर्मेत (T1 °र्म च) — d) Ñ2 D3 दा रा; S °देवा Ñ2 B D4 Dn D5 4 4 पालयन्नुपतिशार्दूल — f) G (except G3 6) M नेह युक्तं (G युक्तं) त्वमर्हसि

21 Ś1 missing (cf. v 1 13) — b) K2 सर (for क्रतु) — After 21ab, K2 ins

667* वरं सहस्रादात वरं सत्यमनुत्तमम् ।

22 Ś1 resumes with सत्यम (22d) — c) G1 M1-8 च (for हि) — d) Ś1 °मेवातिरिच्यते

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् ॥ १९
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ २०
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥ २३

°स्याप्नुन्) M3 छेशान्; M6-8 दुःखान् T2 G3-6 M8 असद्वय.]

15 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — G2 om. 15-16. — For sequence of S cf. v. l. 5. — a) G2 4 सुनास्तिक; Cd as in text. D3 T G1 6 M नास्तिकोप्युद्विजत्येव (D3 °जेद्देव, M8 8 जेद्देव).

16 Ś1 missing, G2 om. 16 (cf. v. l. 13, 15). — For sequence of S cf. v. l. 5. — a) G1 2 3 transp. वै and पुत्र. — b) K2 Ñ B3 D (except Dn D3) न (for ऽव). — c) T1 G1 3 4 6 घ्नति. — d) S (G2 om.) स्वर्गे(M °र्ग्ये)न कल्पितावितोत्. — After 16, S (except G2) ins.:

664* अभक्ष्येऽप्यगृहेऽशुद्धे नास्तिके पापकर्मणि ।
दुराचारे कलिर्भूयात्कलिर्धर्मचारिषु ।
[(L. 2) T1 G6 राज्ञः; M8 तिष्ठेत् (for भूयात्).]

17 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ab) G3 °प्रतिष्ठाभि रित्यथ. Da2 (hapl.) om. 17c-18d. Ñ B2 repeat 17cd after 19. — d) M transp. तस्मात् and पुत्र. T1 G1-3 न पु त्य°; T2 पु न त्य°. G6 मानस प्रीतिवर्धन (cf. 19b).

18 Contrast Manu 9. 158 ff. Ś1 missing (cf. v. l. 13). Da2 om. 18 (cf. v. l. 17), M6-8 om. 18-19. — a) K6 °स्वभवान्. D3 सम्य; T G1-4 M6 8 रूपान्; G1 3 6 इत्यया (for पञ्च). — b) M2 पृष्ठानन्यमान् (for लब्धान्क्रीतान्). T1 G2 6 M2 क्रीतान्सर्वं(G2 मुतान्दर्वं)विव र्जितान्; G1 3 4 5 क्रीतान्सनपवार्धि(G1 5 °र्जि)तान्. — c) Ñ सम्प्रान्; D1 पूतान्; G3 क्रीतान्. D1 चान्यासु चो; T G1 4 6 M2 3 अन्येषु चो; G3 वाचि त्वां°. — After 18, S (except M6 8) ins.:

665* तत्र षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।
[= (var.) Manu 9. 158cd. — G1 M2 6 अत्र; Manu तेषां.]

19 Ś1 missing, M6-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 18). — a) K (except K3) Da1 धर्मकीर्तिकरा (K1 °रान्); B3 S (M6-8 om.) धर्मकृत्य(P3 °त्या; G3 धर्मादृ(दि))करा (G3 °करान्; G2 °प्रदा). — b) For 19b, G3 subst. 17d (v. l. सु for स). B3 4 D2 मन स. B1 D1 °वर्धनान्. K1 Da1 मन प्रीतिविवर्धनान् (Da1 °विना); D3 मन सप्रीतिवर्धनान्. — c) T1 G (except G3) त्रायन्ते. — d) B1 6 G3 धर्मपरा. — After 19, Ñ1 B3 repeat 17cd.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D तत्र; M तस्मात्. — b) K (except K1) Ñ1 2 B1 D (except Da D3) transp. न and पुत्र. — After 20ab, S ins.:

666* तस्मात्पुत्रं च सत्यं च पालयन्व महीपते ।
उभयं पालयन्सोऽस्मात्त्यक्तुमर्हसि ।
[(L. 1) M2 3 तत, M6-8 धर्म (for तस्मात्). G3 धर्म (for सत्य). M6-8 पालयन्सर्वमाप्नुहि. — (L. 2) M (except M1) रोदसी (for उभय). G2 हेतः; M विप्र (for सोऽस्मात्).]

— K3 om. 20cdef. — c) D2 आत्मान. K1 T G (except G 6) °धर्मौ (T1 °र्मं च). — d) Ñ1 D1 ततः; S °हेमा. Ñ2 B D1 Dn D2 3 4 पालयन्पृथिवीपते. — e) G (except G2 4) M नेह वोढुं (G वोढुं) त्वमर्हसि.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — b) K2 मत्र (for क्रतु). — After 21ab, K3 ins.:

667* वरं सरस्तटाकम्य वरं कन्यागुणप्रदः ।

22 Ś1 resumes with पुत्रया (22b). — c) G1 M1-3 च (for हि). — d) Ñ1 °मेवातिरिच्यते.

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ २८
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ ३१
अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ॥ ३२
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४

28 Ś1 K1 D2 om उवाच, S om वैश° उ° — a) Ñ2 पुत्रमुत्पन्ना तु K3 5 Ñ2 B D (except D2) T1 राजान — b) Me-s स्म प्रातिष्ठत् — After 28ab, D2 S ins

671* तस्या क्रोधसमुत्थोऽसि सपुत्रो मूर्धन्यवत ।
मतिर्यस्यात्मनोऽङ्गेषु तत क्रोधाभिमात्मजम् ।
प्रस्थितायानयत्साध्वी सह पुत्रेण वै वनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy no T1 88, T2 38, G M 39) — Before 28cd, S ins वैश° (beginning a new adhy) — c) Ñ B3 Da Dn D1 4 अथान्तरिक्षात D2 राजान — e) B1 m °सामात्यै — f) K2 Ñ B D om (the prefix) आ S °श्चाभि (G1 M1 °पि) सवृत

29 Before 29, D2 ins वागुवाच — a) K2 B1 D1 T G1 3-4 M2 4 6 8 माता भस्त्रा (by transp), G2 M1 माता भर्त्रा Ñ2 पिता — b) S यस्मात्; Cd येन (as in text) — c) T1 G1 2 Me-s दौः पतिं, T2 G3-6 M2 4 दौष्यंतिं (G3 6 M2 °त) — After 29c, S ins

672* सत्यमाह शकुन्तला ।
सर्वेभ्यो ह्यङ्गमङ्गेभ्य साक्षादुत्पद्यते सुत ।
आत्मा चैव सुतो नाम तेनैव तव पौरव ।
आहित ह्यात्मनात्मान परिरक्ष इम सुतम् ।
अनन्यां च प्रतीक्षस्व

[(L 1) = 30c. — (L 3) G1 M2-3 तथैव (for तेनै°) — (L 4) G1 परिरक्ष Me-s त्वमात्मज]

— After 29, S (G1 om lines 2-3) ins

673* ऋिय पवित्रमतुलमेतद् दुःषन्त धर्मत ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ।
सत सर्वाणि भूतानि स्यादतुल समन्तत ।
आहितात्मरतोरेव,

[(L 2) Me-s दुष्कृतानि — (L 4) T2 आहिता त्व सतो रेतो G1 स्वतोरेव]

— After 673*, S repeats 29cd

30 Ś1 K1 (hapl.) om 30 — a) Hypermetric K0 पुत्रमुत्प°, D11 S पुत्र न° Cd cites उद्धयति — b) S (except M2) °क्षय Cd as in text — K1 om 30cd — cd) Ñ2 आहितो यत्त्वया गर्भ सत्यमस्या शकुन्तला (cf last line of 673*) — After 30, S ins

674* पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुन ।
अन्योन्यप्रकृतिश्चैषा

[(L 2) G3 Me-s अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (G° °मेव)]

After 674*, S repeats 29a

31 b) T1 भरे; T2 G Me-s भरस्व — c) M दौः पं (M2 4 °ष्य)न्ति — d) G1 सत्य (for पुत्र) A few MSS नृप

32 a) D2 अभूतिरः; T2 G2 6 भाभूतिर्, G1 3 4 5 भू°; M2 भा°; Cl as in text Ś1 K1 कस्त्यजेत् (as in text), K0 4 G3 स्वात्मजा; K° महात्मा; K3 T1 M नृपा (Me-s °स)त्मा; Ñ B D यत् (B1 m 2 य) सत्ययं (D1 यजमान), T2 G1 2 3 5 न त्याज्या, G1 महात्म — b) Ñ B D जीवेत (D11 as in text, D2 जायते), T1 जीवन्; Me-s जीवत् (for जीवन्) T2 G (except G2 6) M2 जीवन्त जीवना(M6 °ना)त्मज — d) K0 दौःषन्त, B Da D2 4 दौष्यन्ति, T1 Me-s सुव्रत Ś1 K1 नृप K0 2 3 पार्थिव, S च

33 b) M इह (for अपि) — c) T1 G2 त्वं (for त्वे) — After 33, S reads 40 (40ab being repeated in its proper place) then ins

675* ... ।
... ।
... ।

[G Me-s ...]

34 a) B D2 D ... — b) K1 D (except D2 D) ... — After 34ab, S ins

676* ... ।

[Me-s ...]

35 a) Ñ2 T2 G1 3 ... — ...

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ २८
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ ३१
अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ॥ ३२
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४

---

28 Ś1 K1 D5 om उवाच, S om the ref. उ° — a) Ñ2 पृथसुमन्त्रा तु K2 3 Ñ2 B D (except D5) T1 राजान — b) Me-3 सा प्रतिष्ठ्य — After 28ab, D4 S ins

671* तस्मा क्रोधसमुत्योऽसि सभूसो मूर्ध्वंदस्यत ।
मणियस्यात्मनोऽङ्गेषु तत क्रोधाशिमाग्मजम् ।
प्रस्थितयानयथाही मह पुत्रेण च पनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy no T1 88, T2 38, G M 39) — Before 28cd, S ins वैश° (beginning a new adhy) — c) Ñ B3 Da Dn D1 4 अथान्तरिक्षात D2 राजान — e) B1m °तामास्यै — f) K2 Ñ B D om (the prefix) आ S °आभि (G1 M1 °पि) मवृत

29 Before 29, D2 ins वागुवाच — a) K2 B1 D1 T G1 3-4 M2 5 6 2 माता भस्त्रा (by transp), G2 M1 माता भर्त्रा Ñ2 पिता — b) S यस्मात्; Cd येन (as in text) — c) T1 G1 2 Me-3 श्रौ पति, T2 G3-6 M2 3 दौष्यंति (G3 6 M2 °त) — After 29c, S ins

672* सत्यमाह शकुन्तला ।
सर्वेभ्यो ह्यङ्गमङ्गेभ्य साक्षादुत्पद्यते सुत ।
आत्मा चैव सुतो नाम तेनैव तव पौरव ।
आहित ह्यात्मनात्मान परिरक्ष इम सुतम् ।
अनन्यां त्व प्रतीक्षस्व

[(L 1) = 30c. — (L 3) G1 Me-3 तथैव (for तेनै) — (L 4) G1 परिरक्ष्य Me-3 त्मसात्मज]

— After 29, S (G1 om lines 2-3) ins

673* स्त्रिय पवित्रमतुलमेतद् ुःषन्त धर्मत ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ।
तत सर्वाणि भूतानि स्थावराणि समन्तत ।
आहितात्मजनोऽपि,

[(L 2) Me-3 दुष्कृतानि — (L 4) T1 आहिता त्व सतो रेतो G1 मतनोऽपि]

— After 673*, S repeats 29cd

30 Ś1 K1 (hapl.) om 30 — a) Hypermetric Ko पुत्रमुन्न°, D11 S पुत्र न° Cd cites उन्नयति — b) S (except M2) °क्षय Cd as in text — K1 om 30cd — cd) Ñ2 आहितो यत्त्वया गर्भ सत्यमस्या शकुन्तला (cf last line of 673*) — After 30, S ins.

674* पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुन ।
अन्योन्यप्रकृतिर्ह्येषा

[(L 2) G2 Me-3 अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (G2 °मेव)]

After 674*, S repeats 29cd

31 a) T1 अतो; T2 G Me-3 अतस्त्व — c) M दौ पं (M3 5 °ष्य)ति — d) G2 मस्य (for पुत्र) A few MSS नृप

32 a) D1 अभूतिर; T2 G3 6 आहृतिर्, G1 2 4 5 भु°; M2 आ°; Cl as in text Ś1 K1 कस्त्यज्यात् (as in text), Ko 4 G2 स्त्यजेत्; K3 सत्यज्यात्; K2 T1 M त्यजेत् (Me-3 °स्त)जेत्; Ñ B D यस् (B1m 3 य) त्यजेत (D1 यजनात्), T2 G1 2 3 5 न त्यजेत्, G3 सत्यज्य — b) Ñ B D जीवेत (D11 as in text, D1 नापर), T1 जीवन्; Me-3 जीवत् (for जीवन्) T2 G (except G3 6) M2 जीवन जीवता (M3 °मा)त्मज — d) Ko दौःषन्त, B Da D1 4 दौष्यन्ति, T1 Me-3 दु ष्यत Ś1 K1 भज Ko 3 4 पार्थिव, S च

33 b) M तव (for अपि) — d) T1 G2 4 ते (for मे) — After 33, S reads 40 (40ab being repeated in its proper place) then ins

675* वैशंपायन ।
इत्युक्त्वा ततो देवा ऋषयश्च तपोधना ।
पतिव्रतेति सहसा पुष्पवृष्टिं ववर्षिरे ।

[G Me-3 c °वृष्टि]

34 a) Ñ D1 D तच्छ्रु, ... पौरव — b) K2 D (except D4 D) दिवौकस — After 34ab, S ins

676* दिव्यानामनुसूचक प्रस्थ प्रहर्षितः ।

[Me-3 निर्वित्य च]

35 a) Ñ2 T1 G1 2 इति (for अ...) — ...

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७
याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९ C 1.3122 B 1.74.131 K. 1.100.12

682* अनृत वाप्यनिष्ट वा दुरुक्त वापि दुष्कृतम् ।
त्वयाप्येव विशालाक्षि क्षन्तव्य मम दुर्वच ।
क्षम्या पतिकृतं नार्य· पातिव्रत्य भजन्ति या ।
[(L 1) G1 2 M अरिष्ट — (L 3) T2 G3-5 क्षमा पतिकृते]

43 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — a) T G3 4 5 एवमुक्त्वा तु, G3 तथैव° — After 43a, S ins

683* तामनिन्दितगामिनीम् ।
अन्त पुरं प्रवेश्यैव
[(L 1) M6-8 तया (for ताम्)]

— d) S पूजयित्वा तु (M6-8 च) — After 43, D4 ins the latter half of 683* and repeating thereafter 43b, completes the line, which introduces 684*, while, S ins

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभापत ।
मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशन ।
ऋणादद्य विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने ।
विश्वामित्रसुता चेय कण्वेन च विवर्धिता ।
स्नुषा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् ।
पुत्रस्य वचन श्रुत्वा पौत्र सा परिपस्वजे ।
पादयो. पतितां तत्र रथन्तर्या शकुन्तलाम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्या हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
उवाच वचन सत्य लक्षये लक्षणानि च ।
तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति ।
तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्व वरवर्णिनि ।
एवमुक्ता रथन्तर्या पर हर्षमवाप सा ।
शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा ।
ततोऽग्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम् ।
ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा सैनिकानां च भूपति ।
[(L. 3) D4 G3 M6-8 अस्मि (D4 °स्मिन्) पौत्रेण ते शुभे — (L 11) G3 M6-8 transp तव and भर्ता — (L. 16) D4 M6-8 भूमिप (D4 °प)]

44 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — a) D5 स तथैव, S दौष्य(T1 G2 M6 7 °ष)न्ति च K (K3 missing) Ñ3 स, Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 M6-8 तु (for च) Ñ1 2 Dn D1 4 M8. 8 तदा — After 44, K1 ins

685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।
कालधर्मं स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।,

while S ins

686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवन्नृप ।
ततो वर्षशत पूर्ण राज्य कृत्वा स्वसौ नृप ।
कृत्वा दानानि दु·षन्त स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।
दौ·षन्तिर्भरतो राज्य यथान्यायमवाप स ।
[(L 2) M °त्वा नराधिप — (L 3) M दत्त्वा G गत्वा वना° — (L 4) G3-6 दु·षताद्भरतो, M6-8 दु·षतोपरमे]

45 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — c) Ñ3 भासुर and अजर — d) Da °सवादन

46 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — c) G3 भरतो (for च सतां) — d) K0 2 4 Ñ3 T G (except G3 6) M5 6 8 प्राप्य

47 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — a) T1 G3 6 M °वर्ती तु — Ś1 resumes with 47c — c) K (K3 missing) Ñ3 D5 विविधै — d) M (except M8) देवो (for शक्रो)

48 In Ś1, 48ab is broken off — K3 missing (cf. v 1 41) — b) Ñ1 2 B3 4 D (except Da D2) M (except M8) विधिवद् — c) Ś1 K1 T G1 6 M श्रीमद्- G2 4 5 श्रीमद्भिर्वितत Ś1 B1 6 Da2 D1.4 गोविनत, K0 2 Da1 °मत, K1 °रत, K4 गोभिमत; D2 योपि च त, T2 °क्रांतिं; G3 °दित

☞ After 48, S ins the latter part of the (genealogical) adhy 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants, the collations of the Southern MSS are given in the notes to adhy 89 (q v).

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६

स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७
याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९ C 1 3122 B 1 74 131 K 1 100 12

682* अनृत वाप्यनिष्ट वा दुरुक्त वापि दुष्कृतम् ।
त्वयाप्येव विशालाक्षि क्षन्तव्य मम दुर्वच ।
क्षम्या पतिकृतं नार्य· पातिव्रत्य व्रजन्ति या ।
[(L 1) G1 2 M अरिष्ट — (L 3) T2 G3-5 क्षमा पतिकृते]

43 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — ^{a}) T G2 4 5 एवमुक्त्वा तु, G3 तथैव° — After 43^{a}, S ins
683* तामनिन्दितगामिनीम् ।
अन्त पुरं प्रवेश्यैव
[(L 1) M6-8 तया (for ताम्)]
— ^{d}) S पूजयित्वा तु (M6-8 च) — After 43, D4 ins the latter half of 683* and repeating thereafter 43^{b}, completes the line, which introduces 684*, while, S ins
684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभाषत ।
मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशन ।
ऋणादद्य विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने ।
विश्वामित्रसुता चेय कण्वेन च विवर्धिता ।
स्नुषा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् ।
पुत्रस्य वचन श्रुत्वा पौत्र सा परिषस्वजे ।
पादयो. पतितां तत्र रथन्तर्यां शकुन्तलाम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्या हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
उवाच वचन सत्य लक्षये लक्षणानि च ।
तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति ।
तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्व वरवर्णिनि ।
एवमुक्ता रथन्तर्या पर हर्षमवाप सा ।
शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा ।
ततोऽग्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम् ।
ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा सैनिकानां च भूपति ।
[(L. 3) D4 G3 M6-8 अस्मि (D4 °स्मिन्) पौत्रेण ते शुभे — (L 11) G3 M6-8 transp तव and भर्ता — (L. 16) D4 M6-8 भूमिप (D4 °प)]

44 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — ^{a}) D5 स तथैव, S दौष्य(T1 G2 M6 7 °ष)न्तिं च K (K3 missing) Ñ3 स, Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 M6-8 तु (for च) Ñ1 2 Dn D1 4 M5. 8 तदा — After 44, K1 ins
685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।
कालधर्मं स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।,
while S ins
686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवन्नृप ।
ततो वर्षशत पूर्णं राज्य कृत्वा स्वसौ नृप ।
कृत्वा दानानि दु·षन्त स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।
दौ·षन्तिर्भरतो राज्य यथान्यायमवाप स ।
[(L 2) M °त्वा नराधिप — (L 3) M दत्त्वा G गत्वा वना° — (L 4) G3-6 दु·षताद्भरतो, M6-8 दु·षतोपरमे]

45 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — ^{c}) Ñ3 भासुर and अजर — ^{d}) Da °सवादन

46 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — ^{c}) G3 भरतो (for च सतां) — ^{d}) K0 2 4 Ñ3 T G (except G3 6) M5 6 8 प्राप्य

47 Ś1 K3 missing (cf v 1 37, 41) — ^{a}) T1 G3 6 M °वर्ती तु — Ś1 resumes with 47^{c} — ^{c}) K (K3 missing) Ñ3 D5 विविधै — ^{d}) M (except M5) देवो (for शक्रो)

48 In Ś1, 48^{ab} is broken off — K3 missing (cf. v 1 41) — ^{b}) Ñ1 2 B3 4 D (except Da D2) M (except M5) विधिवद् — ^{c}) Ś1 K1 T G1 6 M श्रीमद्- G2 4 5 श्रीमन्निर्विततं Ś1 B1 6 Da2 D1. 4 गोविनत, K0 2 Da1 °मत, K1 °रत, K4 गोभिमत; D2 योपि च त, T2 °कृर्तिं; G3 °दित

☞ After 48, S ins the latter part of the (genealogical) adhy 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants, the collations of the Southern MSS are given in the notes to adhy 89 (*q v*).

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ३
तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ७
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।
इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १०
मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ।
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
करूपमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३
पृषध्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ । C. 1 3142 B 1 75.17 K 1 69.20

---

4 ^{ab}) G1 2 M3 5 transp जज्ञे and दक्षो B5 यस्मादिमा — ^{d}) D5 सर्वभूतपिता°

5 ^{a}) Ś1 K वीरण्या, B1 3 m 6 (m as in text) T1 वैर°, B4 वेरि°; Da1 वीरेणा, D3 T2 G M6–8 वैरि°, D5 वार्क्षिन्या — ^{d}) K0 4 शासित°

6 ^{a}) Ś1 °नमितान्; K1 °नपि तान्; Ñ1, 2 B D (except D5) °न्सभूतान्; Ñ3 T1 G3 M °न्स तु तान्, T2 G1 4–6 °न्सहितान्; G2 °न्ससतान् — ^{b}) Ñ1 2 B D (except D5) दक्षपुत्राश्च ना° — ^{d}) K1 B1, 5 6 Da2 T2 Cd सांख्य Da1 ससाख्य ज्ञानमुत्तम; G6 येन स्युरजरामरा — After 6, D3 T1 G1–3 ins

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7 ^{b}) Ś1 K0 1 °कास्येभि°; K2 कान्येति, K4 °कार्येभि°; T1 M °कात्मनि T2 G समजीजनत् (for अभि°)

8 ^{ab}) = Manu 9 129^{ab} — ^{a}) = 1 60 12^{a} Ñ Dn M transp स and दश — ^{b}) = 1 60 12^{d} T2 G M3 5 8 काश्य° — ^{c}) = 1 60 15^{c} K0 2 4 B5 °स्यानयने, G3 स्य दर्शने — ^{d}) = 1 60 12^{b} K (except K1) B4 Da Dn1, n3 D1 सप्त°

9 ^{b}) G (except G1 3) शुभा, M3, 5 8 परा; Cd वरा (as in text) — ^{c}) S (except M5) काश्य° Dn °स्वस्याम् — ^{d}) Ñ2 S (except T1 G1 3 M5) अ(T2 आ)दित्या — ^{f}) Ś1 °मवाप च

10 In Ś1, the portion of the text from 10^{b}–20^{a} is lost on the missing upper half of a fol (55) — ^{cd}) Ñ2 B D (except D2 3, 5) om 10^{cd} D3 S मार्तोडस्य यमी चापि सुता राजन् K4 D2 3 G3 6 व्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Da D2) ins

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुज प्रभु ।
धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वश प्रतिष्ठित ।

— ^{d}) Ñ3 यतोय G1, 2 °तो भुवि — ^{f}) K1 ततो जा° K1, 2 स, K4 स्म, M च (for तु)

12 ^{a}) Ñ1 2 Dn D1 4 G6 M (except M3) तत (for तत्र) K0 1 Ñ1, 2 B D महाराज — ^{b}) K0 2 Ñ3 D5 G3 6 M सहित; D3 °मि°, T G4 5 °स्थि°, G1, 2 °घृ°. — ^{d}) K0 उदीरयन्, Ñ B1 (m as in text) 3 m 5, 6 Dn D1–3 S अधारयन्; D4 अधीयिरन्, Cd as in text

13 ^{a}) B1, 5 D1 2 वेण; Dn वेणु; D5 एल K1 विष्णु, K4 Ñ1 2 B1 m 3–5 Da धृष्ट; D2 धुधु, D3 वसु, S त्रसु G3 महाभाग (for नरि°) — ^{c}) K4 Ñ1, 2 B D (except Da D5) कारूप° (D3 कारुप्य°), G (except G6) M करूश° G3 4 6 M3, 5 शर्य्याति, M6–8 शया° — ^{d}) Ñ1, 2 Dn D4 G1 तथा चैवाष्ट° K1 तथैवाचाष्टमीदिता (sup lin मिडा); Ñ3 त्राष्टमे विलि°

14 ^{a}) K0 पृपध्व°, K1 वृपध्र°, T1 पृषद्र°, G4 पृपद्य°, G5 पृपद्द°; G6 वृपस्त°, M6–8 पृपत्र° B D2–4 प्राहु Ñ Da Dn D1 T2 G1–3 पृ(Da1 G1 घृ)पध्र (G3 वृपेंद्र) नवमं प्रा(T2 G1–3 चा)हु — ^{b}) Ñ D (except D2 3 4) °यण — ^{c}) K2 °गादिष्ट°, D2 T G तथैवारिष्ट°; M तथैव दिष्ट°, Cd as in text. — ^{d}) Ñ1 2 B D (except D5) प्रचक्षते

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ३
तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ७
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।
इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १०
मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ।
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
करूषमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३
पृषध्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ । C. 1 3142 B. 1 75. 17 K. 1 69. 20

---

4 ^{ab}) $G_{1\,2}$ $M_{3\,5}$ transp जज्ञे and दक्षो B_5 यस्मादिमा — ^{d}) D_5 सर्वभूतपिता°

5 ^{a}) $Ś_1$ K वीरण्या, $B_{1\,3\,m\,6}$ (m as in text) T_1 वैर°, B_4 वेरि°; Da_1 वीरिणा, D_3 T_2 G M_{6-8} वैरि°, D_5 वार्क्षिन्या — ^{d}) $K_{0\,4}$ शासित°

6 ^{a}) $Ś_1$ °नमितान्; K_1 °नपि तान्; $Ñ_{1,2}$ B D (except D_5) °न्सभूतान्; $Ñ_3$ T_1 G_3 M °न्स तु तान्, T_2 $G_{1\,4-6}$ °न्सहितान्; G_2 °न्ससतान् — ^{b}) $Ñ_{1\,2}$ B D (except D_5) दक्षपुत्राश्च ना° — ^{d}) K_1 $B_{1.5\,6}$ Da_2 T_2 Cd सांख्य Da_1 ससाख्य ज्ञानमुत्तम; G_6 येन स्युरजरामरा — After 6, D_3 T_1 G_{1-3} ins

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7 ^{b}) $Ś_1$ $K_{0\,1}$ °कास्येभि°; K_2 कान्येति, K_4 °कार्येभि°; T_1 M °कात्मनि T_2 G समजीजनत् (for अभि°)

8 ^{ab}) = Manu 9 129^{ab} — ^{a}) = 1 60 12^{a} Ñ Dn M transp स and दश — ^{b}) = 1 60 12^{d} T_2 G $M_{3\,5\,8}$ काश्य° — ^{c}) = 1 60 15^{c} $K_{0\,2\,4}$ B_5 °स्यानयने, G_3 स्य दर्शने — ^{d}) = 1 60 12^{b} K (except K_1) B_4 Da $Dn_{1.n3}$ D_1 सप्त°

9 ^{b}) G (except $G_{1\,3}$) शुभा, $M_{3.5\,8}$ परा; Cd वरा (as in text) — ^{c}) S (except M_5) काश्य° Dn °स्वसाम् — ^{d}) $Ñ_2$ S (except T_1 $G_{1\,3}$ M_6) अ(T_2 आ)दित्या — ^{f}) $Ś_1$ °मवाप च

10 In $Ś_1$, the portion of the text from 10^{b}–20^{a} is lost on the missing upper half of a fol (55) — ^{cd}) $Ñ_2$ B D (except $D_{2\,3.5}$) om 10^{cd} D_3 S मार्तंडस्य यमी चापि सुता राजन् K_4 $D_{2\,3}$ $G_{3\,6}$ व्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Dn D_2) ins

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुज प्रभु ।
धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वश प्रतिष्ठित ।

— ^{d}) $Ñ_3$ यतोय $G_{1.2}$ °तो भुवि — ^{f}) K_1 ततो जा° $K_{1.2}$ स, K_4 स्म, M च (for तु)

12 ^{a}) $Ñ_{1\,2}$ Dn $D_{1\,4}$ G_6 M (except M_3) तत (for तत्र) $K_{0\,1}$ $Ñ_{1.2}$ B D महाराज — ^{b}) $K_{0\,2}$ $Ñ_3$ D_5 $G_{3\,6}$ M सहित; D_3 °मि°, T $G_{4\,5}$ °स्थि°, $G_{1.2}$ °घृ°. — ^{d}) Ko उदीरयन्, Ñ B_1 (m as in text) $_{3m\,5.6}$ Dn D_{1-3} S अधारयन्; D_4 अधीयिरन्, Cd as in text

13 ^{a}) $B_{4.5}$ $D_{1\,2}$ वेण; Da वेणु; D_5 एल K_1 विष्णु, K_4 $Ñ_{1\,2}$ $B_{1m\,3-5}$ Da धृष्ट; D_2 धुधु, D_3 वसु, S ग्रस्नु G_3 महाभाग (for नरि°) — ^{c}) K_4 $Ñ_{1.2}$ B D (except Da D_5) कारूप° (D_3 कारुप्य°), G (except G_6) M करूश° $G_{3\,4\,6}$ $M_{3.5}$ शय्यातिं, M_{6-8} शया° — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ Dn D_4 G_1 तथा चैवाष्ट° K_1 तथैवाचाष्टमीढिता (sup lin मिडा); $Ñ_3$ ञाष्टमे विलि°

14 ^{a}) Ko पृषध्व°, K_1 वृपध्र°, T_1 पृषद्°, G_4 पृषध्र°, G_5 पृषद्ध°; G_6 वृषस्त°, M_{6-8} पृषत्र° B D_{2-4} प्राहु Ñ Da Dn D_1 T_2 G_{1-3} पृ(Da_1 G_1 घृ)षध्र (G_3 वृषेंद्र) नवमं प्रा(T_2 G_{1-3} चा)हु — ^{b}) Ñ D (except $D_{2\,3\,4}$) °यण — ^{c}) K_2 °गादिष्ट°, D_3 T G तथैवारिष्ट°; M तथैव दिष्ट°, Cd as in text. — ^{d}) $Ñ_{1\,2}$ B D (except D_5) प्रचक्षते

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट् पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
अतिशक्त्या पितॄनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्त्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः । C 1 3168 B 1 75 44 K 1 69 47

यायातिं, K2 अथा°, Ñ1 2 B Da D2 3 प्रया°; D4 अय°, G4 5 अया° Ko Ñ B पाश्चिम्; K2 4 D2 3 5 T G M5 यातिम्, M8 वाजिम्, M6-8 यदतिम् (sic) Ko यातिनाहुष, Dn D4 अयतिं ध्रुव (for पाञ्चमु°) — d) D (except D2.3 5) सुतान् Dn D1.4 प्रियवादिन, D3 T1 प्रियया सह, T2 G1 4 5 °वासव, G2 M5 °वासस, G3 °वानपि, G6 °वासवि, Cd as in text — After 28, K4 Ñ B D ins

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनि ।

29 b) Ko D5 तेपा सत्य° — c) T1 G1 2 M3 transp स and पाल° (T1 M3 further read च for स) Ñ1 2 तदा (for महीम्) — d) B D (except D5) बहुभि (for विवि°) K2 4 Ñ1 2 B3m 5 D (except D3 5) T1 G1-3 मखै

30 a) K2 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्त्या Ś1 K D2 T1 °स्त्वनर्चयन्, T2 G4.5 °तॄश्चैव — b) T2 G4 5 तत, G1 2 तदा (for सदा) — d) = 44b

31 b) Ś1 K1 B4 Dn1 D2 सर्वे Cf v l 1 1 85, 175 etc

32 Ś1 K1 (hapl) om 32 — a) G6 °न्या ह्यजा° — b) G6 M (except M3) तुर्वंशु° — c) Ko 2 4 D1 3 G2 M5 द्रुह्य° — d) K2 तु, Ñ Dn G1-3 च (for प्र)

33 c) Ś1 K4 जरामर्छन्, T G M4 °रां गच्छन्, M3.6-8 °रामगान्; Cd as in text — d) Ko B4 6 Da T1 M3 °नाशनीं

41

34 ab) Ko 2 transp पुत्रान् and राजा D1 सन्, D2 तान् (for स) G6 °मिदूपित पुत्रान् (om स) — c) Cf v l 32b G1-3 M तुर्वंशु — d) Cf v l 32b Ś1 K Da D1 2 T1 G1.2 द्रुह्य D5 °नु च पचम

35 a) Ñ3 °न चरेत्, Da T1 G3 °नाचरन् — d) B (except B1 6) Da2 (before corr) सह्य, Cd as in text

36 Before 36, Ñ1 2 ins वैश उ° — a) Ñ B (except B4) D (except Da D1 5) G (except G1) दैवया° — b) Ñ1 2 B D (except D5) G5 वाक्य, T1 पितु (for यदु) — c) D3 M3 यत् (for किं) S1 K Ñ3 D5 साह्य, T1 G (except G4 5) मत्र (for कार्यं) D3 G6 भवता — d) Ñ B D (except D5) M (except M5) अस्माक K1 2 °वने नृप, D5 °वने गते Ko 4 वै, B D2 3 ह; Da तु; Dn D1 4 ते (for च)

37 a) B3-6 Da D3 °रप्ययब्रवीत्त (om वै) B1 त तु, S त च (G1-3 ताश्च) (for त वै) — d) G4 5 चरामि

38 a) B1 च (for मे) — c) Ko Dn1 G1 3 कामार्थं, K1 °र्थौ; T कामत, G2 M5 तं, M6-8 ह्रि Ko 4 °हीणोद्य; K1 D1 °णौ मे, Ñ3 S °नो वै, Dn °णोय — d) K1 Ñ1.2 D (except D2 3 5) T M3 5 तप्येय

39 b) T1 G1.2 प्रशास्तु च, T2 G4 5 °स्ति य — c) G5 अह त्वभिनववयो — d) T1 G1-3.5 युक्त का° Ñ1 2 B D (except D2 5) G4 6 M5 कामम्

40 a) Ñ1.2 Dn ते न (by transp) Ñ3 ते तस्य न;

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट् पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
अतिशक्त्या पितॄनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः । C 1 3168 B 1 75 44 K 1 69 47

यायातिं, K2 अथा°, Ñ1 2 B Da D2 8 प्रया°; D4 अय°, G4 5 अया° Ko Ñ B पाचिम्; K2 4 D3 8 5 T G M6 यातिम्, M8 वाजिम्, M6–8 यदतिम् (s10) Ko यातिनाहुप, Dn D4 अयतिं ध्रुव (for पाञ्चमु°) — ^{d}) D (except D2.8 5) सुतान् Dn D1.4 प्रियवादिन, D3 T1 प्रियया सह, T2 G1 4 5 °वासव, G2 M5 °वासस, G3 °वानपि, G6 °वासवि, Cd as in text — After 28, K4 Ñ B D ins

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनि ।

29 ^{b}) Ko D5 तेपा सत्य° — ^{c}) T1 G1 2 M3 transp स and पाल° (T1 M3 further read च for स) Ñ1 2 तदा (for महीम्) — ^{d}) B D (except D5) बहुभि (for विवि°) K2 4 Ñ1 2 B3 m 5 D (except D3 5) T1 G1–3 मखै

30 ^{a}) K2 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्त्या Ś1 K D2 T1 °तॄनर्चयन्, T2 G4.5 °तॄश्चैव — ^{b}) T2 G4 5 तत, G1 2 तदा (for सदा) — ^{d}) = 44^{b}

31 ^{b}) Ś1 K1 B4 Dn1 D2 सर्वे Cf v l 1 1 85, 175 etc

32 Ś1 K1 (hapl) om 32 — ^{a}) G6 °न्या ह्यजा° — ^{b}) G6 M (except M3) तुर्वशु° — ^{c}) Ko 2 4 D1 3 G2 M5 द्रुह्य° — ^{d}) K2 तु, Ñ Dn G1–3 च (for प्र)

33 ^{c}) Ś1 K4 जरामर्छन्, T G M4 °रां गच्छन्, M3, 6–8 °रामगान्; Cd as in text — ^{d}) Ko B4 6 Da T1 M3 °नाशनीं

34 ^{ab}) Ko 2 transp पुत्रान् and राजा D1 सन्, D2 तान् (for स) G6 °मिदूपित पुत्रान् (om स) — ^{c}) Cf v l 32^{b} G1–3 M तुर्वशु — ^{d}) Cf v l 32^{b} Ś1 K Da D1 2 T1 G1.2 द्रुह्य D5 °नु च पचम

35 ^{a}) Ñ3 °न चरेत्, Da T1 G3 °नाचरन् — ^{d}) B (except B1 6) Da2 (before corr) सह्य, Cd as in text

36 Before 36, Ñ1 2 ins वैश उ° — ^{a}) Ñ B (except B4) D (except Da D1 5) G (except G1) दैवया° — ^{b}) Ñ1 2 B D (except D5) G5 वाक्य, T1 पितु (for यदु) — ^{c}) D3 M3 यत् (for किं) S1 K Ñ3 D5 साह्य, T1 G (except G4 5) मत्र (for कार्यं) D3 G6 भवता — ^{d}) Ñ B D (except D5) M (except M5) अस्माक K1 2 °घने नृप, D5 °वने गते Ko 4 वै, B D2 3 ह; Da तु; Dn D1 4 ते (for च)

37 ^{a}) B3–6 Da D3 °रप्यब्रवीत्त (om वै) B1 त तु, S त च (G1–3 ताश्च) (for त वै) — ^{d}) G4 5 चरामि

38 ^{a}) B1 च (for मे) — ^{c}) Ko Dn1 G1 3 कामार्थे, K1 °र्थौ; T कामत, G2 M5 तै, M6–8 र्थि Ko 4 °हीणोद्य; K1 D1 °णौ मे, Ñ3 S °नो वै, Dn °णोय — ^{d}) K1 Ñ1.2 D (except D2 3 5) T M3 5 तप्येय

39 ^{b}) T1 G1.2 प्रशास्तु च, T2 G4 5 °स्ति य — ^{c}) G6 अह त्वभिनवयो — ^{d}) T1 G1–3.5 युक्त का° Ñ1 2 B D (except D2 5) G4 6 M5 कामम्

40 ^{a}) Ñ1.2 Dn ते न (by transp) Ñ3 ते तस्य न;

७१

जनमेजय उवाच ।
ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोर्वंशकरान्पृथक् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५
जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १० C 1 3193 B 1 76 11 K 1 70 11

71

☞ This adhy is missing in V1 (cf v 1 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here — The Yayāti episode recurs *almost verbatim* in the Matsyap (adhy 25–42) The Purāna text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings

1 K8 missing up to 17^d (cf v 1 1 69 41) K1 Dn1 D3 S om उवाच — ^a) Ko 2 (*sup lin*) 4 Ñ B (except B3) D G2–6 पूर्वजो — ^c) T2 स कथं (by transp)

2 K8 missing (cf v 1 1) — ^b) Ś1 Dn1 द्विजोत्तम, Ko 1 Dn D1. 2 4 5 तपोधन; Ñ8 त्वया द्विज S व्यासतो द्विजसत्तम — After 2^ab, Ko 4 ins

696* वर्णसंकरजो धर्मः कथं त नास्पृशत्तदा।
जरासंचारणं चापि अन्यदेहेषु न श्रुतम्।

— ^cd) K4 D3 4 °पूर्व्याच्च, D5 °पूर्वेण A few MSS पुरोर् Ñ B D (except D5) राज्ञो वंश° S °पूर्व्ये(T2 G1. 2 5 °र्वे)ण ये चान्ये राजानो वंशधारिण

3 K8 missing (cf. v 1 1) Ś1 K1 D3 4 S om उवाच — ^a) Ñ2 B D (except D5) °तिरासीन्नृपतिर्, S °तिर्नाहुषो राजा — ^b) S °सम क्षितौ — ^d) K4 तौ (for वै) S वरमुत्तमं

4 K8 missing (cf. v 1 1) — ^a) D5 तवाह संप्र°; G2 ततस्तेह प्र° — ^b) Ś1 K1 Ñ B D (except D1) पृच्छते D5 राजसत्तम S पृच्छतस्तु महीपते — ^c) G1 5 सवादं

5 K8 missing (cf v 1 1) — ^b) D8 S भेदो वै समजायत — ^c) Ko 2 B संहर्षं, D3 °घर्षे, T1 °घर्षं, T2 G (except G3) M °घर्षात् — ^d) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्

6 K8 missing (cf. v 1 1) — ^a) S देवा दैत्यैर् (T1 G2 3 °त्यान्) योत्स्यमाना — ^b) K4 वव्रुर् Cd explains आङ्गिरस Ko 4 T1 G2 3 अंगिरस सुत — ^c) Ś1 K (K8 missing) Ñ8 D5 °हित्याय Ś1 Ko 1 D5 T G राज्यार्थे (T2 G4–6 °र्थं), K2 M याज्यार्थं, B3 यस्यार्थे, B4 याज्यत्वे — ^d) Ko चोशनस, G4–6 औश° — ^e) D5 तावुभौ ब्राह्मणौ (by transp) — ^f) M6–8 स्पृश(!)

7 K8 missing (cf v 1 1) G1 (? hapl) om 7^a–8^b

8 K8 missing, G1 om 8^ab (cf v 1 1, 7) K1 om 8^a–9^b — ^c) Ś1 Ko 2 4 T2 M6–8 तांश्च स, G4 तान्पुनर्, G6 तान्नैव

9 K8 missing, K1 om 9^ab (cf v 1 1, 8) — ^b) Dn D1 4 वेत्ति वीर्यं° — ^c) K4 Da Dn G3 M8 5 सजीविनीं

10 K8 missing (cf v 1 1) — ^a) K2 D5 तत्र, Ñ8 T1 G1–3 M (except M8) तेय, D1 ततो (for ते तु) G4–6 transp तु and देवा Ś1 ततोद्विग्ना — ^b) D5

७१

जनमेजय उवाच ।
ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोर्वंशकरान्पृथक् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५
जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १० C 1 3193 B 1 76 11 K 1 70 11

71

☞ This adhy is missing in V$_1$ (cf v l 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here — The Yayāti episode recurs *almost verbatim* in the Matsyap (adhy 25–42) The Purāṇa text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings

1 K$_3$ missing up to 17^{d} (cf v l 1 69 41) K$_1$ Dn$_1$ D$_3$ S om उवाच — ^{a}) K$_0$ $_2$ (*sup lin*) $_4$ Ñ B (except B$_3$) D G$_3$–$_6$ पूर्वजो — ^{c}) T$_2$ स कथ (by transp)

2 K$_3$ missing (cf v l 1) — ^{b}) Ś$_1$ Da$_1$ द्विजोत्तम , K$_0$ $_1$ Dn D$_{1.2\,4\,5}$ तपोधन; Ñ$_3$ त्वया द्विज S व्यासतो द्विजसत्तम — After 2^{ab}, K$_0$ $_4$ ins

696* वर्णसकरजो धर्म कथ त नास्पृशत्तदा ।
जरासचारण चापि अन्यदेहेषु न श्रुतम् ।

— ^{cd}) K$_4$ D$_{3\,4}$ °पूर्व्याञ्च, D$_5$ °पूर्वेण A few MSS पुरोर् Ñ B D (except D$_5$) राज्ञो वश° S °पूर्व्ये(T$_2$ G$_{1.2\,5}$ °र्वे)ण ये चान्ये राजानो वशधारिण

3 K$_3$ missing (cf. v l 1) Ś$_1$ K$_1$ D$_{3\,4}$ S om उवाच — ^{a}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) °तिरासीन्नृपतिर्, S °तिर्नाहुषो राजा — ^{b}) S °सम क्षितौ — ^{d}) K$_4$ तौ (for वै) S वरमुत्तमं

4 K$_3$ missing (cf. v l 1) — ^{a}) D$_5$ तचाह सप्र°; G$_2$ ततस्तेह प्र° — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ B D (except D$_4$) पृच्छते D$_5$ राजसत्तम S पृच्छतस्तु महीपते — ^{c}) G$_{4\,5}$ सवादं

5 K$_3$ missing (cf v l 1) — ^{b}) D$_3$ S भेदो वै समजायत — ^{c}) K$_0$ $_2$ B सहर्षं , D$_3$ °घर्षे, T$_1$ °घर्षं, T$_2$ G (except G$_3$) M °घर्षात् — ^{d}) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्

6 K$_3$ missing (cf. v l 1) — ^{a}) S देवा दैत्यैर् (T$_1$ G$_{2\,3}$ °त्यान्) योत्स्यमाना — ^{b}) K$_4$ वव्रुर् Cd explains आङ्गिरस K$_0$ $_4$ T$_1$ G$_{2\,3}$ अगिरस सुत — ^{c}) Ś$_1$ K (K$_3$ missing) Ñ$_3$ D$_5$ °हित्याय Ś$_1$ K$_0$ $_1$ D$_5$ T G राज्यार्थे (T$_2$ G$_4$–$_6$ °र्थं), K$_2$ M याज्यार्थं, B$_3$ यस्यार्थे, B$_4$ याज्यत्वे — ^{d}) K$_0$ चोशनस, G$_4$–$_6$ औश° — ^{e}) D$_5$ तावुभौ ब्राह्मणौ (by transp) — ^{f}) M$_6$–$_8$ स्पृश(!)

7 K$_3$ missing (cf v l 1) G$_4$ (? hapl) om 7^{a}–8^{b}

8 K$_3$ missing, G$_4$ om 8^{ab} (cf v l 1, 7) K$_1$ om 8^{a}–9^{b} — ^{c}) Ś$_1$ K$_0$ $_{2\,4}$ T$_2$ M$_6$–$_8$ ताश्च स, G$_4$ तान्पुनर्, G$_6$ तान्नैव

9 K$_3$ missing, K$_1$ om 9^{ab} (cf v l 1, 8) — ^{b}) Dn D$_{1\,4}$ वेत्ति वीर्य° — ^{c}) K$_4$ Da Dn G$_3$ M$_{3\,5}$ सजीविनीं

10 K$_3$ missing (cf v l 1) — ^{a}) K$_2$ D$_5$ तत्र, Ñ$_3$ T$_1$ G$_1$–$_3$ M (except M$_3$) तेथ, D$_1$ ततो (for ते तु) G$_4$–$_6$ transp तु and देवा Ś$_1$ ततोद्विग्ना — ^{b}) D$_5$

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽग्रुखे ।
गायन्नृत्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ।
हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ C. 1 3214 B. 1 76 32 K. 1 70 33

— d) Ñ3 काव्येनोश°

21 Ś1 missing (cf v 1 16) — a) T G3-6 M5-8 व्रत तु (T1 G3 स, T2 त; M6-8 च), M8 व्रतस्तु Ñ2 B Dn D1-4 प्राप्तकाल (B5 प्रीत काल), G3-6 M5 °काले T1 G3 तु, T2 च (for स) D5 व्रत व्रतस्य काल च; G1 2 व्रतसवृतकाले तु — b) Ñ1 3 S स(Ñ1 3 वै)गृहीतवान् — c) D2 °धयदुपा°, G3 °धयन्गुरु चैव

22 Ś1 missing (cf v 1 16) — a) Ñ Dn °यिष्यस्तौ — b) Ñ1 2 B D (except D3) °गोचरे (B5 °र, D3 °रै), T G4-6 M8 °गां मुखे; G1 2 °गान्मुने; M5-8 °गे मुखे — D3 repeats (with v 1) 22^{cd}, S reads 22^{cd} after 697* (cf v 1 23). — c) D3 (second time) S °नृत्यश्च वहुशो

23 Ś1 missing (cf v 1 16) D3 om 23 — a) Ñ B5 D (except Dn, D3 om) T1 G5 स शील°, G6 सप्रीण°, Cd as in text G3 सुशीलां देवयानीं तु — c) K3 प्रेक्षणीयै, B5 प्रेरणैश्च, T2 प्रेक्षकै°, G3 प्रेषकै°; Cd as in text — d) S °मास भार्गवीं — After 23, S ins

697* तत सहस्र गुरुगा सरक्षन्वन्यमाहरत् ।
[T2 G4-6 तत्सहस्र गुरुगया रक्षित्वा (T2 रक्षन्वै) वन्य°]
and thereafter reads 22^{cd}

24 Ś1 missing (cf v 1 16) — b) K0 °धारिणी, K1 4 B3 D (except D2 5) °धारिण Ñ नियत(Ñ3 °त)ब्रह्मचारिण, T G4 नियत(T1 °त)व्रत, M6-8 नियतव्रत धारिण — c) Hypermetric! Ñ1 अनुशास, D5 G4 5 अनुगीय°, Cd as in text B3 गायती; G3 8 ललित B3 m 5 Dn D1, 4 गायती च ल(B5 च)लती च — d) B4 Dn D5 तथा (for तदा) — After 24, K4 D3 S ins

698* गायन्त चैव शुक्र च दातार प्रियवादिनम् ।
नार्यो नर कामयन्ते रूपिण स्रग्विणं तथा ।
[(L 1) T2 श्लक्ष्ण, G3 शाक्त (for शुक्र)]

25 Ś1 missing up to बुद्ध्वा दा- (cf v 1 16) — c) K0 अतीयु, K3 अन्वी° D3 T1 G (except G3 6) अतो (for अथो) — d) K1 4 D1 5 ते, D2 T1 G1 2 तु (for त) G3 °स्त कच तदा

26 Ś1 K1 om 26^{abcd} G3 transp 26^{ab} and 26^{cd} — ab) D2 8 मुनेर्; D5 ततो (for वने) S ततस्ते गास्तु रक्षत दानवा सशितव्रत — S (except G3) transp 26^{cd} and 26^{ef} — c) Ñ3 B1 5 T1 G1-3 M °स्पतिद्वेषाद् — e) A few S MSS सालावृके° K1 ते, S (except M8) त (for च) — f) Ś1 K1 वीरश, Ñ3 शकली, B Dn D4 5 लवश, D3 खडश

27 b) Ś1 M6 स्व-; Ñ3 च; T2 G3 स (for स्व) T1 अगोपाला वनाद्गृह — c) K2 D2 3 G2 तां, Ñ Dn D1 4 सा (for ता) T2 G1-6 M transp ता and दृष्ट्वा but for ता, T2 G5 read वि°, G4 पि; G6 सा, M3 7 8 स, M5 तु; M6 सु Ñ D (except D2 3 5) T1 G1 2 गाश्च, G3 गाव° — d) Ñ3 G5 M5 °गतो, G3 गते

28 Before 28, K0 4 Ñ B D (except D5) ins देवयान्युवाच, S (except G3) देव — a) Ś1 K1 सुहुत, K3 Ñ B Dn Dn2 D1 2 G2 4 5 आहु° (Dn2 आहृ°) — c) K3 तु, B1 4 D2 हि (for च) — d) = 34^{d} Ś1 K1 तत्र, Ñ3 चैव (for तात) Dn T1 न विद्यते

29 a) B5 वापि मृत (by transp) D3 transp हतो and मृतो — b) B5 न दृश्यते (for भवि°), cf 28^{d} — c) K0 4 न हि, K2 3 B4 6 D2 M6 8 च न (by transp) K3 जीवेह, D3 °वामि — d) K0 4 Ñ1 2 B D इति (for कच) T2 वदामि ते

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
गायन्नृत्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ।
हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ C. 1 3214 B. 1 76 32 K. 1 70 33

— ^{d}) Ñ3 काव्येनोश°

21 Ś1 missing (cf v l 16) — ^{a}) T G3–6 M5–8 व्रत तु (T1 G3 स, T2 त; M6–8 च), M8 व्रतस्तु Ñ2 B Dn D1–4 प्राप्तकाल (B5 प्रीत काल), G3–6 M5 °काले T1 G3 तु, T2 च (for स) D5 व्रत व्रतस्य काल च; G1 2 व्रतसवृतकाले तु — ^{b}) Ñ1 3 S स(Ñ1 3 वै)गृहीतवान् — ^{c}) D2 °धयदुपा°, G3 °धयन्गुरु चैव

22 Ś1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Ñ Dn °यिष्यस्तौ — ^{b}) Ñ1 2 B D (except D5) °गोचरे (B5 °र, D3 °रै), T G4–6 M8 °गां मुखे; G1 2 °गान्मुने; M5–8 °गे मुखे — D3 repeats (with v l) 22^{cd}, S reads 22^{cd} after 697* (cf v l 23). — ^{c}) D3 (second time) S °नृत्यश्च बहुशो

23 Ś1 missing (cf v l 16) D3 om 23 — ^{a}) Ñ B5 D (except Dn, D3 om) T1 G5 स शील°, G6 सप्रीण°, Cd as in text G3 सुशीलां देवयानी तु — ^{c}) K3 प्रेक्षणीयै, B5 प्रेरणैश्च, T2 प्रेक्षकै°, G3 प्रेषकै°; Cd as in text — ^{d}) S °मास भार्गवीं — After 23, S ins

697* तत सहस्र गुरुणा सरक्षन्वन्यमाहरत् ।
[T2 G4–6 तत्सहस्र गुरुगया रक्षित्वा (T2 रक्षन्वै) वन्य°]
and thereafter reads 22^{cd}

24 Ś1 missing (cf v l 16) — ^{b}) K0 °धारिणी, K1 4 B3 D (except D2 5) °धारिण Ñ नियत(Ñ3 °त)ब्रह्मचारिण, T G4 नियत(T1 °त)व्रत, M6–8 नियतव्रत धारिण — ^{c}) Hypermetric! Ñ1 अनुशास, D5 G4 5 अनुगीय°, Cd as in text B3 गायती; G3 8 ललित B3 m 5 Dn D1. 4 गायती च ल(B5 च)लती च — ^{d}) B4 Dn D5 तथा (for तदा) — After 24, K4 D3 S ins

698* गायन्त चैव शुक्र च दातार प्रियवादिनम् ।
नार्यो नर कामयन्ते रूपिण स्रग्विणं तथा ।
[(L 1) T2 श्लक्ष्ण, G3 शाक्त (for शुक्र)]

25 Ś1 missing up to बुद्ध्वा दा- (cf v l 16) — ^{c}) K0 अनीयु, K3 अन्वी° D3 T1 G (except G3 6) अतो (for अथो) — ^{d}) K1 4 D1 5 ते, D2 T1 G1 2 तु (for त) G3 °स्त कच तदा

26 Ś1 K1 om 26^{abcd} G3 transp 26^{ab} and 26^{cd} — ^{ab}) D2 3 मुनेर्; D5 ततो (for वने) S ततस्ते गास्तु रक्षत दानवा सशितव्रत — S (except G3) transp 26^{cd} and 26^{ef} — ^{c}) Ñ3 B1 5 T1 G1–3 M °स्पतिद्वेषाद् — ^{e}) A few S MSS सालावृके° K1 ते, S (except M8) त (for च) — ^{f}) Ś1 K1 वीरश, Ñ3 शकली, B Dn D4 5 लवश, D3 खडश

27 ^{b}) Ś1 M5 स्व-; Ñ3 च; T2 G3 स (for स्व) T1 अगोपाला वनाद्गृह — ^{c}) K2 D2 3 G2 तां, Ñ Dn D1 4 सा (for ता) T2 G1–6 M transp ता and दृष्ट्वा but for ता, T2 G5 read वि-, G4 पि; G6 सा, M3 7 8 स, M5 तु; M6 सु Ñ D (except D2 3 5) T1 G1 2 गाश्च, G3 गाव° — ^{d}) Ñ3 G5 M5 °गतो, G3 गते

28 Before 28, K0 4 Ñ B D (except D5) ins देवयान्युवाच, S (except G3) देव — ^{a}) Ś1 K1 सुहुत, K2 Ñ B Dn Dn2 D1 2 G2 4 5 आहु° (Dn2 आह्न°) — ^{c}) K3 तु, B1 4 D2 हि (for च) — ^{d})=34^{d} Ś1 K1 तत्र, Ñ3 चैव (for तात) Dn T1 न विद्यते

29 ^{a}) B5 चापि मृत (by transp) D3 transp हतो and मृतो — ^{b}) B5 न दृश्यते (for भवि°), cf 28^{d} — ^{c}) K0 4 न हि, K2 3 B4 6 D2 M6 8 च न (by transp) K3 जीवेह, D3 °वामि — ^{d}) K0 4 Ñ1 2 B D ह्यति (for कच) T2 वदामि ते

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६

देवयान्युवाच ।

यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ३७
स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८

शुक्र उवाच ।

असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे शिष्यं नागसं सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा- C 1 8234 B 1 76.5 K 1,70.54

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचभस्म भृगूद्वह ।
सा सायतनवेलायामगोपा गा समागता ।

34 ^{ab}) Ś1 K Dn D1 4 5 transp वाक्य and पितर B4 6 D3 8 काव्य पि° S देवयानी शङ्कमाना दृष्ट्वा (T1 G3 भूय॰) पि° — ^{c}) Ś1 K1 3 Da1 Dn1 T1 M5 पुष्पहार , G1, 2 वन्याहार॰ D5 प्रेषणे च, M3 प्रेषितो मे — ^{d}) = 28^{d} T1 न विद्यते — After 34, Dn D4 repeat 29, while D3 S repeat 29^{ab} only [v l G3 M6–8 transp हतो and मृतो D3 T1 G5 6 M तात महातपा For the latter half, T2 G3 read भक्षितो वापि दानवै॰, G1. 2 दानवैर्भक्षितोपि वा, G4 नाभ्येति करवाणि किं] — After the repetition of 29^{ab}, D3 G1 2 5 ins

706* वैशपायन ।
श्रुत्वा पुत्रीवच॰ काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
ज्ञात्वा वहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थ कच नृप ।

35 Ś1 K1 S om उवाच (G1 2 4 om the ref) — After शुक्र , S (except T2 G4) ins

707* विधयोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।
(of 35^{cd}) — T2 transp 35^{ab} and 35^{cd} — ^{a}) S °स्पतिसुत D3 °स्पते॰ कच पुत्र — ^{b}) D3 पुत्रि (for कच) M3 प्रेतवशं — ^{c}) S (except T2 G5) °तो ह्य (G3 -प्ये)प — ^{d}) D3 नागत , T2 G5 नाभ्येति; G4 वध्यते B3 6 Dn D1. 5 (m as in text) करवाम

36 ^{a}) Ś1 K मैव रोदीर् (Ś1 रुदो , K1 ददो); D5 मैन शुचो; S तन्मा (T1 G1, 2 5 M5 त मा; T2 G3 4 स्व मा) शुचो (M6–8 रुदो) Ś1 K मा शुचो, B1 6 Da2 D3 8 T1 G6 मा रुदो, Da1 G1 मा रुत, M6–8 मा शुच — ^{b}) B3 Dn °शोचते — After 36^{ab}, N ins

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।

— ^{c}) N सुरद्विषश्चैव (for सुराश्च विश्वे च) T1 G1. 2 M5 सर्वे (for विश्वे) — ^{d}) G6 as in text, only with आमनति for आनमन्ति N उपस्थाने सनमति प्रभावात्, T G3 M उपस्थिता वै (M8 6–8 °तास्ते) पितुरानम(T2 °रामन)ति, G1 2 4 5 उपस्थिता वै विपद् व्रजति — After 36, N ins

709* अशक्योऽसौ जीवयितु द्विजाति
सजीवितो वध्यते चैव भूय ।

37 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) M6–8 °तम पुरोहितो — ^{b}) Ñ3 B D3 8 °श्चैव Ñ3 तपोनिधि पिता (for पिता तपो°) K0 Ñ1 2 B D तपोनिधि , S महर्षि॰ (T2 महा ऋषि , M5 महर्षिभि) — ^{cd}) B (except B3) D3 8 ऋषेश्च पौ(B5 पु)त्र K1 तमथ वापि, B1 4. 6 D2 तमथापि, D3 corrupt B1 4 6 D2 पुत्र (for पौत्र) S ऋषे (T1 महर्षे) पुत्र तव शिष्य कथ नु पितर्न (G3 किं त न) शोचामि कथ न रुद्या (T1 G1–3 कच विपन्न)

38 ^{ab}) G4 स ब्रह्मवादी K2 3 सदोत्थितश्च तपोधन (by transp) S नित्योत्थित — ^{d}) Ś1 कचोनुरूप

39 N transp 39 and 40, transforming the latter st into a Triṣṭubh verse. N (except K2 Ñ1 3 m D4) om शुक्र उ°, S om उवाच — ^{a}) K3 4 प्रद्विषति, M (except M5) विद्धि॰ — ^{b}) D3 T G transp मे and शिष्य — In Ś1, the portion of the text from शिष्य up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol (56) K (except K3) Ñ B Da Dn D1. 2 4 5 शिष्यानागतान् (for शिष्य ना°) D3 S अनागस

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४
शुक्र उवाच ।
बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
देवयान्युवाच ।
यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ३७
स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८
शुक्र उवाच ।
असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे शिष्यं नागसं सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा- C 1 3234 B 1 76. 52 K. 1. 70. 54

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचभस्म भृगूद्वह ।
सा सायतनवेलायामगोपा गा समागता ।

34 ^{ab}) Ś1 K Dn D1 4 5 transp वाक्य and पितर B4 6 D2 3 काव्य पि° S देवयानी शक्रमाना दृष्ट्वा (T1 G3 भूय·) पि° — ^{c}) Ś1 K1 3 Da1 Dn1 T1 M5 पुष्पहार, G1. 2 वन्याहार· D5 प्रेषणे च, M3 प्रेषितो मे — ^{d}) = 28^{d} T1 न विद्यते — After 34, Dn D5 repeat 29, while D3 S repeat 29^{ab} only [v l G3 M6–8 transp हतो and मृतो D3 T1 G5 6 M तात महातपा For the latter half, T2 G3 read भक्षितो वापि दानवै·, G1. 2 दानवैर्भक्षितोपि वा, G4 नाभ्येति करवाणि किं] — After the repetition of 29^{ab}, D3 G1 2 5 ins

706* वैशपायन ।
श्रुत्वा पुत्रीवच· काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
ज्ञात्वा वहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थं कच नृप ।

35 Ś1 K1 S om उवाच (G1 2 4 om the ref) — After शुक्र, S (except T2 G4) ins

707* विद्ययोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।

(of 35^{cd}) — T2 transp 35^{ab} and 35^{cd} — ^{a}) S °स्पतिसुत D3 °स्पते· कच पुत्र — ^{b}) D3 पुत्रि (for कच) M3 प्रेतवशं — ^{c}) S (except T2 G5) °तो घ्ने (G3 -प्ये)प — ^{d}) D2 नागत, T2 G5 नाभ्येति; G4 वध्यते B3 6 Dn D1. 5 (m as in text) करवाम

36 ^{a}) Ś1 K मैव रोदीर् (Ś1 रुदो, K1 ददो); D5 मैन शुचो; S तन्मा (T1 G1. 2 5 M5 त मा; T2 G3 4 त्व मा) शुचो (M6–8 रुदो) Ś1 K मा शुचो, B1 6 Da2 D3 2 T1 G6 मा रुदो, Da1 G1 मा रुत, M6–8 मा शुच — ^{b}) B3 Dn °शोचते — After 36^{ab}, N ins

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।

— ^{c}) N सुरद्विषश्चैव (for सुराश्च विश्वे च) T1 G1. 2 M5 सर्वे (for विश्वे) — ^{d}) G6 as in text, only with आमनति for आनमन्ति N उपस्थाने सनमति प्रभावात्, T G3 M उपस्थिता वै (M3 6–8 °तास्ते) पितुरानम(T2 °रामन)ति, G1 2 4 5 उपस्थिता वै विपद् व्रजति — After 36, N ins

709* अशक्योऽसौ जीवयितु द्विजाति
सजीवितो वध्यते चैव भूय ।

37 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) M6–8 °तम पुरोहितो — ^{b}) Ñ3 B D2 3 °श्चैव Ñ3 तपोनिधि पिता (for पिता तपो°) K0 Ñ1 2 B D तपोनिधि, S महर्षि· (T2 महा ऋषि, M5 महर्षिभि) — ^{cd}) B (except B3) D2 3 ऋषेश्च पौ(B5 पु)त्र K1 तमथ वापि, B1 4. 6 D2 तमथापि, D3 corrupt B1 4 6 D2 पुत्र (for पौत्र) S ऋषे (T1 महर्षि) पुत्र तव शिष्य कथ नु पितर्न (G3 किं त न) शोचामि कथ न रुद्या (T1 G1–3 कच विपन्न)

38 ^{ab}) G4 स ब्रह्मवादी K2 3 सदोत्थितश्च तपोधन (by transp) S नित्योत्थित — ^{d}) Ś1 कचोनुरूप

39 N transp 39 and 40, transforming the latter st into a Triṣṭubh verse. N (except K2 Ñ1 3 m D4) om शुक्र उ°, S om उवाच — ^{a}) K3 4 प्रद्विषति, M (except M5) विद्वि° — ^{b}) D3 T G transp मे and शिष्य — In Ś1, the portion of the text from शिष्य up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol (56) K (except K3) Ñ B Da Dn D1. 2 4 5 शिष्यानागतान् (for शिष्य ना°) D3 S अनागस

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म
तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
शुक्रात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१ C 1 3247 B 1 76.64 K. 1 70 69

Dn D1 °र्रीं) Ñ3 D5 S त्वद्य; B3.4 Da Dn D1 4 विप्र (for चैव) K B5 6 Dn D5 G2 माया — d) K B5 D3.5 °ति(K1 D5 °भि)वर्ते, T1 °निवृत्ते, G4 °नुवर्ते, G5 °निवर्तेत्

44 Ś1 missing (cf v 1 39) K1 S om उवाच — a) K2 इति (for अद्य) — c) T1 G1-3 मेदनाद्य, T2 G4-6 M3 °नाद्दि, M6-8 °नस्य — d) G4-6 पश्ये(G4 दृश्ये)त्कन्ये (for दृश्येत्)

45 Ś1 missing (cf. v 1 39) D1 om देवयान्यु° K1.3 S om उवाच — a) S द्वौ मे (G3 मां द्वौ; M5 द्वौ मा) K2 असिकल्पौ; T1 अति°, T2 G3-5 M वह्नि° — b) B5 T2 चोपघात, G3 चैव घात — c) Ñ1.2 B3 D (except D2.3.5) G6 transp नास्ति and शर्म — d) B5 °घातात् Da नास्ति शक्ति°

46 K1 S om उवाच Ś1 resumes from देवयानी (cf v 1. 39) — ab) A few MSS सुत and त्वा — c) G3 M6 7 °मिमामाप्नुहि

47 a) M6-8 न निवृत्तयेत्तत्पुन°(!) — c) G1.2 M3 तु, G4-6 एव (for एक)

48 b) K2 3 Ñ B2.6 Dn D1.5 अस्मद्देहा°, S अस्मा(T G6 M3.6-8 °त्स)च्छरीरा° (G3 corrupt) — c) Ś1 K1 G4 5 M3 Cd अपेक्षां

49 Ś1 K1 D3 S om उवाच — b) S पार्श्वं (for कुक्षिं) — c) Ñ B1 Da Dn D1 2 4 तत्क्षणात्, B3-6 D3 तत्क्षण — d) K2 शुक्लायात; K3 4 Ñ1 3 D4 शुक्रात्यये, D5 शुक्लस्याते, Cd as in text K2 पूर्णिमायाम्, K3 Ñ3 पूर्णमास्याम्; Cd as in text G3 यथेंदु

50 a) S दृष्ट्वा शयानं ब्राह्मण ब्रह्म° — b) G1-3 कचश्च K0 3 4 °मास कचोपि विद्यया — c) Ñ3 Da विद्यासिद्धिं — d) B (except B3) D3 transp तत and कच — After 50, Dn D3 4 S ins

715* य श्रोत्रयोरमृत संनिषिञ्चे-
द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।
त मन्येऽहं पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T G3.4 6 M3 6-8 ins कच — b) Dn यो मे नविद्यस्य — c) M3 5 मन्येत, M6-8 मन्यते — d) T1 G1.2 4 द्रुह्ये कृत°]

51 a) Ś1 K0 G2 धातारम्, K1 धारस्यम् (sic) — b) K0 D5 °नां च वर वराणां, Dn D1 4 °नामपि लब्धविद्या, Nilp as in text Cd (corrupt) चतुरा नुयाना — c) K0 3.4 G1.2 ये नार्चयते गुरुमप्रमेय — d) K1 Ñ B D (except D5) G2 3 °प्रतिष्ठा° — After 51, D5 ins (an additional) colophon (adhy no 77).

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म
तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१ C 1 3247 B 1 76.64 K. 1 70 69

Dn D1 °र्रि) Ñ3 D5 S त्वद्य; B3.4 Da Dn D1 4 विप्र (for चैव) K B5 6 Dn D5 G3 माया — [d]) K B5 D3.5 °ति(K1 D5 °भि)वर्ते, T1 °निवृत्ते, G4 °नुवर्ते, G5 °निवर्तेद्

44 Ś1 missing (cf v 1 39) K1 S om उवाच — [a]) K2 इति (for अद्य) — [c]) T1 G1-3 मेदनाद्य, T2 G4-6 M3 °नाद्धि, M5-8 °नस्य — [d]) G4-6 पश्ये(G4 दृश्ये)त्कन्ये (for दृश्येत्)

45 Ś1 missing (cf. v 1 39) D1 om देवयान्यु° K1.3 S om उवाच — [a]) S द्वौ मे (G3 मां द्वौ; M5 द्वौ मा) K2 असिकल्पौ; T1 अति°, T2 G3-5 M वह्नि° — [b]) B5 T2 चोपघात, G3 चैव घात — [c]) Ñ1.2 B3 D (except D2.3.5) G6 transp नास्ति and शर्म — [d]) B5 °घातात् Da नास्ति शक्ति°

46 K1 S om उवाच Ś1 resumes from देवयानी (cf v 1. 39) — [ab]) A few MSS सुत and त्वा — [c]) G3 M6 7 °मिमामाप्नुहि

47 [a]) M6-8 न निवृत्तयेत्तत्पुन°(!) — [c]) G1.2 M3 तु, G4-6 एव (for एक)

48 [b]) K2 3 Ñ B2.6 Dn D1.5 अस्मद्देहा°, S अस्मा(T G6 M2.6-8 °स्म)च्छरीरा° (G3 corrupt) — [c]) Ś1 K1 G4 5 M3 Cd अपेक्षां

49 Ś1 K1 D3 S om उवाच — [b]) S पार्श्वं (for कुक्षिं) — [c]) Ñ B1 Da Dn D1 2 4 तत्क्षणात्, B3-6 D3 तत्क्षण — [d]) K2 शुक्लायात; K3 4 Ñ1 3 D4 शुक्रात्यये, D5 शुक्लस्याते, Cd as in text K2 पूर्णिमायाम्, K3 Ñ3 पूर्णमास्याम्; Cd as in text G3 यथेंदु

50 [a]) S दृष्ट्वा शयानं ब्राह्मणं ब्रह्म° — [b]) G1-3 कचश्च K0 3 4 °मास कचोपि विद्यया — [c]) Ñ3 Da विद्यासिद्धिं — [d]) B (except B1) D3 transp तत and कच — After 50, Dn D3 4 S ins

715* य श्रोत्रयोरमृत संनिषिञ्चे-
द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।
त मन्येऽहं पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T G3.4 6 M3 6-8 ins कच — [b]) Dn यो मे नविद्यस्य — [c]) M3 5 मन्येत, M6-8 मन्यते — [d]) T1 G1.2 4 द्रुह्ये कृत°]

51 [a]) Ś1 K0 G2 धातारम्, K1 धारस्यम् (sic) — [b]) K0 D5 °ना च वर वराणा, Dn D1 4 °नामपि लब्धविद्या, Nilp as in text Cd (corrupt) चतुरा नुयाना — [c]) K0 3.4 G1.2 ये नार्चयते गुरुमप्रमेय — [d]) K1 Ñ B D (except D5) G2 3 °प्रतिष्ठा° — After 51, D5 ins (an additional) colophon (adhy no 77).

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः । | अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १
ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४
स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६
आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७ C.1 3202 B.1 77 7 K.1 71 7

B3 D5 S (except G5 M5–7) ins वैशंपायन (K0 3 B3 add उवाच) — [a]) G3 4. 5 °ष्य तु सकाशे — [b]) K3 T1 G4–6 M च (for स) — [d]) In K3, 58[d] is ins in marg (sec m) K3 Ñ3 त्रिदिवालय

Colophon om in D5 Ś1 missing K3 ins it in marg (sec m) — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 संभव, to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान, while K0 1 (marg) 2 4 Ñ3 B1.3.5 6 D (D5 om) (all om sub-parvan name) mention only ययात — *Adhy name* K0 3 4 T2 G4 कचविद्याप्राप्ति, G1.2 कचचरित — *Adhy no* (figures, words or both) K0 73, B5 70, Da1 D5 74, Dn3 75, D2 69, T1 61, T2 11, G1–3 13, G4–6 M 12 — *S'loka no* Ñ3 62, Da 70, Dn 72, M3 76 — *Aggregate s'loka no* Dn1 3227

72

☞ This adhy is missing in V1 (cf v 1. 1. 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 Ś1 missing from 1 up to भार्ग (in 7[c]) (cf v 1 1 71 57) K1 D5 S om उवाच — [a]) K3m °वृत व्रत, Ñ1.2 B3 D5 G3.5 °वृत्तव्रत K0 3 4 त समासव्रत दृष्ट्वा, K1 समावृत्ते व्रते त तु — [b]) Ñ3 तथा, T2 G6 कच (for तदा) — [d]) S देवयानीद(G3 °नी त)मब्रवीत्

2 Ś1 missing (cf v 1 1) Before 2, K1 Ñ1.3 D3.4 T1 G1.2 M3 ins देवयानी (Ñ1 3 D3.4 add उवाच) — [a]) M6–8 पौत्र — [b]) K1 वृत्तेन विभवेन च — [c]) M3 °या हि त्व — [d]) T G1 3 6 च श्रुतेन च

3 Ś1 missing (cf. v 1 1) — [b]) D1 S (except M6 7) महातपा — [d]) K Dn D1 4 5 T2 G3 मम भूयो (by transp), T1 मम भूयाद्, G6 तव भूयो

4 Ś1 missing (cf v 1 1) — [a]) K0 4 एतज्ज्ञात्वा; K3 एवं कृते — [c]) G3 प्रसिद्धे निय° D3 तपसोपेत — [d]) K3 वर्तिताह यथा त्वयि; D5 यथाह वर्तिता त्वयि

5 Ś1 missing (cf v 1 1) — [a]) M (except M5) त्व (for स) Ñ B5 Dn1 D1.4 5 M7 °घृत° — [b]) K (except K4) D5 त्व भर्तुम्, Ñ1 त्व भक्तुम्, Ñ3 त्व ज्ञातुम्; T1 जीवतुम् — [c]) B D3 विधिवत्पाणिं (by transp)

6 Ś1 missing (cf. v 1 1) K1 S om उवाच (M3 om the ref.) — [c]) K3 T1 G3 3 6 °वद्यागी — [d]) D3.5 S °नीयतमा

7 Ś1 missing up to भार्ग (in [c]) — [a]) K3 G4.5 प्रियतरा Ñ1.2 B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा (D3 5 °तमा) — M5 om 7[b]–9[a] — [b]) Ś1 resumes from वस्य (cf. v 1 1 71 57) T G (except G4 5) °वस्य शुचिस्मिते — [c]) G4 5 सर्वत पूज्या — [d]) T G (except G4.5) मता मम — D3 T G (except G4 5) M3 ins after 7 M6–8, after 7[ab]

720* गुरोर्गरीयसी वृत्त्या तस्माद्गुरुतरा मम ।
न मामर्हसि कल्याणि वक्तुमेव शुचिस्मिते ।

[(L 1) D3 T1 G6 M7 विद्या (for वृत्त्या)]

Thereafter G1.2 repeat 7[cd] (the usual indication of interpolation)

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः । अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १
ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४
स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६
आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७ C. 1 3202 B. 1 77 7 K. 1 71 7

B_3 D_3 S (except G_5 M_{6-7}) ins वैशंपायन ($K_{0\ 3}$ B_3 add उवाच) — a) $G_{2.4.5}$ °स्य तु सकाशे — b) K_2 T_1 G_{4-6} M च (for स) — d) In K_4, 58^d is ins in marg (*sec m*) K_2 $Ñ_3$ त्रिदिवालय

Colophon om in D_5 $Ś_1$ missing K_4 ins it in marg (*sec m*) — *Major parvan* T_2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* $Ñ_{1.2}$ T_1 संभव, to it $Ñ_{1.2}$ add ययात्युपाख्यान, while $K_{0\ 1}$ (marg) $_{2\ 4}$ $Ñ_3$ $B_{1.3.5\ 6}$ D (D_5 om) (all om sub-parvan name) mention only ययाति — *Adhy name* $K_{0\ 3\ 4}$ T_2 G_4 कचविद्याप्राप्ति, $G_{1.2}$ कचचरित — *Adhy no* (figures, words or both) K_0 73, B_5 70, Da_1 D_4 74, Dn_3 75, D_2 69, T_1 61, T_2 11, G_{1-3} 13, G_{4-6} M 12 — *S'loka no* $Ñ_3$ 62, Da 70, Dn 72, M_3 76 — *Aggregate s'loka no* Dn_2 3227

72

☞ This adhy is missing in V_1 (cf v 1. 1. 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 $Ś_1$ missing from 1 up to भार्ग (in 7^b) (cf v 1 1 71 57) K_1 D_3 S om उवाच — a) K_2m °वृत व्रत, $Ñ_{1.2}$ B_3 D_5 $G_{3.5}$ °वृतव्रत $K_{0\ 3\ 4}$ त समासव्रत दृष्ट्वा, K_1 समावृत्ते व्रते त तु — b) $Ñ_3$ तथा, T_2 G_6 कच (for तदा) — d) S देवयानीद(G_3 °नी त)मब्रवीत्

2 $Ś_1$ missing (cf v 1 1) Before 2, K_1 $Ñ_{1.3}$ $D_{3.4}$ T_1 $G_{1.2}$ M_3 ins देवयानी ($Ñ_{1\ 3}$ $D_{3.4}$ add उवाच) — a) M_{6-8} पौत्र — b) K_1 वृत्तेन विभवेन च — c) M_3 °या हि त्व — d) T $G_{1\ 3\ 6}$ च श्रुतेन च

3 S_1 missing (cf. v 1 1) — b) D_1 S (except $M_{6\ 7}$) महातपा — d) K Dn $D_{1\ 4\ 5}$ T_2 G_3 मम भूयो (by transp), T_1 मम भूयाद्, G_6 तव भूयो

4 $Ś_1$ missing (cf v 1 1) — a) $K_{0\ 4}$ एतज्ज्ञात्वा; K_3 एवं कृते — c) G_3 प्रसिद्धे निय° D_3 तपसोपेत — d) K_2 वर्तिताह यथा त्वयि; D_5 यथाह वर्तिता त्वयि

5 $Ś_1$ missing (cf v 1 1) — a) M (except M_5) त्व (for स) Ñ B_5 Dn_2 $D_{1.4\ 5}$ M_7 °घृत° — b) K (except K_4) D_5 त्व भर्तुम्, $Ñ_1$ त्व भक्तुम्, $Ñ_3$ त्व ज्ञातुम्; T_1 जीवतुम् — c) B D_3 विधिवत्पाणिं (by transp)

6 $Ś_1$ missing (cf. v 1 1) K_1 S om उवाच (M_3 om the ref.) — c) K_2 T_1 $G_{2\ 3\ 6}$ °वद्यागी — d) $D_{2.3}$ S °नीयतमा

7 $Ś_1$ missing up to भार्ग (in b) — a) K_2 $G_{4.5}$ प्रियतरा $Ñ_{1.2}$ B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा ($D_{3\ 5}$ °तमा) — M_5 om 7^b–9^d — b) S_1 resumes from वस्य (cf. v 1 1 71 57) T G (except $G_{4\ 5}$) °वस्य शुचिस्मिते — c) $G_{4\ 5}$ सर्वत पूज्या — d) T G (except $G_{4.5}$) मता मम — D_3 T G (except $G_{4\ 5}$) M_3 ins after 7 M_{6-8}, after 7^{ab}

720* गुरोर्गरीयसी वृत्त्या तस्माद्गुरुतरा मम ।
न मामर्हसि कल्याणि वक्तुमेव शुचिस्मिते ।
[(L 1) D_3 T_1 G_6 M_7 विद्या (for वृत्त्या)]

Thereafter $G_{1.2}$ repeat 7^{cd} (the usual indication of interpolation)

कच उवाच ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥१८
तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥२०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यत्त्वमस्मद्धितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ्नो भविष्यसि ॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् । C. 1 3260 B 1 78 2 K. 1 72. 2

17 K3 missing (cf v 1 8). Ś1 K1 S om उवाच — a) K0,4 M3,5 मत्वा त्वा (M3,5 °ह) — b) T1 G1 5 M प्रत्याख्यास्ये; G6 °ग्ये च G3 °चण्यावदो° — c) Ś1 T1 G1,2 चाप्यनु°, K1 2 Ñ1,2 B1 m 6 D (except D2 5) T2 G4,6 M चानु°, Ñ3 चानुज्ञात, B1 नन्वनु° — d) S धर्मत प्रब्रवीम्यह

18 K3 missing (cf v 1 8) — a) Ś1 K4 आर्यं — b) T G (except G4 5) यतस्त्वया, M6-8 तथा त्वया — c) Ś1 K1 2 Ñ3 नार्हास्य; T G6 [ऽ]स्म्यनर्ह ; G1-3 [ऽ]प्यनर्ह , M1-3 ह्यनर्ह M8 शप्तोस्म्यनपराधी सन् — d) T2 G6 कामतोस्मि

19 K3 missing (cf v 1 8) G3 om 19ab — a) Ś1 G2 4-6 M1 सभवि°. T2 G1 transp न and स — cd) K2 transp कश्चित् and जातु, D3 transp जातु and पाणिं S द्विज पा°

20 K3 missing (cf v 1 8) — ab) D1 फलिष्यते Ś1 K1 यत्त्वमात्थ न तत्तथा, K0 4 यन्मामुक्तवती ह्यसि S फलि(G3 5 भवि)ष्यति च विद्येय (T2 G6 °यं विद्या, G5 या विद्या) नेति यथात्थ मा तथा (T2 G6 इह, G1 2 तदा, G4 त्विह, G5 त्विति) — d) D1 तस्याप्येषा Dn1 T1 G3 भविष्यति

21 K3 missing (cf v 1 8) Ś1 K1 D3 S om उवाच — a) Ś1 K1 2 4 B5 नरश्रेष्ठ, K0 D3 नृपश्रेष्ठ — b) Dn2 D1 4 T2 G1 4 तथा — c) Ś1 K1 श्रीमान्, Ñ3 क्षिप्र (for शीघ्र) — d) Ś1 K (K3 missing) Ñ2 3 द्विजपुंगव

22 K3 missing (cf v 1 8) — a) T1 अभिज्ञाय, T2 G6 °प्रेत्य — b) S देवाश्चेंद्र° — c) T2 G6 बार्हस्पत्य Ñ1 समागम्य Cd cites सभाज्य T1 G1-3 बृहस्पतिसुत ज्येष्ठ — d) Ñ1,2 B D (except D5) कच वचनमब्रुवन्

23 K3 missing (cf. v 1 8) Before 23, Ś1 K1 T1 G1 4 M (except M5) ins देवा°; K0 Ñ B D (except D5) देवा ऊचु — a) Ś1 K1 स, G1 2 य (for यत्) Ñ B D त्वया (for त्वम्) — In Ś1, the portion of the text from कर्म (23a) up to 1 78 20ab is lost on the missing fol 58-60 — b) Ñ B D (except D5) कृत वै; S कृतवान् — c) B5 प्रणश्येत, S जरा गता — d) =1 71 11f Ñ B3,4 Dn D1 2 4 M भागभाक्च, B5 T2 G4-6 °भाक्त्व; D5 °भोक्ता; G1 भागादो नो

Colophon Ś1 K3 missing (cf v 1 8, 23) — *Major parvan* T2 G1-3 5 6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1,2 T1 सभव, to it T1 adds ययात, while K (K3 missing) B D G4 M5 (om sub-parvan name) mention only ययात — *Adhy name* K0 4 कचप्रत्यागमन , Ñ3 कचयान, T2 G4 M3 कचदेवयानीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K0 74, B5 D3 71, Dn1 D1 75, Dn3 76, T2 12, G1-3 14, G4-6 M 13 — *S'loka no* Ñ3 Dn1 M3 24, Dn 23 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3249

73

☞ This adhy is missing in Ś1 K3 V1 (cf. v 1 1 68 74, 72 8, 23), the MSS are *wholly*

कच उवाच ।
गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥१८
तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥२०
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यत्त्वमस्मद्धितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ्नो भविष्यसि ॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् । C. 1 3290 B 1 73 2 K. 1 72. 2

17 K3 missing (cf v 1 8). Ś1 K1 S om उवाच — a) K0,4 M3.5 मत्वा त्वा (M3.5 °ह) — b) T1 G4 5 M प्रत्याख्यास्ये; G6 °ख्ये च G3 °चक्ष्यावदो° — c) Ś1 T1 G1.3 चाप्यनु°, K1 2 Ñ1.2 B1m 6 D (except D2 5) T2 G4.6 M चानु°, Ñ3 चानुज्ञात, B4 नन्यनु° — d) S धर्मत प्रब्रवीम्यहं

18 K3 missing (cf v 1 8) — a) Ś1 K4 आर्यं — b) T G (except G4 5) यतस्त्वया, M6-8 तथा त्वया — c) Ś1 K1 2 Ñ3 नार्होऽस्मि; T G6 [ऽ]स्म्यनर्हं; G1-3 [ऽ]प्यनर्हं, M6-8 ह्यनर्हं M8 शप्तोऽस्म्यनपराधी सन् — d) T2 G6 कामतोऽस्मि

19 K3 missing (cf v 1 8) G3 om 19^{ab} — b) Ś1 G2 4-6 M1 सम्भवि°. T2 G1 transp न and स — cd) K2 transp कश्चित् and जातु, D3 transp जातु and पाणिं S द्विज पा°

20 K3 missing (cf v 1 8) — ab) D4 फलिष्यते Ś1 K1 यत्त्वमात्थ न तत्तथा, K0 4 यन्मामुक्तवती ह्यसि S फलि(G3 5 भवि)ष्यति च विद्येय (T2 G6 °यं विद्या, G5 या विद्या) नेति यद्यात्थ मां तथा (T2 G6 इह, G1 2 तदा, G4 त्विह, G5 त्विति) — d) D5 तस्याप्येषा Dn1 T1 G3 भविष्यति

21 K3 missing (cf v 1 8) Ś1 K1 D3 S om उवाच — a) Ś1 K1 2 4 B5 नरश्रेष्ठ, K0 D5 नृपश्रेष्ठ — b) Dn2 D1 4 T2 G1 4 तथा — c) Ś1 K1 श्रीमान्, Ñ3 क्षिप्र (for शीघ्रं) — d) Ś1 K (K3 missing) Ñ3 8 द्विजपुंगव

22 K3 missing (cf v 1 8) — a) T1 अभिज्ञाय, T2 G6 °प्रेत्य — b) S देवाश्चेन्द्र° — c) T2 G6 बार्हस्पत्य Ñ1 समागम्य Cd cites सभाज्य T1 G1-3 बृहस्पतिसुत ज्येष्ठ — d) Ñ1.2 B D (except D5) कच वचनमब्रुवन्

23 K3 missing (cf. v 1 8) Before 23, Ś1 K1 T1 G1 4 M (except M5) ins देवा°; K0 Ñ B D (except D5) देवा ऊचु — a) Ś1 K1 स, G1 2 य (for यत्) Ñ B D त्वया (for त्वम्) — In Ś1, the portion of the text from कर्म (23^{a}) up to 1 78 20^{ab} is lost on the missing fol 58-60 — b) Ñ B D (except D5) कृत वै; S कृतवान् — c) B5 प्रणश्येत, S जरा गता — d) = 1 71 11f Ñ B3.4 Dn D1 2 4 M भागभाक्च, B5 T2 G4-6 °भाक्त्व; D5 °भोक्ता; G1 भागादो नो

Colophon Ś1 K3 missing (cf v 1 8, 23) — *Major parvan* T2 G1-3 5 6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 संभव, to it T1 adds ययात, while K (K3 missing) B D G4 M5 (om sub-parvan name) mention only ययात — *Adhy name* K0 4 कचप्रत्यागमन , Ñ3 कचयान, T2 G1 M8 कचदेवयानीसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K0 74, B5 D3 71, Dn1 D4 75, Dn3 76, T2 12, G1-3 14, G4-6 M 13 — *S'loka no* Ñ3 Dn1 M8 24, Dn 23 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3249

73

☞ This adhy is missing in Ś1 K3 V1 (cf. v 1 1 68 74, 72 8, 23), the MSS are *wholly*

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।
श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥ १४
स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ।
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छ्वसिषि चातुरा ॥ १७
कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ।
दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

देवयान्युवाच ।
योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९
एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०
जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुषात्मजः ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२ C. 1 3300 B. 1 78. 23 K. 1 72. 23

(except Da3 D3) आगमत्, T G6 आविशत् G1 3 आकृष्य प्रसभ राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले — After 12, G1. 3 ins

726* तृणवीरुम्भमाच्छन्ने स्वपुर प्रययौ तदा ।

13 a) G1 3 मृतेय° — d) K1 B1m 4 5 क्रोधावेश°, B1. 6 D3 क्रोधावेग° — After 13, D3 S ins

727* प्रविश्य स्वगृह स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता ।
[M6-8 °माश्रिता]

14 a) Ñ3 D2 अभ्यायात्; S आगच्छत् — c) D3 4 S °युग्यहय श्रीमान्

15 c) Ñ1 2 B D T1 G4 5 M3 5 राजा (for कन्या) D5 ता कूपे, T2 G (except G4 5) M6-8 रूपेण — d) Ñ1 2 B D (except D5) G4. 5 M3. 5 कन्याम् T1 कन्याममि शिखोपमा — T G (except G4 5) ins after 15 D3, after 16

728* तां दृष्ट्वा रूपसपन्ना सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसपन्नामपृच्छत्स नराधिप ।
[After line 2, T1 repeats line 1]

16 a) D5 तत्रैव — b) K1 कन्या च वरव°; K2 4 G1. 3 °ममररूपिणीं — c) B5 D5 सान्तयित्वा K0 स तत्रैव; Ñ3 D5 S (except M6-8) नरश्रेष्ठ — d) G1 5 वाचा (for साम्ना) G6 उवाच परवल्गुना — After 16, D3 ins 728* (cf v l 15)

17 Before 17, K3 D2. 4 T2 G (except G3) ins ययाति (K3 D4 add उवाच) — a) T2 G6 °नखा — d) K4 B1 G2 4 5 °च्छ्वसि, Ñ1. 3 B3-6 Da1 Dn D1. 2. 4 °च्छोचसि, D5 °स्वमसि, G3 °च्छेपेति, M6-8 °च्छ्वसिहि Ñ2 शोभने

18 a) K1 D3 T G1 2 5. 6 M5-7 हि; K3 च (for अस्मि) K0 °तास्तस्मिन् — b) K0 D4 5 T1 G3. 4 M5 भीरु तृणा° — c) T2 G6 शुभे सुता वै कस्य त्व — d) K0 Ñ B D M3 5 सत्य (D5 चेद) (for सर्वं) K0 शुभानने, M6-8 शुचिस्मिते

19 K1 D3 S om उवाच — a) T2 G1-3 6 यो देवैर्निहता°; G5 यो वै देवहता°. — b) B4 सजीवयति — c) G3 °क्रस्य तनया — d) Ñ3 transp. स and न D2 भवान् (for स मा) B5 स मा वै न हि बु°, D3 S इ(G2 रि)दमासादित मया — After 19, D3. 4 S ins.

729* पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वित ।
मूलश्चागमन किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
ययाति ।
ययातिर्नाहुषोऽह तु श्रान्तोऽद्य मृगकाङ्क्षया ।
कचिदत्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि त्वामिह ।
देवयानी ।

[(L 1) G1 2 पृच्छामि त्वा कस्त्वमिति and °वीर्य समन्वित — D3 4 ययातिरुवाच — (L 3) D3 T G M5 अहं (G4 अथ) ययातिर्न(G3. 4 °र्ना)हुष T2 G1 2 6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृष्णया — (L 4) D4 M3 अत्र चा(M3 °त्रैवा)भ्यागतो; T2 G3 4-6 कूपे तृणावृते, G1 M5 अहमत्रा-गतो — D3. 4 देवयान्युवाच]

20 G3 om 20-21 — ab) M3 दक्षिण पाणि नृप ताम्र° — c) T1 G3 एन; T2 G4 6 स, G1. 5 M तु (for मां) D5 समुद्धरस्व मां कूपात्

21 a) G3 om 21 (cf v l 20) K4 B D2. 5 जानामि त्वामह (K4 त्वां शुभ; D5 त्वां सम) शात, S (G3 om) भूयोपि त्वामुप(T2 G6 °पा)गमे — b) K0 Ñ1. 2 T2 G4-6 M3. 5 मनस्विन — cd) K4 transp अस्मात् and कूपात् S (G3 om) अस्मान्मा सशया(G8 शस य)द्राज न्मोक्षयाशु विशापते

22 K1 D3 4 S om उवाच (G3 om the ref.) — ab) B D (except D5) तामथो ब्राह्मणीं राजा S स्त्री

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।
श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥१४
स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ।
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छ्वसिषि चातुरा ॥१७
कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ।
दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

देवयान्युवाच ।
योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९
एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०
जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुषात्मजः ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२ C. 1 3300 B. 1 78. 23 K. 1 72. 23

(except Da3 D3) आगमत्, T G6 आविशत् G1 3 आकृष्य प्रसभ राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले — After 12, G1. 3 ins

726* तृणवीरुम्ममाच्छन्ने स्वपुर प्रययौ तदा ।

13 a) G1 3 मृतेय° — d) K1 B1m 4 5 क्रोधावेश°, B1. 6 D3 क्रोधावेग° — After 13, D3 S ins

727* प्रविश्य स्वगृह स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता ।
[M6-8 °माश्रिता]

14 a) Ñ3 D3 अभ्यायात्; S आगच्छत् — c) D3 4 S °युग्यहय श्रीमान्

15 c) Ñ1 3 B D T1 G4 5 M3 5 राजा (for कन्या) D5 ता कूपे, T2 G (except G4 5) M6-8 रूपेण — d) Ñ1 2 B D (except D5) G4. 5 M3. 5 कन्याम् T1 कन्याममि शिखोपमा — T G (except G4 5) ins after 15 D3, after 16

728* तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नामपृच्छत्स नराधिप ।
[After line 2, T1 repeats line 1]

16 a) D5 तत्रैव — b) K1 कन्या च वरव°; K3 4 G1. 3 °ममररूपिणीं — c) B5 D5 शातयित्वा Ko स तत्रैव; Ñ3 D5 S (except M6-8) नरश्रेष्ठ — d) G4 5 वाचा (for साम्ना) G6 उवाच परवल्गुना — After 16, D3 ins 728* (cf v l 15)

17 Before 17, K3 D2. 4 T2 G (except G3) ins ययाति (K3 D4 add उवाच) — a) T2 G6 °नखा — d) K4 B1 G2 4 5 °च्छ्वसिषि, Ñ1. 3 B3-6 Da1 Dn D1. 2. 4 °च्छोचसि, D5 °श्वससि, G3 °च्छेपेति, M6-8 °च्छ्वसिहि Ñ2 शोभने

18 a) K1 D3 T G1 3 5. 6 M6-7 हि; K3 च (for अस्मि) Ko °तास्तस्मिन् — b) Ko D4 5 T1 G2. 4 M5 भीरु तृणा° — c) T2 G6 शुभे सुता वै कस्य त्व — d) Ko Ñ B D M3 5 सत्य (D5 चेद) (for सर्वं) Ko शुभानने, M6-8 शुचिस्मिते

19 K1 D3 S om उवाच — a) T2 G1-3 6 यो देवैर्निहता°; G5 यो वै देवहता°. — b) B5 सजीवयति — c) G3 °क्रस्य तनया — d) Ñ3 transp. स and न D3 भवान् (for स मा) B5 स मा वै न हि बु°, D3 S हृ(G2 ह्रि)दमासादित मया — After 19, D3. 4 S ins.

729* पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वित ।
मृगयागमन किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
ययाति ।
ययातिर्नाहुषोऽहं तु श्रान्तोऽद्य मृगकाङ्क्षया ।
कश्चिदत्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि त्वामिह ।
देवयानी ।

[(L 1) G1 2 पृच्छामि त्वा कस्त्वमिति and °वीर्यसमन्वित — D3 4 ययातिरुवाच — (L 3) D3 T G M5 अहं (G4 अथ) ययातिर्न(G3. 4 °र्ना)हुष T2 G1 3 6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृष्णया — (L 4) D4 M3 अत्र चा(M3 °त्रैवा)भ्यागतो; T2 G3 4-6 कूपे तृणावृते, G1 M5 अहमत्रागतो — D3. 4 देवयान्युवाच]

20 G3 om 20-21 — ab) M3 दक्षिण पाणि नृप ताम्र° — c) T1 G3 एन; T2 G4 6 त, G1. 5 M तु (for मां) D3 समुद्धरस्व मां कूपात्

21 a) G3 om 21 (cf v l 20) K4 B D3. 5 जानामि त्वामहं (K4 त्वां शुभ; D5 त्वां सम) शात, S (G3 om) भूयोपि त्वामुप(T2 G6 °पा)गमे — b) Ko Ñ1. 2 T2 G4-6 M3. 5 मनस्विन — cd) K4 transp अस्मात् and कूपात् S (G3 om) अस्मान्मा सशया(G6 शस य)द्राजन्मोक्षयाशु विशापते

22 K1 D3 4 S om उवाच (G3 om the ref.) — ab) B D (except D5) तामथो ब्राह्मणीं राजा S स्त्री

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९

देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्वावहितो मम ।
शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३२
इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३६ C 1 3315 B 1 78.33 K 1 72.40

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

27 ^{b}) K0 4 तथा, D5 तत , T G (except G3 5) हता (for तत्र) T1 G1 2 वने; T2 G6 तत , G3 मुने (for हताम्) — After 27^{ab}, T G (except G1 5) ins

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात् ।
[T1 °माणेन मनसा, G3 °माणोनुमार्गं सन्]

Before 27^{cd}, B5 ins वैश° उ° — ^{c}) M3 °याभियर्यौ G1 5 दुर्गास् T G (except G1 5) सोनु(T1 °थ)गत्वा वन (T2 G6 पद) दुःख (T2 G6 दु खान्, G3 दुर्गे)

29 Before 29, D1 ins शुक्र उ° — ^{a}) S °दोषैर्न (T2 G6 °र्हि) ग° — ^{b}) G1 5 सर्वं G1 4 5 दु ख सुख M3 6 सर्वे दु खानि जतव — ^{c}) S पुरा दुश्चरित मन्ये — ^{d}) T1 G1 2 M तस्य ते, T2 G6 तस्मात्ते, G3 तस्य नो; G1 5 तव तन् B (except B6) न्यपृति , B1m Cd as in text G1 5 निष्कृतिं गता

30 K1 S om उवाच — ^{a}) Ñ1 B (B3 marg) D3 न्यपृतिर् (B1m 3 as in text), T2 G1 6 दुष्कृतिर् S वा (for मे) Ñ3 T G मा वास्तु (by transp), B (except B6) M2. 5 6 वा मा वा — ^{b}) T G (except G4. 5) मुने (for मम) — ^{c}) T2 G1 3 यदुरक्त (for यदु°) — After 30^{d}, T1 G1 repeat 27^{ab} — ^{e}) T1 स्वां प्राह, T2 G6 स्तोता त्व, G1-3 सा स्वाह — ^{f}) K3 (sup lin.) S (except G1 2) गायक

31 ^{ab}) S (except G1 5) subst for 31^{ab} (T1 G6 ins before 31^{ab})

738* एष मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने ।

— ^{c}) K3 रूक्षपरुष — ^{d}) T2 G °रक्तेक्षण

32 ^{a})=(var) 35^{a} Ñ1 2 B1 Da1 Dn D1 2 4 नित्य; D5 T2 G1-6 M6-8 [ऽ]सि त्व; G1-3 M8 त्व वै (for हि त्व) — K2 (hapl) om 32^{c}–34^{b} — ^{c}) Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) अह तु स्तू°

33 K2 om 33^{cd} (cf v 1 32), reading 33^{ab} in marg , D1 om 33–34^{ab} — ^{a}) Dn D2 4 M3 5 इद (for इति) — ^{b}) M वहुशो वार्षपर्वणी — ^{d}) Ñ3 दर्पपूर्णानना वच , S °पूर्णा(T1 मदघूर्णा , G3 बाष्पपूर्णा)नना तत — After 33, D1 ins 739*

34 K2 D3 T1 om 34^{ab} (cf v 1 32, 33) — ^{c}) T2 G6 प्रत्हाद° M6-8 शर्मिष्ठे — ^{d}) Ñ1 2 Dn D1, 2 4 तु; M6-8 सा (for हि) G1 2 दासीवन्नित्यसेवया — K4 D3 S ins after 34 D1, after 33

739* उक्ताप्येव भृश क्रुद्धा मा गृह्य विजने वने ।
कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृह ययौ ।
[(L 2) K4 D1 प्राक्षिप्य गृहमागता (D1 °गमत्)]

G1 cont

740* अमृता मा मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूदके ।
अनावृत्ता निरीक्ष्यैव दृष्टा स्वभवन ययौ ।

35 D1 om 35–36^{ab} K1 D3 S om उवाच — ^{a})=(var) 32^{a} K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp) B1 G1 हि त्व, G3 त्व हि T2 G1-3. 6 स्तुवतस्त्व न दुहिता (by transp) — ^{b}) B3m भद्रे वा, Dn D2 4 याचत (cf 32^{a})

36 D1 om 36^{ab} (cf v 1 35) — ^{a}) S °पर्वा च — ^{b}) K1 राजाय — ^{c}) D3 T1 G3 M8 ब्रह्म कल्याणि — After 36^{c}, G (except G3 6) ins

741* अह वेद्मि न चापरे ।
गायत्राह तदेवेह
[(L. 2) G1, 2 °त्राह G1 तदा वेद]

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९

देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्वावहितो मम ।
शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३२
इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३६ C 1 3315 B 1 73.33 K 1 72.49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

27 ^{b}) K0 4 तथा, D5 तत , T G (except G1 5) हता (for तत्र) T1 G1 2 वने; T2 G6 तत , G3 मुने (for हताम्) — After 27^{ab}, T G (except G1 5) ins

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात् ।
[T1 °माणेन मनसा, G3 °माणोनुमार्गं सन्]

Before 27^{cd}, B5 ins वैश° उ° — ^{c}) M3 °याभियथौ G1 5 दुर्गास् T G (except G1 5) सोनु(T1 °थ)गत्वा घन (T2 G6 पद) दु:ख (T2 G6 दु खान्, G3 दुर्गं)

29 Before 29, D1 ins शुक्र उ° — ^{a}) S °दोषैर्न (T2 G6 °र्हि) ग° — ^{b}) G1 5 सर्वं G1 4 5 दु ख सुख M3 5 सर्वे दु खानि जतव — ^{c}) S पुरा दुश्चरित मन्ये — ^{d}) T1 G1 2 M तस्य ते, T2 G6 तस्मात्ते, G3 तस्य नो; G1 5 तव तन् B (except B6) न्यकृति , B1m Cd as in text G1 5 निष्कृतिं गता

30 K1 S om उवाच — ^{a}) Ñ1 B (B3 marg) D3 न्यकृतिर् (B1m 3 as in text), T2 G1 6 दुष्कृतिर् S वा (for मे) Ñ3 T G मा वास्तु (by transp), B (except B6) M2.5 6 वा मा वा — ^{b}) T G (except G1 5) मुने (for मम) — ^{c}) T2 G1 5 यदुरक्त (for यदु°) — After 30^{d}, T1 G1 repeat 27^{ab} — ^{e}) T1 त्वां प्राह, T2 G6 स्तोता त्व, G1-3 सा त्वाह — ^{f}) K2 (*sup lin.*) S (except G1 2) गायक

31 ^{ab}) S (except G1 5) subst for 31^{ab} (T1 G6 ins before 31^{ab})

738* एव मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने ।

— ^{c}) K2 रूक्षपरुष — ^{d}) T2 G °रक्तेक्षण

32 ^{a})=(var) 35^{a} Ñ1 2 B1 Da1 Dn D1 2 4 नित्य; D5 T2 G1-6 M6-8 [ऽ]पि त्व; G1-3 M8 त्व वै (for हि त्व) — K2 (hapl) om 32^{c}–34^{b} — ^{c}) Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) अह तु स्तू°

33 K2 om 33^{cd} (cf v 1 32), reading 33^{ab} in marg , D1 om 33–34^{ab} — ^{a}) Dn D3 4 M3 5 एव (for इति) — ^{b}) M वहुशो वार्षपर्वणी — ^{d}) Ñ3 दर्पपूर्णानना वच , S °पूर्णा(T1 मदघूर्णा , G3 बाष्पपूर्णा)नना तत — After 33, D1 ins 739*

34 K2 D1 T1 om 34^{ab} (cf v 1 32, 33) — ^{c}) T2 G6 प्रत्हाद° M6-8 शर्मिष्ठे — ^{d}) Ñ1 2 Dn D1.3 4 तु; M6-8 सा (for हि) G1 2 दासीवन्नित्यसेवया — K4 D3 S ins after 34 D1, after 33

739* वक्ताप्येव भृश क्रुद्धा मा गृह्य विजने वने ।
कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृह ययौ ।
[(L 2) K4 D1 प्राक्षिप्य गृहमागता (D1 °गमत्)]

G1 cont

740* अमृता मा मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूदके ।
अनावृत्ता निरीक्ष्यैव दृष्टा स्वभवन ययौ ।

35 D1 om 35–36^{ab} K1 D3 S om उवाच — ^{a})=(var) 32^{a} K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp) B1 G1 हि त्व, G3 त्व हि T2 G1-3.6 स्तुवतस्त्व न दुहिता (by transp) — ^{b}) B3m भद्रे वा, Dn D1 4 याचत (cf 32^{a})

36 D1 om 36^{ab} (cf v 1 35) — ^{a}) S °पर्वा च — ^{b}) K1 राजाथ — ^{c}) D3 T1 G3 M8 ब्रह्म कल्याणि — After 36^{c}, G (except G3 6) ins

741* अह वेद्मि न चापरे ।
गायत्वाह तदेवेह
[(L. 2) G1.2 °त्राह G1 तदा वेद]

न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७
देवयान्युवाच ।
वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९
पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२ C. 1. 3031 B. 1. 79. 13 K. 1. 73. 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 [a]) K1 या, K3 G2 य ; T G1.3-6 M (except M8) यं (for यत्) K transp कुमारा and कुमार्य — [b]) D3 S वैरं कुर्युः स्त्रियोपि वा (D3 कुर्यास्त्रियोपि च, G3 कुर्युद-कारणात्) — [c]) D3 T1 G3 M न तेन (D3 तेषु) वैरं, T2 G1 4-6 स तैर्न वैरं, G2 वैरं ताभ्यां न — [d]) Ñ1 2 B6 Dn D1 2 4 न विदुस्ते (by transp), D3 S विद्वांस्तस्य (G3 तयोर्विद्वान्; G3 विद्यात्तस्य) T2 G (except G2 3) सदा बल

8 K1 D3 S om उवाच — [b]) D3 T2 G यद्यनतरं, T1 तदनतरं — [c]) D3 G4 अक्रोशे; T2 आक्रोधे, G2 6 आक्रोशे K4 G1 चाति, B3 चापि, B6 [ऽ]पि च D5 °वादेपि — [d]) K1 वेदाहं च बला°; D3 T G बुध्येहं (G1 2 °यं; G3 इत्येव) गुरुलाघवं — After 8, D3 S ins

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्त्वत ।
[D3 T2 G6 अतिप्रवृद्धरोपस्य, M6-8 स्वधर्ममन°]

9 [a]) Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 G5 °वृत्तेस्तु, D3 G3 4 °वृत्तिर्हि — [b]) D3 T1 G1.2 4 M6-8 क्षतव्या — After 9[ab], D3 S ins

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि विसृज्य विपथं गते ।
[D3 G1 5 M6-8 प्रेष्यशिष्यार्थं°]

— [c]) D3 T G1-3 तस्मिन् K3 B1 °वृत्तेस्तु; D3 T G1-3 °वृत्ते तु — After 9, D3 S ins

748* दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचा परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्ता गतिं गन्तु ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 [a]) K1 D2 3 S (except G1) पुमांस (for पुमांस , acc plu) K1 ये च; K3 ये तु, Ñ3 S येभि (G2 as in text, M3 ये न); B6 येपि — [b]) = 11[b] Ñ B D (except Dn D5) T2 G3-6 M6-3 वा (for च) — [c]) K2 3 एतेषु न वसे°

11 [a]) B1 त्वैनम्, B3 Da त्वे(B1 त्वै)वम्; M3 न त्वम् K4 अभिनिंदति, Ñ3 D3 S °नदति — [b]) = 10[b] Ñ1 2 B (except B4) D (except D3 5) वा (for च) — After 11, D3 S ins

749* सुयन्त्रिता नरा नित्यं विहीना वा धनैर्नरा ।
दुर्वृत्ता पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डाला स्वकर्मविहितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्चण्डालधर्मिण ।
अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभिः पापता भजेत् ।
सुकृते दुष्कृते चापि यत्र सज्जति यो नर ।
ध्रुवं रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषा न रोचये ।

[(L 3) T1 M6 7 स्वधर्मं° — (L. 6) T1 G1-6 पाप्मभि — (L 8) D3 G1-6 तस्माद्देष D3 T2 G1-3 रोचयेत्]

— After 11, K ins 750*

12 [ab]) Cd cites वाग्दुरुक्त D3 S वाचा दुरुक्त (T1 यदुक्त) तातेह दुहित्रा वृष° — K ins after 11 Ñ B D (except D3, 5), after 12[ab]

750* मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।
[K अग्निकामोरणिमिव मथ्नाति हृदयं मम]

— [cd]) K1 तद्धतो दुष्कर° K6 B Da transp अपि and त्रिषु D3 S नातो दुःखतरं मन्ये त्रिषु लोकेष्वपि ध्रुवं — After 12[cd], D3 S ins

751* नि सदायो विशेषेण पुरुषं मर्मकृन्तनम् ।
सुहृन्मित्रजनास्तेषु सौहृदं न च कुर्वते ।

— G4 om 12[f] — [e]) Ñ3 सपत्नश्रियः; D3 S (G4 om) सपत्ने श्रि°

[☞ After 12, the Calc. (*editio princeps*), Bomb., Kumbh., Grantha, P C Roy's ed., all ins.

752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदु ।

न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७
देवयान्युवाच ।
वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९
पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२ C. 1 3031 B. 1 79 13 K. 1 73 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 [a]) K1 या, K3 G2 य ; T G1.3-6 M (except M3) यं (for यत्) K transp कुमारा and कुमार्य — [b]) D3 S वैर कुर्युं स्त्रियोपि वा (D3 कुर्यास्त्रियोपि च, G2 कुर्याद्-कारणात्) — [c]) D3 T1 G3 M न तेन (D3 तेषु) वैर, T2 G1 4-6 स तैर्न वैर, G2 वैर ताभ्यां न — [d]) Ñ1 2 B6 Dn D1 2 4 न विदुस्ते (by transp), D3 S विद्वांस्तस्य (G3 तयोर्विद्वान्; G3 विद्यात्तस्य) T2 G (except G2 3) सदा बल

8 K1 D3 S om उवाच — [b]) D3 T2 G यदनन्तर, T1 तदनन्तर — [c]) D3 G4 अक्रोशे ; T2 आक्रोधे, G2 6 आक्रोशे K4 G1 चाति, B3 चापि, B5 [ऽ]पि च D5 °चादेपि — [d]) K1 वेदाह च बला°; D3 T G बुध्येह (G1 2 °य; G3 इत्येव) गुरुलाघव — After 8, D3 S ins

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्त्वत ।
[D3 T2 G6 अतिप्रवृद्धरोषस्य, M6-8 स्वधर्ममन°]

9 [a]) Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 G5 °वृत्तेस्तु, D3 G3 4 °वृत्तिर्हि — [b]) D3 T1 G1.2 4 M6-8 क्षतव्या — After 9[ab], D3 S ins

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि विसृज्य विपथ गते ।
[D3 G4 5 M6-8 प्रेष्यशिष्यार्थे°]

— [c]) D3 T G1-3 तस्मिन् K3 B4 °वृत्तेस्तु; D3 T G1-3 °वृत्ते तु — After 9, D3 S ins

748* दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचा परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्ता गतिं गन्तु ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 [a]) K1 D2 3 S (except G3) पुमांस (for पुमांस , acc plu) K1 ये च; K3 ये ह, Ñ3 S येभि (G2 as in text, M3 ये न); B6 येपि — [b])=11[b] Ñ B D (except Dn D5) T2 G3-6 M6-3 वा (for च) — [c]) K2 3 एतेषु न वसे°

11 [a]) B3 त्वैनम्, B3 Da त्वे(B3 त्वै)वम्; M3 न त्वम् K4 अभिनिंदति, Ñ3 D3 S °नदति — [b])=10[b] Ñ1 2 B (except B4) D (except D3 5) वा (for च) — After 11, D3 S ins

749* सुवर्चिता नरा नित्य विहीना वा धनैर्नरा ।
दुर्वृत्ता पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डाला स्वकर्मविहितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्चण्डालधर्मिण ।
अकारणाद्विद्विषन्ति परिवाद वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभि पापता व्रजेत् ।
सुकृते दुष्कृते चापि यत्र सज्जति यो नर ।
ध्रुव रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषा न रोचये ।

[(L 3) T1 M6 7 स्वधर्म° — (L 6) T1 G1-6 पाप्मभि — (L 8) D3 G4-6 तस्माद्दोष D3 T2 G1-3 रोचयेत्]

— After 11, K ins 750*

12 [ab]) Cd cites वाग्दुरुक्त D3 S वाचा दुरुक्त (T1 यदुक्त) तातेह दुहित्रा वृष° — K ins after 11 Ñ B D (except D3 5), after 12[ab]

750* मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।
[K अग्निकामोरणिमिव मथ्नाति हृदय मम]

— [cd]) K1 तद्वतो दुष्कर° K6 B Da transp अपि and त्रिषु D3 S नातो दुष्करतर मन्ये त्रिषु लोकेष्वपि ध्रुव — After 12[cd], D3 S ins

751* नि सहायो विशेषेण पुरुष मर्मकृन्तनम् ।
सुहृन्मित्रजनास्तेषु सौहृद न च कुर्वते ।

— G4 om 12[ef] — [e]) Ñ3 सपत्नश्रिय; D3 S (G4 om) सपत्ने श्रि°

[☞ After 12, the Calc. (*editio princeps*), Bomb., Kumbh., Grantha, P C Roy's ed., all ins,

752* मरण शोभन तस्य इति विद्वज्जना विदु ।

स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५
वृषपर्वोवाच ।
नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७
शुक्र उवाच ।
समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ८
प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ९
वृषपर्वोवाच ।
यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०
शुक्र उवाच ।
यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११
देवयान्युवाच ।
यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२ C. 1. 3345 B. 1. 80. 14 K. 1. 74. 19

सहयांधव — D2 S ins after 4cd D4, after 4ef

759* मा शोचीर्वृषपर्वस्त्व मा कुप्यस्व विशां पते ।
[T1 शुच , T2 शोचे T2 G6 त्वस्त्व, M8. 8 क्रुधस्व]

— e) S ते (for त्वद्) — f) K1 B (except B8) शक्ष्यामि (B1 m as in text) D8 T2 G4–6 M8. 8 तया विना, T1 G1–3 M6–8 विना तया — D2 S ins after 4 D4, after 759* above

760* अस्या गतिर्गतिर्मेदा प्रियमस्या प्रिय मम ।
वृषपर्वा ।
यदि ब्रह्मन्घातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।
शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छास्यसद्गतिम् ।
[D4 वृषपर्वोवाच — (L. 2) G1. 2 M8. 8 चाक्रोशया°; G4. 5 वोपदिशा°]

5 Before 5, D4 ins शुक्र उ°, S शुक्र — b) M8 8 °प्रवादिन — c) K8 यस्त्व तमात्मनो, Ñ1 2 यथेष्टमा°, D5 यथैतदा°, T1 G1–3 तथैव चा° (T1 °मा°), T2 G6 तथेममा°; G4 5 तदेवमा°, M तथेदमा° — d) S मयि कर्तु चिकीर्षसि

6 K1 S om उवाच — a) S मृषोक्त वा — c) D3 5 त्वयि धर्म च Ñ8 B5 S त्वयि सत्य च धर्म च (Ñ8 B5 G1 °मेश्च) — d) K2 मे (for नो) S विजानामि प्रसीद मे

7 a) D4 सपद्यस्मान्विहाय त्वम् — c) T G M8 सम्प्रवेक्ष्यामि — After 7c, T G (except G8 5) ins

761* पूर्वे महान्धवै सह ।
पातालमथ वा चाग्नि

— d) K D5 नान्यन्नोस्ति — After 7, D2. 4 S ins

762* यथैव देवान्गाच्छेस्त्व मा च त्यक्त्वा गृहाधिप ।
सर्वत्याग तत कृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K1 S om उवाच B5 om शुक्र उ° — a) K2 D2 S प्रविश त्व — b) K1. 3 4 D5 व्रजता°, K2 D4 गच्छता°. K0 दिशो व्रजत वा°; D8 S अ(D8 T1 ह्य)ग्नि प्रज्वलित तथा (M8 8 ज्वलित वा हुताशन)

9 b) K0 3 B6 D T2 G6 M6 7 यत्र; Ñ1 2 तत्र — After 9ab, D2 4 S ins

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रिय नान्यतर मम ।

— c) K °वहस्तेहम्, G6 °कर मे स्याद्

10 K1 S om उवाच K2 (hapl) om 10 — b) Ñ8 S वसु विद्यति (G4 5 M6–8 विद्येत) भार्गव — c) K1 4 B3 Dn D2 भूमिहस्ति°, S मम हस्ति° K1 हि, K8 4 Dn D5 च (for वा) — d) G2 त्वममरेश्वर

11 K1 S om उवाच K2 om शुक्र उ° — a) Dn D2 द्रविण ह्यत्र, T2 अस्ति ग्रहण, G4 अस्ति श्रवण Ñ3 यदस्ति किंचिद्द्रविण (by transp) — b) T G1 6 इहासुर — B5 repeats 11cd (with v l) — c) B5 तवेश्व°, S °श्वरोह Ñ1 8 S यदि चेत्, B1 4 5 (second time) 6 यदि वै, B3 5 (first time) D (except D3 5) यद्येषा — K0 4 Dn1 ins after 11 D8 after 766*

764* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु त्वरित शुक्रस्तेन राज्ञा सम ययौ ।
उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्न वचस्तव ।
[(L 1) D3 तच्छ्रुत्वा त्वरि°]

After 11, Dn D1 4 ins

765* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकवि ।
देवयान्यन्तिक गत्वा तमर्थं प्राह भार्गव ॥

स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ८
प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ९

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२ C. 1 3345 B. 1 80. 14 K. 1 74 19

सहयांधव — D3 S ins after 4cd D4, after 4ef

759* मा शोचीर्वृषपर्वंस्त्वं मा क्रुध्यस्व विशां पते ।
[T1 शुच , T2 शोचे T2 G6 रुषस्व, M3.5 क्रुधस्व]

— e) S ते (for त्वद्) — f) K1 B (except B3) शक्ष्यामि (B1 m as in text) D5 T2 G4-6 M3.5 तया विना, T1 G1-3 M6-8 विना तया — D3 S ins after 4 D4, after 759* above

760* अस्या गतिर्गतिर्मह्यं प्रियमस्याः प्रियं मम ।
वृषपर्वा ।
यदि ब्रह्मन्घातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।
शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्गतिम् ।
[D4 वृषपर्वोवाच — (L. 2) G1.2 M3.5 चाक्रोशया°; G4.5 वोपदिशा°]

5 Before 5, D4 ins शुक्र उ°, S शुक्र — b) M6.8 °प्रवादिन — c) K3 यस्त्व तमात्मनो, Ñ1.2 यथेष्टमा°, D5 यथैतदा°, T1 G1-3 तथैव चा° (T1 °मा°), T2 G6 तथेममा°; G4.5 तदेवमा°, M तथेदमा° — d) S मयि कर्तुं चिकीर्षसि

6 K1 S om उवाच — a) S मृषोक्तं वा — c) D3.5 त्वयि धर्मं च Ñ3 B5 S त्वयि सत्यं च धर्मं च (Ñ3 B5 G1 °र्मश्च) — d) K2 मे (for नो) S विजानामि प्रसीद मे

7 a) D4 सपद्यस्मान्विहाय त्वम् — c) T G M3 सम्प्रवेक्ष्यामि — After 7c, T G (except G3.5) ins

761* पूर्वं मत्तान्धवैः सह ।
पातालमथ वा चाग्निं

— d) K D5 नान्यत्रोस्ति — After 7, D3.4 S ins

762* यद्येव देवान्गच्छेस्त्वं मा च त्यक्त्वा गृहाधिप ।
सर्वत्यागं ततः कृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K1 S om उवाच B5 om शुक्र उ° — a) K2 D3 S प्रविश त्वं — b) K1.3.4 D5 व्रजता°, K2 D4 गच्छता°, K0 दिशो व्रजत वा°; D3 S अ(D3 T1 ह्य)ग्निं प्रज्वलितं तथा (M3.5 ज्वलितं वा हुताशनं)

9 b) K0.3 B6 D T2 G6 M6.7 यत्र; Ñ1.2 तत्र — After 9ab, D3.4 S ins

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रियं नान्यतरं मम ।

— c) K °वहस्तेहम्, G6 °कर मे स्याद्

10 K1 S om उवाच K2 (hapl.) om 10 — b) Ñ3 S वसु विद्यति (G4.5 M6-8 विद्येत) भार्गव — c) K1.4 B3 Da D2 भूमिहस्ति°, S मम हस्ति° K1 हि, K3.4 Dn D5 च (for वा) — d) G2 त्वममरेश्वर

11 K1 S om उवाच K2 om शुक्र उ° — a) Da D2 द्रविणं ह्यत्र, T2 अस्ति ग्रहणं, G4 अस्ति श्रवणं Ñ3 यदस्ति किंचिद्द्रविणं (by transp.) — b) T G1.6 इहासुर — B5 repeats 11cd (with v. l.) — c) B5 तवेश°, S °श्वरोहं Ñ1.3 S यदि चेत्, B1.4.5 (second time) 6 यदि वै, B3.5 (first time) D (except D3.5) यद्येषा — K0.4 Da1 ins after 11 D5 after 766*

764* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु त्वरितं शुक्रस्तेन राज्ञा समं ययौ ।
उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचस्तव ।
[(L. 1) D3 तच्छ्रुत्वा त्वरि°]

After 11, Dn D1.4 ins

765* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः ॥

शर्मिष्ठोवाच ।
येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३
प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च ते ॥ २४
एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।
ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ २
क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम् ।
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ॥ ३
पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ॥ ४ C 1 3381 B 1 81 K 1 75

— c) G1 M6-8 अनुत्त्वा. Some S MSS स्त्वा (for स्त्वां) Ñ3 अनु (for तत्र)

21 K1 D8 S om उवाच B3 om देवयान्यु° — a) Ñ1 2 B D (except D5) [ऽ]ह ते (by transp), S चाह — b) K2 Ñ1 B D (except D5) याचत प्रति° (cf 1 73 10, 32) — d) Ñ3 Da1 G1 (before corr) 2 5 भविष्यति

22 K1 S om उवाच — a) G4 5 यो (G5 ये) नु कश्चि(G5 केचि)दिहार्तानां — b) K1 B5 Da Dn1 n3 D5 T1 सुखमावहे; T2 G6 यत्सुखावह, G5 स्वयमावहेत्, M6 °मावहत् — After 22ab, D8 4 (om. line 1) S ins

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि शोभने ।
[(L 1) G3 6 M3 सर्वमारत्य]

— d) Ko om 22d-23a

23 Ko om वैश° उ° and 23a (cf v 1. 22) K1 D8 S om उवाच — a) G (except G6) दास्यभावे — d) T G6 पितर तमथाम°, G3 5 द्विजश्रेष्ठमथा(G3 °ष्ठ यदा)ब्रवीत्

24 Before 24, Dn D1. 4 5 ins देवयान्युवाच, M3 5 देवयानी — a) Ñ3 T2 G3. 6 प्रविशाम, T1 °म — d) B1 ज्ञानबल

25 Before 25, Dn D1 4 ins वैश° उ° — ab) K1 B5 transp दुहित्रा स and द्विज° T G2-5 M3 5 8 भृगुश्रेष्ठो, G1 गुरु° S महातपा

Colophon. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1. 2 T1 संभव; to it Ñ1 2 add ययात्युपाख्यान, while K B D M (om sub-parvan name) mention only ययात — *Adhy name* Ko 2 3 देवयानीप्रसाद, T2 G1 4 M3. 5 शर्मिष्ठादास्य(T2 °सी, M2. 5 °स)भाव — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 77, B5 D8 74, Da1 D1 78, Dn3 79, T1 65, T2 15, G M 16 — *S'loka no* Ñ3 26, Da1 Dn 27, M3 34 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3329

76

☞ This adhy is missing in Ś1 V1 (cf v 1 1 68 71, 72 23), the MSS are *wholly* ignored here

1 K1 2 D5 S om उवाच — a) T G (except G1 5) दीर्घेण कालेन

2 b) K1 तया (for सार्धं) Ko 2 D5 T M6-8 तया; K1 2 G1. 6 सह, Ñ3 G1 (by corr) 4 तथा — K1 (hapl) om. 2d-4c — d) K (K1 om) D5 ह (for सा)

3 K1 om 3 (cf v 1 2) — a) S (except M2 5) क्रीडित्वोपरता — b) T G5 °माध्विक, G1-4 M3 5 °माधव; M6-8 °मासव — c) A few MSS भक्षान् — d) B3 Da1 G1 2 5 6 विदशन्त्य

4 K1 om 4ab (cf v 1 2) — b) T2 G (except G4 5) पिपासया (for यदृ°) — d) K1 Ś1 B1 2 4 6 Da1 n3 D1. 2 °कर्षित, B5 Da1 समकर्षित, D5 परितापि°

शर्मिष्ठोवाच ।
येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३
प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च ते ॥ २४
एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।
ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ २
क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम् ।
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ॥ ३
पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ॥ ४ C 1 3313 B 1 81 5 K. 1 75. 5

— ^{c}) G1 M6–8 अनुत्त्वा. Some S MSS त्वा (for त्वां) Ñ3 अनु (for तत्र)

21 K1 D8 S om उवाच B3 om देवयान्यु° — ^{a}) Ñ1 2 B D (except D5) [ऽ]ह ते (by transp), S चाह — ^{b}) K2 Ñ1 B D (except D5) याचत प्रति° (cf 1 73 10, 32) — ^{d}) Ñ3 Da1 G1 (before corr) 2 5 भविष्यति

22 K1 S om उवाच — ^{a}) G4 5 यो (G5 ये) नु कश्चि(G3 केचि)दिहार्तानां — ^{b}) K1 B5 Dn Dn1 n3 D5 T1 सुखसावहे; T2 G6 यत्सुखावह, G5 स्वयमावहेत्, M5 °मावहत् — After 22^{ab}, D3 4 (om. line 1) S ins

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेष धर्मं सनातन ।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि शोभने ।
[(L 1) G3 6 M3 सर्वमारत्य]

— ^{d}) Ko om 22^{d}–23^{a}

23 Ko om वैश° उ° and 23^{a} (cf v 1. 22) K1 D8 S om उवाच — ^{a}) G (except G6) दास्यभावे — ^{d}) T G6 पितर तमथाब्र°, G2 3 द्विजश्रेष्ठमथा(G3 °ष्ठ यदा)ब्रवीत्

24 Before 24, Dn D1. 4 5 ins देवयान्युवाच, M3 5 देवयानी — ^{a}) Ñ3 T2 G3. 6 प्रविशाम, T1 °म — ^{d}) B1 ज्ञानबल

25 Before 25, Dn D1 4 ins वैश° उ° — ^{ab}) K1 B1 transp दुहित्रा स and द्विज° T G2–5 M3 5 8 भृगुश्रेष्ठो, G1 गुरु° S महातपा

Colophon. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1. 2 T1 संभव; to it Ñ1 2 add ययात्युपाख्यान, while K B D M (om sub-parvan name) mention only ययात — *Adhy name* Ko 2 3 देवयानीप्रसाद , T2 G1 4 M3. 5 शर्मिष्ठादास्य(T2 °सी , M2. 5 °स)भाव — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 77, B5 D3 74, Da1 D1 78, Dn3 79, T1 65, T2 15, G M 16 — *S'loka no* Ñ3 26, Da1 Dn 27, M3 34 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3329

76

☞ This adhy is missing in Ś1 V1 (cf v 1 1 68 71, 72 23), the MSS are *wholly* ignored here

1 K1 2 D5 S om उवाच — ^{a}) T G (except G1 5) दीर्घेण कालेन

2 ^{b}) K1 तया (for सार्धं) Ko 2 D3 T M6–8 सया; K1 2 G1. 6 सह, Ñ3 G1 (by corr) 4 तथा — K1 (hapl) om. 2^{d}–4^{c} — ^{d}) K (K1 om) D3 ह (for सा)

3 K1 om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) S (except M2 3) क्रीडित्वोपरता — ^{b}) T G6 °माध्विक, G1–4 M3 5 °माधव; M6–8 °मासव — ^{c}) A few MSS भक्षान् — ^{d}) B3 Da1 G1 2 5 6 विदृशत्य

4 K1 om 4^{ab} (cf v 1 2) — ^{b}) T2 G (except G1 5) पिपासया (for यद°) — ^{d}) K1 Ñ1 B1 2 4 6 Da1 n3 D1. 2 °कर्षित , B5 Da1 समकर्षित , D3 परितपि°

जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४
ययातिरुवाच ।
मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहु चाप्यनुयुक्तोऽस्मि तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १५
देवयान्युवाच ।
द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६
ययातिरुवाच ।
विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७
देवयान्युवाच ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १८
ययातिरुवाच ।
एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९
देवयान्युवाच ।
पाणिधर्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २०
कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । C. 1. 3170 B. 1. 81. 22 K. 1. 75. 20

°स्ता: G3 °स्ता) K1 D2 अपि (for तु) K1 तु (for अपि) — d) K1 पुत्र प्रयान्त मे

13 K1 S om उवाच D2 om 13 (cf v 1 11) — ab) Ś1 2 B D (for D2 see below) transp पृच्छ and वेद Ś1 D1 मे वेद पृच्छ (by transp) S पृच्छा(T G1.2.6 पृच्छे)मि त्वां शोभने का त्वमसि वरवर्णिनि (G1 2 4-6 °न्यद्दामयह; T2 °स्य वेदयहं)

14 G1 om 14-17 K1 S om उवाच — a) B1 D1 केन पार्थेन; T1 G2 3 केनापि — b) K1 D1 पृच्छ पाणम् — c) D1 S (G2 om) वा किंचु कश्चित् (G1 ° किंचि°; G6 कश्चि°)

15 G1 om 15 (cf v 1 14) K1 D2 S om उवाच — b) K1 T G1 2 6 M1 3 °मिहागतः — c) K0 2 4 Ś1 D (except D1) T2 G2 बहुधा — d) K (except K1) Ś1 2 B D तदनु°, Ś1 मामनु

16 K1 D2 S om उवाच — a) D1 S भार्या दासी(D2 कन्या)सहस्रेण (G2 °स्रानि) — d) S साधु (for सखा) Dn1 G1 त्वमेव च; M भगवन् मे (for च मे भव) — After 16, D4 (marg) S ins

778* वैशंपायन ।

अनुरक्तमुवाचेदं तस्यां मनोऽनुगतेन चेतसा ।

शर्मिष्ठा महिषी सत्यमिति मत्वा वचोऽब्रवीत् ।

[(L 2) G2 3 शर्मिष्ठा D4 T1 G4 6 सत्यान्वचिन्तयत]

17 K1 D2 S om उवाच — b) S त्वमर्हसि Ñ B Dn D1 3 4 भामिनि — c) G2 M अविवाह्या — d) Me-2 पितुस्तव यशस्विनि — K0 4 D2 ins after 17 D2, after 780*

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाह ब्राह्मणोऽर्हति ।
क्षत्रियाद्या क्रमाधस्तास्तोत्तरोत्तरवारिण ।

पायात्पोषाद्यो लोमाधारिरपितुर्मे वर ।
देवयानि विजानीहि न गच्छेस्तव ध्रुवम् ।

After 17, D4 (marg) S ins

780* परभार्या राज्ञा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुपाख्यना अगम्या कीर्तिता बुधैः ।

[(L 1) D4 Me-3 ज्येष्ठा — (L 2) D3 4 T2 G1 2 अपरा T1 विभुस्यारव्यता; G4-6 भिगमा°]

— After 780*, D2 ins 779*

18 K1 D2 S om उवाच — a) K1 हि, G2 वै (for च) Ś1 2 B D (for D2 see below) T2 G1 Me-2 क्षत्रेण K0 समितं, D2 समित; T2 G (except G6) Me-2 संयुतं D2 क्षत्रे ब्रह्म समाहितं, T1 क्षत्र ब्रह्म च संयुत, M1 2 ब्रह्म क्षत्रेण संयुतं — After 18ab, D4 (marg) S ins

781* ब्राह्मणोस्त्वन्यतरा नास्ति एकान्तरसमौ हि तौ ।

[D2 °रन्यन्तर; T1 °रन्यथा; T2 °रन्यान्तरा; G2 °रन्यतरो; G4-6 °रन्यतरा, M °रन्यरथा D4 G1 2 °तमौ स्थितौ; M °समास्थितौ]

— c) K0 3 4 Ñ B (except B3) D (except D3) G1-3 M °श्चाप्यृषि°, K2 T1 °श्चात्यृषि°, K3 °श्चाऋषि°, T2 G4-6 °श्चमृषि° — d) K0 नाहुषाय, B1 °प त्व

19 K1 D2 S om उवाच — a) K0 एकगात्रोद्भवा, Ñ3 °देहाद्यो°; T2 G एकदेहो° (G1 2 6 एको देवो°); M °कायो° — b) T1 G1 2 हि (for अपि) K B, D2 वरागने — c) K1 G1 2 transp धर्मा and शौचा K2 वर्णा (for धर्मा) — d) K1 हि, K2 T2 G1-6 च (for तु) K0 4 °णो गुरु T G (except G1) ब्राह्मणा वरा

20 K1 D2 S om उवाच — a) K0 पाणिग्राहो, Cd as in text D2 °धाय S पाणिमें नाहुषाय वै (M2 3 °षाय) — b) K1 य (for न) G1 2 °भि सगत

जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४

ययातिरुवाच ।

मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहु चाप्यनुयुक्तोऽस्मि तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १५

देवयान्युवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६

ययातिरुवाच ।

विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७

देवयान्युवाच ।

संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९

देवयान्युवाच ।

पाणिधर्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २०
कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । C. 1. 3200 B. 1. 81. 22 K. 1. 75. 20

°स्ताः G3 °स्ता) K1 D1 अपि (for तु) K1 तु (for अपि) — d) K1 पुत्र प्राप्त मे

13 K1 S om उवाच D5 om 13 (cf v 1 11) — ab) Ś1 2 B D (for D5 see below) transp पृच्छ and वेद Ś1 D1 मे वेद पृच्छ (by transp) S पृच्छा(T G1.2.4 सर्वा)मि सोमायेशाखि समन्वयाः (G1 2 4-6 °न्विद्याम्यहं; T1 °स्व वेदयहं)

14 G1 om 14-1ab K1 S om उवाच — a) B1 D1 केन चार्थेन; T1 G1 2 केनार्थेनासि — b) K1 D1 इह प्राप्तम् — c) D1 S (G2 om) वा किंतु कश्चित् (G1 ° किंचि°; G6 कश्चि°)

15 G1 om 15 (cf v 1 14) K1 D1 S om उवाच — b) K1 T G1 2 6 M1 2 °मिहागत — c) K0 2 4 Ś B D (except D1) T1 G1 बहुधा — d) K (except K1) Ś1 2 B D तदनु°, Ś1 नानु

16 K1 D1 S om उवाच — a) D1 S भार्या दासी(D1 कन्या)सहस्रेण (G1 °स्राभि) — d) S साधु (for सखा) D01 G1 सखेव च; M भगस्व मे (for च मे भव) — After 16, D 4 (marg) S ins

778* वैशंपायन ।

अथुभेन्द्रमुवाचेदं तस्मै मनेन चेतसा ।
शर्मिष्ठा महिषी मह्यमिति मत्वा यतोऽब्रवीत् ।

[(L 2) G1 2 धर्मिष्ठा D1 T1 G1 2 मत्वा न्यचिन्तयत्]

17 K1 D1 S om उवाच — b) S त्वमर्हसि Ñ B Dn D1 2 4 भाविनि — c) G1 M अविवाह्या — d) Me-2 पितुस्तव यशस्विनि — K0 4 D1 ins after 17 D1, after 780*

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाह ब्राह्मणोऽर्हति ।
क्षत्रियाद्या क्रमाधस्तास्तेऽपरोत्तरचारिण ।
याभ्यात्तोऽपाद्यो सोमाचरित पितुस्ते नर ।
देवयानि विजानीहि न गच्छेयम भुवम् ।

After 17, D1 4 (marg) S ins

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अवरा लिङ्गुपाल्यक्ता अगम्या कीर्तिता बुधैः ।

[(L 1) D1 Me-3 ज्येष्ठा — (L 2) D1 4 T1 G1 2 अवरा T1 विगुप्तात्मका; G1-3 विगता°]

— After 780*, D1 ins 779*

18 K1 D1 S om उवाच — b) K1 हि, G1 वै (for च) Ś1 2 B D (for D1 see below) T1 G1 Me-2 क्षत्रेण K4 सम्मितं, D1 संश्रितं; T1 G (except G6) Me-3 संयुतं D1 क्षत्रे ब्रह्म समाहितं, T1 क्षत्रं ब्रह्म च संयुतं, M1 2 ब्रह्म क्षत्रेण संयुतं — After 18ab, D1 4 (marg) S ins

781* उभयोरप्यनयोस्तु नास्ति एकान्तरसमौ हि तौ ।

[D1 °रप्यन्तर; T1 °रन्यथा; T1 °रन्यान्तरा; G1 °रन्यतरो; G1-3 °रन्यतरा, M °रन्यतया D1 G1 2 °तमौ स्थितौ; M °समाश्रितौ]

— c) K0 1 4 Ñ B (except B1) D (except D1) G1-3 M °श्चाप्यृषि°, K1 T1 °श्चाप्यृषि°, K1 °श्चर्षि°, T1 G1-6 °स्त्वमृषि° — d) K0 नाहुषाय, B1 °च स्व

19 K1 D1 S om उवाच — a) K0 एकगात्रोद्भवा, Ñ1 °दभावो°; T1 G एकदेहोद्भवो° (G1 5 6 देहो°); M °कतश्चो° — b) T1 G1 2 हि (for अपि) K B1 D1 वरानने — c) K1 G1 2 transp धर्मा and शौचा K1 वर्णा (for धर्मा) — d) K1 हि, K2 T2 G1-6 च (for तु) K0 4 °णो गुरु T G (except G1) ब्राह्मणा वरा

20 K1 D1 S om उवाच — a) K0 पाणिग्राहो, Cd as in text D1 °धाय S पाणिर्मे नाहुषाय वै (M1 2 °षायाय) — b) K1 य (for न) G1 5 °भि सगत

दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ २८

देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुषस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९

शुक्र उवाच ।

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

---

28 ^{a}) K0.3.4 भार्गव (for चागतं). K1 काव्य; S विप्र (for शुक्रं) — ^{cd}) K1 ववन्दे प्रांजलिः शुक्र ब्राह्मण प्र°.
29 K1 D2 S om. उवाच — ^{b}) Ñ B2.6 D (except D5 D6) T G दुर्गमे. S (except M2.8) °मस्पृशत् — After 29^{ab}, D5.6 (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वगृहीतं मे तेनाहमभया कृता ।

— ^{c}) B6 मामस्य — ^{d}) Ñ B D transp. नान्यं and लोके.
30 K1 D2 S om. उवाच — After शुक्र, D2 S (T G1.2 M3.4 om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मः प्रियस्त्वन्यो वृतस्त्वं नाहुष पतिः ।
कचशापात्त्वया पूर्वं नान्यद्वक्तुमिहार्हति ।

— ^{ab}) D2 S वृतो राजन्वृणीष्वेमां (G1 °ष्वैतां) महिषीं नाहुषात्मज ते (D2 T2 G1-3.6 °षीं नहुषात्मज) — After 30^{ab}, D2 S ins.:

788* त्वयमद्य महान्दोषो ब्राह्मण्यां वर्णसंकरात् ।

31 K1 D2 S om. उवाच — ^{a}) B1 मा (for न). K1.3 Ñ D5 D6 °दूषं — K3 om. from भार्गव up to वर (32^b) — ^{b}) Ñ1 भार्गवामिह. D5 D2 transp. महान् and मां — ^{c}) T2 G6 °करतो — ^{d}) K1 इह (for इति). S अपारेतद् (G1.3 M6-8 इति नत्वा) मनीष्यह.
32 K1 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). K1 D2 S om. उवाच — ^{a}) M1.4 विमोक्ष्यामि — ^{b}) S (except M2.4) °व त्व. K1 वरीप्सित. K0 वरय स्वमभीप्सितं; K4 Ñ1.3 B D (except D2) वृणु त्व (K4 वद) परीप्सितं; Ñ2 वर च परीप्सित — ^{c}) Ñ B2 D5 D6 त्वमपि. S अ(T2 G1-4 M2.3 त)स्मिन्विवाह(T2 G2.3.5 °हि) पापं त्वमपी — ^{d}) M5 नुदामि ते. M3 अहं पापं ददामि ते. Cd as in text.
33 ^{b}) T1 देवयान्य. K D5 सुविस्मिता — ^{c}) T2 G (except G2.3) त्वम् (for सम्). K3.4 Ñ B D °वाप्नुहि.
34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
तां पूजयेथा मा चैनां शयने च समाह्वय ।
रहस्येनां समाहूय न वदेर्न च संस्पृशेः ।
वहस्व भार्यां भद्रं ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 K3 D2.3 om. उवाच — After वैश°, K3 ins.:

790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तदा ।

— ^{a}) K3 एवं श्रुत्वा; S तथेत्युक्त्वा — ^{b}) K3 शुक्रा काव्य प्र°. D1 S तत्सर्वमपरोक्षतु — After 35^{ab}, K0.4 D5 D6.3 (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोच्छुभम् ।
लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तथोत्तमाम् ।
द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
संपूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तमः ॥

while, S ins.:

792* विवाह विधिवत्कृत्वा ब्रह्मसत्रमथारभत् ।

With the posterior pāda of 35^b — ^{c}) D2 (1-3) om. from हृष्टो (in ^{cd}) up to स्वपुरं (1. 77. 1^a). S ययाति (G1-3 ययौ च) (for जगाम). K1.4 स्वपुरं. T1 G1-5 M1.3 ययाति; T2 G1-2 [illegible] M4-8 [illegible] (for स्व) — ^{d}) Ñ1 T G1-5 M अनुज्ञातो (also [illegible]). D- [illegible]; Ñ2.3 B [illegible] D4 [illegible]. L1 D2 D5 [illegible]

दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ २८

देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुषस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९

शुक्र उवाच ।

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२

वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३

इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५ C 1 [illegible] B 1 81 37 P 1 75 47

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

28 ᵃ) K0 2 4 भार्गव (for चागतं) K1 काव्य; S विप्र (for शुक्रं) — ᶜᵈ) K1 ववन्दे प्रांजलिः शुक्रं ब्राह्मणं प्र°

29 K1 D3 S om उवाच — ᵇ) Ñ B2.6 D (except D5 D1) T G दुर्गमे S (except M2.8) °मस्पृशत् — After 29ᵃᵇ, D2.4 (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वगृहीता मे तेनाहमभया कृता ।

— ᶜ) B6 मामस्य — ᵈ) Ñ B D transp. नान्यं and लोके

30 K1 D3 S om. उवाच — After शुक्र, D3 S (T G1.2 M2.8 om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मं प्रियमन्यो वृतस्ते नाहुष पतिः ।
कन्यदापापवया पूर्वं नान्यद्वक्तुमर्हति ।

— ᵃᵇ) D3 S वृतो राजन्वृणीष्वेमां (G1 °ष्वैनां) महिषी नाहुषास्तु ते (D3 T2 G1-3.6 °षीं नहुषात्मज) — After 30ᵃᵇ, D3 S ins.:

788* स्वयमेव महान्दोषो ब्राह्मणो वर्णसंकरात् ।

31 K1 D3 S om. उवाच — ᵃ) B1 मा (for न) K1 2 Ñ Dn D1 °दृश — K3 om. from भार्गव up to वर (32ᵇ) — ᵇ) Ñ1 भारतामिह Dn D3 transp. महान् and मां — ᶜ) T2 G6 °करतो — ᵈ) K1 एह (for इति) S अपारेतद् (G1 2 M6-8 इति नत्वा) मन्यते

32 K2 om. 32ᵃᵇ (cf. v. l. 31). K1 D3 S om. उवाच — ᵃ) M1 4 विमोक्ष्यामि — ᵇ) S (except M6 8) °व च K3 यदीप्सितं K0 वरय स्वमभीप्सितं; K1 Ñ1 2 B D (except D1) वृणु त्व (K1 वद) यदीप्सितं; Ñ3 वर च यदीप्सितं — ᶜ) Ñ B5 Dn D1 न्यायी S अ(T2 G1-4 M2.8 त)स्मात्विवाहा(T2 G3 6 8 °द्) पापा न्मा भैषी — ᵈ) M6 नुदामि ते M5 अहं पापं ददामि ते Cd as in text

33 ᵇ) T1 देवजन्य K D6 शुचिस्मिता — ᶜ) T2 G (except G1 2) त्वम् (for सम्) K3 4 Ñ B D °वाप्नुहि

34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
तां पूजयेथा मा चैनां शय्यायां च समाह्वय ।
रहस्येनां समाहूय न वदेर्न च संस्पृशेः ।
वहस्व भार्यां भद्रं ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 K3 D3 4 om. उवाच — After वैशं°, K3 ins.:

790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तदा ।

— ᵃ) K3 एवं कृत्वा; S तथेत्युक्त्वा — ᵇ) K3 कृत्वा काव्य प्र°, D1 S ततश्चैनमपरोक्ष्य — After 35ᵃᵇ, K0 4 Dn D1 4 (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोत्शुभम् ।
लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तथोत्तमाम् ।
द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
संपूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तम ॥

while, S ins.:

792* विवाह विधिवत्कृत्वा [illegible]

With the posterior pāda of 35ᵇ — ᶜ) D1 (1st) om. from हृष्टो (in ᶜᵈ) up to स्वपुरं (1. 77. 1ᵃ) S ययाति (G1-3 ययौ च) (for जगाम) K3 4 स्वपुरं T2 G1-6 M2 8 [illegible] — ᵈ) Ñ3 T G1-6 M अनुज्ञातो [illegible] D [illegible]

यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।

वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५

शर्मिष्ठोवाच ।

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा C 1 3413 B 1 82. K 1 73.2

---

8 [a]) Ko 2 3 प्रसूता Ko 3 4 चै; K3 हि, S (except M7) सा (for -सौ) — [b]) T G4-6 यथा सप्रास° — After 8[ab], S ins

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुष ।
[G1-3 पुण्यतमा, M कृतपुण्या]

— [cd]) S यथा तस्या भवद्भर्ता (G1 2 transp तस्या and भर्ता) ममाप्येव तथा भवेत्

9 [b]) M (except M7) निश्चित मन — [d]) S यायान्मे T G पुन (G3 पुर), M नृप (for रह) — After 9, K4 (om lines 2–3) D4 (marg) S ins

796* वेशे यक्षा तु राजान याचेऽह सदा पतिम् ।
वैशंपायन ।
गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुन पुन ।
क्रीडन्त पुरे तस्या परिरक्षणमवाप स ।

[(L 1) K4 केशैर् and याचेय — M om वैश° — (L 2) M स्वगृहे मुदा देवयान्या — (L 3) T2 G1 2 6 क्रीडयन्त°, and सा G3 क्रीडया पुनरेतस्या M3 reads line 3 after 10[ab]]

10 Before 10, K Ñ B (except B3) D (except Dn) ins वैश° उ°, M वैश° — [a]) T2 G6 राजपि G1 2 4 5 M स; G3 तु (for सौ) — [c]) Some MSS. वाभ्यासे; G1-3 °वामध्ये — [d]) Dn T2 G6 प्रेक्ष्य; G1 2 प्राप; M3 वीक्ष्य K (except K1) B3 Dn D2.5 स्थित , T2 G6 तिष्ठति, G1.2 तिष्ठतीं D1 4 शर्मिष्ठा प्रासयौवना (D1m प्राप्तयान शुभां); T1 G1-3 स यत्र तिष्ठति

11 [a]) Ko 1 I 2.4 D1 D4 (sup lin) रहित Ñ2 रहसि प्रेक्ष्य S दृष्ट्वा तमेक रहसि — [b]) ~ 26[b] Dn पार्षपर्वणी (for चारु°); cf. 6[b] — [c]) K1 2 दत्त्वा (for कृत्वा)

12 Before 12, Ko 4 Dn D1 4 ins शर्मिष्ठोवाच, S (except G3) ins शर्मिष्ठा — [a]) K D3 G3 च (for वा) — [b]) S (except T1) धनदस्य वा Ko 2.4 Ñ1 2 Dn D1 4 5 G3 6 च (for वा) — [c]) Ñ2 B D (except D5) गृहे — [d]) Ñ1 प्रष्टुम्, Ñ3 B D (except D5) द्रष्टुम्

13 [a]) K1 च (for हि) — [c]) T2 G (except G1 3) त्वा याचे सम्प्रसाद्याह — [d]) G1 2 4 5 सुत देहि T1 G3 त तु मे दातुमर्हसि

14 K1 S om उवाच, K3 om 14–15 — [a]) Ko 2 4 Ñ3 (sup lin as in text) वेद , K1 वीद् (sic) D5 दृशिता (for वेद्मि त्वा) G3 रूपम° — [b]) Ñ3 (sup lin as in text) वेद; M वेद्मि (for दैत्य) — K1 (hapl) om 14[cd] — [c]) Ñ Dn D1 रूप K3 S रूपेण ते (T1 G1 रूपेणैव, G3 रूपेण च) — [d]) Ñ2 M सूच्यग्रेणापि नि , G1 5 °ग्रेणाप्यनिं° — After 14, D4 (marg) S ins

797* तदा प्रभृति त्वा दृष्ट्वा स्मरामयनिशमुत्तमे ।

15 K3 om 15 (cf v 1 14) — [a]) After अब्रवीत्, B1 4 ins तु K1 2 (sup lin) B1 D1 2 T1 G3 M3 °शना.. — [b]) G1 °यान्या, G3 °याने D5 यदोढाह; T1 यथा यदे, T2 G2 6 मत्ता यदा (G2 हि), G1 यदुद्वहे; G1-3 M °वहे — [c]) T1 G3 आहूतव्यापि, G1 भाष्यापि नयत्या — [d]) ~ वा(T1 ना , G3 या)न्यथापि वा — After 15, D4 (marg) S ins

798* देवयान्या प्रिय कृत्वा शर्मिष्ठामपि पोषय ।

16 K3 om शर्मिष्ठो K1 S om उवाच — [a]) Ñ1 D1m S अनृत (for वचन) K1 निहन्ति — [c]) M °धनापहारे

यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।
वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५

शर्मिष्ठोवाच ।
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा C 1 3413 B 1 82. 17 K 1 79. 23

---

8 [a]) Ko 2 3 प्रसूता Ko 3 4 चै; K2 हि, S (except M7) सा (for -सौ) — [b]) T G4-6 यथा सम्राट् — After 8[ab], S ins

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुष ।
[G1-3 पुण्यतमा, M कृतपुण्या]

— [cd]) S यथा तस्या भवन्भर्ता (G1 2 transp तस्या and भर्ता) ममाप्येवं तथा भवेत्

9 [b]) M (except M7) निश्चितं मन — [d]) S यायान्मे T G पुनः (G2 पुरः), M नृप (for रहः) — After 9, K4 (om lines 2-3) D4 (marg.) S ins

796* वैशं यस्त्वा तु राजानं याचेऽहं सदृशं पतिम्।
वैशंपायन ।
गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुनः पुनः ।
प्रीडयन्त पुरे तस्या पचिरक्षणमवाप सः ।

[(L 1) K4 केदौर् and याचेय — M om वैशं — (L 2) M स्वगृहे मुदा देवयान्या — (L 3) T2 G1 2 6 प्रीडयन्त, and सा G3 प्रीडस्था पुनरेतस्याः M2 reads line 3 after 10[ab]]

10 Before 10, K Ñ B (except B3) D (except Dn) ins वैशं उ°, M वैशं° — [a]) T2 G6 राजर्षि G1 3 4 5 M स; G2 तु (for सौ) — [c]) Some MSS. °काभ्यासे; G1-3 °कासमीपे — [d]) Dn T2 G6 प्रेक्ष्य; G4 5 प्राप; M2 वीक्ष्य K (except K1) B3 Dn D2.6 स्थिता, T2 G6 तिष्ठति, G4.5 तिष्ठतीं D1 4 शर्मिष्ठा मासयौवना (D1 m प्राप्तयौवना शुभा); T1 G1-3 एव यत्र तिष्ठति

11 [a]) Ko 1 I 2.3 D4 D5 (sup lin) रहित Ñ2 रहसि प्रेक्ष्य S दृष्ट्वा तमेकं रहसि — [b]) ~26[b] D2 वार्षपर्वणी (for चारु°); cf. 6[b] — [c]) K1 2 दत्त्वा (for कृत्वा)

12 Before 12, Ko 4 Dn D1 4 ins शर्मिष्ठोवाच, S (except G3) ins शर्मिष्ठा — [a]) K D5 G3 च (for वा) — [b]) S (except T1) धनदस्य वा Ko 2.4 Ñ1 2 Dn D1 4 5 G3 6 च (for वा) — [c]) Ñ2 B D (except D5) गृहे — [d]) Ñ1 प्रष्टुम्, Ñ3 B D (except D5) द्रष्टुम्

13 [a]) K1 च (for हि) — [c]) T2 G (except G1 3) त्वा याचे सम्प्रसाद्याह — [d]) G1 2 4 5 सुतं देहि T2 G3 तं तु मे दातुमर्हसि

14 K1 S om उवाच. K3 om 14-15 — [a]) Ko 3 4 Ñ3 (sup lin as in text) वेद, K1 वीद् (sic) D5 दयिता (for वेद्मि त्वां) G3 रूपम° — [b]) Ñ3 (sup lin as in text) वेद; M वेद्मि (for दैत्य) — K1 (hapl) om 14[cd] — [c]) Ñ Dn D1 रूप K3 S रूपेण ते (T1 G1 रूपेणैव, G4 रूपेण च) — [d]) Ñ3 M सूच्यग्रेणापि नि°, G4 5 °ग्रेणाप्यनि° — After 14, D4 (marg) S ins

797* तदा प्रभृति त्वां दृष्ट्वा स्मराम्यनिशमुत्तमे ।

15 K3 om 15 (cf v 1 14) — [a]) After अब्रवीत्, B1 4 ins तु K1 2 (sup lin) B1 D2 3 T1 G3 M3 °शना.. — [b]) G1 °यान्या, G3 °याने D5 यदोद्वह; T1 यथा वहे, T2 G2 6 यदा वह (G2 °हे), G1 यदुद्वहे; G3-5 M °वहे — [c]) T2 G3 आहूतापि त्वां, G1 भार्यापि गम्या — [d]) ~ वा(T1 ना , G3 चा)न्यथापि वा — After 15, D4 (marg) S ins

798* देवयान्याः प्रियं कृत्वा शर्मिष्ठामपि पोषय ।

16 K3 om शर्मिष्ठो° K1 S om. उवाच — [a]) Ñ1 D1 m S अनृतं (for वचनं) K1 निहन्ति — [c]) ? °धनापिपाते

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् । C 1.3425 B 1.78 K 1.77

---

23 d) Ñ1.2 B D भजनीये (D6 भरणीयेद्) K2 M6-8 भरस्व

24 K1 S om उवाच — a) G3.5 °मुक्ते स T1 G1-3 तु (for स) — b) T1 G (except G3.6) सत्य (for तथ्य) Ñ1.2 B D (except D6) इत्यभि° After 24^{ab}, D6 (marg) S ins

806* काव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयादपि ।

— c) B1m M6-8 धार्मिष्ठां — K1 (hapl) om. 24^{d}–26^{a} — d) Cf 21^{b} S धर्मे T G (except G3.6) M7 प्रतिपादयन् For 24^{d}, Ñ2 subst 25^{b}. — After 24, S (M om line 3) ins

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैमंत्रिभिश्चैव संवृत ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K1 om. 25 (cf v. l 24) — a) Da D2 G4.5 M तु (for च) Ñ B Dn D1.4.5 स (D6 तां) समागम्य वा° — b) T1 G1-3 यथाकालम् — c) Ñ B D °न्य चाभि°; S °न्य पूजयित्वा तु.

26 a) K1 om 26^{a} (cf v l 24) — b) = 11^{b} D6 पार्थपर्वणी (for चारु°) — c) = 5^{c}. — d) D5 तु नृप°; S राजर्षि° (for नृपति°)

27 b) S स्त्रियां (T2 G6 M2 °या) कृत्वा विशेषत° — c) K2 देवरूपाभ — d) G4.5 °सम° (for °निभ°)

Colophon. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान K1.3.4 Ñ3 B Da Dn1 n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M6-8 (om sub-parvan name) mention only ययात — *Adhy name* K0 शर्मिष्ठासंप्रयोग; K3.4 ययातिशर्मिष्ठासंयोग (K4 °संगम); T2 G2.4 शर्मिष्ठापरिणय (T2 °णयन) — *Adhy no* (figures, words or both) K0 79, B3 76, Da1 D1m 80, Dn2 81, T1 67, T2 17, G M 18 — *S'loka no* Ñ2 Da1 Dn 27, M2 48 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3395

78

☞ This adhy is missing in V1 (cf v l 1. 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 In Ś1, 1–20^{ab} are missing (cf. v l 1 72, 23) K1.3 D3.5 S om उवाच — After वैश° (resp its v l), K4 D4 S ins

808* तस्मिन्नक्षत्रसंयोगे शुक्रे पुण्यक्षर्गेन्दुना ।
स राजा मुमुदे सम्राट् तया शर्मिष्ठया सह ।
ययाति ।
प्रजानां श्रीरिवाम्या मे शर्मिष्ठा शुभपद्मभू ।
यज्ञवीयोग्ररूपा वै देवयानी ममाप्यभूत् ।
पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा । [5]
तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वैशंपायन ।
इत्येव मनसा ध्यात्वा देवयानीमगर्जयत् ।

[(L 1) M यस्मिन् K4 D4 तस्मिंस्तु पुत्रे संजाते T1 शुक्रे; M3.4 शुभे T1 G1-3 चन्द्रस्तु याता (for पुण्य°) — (L 2) M °दे तस्या T1 G1-3 तादृशो नाहुषो राजा त°. M प्रिय (M2.3 प्रीत) स°. T1 G1-3 °हयाभवत् — (L 3) K4 °याचामां; G4.5 °यास्याशे, M2.4 °यान्याशे — (L 7) G1.3 M3.4 भवधयत्]

— a) D1.2 °र संजात Ñ1 तं, Ñ2 सा; M2-4 वै (for तु) — c) S चिंता बहुविधा चक्रे.

2 Ś1 missing — a) S (except G1.3) तु (for च) — b) S °यानी तदा (T2 M6-8 °नीदम , G3 °नी ततो)

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् । C 1.3429 B 1.78.2 K 1.77.5

---

23 d) Ñ1 2 B D भजनीये (D4 भरणीयेद्) K2 M6-8 भरस्व

24 K1 S om उवाच — a) G3 5 °मुक्ते स T1 G1-2 तु (for स) — b) T1 G (except G3 6) सत्य (for तथ्य) Ñ1.2 B D (except D4) ह्यपभि- After 24ab, D4 (marg) S ins

806* फाव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयादपि ।

— c) B1 m M6-8 धार्मिष्ठां — K1 (hapl) om. 24d–26a — d) Cf 21b S धर्मे T G (except G4 5) M7 प्रतिपादयन् For 24d, Ñ2 subst 25b. — After 24, S (M om line 3) ins

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव सवृत ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K1 om. 25 (cf v. l 24) — a) Dn D2 G4 5 M तु (for च) Ñ B Dn D1 4 5 स (D4 तां) समागम्य चा° — b) T1 G1-2 यथाकालम् — c) Ñ B D °न्य चाभि°; S °न्य पूजयित्वा तु.

26 a) K1 om 26a (cf v l 24) — b)=11b D6 वार्षपर्वणी (for चारु°) — c)=5c. — d) D5 तु नृप°; S राजर्षि° (for नृपति°)

27 b) S श्रियं (T2 G6 M2 °या) कृत्वा विशेषत· — c) K2 देवरूपाभ — d) G1 4 °सम° (for °निभ°)

Colophon. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान K1 3 4 Ñ2 B Dn Dn1 n2 D1.2.4 6 T2 G2 4 M6-8 (om sub-parvan name) mention only ययाति — *Adhy name* K0 शर्मिष्ठासंप्रयोग ; K2.4 ययातिशर्मिष्ठासंप्रयोग (K4 °संगम); T2 G2.4 शर्मिष्ठापरिणय (T2 °णयन) — *Adhy no* (figures, words or both) K0 79, B3 76, Dn1 D1 m 80, Dn2 81, T1 67, T2 17, G M 18 — *S'loka no* Ñ2 Dn1 Dn 27, M2 48 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3395

78

☞ This adhy is missing in V1 (cf v l 1. 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 In Ś1, 1–20ab are missing (cf. v l 1 72, 23) K1 3 D3 5 S om उवाच — After वैश° (resp its v l), K4 D4 S ins

808* तस्मिन्नक्षत्रसयोगे शुक्रे पुण्यर्क्षगेन्दुना ।
स राजा मुमुदे सम्राट् तया शर्मिष्ठया सह ।
ययाति ।
प्रजानां श्रीरिवाख्या मे शर्मिष्ठा समपद्यत ।
यज्ञवीर्योमरूपा च देवयानी ममाप्यभूत् ।
पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा । [5]
तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वैशंपायन ।
इत्येव मनसा ध्यात्वा देवयानीमगर्जयत् ।

[(L. 1) M यस्मिन् K4 D4 तस्मिंस्तु पुत्रे संजाते T1 शुद्धे; M2 4 शुभे T1 G1-2 चन्द्रस्तु याता (for पुण्य°) — (L. 2) M °दे तस्या T1 G1-2 तादृशो नहुषो राजा त°. M प्रिय (M2 4 प्रीत) स°. T1 G1-2 °हृष्यत् — (L. 3) K4 °याशाः; G1 3 °याम्याशे, M2 4 °यान्या ये — (L. 7) G1 2 M2 4 अवधयत्]

— a) D1.2 °र संजात Ñ1 तं, Ñ2 सा; M6-8 वै (for तु) — c) S चिन्ता बहुविधा चक्रे.

2 Ś1 missing — a) S (except G1.3) तु (for च) — b) S °यानी तदा (T2 M6-8 °नीदम, G3 °नी तदा)

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविश्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३
एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।
किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ॥ १६ C. 1 3440 B. 1 83 17 K. 1 77 82

(except G3) हर्पं° (for पाप°) — (L 13) D4 सपगुकान्, T2 G6 सपिंड°; G4 5 च पढ° — (L 15) T2 G1–6 ता (for तु)]

10 Ś1 missing M om 10^{ab} T1 transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{c}) K1 द्रुह, K2–4 Da1 Dn1 n2 D1 G1 2 द्रुह्य (cf v l 1 70 32, 34) K0 त्रीन् (for the last च) K0 D1 om 10^{d}–12^{a} — After 10, T2 G2 4–6 (T2 G6 om line 2) ins.

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्गताकुल° ।
मदिराविवशा कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।
[After line 1, G6 repeats 10^{ab}]

11 Ś1 missing K0 D1 om 11 (cf v l 10) — ^{b}) = 1^{b} S °नी वरागना — ^{c}) S °ता देवी — ^{d}) Ñ B Da Dn D2 4 जगाम रहित (B3 6 om D2 गहन) वन, D5 °म हि तद्वन, S जगाम प्रमदावन

12 Ś1 missing K0 D1 om 12^{a} (cf. v l 10) — ^{a}) S सा ददर्श वने तत्र — ^{b}) G1–3 देववर्चस — ^{c}) K4 D1 तु (for सु) D1 T1 M विस्रब्धान्

13 Ś1 missing Before 13, Dn D1 4 ins देवयान्यु°, G1 2 M3 5 देवयानी — ^{a}) K Ñ1 3 D5 कस्येमे Ñ2 Da °का देव — ^{c}) D2 °सा धर्मतश्च, T2 G4–6 °सा तेजसा — ^{d}) Ñ3 °शास्ते मता मम, D1 °शास्तव मे मता

14 Ś1 missing Before 14, Dn D1 4 ins वैश° उ°, D5 वैश° — ^{a}) K0 3 4 उक्त्वा (for पृष्ट्वा) — After 14^{a}, G1 2 ins

812* पश्यन्तमपनीतल्म् ।
ज्ञात्वा तु तत्कृत शाप

— ^{b}) T2 G4–6 °रान्प्राप्य पृच्छति — S ins after 14^{ab} D4, after 14

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेषा वचोऽब्रवीत् ।
किं न ब्रूत कुमारा व पितर वै द्विजर्षभम् ।
[(L. 1) T1 G1–3 °ले तत (G3 तु त) श्रु°]

Before 14^{cd}, Dn ins देवयान्यु°, S (except G5 M5) देवयानी — ^{c}) K0 1 3 4 D2 °धेय गोत्र; B5 D5 G2 3 6 °धेय (B5 G3 °या) गो°, Dn D1 4 °धेय (D1 4 °यो) वशो; T1 °गोत्र, G1 °नामगोत्र स च K1 2 वा; K4 च, Da य, T1 चै (for व) — ^{d}) K2 transp पु° and ब्रा° K0 1 3.4 D (except Da, D5 marg) कश्च व (for ब्रा°) — After 14^{cd}, T G ins

814* प्रब्रूत तत्त्वत क्षिप्र कश्चासौ क्व च वर्तते ।
[T1 G1 2 प्रब्रूत त तु न, G3 प्रभूततन्मन]

— ^{e}) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रब्रूत T2 G (except G1 3) °तत्त्व — ^{f}) B6 ज्ञातुं K0 3 4 °मि तत्वत, D1 2 °मि तद्वह, M6–8 °म्यह हि त (by transp) — S ins after 14 D4, after 813*

815* एवमुक्ता कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया ।

After 14, D4 ins 813*

15 Ś1 missing — ^{a}) M6–8 व्यदर्शयन् — ^{b}) S °व पितर (G3 °वापतित) नृप — ^{d}) K1 T2 G2–5 तदाच°, K2 तस्यश्चेक्षु (sic), K3 तस्याचक्षुश्च, K4 तस्या सख्याश्च, Ñ B Da2 Dn D2 4 T1 तथाच°, Da1 तथाचक्षुश्च, D1 तथैवाचक्षु, D5 corrupt, G6 तस्या आचख्यु, M तस्या ऊचुश्च G1 भारत (*sup lin* as in text), G3 पुत्रका — After 15, S (G3 M om line 3) ins

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव न पिता ।
शर्मिष्ठा नानृत ब्रूयाद्देवयानि क्षमस्व वै ।
तया रह पृच्छयमानास्तथ्यमूचुश्च दारका ।
[(L. 2) T2 G3–5 देवयानी G1 3 M6–8 न (for वै)]

16 Ś1 missing Before 16, K0 2 4 Ñ B D (except D2) ins वैश° उ°, K1.3 T G वैश° — ^{a}) G2 5 6 इत्युक्ता स° B3 °ता ह्येते, T G (except G1 3) °ता देव्या, M °ता देवीं — ^{d}) K1 तत्रांतिके, K2 Dn G1–3 तद°, T1 G4.5 तथा — T1 om 16^{ef} — ^{e}) Da G1 च, T2 G2 4–6 तु (for ऽथ) — ^{f}) Da अन्वयु K D2 5 G2 5 दारकास् K4 D5 T2 G (except G3) तदा (G5 °था) — After 16,

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविश्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३
एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।

किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ॥ १६ C. 1 3440 B. 1 83 17 K. 1 77 82

(except G3) हर्ष° (for पाप°) — (L 13) D4 सपगुकान्, T2 G6 सपिंड°; G4 5 च पढ° — (L 15) T2 G1-6 ता (for तु)]

10 Ś1 missing M om 10^{ab} T1 transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{c}) K1 द्रुह्, K2-4 Da1 Dn1 n2 D1 G1 2 द्रुह्य (cf v 1 1 70 32, 34) K0 त्रीन् (for the last च) K0 D1 om 10^{d}-12^{a} — After 10, T2 G2 4-6 (T2 G6 om line 2) ins.

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्गताकुलः ।
मदिराविवशा कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।
[After line 1, G6 repeats 10^{ab}]

11 Ś1 missing K0 D1 om 11 (cf v 1 10) — ^{b}) = 1^{b} S °नी वराङ्गना — ^{c}) S °ता देवी — ^{d}) Ñ B Da Dn D2 4 जगाम रहित (B3 5 6 om D2 गहन) वन, D5 °म हि तद्वन, S जगाम प्रमदावन

12 Ś1 missing K0 D1 om 12^{a} (cf. v 1 10) — ^{a}) S सा ददर्श वने तत्र — ^{b}) G1-3 देववर्चस — ^{c}) K4 D1 तु (for सु) D1 T1 M विस्रब्धान्

13 Ś1 missing Before 13, Dn D1 4 ins देवयान्यु°, G1 2 M3 5 देवयानी — ^{a}) K Ñ1 3 D5 कस्येमे Ñ2 Da °का देव — ^{c}) D2 °सा धर्मतश्च, T2 G1-6 °सा तेजसा — ^{d}) Ñ3 °शास्ते मता मम, D1 °शास्तव मे मता

14 Ś1 missing Before 14, Dn D1 4 ins वैश° उ°, D5 वैश° — ^{a}) K0 3 4 उक्त्वा (for पृष्ट्वा) — After 14^{a}, G1 2 ins

812* पश्यन्तमवनीतलम् ।
ज्ञात्वा तु तत्कृत शाप

— ^{b}) T2 G1-6 °रान्प्राप्य पृच्छति — S ins after 14^{ab} D4, after 14

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेपां वचोऽब्रवीत् ।
किं न भूत कुमारा च पितर वै द्विजर्षभम् ।
[(L. 1) T1 G1-3 °ले तत (G3 तु त) श्रु°]

Before 14^{cd}, Dn ins देवयान्यु°, S (except G5 M5) देवयानी — ^{c}) K0 1 3 4 D2 °धेय गोत्र; B5 D5 G2 3 6 °धेय (B5 G3 °या) गो°, Dn D1 4 °धेय (D1 4 °यो) वशो; T1 °गोत्र, G1 °नामगोत्र स च K1 2 वा; K4 च, Da य, T1 वै (for च) — ^{d}) K2 transp पु° and ब्रा° K0 1 3.4 D (except Da, D5 marg) कश्च व (for ब्रा°) — After 14^{cd}, T G ins

814* प्रब्रूत तत्वत क्षिप्र कश्चासौ क्व च वर्तते ।
[T1 G1 2 प्रब्रूत त तु न, G3 प्रभूततन्मन]

— ^{e}) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रब्रूत T2 G (except G1 3) °तत्व — ^{f}) B6 ज्ञातुं K0 3 4 °मि तत्वत, D1 2 °मि तद्बहं, M6-8 °म्यह हि त (by transp) — S ins after 14 D4, after 813*

815* एवमुक्ता कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया ।
After 14, D4 ins 813*

15 Ś1 missing — ^{a}) M6-8 व्यदर्शयन् — ^{b}) S °व पितर (G3 °वापतित) नृप — ^{d}) K1 T2 G2-5 तदाच°, K2 तस्यश्रेक्षु (sic), K3 तस्याचक्षुश्च, K4 तस्या सख्याश्च, Ñ B Da2 Dn D2 4 T1 तयाच°, Da1 तथाचक्षुश्च, D1 तयैवाचक्षु, D5 corrupt, G6 तस्या आचख्यु, M तस्या ऊचुश्च G1 भारत (*sup lin* as in text), G3 पुत्रका — After 15, S (G3 M om line 3) ins

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव न पिता ।
शर्मिष्ठा नानृत ब्रूयाद्देवयानि क्षमस्व वै ।
तया रह पृच्छ्यमानास्तथ्यमूचुश्च दारका ।
[(L. 2) T2 G3-6 देवयानी G1 3 M6-8 न (for वै)]

16 Ś1 missing Before 16, K0 2 4 Ñ B D (except D2) ins वैश° उ°, K1.3 T G वैश° — ^{a}) G2 5 6 इत्युक्ता स° B3 °ता ह्येते, T G (except G1 3) °ता देव्या, M °ता देवीं — ^{d}) K1 ततोंतिके, K2 Dn G1-3 तद°, T1 G1.3 तथा — T1 om 16^{ef} — ^{e}) Da G1 च, T2 G2 4-6 तु (for ऽथ) — ^{f}) Da अन्वयु K D2 5 G2 5 दारकास् K4 D5 T2 G (except G3) तदा (G5 °या) — After 16,

अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविब्रुवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६
देवयान्युवाच ।
अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ २९
शुक्र उवाच ।
धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०
ययातिरुवाच ।
ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह । C 1 3458 B 1 83 35 K 1 77 57

---

23 M6-8 om 23^{ab} Ś1 partly damaged — a) T G (except G1 3) °ता राजा, M3 °त नाग, M5 °त सर्व — b) B1 6 D4 ताम्रलो° T G (except G1 3) M3 5 दृष्ट्वैव सहसोत्थित — c) Hypermetric! K0 1 शीघ्र, K3,4 Ñ3 B3-5 Da3 त्वरिता, Ñ2 द्रुत, Da1 M त्वरिता, T2 G4-6 त्वरया K2 पितु सकाश त्वरित, G2 त्वरया काव्य सकाश — d) G1 सदृशा (for व्यथितस्) Dn3 T1 G3 °थिता तदा (G3 °था), T2 G2 4-6 °थितानना M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M3,5 °लानना)

24 Ś1 partly damaged — a) T1 G1 6 न ह्या(G6 प्रा)वर्तत, T2 G2-5 M न न्यवर्तत (by transp) T1 G3 4 5 M चै तस्मात् (M3 inf lin कोपात्); T2 G6 चैव सा, G1 3 चैवास्मिन् (G3 °थ)

25 D4 S read 25^{ab} after 16 (T2 G repeat 25^{ab} here, cf v l 16) B5 Da2 (hapl) om 25^{ab} — a) T1 तमब्रु°, M6-8 अपि ब्रु° Ñ1 2 Da1 Dn सा, Ñ3 S च (for तु) — b) K0 3 4 D1 °हासिनी, Ñ2 B1 3 4 D2 वामलो°, Da1 Dn D4 साश्रुलो°; T2 G (except G1) °दर्शना — c) K0 3 4 Ñ B3 6 D (except D5) °रादेव, B5 °रेणेव

26 b) S (except T1 G1 3) अभिवाद्येदमब्रवीत् — c) Ñ3 B1-6 Da D2 T G च (for तु)

27 Ś1 K1 D5 S om उवाच — c) Ñ1 D4 5 °या निवृत्ता°, G3 °या यदुक्ता°

28 b) K4 G (except G1 3) °ज्ञा तेन — c) Ś1 K Ñ3 D5 °गाया (K4 Ñ3 °या) मयि — d) M3 5 जनितौ पुत्रकौ नृपात्, M6-8 पुत्रावजनयन्नृप

29 a) T2 G (except G1 3) धर्मिष्ठ इ°, M5 सधर्म इ° — b) K2 कुलो°; D4 G6 कुरूद्वह

30 S om उवाच; K1 G5 om शुक्र उ° — a) T1 G (except G6) धार्मिक Ś1 M5 च, G1 त्व (for सन्) — b) S यो धर्मं ना(G1 चा, G2 3 न)कृथा K0 3 4 Ñ3 B1 5 Da1 D2 S स्वय — c) K2 Ñ3 T G (except G4) M3 नचिराद्

31 Ś1 K1 S om उवाच (G5 om the ref) Ś1 K1 (hapl) om 31 — d) Some MSS धर्मम्

32 a) K0 3 Ñ3 D5 यो (for वै) — b) K2 Ñ3 B D (except D5) ऋतु (for वृत) — d) S सदा (T1 G1 3 तथा) वै (for स इह)

33 a) B5 D2 अतिकामा; T1 अभिगम्या K0 3 4 B D (except D2 5) °य यश्च, S °य चैव (T1 यो वै) — c) S उपैति य स्व (T1 G1 2 च स, G3-5 M3,5 य स) K0 3,4 B D2 5 M (except M5) धर्मेण — d) S किल्बिषी न च स (T1 G1,2 य°, M7 सत्) पुमान् — After 33, D4 (om line 3) S (except T2) ins

822* यद्यद्याचति मा कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम् ।
त्वयापि सा च दत्ता मे नान्य नाथमिहेच्छति ।
मत्वैतन्मम धर्मं तु कृत ब्रह्मन्क्षमस्व माम् ।

[(L 1) D4 वृणोति (for याचति) G2 4 5 m °ति काम च T1 G1 3 M6-8 तद्ददामीति मे व्र° — (L 3) M3 6-8 °तदिह T1 G1-3 5 6 M5 धमेति]

34 d) Ś1 Da D5 ह्यामभि

अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविब्रुवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६

देवयान्युवाच ।

अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ २९

शुक्र उवाच ।

धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह । C 1 3458 B 1 83 35 K 1 77 57

---

23 M$_{6-8}$ om 23^{ab} Ś$_1$ partly damaged. — ^{a}) T G (except G$_{1\ 3}$) °ता राजा, M$_3$ °त नाग, M$_5$ °त सर्व — ^{b}) B$_{1\ 6}$ D$_2$ ताम्रलो° T G (except G$_{1\ 3}$) M$_{3\ 5}$ दृष्ट्वैव सहसोत्थित — ^{c}) Hypermetric! K$_{0\ 1}$ शीघ्र, K$_{3.4}$ Ñ$_3$ B$_{3-5}$ Da$_3$ त्वरिता, Ñ$_2$ द्रुत, Da$_1$ M त्वरिता, T$_2$ G$_{4-6}$ त्वरया K$_2$ पितु सकाश त्वरित, G$_2$ त्वरया काव्य सकाश — ^{d}) G$_1$ सदृशा (for व्यथितस्) Dn$_3$ T$_1$ G$_3$ °थिता तदा (G$_3$ °था), T$_2$ G$_{2\ 4-6}$ °थितानना M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M$_{3.5}$ °लानना)

24 Ś$_1$ partly damaged — ^{a}) T$_1$ G$_{1\ 6}$ न ह्या(G$_6$ प्रा)वर्तत, T$_2$ G$_{2-5}$ M न न्यवर्तत (by transp) T$_1$ G$_{3\ 4\ 5}$ M चैव तस्मात् (M$_3$ inf lin कोपात्); T$_2$ G$_6$ चैव सा, G$_{1\ 3}$ चैवास्मिन् (G$_3$ °थ)

25 D$_4$ S read 25^{ab} after 16 (T$_2$ G repeat 25^{ab} here, cf v l 16) B$_5$ Da$_2$ (hapl) om 25^{ab} — ^{a}) T$_1$ तमब्रु°, M$_{6-8}$ अपि ब्रु° Ñ$_{1\ 2}$ Da$_1$ Dn सा, Ñ$_3$ S च (for तु) — ^{b}) K$_{0\ 3\ 4}$ D$_1$ °हासिनी, Ñ$_2$ B$_{1\ 3\ 4}$ D$_2$ श्यामलो°, Da$_1$ Dn D$_4$ साश्रुलो°; T$_2$ G (except G$_1$) °दर्शना — ^{c}) K$_{0\ 3\ 4}$ Ñ B$_{3\ 6}$ D (except D$_5$) °रादेव, B$_5$ °रेणेव

26 ^{b}) S (except T$_1$ G$_{1\ 3}$) अभिवाद्येदमब्रवीत् — ^{c}) Ñ$_3$ B$_{1-6}$ Da D$_2$ T G च (for तु)

27 Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ S om उवाच — ^{c}) Ñ$_1$ D$_{4\ 5}$ °या निवृत्ता°, G$_3$ °या यदुक्ता°

28 ^{b}) K$_4$ G (except G$_{1\ 3}$) °ज्ञा तेन — ^{c}) Ś$_1$ K Ñ$_3$ D$_5$ °गाया (K$_4$ Ñ$_3$ °या) मयि — ^{d}) M$_{3\ 5}$ जनितौ पुत्रकौ नृपात्, M$_{6-8}$ पुत्रावजनयन्नृप

29 ^{a}) T$_2$ G (except G$_{1\ 3}$) धार्मिष्ठ इ°, M$_5$ सधर्म इ° — ^{b}) K$_2$ कुलो°; D$_4$ G$_6$ कुरूद्वह

30 S om उवाच; K$_1$ G$_5$ om शुक्र उ° — ^{a}) T$_1$ G (except G$_6$) धार्मिक Ś$_1$ M$_6$ च, G$_1$ त्व (for सन्) — ^{b}) S यो धर्मं ना(G$_1$ चा, G$_{2\ 3}$ न)कृथा K$_{0\ 3\ 4}$ Ñ$_3$ B$_{4\ 5}$ Da$_1$ D$_2$ S स्वय — ^{c}) K$_2$ Ñ$_3$ T G (except G$_4$) M$_3$ नचिराद्

31 Ś$_1$ K$_1$ S om उवाच (G$_5$ om the ref) Ś$_1$ K$_1$ (hapl) om 31 — ^{d}) Some MSS धर्मम्

32 ^{a}) K$_{0\ 3}$ Ñ$_3$ D$_6$ यो (for वै) — ^{b}) K$_3$ Ñ$_3$ B D (except D$_5$) ऋतु (for वृत) — ^{d}) S सदा (T$_1$ G$_{1\ 3}$ तथा) वै (for स इह)

33 ^{a}) B$_5$ D$_2$ अतिकामा; T$_1$ अभिगम्या K$_{0\ 3\ 4}$ B D (except D$_{2\ 5}$) °य यश्च, S °य चैव (T$_1$ यो वै) — ^{c}) S उपैति य स्व (T$_1$ G$_{1\ 2}$ च स, G$_{3-5}$ M$_{3.5}$ य स) K$_{0\ 3.4}$ B D$_{2\ 5}$ M (except M$_5$) धर्मेण — ^{d}) S किल्बिषी न च स (T$_1$ G$_{1.2}$ य°, M$_7$ सत्) पुमान् — After 33, D$_4$ (om line 3) S (except T$_2$) ins

822* यद्यद्याचति मा कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम् ।
त्वयापि सा च दत्ता मे नान्य नाथमिहेच्छति ।
मत्वैतन्मम धर्मं तु कृत ब्रह्मन्क्षमस्व माम् ।

[(L 1) D$_4$ वृणोति (for याचति) G$_{2\ 4\ 5}$ m °ति काम च T$_1$ G$_{1\ 3}$ M$_{6-8}$ तद्ददामीति मे व्र° — (L 3) M$_{3\ 6-8}$ °तदिह T$_1$ G$_{1-3\ 5\ 6}$ M$_5$ धर्मेति]

34 ^{d}) Ś$_1$ Da D$_5$ ह्यामभि

७९

वैशंपायन उवाच ।
जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
जरा वली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।
सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥ ५
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६

ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । C. 1 3475 B 1 84. 10 K. 1 78. 10

---

2 Ś1 missing (cf v 1 1). Before 2, K3 B1 D (except D2 5) ins. ययातिरु°, G3 ययाति — 2^{ab} = (var) 24^{cd} — ^{a}) K3 D1 5 S मे (G3 मा, G5 ते) (for मा) — ^{d}) Da नैव तृ°.

3–4 Ś1 missing (cf v 1 1). K1 G2 om 3^{c}–4^{d} D1 transp 3^{cd} and 4^{ab}. Cf 8–9, 16, 20 and 26. — 4^{a}) Ñ3 पूर्णे सहस्रे वर्षाणां — ^{b}) K2 Ñ1.2 D2 पुनर्दास्यामि यौवन — ^{c}) K0 3 B5 6 Da1 Dn1 D3 T1 सं (for स्व) M °पत्स्येह

5 Ś1 missing (cf v 1 1) K1 S om उवाच — After यदुरु°, K3 (om. line 2) 4 Ñ B D ins (D5 repeats, cf v 1 1 78 40)

824* जराया बहवो दोषा पानभोजनकारिता ।
तस्मान्न ग्रहीष्ये राजन्निति मे रोचते मन ।

[(L 1) K3 °वर्जना, K4 Ñ1 °वार्जिता, D5 °वर्धना — (L. 2) Ñ1 B1 Dn D4 5 तस्माज्जरा न ते (D4 नाद्य) राजन् (B1 D5 °रा न ग्रहीष्ये); Ñ3 ता न ग्रहीष्ये राजेंद्र; B5 तस्माद्ग्रहीष्ये न जरा (m as in B1 D5), D1 तस्मान्न च रोचते राजन्; D2 ततो न गृह्णामि वै राजन् K4 जरा (for राजन्) Dn D1 4 ग्रहीष्य इति मे मति (D1 4 °न) K4 निश्चिता मति (for रोचते मन)]

— ^{a}) K0 1 °श्रु शि(K1 सि)रा लीनो, K2 4 D6 °शिरा लीनो, K3 T1 G1.2 °श्रुजरादी(K3 °ली)नो, Ñ1 2 B1 3–5 °श्रुधरो (B3m °शिरा as in text) दीनो, Dn D1.4 °श्रुर्निरानदो — ^{b}) T1 G2 शिथिलाकृति — ^{c}) K (except K0) D5 G1.3 °सनत°, Ñ1 °सपन्न°, Ñ2 Da Dn D1.4 °सगत°, T1 °सतान°, G2 M6 पलिसतत° Ñ1.2 B3 D (except D2) तु (for च) — ^{d}) Da1 D1 G4.5 M6.8 दुर्दशो K0 Dn3 T2 G (except G3) कृत

6 Ś1 missing (cf v 1 1) — ^{a}) Ñ3 कामकरणे — ^{b}) D4 S च (D4 G3 स्व-; G1 सु-; M8 *inf lin* स as in text) K4 D5 यौवने, Ñ B6 Dn2 D4 °ते — ^{c}) Ñ3 तात (for चैव) — After 6^{c}, G1 2 ins

825* भार्यापुत्रसुहृज्जनै ।
सुरूपनाशिनीं घोरा

— ^{d}) K तज्जरा S नैव का° Ñ3 तज्जराह न का°. — After 6, K3.4 D ins

826* सन्ति ते बहव पुत्रा मत्त प्रियतरा नृप ।
जरा ग्रहीतु धर्मज्ञ तस्मादन्य वृणीष्व वै ।

7 Ś1 missing (cf v 1 1) K1 3 S om. उवाच Da lacuna for the ref Cf. 11, 18 and 22 — ^{a}) K0 4 यस्त्व मे; K1 यन्मे त्व, S यो मे त्व Ś1 resumes with 7^{b} (cf v 1 1 78 38) — ^{b}) T1 G1.3 यौवन (for वय स्व) — ^{c}) B D2 °स्मात्त रा° T1 °भुक् (for °भाक्) — ^{d}) Ś1 missing K2 Ñ1 3 D5 S वै ते (by transp), Ñ2 Da Dn D1 4 तव, B6 चैव — After 7, D4 S ins (with वैश° prefixed in G6 M8.5)

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वशु प्रत्यभाषत ।
[D4 T1 G1 3 M8 5 °शु प्रत्युवाच ह]

8 Before 8, B1.6 D4 ins. ययातिरु°, G6 ययाति

७९

वैशंपायन उवाच ।
जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
जरा वली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।
सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥ ५
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६

ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । C. 1 3475 B. 1 84. 10 K. 1 78. 10

---

2 Ś$_1$ missing (cf v l 1). Before 2, K$_3$ B$_1$ D (except D$_{2.5}$) ins. ययातिरु°, G$_3$ ययाति — 2^{ab} = (var) 24^{cd} — ^{a}) K$_3$ D$_{1.5}$ S मे (G$_3$ मा, G$_5$ ते) (for मां) — ^{d}) Da नैव तृ°.

3–4 Ś$_1$ missing (cf v l 1). K$_1$ G$_2$ om 3^c–4^d D$_1$ transp 3^{cd} and 4^{ab}. Cf 8–9, 16, 20 and 26. — 4^a) Ñ$_3$ पूर्णे सहस्रे वर्षाणां — ^{b}) K$_2$ Ñ$_{1.2}$ D$_2$ पुनर्दास्यामि यौवनं — ^{c}) K$_{0.3}$ B$_{5.6}$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_2$ T$_1$ सं (for स्वं) M °पत्स्येह

5 Ś$_1$ missing (cf v l 1) K$_1$ S om उवाच — After यदुरु°, K$_3$ (om. line 2) $_4$ Ñ B D ins (D$_5$ repeats, cf v l 1 78 40)

824* जराया बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्मान्न ग्रहीष्ये राजन्निति मे रोचते मनः ।

[(L 1) K$_3$ °वर्जनाः, K$_4$ Ñ$_1$ °वार्जिताः, D$_5$ °वर्धनाः — (L. 2) Ñ$_1$ B$_1$ Dn D$_{4.5}$ तस्माज्जरां न ते (D$_4$ नाद्य) राजन् (B$_1$ D$_5$ °रां न ग्रहीष्ये); Ñ$_3$ तां न ग्रहीष्ये राजेंद्र; B$_5$ तस्माद्ग्रहीष्ये न जरां (m as in B$_1$ D$_5$), D$_1$ तस्मान्न च रोचते राजन्; D$_2$ ततो न गृह्णामि वै राजन् K$_4$ जरां (for राजन्) Dn D$_{1.4}$ ग्रहीष्य इति मे मतिः (D$_{1.4}$ °न) K$_4$ निश्चिता मतिः (for रोचते मनः)]

— ^{a}) K$_{0.1}$ °श्रु शि(K$_1$ सि)रा लीनो, K$_{2.4}$ D$_5$ °शिरा लीनो, K$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ °श्रुजरादी(K$_3$ °ली)नो, Ñ$_{1.2}$ B$_{1.3–5}$ °श्रुधरो (B$_3$m °शिरा as in text) दीनो, Dn D$_{1.4}$ °श्रुर्निरानंदो — ^{b}) T$_1$ G$_3$ शिथिलाकृतिः — ^{c}) K (except K$_0$) D$_5$ G$_{1.3}$ °संतत°, Ñ$_1$ °संपन्न°, Ñ$_2$ Da Dn D$_{1.4}$ °संगत°, T$_1$ °संतान°, G$_2$ M$_5$ पलिससतत° Ñ$_{1.2}$ B$_3$ D (except D$_2$) तु (for च) — ^{d}) Da$_1$ D$_1$ G$_{4.5}$ M$_{6.8}$ दुर्दर्शो K$_0$ Dn$_3$ T$_2$ G (except G$_3$) कृतः

6 Ś$_1$ missing (cf v l 1) — ^{a}) Ñ$_3$ कामकरणे — ^{b}) D$_4$ S च (D$_4$ G$_3$ स्व-; G$_1$ सु-; M$_3$ *inf lin* स as in text) K$_4$ D$_5$ यौवने, Ñ B$_6$ Dn$_2$ D$_4$ °ते — ^{c}) Ñ$_3$ तात (for चैव) — After 6^c, G$_{1.2}$ ins

825* भार्यापुत्रसुहृज्जनैः ।
सुरूपनाशिनीं घोरां

— ^{d}) K तज्जरां S नैव का° Ñ$_3$ तज्जराह न का°. — After 6, K$_{3.4}$ D ins

826* सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ।

7 Ś$_1$ missing (cf v l 1) K$_{1.3}$ S om. उवाच Da lacuna for the ref Cf. 11, 18 and 22 — ^{a}) K$_{0.4}$ यस्त्वं मे; K$_1$ यन्मे त्वं, S यो मे त्वं Ś$_1$ resumes with 7^b (cf v l 1 78 38) — ^{b}) T$_1$ G$_{1.3}$ यौवनं (for वयः स्वं) — ^{c}) B D$_2$ °स्मान्न रा° T$_1$ °भुक् (for °भाक्) — ^{d}) Ś$_1$ missing K$_2$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ S वै ते (by transp), Ñ$_2$ Da Dn D$_{1.4}$ तव, B$_6$ चैव — After 7, D$_4$ S ins (with वैशं° prefixed in G$_6$ M$_{3.5}$)

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वसुं प्रत्यभाषत ।
[D$_4$ T$_1$ G$_{1.3}$ M$_{3.5}$ °सुं प्रत्युवाच ह]

8 Before 8, B$_{1.6}$ D$_4$ ins. ययातिरु°, G$_6$ ययाति

द्रुह्युरुवाच ।
न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्भङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥१८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते।
अनुरुवाच ।
जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥२१
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३ C 1 3491 B 1 84. 20 K. 1 78. 20

---

in some S MSS to some other part of the dialogue, cf. v l 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and *vice versa* The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v l 23 (*q v*) D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text, they have been ignored here

17 Ś1 K1 द्रुह्यु , Ko 2–4 द्रुह्य उ° — a) K (except K2) transp गज and रथ — c) Ś1 Ñ1.3 B1.4.6 D (except D5) वाक्सग(D2 वाग्वध)श्चास्य (B1m °पि), K2 वाक्सादश्चा ; B3 वाक्सकुठास्य; B5 वाक्सयमश्च — d) Ñ1 2 D तां जरां Ñ3 तज्जराया न कामये

18 For S cf v l. 23 Ś1 K1 om उवाच With 18 cf. 7, 11 and 22 — a) Ko 4 यस्त्व मे, K1 यमेह (sic), B5 यस्व मद् — After 18, B (except B1) D (except D3 5) ins

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वाना स्याद्गत न च ।
हस्तिना पीठकाना च गर्दभाना तथैव च ।
बस्तानां च गवा चैव शिबिकायास्तथैव च ।

19 T1 G1.2.4 5 M3 6–8 read 19, T2 G6 19^{cd} (only), after 828*, G3 om it, and M5 reads it after 13 — a) Ś1 Ko 1 नोडुप°, K3.4 B5 D2 °सचारो, Ñ3 औडुप°; B3 °सभारो K2 D5 नोडुपप्लवसचारो, S यत्रोडुप्लवसतार ❀Dev उडुप तृणकाष्ठादिघटित । सन्तरणसाधन [।] तेन प्लवो गमन न सतार पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (।) भविष्यसी त्यन्वय [।]❀ — b) S तत्र (for यत्र) — c) M न (for अ-) Dn अराजभाज° D3 भोगहीनस् (for भोज°) K3 4 Ñ1 2 B5 °शब्दत्व Ś1 Ko Dn त, S तु (for त्व) — d) K2 4 Ñ3 Dn तत्र प्राप्स्य°, D2 5 तत्र वत्स्य°

20 For S cf v l 23 With 20 cf. 3 and 8 Before 20, Ko 2 Ñ B (except B4) D (except D5) ins ययातिरु° — c) Ś1 K1 Ñ1 2 एव (for एक)

21 For S cf. v l 23 Ś1 K1 om उवाच — d) K (except K2) तज्जरा

22 For S cf v l 23 With 22 cf 7, 11 and 18 Ś1 K1 om उवाच — a) Ś1 यदि मे, K1 यन्मे त्व — c) K2 4 D3 °दोषास् K1 त्वयोक्ते य ; K2 B2 °योक्ता ये, K4 °योक्तोह, *Dn D1.4* त्वया प्रोक्त — d) Ñ2 B4 Da1 त्वा, B1.6 Da2 ता, D2 तान् (for त्व) Ko 4 Ñ2 Da1 B5 6 °पत्स्यते, K2 °पद्यसे; B1 °पत्स्यसि

23 In Ś1 the portion of the text from 23 up to 1 80 2 is lost on the missing upper half of a fol. — a) Ko Ñ3 B D2 प्रजा च; K3 प्रजा स, K4 राजा च K3 4 D2 यौवन D3 प्राप्य — b) Ko 3 4 B D2 विनशिष्य° (B4 विनक्ष्यति ह्यनो)

☞ For 17–23, S subst.

830* द्रुह्यु ।
(cf. 21^{ab}) जीर्णं शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
(21^{c}) न जुहोति च कालेऽग्निं न शुष्यति च कालत ।
(21^{d}) न च कृत्य करोत्येष तां जरां नाभिकामये ।
ययाति ।
(22^{ab}) यो मे त्व हृदयाज्जातो वय स्व न प्रयच्छसि ।
(22^{cd}) जरादोषस्त्वयोक्तोऽय तस्मात्त्व नाभिपद्यसे ।
(23^{ab}) प्रजाश्च यौवन प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।
(23^{cd}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्व चाप्येव भविष्यसि ।
(20^{ab}) अनो त्व प्रतिपद्यस्व पाप्मान जरया सह ।
(20^{cd}) एक वर्षसहस्र वै चरेय तव रूपधृक् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवन त्वहम् ।
दत्त्वा च प्रतिपत्स्ये वै पाप्मान जरया सह ।

द्रुह्युरुवाच ।
न ग[illegible] रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्भङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥१८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ।
अनुरुवाच ।
जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥२१
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३ C 1 3491 B 1 84.26 K 1 78.26

---

in some S MSS to some other part of the dialogue, cf. v l 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and *vice versa* The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v l 23 (*q v*) D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text, they have been ignored here

17 Ś1 K1 द्रुह्यु , K0 2-4 द्रुह्य उ° — a) K (except K1) transp गज and रथ — c) Ś1 Ñ1.3 B1.4.6 D (except D5) वाक्सग(D2 वाग्वध)श्चास्य (B1m °पि), K2 वाक्सादश्चा ; B3 वाक्सकुठास्य; B5 वाक्सयमश्च — d) Ñ1 2 D तां जरां Ñ3 तज्जराया न कामये

18 For S of v l. 23 Ś1 K1 om उवाच With 18 of 7, 11 and 22 — a) K0 4 यस्त्व मे, K1 यर्मेह (sic), B5 यस्व मद् — After 18, B (except B1) D (except D2 5) ins

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वाना स्याद्गत न च ।
हस्तिना पीठकाना च गर्दभाना तथैव च ।
वस्तानां च गवा चैव शिबिकायास्तथैव च ।

19 T1 G1.2.4 5 M3 6-8 read 19, T2 G6 19^{cd} (only), after 828*, G3 om it, and M5 reads it after 13 — a) Ś1 K0 1 नोडुप°, K3.4 B5 D2 °सचारो, Ñ3 औडुप°; B3 °सभारो K2 D5 नोडुपप्लवसचारो, S यत्रोडुप्लवसतार ❀Dev उडुप तृणकाष्टादिघटित । सन्तरणसाधन [।] तेन प्लवो गमन न सतार पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (।) भविष्यसी त्यन्वय [।]❀ — b) S तत्र (for यत्र) — c) M न (for अ-) Dn अराजभाज° D2 भोगहीनस् (for भोज°) K3 4 Ñ1 2 B5 °शब्दत्व Ś1 K0 Dn त, S तु (for त्व) — d) K2 4 Ñ3 Dn तत्र प्राप्स्य°, D2 5 तत्र वस्स्य°

20 For S of v l 23 With 20 cf. 3 and 8 Before 20, K0 2 Ñ B (except B4) D (except D5) ins ययातिरु° — c) Ś1 K1 Ñ1 2 एव (for एक)

21 For S cf. v l 23 Ś1 K1 om उवाच — d) K (except K2) तज्जरा

22 For S of v l 23 With 22 of 7, 11 and 18 Ś1 K1 om उवाच — a) Ś1 यदि मे, K1 यन्मे त्व — c) K2 4 D3 °दोपास् K1 त्वयोक्ते य ; K2 B2 °योक्ता ये, K4 °योक्तोह, *Dn D1.4* त्वया प्रोक्त — d) Ñ2 *B4 Da1* त्वा, B1.6 Da2 ता, D2 तान् (for त्व) K0 4 Ñ2 Da1 B5 6 °पत्स्यते, K2 °पद्यसे; B1 °पत्स्यसि

23 In Ś1 the portion of the text from 23 up to 1 80 2 is lost on the missing upper half of a fol. — a) K0 Ñ3 B D2 प्रजा च; K3 प्रजा स, K4 राजा च K3 4 D2 यौवन D2 प्राप्य — b) K0 3 4 B D2 विनशिष्य° (B4 विनक्ष्यति ह्यनो)

☞ For 17-23, S subst.

830* द्रुह्यु ।
(cf. 21^{ab}) जीर्णं शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
(21^{c}) न जुहोति च कालेऽग्निं न शुध्यति च कालत ।
(21^{d}) न च कृत्य करोत्येप तां जरां नाभिकामये ।
ययाति ।
(22^{ab}) यो मे स्व हृदयाज्जातो वय स्व न प्रयच्छसि ।
(22^{cd}) जरादोपस्त्वयोक्तोऽय तस्मात्त्व नाभिपद्यसे ।
(23^{ab}) प्रजाश्च यौवन प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।
(23^{cd}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्व चाप्येव भविष्यसि ।
(20^{ab}) अनो त्व प्रतिपद्यस्व पाप्मान जरया सह ।
(20^{cd}) एक वर्षसहस्र वै चरेय तव रूपधृक् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवन त्वहम् ।
दत्त्वा च प्रतिपत्स्ये वै पाप्मान जरया सह ।